

EGYETEMES TÖRTÉNET

NÉGY KÖTETBEN

A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTETTÉK

HÓMAN BÁLINT
SZEKFŰ GYULA
KERÉNYI KÁROLY

ELSŐ KÖTET

ÓKOR

B U D A P E S T

RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RT

AZ ÓKOR TÖRTÉNETE

SZERKESZTETTE

KERÉNYI KÁROLY

Tizennégy térképpel

BUDAPEST
AMAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG
KIADÁSA

AZ ELSŐ KÖTET SZERZŐI

DÁVID ANTAL * IFJ. GALLUS SÁNDOR
HORNYÁNSZKY GYULA †* KAHRSTEDT
ULBIK (Göttinga) * KERÉNYI KÁROLY
KORNEMANN ERNŐ (Borosló)
ALTHEIM FERENC (Frankfurt a/M)
SCOTT KENNETH (Cleveland, USA.)
*

VITÉZ NAGYBÁNYAI HORTHY MIKLÓSNAK
MAGYARORSZÁG FŐMÉLTÓSÁGŰ KORMÁNYZÓJÁNAK
HÓDOLATTAL AJÁNlja A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG

A Magyar Történelmi Társulat első elnöke, gróf Mikó Imre, az egyesülés végső célkitűzését oly történelmi mű megalkotásában látta, „mely a nemzetet polgári ösvényén vezesse. és politikájának kalauzává váljék. E célkitűzés szerint a történelem a maga tanulságaival gyakorlati, politikai célok szolgálatában áll, miként az oknyomozó történelem klasszikusai vallották: „a történet az élet mestere“. A modern történettudomány szakított evvel a felfogással, a célt a történeti jelenségek és folyamatok tudományos megvilágításában, az igazság megismerésében látja. Nem kutatja a történetből levonható tanulságok gyakorlati hasznát, nem törekszik az elmúlt tények politikai hasznosítására. A történettudomány eredményei mégis szolgálják a gyakorlati életet. Ha a belőle vont tanulságok a fejlődési folyamatok változatossága és a jelenségek szinguláris természete miatt nem is jutnak a gyakorlati politikában mindig igazoláshoz, ha az események és jelenségek nem is ismétlődnek törvényszerűen, ismeretük előfeltétele a nemzetpolitika gyakorlati biztonságának, az egészséges nemzeti világszemlélet kialakulásának. Az állami, társadalmi, gazdasági élet aktuális jelenségei és korszerű problémái a nemzet múltjának ismerete nélkül nem érthetők meg és még kevésbé értékelhetők. Az állami, társadalmi, gazdasági szervezet betegségei a történeti előzményeknek, e szervezetek kialakulási folyamatának ismerete nélkül helyesen nem határozhatók meg és még kevésbé gyógyíthatók. A történeti műveltség ezért a nemzet szellemi műveltségének és az evolúció elvi alapján álló nemzetpolitikának is mindenkor nélkülözhetetlen segítőeszköze volt

VIII

és lesz. Az államélet irányítóinak, a társadalom vezetőrétegeinek és a gyakorlati politika munkásainak, de a legszélesebb néprétegeknek is szükségük van a nemzeti múlt ismeretére, történeti műveltségre. A nemzet múltján kívül azonban ismernünk kell annak az egyetemes emberi közösségnek életét és múltját is, amelynek a mi nemzetünk egyik organikus alkotórésze. A nemzeti társadalom történeti műveltségének fel kell ölelnie a nemzeti történet megértéséhez és értékeléséhez szükséges egyetemes történeti, közkeletű szóval élve: világtörténeti ismereteket is, mert a nemzet nem önmagában és elszigetelten él valami légyeres térben, hanem egymással összefüggő nemzeti közösségek nagy társaságában, nagyobb geográfiai, történeti, világpolitikai egységek keretében s történeti életének útját e közösségekkel való mindenkori kapcsolatai, belőlük és az egyetemes emberi közösség eszmekincséből merített ösztönzések is irányítják. De szüksége van az egyetemes történeti ismeretek magyar elgondolású és magyar szempontú feldolgozására magának a magyar történettudománynak is. Múltunk jelenségeit annak bűvárai csak a már említett összefüggések biztos ismeretében mérlegelhetik és értékelhetik. Ez ismeret birtokában tudják történetünkben megkülönböztetni azt, ami egyetemes vagy kölcsönzött s ami eredeti és magyar.

Az egyetemes történetnek ily nagy művelődési szükségletet kielégítő, magyarszemponitú feldolgozására, a kultúr világ egyetemes történetének kimerítő magyarnyelvű feldolgozására évtizedekkel ezelőtt történt az utolsó kísérlet. Ezek a régi feldolgozások végképpen elavultak. Nincs bennük semmi nyoma az utolsó félszázad nagyszabású és széleskörű kutatási eredményeinek; nincs bennük nyoma a korunk új történeti módszerével elért új megállapításoknak; nincs nyoma a történet vizsgálói előtt csak nemrégiben feltárult új szempontoknak és felfogásnak. Hiányzik az utóbbi években új szintétikus egységbe foglalt magyar történelem háttérének érzékeltetése. Irodalmunknak és vele nemzeti műveltségünknek ezen a hiányán kíván segíteni a Magyar Szemle Társaság a magyar közönség igényeihez mért mérsékelt terjedelemben, de mégis minden lényegest felölelő kidolgozásban útnak induló új magyarnyelvű és magyar érdekű Egyetemes

Történet kiadásával. Az írók kiválasztása nem volt könnyű feladat. A módszeres részletkutatások századában hivatott kutatóink és tudósaink figyelme természetszerűen a magyar múlt problémái felé fordult s azok megoldásában merült ki munkásságuk. A világtörténetnek a klasszikus görögség szellemtörténetén munkálkodó néhai Hornyánszky Gyulán kívül a terv megszületésekor nem volt minálunk egy általánosan elismert művelője sem. Az ókori rész megírására ezért több munkatárssal maga Hornyánszky vállalkozott a Társaság felkérésére. Sajnos, a halál munkája közepette ragadta el. Helyette Kerényi Károly, a görög és római vallás- és irodalomtörténet jeles művelője vállalkozott a nehéz feladat megoldására. Két magyar, három német és egy amerikai tudós közreműködésével, Hornyánszky töredékeinek felhasználásával és saját áthidaló szövegeinek beiktatásával kísérlete meg egyetlen magyar egészset alkotni. A megoldás – így mondja Kerényi az itt következő Előszóban – nem végleges. Nyolc egyéniség, nyolcféle érdeklődés, munkamódszer és szemlélet természetes eltérései és ellentétei kiütözköznek az előadásból. Mégis nagy és nélkülözhetetlen kezdeményezés történt, mely a jövő kiadások során bizonyára tökéletessé csiszolt műnek fog helyet adni. Az újkor történetének írója Hajnal István, aki épp a munkálatok megindulása idején került a budapesti egyetem világtörténeti tanszékére; ekkor tért át magyar történeti kutatásairól a világtörténet rendszeres művelésére. A középkorra és a legújabb korra nem volt specialistánk s ezért a Társaság két fiatal tudóst szemelt ki e nehéz feladatok megoldására. Váczy Péter és ifj. Iványi-Grünwald Béla magyar történeti tanulmányaik során nagy készséget árultak el a nemzeti történet külső összefüggéseinek értékelésére és érvényesítésére, alapos egyetemes történeti ismereteikről tettek tanúságot. Bizalommal tettük le kezükbe a nagy mű két kötetének sorsát s bár erre szakértő hivatottságot nem éreztünk, szívesen vállaltuk Váczy Péter tanítványom középkori történetével szemben magam, Iványi-Grünwald Béla legújabbkori történetével szemben Szekfű Gyula nem ugyan a szerkesztés, hanem a felülvizsgálat és tanácsadás feladatát. A magyar történet művelőiként vállaltuk a tudományos munkaközös-

ségünkben hiányzó világtörténeti szakemberek feladatát, volt tanítványaink mellett a mentor szerepét, de a munka egyedül az ő sajátjuk, kiváló eredménye pusztán az ő érdemük.

Meggyőződésem, hogy e mű – ha teljes és tökéletes alakot csak későbbi kiadások során fog is öltetni – nagy hézagot pótol, szellemi kultúránk nagy hiányát van hivatva betölteni. A Magyar Szemle Társaság az Egyetemes Történet kiadásának gondolatával és megvalósításával szolgálatot tett a magyar művelődésnek. S ha a terv megszületésekor elnöke voltam is e Társaságnak, most már nem lesz ildomtalan, ha e szolgálatért, a kezdeményezésért köszönetét mondok.

Az új magyar egyetemes történet kiadásról-kiadásra tökéletesedve legyen népszerű olvasmánya a történeti műveltsége gyarapítására törekvő magyar társadalomnak, legyen történettudósaink és az egész társadalom segédeszköze és kalauza nemzeti múltunk megismeréséhez vezető útján.

Budapesten, 1935. évi szeptember havában

HÓMAN BÁLINT

ELŐSZÓ

AZ ÓKOR TÖRTÉNETÉHEZ

TÖRTÉNELMÜK megörökítését írott művek formájában az Ókor népei maguk „találták fel” – ha szabad e megjelölést használni akkor, amikor a történetírásnak önkéntelen kifejezés-jellegét óhajtjuk egy pillanatra előtérbe állítani. A történelmi művek keletkezéséről és értelméről kell ebből a szempontból általánosabb természetű megjegyzéseket tennünk, mielőtt ennek a munkának céljáról és értelméről mondanánk néhány felvilágosító szót.

A történelem – szemben a halálnak szánt életjelenségek elfolyó és összefolyó tömegével – maga is műalkotás: nagy nép, nagy ember alkotása. Közvetlen anyaga az idő, amelyet a történelmi korszakok ritmusává alakít át. A „korszak” egyesíti a múlandóságot a maradandósággal. A megfelelő görög szó (epoche) a megállást jelenti az új kezdet előtt, modern történetfilozófiai magyarázat szerint „a szünetet, amely mindig előtte jár a teremtő pillanatnak eredeti asztrológiai értelmében a konstellációt, amelyben az idő új szakát meghatározó erőtalálkozás létrejött. A „korszakalkotó” nagy pillanattól vette a nevét a „korszak” s az ilyen pillanattal kétségtelenül valami maradandó jutott be az időbe.

Ezt a maradandót az időben magában talán szintén meg lehet érezni azoknak, akik megélik; megfoghatóbban a történelem közvetett anyagában valósul meg: a föld és ember világában. Alakja itt a birodalom. És amint ez a birodalmakban kivetülő történelem közvetlen kifejezése egy önkénytelen és kiszámíthatatlanul előtörő alkotóakarathoz, ugyanígy és ugyanennek a kifejezése a történelmi írásmű a maradandóságnak egy sajátos külön megvalósulási formájában: az írás világában.

Tévedés volna azt hinni, hogy az írás és történelem úgy kapcsolatosak, mint általában elképzelni szokták: minél előbb találja ki vagy veszi át egy nép az írást, annál előbb van történelme. Az írástalanság a kultúrának alacsonyabb fokán természetes, – így gondolják – de a fejlődés vonala e primitív fokról, ha az illető nép egyáltalán fejlődésre képes, biztosan vezet fel arra a magasabbra, amelyen az írás megrögzíti az eseményeket s ezzel a történelem rangjára emeli. Az írás e szerint egészen külsőségesen választaná el a 'prehisztóriát' a 'történelemtől', mint egy általános folyamat esetleges jele. És mégis ő lenne az, amely történelmet csinál azzal, hogy megszünteti a történelemelőttiiséget.

Ezzel szemben rá kell eszmélnünk arra, hogy vannak magas kultúrák, amelyek írásjeleket ismernek, de azoknak alkotásokat megőrkítő használatát mintegy visszautasítják és saját akaratukból maradnak történelemelőttiek. Úgy látszik, hogy a régi krétai világ volt ilyen. Szemben áll vele az írásban gyönyörködő és szinte könyvimádásra predesztinált régi Egyiptom. Krétához közelebb áll ebből a szempontból is az etruszk világ, Egyiptomhoz pedig a görög a hellenizmus korától kezdve. A régibb görög kultúrának ebben a tekintetben is különálló helyzete van. Valamely kultúrának és írásos kifejezésének viszonya mindig az illető kultúra lényegét jellemző viszony, amely a legkülönbözőbb lehet.

Másfelől figyelembe kell venni azt, hogy vannak történelemelőtti kultúrák is, amelyeket másoktól maradandóságot igénylő monumentális emlékek különböztetnek meg. Ezen az alapon az őskortudomány tulajdonképpen kétféle történelemelőttiségről beszélhet. Olyanról, amely csak használati és síri tárgyakat hagyott hátra, és olyanról, amely monumentális alkotásokat is. Ez a felosztás nem jelent egyúttal időrendi sorrendet, de mindenesetre más és más lényegű kultúrák megkülönböztetését. Van 'monumentális préhisztória' is: egy neme a 'történelemnek', amely nem az, és mégis rokona egy tényleges ponton: a maradandó alkotás vágyában.

Mykenai óriás sir és oroszlán-kapu, perzsa király-felirat, Tacitus történelmi művei: ugyanannak a világalkotó erőnek köszönhetik a létüket, amelynek a mögöttük álló 'monumentális préhisztória' vagy 'történelem'. Éspedig nem pusztán úgy, hogy a történelmet vagy a préhisztóriát 'tükrözik', hanem úgy is, hogy maradandóbb szférákban kifejezői ugyanannak, aminek a préhisztória vagy a történelem maga. Az egyenesebbik kifejezés a néma monumentum. Ő a csak

előrenéző: egy öntudatlanabb és titánibb módon előretörő lét kifejezése.

Az írásos emlék Janusfejű: vissza és előre néz. És teljességgel az már a történetírás, a görög módon fürkésző, vizsgáló. És így kétszeresen a görög lényeg kifejezője. A nagy görög történetíró a történelemben kifejeződött görög valóság megragadott ja, hirdetője és továbbadója: Herodotos az athéni valóságé legdiadalmasabb, Thukydides ugyanazé legtragikusabb tetőpontján. Művük ebből a szempontból a jövőbe meredő monumentum. De mindkettejük a visszatekintő görög eszmélet, a tudomány embere is.

A görög lényegét görög emlék emelésével, az emlék-emelő vágy leküzdhetetlen kényszerének hatása alatt fejezik ki és történelmi művük ebből a szempontból tekintve önkénytelen megörökítője a görög létnek. De ugyanakkor görög tudatossággal is beszélnek arról, ami görög, sőt arról is, ami idegen: Herodotos az egyiptomiról, perzsáról, szkítáról, s nemsokára Polybios a karthagóiról, és rómairól. Római módon beszélnek ugyanerről a római történetírók. De mindnyájan csak arról, amit csodálnak, aminek a lényegessége megragadta őket: aminek előrenéző hirdetői és továbbadói ugyanakkor, amikor visszatekintő vizsgálói. Plutarchos Párhuzamos Életrajzai bizonyos tekintetben az antik történetírás betetőzését jelentik. Monumentumai a görög és római lényegnek egyszerre, s egyben az előre- és visszatekintés klasszikusai.

A történetírás képessége, ha így tekintjük, nem a tárgyilagosságnak, hanem a valóság elviselésének és a valósághoz méltó monumentum emelésének képessége. Ezzel elsősorban a hasonló lényegű történetíró rendelkezik. Thukydides saját Athénjának, Tacitus saját Rómájának utolérhetetlen történetírója marad. Nem a jólétesültségük, hanem a monumentalitásuk miatt. A legfontosabbat az athéni s római lényegről azzal fejezik ki, ami nagystíliú művészetükben önkénytelen, ami saját athéni és római lényegességükből fakadt.

Ezért oly nehéz művészi görög vagy római történelmet írni kései korokban. Néha ismét megragad az antik nagyság rokon lényegességű szellemeket, Róma nagysága Montesquieu-t, és e megragadottságból mégsem támad mindig igazi történelem. Vagy – a történetíró korát jellemző módon – inkább csak a hanyatlás története születik meg belőle, mint amilyen Gibbon műve. Montesquieu-nek a római nagyságtól való megragadottsága monumentálisán mutat előre: utat, amely felfelé vezet. De megragadottság és rokon lényegesség egyedül nem hidalhatták át a távolságot, amely elválaszt az ókortól, a visszatekintő

szemnek kellett élesednie, a történetíró kutató-mesterségének tökéletesednie, a történetírás tudomány oldalának erősödnie, egyelőre a művészi oldal rovására. És még így sincs egy sem a nagy európai nemzetek közt, amely az ókor egészéről olyan egységes, nagyhatású történeti művet hozott volna létre, mint az ókor egy részéről Gibbon, vagy – az úttörő nagy tudós az ókortörténetírók között s maga is csak töredékes római történelem alkotója – Mommsen.

Nekünk magyaroknak a helyzete nem szégyenletes, hogy nem keletkezett nálunk egyetlen oly ókortörténeti mű sem, amely Montesquieu-t, Gibbon-t, Mommsen-t felülmúlná, vagy csak melléje állítható lenne az Ő munkájuknak. De szégyenletes volna, ha lemondanánk annak az előkészítéséről, hogy a magyar és görög, a magyar és római, vagy akár a magyar és egyiptomi szellem találkozásából keletkezhesék művészi magyar monumentuma az ókornak – előre mutató a mi számunkra. Ilyen előkészítő munkát kívántunk végezni ezzel a kötettel.

Végső célja minden magyar ókortörténelemnek, amelyet tökéletesen csak az ideális, művészi munka tud majd betölteni, de a maga módja szerint már ez is betölteni akar: az ókort erőforrássá tenni a magyarság számára, hatásossá és ösztönzővé a magyar szellemiség minden típusának kibontakozására. Az előkészítésnek és forrásnyitásnak ehhez a munkájához felhasználtuk azoknak az idegen kezeknek a segítségét is, amelyek erre a magyar célú feladatra szívesen vállalkoztak.

Tennünk kellett ezt nemcsak azért, mert nálunk az egész ókori Kelet és Nyugat történelmét összefogó nagy munkára ma még kevés a kutató. Hanem azért is, mert csak így tehattünk eleget az előkészítés és ösztönzés munkájának igazán sokoldalúan. Az ókor többféle megvilágítást is elbír. Azon a ponton pedig, ahol az ókortörténelem ma áll: egy művészebb ókortörténetírás előtt, de mögötte egy messze szétágazó ókortörténeti tudománnyal, ott a többféle megvilágítás egyenesen követelmény.

A sok kéz együttműködésének szép példája, amely szemünk előtt lebegett, az angolok nagy ókortörténeti műve: *The Cambridge Ancient History*. Mi sokkal szűkebb arányok közé szorítva a megvilágítás sokféleségében igyekeztünk gazdagabbak lenni. Munkatársaink közül Kornemann Ernő a mommseni ókortörténetírás klasszikus hagyományának eredeti képviselője. A Kr. u. III. század történetében a mi Alföldi Andrásunk eredményeire is támaszkodik. Kahrstedt Ulrik a mommseni hagyományt a modern gazdaságtörténeti szemlélettel egyesíti, s tekintete ennek megfelelően a görög 4. századnak a legújabb

technikai világalakulással megegyező vonásaira irányul. Érdeemes lesz talán megfigyelni, hogy milyen közvetlen frissességgel tükröződik egy másik, még mozgalmasabb kor: a caesari polgárháborúk kora, amerikai munkatársunk, Kenneth Scott ábrázolásában. E mellett azonban meg kellett, hogy kapja az őt megillető helyet az a történetfelfogás is, amely a mommseni hagyományt egy organikusabb és művészebb világ-szemlélettel egészíti ki: Altheim Ferenc úttörő Róma-történelmében. Sőt nem hiányozhattak egészen a George-körnek egyéniség-látó, művészi történetírásra irányuló törekvései sem. Ezek érvényesülnek a Peisistratosról szóló fejezetünkben.

A magyar szerzőktől származó részekben is többféle szempont jutott érvényre. Az őskortudományi bevezetés vázlatosabb és általánosabb irányú vonásai után Elő-Ázsia és Egyiptom története – szerzőjének szándéka szerint – elsősorban esemény-történelem. A görög történelem eseményei közismertebbek. Itt megvalósulhattak Hornyánszky Gyula műveltségtörténeti és társadalomtudományi szempontjai. Elhunyt megakadályozta e neves ókortudósunkat abban, hogy teljes görög történelmet írjon a számunkra. Csonka és hézagos kéziratát a kötet szerkesztője egészítette ki a hiányzó fejezetekkel, hozta összhangzásba a legújabb kutatások eredményeivel és a mű egészének szellemével. Mert ez a sokféle szín ellenére is egységes. Azokat a szempontokat, amelyeket a szerkesztő vitt be különösen a görög történelembe – lényegileg egybehangzóan Altheim római történelmével – mindenütt meg lehet különböztetni. Olyan alapszint óhajtának adni a műnek, amelytől a többi színek felismerhetően, de nem diszharmónikusan válnak el.

Úgy hisszük, így szolgáltuk a legjobban annak az okulásra vágyó közönségnek érdekét is, amely nem az előbb megjelölt végső céllal a szeme előtt veszi a kezébe ezt a kötetet. De bizonyára az sem a kívánsága, hogy a görög és római történelemnek az eseményeit úgy ismételtessék el neki, ahogy az iskolában már megtanulta őket. Ha adatokat és évszámokat keres, mindig könnyebben találhatja meg őket lexikonban, mint egy történelmi mű összefüggő előadásában. (Indexünk csak a kötet használatát könnyíti meg, s nem hiánytalan tájékoztató az ókor történetéről; az előadás menetébe kapcsolt táblázatok, évszámok, utalások és az egész mű felépítése pedig fölöslegessé teszik, hogy az olvasónak már itt, az ókori kötetben is külön synchronistikus összeállításokhoz kelljen folyamodnia.)

Ott, ahol a torlódó események sokasága és a történetíró egyénisége így hozta magával, természetesen helyt adtunk a görög és római

történelem keretén belül is a puszta esemény-előadásnak; például a harmadik könyv ötödik részében. De itt Scott felület-elbeszélése mellé állítottuk Altheim elméleti fejtegetéseit a rejtettebb erők működéséről, mert úgy gondoltuk, hogy ez adja a legnagyobb ösztönzést a Caesar-korhoz méltó történeti mű megírására. S ez enged bepillantást annak is, aki nem szakember, a történetírói munka feladataiba és lehetőségeibe.

Az olvasót ma joggal érdekelheti az ókor története mellett az is, hogy e történelem mint lesz modernné: mint tükröződik különböző alkatú modern szellemekben. Ókor-történelmünk ezt mutatja be: különböző szellemek találkozását az ókor valóságával. S amit közvetlenül elérni óhajt, szintén csak a „találkozás“: a magyarságnak minél nagyobb felületen való találkozása ugyanezzel a valósággal.

KERÉNYI KÁROLY

Első Könyv

EGYIPTOM ÉS ELŐ-ÁZSIA

ŐSKORTUDOMÁNYI BEVEZETÉS

LEGRÉGIBB világhelyzetében az ember a történelemelőtti idők kutatásával foglalkozó tudománynak, az őskortudománynak, (prehisztóriának) eszközeivel közelíthető meg. A kép, amelyet így nyerhetünk róla, természetesen hiányos. A vonások, amelyekkel ábrázolhatjuk, nem olyan értelemben jellemzőek, mint a történelmi ábrázolás vonásai. Ott ugyanis módunkban van a legbeszédebbeket kiválasztani, itt meg kell elégednünk azzal a kevéssel, ami rendelkezésünkre áll. Emberi települések hulladékaiból, sírok maradványaiból, a csontvázakból magukból, ritkábban ezektől függetlenül fennmaradt művészeti ábrázolásokból kell a következtetéseket levonni. A megfigyelés módja érintkezik a természettudományos módszerekkel. Mégis jellemzőeknek kell tartanunk ezeket a vonásokat is, ha abból a felfogásból indulunk ki, hogy az emberi életmegnyilvánulások minden korban organikus egészet alkottak. Ennek az egésznek egyetlen, akármilyen alacsonyrendű és esetlegesen megmaradt részecskéje sem olyan, hogy az egésznek a bélyegét valamilyen módon magán ne viselné. Így tehát aprólékos megfigyelésekből össze lehet állítani olyan képet, amely a történelmi koroknak szintén organikus egészet alkotó egységeihez csatlakozik, mint azoknak előzménye és háttéré. A végső, egységes képalkotás módja ekként érintkezik a történetírással.

Az ember, legrégibb elérhető biztos nyomainak tanúbizonyága szerint, szoros kapcsolatban volt az állatvilággal. Azzal együtt vándorolt. E vándorlások megindítója elsősorban az éghajlat változása lehetett. Ezek a legrégibb nyomok ugyanis abba a geológiai korszakba vezetnek, amely a diluvium vagy pleisztocén néven ismeretes.

A diluvium a geológiai harmadkorra (terciér) következett és a mi korszakunkkal együtt alkotja az ú. n. negyedkort (quartér). Jégkorszaknak csak részben lehet nevezni a diluviumot. Váltakoznak benne a lehülés és felmelegedés periódusai. A legutolsó lehülést megelőző felmelegedés korszakára esnek az említett első biztos emberi nyomok. A meleghez szokott állat és vele együtt az ember is arra vándorolt, amerre újra melegebb vidéket talált. Az állatvilággal való összetartozás itt a természettől való teljes függést juttatja számunkra kifejezésre. Nem akartuk itt azt állítani, hogy az ember belétartozik az állatvilágba, de azért világhelyzetére nem kevésbé jellemző az, hogy milyen szorosan forrott azzal össze.

Ebben a geológiai korszakban Európa jobban hozzátartozott a szomszédos nagy világrészekhez: Ázsiához és Afrikához, mint ma. Elterjedt nézet szerint olyankor, amikor egy-egy nagyobb lehülés (jégkorszak) után felmelegedés állott be (ú. n. interglaciális vagy jégközi korszak), földhidak képződtek Ázsia és Európa — a Balkán-félsziget és Kis-Ázsia — valamint Gibraltárnál Afrika és Európa között. De szorosabb összetartozást mutatott különösen Európa és Ázsia állat- és növényvilágának jellege is. Közép-Európa jégtől és jégmezőktől — gleccserektől — mentes vidékén a hideg időszak tetőpontján a tundra uralkodott. Ezt kiterjedt mocsarak tarkították. A tundra állatvilágának egyik része (a rénszarvas, sarki róka) az északi sark vidékeiről vándorolt alá a hideg fokozódásával, másik részét — az európai alpesi állatokat: zergét, alpesi mormotát — a hegyek elgleccseresedése szorította a síkságra. Ugyanekkor, amikor Közép-Európában a tundra uralkodott moháival, védettebb helyeken és délebben füves puszták (steppék) terültek el, sőt kisebb erdők is, elkorcsosult fákkal. De a meleget kedvelő állatok itt sem élhettek meg.

Mikor azután az ilyen jégkorszak az eljegesedés tetőpontján túljutott, a kezdődő felmelegedés Közép-Európát steppévé alakította át. A csapadék csökkent, a talaj kiszáradt. Az emberi nyomokra gyakran vastag meszes homokrétegek telepednek, az ú. n. lösz. Ebben a korban a steppe ugyanazt a képet tárja elénk, mint ma Dél-Oroszországban. Jellemző állatai a steppe-ló, steppe-mormota stb. A steppe és tundra igen gyakran keveredett. Vannak közös állataik is, mint pl. a mammut vagy a gypjas orrszarvú. A további felmelegedés nyomán egész Európát elborítja az erdő. A jég, amely a leghidegebb korban az észak felől a Tátraig ért, egészen visszavonult. Az éghajlat a mainál is melegebb lett. Az erdőket bokros vidékek, forró steppék, sőt homoksivatagok váltogatják. Az említett földhida-

kon át a víziló, majom, elefánt, orrszarvú, kardfogú tigris jutott el Európába. Egyes állatokat persze nem lehet csak a lehülés vagy csak a felmelegedés korszakaival hozni kapcsolatba, mert egyformán tűrték a hideget és meleget, mint például az őstulok, a bölény, a barlangi oroszlán, a barlangi medve és a hiéna vagy az óriásszarvas. Hogy azonban ekkor már az ember korszakában vagyunk, azt semmi sem világítja meg élesebben, mint a következő körülmény: a jégkorszakok és jégközi korszakok állatvilágáról ezt a képet csak azért alkothattuk magunknak, mert az ember konyhahulladékai Őrizték meg e korok csonttöredékeit. Ehhez jöttek még a növényvilágra nézve a tűzhelyek szénmaradványainak tanúságai. Ha tehát az előbb azt láttuk, hogy az ember ekkor szorosán az állatvilághoz kapcsolódott, most az válik előttünk világossá, hogy a természet teljesebb képéhez viszont ugyanekkor az emberen keresztül jutunk. Az ember, legrégebb felismerhető világhelyzetében is, már kulcsa számunkra a világ megismerésének.

Figyelmünk Európában természetesen elsősorban az európai föld leleteire irányul. Ehhez jön az is, hogy Európa talaját forgatták meg leggyakrabban és itt őrizték meg legnagyobb gonddal az előkerült emlékeket. Így Európát részben ezek az esetleges körülmények állítják számunkra a középpontba. Ezt azonban máris enyhíti az a kapcsolat, amelyet Európa, Ázsia és Afrika között felismertünk. A többi világrészek erőteljesebb felkutatása tovább fogja helyesbiteni a képet.

Mindig tudatában kell lennünk természetesen annak is, hogy mennyire a véletlentől függ az olyan kutatás, amely kizárólag „leletekre“-re van utalva. A véletlennek tudható be az is, hogy a legelső biztosan megítélhető emberi nyom Európában került elő. Heidelberg közelében 23 méter mélységben találták meg egy jégközi korszak embercsontját állatvilágának maradványaival együtt. Az egész lelet csak egy állkapocs. Vastag és durva alkatú, állcsúcsnak nyoma sincs rajta, de fogazata teljesen emberi. A tudományban Homo Heidelbergensis néven ismeretes.

Az ember jelenlétének pusztá megállapításánál — mint amilyen éppen a Homo Heidelbergensis esete — antropológiai meghatározásánál és természeti környezetének leírásánál az őstörténet csak akkor juthat tovább, ha csontokon és szénnyomokon kívül az emberi alkotóképességnek valamilyen maradványai is rendelkezésére állnak. Ezek a maradványok jellegzetes összetételükkel és alakjukkal olyan tárgycsoportokat alkotnak, amelyekből bizonyos műveltségi állapotra lehet következtetni. Azonos műveltségi állapotra valló leletek több

helyen is előkerülnek. Az így megismert különböző műveltségek elnevezését a legelső vagy legjelentősebb lelőhely nevéből szokták alkotni. Például számos délfranciaországi lelőhely adott nevet a diluvium legtöbb eddig ismeretessé vált műveltségének. Ezek a műveltségek következhetnek egymás után is és fennállhatnak egy időben, egymás mellett is. Ha az egymásutániség ugyanazon a helyen fordul elő, ez leolvasható az egymásra halmozódott maradványok rétegeiből: az alsóbb t. i. a régibb. Ennek segítségével sikerült bizonyítani azt, hogy nagy általánosságban a kő kizárólagos használata után a bronz, majd a vas felhasználása következett. A legrégebbi műveltségek kőfeldolgozása ismét külön sajátosságokat mutat: a diluvium folyamán a kőszerszöket tűzkőből pattintották, míg utána már más kőzetekből csiszolt eszközöket készítettek. A diluviumkori műveltségek összefoglaló megjelölése csiszolatlan vagy régibb kőkor (paleolit), a későbbi kőkultúráké csiszolt vagy újabb kőkor (neolit). A kettő közötti átmeneti időben még pattintanak, de olyan életformákat is találunk már, amelyek a neolitra jellemzőek (mezolit kor).

ELSŐ FEJEZET

A RÉGIBB KŐKOR

A paleolit kor legfontosabb műveltségei ilyen módon következnek egymás után, illetve állanak egymás mellett:

		Európa		Afrika
↑ Diluvium ↓	Jégközi korszak	Homo Heidelbergensis Chelléen Acheuléen		
	Jégkorszak	Moustérien Aurignacien Magdalénien	Solutréen Capsien	Capsien Capsien
← Alluvium	Geológiai jelenkor	Tardenoisien Azilien Campignien		Capsien
	Mezolit- műveltségek	Maglemose		
		Kjökkenmööding		

A chelléennek és acheuléennek tisztára csak kőeszköz-hagyatékát ismerjük. Embere teljesen ismeretlen. Az eszközök legfontosabbika a kezdetben hatalmas nagyságú, később elsatnyuló mandulaalakú tűzkő-szakóca (marokkó). Használat közben valószínűleg a marokba fogták és kiálló hegyével ütéseket mérhettek. Az eszközök szabad ég alatti táborozóhelyekről származnak, Spanyolország, Olaszország, Franciaország, Dél-Anglia területéről. A legrégebb eddig elérhető emberi műveltség tehát egy földközítengeri-nyugateurópai öskultúra.

A moustérien-ember a jólismert Homo Neanderthalensis. Ázsiában és Afrikában is élt. Termete alacsony, nyaka rövid és vastag, homloka lapos és hátrafutó. Szemei fölött erősen kiálló összefüggő szemöldökívek húzódnak. Szemürege nagy és kerek. Állscúsa teljesen hiányzik, csak néhány esetben találják kezdetleges nyomát. Koponyájának űrtartalma nagyobb volt, mint egyes mai primitíveké. A jégkorszak Európában érte. Barlangokba vonult és ettől fogva jégkorszakbeli környezetben található. Az acheuléen emberével való érintkezésének nyomai a korai rétegekben még megfigyelhetők, de egy ideig a moustérien Európa egyetlen ismeretes műveltsége. Elterjedését első térképünk mutatja.

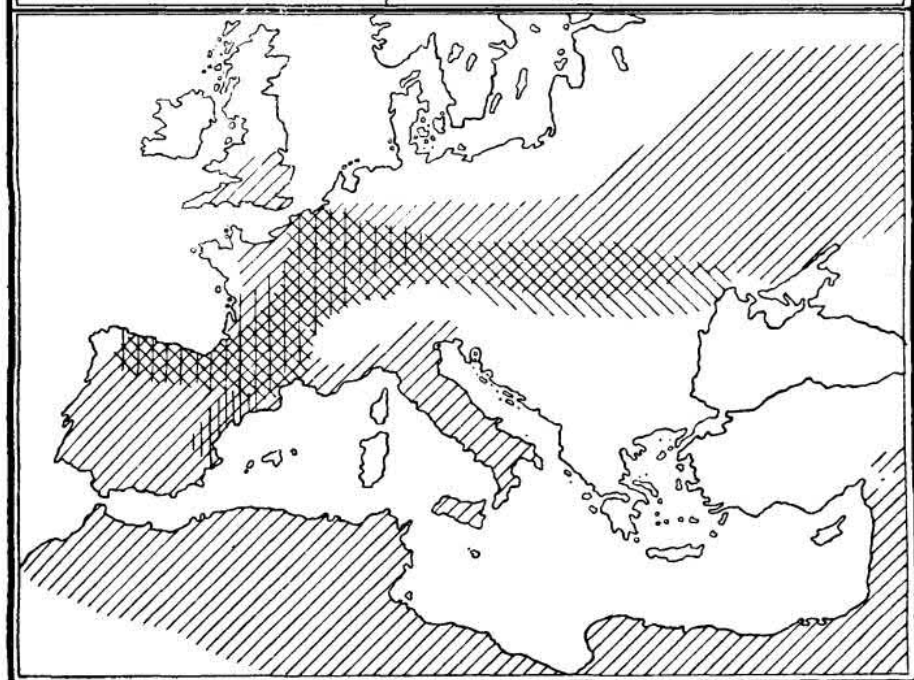
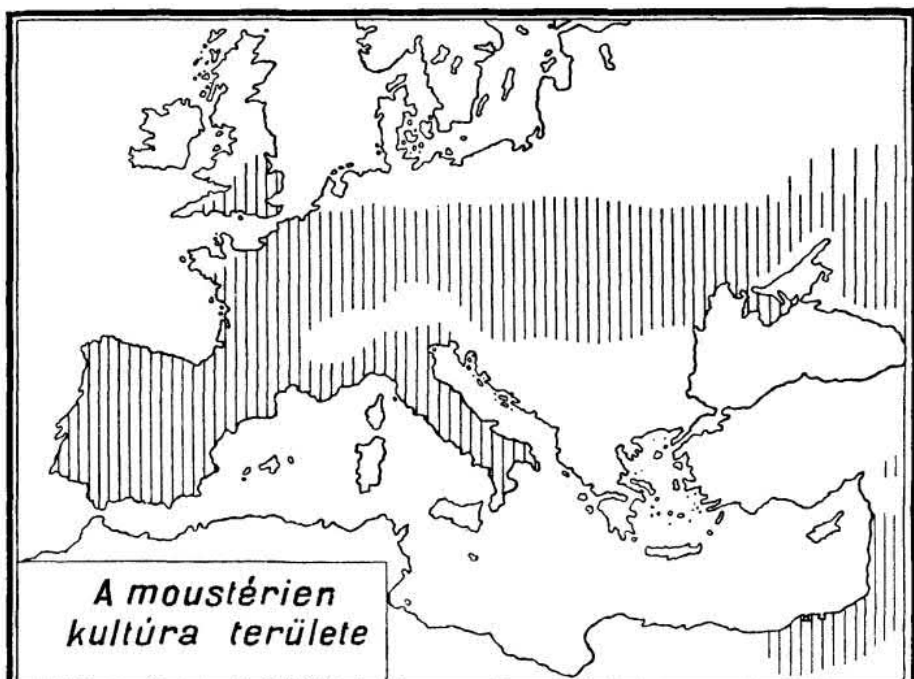
A neanderthali ember halottait eltemette. A Le Moustier nevű barlang előterében talált csontváz fejét jobbkarja hajlatára fektették, balkarját pedig elnyújtották teste mellett. Balkezéhez két kőeszközt tettek. Feje alatt tűzkődarabokból gondosan összerakott „vánkost” találtak az ásatók. Vadászéletet élt. Zsákmányának maradványaiban sűrűn fordulnak elő őstulok-, bölény-, ritkábban mammut- és barlangi medve-csontok. A nagyobb csontokat, velőt keresve, rendszerint hosszában feltörték. Az eszközök közül jellemző a csak egyik oldalán megdolgozott marokkó. Találhatók már pengeszzerű kőeszközök is.

Az aurignacienben új emberfajta jelenik meg Európában: a Homo Aurignacensis. Mindinkább tért hódító vélemény szerint Afrikából érkezik. Keskenyarcú, kissé hátrafutó homlokú, igazi Homo Sapiens. Szemgödrei négyszögalakúak, álla még gyengén fejlett. Végtagjai karcsuak, termete alacsony. Magával hozott műveltsége sokkal magasabbrendű volt, mint a moustérien. Kőeszközei pengealakúak. Halottait igen gondosan temette, kagylókból, tengeri csigákból, szarvasfogakból és más ilyenféléből készült ékszerekkel díszítette. Gyakori egy sapkaszerű és egy mellet borító gallérszerű ékesség, amely az egyiptomi királyok mell díszéhez hasonlít. Ehhez jön még a kötény is. A halottakat gyakran porrá tört vörösszínű vasoxidra vagy okker-

porra fektették és ugyanavval néha be is hintették, néha azonban csak a fejet festették pirosra. A fegyvermellékletek sem hiányoznak. Igen érdekesek a tűzhelybe való beletemetkezések. Ez a műveltség a csont nagyobb mértékű felhasználását és a kiképezésnek olyan öncélúbb formáját is mutatja, amely túlmegy az eszközök pusztá előállításán.

Eddig csupán a használati célú köeszközök tanúskodtak bizonyos fajtájú szellemi életről, amely persze még egészen a természetben sarjad és semmi különös vágyat nem mutat díszítésre vagy valamilyen gondolat vagy képzelet kifejezésére. A helyzet az aurignacienben annyiban változott, hogy a természetben való megmaradás mellett díszítési és kifejezési törekvés is jelentkezik kezdetleges művészet formájában. Hogy ilyen törekvésnek maguk a használati eszközök is hordozói lehetnek, mutatják majd később a solutréen babérlevélalakú lándzsahegyei, amelyeknek szimmetriája és tökéletes kidolgozása fejlett harmónia-igényről tanúskodnak. Az aurignacienben a kifejezés vágya a plasztikai művészet kezdeteit hozza létre. Többnyire női szobrok és domborművek jelentik ezt a kezdetet. Testformáik rendkívül duzzadtak. Az arcot a legkevesebb esetben dolgozták ki, az egyéniség kifejezése tehát nem volt fontos. A testrészek hangsúlyozásából eddig általában arra következtettek, hogy ezek az alkotások a termékenység gondolatának kifejezői. De minden ilyen „értelmezés bizonytalan. Az ú. n. „willersdorfi Venus“-t és más szobrokat is vasoxiddal vörösre festették, vagy vasoxid-rétegre állították fel őket. A vasoxidot, mint már tudjuk, temetkezésnél is használták: a halottat festették vele. Lehetséges tehát, hogy ezek a szobrok a halállal kapcsolatosak.

A kifejezés egy másik formájának virágkora már az aurignacien továbbfejlődésébe, a magdalénien műveltségébe esik. A cro-magnoni ember (Homo Prisons), a magdalénien hordozója, egyes antropológusok véleménye szerint a Homo Augrinacensis leszármazottja. A művészetben az jut most monumentális kifejezésre, ami a diluviális ember életét úgy látszik legjobban betöltötte: a vadászat. Vannak kisplasztikai alkotásai (csontiaragványok), csontkarcolatai, nagyobb agyagmintázatai és sziklába vésett domborművei. A legnagyobb jelentőségűek azonban a barlangok falára festett hatalmas méretű állatcsoportok. A legszebb festmények sárga, barna, vörös és fekete színekben pompáznak. A természethez ragaszkodó stílus a mai szemet is gyönyörködteti. Az állatok csaknem mindig oldalnézetben állanak, egymástól függetlenül, sokszor húsz-harminc állat is részben egymás

//// Az aurignacien, // solutréen és |||| magdalénien
kultúrák területe

mellé, részben egymásra festve. Egészen kivételes az, amikor csontkarcolatokon összetartozó rénszarvascsordát vagy viaskodó bölényeket ábrázoltak. A nagy képek is, a csontmunkák is azt mutatják, hogy az ember szellemi életét ekkor kizárólagosan az állatvilág foglalkoztatta. Előbb már jellemzett világhelyzete tükröződik ebben. Az állatok elejtésének a vágya magyarázza meg legjobban a nagy barlangfestményeket. Ezek sokszor a legnehezebben megtalálható és alig járható helyeken borítják a falat. Az állati testekbe nyílhegyeket vagy lándzsákat festettek belé, körük pedig emberi kéznyomokat: az ölés és birtokbavétel félre nem érthető jeleit. A kis csontfaragványok és karcolatok viszont a díszítés vágyáról is tanúskodnak. Ezeknek jórésze eszközöket ékesít.

Az aurignacien és magdalénien műveltségének leggazdagabb területe Dél-Franciaország és Észak-Spanyolország. A Vezère völgyében nagy embercsoportok laktak szomszédos barlangokban. Néhol valóságos barlangvárosról lehet beszélni. A legtöbb híres barlangfestmény itt található. Európa többi részén csak csontfaragások és karcolatok kerültek elő, itt-ott nagyobb domborművek. Újabban Kelet-Európában is keresik e műveltségnek egy középpontját.

Az aurignacien és magdalénien közé sok helyen a solutréen műveltség ékelődik. Ez az első biztosan európai születésű önálló műveltség, hazája a mai Magyarországon keresendő. (Szeleta-barlang a Blikkben). Későbbi, második nagy központja Franciaországban volt. Legfontosabb kőeszköze a már említett babérlevél-alakú lándzsahegy. Kialakulásánál a moustérien műveltségének hatása érte. A nagy falfestményeket nem ismeri, elvétele csontfaragványokat és karcolatokat készít. E három kultúra elterjedését első térképünk szemlélteti.

E három műveltséggel egykorú a capsien műveltsége, az aurignacien testvére, esetleg őse. A kőeszközök igen hasonlóak. E kultúra gyökerei az afrikai legrégebb paleolitbe nyúlnak vissza. Az aurignacien szomszédságában, a Földközi-tenger partjain virágzott: Spanyolországban, Olaszországban, Észak-Afrikában és Szíriában. Művészete rokon az előbb ismertetett falfestményekével. De azzal ellentétben nagy szerepet juttat az embernek magának. Harci jeleknek, táncok, vadászatok jelennek meg a barlangfalakon, legtöbbször nem a természethez ragaszkodó, hanem szinte expresszionista modorban. Az ábrázolások mindinkább hajlanak a formák megmerevedése és egyszerűsítése felé. Az ábrázolt alakok egymással kapcsolatosak, nagy kompozíciók fedik a sziklafelületet. Ehhez a művészethez, amelyet leghíresebb lelőhelyéről Alpera-művészetnek neveznek, az

Afrikában fölfedezett és részben még meghatározatlan korú szikla-rajzok és festmények állanak igen közel. Dél-Európában viszont e korban aurignacien-eszközök kíséretében eltemetett néger-jellegű csontvázakat találunk (Grimaldi-faj).

Hogy a capsien művészetében megfigyelt emberábrázolások egy új világ kezdetét és ezzel együtt a szellemi életnek új fordulatát jelentik, ezt az eddigi diluviális művészet teljes kipusztulása mutatja a paleolit-kor végén. Viszont a capsien jellemző kifejezési formái még erősebben egyszerűsödve tovább élnek. A capsien egyenes folytatása, a tardenoisien már a diluvium utáni korba esik (mezolit-kor). Az éghajlat ekkor már megkapta mai jellegét. A legfontosabb állat többé nem a rénszarvas, mint a magdalénienben, hanem a szarvas. A meleg terjeszkedésével megindul a déli műveltségek embere és birtokába veszi az Északot. A tardenoisien eljut egészen az Északi-tenger partvidékeire, ahová a késő capsien leegyszerűsített emberrajzait is elviszi. Kőeszközei egészen aprók és geometrikus formájúak.

A változás legjobban az azilien műveltségében tanulmányozható. Úgy látszik, hogy ez a műveltség a hanyatló magdalénien és az új tardenoisien kultúrájának keveréke. Jellemzőek reá a festett kavicsok, amelyeken szintén megtaláljuk a leegyszerűsített emberrajzokat. Ezek a rajzok rányomják bélyegüket még a spanyolországi neolitra, sőt rézkorszakra is. A tardenoisien és azilien meg éppen sokat megőrzött a paleolit hagyatékából. De ez az a kor, amikor az eddigi elég világos összefüggések összekuszálódnak. Az emberiség Európában mindjobban szaporodik. Az eddig nagy területeket borító műveltségeket számos helyi kifejlődésű kultúra váltja fel. A fajok keveredése is jobban megindul. Az egyes műveltségek hordozóinak pontos antropológiai besorolása nagyobb nehézségekbe ütközik. A legfontosabb új jelenség az, hogy a diluviumban egyedül uralkodó hosszú fejforma (dolichocefália) mellett most a rövid fejforma (brachikefália) is mutatkozik. Erre az időre esnek az első északi műveltségek. A jég hátrahúzódásával vadásznép telepdednek meg a Keleti-tenger partjain, különösen Dániában. Szép csonteszközeik a paleolit hagyományait őrzik tovább. Műveltségük a magdalénien és tardenoisien hatását mutatja (Maglemose-kultúra).

Az első egészen új életformák ezután jelennek csak meg. Jelenségeiket campignien-műveltség néven foglalják egységbe. A campignien Franciaországban és Olaszországban meglehetősen egyöntetűen lép fel, csúcsosfenekű agyagedényekkel, marha- és kutyacsontokkal; mindez már a földművelés és állattenyésztés jele. A kőeszközök

még pattintottak. Északon a konyhahulladék-halmokról elnevezett kőkőkönmődding-műveltség tartozik ide, hasonló kőeszközökkel, sok csonteszkőzettel, csúcsos fenekő agyagedényekkel. A háziállatok közül csak a kutyát ismeri. A telephelyek nagymennyiségő kagylót tartalmaznak. A Keleti-tenger partvidékét szegélyezik Dániában, Norvégiában és Svédországban. A legőjabbban Magyarországon (Miskolc, Avas-hegy) előkerőlt leletek őgy látszik azt bizonyítják, hogy ekkor Európába őj műveltség vándorolt be, amely az itt már évezredek óta elhalt chelléennel mutat rokon vonásokat. Ez lehet a campignien-műveltség ősi formája. De az edénykészítés, állattenyésztés és földmővelés — e három, a campignienben különböző helyeken fellépő jelenség — eredete homályos. Mivel Európát őnmagába zárt egységnek sohasem tekinthetjük, máshonnan való átvételre is gondolhatunk. Különösen az állattenyésztésről és a földmővelésről tehetjük föl azt, hogy a mezolit-kor folyamán Észak-Afrikából kerültek át.

MÁSODIK FEJEZET

AZ ŰJABB KŐKOR

Az őjabb kőkor legfontosabb műveltségei a következő táblázat szerint oszlanak meg Európában. (Az ázsiai és afrikai egyidejő magas műveltségek megoszlását a Kelet történetének élén fogjuk ismertetni.)

Idő	Nyugat-Európa	Észak-Európa	Közép-Európa	Földközi-tenger
3000—2000 Kr. e.	Campignien Megalitsír Dolmen Cromlech Glockenbecher	Arktikus vadász-halász-műveltség és földmővelő és állattenyésztő műveltségek	Spirálmeander-műveltség Bükki művelts. Tiszai „ Lengyeli „ Bodrog-keresztőri műveltség	Észak-Európával kapcsolatos műveltségek Újabb kőkor Thessaliában (Dimini és Sesklo és Krétában Korai minosi műveltség (rézkőkör) Már bronzkör

Az Európában lassan-lassan meghonosodó földmőveléssel és állattenyésztéssel falvak építése járt együtt. Ezek néha megerősített helyek

jellegét öltik magukra. A házak vesszöböl font oldalait sárral tapasztották. A megtelepedés magával hozta a háziipar művészeit: a szövést és fonást. A díszítés vágya új területet talált a szötteken és evvel kapcsolatban vagy ettől függetlenül az agyagedényeken. Késeket még mindig pattintanak ugyan, de a súlyos fegyvereket csiszolják és így új kőanyagok válnak megmunkálhatóvá. Ezen az általános jellemzésen túl a részletek megismerése már azoknak a területeknek az elhatárolásához vezet, amelyek ettől kezdve a mai napig is az európai műveltségen belül bizonyos egyéni vonásokat mutatnak.

Nyugat-Európában (Franciaország, Spanyolország) az elmúlt jégkorszakbeli műveltség klasszikus talaján állunk. A mezolit-kor leegyszerűsített emberrajzai még mindig felbukkannak sziklákon, sőt edényeken és a megalit-sírokban is. A campignien a neolitikorban szintén a mezolit folytatását jelenti. Régi hagyományokban gyökerezik a barlangokban való temetkezés is. A Nyugat-Európában megtelepedett és a paleolit-műveltség (a magdalénien) hordozóival elkeveredett népek legfontosabb megnyilvánulása a sírkultusz. A barlangokba való temetkezés helyét csakhamar a mesterséges barlangok építése foglalja el. Az egyes kamrákba különös módon leegyszerűsített emberi képmásokat faragtak, amelyek valószínűleg a halottat ábrázolják. A mesterséges barlangsír utánezata az úgynevezett megalit-sír. Hatalmas kőlapokból alkotott kamra ez, amelyhez ugyancsak kőlapokból épített folyosó vezet. Az egésztest mesterséges halommal fedték el. Egyes halmok oly nagyok, hogy a történelmi időben templom épülhetett rajtuk. Ugyanide tartozik a dolmen is, amely szabadon áll, vagy azért, mert a szél a kőkamrát megszabadította a földtakarójától, vagy azért, mert eredetileg is szabadon építették. A megalit-sír ezen idők legjellegzetesebb alkotása. Elterjedése óriási. A legkülönbözöbbs műveltségek veszik tulajdonukba ezt a sírtípust. A megalit-építkezésben megnyilvánuló gondolatkörhöz egyéb jelenségek is tartoznak: szem és orr (kezdetleges arc) ábrázolásai az edényeken. A sírok oldalába igen gyakran kerek lyukakat faragtak. Szintén nyugateurópai gondolkodásból fakadt a sírhelynek hatalmas kövekkel való megjelölése. Menhírnek nevezzük, ha egyetlen kőoszlop áll a sír közelében. Ez a kő egyes esetekben durván emberi alakra van kifaragva, de legtöbbsnyire formátlan. A cromlech és Stonehenge hatalmas alkotások, ahol száz és száz méternyire súlyos kőépítkezések, kősorok, kőkörök borítják a sír környékét.

Az újabb kőkor vége felé kisebb „népvándorlásról“ tudunk. A Spanyolországban kialakult glockenbecher-műveltség, amely harang-

alakú edényeiről kapta nevét, hihetetlen terjeszkedésről tesz tanúságot. Igen rövid idő alatt eljut Franciaországba, Németországba, majd Magyarországra is. Útjain magával viszi az ezüstöt és a rezet. Hasonló fontosságú a cölöpépítkezések fellépése már korábban is, Franciaország keleti sarkában, Svájcban és Dél-Németországban. Igen fontos leleteket szolgáltatnak ezek, mert az akkori mocsarak megőrizték számunkra a lakosság faeszközeit (kanalakat, poharakat, késeket, kőszerszámok nyeleit, nyilakat) és szőtteseiket, sőt élelmüket is (pl. kenyерüket). Hagyatékuk a környező népektől nem mutat elütő képet. Északi és nyugati hatások keverednek benne. A cölöpépítkezések divata belenyúl még a vaskorszakba is.

Észak-Európában (Dánia, Skandinávia, Észak-Németország) a földművelő és állattenyésztő kultúrák mellett, amelyek részben átvették a megalit-sír formáit, régi vadász- és halászéletmódot folytató törzsek élnek. A jégkorszakbeli természethű fali művészet utolsó őrizői ezek. Elhagyott helyeken, igen sokszor a sziklákra szarvast, rént, jávorszarvast festettek vagy rajzoltak, ritkábban medvét, madarakat, halakat.

A kispasztika nem ismeretlen előttük. Kvarcitból a solutréenre emlékeztető babérlevél formájú eszközöket pattintottak. Palából görbe késeket, nyílcsúcsokat csiszoltak. Műveltségük összefüggéseket mutat az Észak-Szibériában tanyázó vadász- és halásznépességgel, ezeknek az élete pedig nem nagyon különbözhetett a Szibériát ma bebarangoló primitívekéétől. Az északeurópai földművelő és állattenyésztő kultúrák mindinkább önállósulnak és Európa többi műveltségeitől állandóan századokkal hátramaradnak. Fejlődésükben így is sajátos formákhoz jutnak el. A megalit-síros műveltség legszebb alkotásai például a hihetetlen ügyességgel és türelemmel pattintott tűzkőtörök. Északi jelenség az áldozat-letét. Edényeket helyeztek el, különösen lápokban, telve kőfegyverekkel vagy borostyánkő dísz tárgyakkal.

Az északi területek antropológiája meglehetősen világos. Az újabb kőkortól kezdve ugyanaz az embertípus viszi itt a főszerepet egészen a római birodalmat megdöntő népvándorlásokig és a mai napig is. Ez a Homo Nordicus. Leszármazottja lehet a Homo Aurignacensisnek: hosszúfejű és vékonyarcú. De ugyanitt él még ekkor a cro-magnoni ember, a Homo Priscus is, aki a magdalénien-műveltségnek hordozója volt. A fajkeveredés is megvan, mint mindenütt az újabb kőkor folyamán. A koponyaleletek között akadnak szép számmal olyanok, amelyek a rövidfejű alkat jelenlétét bizonyítják.

Közép-Európában — a dunamelléki műveltségek, Dél-Németország, Magyarország, az Észak-Balkán területén — a szalagdíszes (spirálmeader) edény készítés dívik. Különösen Németországban azonban az északi területekkel kapcsolatos műveltségekre is akadunk. Az egyik közülök, az úgynevezett badeni műveltség, a neolit-kor végén a magyar földre is eljut. Az uralkodó „szalagdíszes“ műveltség elnevezését vonalas kivitelű csigavonalú vagy sarkos (meander-vonalas) edénydíszeitől nyerte.

Az északi műveltségektől fegyvereinek és edényeinek alakjával - élesen megkülönböztethető. Elterjedési területén igen sok helyi változatot mutat. Hordozója a paraszt, földművelő népesség, amely sűrűn lakott falvakban él. A falvak telepítésénél különösen a termékeny rónát keresik. Kerek alaprajzú házaikat rendszerint félig a földbe mélyesztették. A lakóház mellett, sőt sokszor a lakóházban pince vagy élésgödör van. A helyi változatok közül a Bükk-hegység barlangjaiban a bükki kultúra fejlődött naggyá, mely két nagy újdonságot vezetett be az edénykészítő művészetbe. Feltalálták az edények festését és egy új edényformát alkottak: a csövestalpú tálat. Európában ez az edényforma egészen a vaskorig megmarad. Az újabb kőkor legszebb európai edényművészete fejlődik itt ki. Másik helyi műveltség a tiszamelléki úgynevezett Tisza-kultúra. Az újabb kőkor folyamán eljut a Dunántúlra is, ahol lelőhelyéről lengyeli műveltség néven ismert. Továbbterjeszkedve bevándorol a Balkánra, ahol keverétién telepein kívül nagyfokú hatásai is kimutathatók. Az edények gyakran kezdetleges arcábrázolásokat viselnek.

A tiszai műveltség továbbfejlődése a bodrogkeresztúri. Ez teljeseft önállóan jut el a legegyszerűbb érc, a felszínen is található réz használatához. A réznek ez az önálló felfedezése általános jelenség az európai újabb kőkor végén, olyan területeken, ahol ez az érc bőven található, így Spanyolországban is. Mivel ezzel se műveltségben, se népesség tekintetében nagyobb változások nem járnak együtt, önálló rézkor megkülönböztetése belsőleg nem jogosult. Helyesebb elnevezés az eneolit vagyis rézkőkor. A középeurópai műveltségek embere rokona a Homo Nordicusnak. Elföldelési szokása az úgynevezett zsugorított temetkezés. De előfordul e mellett a halottégetés is. Ez helyi jelenség és olykor abban az alakban nyilvánul meg, hogy az elégetett holttest maradványait a házon belül, ugyanolyan gödrökben helyezték el, mint az élelmiszereket. (Éléskamra-temetkezés.) A temetkezési formákban itt némi érintkezés van a földközi-tengeri műveltségek világával.

A dunai vidékekről egyes edényformák egészen a kisázsiai Trójába is

eljutottak. A hatás valószínűleg kölcsönös volt. E mellett még egymástól független megegyezéseket is figyelembe kell vennünk.

A Földközi-tenger vidékének műveltségei nagyobb egységet alkotnak. Ennek a területnek leggazdagabb vagy legalábbis eddig még legjobban felkutatott része az Égei-tenger szigetvilága és partszegélye. Az égéi műveltség mintegy magva és klasszikus példája a Földközi-tenger görögségelőtti kultúráinak általában. Dél-Európa neolitikus műveltsége nagyrészt Tesszálából (Dimini és Sesklo) és Kréta szigetéről ismeretes. Egyedül ezeken a területeken találunk ebben a korban köépítkezéseket. A tágabb földközítengeri körben a délitáliai Molfetta és Matera műveltsége tartozik ide. Az edénydíszítésben — függetlenül a bükki műveltségtől — megjelenik a művészi hatású festés. De itt a középeurópai kései neolitikus műveltségekkel egyidőben már mindenütt megkezdődik a bronzkor. Trója különböző rétegei, amelyekben többek között Dunavidékről való edényformákra is bukkantak, a rézkor és túlnyomórésztben a bronzkor között oszlanak meg.

HARMADIK FEJEZET

A BRONZKOR

Idő	Földközi-tenger	Közép-Európa	Nyugat-Európa	Észak-Európa
2000	Korai mίνosi művelts. (I—III.)	m é g ú j a b b k ö k o r		
Kr. e. 2000—1000	Középső mίνosi műv. I. II. III. (ugyanekkor ennek megfelelő hellasi műveltség a Dél-Balkánon, kyklasi műveltség a szigeteken)	Aunjetitzi és tószegi műveltség Észak-Itáliában: terramare	m é g r é z k ö k o r	
	Kései mίνosi műveltség és mykenai műveltség a szárazföldön I. II. III.	Lausitzi műveltség	Már mindenütt bronzkor	

A bronz a réznek és ónnak olyan ötvözete, amely a rezet keményebbé és maradandóbbá teszi. Feltalálása nem európai esemény, hanem valamelyik délibb vagy keletibb műveltség vívmánya volt. Az újabb kőkorbán a gazdag paleolitműveltségeken felépülő Nyugatnak köszönhetőek a legértékesebb adatok. A bronzkorban a Földközi-tenger vidéke veszi át ezt a szerepet. Ez az a terület, ahol az európai ember először ismeri meg a bronzot. A bronzal együtt virágzó kereskedelem korszaka kezdődik. Jellemzőek reá az úgynevezett „letét-leletek“, valószínű feltevés szerint utazó bronzkereskedők földbeásott kincsei, félig elkészült, törött és ép bronzeszközök, amelyeket valami veszély elől rejthettek el. Megesik az is, hogy a nyersanyagot egyszerű ékszerek formájába öntve szállították. Az új anyag új formákat tesz lehetővé. Tűk, karperecek, nyak- és lábkarikák készülnek. Természetesen egyelőre még a régiebb anyag is befolyásolja az új formaadást, amint ez már szokásos fejlődés. A rézbaltá a kőbaltát utánozta, az első bronzfegyverek pedig a rézeszközöket. A bronzkard azonban egészen új forma. Török, balták, csákányok változatos alakokban fordulnak elő, ugyanígy a hősi eposz egész fegyvertára: sisakok és pajzsok. A korszak elején még mindenütt megvan a kapcsolat az újabb kőkorból. A temetkezés módja csak lassan és különböző területeken különböző időben megy át a teljes elhamvasztás szokásába. Az urnába való temetkezés uralkodó, de nem egészen általános bronzkori jelenség.

A Földközi-tenger vidékén ekkor alakul ki az a magas műveltség, amely a görög műveltség előzménye, talaja és háttere és ilyen módon mai európai műveltségünknek is fontos összetevője. Leggazdagabb és legélesebben körülhatárolt lelőhelye után ezt a műveltséget krétai műveltségnek is szokás nevezni: tágabb értelemben azonos ez a már említett égési műveltséggel. Kréta szigete mitikus királyának, Minosznak a nevére a krétai műveltség három nagy korszakát korai, középső és kései minosi kornak jelölik. Az egyidejű délbalkáni és szigettengeri műveltségek tudományos elnevezése a „hellasi“ és „kyklasi“ műveltség, megfelelő három korról. A kései hellasi műveltség általában fő lelőhelyéről mint mykenai műveltség ismertebb. A görög történettel való kapcsolatai miatt mindezekről a műveltségekről annak tárgyalásánál részletesebben fogunk beszélni. Most csak a többi műveltségekkel való vonatkozásait óhajtjuk kiemelni.

Az égési műveltségnek szorosabb kapcsolatai vannak a Földközi-tenger nyugati partvidékével, egészen biztosan Szardíniával, a Baleárokkal, Spanyolországgal. Észak-Afrika hatása ugyan a paleolitikor vége óta elhalványult, de bizonyos építkezési formák még később is

oda utalnak: a nyugati megalit-építészet bizonyos formái mediterrán területen egybeesnek Afrikában honosnak látszó építészeti elgondolásokkal. Ezek közé tartozik a szardíniai nuraghe típusa, amelyről még bőven lesz szó a római történet bevezetésében. A mykenai műveltségre annyira jellemző kupola-sírok körös alaprajza és a tiryinsi vár magvát alkotó hasonló alakú alapépítmény, az ugyanitt előforduló úgynevezett álboltozatok mind ebbe az összefüggésbe tartoznak. Krétában különösen érezhetővé válik a nagy ázsiai városkultúrák és Egyiptom közelsége is. A bronzkorban kifejlődő nagy krétai műveltség testvére a sumér, babiloni és egyiptomi kultúráknak és sokban függ tőlük. Még szorosabb Kréta kapcsolata Kis-Azsiával. Ennek ellenére egyéni és önálló ez az égéi magas-műveltség. Egyik legsajátosabb vonását alkotják azok a kis bálványok, amelyek már az újabb kőkori rétegekből is előkerülnek. Női szobrocskák ezek. Testrészeik hangsúlyozása az aurignacien hasonló ábrázolásaira emlékeztet (Málta). Valószínű, hogy Közép-Európában a szalagdíszes-műveltség apró bálványai is az égéi szobrocskákkal kapcsolatosak. A festőiség, virágszerűség, növényi és tengeri-állatmotívumok további jellemző sajátosságai az égéi művészetnek. Hordozója ennek a sajátosságos külön világnak a Homo Mediterraneus, az alacsony termetű, hosszúfejű, barnabőrű, feketehajú és szemű földközítengeri ember, aki mindmáig egyik fenntartója és továbbvivője az európai műveltségnek. Rokonai a sémiták és az egyiptomi kultúrát megteremtő hamiták.

Középeurópában az aunjetitzi műveltség az újabb kőkor továbbfejlődése. Elterjedési területe Szilézia, Cseh- és Morvaország, Szászország, Thüringia, Alsó-Ausztria és Nyugat-Magyarország. Halottait még égetetlenül temeti. Egyes esetekben nagy élelemtartó urnákban helyezi el őket a már említett éléskamra-temetkezéssel, amely a dél-európaihoz hasonló eljárás. Kapcsolatai vannak Magyarországgal és Spanyolországgal is. Embere a Homo Nordicus. Ugyanebben a korai időben Németországban még egyéb az újabb kőkorban gyökerező helyi műveltségek élnek. A lausitzi műveltség ugyanazon a területen jelenik meg, mint az aunjetitzi és annak végét jelenti. Sajátos, erősen tagolt edényformáival élesen elkülönül az előtte volt műveltségektől. Mindenüvé magával viszi a halottégetés szokását. A hamvakat urnákba rejti. Fiatalabb fejlődési fokán telephelyeit gyakran megerősíti. Élettartama belenyúlik az úgynevezett hallstatti korba (első vaskor). Embere talán a Homo Nordicus. A fajmeghatározást ugyanis éppen a halotthamvasztás ténye teszi lehetetlenné. Közép- és Dél-Németországban az aunjetitzi műveltség után egy másik kultúra is terjesz-

kedik. Legfontosabb ismertetőjele a földhányásokba (tumulus) való temetkezés.

Ezeknek a műveltségeknek eredete és egymáshoz való viszonya tisztázatlan. Egyes problémák megoldási lehetősége magyar területen fekszik, ahol a korai bronzkor egyik fontos lelőhelye Tószeg (Pestm.). A magyar bronzkor általában híres formáinak gazdagságáról, de az egyes műveltségek elhatárolása csak a jövő munkája lesz. Történetileg igen fontos helyen, Dél-Magyarországon és Szlavóniában ugyanebben a korban az úgynevezett pannon-kerámiát készítő népek laknak. Elég különös formájú edényeiket sötét alapon fehér mészberakással díszítik. A közép-európai bronzkorban szinte feledésbe merült kis bálványok is tovább készülnek náluk.

Közép-Európa északi részéből a bronzkor folyamán nagy népvándorlás indul el, amely a kor végéig tart. A népek nagy része Itália és Görögország történetében is szerepet játszik majd és így sejtethjük kilétüket. Ekkor érkeznek meg a Pó vidékére az itáliai törzsek közül azok, amelyekben a későbbi latinokat sejtjük. Vízrel körülvett lakóhelyeiken a „*terramare*“-műveltség hordozói. Amint ezek délebbre vonultak, nyomukban a venetusok foglalják el Észak-Itáliát. A görögök megismétlődő hullámokban szintén a bronzkor folyamán özönlnek a Balkán-félszigetre. A legutolsó hullám az égí műveltség teljes hanyatlása idején érkezik. Ennek nyomán születik meg az első görög művészeti stílus: a geometrikus művészet stílusa, amely már a korai vaskort jelenti ugyan, de nem tagadhatja le sem az elpusztult ragyogó krétai, sem az őseredeti hellasi műveltségek hatását. Mindazonáltal ez a művészet ellentéte Kréta mozgalmas, színgazdag művészetének. Az edények szigorú egyenesvonalú ízlésben tagoltak. Az ember- és állatábrázolásban erős egyszerűsítés érvényesül. Minden rajz és dísz árnyhatásra van építve. Ugyanúgy mint Itáliában a venetusok, itt más illír törzsek és a velük közeli rokon thrákok helyezkedtek el a görögök tőzsomszédságában.

Észak-Európának az újabb kőkor folyamán mindinkább önálló területre sajátos gazdag bronzműveltséghez jut el. Ez a bronzkor jóval tovább tart itt, mint egyebütt, a vasat igen későn ismerik meg. Bronzaikon igen szeretik a csigavonalas díszítést alkalmazni. Ez a magyar bronzkorral való kapcsolatot is jelenthet. Úgy látszik, Észak-Európában önállóan találják fel a fibulát, a biztosítótűt. Észak jellegzetességeihez tartozik a kerekeken tolható és a csúcsosaljú, füleinél fogva felakasztható bronzüst. Az újabb kőkorban megismert áldozatletétekkel most is találkozunk. Skandináviában egyes sziklákat ember-

nél nagyobb baltát hordó alakok és csoportképek borítanak. Furcsa hajók, fantasztikus szarvasvadászat, kocsik, szekerek. Vallásukban szerepet játszik a Nap is. Erre utal az aranylappal fedett bronzkorongot húzó ló Trundholmból. Ugyanezzel a kultusszal állhat összefüggésben a sűrűn jelentkező horogkereszt. Elterjedési területe igen nagy. A Földközi-tenger vidékén is gyakori. A varázslás gyakorlatának bizonyítékai olyan leletek, mint egy sírban talált bőrzacskó, benne borostyánkőgyöngytöredék, egy földközi-tengeri kagyló, fenyőfából faragott kocka, vipercsigolya, madárláb, mókusállkapocs, kéndarab, növénymaradványok és tűzkő-lándszahegy.

NEGYEDIK FEJEZET

A VASKOR

Idő	Közép-Európa	Földközi-tenger	Nyugat-Európa	Észak-Európa
1000		Geometrikus műveltség		
800—500	Alb-Salem-művelts. Ausztiai Hallstatt Dunántúli Hallstatt-műveltség Venetus kör	Keleti hatások kora	Még bronzkor	
400	La Tène	La Tène	Vaskor	Még bronzkor La Tène

A vaskor első szakasza, a hallstatt-kor úgy viszonylik a bronzkorhoz, mint a rézkor az újabb kőkorhoz. Az idegenből érkező vas a műveltség képét semmiképpen sem változtatja meg. A bronzkorban megindult népmozgalmak csak most jutnak nyugvópontra. A hallstatt-műveltség tulajdonképpen nem egyéb, mint Dél-Németország, Ausztria és a Dunántúl vassal gazdagodott bronzkori műveltsége, míg a nyugati és északi területek még sokáig a tiszta bronzkor állapotában maradnak. A bronzkor népvándorlásaitól érintett országokban nagy fajkeveredés áll elő. Részben ezzel is magyarázható a műveltség új nagy fellendülése. Görögország és az Itáliában megtelepedett etruszok, de a többi itáliai népek között is sűrű a közlekedés. Elénk a kereskedelem a bar-

bár népek felé is. Közép-Európa halstatti műveltségű területe nyersanyagok ellenében kész árukat kap, idegen művészeti elemeket szív magába, majd mindezt lassan és sokszor átalakítva átadja a távolabb lakó népeknek. Itália szép bronzgyártmányai: pontokkal kivert vedrek (situlák), üstök megtalálják az utat egészen az északi területig. Az ausztriai Halstatt vidéke, amelyről a vaskornak ez a szakasza elnevezését nyerte, gazdag sóbányáinak köszönhető jelentőségét: a só fontos kereskedelmi cikk volt. A görög kereskedelem útja is mindenütt kimutatható a művészeti stílus alakulásában. (Soproni urnák.)

A hallstatt-műveltség területén az edénydíszítés és festés gyönyörű darabokat alkot (Alb-Salem-műveltség Dél-Németországban). Új kardtípusok is keletkeznek. Pompázó bronzdísz hordanak az emberek, súlyos csüngődíszeket, övlemezeket. A keleti Alpokban és a Pó vidékén letelepedett venetusok — egy illír néptörzs — bronzmunkái Keletről kapott motívumokkal, ember- és állatalakokkal ékeskednek. Ennek a művészetnek a kialakulásához az etruszkok is hozzájárultak (situlaművészet). A fibula, amelyet ezen a vidéken a terramare népei találtak fel, hódító útjára lép és egymást gyorsan felváltó formaváltozásokon megy át. A bronztárgyakat gyakran díszítik a hattyú, ló, bika, hal állandóan egymásba folyó és gyakran keverék-alakzatokat felvevő képeivel. Az északi bronzkori sziklarajzokon megismert ábrázolások egész váratlanul soproni urnák díszeként bukkannak fel (szarvasvadász, kocsi). Ugyanakkor olyan elemek is vannak mellettük, amelyek Görögországból jöhettek: szövő nő, áldozati állat leölése, táncosok, lantpengetők. E műveltség ismeretét más leletek is előmozdították. Nyugatmagyarországon és Alsó-Ausztriában nagy számmal került elő az a tűzkutyának nevezett eszköz, amelyhez két oldalt az égő fahasábokat támasztgatták. Ilyen tűzkutyák kisebbitett alakban elkísérték sírjukba a halottakat. A hallstatt-műveltség a kor folyamán terjeszkedik, részben műveltségátadás, részben néprétegek eltolódása folytán. A terjeszkedés iránya legfőképpen Nyugat; keleti határ a Duna. Határozott különbség észlelhető a nyugati és keleti halstatt-területek között. Ezt úgy magyarázzák, hogy a nyugati rész kelta törzsek birtokában van, a keleti pedig illírek műveltségét tükrözi.

A hallstatt-kor folyamán egy ázsiai lovas nomád nép is megjelenik Európa keletén újszerű műveltségével: a szkíták. Remek bronzmunkákat készítenek különlegesen stilizált állatalakokkal, állatküzdelmekkel. Régi keleti, sajátosan oroszországi és egészen új görög hatások látszanak keveredni munkájukon. Elterjedésük Erdélyben és a Nagy-Alföldön a magyar földet is érintette.

A vaskor második szakasza az első igazi vaskor és az európai történelőtti korok utolsó fejezete. Az előbbi, még bronzsal kevert hallstatti műveltségtől egy svájci lelőhelye után, a La-Téne névvel szokás megkülönböztetni. A vas mindenütt, különösen a fegyverzetben a bronz helyére lép. A kelták még nyugati hallstatt-műveltségű területükön termékeny hatásokat kaptak a földközitengeri görög és itáliai népektől. Az eredmény a La-Téne-korban egy egészen különös, finom művészi képesség és a fejlett kelta műveltség kialakulása. Egyik jele ennek ötvösművészetük: pompás vörös email-berakásokkal díszítik ékszereiket. Ugyané kor folyamán azután elindultak lakóhelyükről és hódító útjukon elpusztítják a hallstatti műveltséget, amelynek elmaradottabb hordozói földvárakba menekültek. Ahová eljutnak, mindenütt elterjed csodálatosan egyöntetű életformájuk, a Balkánon és Kis-Ázsiában éppen úgy, mint Itáliában és az Ibériai félszigeten. Északi területen az ő fellépésük szünteti meg a bronzkort. Harciaságukra jellemző a harci szekérrel, teljes fegyverzetben való temetkezés. Központi területükön, Galliában kővárosokat és várakat építenek. Mi sem természetesebb, mint hogy a két terjeszkedő és sokban érintkező műveltség, a római és kelta összeütközik. A római győz és ezzel megszűnik Európának eddig még nem római vagy nem görög része számára is a történelőtti kor: Közép- és Nyugat-Európának a római birodalomba való beilleszkedés, Észak-Európának a vele való érintkezés jelenti a történelem kezdetét.

ELSŐ RÉSZ
AZ ÓKORI KELET
A HARMADIK ÉVEZRED VÉGÉIG

ELSŐ FEJEZET

KELET ÓSKORA

Az Ókori Kelet története azon a széles földvön játszódik le, amely keletről félkörben övezi a Földközi-tengert. E terület földrajzi, néprajzi, faji, nyelvi és művelődési tekintetben a legváltozatosabb képet mutatja. Mégis egy egységbe foglalja őt az a körülmény, hogy magas műveltség színtere volt ugyanakkor, amikor Európa népei egészen kezdetleges színvonalon, szorosan a földhöz tapadva tengették életüket. Egy egységbe foglalja számunkra e területet az is, hogy az itt magas színvonalra emelkedett műveltségek elemeinek elvegyüléséből született és hosszú időn át táplálkozott a mi európai kultúránk. De szigorúan történeti szempontból is kénytelenek vagyunk e területet egységesen tárgyalni, mert az itt lakó népeket a legszorosabb történeti és szellemi kapcsolatok fűzik egymáshoz.

Földrajzi tekintetben az Ókori Kelet két világrész közt oszlik meg. Északi és keleti nagyobbik fele Ázsiához tartozik s Elő-Ázsia néven foglalható egybe, déli kisebbik fele Afrikában fekszik s lényegében azonos azzal a területtel, amelyet Egyiptomnak szoktunk nevezni. Történeti földrajzi szempontból e vidéket a következő nagyobb területegységekre tagolhatjuk: 1. Kis-Ázsia, 2. az Örmény-hegyvidék, 3. Mezopotámia, 4. az Iráni-hegyvidék, 5. Szíria-Palesztina, 6. Egyiptom, 7. Arábia. E területek közül történelmi és művelődéstörténeti szempontból a legjobban ismerjük Mezopotámiát és Egyiptomot. A többi területegységet vagy csaknem kizárólag — így az Örmény- és Iráni-hegyvidéket —, vagy pedig történelme nagyobbik felében — így Kis-Ázsiát, Szíria-Palesztinát és Arábiát — csak Mezopotámia és Egyiptom felől sikerült történetileg felderítenünk.

Távlati hiba lenne azonban ebből arra következtetnünk, hogy az Ókori Kelet kultúrájának egyedüli megteremtői és kisugározói Mezopotámia és Egyiptom lakói voltak s mindaz, ami a környező vidékeken megérdemli a kultúra nevet, a mezopotámiai vagy egyiptomi kultúrának a barbár népek sötétségében elhomályosodott és eltorzult visszfénye. Ma már nem egy kulturális vívmányról, amelyet azelőtt az Eufrát mentén, vagy a Nílus völgyéből eredőnek hittünk, kétségtelenül kiderült, hogy gyökereivel a szomszédos területek homályába nyúlik át. Kis-Ázsiának belföldi forrásokból szerzett behatóbb ismerete máris arra vezetett, hogy Mezopotámia és Egyiptom népei mellé az Ókori Kelet harmadik kulturális tényezőjéül a hurri népeket is elismerjük. Ismereteink még további gyarapodása pedig valószínűleg azzal az eredménnyel fog járni, hogy Elő-Ázsia és Északkelet-Afrika kultúrái Ázsia belseje felé kapcsolódnak, s idők múltán reményünk lehet rá, hogy az a sötétség, amely e kultúrvidékeket a Távoli Kelet műveltségterületeitől elválasztja, valamelyest megvilágosodik. Biztató kezdetül szolgálnak ez irányban az Indus mentén végzett ásatások eredményei, amelyek máriólholnapra nem remélt arányokban szélesítették ki az Ókori Kelet kutatóinak látókörét s egyúttal annyi új problémát vetettek a felszínre, hogy megoldásuk még hosszú ideig fogja foglalkoztatni a tudományt.

AZ ÓKORI KELET MAGAS-MŰVELTSÉGEINEK VISZONYA
A NYUGAT MŰVELTSÉGEIHEZ

Idő	Egyiptom	Elő-Ázsia	India	Földközi-tenger	Egyéb Európa
	Réz-kőkori (Badari, Amra stb.)	Réz-kőkori (Ur, Uruk, Susa stb.)		Újabb kőkori	
3000	Mena	Első ur-i dinasztia		Korai minosi műv.	Újabb kőkori
2600	Ó-birodalom	Akkadi Sarru-kín (2638 körül)	Mohendzso-Daro, Harappa		
1900	Középső birodalom	Hammurápi		Középső minosi műv.	Réz-kőkori Bronzkori
1700	Hikszoszok	Kassúk			
1500	Új-birodalom	Asszír birodalom		Kései minosi és mykenai műveltség	
1000					

Míg a környező vidékek embere — Közép- és Észak-Mezopotámiában, Anatóliában, a Földközi-tenger keleti partvidékén s a Perzsa-hegyvidéken — a régebbi kőkorszakban élt, a mai Dél-Mezopotámia helyét körülbelül Bagdad magasságáig a Perzsa-öböl foglalta el. Ez a körülmény magyarázza, hogy azon az áradmányos területen, amelyet a Tigris és Eufrát, valamint a keletről jövő Kerha és Kárun hódítottak el a Perzsa-öböltől, a régebbi kőkorszakból származó eszközök nem kerültek napvilágra. Valószínűleg hiányzik azonban e területen a tiszta újabb kőkorszak is, mert — ha nem is mindenütt — a fémek nyomait * a legrégebb rétegekben is megtalálhatjuk. A mezopotámiai kultúrkör története valószínűleg csak a kőrézkorral kezdődik.

Különböző helyeken — El-Obeid, Ur, Uruk, Dzsemdet-Naszr, Kis, Tello, Ninive — nagy gonddal végzett ásatásaink eredményeként Mezopotámiában a legrégebb időktől a történelmi idők kezdetéig öt kultúrregegre oszló tizennyolc építkezési réteget különböztethetünk meg.

E kultúrretek bizonyos helyi sajátosságok mellett feltűnő hasonlóságot árulnak el a Dél-Mezopotámiától keletre eső későbbi Elam területén — Szuzá, Tepe-Musszián, Tepe Ali-Abad — feltárt egykorú kultúrretekkel, sőt egyik-másik kultúrreteg nyomai Ázsia belsejéig követhetők.

Bár messze vagyunk még tőle, hogy adatainkat szerves egységbe foglalhassuk össze, az egyes kultúrretek egybevetése nemcsak a mezopotámiai kultúra kialakulása tekintetében nyújt érdekes támaszpontokat, hanem itt-ott bepillantást enged a történelemelőtti idők történetébe is.

Így a legrégebb rétegekben található kő- és rézeszközök bizonyítják, hogy a kő és fém nélkül szűkölködő Mezopotámia első telepesei hegyvidékről származtak. Ugyancsak újabb hegyilakók megjelenésére következtethetünk abból, hogy a második rétegben a vályogfal mészke talapzatra épült. Szintén külső hatásról tanúskodik a harmadik rétegben megjelenő képirás, amelytől talán független s újabb bevándorlásra vall az ötödik rétegben feltűnő ékírás. Nem lehetetlen, hogy ugyanez a bevándorlás, amelynek az ötödik kultúrreteget köszönhetjük, hozta magával a régi hasábalakú téglá helyére a szélesebb, egyik lapján ki-domborodó tégláformát.

Hogy az egyes kultúrretek között olykor hosszabb időnek kellett elmúlnia, amely alatt a telep lakatlan volt, mi sem mutatja világosabban, minthogy például a második és harmadik kultúrreteget a legkülönbözőbb helyeken vastag nyers iszapréteg választja el egymástól. Ebből arra kell következtetnünk, hogy Mezopotámia a második kultúrreteg

korának végén borzalmas elemi katasztrófa színhelye volt, amelynek következtében a terület javarésze hosszú időre víz alá került.

A különböző kultúrretek hordozóiként különböző fajú népeket állítanak elénk a képes ábrázolások, amelyekben a kora történeti idők tarfejű és simára borotvált arcú emberei előtt, a kecskeszakállal, pofa- és állszakállal, dús hajjal, tollbokrétás fejdísszel találkozunk, — vagyis csupa olyan jellegzetességgel, amely primitív viszonyok között különböző életmódra, nyelvre és fajra enged következtetni.

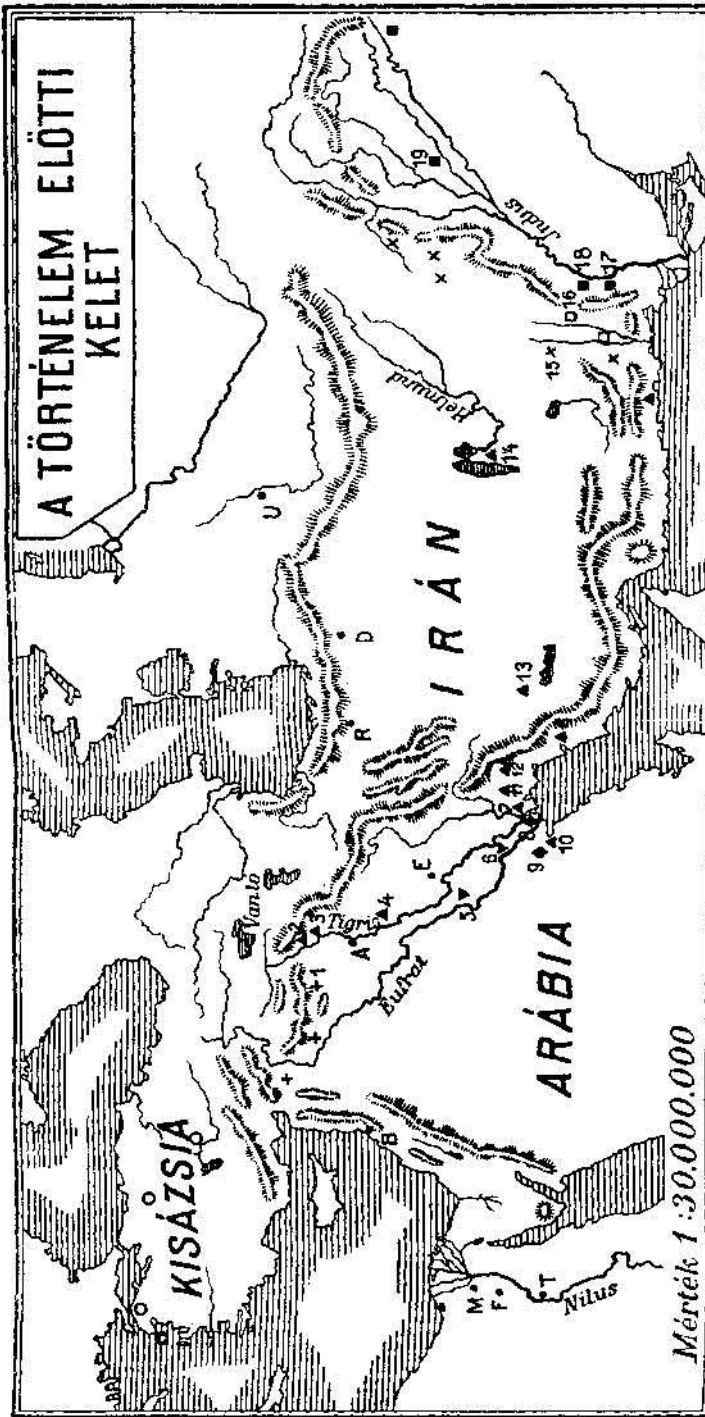
Ez ásatások maradék nélkül szétrombolták azt az elképzelést, hogy Mezopotámia történeti idők előtti kultúráját egyetlen nép alkotta, még pedig az, amely a történeti idők elején a mezopotámiai sémi népek tanítómestere volt, tudniillik a sumér. Az a nép, amelyet a sémiak sumérnek neveznek, valószínűleg csak a legutolsó — vagy legfeljebb utolsó előtti — történelőtti réteg hordozója. A „vízözön előtti”⁴⁴ idők királyai — ha a vízözön-elbeszélés valóban a mezopotámiai vízözön emléke — nem lehettek sumérok.

Herodotos szerint Egyiptomnak a Moiris-tótól (ma Fajjum) északra eső része a Nílus ajándéka. Ez a megállapítás valójában egész Egyiptomra érvényes. Ameddig a Nílus iszapja eljut, addig tart Egyiptom s azon túl kezdődik a halott afrikai sivatag.

A későbbi kultúrterületet a régibb kőkorszak idején még egész terjedelmében belső tenger borította. Ez az oka annak, hogy a régibb kőkorszak emberének nyomaival csak a völgyet keletről és nyugatról határoló — ma teljesen sivatagi jellegű — felföld szélein találkozunk. Leleteink tanúsága szerint e korszak nílusmenti kultúrája — legalább anyagi szempontból — nem különbözött lényegesen Észak-Afrika és Európa egykorú kultúrájától. Csak a régibb kőkorszak végén kezd Észak-Afrika kultúrája az európaiktól elhajló utakra térni. A Gafsa (latin: Capsa; Dél-Tuniszban) környékén megállapított ú. n. capsien, amely első felében egykorú az európai aurignaciennel, sajátosságán afrikai s második felében még jobban eltávolodik európai kortársaitól: a solutréentől s magdalénientől. Még későbbi időkre, az újabb kőkorszak idejére esik Egyiptomnak az afrikai kultúrkörből való kiemelkedése.

Állítólag tiszta újabb kőkori kultúrreteget ezideig csak a Nílus deltája vidékén sikerült megállapítanunk. Egyebütt a legalsóbb — a nyers talajon fekvő — kultúrretekben is a kőszközök mellett a rézeszközök használata is kimutatható. Alig túlozunk tehát, ha azt

A TÖRTÉNELEM ELŐTTI KELET

Mérték 1 : 30.000.000

- Anatóliai kultúra
  - + Tell Halaf
  - ◻ Szamarra-al Ubaid (Szuza)
  - ▼ Dzsemdet Nasr
  - Indus kultúra
  - x Beluchi kultúra
  - Na/kultúra E-Esnunna
  - M-Merimde N-Nihavend
  - F-fajum D-Damghan-Hissar
  - T-Tasza U-Anau
  - B-Byblos R-Rhagae
  - A-Assur
- 1 Tell Halaf, 2 Tepe Gaura, 3 Ninive, 4 Szamarra,
 5 Kis, 6 Fara, 7 Lagas, 8 Uruk, 9 Ur, 10 Eri-
 du, 11 Muszian, 12 Suza, 13 Persepolis, 14
 Sistan, 15 Mehi, 16 Na/, 17 Amri, 18 Mohendzszo-
 daro, 19 Harappa.

állítjuk, hogy a Nílus-völgy kultúrtörténete — épúgy, mint Mezopotámiaé — a vegyes kő- és rézkorszakkal kezdődik.

Az eddig megállapított öt történelőtti kultúrréteg — Merimde-Beniszalamé, Tasza, Badari, Amra, Gerza — leleteinek vizsgálata és egymással, valamint a történeli idők kezdetén észlelt állapotokkal való egybevetése érdekes betekintést enged a történelőtti Egyiptom életébe. Ha írásos feljegyzések hiányában ez idők történetét részleteiben megeleveníteni nincs is módunkban, annyit világosan látunk, hogy e történet sokkal mozgalmasabb volt, mint azt általában az őskorról feltételezni szoktuk. Az edény- és eszközformáknak az egymásután következő rétegekben való jelentékeny módosulása, az életmódnak olykor lényeges megváltozása arra enged következtetni, hogy különböző kultúrrétegeknél hódító népek betelepülésével kell számolnunk. Így a nyílnak egyszerre nagy tömegben való megjelenése, a mézsbetéttel díszített edényanyagot felváltó festett edénytípus, az ú. n. hámi kutyafajta hirtelen feltűnése s a vadászatnál való kiterjedt használata stb. valószínűen új népfajok beköltözésével függnék össze. Részben ugyanez okra vezetendők vissza a vallásos felfogásban beállott érdekes változások. A lelőhely után Badari-kultúrának nevezett rétegben szabályszerűen eltemetett egyes állathullákkal találkozunk, amelyekből az egész Afrikában divatos állatkultuszra következtethetünk. A következő kultúrrétegben — az Amra-kultúrában — az állatok maradványai tömegsírokban nyugszanak. Az állatkultuszt tehát e rétegben olyan kultusz váltotta fel, amelyben az állatokat áldozatul mutatták be az istenségnek. Ugyanez Amra-kultúra embere zsugorított állapotban gyékénybe, vászonba, vagy kecskebőrbe burkolt halottak mindig fejjel délnek s arccal nyugatnak — vagyis az alvilág felé fordítva — temette el. A következő Gerza-kultúra halottja kelet — a felkelő Napisten — felé fordítja arcát, amiből bizonyos joggal következtethetünk a később annyira elhatalmasodó napkultusz ez időben való meghonosodására.

A leleteinkből vonható következtetésekkel egybehangzik az egyiptomi nyelv legrégebb leírt alakjának a megelőző korokról tett vallo-mása. A hieroglifákban megőrzött egyiptomi nyelv kétségtelenül a hámi nyelvcsaládba tartozik, amelynek modern képviselői a berber s az ú. n. keleti hámi (bisari, bedzsa, szaho, galla stb.) nyelvek. E nyelvcsalád a nyelvszerkezet és szóanyag tanúsága szerint kétségtelenül ősrökonságban van a sémi nyelvcsaláddal s ezzel együtt élesen elhatárolható a többi ismert ázsiai és afrikai nyelvcsaládok felé. Természetes azonban, hogy nem vonhatta ki magát azoknak a nyelv-

veknek hatása alól, amelyeknek szomszédságában élt. Ez az oka annak, hogy az egyiptomi nyelvben — mint valamennyi hámi nyelvben — megtaláljuk a nyomait a szomszédos afrikai nyelvek — főként a bantu nyelvek — hatásának is. Bizonyos az is, hogy az egyiptomi nyelv közvetlenül a történeti időket megelőzően valamely sémi nyelv nagyon erős befolyása alá került. Ez a befolyás nemcsak a szótárban, hanem a nyelvszerkezetben is annyira érezhető, hogy éppen a legrégebb egyiptomi szövegek nyelve szinte inkább sémi, mint hámi nyelvnek tetszik.

Nyelvi tanúságok alapján tehát a Nílus völgyében legalább két nagyarányú betelepődéssel kell számolnunk: az első a hamitákat hozta Afrikába, a második az egyiptomi nyelv elsémitizálódását idézte elő.

Hogy e sémi bevándorlással függenek-e össze Egyiptom kultúrájának Mezopotámiára emlékeztető elemei (függőleges tattal bíró hajó, pecsétlöhenger, állatalakú edények, lazurkő, két álló oroszlánnal küzdő férfi képe stb.), nem tudjuk, époly kevésbé tudjuk, vajjon település vagy csak kulturális kölcsönhatás számlájára teendők-e az égéi kultúrkörből (obszidián, körtealakú buzogány stb.), vagy Szíria-Palesztinából (olajfa, olaj, olajoskorsó stb.) származó kulturális elemek.

Ugyancsak tisztázatlan még az egyiptomi írás eredetének kérdése. Ez az írás, amelynek egyes jelei fogalmi értékük mellett egy vagy két fix mássalhangzó és a hozzájuk tartozó közömbös magánhangzó jelölésére szolgálhatnak, a történeti idők kezdetén már teljes fejlettségében áll előttünk. Külső formájában ugyan történik módosulás — a lapidáris hieroglif írás mellé kialakul a kurzív hieratikus és démotikus írás —, az írásrendszer azonban a kezdet kezdetétől a kultúra bukásáig ugyanaz marad. A teljesen fejlett írásrendszer és a megelőző emlékeztető képjelek közt az átmenetnek semmi nyoma nem maradt ránk. Ebből, valamint az egyiptomi írásnak a vele körülbelül egyidőben megjelenő sumér írásrendszerrel való belső egyezéséből azt kell következtetnünk, hogy a két írásrendszer kialakulása nem történhetett egymástól függetlenül. Az e ponton felmerülő összes kérdésekre azonban csak a jövő kutatások adhatják meg a kielégítő feleletet.

A különböző kultúrkörökhöz tartozó több különböző népfaj elvegyüléséből egy új nép keletkezett, amely megalkotta a politikai, faji s kulturális szempontból minden irányban élesen elhatárolható Egyiptomot. A heterogén elemek összeolvadása még a történeti idők

elején is tart s az egybeolvadási folyamat fokmérője a politikai szervezet. Az egyes városokra és ezek határára kiterjedő hatalommal uralkodó városfejedelmek egymásközti harcai rövidesen nagyobb politikai egységek megalakulását segítik elő. A régi állapotok emlékeként azonban az országnak kerületekre való későbbi beosztása az egykori városfejedelemségek szerint történt: a városfejedelemség mint közigazgatási kerület él tovább. Közvetlenül a történeti időkét megelőzően Egyiptom területén két ország szerveződik: Felső- (Dél-) és Alsó- (Észak-) Egyiptom. Felső-Egyiptom uralkodója a nszut,^ Alsó-Egyiptomé a haiti (biti) címet viseli; az előbbi fővárosa a Nekheb (ma El-kab), az utóbbié Pé (Buto). Hogy e nagyobbarányú szervezés a sémi hódítók bevándorlásával függ-e össze, nem tudjuk. Az sem világos, minő helyet foglalnak el e szervezésben a történeti első dinasztiát közvetlenül megelőző „Horusz — a sólyomisten — szolgálái“ vagy a „szigonyosok“ vagy „kovácsok“ (meszniu), akikről a későbbi hagyomány beszél.

MÁSODIK FEJEZET

A SUMÉROK

A legelső történeti nép, amelyről Mezopotámiából részletesebb ismereteink vannak, a sumér. Főfészke Dél-Mezopotámia alsó fele, főleg pedig az Eufrátnak és csatornáinak melléke, amely a későbbi időben Sumérföld néven ismeretes. E területen, amelyet ők maguk „kengi“-nek, „országának — vagy „alföldinek — neveztek, apró városfejedelemségekbe tömörülve, a természeti adottságokat tekintve hihetetlenül magas kulturális nívón élt a sumér nép.

Életének alapja a szántás-vetés és állattenyésztés, amelyre az áradásoktól és szárazságtól váltakozva látogatott alluviális területet csatornázással tette alkalmassá. Az öntözés kényszerúsége s az az állandó gondoskodás, amelyet a rohamosan növekvő gyom s a kártévő állatok gyakorisága amúgy is szükségessé tett, a gabona (árpa, tönköly, köles, búza) és olajmagvak (szezám) termelését szolgáló szántógazdaság fölé emelte a kapás-gazdaságot. A „kert“ nem a háznak modern értelemben vett függeléke, hanem a mezőgazdaságnak önálló és nagyon jelentékeny tényezője. Művelésmódja és jelentősége leginkább talán a mai „bolgár kertiével hasonlítható össze.

Az őstermelésre magas fejlettségi fokon álló ipar épült fel, amely — legalább kezdetben — természetesen az országban található nyersanyagokhoz igazodott. Mivel pedig Mezopotámia e tekintetben nem igen kényeztette el lakóit, a hiányzó anyagot sokszor egyéb anyagokkal kellett a találékonyságnak pótolnia. Ilyen mindent pótló anyag a korlátlan mértékben rendelkezésre álló agyag, amely sok esetben kell, hogy helyettesítse boldogabb országok követ, vagy ipari fáját. A helyettesítés azután néha olyan jól sikerül, hogy az agyag diadalmaskodik a felett az anyag felett, amelynek eredetileg pótlására szánták. Kétségtelenül Mezopotámiából terjedt el például az egész ismert világon az épületkő pótlására készített téglá.

A következőzetes munkát kísérő gazdagodás azután lehetővé tette azt is, hogy az országban hiányzó nyersanyagok — fák, kövek, fémek — távoli vidékekről szereztesse be, amelyek lakossága természetadta kincseivel nem tudott mást kezdeni, minthogy feldogozatlan állapotban elárusította őket.

Az egyes szükségleti cikkek elkészítésénél a gyakorlatiak mellett rövidesen esztétikai szempontok is érvényesülnek. Ur városában, amely akkoriban még a Perzsa-öböl partvidékén feküdt, ásatások során olyan arany és ezüst használati tárgyak kerültek a Kr. e. 4. évezred végéről (kb. 3200 Kr. e.?) a napvilágra, hogy bármely mai iparművész esztétikai érzékének és technikai készségének becsületére válnának.

Nem igen volt azonban a sumérságnak különös érzéke az ábrázoló művészethez. Szobrok, reliefek, s betétes képek rendkívül finom részletmegfigyelésről tanúskodnak ugyan s az anyag megmunkálásában a szorgalmas mesterember tökéletes technikai készségét árulják el, egészükben mégis az esetlenség benyomását keltik. Az úri sírokból előkerült műalkotások éppúgy, mint a már régebben ismert híres keselyűsztélé, amely Eannadu lagasi király (a 3. évezred első harmada táján) Umma elleni harcát ábrázolja, kétségtelenül mögötte maradnak az Egyiptom művészlelkét sugárzó emlékeknek.

Annál meglepőbb az alapjában véve szűkös lehetőségek felett rendelkező nép szellemi élete. Mindenekelőtt sajátos írással bír, amellyel nyelvi formába öntött gondolatait szavakra vagy szótagokra bontva le tudja jegyezni a térben és időben távolabb lévők számára. Mivel pedig az országban egyéb írásra alkalmas anyagot nem talál, az agyagot formálja a szükségletéhez mért apróbb-nagyobb táblákká és abba röjja mondanivalóit.

E feljegyzések tanúsága szerint a világ jelenségeit nem csak gyakorlati szempontból osztályozza már, hanem szellemi szükségletet érez

Az őstermelésre magas fejlettségi fokon álló ipar épült fel, amely — legalább kezdetben — természetesen az országban található nyersanyagokhoz igazodott. Mivel pedig Mezopotámia e tekintetben nem igen kényeztette el lakóit, a hiányzó anyagot sokszor egyéb anyagokkal kellett a találékonyságnak pótolnia. Ilyen mindent pótló anyag a korlátlan mértékben rendelkezésre álló agyag, amely sok esetben kell, hogy helyettesítse boldogabb országok követ, vagy ipari fáját. A helyettesítés azután néha olyan jól sikerül, hogy az agyag diadalmaskodik a felett az anyag felett, amelynek eredetileg pótlására szánták. Kétségtelenül Mezopotámiából terjedt el például az egész ismert világon az épületkő pótlására készített téglá.

A következetes munkát kísérő gazdagodás azután lehetővé tette azt is, hogy az országban hiányzó nyersanyagok — fák, kövek, fémek — távoli vidékekről szereztesse be, amelyek lakossága természetadta kincseivel nem tudott mást kezdeni, minthogy feldogozatlan állapotban elárusította őket.

Az egyes szükségleti cikkek elkészítésénél a gyakorlatiak mellett rövidesen esztétikai szempontok is érvényesülnek. Ur városában, amely akkoriban még a Perzsa-öböl partvidékén feküdt, ásatások során olyan arany és ezüst használati tárgyak kerültek a Kr. e. 4. évezred végéről (kb. 3200 Kr. e.?) a napvilágra, hogy bármely mai iparművész esztétikai érzékének és technikai készségének becsületére válnának.

Nem igen volt azonban a sumérságnak különös érzéke az ábrázoló művészethez. Szobrok, reliefek, s betétes képek rendkívül finom részletmegfigyelésről tanúskodnak ugyan s az anyag megmunkálásában a szorgalmas mesterember tökéletes technikai készségét árulják el, egészükben mégis az esetlenség benyomását keltik. Az úri sírokból előkerült műalkotások éppúgy, mint a már régebben ismert híres keselyűsztélé, amely Eannadu lagasi király (a 3. évezred első harmada táján) Umma elleni harcát ábrázolja, kétségtelenül mögötte maradnak az Egyiptom művészlelkét sugárzó emlékeknek.

Annál meglepőbb az alapján véve szűkös lehetőségek felett rendelkező nép szellemi élete. Mindenekelőtt sajátos írással bír, amellyel nyelvi formába öntött gondolatait szavakra vagy szótagokra bontva le tudja jegyezni a térben és időben távolabb lévők számára. Mivel pedig az országban egyéb írásra alkalmas anyagot nem talál, az agyagot formálja a szükségletéhez mért apróbb-nagyobb táblákká és abba röjja mondanivalóit.

E feljegyzések tanúsága szerint a világ jelenségeit nem csak gyakorlati szempontból osztályozza már, hanem szellemi szükségletet érez

a jelenségek mögött álló valóság felderítésére is. Az emberiség számára a sumér nép parcellázta fel az eget, ő állapította meg azokat a mértékegységeket, amelyeket a földi dolgok viszonybáhozatalára a legutóbbi időkig használtunk, sőt részben még ma is használunk, ő fogta meg számunkra az időt s ő érezte először szükségét annak, hogy a mennyiségtant az alpműveletek tudományán túlelmezje. De ő tett először kísérletet arra is, hogy a földi és mennyei világ tarka változosságát egységes elvre vigye vissza. Rendszeresen gyűjtötte a tapasztalt jelenségeket, hogy rejtett összefüggésekre elemzések és egybevetések útján rávilágíthasson.

Megalkotta megokolt véleményét a világmindenség keletkezéséről s a világegyetem különböző szféráinak összefüggéséről is. Elgondolása szerint a mindenség ősanynya a víz. A kétféle — édes és sós — víz elvegyülése indította meg a világ kialakulásának folyamatát.

Az isteni tenger-ősanya (Amaruk? sémi nyelven: Tiámat) és édesvíz-ősapa (Abzu, sémi nyelven: Apszu) leszármazottai az ugyancsak istenekként megszemélyesített Felső-világ (An-sar) és Alsó-világ (Ki-sar). Kettejük az alsó vizeken töltésre épült égboltozat választja el egymástól, A felső világ éppen úgy, mint az alsó, három — vagy más-spekuláció szerint hét — szférára oszlik. Legfelül székel a Menny-isten (An), legalul van az alvilág. A világ kettős felosztását keresztezi egy másik, hármas felosztás, amely szerint a legfelső régió feje a Menny-isten (An), a középső a Levegőég Ura (Enlil), az alsó az Alsó Részek Ura (Enki). A különböző világrendszerek egységesítését akarják elvégezni azok a spekulációk, amelyek az isteneket egymással hierarchikus vagy rokonsági viszonyba kapcsolják össze.

Így alakult ki végül az a teológiai rendszer, amelyben a sumér-ság nemzeti istene, Enlil (a Levegőég Ura) játssza a vezetőszerepet. A hatalomrajutását elbeszélő mítosz egyúttal a legrégebb szellemi alkotás, amely az egymásra következő nemzedékek ellentétét állapítja meg. A két ősprincípium — a Tenger és Édesvíz — aggódva szemléli a magukat öncélúaknak érző fiatalabb istengenerációk mozgalmasságát. Hogy tehát a maguk nyugalma biztosítsák, elhatározzák az általuk képviselt világrenddel elégedetlen ifjú istenek kiirtását. Ezek felveszik a harcot, azonban csak részleteredményeket érhetnek el s nem bírnak a hatalom birtokában lévő s a hatalom gyakorlásának tapasztalataival rendelkező Tengerrel, aki a chaotikus szörnyek egész sorát — elaggott fantáziája torzszüleményeit — hívja létre gyűlölt ivadékai ellen. Végül a fiatalabb istenek megbízásából, azzal az ígérettel, hogy győzelme esetén megkapja a mindenség uralmát, Enlil veszi fel a har-

cot. Nehéz küzdelem árán sikerül is győznie s győzelme után megteremti a földet, majd az istenek szolgálatára agyagból és istenvérből az első embert.

Az ember testi-lelki nyomoráról elmélkedve e nyomorúság okát a sumér világnézet abban jelöli meg, hogy az ember eltért attól a normától, amelynek dogmatikai váza a „végzet“ a világrendnek az uralmon lévő főistentől eredő „meghatározása“ Miután pedig minden egyéb látszólagos kiutat zsákutcának talál, arra a meggyőződésre jut, hogy az emberiségen csak felülről lehet segíteni, a „megváltásnak valamely istentől kell kiindulnia.

Egészen bizonyosnak látszik, hogy a kultúrának ezt a sajátos formáját nem Mezopotámiában teremtették meg a sumérok, hanem nagyjából készen hozták magukkal. Sőt az is vialósínű, hogy bizonyos szempontból már hanyatló kultúra az, ami a történelem hajnalhasadásával a szemünk elé tűnik. Honnan ered azonban ez a kultúra, éppoly kevésbé tisztázott még, mint a sumérok faji és nyelvi hovatarozásának kérdése. Amit ma kétségtelenül tudunk, mindössze annyi, hogy e nép faji szempontból erősen kevert, nyelve pedig az úgynevezett poliszintetikus nyelvek közé tartozik, amelyeknek ma legjobban ismert képviselői a kaukázusi nyelvek. Ami bizonyítékot pedig eddig egyéb nyelvcsaládokkal való leszármazási rokonsága mellett összehordtak, az részben hibás észlelet eredménye, részben pedig bizonyára nyelvi és kulturális kölcsönhatás következménye.

FAJOK HARCA MEZOPOTÁMIÁÉRT

A történelmi idők világossága Mezopotámiában a 4. évezred végén kezdődik. Ebből az időből való az első olyan okmányunk, amelyet a királylistákon szereplő uralkodó-nevekkel kapcsolatba hozhatunk. Az első történetileg igazolt királynév az Urból származó 1. dinasztia alapítójának Mesz-anni-paddának s az ő fiának A-anni-paddának neve. Az ásatások során előkerült egyéb ősi nevek — Meskalam-dug, A-bar-gi stb. — egyelőre nem helyezhetők el a történelemben.

Maguk a királylisták, amelyek Mezopotámia lakóinak történelmi tudatával összhangban a világ teremtésétől kezdve közlik az egész sumérföld fölött hatalommal bírt uralkodók névsorát és uralkodási idejét, azt bizonyítják, hogy a későbbi sumérságnak ezekről a koratörténelmi időkről csak mitikus ködbe burkolt ismeretei voltak. Az

1. úri dinasztia ugyan a királylistán is egészen történetinek látszik, de a lista szerint az utána felsorolt három avani király már 356 évig, a második kisi dinasztia nyolc tagja pedig 3159 évig ült a trónon. Sőt a királylisták szerint a komolyan történetinek nevezhető idők csak a Kr. e. 27. század közepe táján kezdődnek. Ezzel szemben ma a Kr. e. 30. századtól egykorú adatokkal bírunk egyes városok történetére vonatkozóan.

Amint egykorú emlékeink összefüggően kezdenek beszélni, Sumérföld apró városfejedelmei a „pateszi“-k javában tépázzák egymást. A véres csetepaték oka rendszerint határsértés, a két város közti legelő hovatarozásának problémája, vagy egyéb apró-cseprő ügyek. Ha a versengő városok valamelyike a másik fölé kerekedik, uralkodóját általában meghagyja a trónon, csak vazallussá teszi. A győztes város uralkodója pedig a vazallus uralkodóval szemben felveszi a „király“ „lugal⁴⁴ (a. m. „nagy ember⁴⁴) címet, míg istenével szemben és saját városában megmarad pateszinek. Ebből a körülményből arra következtethetünk, hogy a pateszi afféle papkirály volt, míg a lugal teljesen világi cím.

Ha valamelyik uralkodónak sikerül több város felett a főhatalmat megszereznie, akkor törekvései odairányulnak, hogy megszerezze az „ország“ fölötti királyságot. A városok közti versengésnek ez a végső célja az egyetlen magasabb célú imperialista gondolat, amely

Sumérföldön megszületik. Nem lehetetlen, hogy e törekvésben azoknak a számunkra meg nem fogható időknek az emléke él, amikor az egész sumérság — talán még Mezopotámiába költözése előtt — egységes kormányzat alatt álló birodalmat alkotott.

Bizonyos azonban, hogy a koratörténeti idők csetepatéi mögött s ezek álarcában egy nagyobb harc folyik, a fajok harca Mezopotámiáért. A sumérok mellett s talán már a sumérok előtt ugyanis egy más ismert népfaj képviselői is szerepelnek Mezopotámiában: annak a népfajnak egyes törzsei, amelynek ősatyjául a Biblia Noé egyik fiát, Sémét jelöli meg. E sémi törzsei állattenyésztő nomádokként élnek a megművelt vidék szomszédságában, beszivárognak a letelepedettek közé, biztosító csapatokként szegődnek egy-egy városfejedelem szolgálatába s olykor a város fölötti hatalmat is birtokukba kerítik. A királylisták kezdettől folyó sumér néváradataiban kezdetben bizonytalanul és el-eltűnedezve, megjelennek a sémi nevek, amelyek később egyre gyakoribbakká s még később kizárólagosakká válnak. Ebből a körülményből azt kell következtetnünk, hogy a negyedik és harmadik évezred fordulójától kezdve a városfejedelemségek egymásközti harcai valójában azt a kérdést akarják eldönteni, melyik népé legyen az Eufrát és Tigris melléke, a suméroké-e, vagy a sémié. Mivel a sumérok kevesen voltak s utánpótlásra nem számíthattak, a harc, annak ellenére, hogy a kultúrnép az először jövő sémi néphullámokat beolvasztotta, a sémi népek kiapadhatatlan áramlása miatt hamarosan a sémiék javára dőlt el.

Kr. e. 2638 táján Uruk városának az „Ország” fölötti hegemónia birtokában levő királyát, Lugalzaggiszit legyőzte és fogságba ejtette a Dél-Mezopotámia felső részén fekvő Akkad városának királya, Sarrukín (görög Sargon). E győzelem többet jelentett annál, hogy a hegemónia megint egy más városra ment át. Akkad városa volt ugyanis az első egyike, amelynek uralkodóháza nevében és anyanyelvében megőrizte sémi voltát s tudatosan a sémi terjeszkedés zászlóvivőjévé vált. Ily módon az akkadi birodalom, mely az egész ország fölötti hegemónia megszerzése előtt Dél-Mezopotámia felső részét foglalta magában, a mezopotámiaiak tudatában szembehelyezkedett a Sumérfölddel, Akkad nyelve pedig a sumér nyelvvel. Mikor tehát Sarrukín a Sumérföld fölötti uralmat is megszerezte, a sumér kultúra kincseit magáévá tett sémi nép politikailag fölé kerekedett a sumérságnak. Ez a tény jelentkezik abban a körülményben is, hogy Akkad királyai felirataikban a suméroktól átvett írással sémi anyanyelvüket is hivatalos nyelvként használják.

Sarru-kín — meghódítván a Sumérföldtől keletre fekvő, „kaukázusi“nyelven beszélő néptől lakott és ugyancsak sumér kultúrával átítatott Elamot, a Szubartu néven emlegetett, szintén „kaukázusi“ nyelvű lakosságtól bírt Közép-Mezopotámiát, s amorita lakóiról Amurrunak nevezett Szíriát — hatalmát egész Elő-Azsiára kiterjesztette s ezzel megalapította Elő-Ázsia történetileg fogható legrégebbi nagyhatalmát. Nem elégedett meg azonban azzal, hogy birodalmát addig ismeretlen méretűvé növelte. Mint szervező is helyet kér magának a történelem legnagyobb uralkodói között. Ő tudniillik Elő-Ázsia első ismert uralkodója, aki az addigi államalakulási kísérletek hűbéres államrendszerét elvetette s helyette a hivatalnok-államot igyekezett megvalósítani. Rendkívüli jelentőségét az előázsiai utókor is érezte, bár maga a birodalom, amelyet alkotott, nem érte meg kétszázadik évfordulóját. Emlékezete a nép között még kétezer év múlva is élt s a jóslás tudománya az előjelek magyarázatában a mezopotámiai kultúra pusztulásáig az ő életéből vett példákat használja szemléltetésül.

Sarru-kín dinasztiáját a negyedik uruki dinasztia megalapítója Ur-nigin (2456—2450) buktatta meg. Hatalomra jutásával a dél és észak harca, amelyet Sarru-kín idézett fel, a dél javára dőlt el. A sumér fellendülés azonban, amely e győzelmet követte, nem maradt tartós. Mezopotámia uralmára új aspiráns jelentkezik a gutu vagy kutu népben. E nép, mely később Asszíria ellenségeként él a Mezopotámiát északkeletről szegélyező hegységben, nyelve és faja szerint ismeretlen. Fennmaradt azonban emléke annak a borzalomnak, amelyet egy és negyedszázados mezopotámiai uralma a kultúrnép lelkében hátrahagyott. „A hegység sárkányai“ — ahogyan felirataink emlegetik őket — nem elég, hogy „elrabolták a feleséget a férjtől, a gyermeket a szülőktől s a sumér királyságot a hegyek közé hurcolták“ hanem kulturális és gazdasági tekintetben is súlyos megrázkódtatást okoztak. A rettenetes gutudulás emlékét két évezreden át megőrizték a panaszkodó zsoltárok.

Az idegen uralomnak Utu-hégal (2301—2295), az 5. uruki dinasztia egyetlen tagja vetett véget. A kétségbeesett erőfeszítés azonban annyira kimerítette Uruk erejét, hogy a hegemoniát rövidesen újból Ur város királyai (a 3. úri dinasztia, 2294—2187) szerezték meg. E dinasztia már nem a sumér nemzeti öntudat védője. Legfőbb törekvése úgy látszik az volt, hogy az észak és dél antagonizmusát, amelynek ez időben már nem sok nemzeti tartalma volt, megszüntesse. Ugyanazok az uralkodók, akik a „Sumér és Akkad királya“ címben össze akarták békéltetni a két országot, gyakrabban használják ugyan

felirataikban a sumér nyelvet, de nevükkel — legalább részben — sémi voltuk mellett tesznek tanúságot. E dinasztiaival a sumérság véglegesen el is játszotta politikai szerepét. Kultúráját mindenestől átvették a sémiak s bár nyelve — akárcsak később a latin — még évezredekken át fennmaradt, mint az istentisztelet és tudomány anyanyelve, a sumér nép maga felolvadt a reáuzduló sémi népárban.

A dinasztia bukása után a Sumér-Akkad birodalmon két város osztozik: Izin és Larsza. E kettő versengése mögött már nem rejtezkedik a sumer-sémi antagonizmus. A sémiak hatalma immár annyira vitathatatlan, hogy minden további betelepедőtől már ők kérnek a kultúráért nyelvet és nemzeti öntudatot cserébe. Mikor az elámi Kudur-Mabug 1998-ban valaminő úton-módon hatalma alá hajtja Larszát s ott fiát királlyá teszi, az uralkodólistán nem jelenik meg idegen név: a Sumérföldön trónra jutott elámi származású király immár sémi nevet vesz fel.

NEGYEDIK FEJEZET

AZ EGYIPTOMI Ó-BIRODALOM

Manetho, a görögül író egyiptomi pap (Kr. e. 280 körül), Egyiptom történetét a perzsa hódításig (Kr. e. 343) 30 dinasztiaira osztotta fel. E harminc dinasztiaából tíz esik az ú. n. ó-birodalomra.

Az első dinasztia alapítója Mena (görögösen Menes), aki Felső-Egyiptomból, az Abydos közelében fekvő This (v. Thinis; egyipt. nyelven Zini) városából származott. A belföldi hagyomány alapján — kétségtelenül teljes joggal — a közfelfogás egyértelműen Mena nevéhez fűzi Alsó- és Felső-Egyiptomnak egy birodalomra való egyesítését, trónralépését — tehát az egyiptomi történelmi idők kezdetének — keltezését illetőleg a vélemények már erősen ingazodóak.

A régibb csillagász-kronológusok, feltételezve, hogy a Szóthisz (Sziriusz) csillag periódusaival kombinált napév már az első dinasztia idején ismeretes volt, a világtörténelem legrégebb rögzíthető évszáma gyanánt a Kr. e. 4241—4236. évet számították ki s Menát ez évszámhoz viszonyítva akarták a világtörténelemben elhelyezni. Ez az évszám azonban kétségtelenül csillagászati; egyéb világtörténelmi adatainkkal legalább is nem hozható összefüggésbe. Reálisabb számot kapunk, ha feltételezzük, hogy az egyiptomi napév behozatala a következő Szó-

thisz-periódus kezdetével, tehát a 2780—2776. évek valamelyikével esett egybe. Ha pedig ezt a naptárreformot — mint annyi más újítást — a 3. dinasztia alapítója Zoszer (Deszer, v. Dzsoszer) nevéhez kapcsoljuk, Mena trónralépési idejét kb. a Kr. e. 3100—3000. év tájára tehetjük. Ez az évszám az, amelyet ma az Egyiptom határain túl is tekintő egiptológusok általában reálisnak tartanak.

Az első két dinasztia, amelynek tagjait származási helyük után thiniták néven szoktunk összefoglalni, egész erejét annak a célnak szolgálatába állította, amit Mena tűzött ki, mikor Alsó- és Felső-Egyiptom koronáit az egységes Egyiptom szimbólumaként egybeillesztette. Hogy e cél megvalósítása nem volt könnyű, az szórványos adataink alapján is kétségtelen. Feljegyzéseink véres harcokról számolnak be, amelyeket az uralkodóknak kívül és belül vívniok kellett. Az anyagi és szellemi kultúra emlékei pedig arról tanúskodnak, hogy a heterogén eredetű kulturális elemek közt is folyt még a vértelen harc az érvényesülésért. E harc eredményeként — a politikai egység megszilárdulásával karöltve — lassan-lassan kibontakoznak az egyiptomi kultúra minden időközön keresztül változatlanul maradt alapvonalai. A régi sokféleség helyébe az egyszerűség, szabályosság lép. A művészetben, életmódban, világszemléletben és viseletben egyaránt végleg kialakul az egyiptomi stílus.

E politikai és kulturális tekintetben egységessé vált Egyiptom megtestesítője a nemzeti istenné lett Sólyomisten, Horusz s az ő földi helytartója, a fáraó (par'ó = „nagy ház“ 4. palota), aki trónraléptekor régi neve mellé uralkodónévként egy Horusz-nevet vesz fel. Mena utódai közül világtörténeti szempontból is korszakot alkotó jelentőségű a már említett Zoszer (Deszer, Dzsoszer, kb. 2776) a 3. dinasztia megalapítója. Egyfelől befejezője annak a munkának, amelyet az első két dinasztia végzett, másfelől elindítója egy újabb korszaknak, amely a következő két dinasztia idején teljesedik be.

Székhelyét politikai okok miatt Felső-Egyiptomból Alsó-Egyiptomba, Memfiszbe helyezte át. Ezután hosszú ideig innen kormányoz az emberfeletti régiókba emelt fáraó. Kormányoz pedig abszolút hatalommal és minden részletében kiépült közigazgatási szervezet segítségével. A helyi hatalmasságok eltűnnek: Egyiptom központilag kormányzott hivatalnokállammá alakul át. A múlt időkből nem maradt egyéb, mint a valamikori kettősség emlékeit őrző történeti címek, a kettős korona s az a szokás, hogy az uralkodó két sírhelyet épít magának: egyet Felső-, egyet pedig Alsó-Egyiptomban. Egyébként az állam egységes és egy, valamint a fáraó is egy.

A hivatalnokállammá kiépített egységes birodalom szilárd alapjául szolgálhatott a terjeszkedésnek. Hogy a Nílus völgyében hiányzó természeti kincsek is a határokon belül tudja, maradandó erővel birodalmához kapcsolja az észak (Szíria-Palesztina), északkelet (Színai félsziget) és dél (Nubia) felé eső, ásványokban és egyéb természeti kincsekben gazdag szomszédos területeket.

Művelődéstörténeti szempontból fontos, hogy az ő korára esik a kő diadala a téglá felett s valószínűleg őt illeti meg a naptárreform dicsősége, amely újítás a 365 napból álló esztendő negyednapos hibáját a Szóthisz-csillag tekintetbevételével igazítja ki.

Két síremléke: a Szakkara melletti lépcsőpiramis és az Abydos melletti, felfelé keskenyedő tömbalakú síremlék. Ez utóbbi síremlékformát az arabok nyomán masztábanak, „asztal“nak szoktuk nevezni.

Az ország emelkedése folytatódik a következő negyedik dinasztia (kb. Kr. e. 2700—2550) idején is. Egyiptom ekkori teljesítőképességének még évezredek múltán is méltán megcsodált és általánosan ismert emlékei a Gize melletti három piramis: Chaufu (Cheops), Chafra (Chephren), Menkauré (Mykerinos) hatalmas sírjai. A fáraótól irányított gazdasági gépezet arányaira jellemző, hogy a hagyomány szerint százezer munkás húsz esztendeig dolgozott, míg a körülbelül 2,300.000, egyenként harmadfél tonna súlyú kőkockából elkészült Cheops büszke piramisa.

Hála az előző dinasztiák munkájának, az uralkodó hatalma az országon belül és kívül vitán felül áll, a szervezett munka busás terméssel fizetett s a gazdagság már túlhaladt az uralkodó személyén és családján. Részesülnek benne mindazok, akik az uralkodót körülveszik; elsősorban a papság és a kormányzat szervezi. Ez a körülmény azonban már magában rejti a későbbi bomlás csiráit. Előbb az elhatalmasodott papság veszi, névlegesen is, a trónt birtokába. Nem mintha a fáraó hatalmát kétségbe akarná vonni, hiszen nem érdeke, hogy e hatalom isteni eredete vita tárgya legyen. A neki nem tetsző fáraó az, aki eljátszotta a hivatását, akitől az istenek megvonják a megbízatást, hogy méltóbb egyénekre ruházzák át.

Az ötödik dinasztiát tehát (kb. Kr. e. 2550—2400) a papság adja Egyiptomnak. Egy későbbi elbeszélés szerint Cheopsz király idejében Uszerrének, Ré napisten szachbui papjának felesége magától Ré istentől esett teherbe s egyszerre három fiút hozott a világra: Uszerkaf-ot, Szahuré-t és Kakai-t, akikről a jóslat még anyjuk méhében előre megmondta, hogy trónra fognak kerülni. Mivel pedig az 5. dinasztia első három tagját ugyanúgy hívják, mint Ré isten e fiait,

kétségtelen, hogy e legenda az 5. dinasztia isteni eredetének a bizonyítására készült. Hogy a Ré isten érdekkörébe tartozók milyen úton-módon távolították el a 4. dinasztíát, arról természetesen nem maradtak adataink.

A dinasztia-változás Egyiptom gazdasági és kulturális életében nem jelentett szakadást. Külsőleg az előző dinasztíával szemben csak annyi az eltérés, hogy innen kezdve az egész birodalomban elszaporodnak a Ré-templomok s a fáraó, mint Ré isten megtestesülése a kezdettől fogva divatos Hórusz-név mellett egy Ré nevet is visel címei között. Az ország gazdagabb, mint bármikor s hatalma kifelé is rendíthetetlenül szilárd. A sírtemplomok falain szfinkszként ábrázolt uralkodók karmaik közt ázsiaiakat, líbiaiakat s egyéb idegeneket tartanak. A Színai-félsziget sziklaképei s a különböző sírfeliratok és képes ábrázolások északra egészen Szíria-Palesztinába, dél felé pedig a már négerrek lakta Núbiába hatoló győzelmekről számolnak be.

Műveltség tekintetében kétségtelenül a 4. és 5. dinasztia idejét kell az egyiptomi ó-birodalom aranykorának tekintenünk. A templomfalak és sírok domborművei és színes ábrázolásai, a sírokban talált tárgyi leletek, a kobevesett, vagy papiruszra jegyzett feliratos maradványok az anyagi és szellemi kultúra olyan fejlettségéről tanúskodnak, amelyet tulajdonképpen a későbbi idők sem szárnyaltak túl s amely méltán kelti fel legnagyobb csodálatunkat.

Az építészetnek kezdetben tagolatlan síkokkal s tömegükkel ható alkotásait — a nagy piramisokat, templomokat — hamarosan felváltják a könnyebb formák. A nagy síkok részletekre bomlanak s a nehézkes, síma gránitoszlop pálmatorzssé, csomókba fogott lótusz-, vagy papiruszcserjévé stilizálódik, amelyet kinyílt virág koronáz. A sírkamrák rideg falai megtelnek mozgalmassággal, színnel. A földi és másvilági életből vett jeleneteket ábrázoló domborművek és festmények, mint megannyi pillanatfelvétel jelenítik meg előttünk az ókori Egyiptom mindennapi életét és másvilági álmait. Az anyagnak fölényes kezeléséről és abszolút biztos technikájáról tanúskodik a sírokból előkerült sok fa-, kő- és fémszobor. Mivel e szobrok az elhúnyt helyettesítésére voltak hivatva, a művészek az élethűség elérését tűzték ki céljukul s gyakran — különösen az arcábrázolásban — megdöbbenően tökéletes alkotásokkal ajándékozták meg a világot.

Az ó-birodalom, főként az 5. dinasztia idejére esik az egyiptomi istenvilág rendszerbe foglalása is. Megtartva az egyes isteneknek az állatkultusz idejéből maradt állatalakját — bika (Ró), tehén (Hathór), szamár (Szét), macska (Basztet), sólyom (Hórusz) stb.

— a tudós papság a pantheont kozmogóniai spekulációk szerint rendezte be. Mindennek kiindulópontja az Osvíz: Nunu. Belőle sarjad a Napisten: Ré. Ennek kisugárzása a Levegő: Su és nővére a Szél: Tefnut; ezek adnak életet a Földnek: Keb és az Égnek: Mút. Itt kapcsolódnak a generációk láncába az Ozirisz-Iszisz és Szet-Neftisz testvérpárok. A Buziriszben és Abydosban otthonos hagyomány szerint Oziriszt fivére Szét meggyilkolja és feldarabolja. Iszisz összekeresi férje szétszórt tagjait, fiuk Hórusz pedig harcra kel apja gyilkosával. Ezen bosszút állván, összeilleszti apja testrészeit s a megelevenedett Ozirisz az Alvilág bírója lesz, aki az elhunytak szívét teszi a mérlegre.

Az istenek rendszerbe foglalása természetesen sohasem történt meg maradék nélkül. A hivatalos genealógiába foglaltak mellett egész sereg régi istennév maradt reánk, amelyek viselői különböző időkben különböző tiszteletnek és tekintélynek örvendtek, a szerint, amint városuk tekintélye növekedett, vagy csökkent. Ilyenek a tébai Amon, a világosság istene; — a memfiszi Ptah, a világteremtő; — Ptah kedvese, a Bubasztiszban otthonos Baszt; — Anubisz, a holtak sakálfejű istene; — Hathor, az ég, szerelem és anyaság istennője stb.

Abból a gondból, amelyet Egyiptomban a holttestre fordítottak, mikor mumifikálással a romlástól menteni s a félrevezető zsákutcákkal megrakott síremlékek segítségével a hullarablóktól megvédeni akarták, valamint a sírokból előkerült halottas irodalomból úgy látszik, mintha az egyiptomi egész életének súlypontja a másvilág lett volna. Ez a látszat azonban téves. A temetőkből származó emlékek elsősorban természetesen nem a földi lét örömeit hirdetik. Az egyiptomi ember legfőbb célja volt: könnyen és művészién élni ezen a földön s magától értetődőleg a másvilágon is. Ennek a törekvésnek köszönhetjük mindazt a műveltségértéket, amelyet Egyiptom termelt. A mindennapi használatra szánt eszközök s a művészet alkotásai egyaránt a felfokozott életigény szolgálatában állanak. Az egyiptomi jelmondata: élvezd a mát, mert nem tudod mit hoz a holnap. Ezt az életörömet akarta átmenteni a sírba, mikor azt hitte, hogy az alvilág birodalmába bevonuló lélek, a „bá“ mellett van egy másik lélek, a „ká“, amely a konzervált holttest közelében marad, a bemutatott áldozatokat élvezi, a sírban elhelyezett bútorokat használja s bőséges idejét a sírfalakra vésett, vagy festett élettörténetének visszaidézésével és kellemes emlékein való éldelgéssel tölti.

A fénynek azonban árnyoldala is van. Az életöröm ujjongó himnuszait az élet minden terhét viselő rabszolgatömegek szomorú éneke kíséri s a piramisok falára árnyékot vet a rabszolgafelügyelők kor-

bácsa. És mégis nem az elnyomott milliók vetettek véget a kultúra ragyogásának, hanem azok a kevesek, akik a fáraó- napisten minden éltető' melegét élvezhették.

Az ötödik dinasztia óta általánossá vált az a gyakorlat, hogy az egyes hivatalok — nem ugyan jog szerint, hanem királyi kegyből — apáról fiúra szálltak. Ily módon valóságos hivatalnok-dinasztiák támadtak, amelyek vagyona rövidesen óriássá dagadt. Még jobban gyorsult a gazdagodás tempója a királyi adományok révén. A túlságosan megerősödött hivatalnok-dinasztiák hűségét az uralkodó birtokadományokkal és kiváltságokkal iparkodik megtartani: egyre növeli azt a hatalmat, amelynek növekedésétől fél. Az így megindult folyamatnak előbb vagy utóbb el kellett vezetnie a gazdasági fölény és az abszolút politikai függés közti feszültség olyan fokára, amelyen túl az adott egyensúlyi helyzet többé nem tartható.

Ez az állapot a 6. dinasztia uralmának második felében (kb. Kr. e. 2300—2150) következett el. E dinasztiában az egyetlen uralkodó, aki a régi nagy fáraók ambíciójával ült a trónra, I. Pepi volt. Alatta az állam legalább kifelé még egységesnek és erősnek mutatkozik. Egyiptom Núbia felé terjeszkedik s Ázsia ellen vonuló seregeiben négercsapatok menetelnek. A belföldön azonban egyre szaporodnak az olyan címek és méltóságnevek, amelyek a kerületi kormányzók növekvő politikai Önállóságára engednek következtetni. És utódja alatt azután hamarosan elkövetkezik a végleges bomlás. A hivatalnokállam hűbéres állammá alakul át, amelyben az egyes kerületi fejedelmek egymás közt és kifelé önállóan harcolnak s a központi árnyék-hatalommal senki sem törődik többé. Nem a fáraók, hanem a kerületi fejedelem nevére teszik a bíróság előtt az esküt, az ő uralkodása szerint keltezik az okmányokat s az ő nevéhez fűzik e formulát: „Élet! Egészség! Erő!“ amely azelőtt csak a fáraót illette.

A beállott politikai zavarok emlékét őrzi az a körülmény, hogy Manetho szerint a 7. dinasztia hetven uralkodója mindössze hetven napig ült a trónon, Manetho következő három dinasztiáját pedig több uralkodólista egyáltalában nem említi. Egyiptomban nem tudott egységes történeti tudat kialakulni abban a kérdésben, hogy a züllés és zavarok korának ú. n. fáraói legitim uradkodók voltak-e vagy sem. Az uralkodó állapotokat kétségbeesett színekkel ecseteli a bölcs Ipuver: „A Nílus kiárad, de nem szántanak. Mindenki azt mondja: ‚hiszen nem tudjuk, mi lesz még ebben az országban . . .‘ Pestis vonul át az országon és vér folyik mindenütt... A nevetés meghalt. . . Nagy és kicsiny azt mondja: ‚bárcsak halott lennék‘, a gyermekek azt

mondják: „bárcsak ne születtem volna a világra!“ De hozzáfűzi jóslatként: „Szép azonban, ha a hajók felvonulnak. Szép azonban, ha az emberi kezek piramisokat építenek és tavakat ásnak és ligeteket ültetnek ... Szép azonban, ha a száj tele van ujjongással.“

ÖTÖDIK FEJEZET

AZ INDUS-MENTI MŰVELTSÉG

Ugyanakkor, amikor Mezopotámia és Egyiptom a korai történeti időket élte, az Indus mentén is magas kultúra virágzott. A Harappában (Pandzsab) és Mohendzso-Daro-ban (Szind) végzett ásatások egy, a legrégebb buddhista kultúrréteg alatt eltemetett művelődés meglepő maradványait hozták napvilágra. Az eddigi eredmények szerint e művelődés hét, mélységbe tagozódó kultúrrétegre oszlik, amely rétegek részint az alapkultúra továbbfejlődésének, részben kétségtelenül későbbi településeknek köszönhetik létüket. Ezidőszerint, úgy látszik, hogy a hét réteg három periódusra osztható, tehát legalább három betelepüléssel kell számolnunk. Az antropológiai leletek pedig arról tanúskodnak, hogy e területen legalább négy emberfajta keveredett egymással.

Az Indus-menti kultúra a mezopotámiaihoz és egyiptomihoz hasonlóan folyami kultúra. Legszembeszökőbb sajátosságai — az öntözés, a téglá használata, egy sajátos írás, amelynek eddig 396 jele ismeretes, továbbá pecsétnyomók állatjeleneteket ábrázoló képekkel és a tulajdonos nevét vagy jelmondatokat tartalmazó feliratokkal — élénken emlékeztetnek Mezopotámiára.

A feltárt házak nagysága egészen különböző: a két helyiségből állók mellett tizenkilenc-szobásak is vannak. Építőanyag mindig a téglá — még pedig kitűnően égetett téglá —, amelyet iszappal vagy gipszszel kötnek. Lépcsőmaradványok arra vallanak, hogy az emeletes ház sem volt ismeretlen. Minden háznak kútja, fürdőszobája és csatornázata van, a nagyobb házakból pedig még a portásfülke sem hiányzik. A ma csupasz falakat valamikor talán faburkolat borította. A fegyverek és használati tárgyak anyaga részben kő, részben réz, olykor bronz. A fegyverek között feltűnő a kard, pajsz és sisak hiánya. A nemesfémek közül ismeretes és ékszerek készítésére szolgál az arany és ezüst. A cserépedények kitűnően égetettek, festetlenek

vagy festettek. A festettek sötétvörös alapozással fekete geometrikus, vagy növényi mintákat ábrázolnak; az állatábrázolás ritka.

A mezőgazdasági kultúrára a növényi maradványokból, állatcsontokból és képes ábrázolásokból következtethetünk. A fennmaradt búza és árpa még ma is ismerős Indiától Perzsiáig, sőt ugyanez a faj került elő a történelemelőtti egyiptomi sírokból. Háziállatok a juh, zebu, bölény, elefánt, teve és talán a kutya. A legújabb rétegekig ismeretlen azonban a ló.

A szobrászati alkotások anyaga a kő, agyag, fajansz. Az ábrázolások tárgyai az ember s — főleg az amulettként hordott kisplasztikai alkotásokban — különböző állatok: majom, mókus, kos, bika stb. Az indusmenti művészek az ember és az emberi mozgás ábrázolásának olyan tökéletes példáit szolgáltatták, amelyekhez foghatókat csak a görög szobrászat virágzásai korából ismerünk.

Inkább műveltségi mint művészeti szempontból fontosak a pecsétnyomók. Ezek segítségével tudjuk ugyanis az egész Indusmenti kultúrát a történelemben, úgy-ahogy, elhelyezni. Egészen indiai típusú és indiai írással ékített pecsétlöhengereket és pecsétnyomókat találtak Mezopotámiának különböző helyein. Ezek alapján kétségtelen, hogy Mezopotámia és India közt az indiai kultúra virágkorában összeköttetés állott fenn. Az indiai pecsétnyomókkal együtt talált mezopotámiai emlékek pedig a Kr. e. 3. évezred első századaiból valók. Mivel pedig egy teljesen indiai típusú, de ékírással szövegű pecsétet találtak Ur városában, nem lehetetlen, hogy — ha az effajta emlékek megszorodnak — az ékírás közvetítésével ez ókori indiai kultúra hordozóinak nyelvét is meg fogjuk idővel fejteni. A^ egyes ékíratos jelek ugyanis — bárhogyan forogtassuk őket — nem adnak mezopotámiai nyelveken érthető szöveget; feltehető tehát, hogy ez indiai kultúra tulajdonosainak nyelvéből őrzött meg valamit a néhány ékíratos jel. Fontosak lesznek a pecsétlöhengerek és pecsétnyomók még a vallásos képzetek kinyomozásában — mihelyt ilyen irányban egyéb oldalról szilárd alapot találunk a kutatásra. Érdekes észrevétel eddig, hogy egy papifejedelem (?) fejszobrának tartása és félig lehúnyt szeme élénken emlékeztet egy későbbi jóga-gyakorlatra.

Sajnos, addig, amíg az írás meg nincs fejtve, ezt az ókori indiai kultúrát — bár szerencsés körülmények miatt datálni tudjuk, — nem vagyunk képesek a történelmi időkbe átemelni. Annyi már ma is világos, hogy e kultúra sok rokonságot mutat Egyiptomban és Mezopotámiában megismert testvéreivel. Aligha lehet tehát tőlük egészen független. Az azonban ugyancsak világos, hogy e kultúra pontosan elha-

tárolható testvérkulturái irányában, ami csak hosszú időn át tartó egyéni fejlődés eredménye lehet.

Mikor és mily körülmények között következett el az indiai kultúrának bukása, ma még hozzávetőlegesen sem tudjuk megállapítani. Eleve valószínűtlen azonban, hogy mindaz a kulturális vívmány, amely a Krisztus előtti harmadik évezred elején otthonos volt Indiában, mindenestől elpusztult volna. Ismereteink mai fokán mégis nyílt kérdésnek kell tekintenünk azt, mennyi kultúrelem s minő úton-módon öröklődött át innen abba az indiai kultúrába, amely jóval később, az árja törzsek bevándorlása után alakult ki s amelyről már részletesebb ismeretekkel bírunk.

MÁSODIK RÉSZ A MÁSODIK ÉVEZRED

ELSŐ FEJEZET

BABILÓNIA KIALAKULÁSA ÉS FÉNYKORA

MIKÖZBEN a larszai és izini dinasztiák a Sumér-Akkad Birodalom romjain huzakodtak egymással, a harmadik és második évezred fordulóján egy sémi törzs telepedett meg az Akkad területén fekvő Bábel (Báb-ili „isten kapuja“) nevű kis városban és ennek környékén. Ez a sémi törzs a héber, moabita, phoinikiai stb. nyelvekhez közelálló nyelven beszélt. Szíriában volt a hazája, amelyet az ékiratok róluk Amurru-föld néven emlegetnek s ahol a Biblia amori néven ismeri őket. Ez amurruk (amurriták) különböző törzsei a Kr. e. harmadik évezredben — talán az akkadokkal egyidőben — már megjelentek Mezopotámiában, sőt egyikük-másikuk egy-egy városkában a hatalmat is magához ragadta. Igazán történeti jelentőségű szerepet azonban csak az a törzs játszott köztük, amely Bábelt választotta továbbterjeszkedése bázisául.

Ennek vezére Szumu-abum (2053—2044) volt, aki egy háromszáz évig uralkodó dinasztiának vetette meg az alapjait. Utódai a háborús és békés eszközök ügyes váltogatásával egyre növelték hatalmukat s Szin-muballit (1975—1956) a larszai és izini királyok mellett már a harmadik legjelentékenyebb tényezője Mezopotámiának. Bár ő is a hegemoniára vágyik, mint ezek, van benne annyi önmérséklet, hogy igényét titokban tartja. Tanácsosabbnak látja, ha a két versenytárs közül az egyiket a másik segítségével távolítja el az útból. Elismeri tehát a távolabbi Larsza főségét, ahol ezidőszerint az elami Kudur-Mabug ifjabbik fia, Rim-Szin (1985—1925) ül a trónon s hűbérurával szövetkezik a közējük eső izini birodalom megdöntésére. A kétoldali támadásnak Izin kétségbeesett védekezés után

1961-ben áldozatul is esik, úgyhogy Mezopotámiában csak két nagy hatalom marad: Rim-Szin és területben alaposan meggazdagodott hűbérese Szin-muballit.

A Babel és Larsza közti leszámolásra azonban még nem érkezett el az idő. Szin-muballit három évre Izin bevétele után meghalt s nagyhatalmi terveit és Rim-Szin hűbéruraságát fiára, Hammurápira hagyta örökségül.

Hammurápi (1955—1913) azután nemcsak elődei álmát váltotta valóra, hanem — hála örökölt uralkodó tehetségének s a kitűnő politikai iskolának, melyben atyja mellett része volt — a világtörténelem egyik legnagyobbszabású uralkodójává nőtte ki magát.

Uralkodásának első éveit Rim-Szin hűségében arra szentelte, hogy dinasztiáját minél szorosabban egyé tegye azzal a földdel, amelyet eredményes fegyvertények juttattak birtokába. Ezért megszervezi országa közigazgatását és megeremti azt a hivatalnoki kart, amely később birodalmát oly rövid idő alatt szerves egésszé építi majd ki. Hogy a dinasztiához hű elemek gazdaságilag megerősödjenek s az egész országgal összenöve a közigazgatásnak biztos támaszául szolgálhassanak, a harcok során elnéptelenedett és elzüllött területeken afféle vitézi telkeket hasít ki, amelyeket örökös hadiszolgálat fejében vele egyfajú harcosainak adományoz.

Miután az ily mód on biztosított ország erejére nyugodtan támaszkodhatott, a továbbterjeszkedésre gondolt. Terjeszkedésében azonban óvakodott attól, hogy hűbérura Rim-Szin érdekkörébe ütközzék. Ezért észak- és nyugatfelé szerez új területeket. Megszerzi nagy részét Közép-Mezopotámiának s az Eufrát-mentén egészen a Habur torkolatáig hatalmi körébe vonja az apró államalakulatokat.

Mikor azután elég erősnek érzi magát ahhoz, hogy a győzelem biztos reményével léphessen fel, kenyértörésre viszi a dolgot hűbérurával. A végleges döntésről egy szűkszavú értesítés tudósít bennünket, amely szerint Hammurápi uralma 29. évében „összegyűjtötte csapatait s Rim-Szin, Ur királya ellen vonult, Urt és Larszát meghódította és vagyonukat Babelbe vitte⁴⁴. Hammurápi e győzelmével egész Dél-Mezopotámiát Babel főségé alatt egyesítette.

Azt a feladatot, amely e hódításával reá hárult, Hammurápi nagy körültekintéssel oldotta meg. Erős politikai érzékével jól látta, hogy minden eddigi birodalomalakulási kísérlet a partikularizmuson bukott meg. Ez a partikularizmus Dél-Mezopotámia földrajzi viszonyaiból nőtt ki. Az Eufrát és Tigris melléke ugyanis valójában sohasem volt egészen összefüggő kultúrterület, hanem megművelt oázisok-

nak laza csoportja. Az ilyen területen természetesen könnyebben tenyésznek ki a helyi hatalmasságok s a nyelvi, jogi, vallási s életmódbeli dialektusok s nehezebben történhetik meg a különböző eredetű lakosság egybeolvadása. Ezenfelül az ország déli felének sumér lakossága történeti okokból is nehezebben vesztette el nemzetiségét, sőt miután elvesztette is, kultúrája ősejének tudatában megőrizte lelki fölényét a jött-ment barbár hódítóval szemben.

Ahogy Hammurápi a szándékai elé tornyosuló nehézségeken úrrá lett, az a legnagyobb mértékben megérdemli az utókor csodálatát. Átlátta, hogy a partikularizmus helyére az egységet kell állítania, tapintatos de következetes munkával meg is teremtette ezt az egységet minden vonatkozásban. Gondosságával, amellyel a fegyverek ütötte sebek gyógyításához látott, mikor a harcok közben szétszórt lakosságot lakóhelyeikre visszatelepítette s az élet megindulásához szükséges eszközökkel ellátta, meggyőzte országa népét arról, hogy gondos apja óhajt lenni alattvalóinak. A legyőzött helyi nagyságokat nem bünteti ellenállásukért, hanem barátaiként fogadja és Bábelbe viszi. Itt azok helyes képet alkothatnak maguknak a birodalom erejéről és szervezetéről s azután később a birodalom másik végében kitűnő hivatalnokokká lesznek. Az adminisztráció ütemének biztosítására nagyszerű műutakat épít s oly posta járatokat szervez, amelyek a központi kormányzat rendelkezéseit a birodalom legtávolabb eső pontjaira is egy-két nap alatt eljuttatják. Az egynyelvűség előnyeinek a felismerése nyomán pedig birodalma hivatalos nyelvén az akkad nyelvet teszi, mivel tudja, hogy az ország lakóinak nagyobb része ezt vallja anyanyelvül. Ez intézkedése annál figyelemreméltóbb, mert, ő maga amurrita eredetű volt s családjában, mint ez a maga s utódai nevéből kitűnik, az amurrita eredet tudata elevenen élt.

Mindez azonban nem volt elég. Hogy szándékait megvalósíthassa, bele kellett avatkoznia a mennyei hatalmak életébe is. Az országot Bábel fősege alatt óhajtván egyesíteni, állandóan kellemetlenül érezte a disszonanciát a vallási énekekben megrögzített mennyei rend és az általa szándékolt berendezés között. A mezopotámiai mitológia az istenek vezéréként a sumérság nemzeti istenét, Enlilt dicsőítette. Bábel istene, Marduk pedig az istenek ranglétráján meglehetősen alacsony rendfokozattal szerepelt. Hogy ezt a disszonanciát eltüntesse, átdolgoztatta az egész mitológiát. Innen kezdve Enlil helyét Marduk foglalja el. ő győzte le az őskaoszt az istenek megbízásából, miután a többiek hiába kíséreltek s ő kapja meg jutalmul a sors intézésének jogát és ezzel az istenek fölötti uralmat. Hogy a megfejelt

mítoszokat, époszokat és egyéb vallásos szövegeket sémi nyelven terjesztette el, az mindenre kiterjedő gondoskodása mellett, magától értetődik.

Nagyszabású alkotásai mellett nem hanyagolta el a legapróbb feladatokat sem. Részben fennmaradt levelezése azt mutatja, hogy legkisebb alattvalóinak ügyes-bajos dolgait éppoly gonddal intézte, mint országos érdekű feladatait. Uralkodói célját ő maga jellemzi a legszebben törvénykönyve befejező soraiban: „A feketefejúkkal (= alattvalóimmal) szemben, akiket Enlil ajándékozott nekem s akiknek pásztorságát Marduk reám bízta, bizony nem voltam hanyag; karjaimat sohasem eresztettem le ... A nagy istenek hívtak el engem: én vagyok az üdvözítő pásztor, akinek pásztorbotja egyenes. Jóságos árnyékom városomra borul s ölemben Sumér és Akkad népeit tartom. Órangyalom és fivérei segítségével békességben vezéreltem őket és bölcsességembe zártam be Őket“

A jutalom pedig, amit népétől gondoskodásáért viszonzásul remél, annak elismerése, hogy „Hammurápi bizony olyan úr, aki mintha nemző apja lenne a népnek“.

Ez az elismerés valóban osztályrészül jutott. Babel népe még évszázadok múltán is tisztelettel őrizte „Hammurápi, az igazságos király“ emlékezetét.

Hammurápi egységesítő politikájának köszönhetjük a világ legrégibb ismert törvénykönyvét is. Hogy a Mezopotámia különböző vidékein különbözőképp fejlődött joggyakorlat se emlékeztessen a régi állapotokra, a birodalma területén használatos helyi törvénygyűjtemények alapján birodalmi törvénykönyvet készíttetett. E törvénykönyv egy 2.25 m magas hengeres dioritoszlopon olvasható, amely valamikor Marduk isten bábéli templomában, az É-szag-ilá-ban állott. Innen valamely elámi betörés alkalmával hadizsákmányként Szuzába került, ahol a francia ásatások 1901—1902 telén a napvilágra hozták. Az oszlop felső részén egy relief azt a jelenetet ábrázolja, amint Hammurápi istene, Marduk előtt imádkozik. A relief alatt az előlapon és az egész hátlapon foglal helyet a törvénykönyv szövege. Az oszlop előlapjának alsó feléről az az elamita hódító, aki elzsákmányolta, levakartatta a szöveget, hogy helyébe saját győzelmi feliratát véséssé. E felirat azonban nem készült el s így a törvénykönyvben lévő hézagért még az a kárpótlásunk sincs meg, hogy legalább az oszlop elhurcolójának nevét és az elhurcolás körülményeit ismernők.

Maga a törvénykönyv nagyjából négy fejezetre osztható: perrendtartásra, dologi jogra, családjogra és személyjogra; legalább is

— úgy látszik — ez volt a felosztása annak az alapul használt törvénygyűjteménynek, amelybe Hammurápi jogászai az alkalmasnak látszó helyeken egyéb törvénygyűjtemények paragrafusait beledolgozták. Mivel a törvénykönyv paragrafusai egy-egy jogeseten mutatják be a jogi elveket, az egyes paragrafusok valósággal pillanatfelvételek Hammurápi korának babiloni életéből. Azt a képet, amelyet ezek alapján alkothatunk magunknak, szerencsésen egészíti ki az ez időkből fennmaradt rengeteg szerződés és levél, valamint az ásatások során előkerült egyéb tárgyi emlékek, úgyhogy a 2. évezred eleje Babilónia legjobban ismert korszakai közé tartozik.

Sokszínű és nem egy vonatkozásában az európai középkorra emlékeztet Hammurápi Babilóniájának az élete. A patriarchális hatalommal uralkodó király alatt két főrétegre oszolva végzi mindennapi munkáját a lakosság. A felső réteg a szabadok, az emberi jogok teljességének a birtokosai, az alsó a rabszolgák, akik inkább tárgyai, mint alanyai a jognak. Szabad ember mindaz, akire mint rabszolgájára senki sem tarthat törvényes igényt, rabszolga pedig az, aki valakinek rabszolgájaként született, vagy más címen — például adósság miatt — valakinek (akár valamely rabszolgának) rabszolgájává lett. Tulajdonos nélküli rabszolga Babilóniában nincs. A szabadok és rabszolgák között foglalnak helyett az úgynevezett muskénuk, kiknek neve arab közvetítéssel „szegény“ jelentésben az európai nyelvekbe is eljutott (pl. francia mesquin, olasz meschino). E társadalmi réteg helyzete és jelentősége nem eléggé tisztázott. Általában kétségtelenül a szabadok alatt áll, mint ahogy neve jelentése — „hódoló, megalázkodó“ (esetleg: „szolgálattevő“?) — is mutatja. Élete és testi épsége nem oly értékes, mint a szabadé, bizonyos vonatkozásokban azonban úgy látszik, mintha előnyösebb helyzetben lett volna a szabaddal szemben. Kiváltságos helyzetét talán a „palotával“ az állammal való közvetlenebb kapcsolatának köszönhette, amely esetben a középkori ministerialisokkal, vagy a mai köztisztviselőkkel volna egybevethető.

A népesség alapján két rétegre oszlását a muskénukon kívül keresztezi, megbontja és színezi a különböző hivatási szervezetekbe való tömörülés: az egyes városok, ezeken belül és felül az egyes iparoscéhek, kereskedelmi kamarák stb. szervezetei, amelyek sokkal inkább az előtérben állnak, mint a rendi tagozódás. Ez a mezopotámiai települési és történeti viszonyok mellett éppúgy magától értetődő, mint az a körülmény, hogy az egymás után érkezett hódító népfajok a legrövidebb időn belül elvesztették eredeti törzsszervezetüket. A

népek olyan vásárában, mint Babilónia, a homogénebb fajok egységesebb rendi és szociális tagozódását hiába keressük.

E sokrétegű társadalom életét szabályozza, védi és korlátozza a törvény s a hivatalos jogszolgáltatás. A törvénynek legfőbb alapelve, hogy a jogrenden esett minden sérelem a sérelem elkövetőjét terheli: a büntetés mértéke a bűn, tehát a bűnöző ugyanazt a kárt szenved, amit okozott, vagy okozhatott volna, ha ellenfele ártatlansága ki nem derül. Egyetlen kivétel a közönséges lopás, amelyet a törvény, hogy a háborúk zavaaraiban megromlott vagyonzbiztonságot helyreállítsa, halállal torol meg. A jogszolgáltatás az állam feladata s ezért az önbíráskodás még abban az esetben is tilos, ha egyébként a törvényekszabta korlátok között marad. Aki jogos követelését Önhatalmúlag hajtja be, elveszti követelését. A hivatásos bírák, akik elé minden per tartozik, a területi illetékesség, vagy külön kiküldés alapján eléjük terjesztett ügyeket a vádló és vádlott bizonyítékainak egybevetése alapján bírálják el. Bizonyítékok lehetnek: írásos okmányok, tanúk vallomásai, vagy olykor az istenítélet. A bíró döntése ellen az elítélt a legfőbb bíróhoz, az uralkodóhoz fellebbezhet, aki végső fokon dönt.

A kérelmelhetlen szigorral védelmezett jogrend oltalma alatt Hammurápi Babilóniája szinte hihetetlen mértékben felvirágozott. A pezsgő gazdasági élet, amelyből az uralkodó és a papság is kivette a maga részét, lehetővé tette, hogy — főként a kereskedelmi téren működő — magánemberek kezében addig ismeretlen nagyságú vagyonok halmozódjanak fel. E vagyonok tulajdonosai azután rövidesen megszerzik a gazdasági vezetést s a szó szoros értelmében vett nagykapitalizmus uralma kezdődik meg az Eufrát mentén a kapitalisztikus gazdálkodás minden előnyével és hátrányával együtt. A nagykereskedő-pénzember hatalmába kerül az őstermelés, rabszolgáit vagy bérmunkásait foglalkoztatja a legkülönbözőbb iparágakban, kereskedelmi vállalataival behálózza az egész akkor ismert világot. A Libanonban az ő munkásai vágják a cédrust, Ciprus szigetéről az ő hajói szállítják a rezet, Núbiában aranyat bányásztát, az örmény hegyekből követ, ezüstöt hoz Mezopotámiába s a hazai gabonát és iparcikkeket híressé és keresetté teszi a környező országokban.

Hogy szinte korlátlan gazdasági hatalmának valamelyes határt szabjon, a törvény irányákat állapít meg s védeni igyekszik, legalább elemi csapások alkalmával az eladósodott kisembert. Sajnos azonban, hogy a gyöngének oly nagy hangon hirdetett védelme az erőssel szemben — mint minden időben — ekkor is csak bizonyos korlátokon belül értendő. A törvényes kamatláb, amely 20—25%, sőt gabona-

kölcsön esetén eléri a 30%-ot is, önmagában elegendő volt ahhoz, hogy elemi csapások nélkül is a nagytőke igájába hajtsa azokat a földművelő, vagy iparos kisembereket, akik kölcsön útján kényszerültek forgótőkét szerezni maguknak. Ez a kamatkötelezettség előbb vagy utóbb felfalta az adós minden vagyonát s ha az nem volt elég, a hitelező követelése fejében eladhatta vagy rabszolgájává tehetette az adóst családotól együtt.

A nagy király mindent hatáskörébe vonó egyénisége, a hozzáforduló kisemberek ügyes-bajos dolgai iránt való érdeklődése s az a kérlelhetetlen szigor, amelyet az elébe került hatalmi túlkapások esetén a rosszszeműekkel szemben tanúsított, nem engedték, hogy a bomlasztó csírák már az ő életében észrevehető pusztítást idézzenek elő. Éppen ezért a későbbi századokban, amikor az uralkodók magasabbban állóknak vélték magukat, semhogy minden vonatkozásban személyesen ellenőrizték volna a jog és igazság szellemének érvényesítését, Hammurápi ideje aranykorként élt a nép emlékezetében. Törvénykönyve pedig, amely az aranykor életét szabályozta, a babiloni jogászok szemében a klasszikus jog alkotásának számított. A jogi iskolákban még akkor is szorgalmasan másolták és tanulmányozták, amikor már több mint ezer éve megszűnt a törvénygyakorlat irányítója lenni.

Hammurápi utódai — a jelek szerint — nem örökölték ősük lenyűgöző egyéniségét. Közvetlen utóda Szamszu-iluna (1912—1875) az uralkodói képességek hiányát azzal akarta megbocsáttatni, hogy adóelengedésekkel iparkodott alattvalói jóindulatát biztosítani. Háza addig fékentartott ellenségei azonban más következtetéseket vontak le. viselkedéséből, mint azt ő szerette volna. Egymásután gyultak ki a lázadás tüzei a birodalom különböző pontjain s Szamszu-iluna csak a legnagyobb erőfeszítések árán tudta magát a viharban tartani.

A belső nehézségek mellett külső zavarok is jelentkeztek. Az indogermán népvándorlás hatása alatt az észak-keleti hegységek lakói, a kassuk — ez indogermán hatás alá került kaukázusi nép — rátörtek a kultúrterületre s rengeteg véráldozatba került, míg a támadást Babilónia vissza tudta szorítani. Az általános zavarban Közép-Mezopotámia is elveszett, sőt magában a szoros értelemben vett Babilóniában is sikerült egy Ili-ma-ilu (1884—1875) nevű fejedelemnek a Perzsa-öböl mentén levő mocsaras „Tengerföld“-ön megvetnie a lábát s eredményesen ellenállnia Szamszu-ilunának.

Utódai — Abi-ésuh (1874—1847), Ammi-ditana (1846—1810), Ammi-szaduga (1809—1789) — rendkívüli erőfeszítések

arán helyreállították ugyan a szoros értelemben vett Babilónia integritását, az ország katonai ereje azonban annyira meggyöngült, hogy egyetlen erőteljes támadás elég volt ahhoz, hogy a dinasztia hatalmának véget vessen.

E vég Szamszu-ditana (1788—1758) idején következett el. Egy szűkszavú, de sokatmondó krónika a Hammurápi-dinasztia korát a következő megjegyzéssel zárja le: „Szamszu-ditana és Akkad ellen felvonultak a hattiak“. Mit jelentett a hattiak e felvonulása, mi sem bizonyítja jobban, minthogy ez időtől kezdve az ősi kultúrájú, virágzó városok egész sora egyszerűen kikapcsolódik a történelemből. Surupak, Umma, Lagas, Adab és sok más város ekkor fejezte be nagymúltú életét.

Bármily borzalmas volt is azonban a csapás, amelyet a hattidulás Mezopotámiára mért, a Hammurápi-dinasztia bukása nem jelentette egyúttal Babilónia megszűntét is. A birodalom, amelyet a dinasztia alkotott, annyira szilárd építménynek bizonyult, hogy túlélte azt a vihart, amely alkotóit elsöpörte. Éppen azért a Hammurápi-dinasztia, főként pedig Hammurápi szerepe világtörténeti jelentőségű. Azokban az időkben lépett rendezően Elő-Ázsia történetébe, amikor a sumérság már teljesen kiélte magát s amikor a kultúrterületeken folyó állandó háborúskodás azzal a veszedelemmel fenyegetett, hogy a sumér kultúra minden értéke veszendőbe megy. Babilónia megszervezésével nemcsak új és a régieknél elevenebben ható földrajzi fogalmat ajándékozott a világnak, hanem a sumér kultúrát is megmentette. Babel sémi országa örökébe lépett a sumérok országának, átvette tőle történeti és kulturális tudatát s az emberiség érdekében e kultúra fenntartója és ápolója maradt mindaddig, amíg a rábízott szellemi értékeket egészen át nem adhatta a felfelé törtető fiatal Nyugatnak.

Babilónia mint földrajzi, politikai és kulturális fogalom az elkövetkező századok minden viharában megmarad s csak a görög hódítás utáni időkben tűnik majd el véglegesen a történelemből.

MÁSODIK FEJEZET

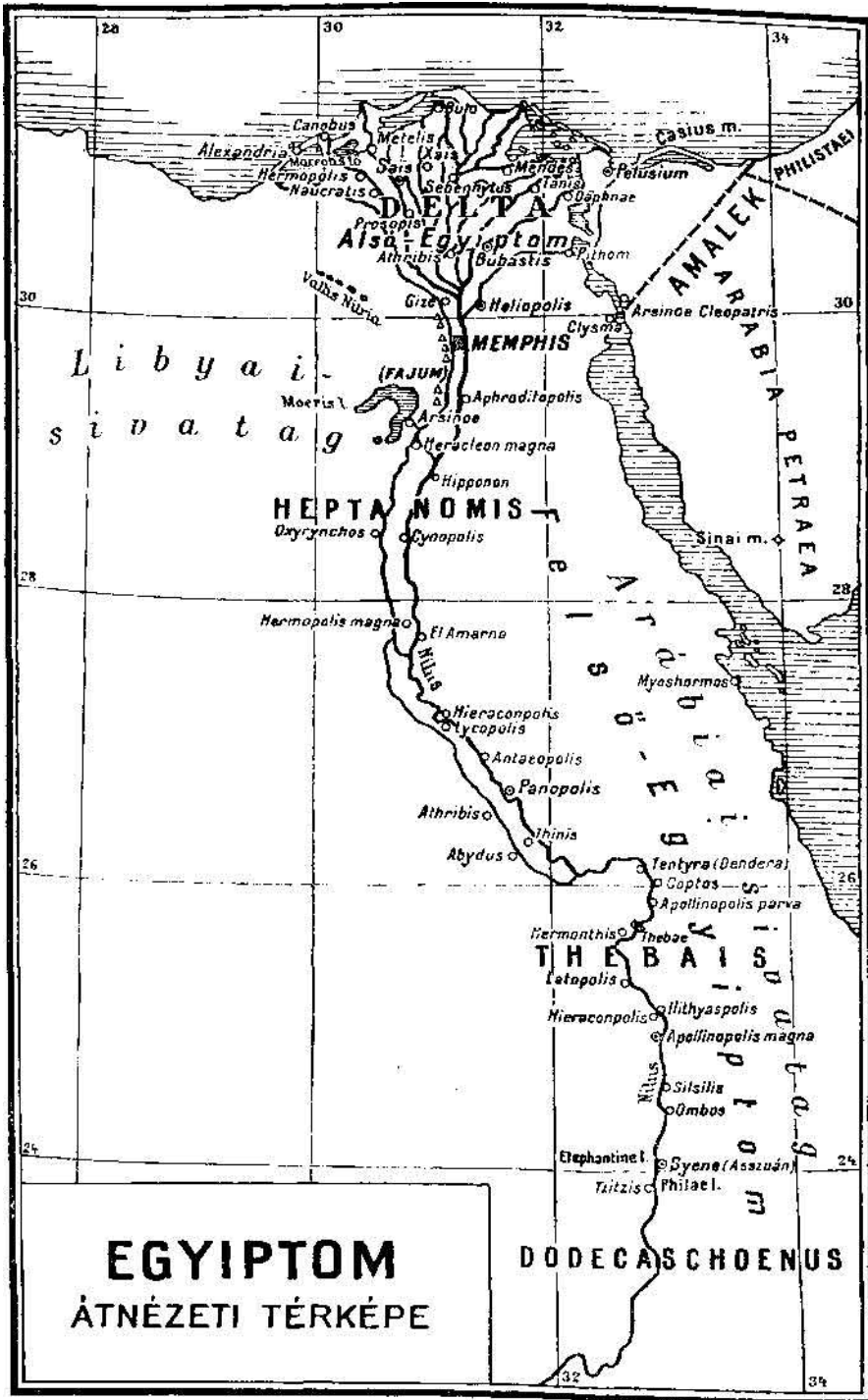
AZ EGYIPTOMI KÖZÉP-BIRODALOM

A helyi érdekű fejedelemségek civakodásaiból lassanként egy új dinasztia emelkedik ki, a tébai (Kr. e. 2100 körül). A tébai fejedelmek, akik váltakozva az Antef és Mentuhotep névre hallgatnak, hatalmuk körét hamarosan messze Téba határain túl terjesztették s Felső-Egyiptomnak egész déli felét kormányzatuk alá vetették. Ilyetén módon hatalmasabbnak érezvén magukat többi fejedelemtársuknál, az egész birodalom fölötti uralom igényével léptek föl s címeik közé egy Hórusz nevet s egy Ré nevet iktattak. Szerencsés végű harcaik árán — amelyek részleteiről nem vagyunk eléggé tájékozottak — sikerült is hatalmukat annyira megerősíteniök, hogy azoknak a területeknek birtokbavételére is gondolhattak, amelyekre Egyiptomnak gazdasági autarkijája szempontjából szüksége volt.

A dinasztiaát Kr. e. 2000 körül megbuktató Amenemhet ugyancsak Tébából származik. A tőle alapított 12. dinasztia idejére esik az egyiptomi középbirodalom virágzási ideje. A dinasztia tagjai, akik közt az Amenemhet és a Szenuszret (gör. Sesostris) név váltakozik, kivétel nélkül a helyzet magaslatán álló s a pillanatnyi szükségletet és a távolabbi lehetőségeket egyaránt értékelő egyéniségek voltak. Éppen ezért eleve lemondtak arról, hogy az ókori birodalom fáraó-ideálját másolják. A helyi hatalmasságok sokkal erősebbek voltak, semhogy velük szemben többet, mint a fáraó korlátolt felsőségét erősíteni lehetett volna. Éppen ezért meghagyják a helyi fejedelmeket, azzal a feltétellel, hogy investíciójukat a fáraóktól kéri. Arról nem lehet ugyan szó, hogy a kerületi fejedelmi családok birtokát a fáraó egyszerűen elvegye a maga számára, de adót fizettet utána. A kerület lakosságának sorsa ezután is a fejedelemtől függ, de ott van kézügyben a központi kormányzat szerve, amely gondoskodik arról, hogy a fák ne nőjjenek az égig s a helyi hatalmak túlkapasai korlátoztassanak.

Hogy egyik hűbéres se essék túlságosan messze a fáraó látó és ható körétől, a dinasztia gyakran változtatott székhelyét Tébából Alsó-Egyiptom déli részére helyezik át. Innen figyelik és irányítják a birodalom színesebbé vált életét.

Miután a fáraó nem tulajdonosa többé Egyiptom földjének, gazdasági szempontoknak is érvényesülni kell a kormányzatban.

A központi adminisztráció költségeinek fedezésére nem elégséges többé a fáraó vagyona, adót kell tehát szednie. Hogy a helyi fejedelmek az adót beszolgáltathassák, a központi kormányzat s helyi hatóságok legfontosabb feladatai közé tartozik az ország gazdasági erejének a fokozása. „Olyan voltam, aki árpát teremtett s akit a gabona istene szeretett. Minden földön a Nílus köszöntött engem s nem éheztek és nem szomjaztak az én éveimben ...“ — írja magáról már I. Amenemhet. Az uralkodóház vagyonának emelésére szolgál a használatlan földterületek termékennyé tétele. III. Amenemhet a mocsaras Fajjutn vidékét szabályozza s a kisebb területre szorított tó (egy. mer; gör. Moiris) körül hatalmas mocsárvidéket hódít el a kultúra és a maga számára.

A fáraó és a helyi fejedelmek egymást korlátozzák s a szembenálló érdekek védelme alatt az ország lakosságának a gazdasági helyzete javul meg. Akkora vagyon, mint amekkora a nagy piramisépítőknek rendelkezésére állt, egy kézben többé el sem képzelhető. A középbirodalom piramisai jelentéktelen emlékművek a gizei piramisokhoz viszonyítva, de művészi sírokat építtetnek maguknak s testük halálon túli konzerválásáról gondoskodhatnak olyan társadalmi osztályok is, amelyeknek ez a régi világban eszébe sem juthatott.

Főként a városok polgársága, amely kereskedést űzött, ipart folytatott, vagy a művészeteknek szentelte tehetségét s erőit, függetleníthette magát hamarosan a mindennapi betevő falatért folytatott küzdelem lélekőrítő gondjaitól.

Az országon belül az általános jólét emelése, kifelé a fáraók régi tekintélyének a helyreállítása volt a 12. dinasztia tagjainak célja.. Ezt a legteljesebb mértékben sikerült is elérniük a részben hivatásos katonákból és részben a rendszeres sorozás útján kiegészülő fegyelmezett hadsereg segítségével. A Színai-félsziget, Szíria, Palesztina, az arab partvidéken fekvő Punt-ba vivő út, Líbia és Núbia azok a területek, amelyeken Egyiptomnak erejét bizonyítania kellett. Talán fajvédelmi szempontok is irányadók voltak akkor, amikor a négerekkel való érintkezést korlátozták, megtiltván ezeknek, hogy Egyiptomnak Núbiába kitolt déli határát átlépjék.

A széles körökre terjedő jólét lehetővé tette, hogy a művészetek és főként az irodalom újból fejlődésnek induljanak. Az ország politikai és gazdasági szervezetében történt mélyreható változások e téren is éreztetik hatásukat. A hatalmas kolosszusok még a régi stílusban készülnek, de a kisebbméretű alkotások a régi klasszikus formákba új szint tudnak vinni. Szembeszökő ez a reliefeknél is, amelyek a

sávokra való elosztás mellett is a természet jobb megfigyeléséről tanúskodnak, de főként a szobroknál, amelyeket rendkívüli hűség jellemez. Érdekes körülmény, hogy ez utóbbiak csaknem kivétel nélkül az akarat feszültségét — az egyiptomi középkor emberének egyik fő sajátosságát — óhajtják szemmel láthatóan kifejezni.

E kor lelkének a másik oldala az irodalomban nyilvánul meg, amelynek fénykora a 12. dinasztia ideje. Ez időkből maradtak fenn: Szinuhe palesztinai utazásának s kalandjainak története, a kígyókirály meséje, az ékesszóló parasztról szóló elbeszélés, egy sereg mondásgyűjtemény s egyéb erkölcsbölcseleti mű, himnuszok, dalok stb. Valamennyi irodalmi alkotáson áttükröződik a pesszimiztikus beállítottság: „Nincs igaz ember s a föld a gonosztevők martaléka“ — mondja az életúnt a saját leikével folytatott párbeszédben. A megváltás pedig a halál: „A halál úgy áll ma előttem, mint amikor valaki otthona viszontlátására vágyik, miután sok évet fogságban töltött el“ . Ez a beállítottság annál jellemzőbb, mert az általános jólét e korban nagyobb, mint bármikor. Különösen sötét hangulatot árasztanak a jövővendölések, amelyek a közeli romlást, a jólét helyére lépő éhínséget, idegen betörést s Egyiptom feldúlását jövendölik.

A történelem pedig igazat adott a prófétáknak. A 12. dinasztia utolsó tagja egy nő, Szebeknofruré, akinek négyéves uralkodása után új dinasztia, a 13. került trónra. E dinasztia — úgylátszik — újból a széthúzást és belső háborúkat honosította meg Egyiptomban, akkor, amidőn a legnagyobb szükség lett volna a belső rendre s az állam ellenálló erejére.

A HATTI BETÖRÉS

Kis-Ázsiára vonatkozóan a történeti idők a 3. és 2. évezred határán kezdődnek. Ez időben Kis-Ázsiát apróbb-nagyobb fejedelemségek borítják. E fejedelemségek zömükben a mai kaukázusi nyelvekhez hasonló típusú nyelveken beszélnek, részben azonban egyéb nyelvcsaládokhoz tartozó népekkel keveredtek el. A történeti idők kezdetén e fejedelemségek laza szövetségben élnek, amely szövetségnek feje Hattusznak (a mai Boghazkjoj) királya. E város körül kristályosodott ki idők folyamán az a politikai egység, amelyet hatti birodalom néven ismerünk.

E birodalomban a fennmaradt — ékírással írt — nyelvemlékek tanúsága szerint több mint féltucat nyelv volt otthonos. A birodalom hivatalos nyelve, amelyen a legtöbb felirat készült, sajátos keveréknyelv, amelynek alaktana és szókincsének kisebbik része indogermán, szókincsének zöme pedig egyéb eredetű. E nyelvnek ókori neve nem maradt reánk. Ezért a kutatók kezdetben azon az alapon, hogy a hatti birodalom hivatalos nyelve volt, egyszerűen hatti nyelvnek nevezték. Rövidesen kiderült azonban, hogy a feliratok maguk is beszélnek egy hatti nyelvről, ám ez a hatti nyelv nem azonos a hatti birodalom hivatalos nyelvével. Az ily módon szükségessé vált névadás kérdését azután oly módon oldották meg, hogy ma hatti nyelvnek nevezzük azt a nyelvet, amelyet az ókorban is így neveztek, a birodalom hivatalos nyelvét pedig a Luther-féle bibliafordításból vett hetita névvel jelöljük. A hetita nyelv sajátos kevert voltát ma általában — de valószínűleg helytelenül — azzal magyarázzák, hogy Hattusas környékén a mai kaukázusi nyelvekhez hasonló nyelvű kisázsiai őslakókra egy indogermán eredetű uralkodórétg telepedett le.

A Hattusas körüli apró fejedelemségből a hatti birodalmat a későbbi hagyomány szerint Labarnas teremtette meg. Egymás után meghódításra kényszerítette a Halystól keletre eső kisázsiai fejedelemségeket, sőt a Halys nyugati partjára is kiterjesztette hatalmát. Fia, Hattusilis, folytatta apja hódító politikáját s már Szíriában is megvetette a lábát, ahol sémi népekkel s az ugyancsak „kaukázusi“ nyelvű hurriakkal — a Bibliában hori — került érintkezésbe.

Ennek fia, I. Mursilis, volt az a hattí fejedelem, aki 1758-ban megrohanta és végigpusztította Babilóniát s megdöntötte a Hammurápi-dinasztia hatalmát.

A hattí birodalom s vele egész Kis-Azsia, mint etnológiai tekintetben, kulturális szempontból is telve van még rejtelmekkel. A különböző helyeken — Boghazkjoj, Kaiszari, Alisar stb., — végzett ásatások rengeteg emléanyagot hoztak napvilágra s helyenként a kulturális rétegződésbe is érdekes bepillantásokat engednek ugyan, de ma még messze vagyunk tőle, hogy e rendkívül tagoltnak látszó területnek e kulturális viszonyairól kielégítő képet alkothassunk magunknak. Annyi azonban már világossá vált, hogy a valóságot semmiesetre sem fõdi az az elsõ benyomásunk, mintha Kis-Ázsiában az Ókori Kelet kultúráinak zsbvásárján lennénk, ahol elbarbárosodott formában látjuk viszont az egyebûnne évszázadokkal élõbbrol ismert kulturális elemeket. Ma egy új nagy kultúra nyomait vagyunk hajlandók itt felfedezni, amely a mellett, hogy kapott a szomszédaitól, adott is az érintkezõ kultúrköröknek. Ez új kultúrának, amelyet általában a hurri, vagy szubarui néven ismert népelemmel szoktunk kapcsolatba hozni, jellegzetességeiként azokat az elemeket tekintjük, amelyek az ismert ókori keleti kultúráktól idegeneknek látszanak. Ilyenek a részleteket elhanyagoló szobrászati alkotások, a Juppiter Dolichenusra emlékeztetõ Tésup isten, valamint a nagy Földanya, akit mint Demetert, Kybelét, vagy Magna Matert látunk viszont a klasszikus ókorban stb. stb. Ugyancsak idegenszerûen hat reánk a társadalmi és gazdasági berendezkedés — amelyrol fõként a 2. évezred közepérõl (?) reánk maradt hetita törvénygyûjtemény ad felvilágosítást — a maga anyajogával, levirátusával s birtokközöségével. Hogy az egyes műveltségi elemek ide- vagy odasorolásával rengeteg távlati hibát követünk még el, az kétségtelen. Egyre valószínûbbnek látszik azonban, hogy az ú. n. hetita képírás, amelynek megfejtése ma foglalkoztatja a kutatókat, nem annyira a hurri népekre, mint inkább az Egei szigetvilág embereire utal s csak a hattí birodalom bukása után, az ú. n. „tengeri népekkel“ jelenik meg Elõ-Ázsiában.

Bizonyos, hogy a hattí támadás valamilyen összefüggésben van az indogermán népek Elõ-Azsia felé való elõnyomulásával, az összefüggés módját azonban nem ismerjük. Ugyancsak ismeretlenek azok az okok, amelyek a hattíakat arra készítették, hogy Babilónia végigpusztítása után kivonuljanak Mezopotámiából. Nagyrészen pontosan vagyunk azonban tájékozva azokról az állapotokról, amelyek a hattí betörés után Mezopotámiában kialakultak.

Hogy a hatti támadást követő anarchia idején keresztül a történeti folytonosságot megmentsek, Babilónia későbbi történészei kényyszerűségből legitimnek ismerik el az ú. n. „tengerföldi“ dinasztiát. Bár azokról az időkről, amelyekben a „Tengerföld“ az egyetlen „ország“ Mezopotámiában, nem sokat tudunk, maga a királylista érdekes következtetést enged meg a „tengerföldi“ dinasztia nemzetiségi állásfoglalására. E dinasztia első három tagja sémi nevet viselven, a dinasztia valószínűleg sémi eredetű volt. Éppen ezért szembe szökik, hogy a következő nyolc uralkodó sumér nevet használ s hogy ez a sumér névhasználat éppen abban az időben kezdődik, amikor a hatti dűlást követő anarchikus állapotok közepette e „tengerföldi“ dinasztia az egyetlen érintetlen hatalom Mezopotámiában. Talán szabad e körülményből arra következtetnünk, hogy e válságos időkben egy elkésett sumér restaurációs törekvés ringatta magát abban az időszertűtlen reményben, hogy az ősiekhez kapcsolódó új birodalomalakításnak válik megindítójává. Sajnos azonban, ez idők nehezebbek voltak, semhogy ábrándos tervezgetésekkel eredményt lehetett volna elérni s a sumér nevű királyok is bennrekedtek a „Tengerföld44 mocsaraiban.

Időközben ugyanis Bábelnek a hatti betörés következtében gazdátlaná vált trónját egy Gandas (1746—1731) nevű kassu vezér kerítette hatalmába. Mivel pedig Bábel — hála Hammurápi organizációs képességeinek — mint a birodalom fővárosa élt a köztudatban, Bábel birtokosának főségét a hatti pusztítás nyomán elalélt lakosság minden ellenállás nélkül elismerte. Ily módon Babilónia azoknak a kassuknak hatalmába került, akik a Hammurápi-dinasztia fénykorében csak mint alacsonyabb rendű munkák végzői — főként kocsisok és lovászok — szerepeltek Babilóniában s akiknek fegyveres támadását még Szamszu-ilunának is sikerült elhárítania.

E kassuk — gyér nyelvemlékeik tanúsága szerint — valószínűleg indogermánokkal kevert kisázsiaiak voltak. Főfészük a Kaspi-tenger szomszédságában lehetett, amely tenger bizonyára róluk nyerte ma is használatos nevét. A hódítók azonban nem jöttek olyan nagy számmal, hogy Babilónia sémi jellegét megváltoztathatták volna. Rövidesen fel is olvadnak a babiloni lakosságban, teljesen magukévá teszik a babiloni kultúrát és vallást s ízig-vérig babiloniaknak érzik magukat. Nemzetiségi különállásuk emlékét mindössze az uralkodók kassu neve, a bábeli panteonba bevonuló egy-két új isten — Surias (= az árja surja, „nap“), a kassu Napisten, a Sukamuna, a hegyi és hadisten stb. — s Babilóniának tőlük kapott Kar-Dunias = „Du-

nias isten ligete“ elnevezése őrizte meg. Ez utóbbi fennmaradását főként annak köszönheti, mert az asszírok Babilónia gúnyneveként szokták használni. Az egyetlen komoly kulturális gazdagodás, amiért Babilónia a kassuknak hálás lehet, az, hogy velük vonul be nagyobb mértékben a ló használata Elő-Azsiába.

A kassu uralkodók, bár több mint félezer évig tartották magukat Bábel trónján, csaknem kivétel nélkül gyöngékező s egészen jelentéktelen egyéniségek voltak. Több mint kétszáz évre volt szükségük ahhoz is, hogy a tengerföldi dinasztiát, amely mint eleven anakronizmus vegetált a mocsaras délen, eltávolítsák. Hogy gyöngeségük dacára is uralmon tudtak maradni, annak két okát látjuk. Az egyik az, hogy Elő-Ázsia egyéb népei ez időben maguk is annyira gyöngék voltak, hogy örültek, ha őket nem háborgatták. A másik az, hogy abba az államszervezetbe sikerült beülniök, amelyet Hammurápi hozott létre. A valóság t. i. az, hogy nem ők tartották Babilóniát, hanem Babilónia őket. Hammurápi államszervezete a hatti betörés kábulatából felocsúdva még mindig elég erős volt ahhoz, hogy az egymást váltó tehetetlen uralkodók bosszú sorát a felszínen tartsa.

A hatti betörést követő időkben egy új földrajzi és politikai név is feltűnik Közép-Mezopotámiában: a Mitanni. E mitanniak nyelve eléggé ismerős előttünk abból a levélből, amelyet egy későbbi uralkodójuk Egyiptom fáraójához intézett s nagyjában azonos azzal a nyelvvel, amelyet a Boghazkijöjből előkerült okmányok hurri nyelvnek neveznek. Mivel pedig Közép-Mezopotámia az ékiratokban — kétségtelenül az őslakosságra való emlékezésül — Szubarú v. Szubartu néven is szerepel s a szubarui nevek egészen mitanni jellegűek, a három nyelv viszonyát ma úgy képzeljük el, hogy a mitanni és a hurri nyelvek a szubarui nyelv tájszólásai.

E körülményből s abból a tényből, hogy a mitanni birodalom hatalma néhány középmezopotámiai városra — pl. Ninivére — is kiterjedt, azt kell következtetnünk, hogy Mitanni a hatti támadás során Szubaruból szakadt ki.

Ugyancsak a hatti támadásnak köszönheti Babilóniától való függetlenségét egy másik középmezopotámiai város, amely később egy hatalmas birodalom középpontjaként oly döntő szerepet fog játszani Elő-Ázsiában, t. i. Assur isten székhelye, Assur városa.

Az Alsó-Zab torkolatával szemben a Tigris jobbpartján fekvő e város első uralkodónevei tanúsága szerint kezdetben szubarui telephely volt. Ugyanaz a sémi népvándorlás azonban, amely az akkadokat Dél-Mezopotámiába vitte, idáig is eljutott. Az armenoid típusú

őslakosságnak a sémiekkal való elvegyüléséből alakult ki aztán az akkad nyelv tájszólását beszélő asszír nép, mint a sémieknak északkelet felé előretolt előőrsé. Assur sémi városfejedelmei — talán Sarru-kín óta — Dél-Mezopotámia uralkodóinak voltak többé-kevésbé szabad vazallusai. A függő viszony azonban nem akadályozta meg őket az észak és északnyugat felé való terjeszkedésben. Ugyanakkor, amikor az asszír Zárikum (kb. 2225) mint hűbéres a III. úri dinasztiahoz tartozó Amar-Szin (2230—2222) évei szerint keltezi feliratait, Assurnak Kis-Ázsiában virágzó kereskedelmi kolóniái élnek, amelyek az anyavárossal élénk érintkezést tartanak fenn. Ilyen kolónia volt Kanis, a mai Kültepe (Kajszari mellett). Oly erőskezű uralkodók, mint Hammurápi, természetesen szorosra fogták az assuri városfejedelmek gyepölőjét, a gyöngébb hűbérurak idején azonban a gazdaságilag erős város politikailag is nagyobb önállóságra tett szert.

Így I. Samsi-Adad (1892—1860)) a Szamszu-iluna alatt támadt zavarokat sietett felhasználni a maga függetlenítésére. Meghódítván egész Közép-Mezopotámiát, Elamtól a Földközi-tengerig fegyverei tiszteletére tanítja a szomszédos országokat s felveszi a „mindenség királya“ büszke címét.

A gyors előretörésnek azonban a hattai támadás és Mitanni megalakulása még gyorsabb véget vet. Assur fejedelmeinek a hatalma Assurra és közvetlen környékére korlátozódik s Közép-Mezopotámia zöme a mitanni-birodalom szerves alkotórészévé válik.

HIKSZOSZ URALOM EGYIPTOMBAN

Bizonyára ugyancsak a hattí betörés következtében, a kassuknak Mezopotámiába való betörésével egyidejűleg Egyiptomban is gyökeresen felfordul a helyzet. A 13. dinasztia uralmának 1700 körül Ázsiából betörő nomádok vetnek véget, akiknek emlékét az egyiptomi hagyomány hikszosz néven őrizte meg. E barbárok nem elégedtek meg az ország végigpusztításával, amelyre az egyiptomiak még évszázadok, sőt évezredek múltán is borzalommal gondoltak vissza, hanem mint uralkodó-réteg, meg akartak telepedni a kultúrterületen s ezért hatalmukba kerítették a fáraók trónját. Birodalmuk túlterjedvén Egyiptom északi határain, székhelyüket közel a határhoz, a Nílus-deltától keletre fekvő Avariszban ütötték fel, amely birodalmuk közepe táján foglalhatott helyet. Innen tartották hatalmukban egész Egyiptomot mint hűbérurai a bennszülött kerületi fejedelmeknek.

Bár az egyiptomi utókor a hikszosz nevet mindig átkozódva emlegette s rendszeresen irtotta uralmuk emlékeit, abból a kevésből, amit a hikszosz uralkodók körülbelül egy és negyedszázados uralmáról tudunk, ma kétségtelen, hogy szerepüket a sovíniszta gyűlölet torzította el. Mert bizonyos ugyan, hogy e „beduinfejedelmek“ — ahogy Manetho értelmezi a nevüket — vagy „külföldi fejedelmek“ — ahogy ma szokták e nevet egyiptológusaink magyarázni — végigpusztították Egyiptomot, de bizonyos az is, hogy a pusztítás után mindent elkövettek, hogy az egyiptomi kultúrát minél hamarább a magukévá tegyék. Tragédiájuk főként abban rejlik, hogy nem állt elegendő idő a rendelkezésükre az Egyiptomban való meggyökerezéshez. Egyiptom művelődéstörténete szempontjából azonban még így sem volt egészen meddő az uralmuk: ők ismertették meg t. i. a Nílus mellékét a később oly nagy szerepet játszó lóval.

Az egyetemes művelődéstörténet szempontjából pedig valószínűleg még nagyobb jelentősége van az egyiptomi uralmuknak. Minden jel szerint az ő idejükre esik ugyanis a sémi mássalhangzóírásnak az egyiptomi írás legegyszerűbb — egy fix mássalhangzót és egy közömbös magánhangzót jelölő — jelei alapján történt kialakulása. Ez a sémi írás vált azután — nyugat felé a görögök, kelet felé az arámiak közvetítésével — minden európai és csaknem minden ázsiai fonétikus írás ősvé.

Amennyire a néhány fennmaradt hikszosz névből — pl. Jakob-él, Jakob-baal — következtethetünk, a bikszoszok — ha nem is tisztán, hanem hurri népekkel keverten — sémieek voltak. Maga első királyuk, Manetho, szerint Szalitisz volt, akinek elgörögösített neve élénken emlékeztet a héber sallit-ra, „fejedelemére, ahogy a biblia a körülbelül ez időben egyiptomi alkirályságig jutott Józsefet nevezi.

Kétségtelenül valamilyen kapcsolatban van a hikszoszokkal az izraeliták őseinek Jákobnak és házanépének Egyiptomba való beköltözése. Sok egyéb adat mellett erre vall az éppen említett hikszosz uralkodók nevében szereplő Jakob isten, akinek neve azonos Jákob (héberül Jakob) nevével. Bizonyos az is, hogy a Biblia elbeszélésének történeti hátterét a hikszosz uralom alkothatja. Ez esetben érthető, hogy Izrael fiai a többi sémi törzssel együtt szívesen látott vendégek voltak Egyiptom területén, hiszen bennük mint fajtestvéreikben a hikszosz uralkodók uralmuk támaszait keresték és találták meg. Viszont érthető az is, hogy a hikszosz uralkodók elűzése után az izraelitáknak is osztozniuk kellett abban az elnyomásban, amellyel az egyiptomi sovinizmus az ázsiaiaktól szenvedett megaláztatását az Egyiptomban maradt ázsiaiakon megtorolta. Mivel pedig az izraeliták még évszázadok múlva is borzadozva emlékeztek a robotra, amelyre az egyiptomiak fogták őket, nem valószínű, hogy a hikszoszokkal együtt ők is elhagyták volna Egyiptomot. A zsidó történetíró Flavius Josephus (a Kr. u. I. sz. végén) minden jel szerint maga kapcsolta ily szorosra fajrokonai sorsát a hikszoszokéval. Az sem valószínű, hogy a nagy népvezér és próféta, Mózes, aki Jahve istent a tőle megszervezett sémi törzsek istenévé tette s az egyetlen Istennel azonosította, egyiptomi pap lett volna. Ez az ötlet is csak egy későbbi zsidó agyában születhetett meg olyan időkből, amikor a zsidók nagy előszeretettel erőszakolták saját történetüknek egyéb népek történeti emlékezésével való összekapcsolását.

AZ EGYIPTOMI ÚJBIRODALOM

Egyiptom külsőleg alávetette magát a hikszoszok uralmának, de lelkében állandóan élt az elkeseredés a gyűlölt idegenek ellen s alig várta az alkalmas pillanatot, hogy az igát lerázza magáról. A szervezkedés természetesen a központi hatalom székhelyétől távol, Felső-Egyiptomban történt, ahol a tébai fejedelmi ház állott a nemzeti mozgalom élére. A felkelők 1580 körül Kamozisz vezetése alatt Smun város mellett megverték s Felső-Egyiptomból teljesen kiszorították Teti fáraó seregeit. A felszabadítás művét I. Amoszisz fejezte be, aki hosszú és nehéz ostrom után bevette a hikszoszok Avariszban lévő erődítményét s az ellenséget egészen kiűzte Egyiptomból. A hikszoszok Dél-Palesztina Saruhen nevű városánál állottak csak meg, ahol még három évig tartották magukat, míg végre onnan is kiverték őket s ezzel Egyiptomot véglegesen megszabadították a hikszoszok uralmától. A felszabadító hadjárat az egyiptomi történet új korszakát nyitja meg, amely Újbirodalom néven ismeretes a tudományos köztudatban.

I. Amoszisz ilyen módon az ország főhatalmát a maga számára megszerezvén, hadaival délnek, Núbia ellen fordult, amely a hikszosz uralom idején teljesen függetlenítette magát. Míg azonban a hadsereg Núbiában volt elfoglalva, a felsőegyiptomi fejedelmek alkalmasnak látták az időt arra, hogy a hűbéri terhektől megszabaduljanak s fellázkodtak Amoszisz ellen. Az ellenük viselt nehéz harcok ketős eredménnyel jártak. Bebizonyították és megerősítették Amoszisz politikai hatalmát és módot adtak neki másrészt arra, hogy a leverte fejedelmek vagyonát a maga részére elkönfiskálja. Egyiptom újból az uralkodó személyes tulajdona lett.

Huszonhétéves uralma alatt sikerült háza hatalmát annyira megerősítenie, hogy halála után fia, I. Amenhotep minden ellenkezés nélkül, mint jogos örökséget foglalta el a fáraók trónját. Sőt a trón annyira a család birtokában volt már, hogy I. Amenhotep halála után, fiúörökös hiányában Amoszisz leánya hozományul vitte férjének, aki I. Thutmoszisz néven vette át a hatalmat K. e. 1520 körül. Az egyiptomiak Thutmosziszt ellenállás nélkül elfogadták uralkodójuknak, a szomszédokat pedig, akik a trónváltozást szerették volna kihasználni, maga Thutmoszisz tanította meg fegyverei tiszteletére. A lázongó Núbiát leverve egészen a mai Dongoláig nyomult előre s Egyip-

tóm déli határát a harmadik kataraktánál szabta meg. Szíriában ugyancsak továbbjutott, mint bármely elődje: átlépte az Eufrátot.

Miután Thutmoszisz királyi vérből származó felesége meghalt, Hatsepszut hercegnő azzal a megokolással, hogy a trón anyjáié és nem atyjáié volt, a maga részére követelte az uralmat. A nagyravágyó hercegnőnek azonban bele kellett törődnie, hogy atyja trónon maradt, majd idősebb féltestvére, II. Thutmoszisz örökölte a hatalmat. Folytonos lázadásainak II. Thutmoszisz azzal vetett véget, hogy összeházasította fiával, III. Thutmoszisszal. Hatsepszut az erőszaknak engedett ugyan, de elveit fenntartotta s mikor II. Thutmoszisz meghalt, férjét egyszerűen félretolta az útból és maga ragadta kezébe az ország gyepelőit. A nagyravágyó királynő az idegen uralom ütötte sebek végleges eltüntetését s a régi Egyiptom fényének helyreállítását tűzte ki célul. Hála atyja háborús sikereinek, külső ellenségek nem háborgatták békés munkájában, nyugodtan építkezhetett s állíthatta fel egymás után a neve dicsőségét hirdető emlékeket. Legnagyobb vállalkozása az illatszerek hazájába, Puntba küldött expedíció volt, amelynek a dér-el bahri templom falán képen és írásban való megörökítéséről bőkezűen gondoskodott.

Hatsepszut halála mindenekelőtt örökké háttérbe szorított férjének, III. Thutmoszisznak elfojtott gyűlöletét szabadította fel. Legelső „önálló“ uralkodói tevékenysége az volt, hogy minden templomról és minden emlékműről levakartatta néhai hitvesének képeit és nevét. Ugyancsak elcsapta mindazokat a tisztviselőket, akiket Hatsepszut híveinek ismert meg elnyomatása nehéz napjaiban, amennyiben ezek nem látták tanácsosabbnak önszántukból idejekorán elmenekülni az országból.

Személyes dühét kielégítvén, III. Thutmoszisz Egyiptom egyik legnagyobb szabású uralkodójaként bontakozott ki.

Hatsepszut idejében a szíriai fejedelmek felhasználva a hadjáratok szünetelését, teljesen függetlenítették magukat Egyiptomtól s Kades királyának a vezetésével egy Egyiptom ellen irányuló nagy koalícióba tömörültek. Támogatta e szervezkedést a Felső-Eufrát mentén s attól keletre elterülő mitanni birodalom is, amelynek Egyiptom ázsiai terjeszkedése természetesen nem egyezett meg érdekeivel. Thutmoszisz a koalíció ellen hatalmas hadsereget szervezett s 1483-ban betört Palesztinába. Akadálytalanul jutott el a Karmel-hegy déli nyúlványáig, melyek túlsó oldalán Iezreel síkságán, Megiddó mellett foglaltak védőállást a koalíciós seregek. Ez elhelyezkedés oka valószínűen az volt, hogy a hadiszerekkel felvonuló egyiptomi sereget a

Élete utolsó évében hatalmas energiáját fogyni érezvén, társuralkodóul maga mellé vette fiát, II. Amenhotepet. Mikor pedig 54 éves uralkodás után meghalt, olyan birodalmat hagyott hátra örökül, amivel előtte egyetlen uralkodó sem dicsekedhetett.

Két utódjáról aránylag kevés emlékünkn maradt. II. Amenhotepnek (1451—1445) és IV. Thutmoszisznak (1445—1438) mindössze két-két hadjáratáról tudunk. Mindkettőjük egy-egy razziát vezetett Szíriába és Nubiába.

HATODIK FEJEZET

AZ EL-AMARNAI KORSZAK

1887-ben a középegyiptomi El-Amarna falucska mellett a napvilágra került III. és IV. Amenhotep archívuma, amely e fáraóknak közelebbi és távolabbi uralkodó-társaikkal s Szíria-Palesztinában levő vazallusaikkal folytatott diplomáciai levelezését tartalmazza. E levelek egybevetve egyéb adatainkkal — főként a Boghazkőjéből előkerült hetita archívumból kikerültekkel — nemcsak e kor politikai történetére vetnek érdekes világosságot, hanem e történet szereplőit emberileg is egész közel hozzák hozzánk.

Azok az államok, amelyeknek uralkodói a büszke fáraókat „testvéreinek szólíthatják, vagyis szuverénekül számítanak: Babilónia, Asszíria, Mitanni, Haiti, Arzava és Alasia (Cyprus). A diplomáciai levelezés nyelve az ékírással írt babiloni nyelv, amely a magasabbrendű műveltség nyelveként egész Elő-Azsiában ismeretes volt, s amelyet kénytelen-kelletlen a fáraók diplomatáinak is meg kellett tanulniok, ha nem akarták az Elő-Azsiában otthonos valamennyi nyelvet elsajátítani.

Maga Babilónia ekkoriban egyébként nem állott még Elő-Ázsiában sem a nemzetközi élet vezető helyén. I. Burnaburias (1537—1521) óta, aki az asszír IV. Puzur-Assurral (1530—1511) Asszíria és Babilónia határaitól tárgyalt, Bábel királyai tehetetlenül nézik, miként szedi magát össze Asszíria a hatti betörés és Mitanni megalakulása következtében előállott nehéz helyzetében. I. Kadasman-Enlil (-Harbe?) (1388—1370) éppúgy mint utóda II. Burnaburias (1369—1345) kénytelenek túrni, hogy Asszíria független államként viselkedik s nem hajlandó tudomást szerezni arról, hogy történeti jog alapján csak vazallusa Babilóniának.

Pedig ez időben Asszíria sincs olyan erőben, mint valamikor I. Samsi-Adad (1892—1860) alatt. Határai észak és északnyugat felé erősen megsűkültek s egyelőre fogcsikorgatva túri, hogy Nini ve Mitanni területéhez tartozik. A történelme, sőt határai tekintetében is még mindig eléggé felderítetlen Mitanni, mint a tőle nyugatra és északnyugatra fekvő hattí birodalom szomszédja, IV. Thutmoszisz kora óta természetes szövetségese Egyiptomnak, amelyhez többszörös rokoni kapcsolatok is fűzik. Tusratta, akinek egy mitanni nyelven írt levele a főforrása mitanni-nyelvi ismereteinknek, szövetségese befolyása révén mint tekintélyes uralkodó ült a trónon, addig, amíg szomszéd-ságában nála jelentékenyebb királyok céljaik elérésére energikusabb eszközökhöz nem nyúltak.

A hattí birodalomnak 1380 táján ily energikus uralkodója támadt Suppiluliumias személyében. Suppiluliumias a II. Hattusilis idején elveszett szíriai befolyás visszaszerzése céljából szövetkezett — a Fekete-tenger partvidékén fekvő — Kizvadnával s a különböző hurri fejedelmekkel. Békés úton előkészítvén a talajt Egyiptom és elsősorban a közelebb eső Mitanni ellen, nemsokára fegyverhez nyúlhatott, hogy a hattí birodalom egykori határait visszaállítsa.

Ugyanez időre Ī. Assur-uballit-ban (1383—1341) Asszíria is olyan uralkodót nyert, aki sem az alárendeltséget, sem országa területének csonkaságát nem volt hajlandó elviselni. Trónralépte óta, mint egyenlőrangú uralkodó, küldözgeti követeit Egyiptomba, akik onnan gazdag arany ajándékkal térnek vissza. E követ járást azonban Babilónia nem hajlandó minden szó nélkül természetesnek találni. Ha már fegyverrel közbelépni nem tud, legalább diplomáciai jegyzékeket küld. Asszíria emelkedését az elkeseredett Babilónia nem akadályozhatta meg sem ezzel, sem azzal, hogy a sivatagban kódorgó arámi nomádokat felbérelte, hogy Öljenek meg minden egyiptomit, aki az Asszíria felé vivő úton mutatkozik.

Assur-uballit ezután Mitanni ellen fordult. Támadása — valószínűleg tervszerűen — egybeesvén Suppilulimas támadásával, a két oldalról jövő rohamnak sikerült Mitannit megtörnien. Tusratta menekült s menekülés közben gyilkolták őt meg. Assur-uballit visszafoglalta Ninivét s a Tigris és Eufrát közti területeket, Suppiluliumas pedig a megkisebbedett Mitanni birodalom trónjára Mattivaza személyében hattí-barát uralkodót ültetett. Mitannival együtt a kisázsiai és szíriai önálló fejedelemségek jórészt hattí függés alá kerültek és a hattí birodalom komoly vetélytársává lett Egyiptomnak.

Assur-uballit, aki Asszíria területének megnagyobbítása után felvette a „mindenség királya“ címet, okos mérséklettel megelégedett az elért eredménnyel. Hagyta a hatti birodalmat, hogy tetszése és ereje szerint terjeszkedjék Szíriában, ahol Asszíriának egyelőre nem lehetnek tervei s maga a Babilóniával való viszony rendezéséhez fogott. Egyelőre nem érezvén magát elég erősnek a fegyveres döntés kihívására, a békés egymasmelleit élés politikáját hirdette s a barátságos kapcsolatok szaporítása céljából leányát a bábeli királyi házba adta feleségül.

Az Ókori Kelet vezető hatalmassága ezidőben kétségtelenül Egyiptom. Hála III. Thutmoszisz hadi tevékenységének, Szíria-Palesztinában Egyiptomnak adótfizető s egyiptomi felügyelet alatt álló fejedelmek kormányoznak. Sőt III. Amenhotep (1410—1375) és IV. Amenhotep (1375—1357) trónralépése alkalmával az ilyenkor szokásos lázadások is elmaradtak Szíria-Palesztina földjén. A fél század alatt, ameddig a két Amenhotep uralkodott, összesen egy komolyabb hadjáratról tudunk, amelyet III. Amenhotepnek kellett Núbia ellen vezetnie. Egyébként mindkettőjük nyugodtan élhetett kedvteléseinek.

III. Amenhotep templomépítéssel és az udvari élet örömeinek az élvezetével töltötte idejét. Memfisztől Núbiáig alig akadt szentély, amelyen keze nyomot ne hagyott volna. Tébával szemben a Nílus nyugati partján építette fel halottas templomát, amely előtt — a görögöktől Memnon szobrainak nevezett — két hatalmas szobra foglalt helyet. A Nílus keleti partján pedig — a mai Luxor mellett — a tébai Ámon isten hatalmas templomát tervezte és építette meg olyan arányokban és olyan pompával, hogy még romjaiban is megilletődésre készíti a modern szemlélőt.

A nagy gazdagság, a kifejlett nemzetközi kereskedelem, a rendkívüli tökéletességig jutott műipar lehetővé tette, hogy az uralkodó szinte mesébe illő pompával vegye körül magát. Aranyozott, dúsan faragott, fajánsz-, drágakő-, elefántcsont-betétes, drága külföldi fából készült bútorok, tarkamintás szőnyegek, festmények, mozaikok, leheletszerűen szőtt, vagy nehéz aranyszálakkal áttört mintás ruhák, drágaköves aranyékszerek voltak az elengedhetetlen tartozékai a művészetté fokozott udvari életnek. Harcias hajlandóságait pedig a fáraó vadászatban élte ki, amelyre nagy, pompás kísérettel, díszes hadiszekéren vonult fel. Mint maga dicsekszik vele, uralma első tíz évében 102 oroszlánt ejtett el s volt rá eset, hogy egyetlen vadászaton 76 vad bikát terített le.

Míg ő élvezte azt a gazdagságot és békét, amelyet elődeinek köszönhetett, Szíria felől viharfelhők gyülekeztek Egyiptom felé. a hatti birodalom egyelőre nem mert nyíltan támadni, mivel Amenhotep a mitanni Sutarna király leányát Giluhepát és egy másik mitanni hercegnőt Tusratta leányát Taduhepát bírván feleségül, barátságban és szövetségben élt a mitanni birodalommal. Titokban azonban annál nagyobb buzgalommal szötte intrikáit Szíria-Palesztinában. Itt — Észak-Szíriában — még IV. Thutmoszisz egy ütközőállamot létesített a hatti birodalom felé: Amurru. Ennek fejedelme, Abdasirta — míg leveleiben állandóan biztosítja a fáraót hűségéről — részben hatti befolyás alatt olyan politikát folytat, amely egyáltalában nem áll összhangban Egyiptom érdekeivel. A nomád habirukat — akik némelyek szerint azonosak a héberekekkel — titkon zsoldjába fogadja és az Egyiptomhoz hű fejedelmek háborgatására és a maga területének a nevelésére használja fel őket, pedig ezek ellen Egyiptom javát kellett volna védenie. A veszélyeztetett területek hűségesei fejedelmei kétségbeesett levelekben ostromolják III. Amenhotepet, hogy küldjön csapatokat a segítségükre, mert különben minden elveszett. A fáraó azonban nem tud, vagy nem akar energikusan közbelépni. Néhány, az összeesküvés központjába, Amurruba címzett felelősségrevonó levél mindaz, amire elhatározza magát. A panaszkodók számára pedig egyetlen tanácsa van: „Védd magad, ahogy tudod“. Ily körülmények között Egyiptom tekintélyének alá kellett süllyednie s egyre közeledett a veszély, hogy Szíria-Palesztina újból elvesz számára.

Papiros-külpolitikával s élvezetekben eltöltött 36 éves uralom után, talán már régóta húzódoó súlyos betegség döntötte ágyba III. Amenhotepet. Hiába küldte el neki apósa, a mitanni Tusratta a ninivei csodatevő Istar-szobrot azzal a kívánsággal, hogy „vigyen neki még 100.000 esztendő“ a fáraón nem lehetett már segíteni.

III. Amenhotep halála után főfeleségétől, a rendkívül népszerű Teje-től született fia, IV. Amenhotep lépett a trónra. A külpolitikai helyzet azonban alatta sem változott. Az apja idején szerepelt fejedelmek egyike-másika megtért őseihez, ám az utód folytatta elődje politikáját. Amurruban Abd-Asirta fia, Aziru, terjeszkedik tovább Egyiptom rovására a nélkül, hogy IV. Amenhotep hatékonyabb eszközökhöz nyúlna vele szemben, mint apja tette volt.

Őt azonban nem a szórakozások tartják vissza a cselekvéstől. Kezdetől fogva a vallás felé fordult minden érdeklődésével. Nevelői a heliopoliszi papok s ezek befolyására a fényt és életet adó Napisten köré csoportosul minden gondolata. Kezdetben — az általános teoló-

giai divatnak hódolva — úgy látszik megelégedett azzal, hogy a különböző megjelenési formák mögött felismerte ugyanazt az isteni lényeket s e megismerés kifejezésére elfogadta a különböző Napisten-nevek összekapcsolását. Uralma elején még úgy ábrázoltatja magát, amint Amon-Ré előtt mutatja be áldozatát. Később azonban elhatározta, hogy istenének új nevet kell adnia s e célból az Aton nevet választotta, amellyel a napot, mint égitestet szokták jelölni. Az új isten számára, akinek tiszteletét kizárólagossá akarta tenni Egyiptomban, új várost épít, Hut-Aton-t s ez új fővárost minden pompával ellátja, hogy méltó székhelye legyen Atonnak.

Mivel a tébai Amon isten papjai, mint a régi államvallás képviselői, az új vallással szemben tagadó álláspontra helyezkedtek, szenvedélyes dühvei fordult istene ellenségei ellen. Aton, mint egyetlen isten, nem tűrhetett maga mellett más isteneket, főként nem Amont, aki elsőségeről nem volt hajlandó lemondani. A többi isten birtokait elkobozta, neveiket az elérhető emlékekről levakartatta, sőt saját Amonra emlékeztető nevét is elvetette s helyette az Ech-n-Aton „a Napkorong fénye“ nevet vette fel. Amellett, hogy a régi istenek templomait az új isten számára foglalta el, Atonnak a birodalom különböző pontjain új templomokat is emel. Így Heliopoliszban, Hermontiszban, Memfisben, sőt a távoli Núbiában a harmadik katarakta közelében Aton-templomok épülnek.

Művelődéstörténeti szempontból jellemző, hogy az új vallásalapítással a fáraó lesz az istenek közül s emberré lesz, mint alattvalói. Az ember-fáraó azonban sokkal nagyobb támadási felületet nyújt embertársainak, mint az isten-fáraó. Addig a tíz esztendeig ugyan, amíg anyja, az okos és rendkívül ügyes Teje királynő mellette állott, Amenhotep tekintélye nem szenvedett feltűnőbb módon. A belső földön kedvelt s a külföldön is nagybecsült anyakirálynő halála után azonban a viszonyok hamarosan megváltoztak. Amenhotep uralkodásának tizenkettedik éve volt az utolsó, amelyben Szíriából az adók befolytak. Az adók megszüntetése egy hosszú folyamat természetes következménye volt, de egyúttal termékennyé tette Egyiptomban a talajt az elcsapott istenek s főként Amon papjainak izgatása számára. A fáraónak önzetlen és meggyőződéses híve alig maradt, miután hiába várták és kérték, hogy a renitens Szíria ellen hadait fegyverbe szólítsa. A feltornyosuló nehézségekkel szemben a beteges uralkodó gyöngének érezve magát — miután fia nem volt — Nofret-ete-től származott legidősebb leánya férjét, Szakeré-t társuralkodóvá emelte. Röviddel utóbb (kb. 1357 Kr. e.) aztán meghalt Egyiptom egyik legérdekesebb

uralkodója, szinte kibogozhatatlanul bonyolódott viszonyokat hagyván utódaira örökségül.

A halála után következő néhány esztendőről nem sokat tudunk. Annyi bizonyos, hogy Szakerét hamarosan felváltotta az uralkodásban Amenhotep harmadik leányának férje, Tut-anch-Amon, aki a háború után feltárt sírja révén ma a legismertebb fáraók közé tartozik. Tut-anch-Amon uralma a restauráció jegyében folyt le. Amon papjainak a kitartása meghozta az eredményt: Amon újra nemzeti istenné lett s a hálás utókor IV. Amenhotepet a „hut-aton-i eretnek“ néven jegyezte fel a történelemben. Maga a fáraó, aki Tut-anch-Aton néven kezdett uralkodni, az orthodox valláshoz való visszatérését azzal is kifejezésre akarta juttatni, hogy Amon tiszteletére Tut-anch-Amonra változtatta a nevét.

Rövid ideig tartó uralkodása után zavaros idők következtek. Mivel özvegye, IV. Amenhotep leánya Egyiptomban nem sok baráttal dicsekedhetett, külföldi segítséggel akart a trónon megmaradni. Egyiptom legveszedelmesebb versenytársához, a hattai birodalomhoz fordult tehát és Suppiluliumastól kért férjül egy hattai herceget. Suppiluliumas természetesen kapott a lehetőségen, hogy Egyiptom ügyeibe beavatkozzék. A hattai herceg elindult, de valami okból nem érkezett meg Egyiptomba, amelynek trónja a főurak versengésének tárgyává vált. A versengésből előbb egy Éje nevű pap került ki győztesen, majd néhány év múlva az energikus hadvezér Haremheb. Haremheb legfőbb törekvése az volt, hogy a nehéz időkben meglazult fegyelmet és közbiztonságot helyreállítsa. Egyfelől ragaszkodik az adók behajtásához, *másfelől védi az adózót a tisztviselők basáskodásával szemben; szabályozza a törvénykezést és szigorúan büntet minden törvénybeütköző cselekedet, akár fenn, akár lenn követik is el.* Úgy látszik, a belső rendcsinálás mellett bizonyos külpolitikai sikerei is voltak. Hadat vezetett Szíriába és Nubiába és helyreállította az összeköttetést Punttal, amely már hosszú ideje megszűnt ajándékot küldeni a fáraó udvarába. Nem tudjuk meddig uralkodott, de mikor örökös nélkül meghalt, olyan alapokat hagyott hátra, amelyen utódjai nyugodtan tovább építhettek.

NEMZETKÖZI ÉRINTKEZÉS

Az el-amarnai s boghazkjöji okmányok tanúsága szerint a Kr. e. 14—13. században az Ókori Kelet nagyhatalmai a szó szoros értelmében vett diplomáciai viszonyt tartottak fenn egymás között. Feltűnő, hogy e diplomáciai jegyzékek aránylag keveset foglalkoznak kifejezetten a politikával. Mégis akad bennük egy-egy megjegyzés, amely a hátsó gondolatokkal teljes keleti politikára érdekes világosságot derít.

II. Burnaburiás a szó szoros értelmében demarsot küld IV. Amenhotepnek, mikor ez Asszíriával mint egyenrangú féllel tárgyal. Emlékeztetve őt atyja, Kurigalzu lojális viselkedésére, aki fegyverrel fenyegette meg a kananitákat, mikor azok III. Amenhotep ellen szövetségét kérték, így ír: „Most pedig ott vannak az asszírok, az én vazallusaim — vagy nem írtam volna Neked még róluk? Ha szeretsz engem, nem fognak nálad elérni semmit. Hagyd őket dolguk végzetlenül távozni“.

Egyebütt II. Kadasman-Enlil (Harbe? 1276—1271) Hattusilist értesíti, hogy Asszíria nem ad átvonulási engedélyt a hatti birodalomba irányított követei számára. Ugyancsak érdekes okmány az, amelyben Hattusilis közli a babiloni uralkodóval, hogy ő és az egyiptomi Ramszesz véd- és dacszövetséget kötöttek, megállapodván: „Testvérek vagyunk, Bármelyikünk ellenségeinek ellenségei, barátainak barátai leszünk“.

A levelek fő témája egyébként a leánykérés és a kölcsönös ajánlások. Részben külpolitikai okokból, részben hogy otthon külföldi kapcsolataikkal benyomást keltsenek, az uralkodók nagy előszeretettel keresik háremeik számára külföldi uralkodótársaik női hozzátartozóit. III. Amenhotep háreméből nem egy ilyen idegen származású hercegnőt ismerünk. Feleségei közt voltak többek között a mitanni Giluhepa és Taduhepa, Sutarna leánya és unokája, a babiloni Kadasman-Enlil (Herbe?) nővére — akinek a háremből való rejtélyes eltűnése miatt Bábelből diplomáciai jegyzék megy Egyiptomba —, valamint leánya; sőt Arzavából is szerzett magának feleséget a fáraó. Feltűnő, hogy amíg a bábeli királyok nagy igyekezettel adják leányikat idegen királyokhoz feleségül, a mitanni birodalom uralkodói csak nagynehezen, hosszas és részletes tárgyalások után engedik őket idegenbe, a fáraók pedig semmi áron. Minden Egyiptomban feleséget

kereső idegennek ez a válasz: „Egyiptomi király leányt ősidők óta nem adnak idegenhez“. Kadasman-Enlil (Harbe) ugyané szavakkal kosarat kapván, azt válaszolja a fáraónak, hogy a kért egyiptomi hercegnőnek nem kell feltétlenül valódinak lennie: „Elég szép leány és szép asszony van, küldj tehát egy szép asszonyt ízlésed szerint s ki mondja majd rá, hogy nem királyleány“.

Annál nagyobb súlyt helyeznek az uralkodók a hercegnőkkel kapcsolatban, vagy azoktól függetlenül, egymástól kapott drágaságok valódiságára. E levelek egyik főcélja t. i.: barátságos viszony címén s kölcsönös ajándékok ürügye alatt minél több aranyat kapni a fáraótól, akinek országában „fövényként“ terem e nemes érc. Ha pedig a fáraó a színarany helyett silány ötvözetet küld, vagy a tömör aranynak látszó szoborról külsül, hogy a belseje fából van, azonnal megy a szemrehányó és felelősségre vonó levél a ravaszkodó „testvér*4 címére.

Művelődéstörténeti szempontból rendkívül érdekesek azok a levelek és jegyzékek, amelyek a küldött ajándékokat felsorolják. Ezekből megtudjuk, hogy Babel és Assur főként lazúrkövet, aranyékszereket, pecsétlöhengert, hadiszereket, lovakat és rabszolgákat, a hatti birodalom feldolgozatlan és feldolgozott állapotban vasat és ezüstöt, Alasia (Cyprus) rezet, ipari fákat, elefántcsontot s olajat küld ajándékkul. Pontos és részletes leírások állanak rendelkezésünkre a küldött kardokról, törökről, nyilakról, íjjakról, fejszékről, gyűrűkről, kar- és lábpercekről, különböző szövetekről, ruhákról és cipőkről, illatszerekről, háztartási eszközökről, stb. stb.

A műveltségi elemeknek egyik országból a másikba való áramlása természetesen nem szorítkozott csak a termékekre. Különböző iparosok, művészek, — főként építészek — orvosok stb. kerültek egyik udvartól a másikhoz tanítva és tanulva s a kulturális kölcsönhatás kiterjedt a szellemiekre is. A babiloni Adapa-mitosz is, amely azt beszéli el, miként játszotta él Adapa az örök életet, az amarnai táblák között maradt reánk.

A nemzetek közti érintkezés elkerülhetetlenné tette, hogy a nemzetközi jog íratlan elvei a gyakorlatban érvényesüljenek. Minden uralkodó kötelessége, hogy saját területén az utak biztonságáról s az idegenek védelméről gondoskodjék. Ha jogsérelem esik, megmozdul a diplomáciai gépezet. II. Burnaburiás, mikor a babiloni kereskedőket Palesztinában megölik és kirabolják, így ír Egyiptomba: „A te országodban tettek rajtam erőszakot. Állítsd elő őket s térítsd meg a pénzt, amelyet elvettek. Az embereket, akik szolgálmat megölték, öld meg

és bosszuld meg vérüket. Ha pedig az embereket meg nem ölod, akkor vagy az én karavánomat, vagy a te követeidet megint meg fogják ölni s megszűnik köztünk az érintkezés.“

NYOLCADIK FEJEZET

A HATTI EGYIPTOMI HÁBORÚK

Haremheb utóda, I. Ramszesz (1300 körül) öreg korában került a trónra, miután Haremheb idején magas állami hivatalokat töltött be. Agg kora miatt nem érezte magát elég erősnek a nehéz feladatokkal való megbirkózásra. Ezért uralma második évében fiát, I. Szeti-t vette maga mellé uralkodótársul, aki a következő évben már egyed-uralkodóvá lett.

I. Szeti-ben azután Egyiptom olyan uralkodót nyert, aki, ha hosszabb idő áll rendelkezésére, országában a régi idők hatalmát és fényét támasztotta volna új életre. Saját magáról azt állítja, hogy a harc egy órája kedvesebb előtte, mint az örömök egy napja. Már első évében Szíria felé menetel, amelyet a habiruk előnyomulása egyre jobban fenyeget. Ez alkalommal valamivel Bybloson túl jutott és hűségre kényszerítette a közbeeső szíriai fejedelmeket. Közvetlenül e razzia után a Delta-vidéken akadt tennivalója az Egyiptom ellen előnyomuló líbiaiakkal, akiket több ütközetben megvert és visszazorított.

A következő alkalommal újból Szíria felé veszi az útját és eljut az Orontesz völgyéig, ahol Kádest veszi ostrom alá. Ezúttal már a hatti birodalom érdekszféráját érintette és úgy látszik, hatti csapatokkal is kénytelen volt összemérni erőit.

A hatti birodalom, amely Suppiluliumas utolsó éveiben s utódja Arnuvandas idején belső lázadások színhelye volt, II. Mursilis energikus uralma alatt újból összeszedte magát. Arzava, Gasga pacifikálása után megint természetes terjeszkedési irányában, Szíria felé fordult, ugyanakkor, amikor Egyiptom is érvényesíteni kívánta történeti jogát e területek felett. Így került Mursilis fia, Muttallu szembe I. Szetivel, a nélkül, hogy az első összecsapásnál bármelyikük elhatározó győzelmet arathatott volna. A csatározások, amelyek évtizedekig tartó nehéz háborúk bevezetői voltak, egyelőre békekötéssel végződtek. Ebben Mutallu és Szeti megállapítják a hatti birodalom és Egyiptom szíriai határait.

Ami Szetinek nem sikerült, azt fia, II. Ramszesz kísérelte meg újból. Szándékát nagy körültekintéssel és módszeresen készítette elő. Előbb az országban akart biztos támaszt nyerni háborúhoz s Amon isten és befolyásos papjai kegyét gazdag adományokkal és templom-építésekkel szerezte meg. Azután a Földközi-tenger keleti partvidékét és Palesztinát szállotta meg, hogy a tengeren és szárazföldön keresztül egyaránt biztos összeköttetése maradjon hazájával. S végül egy akkori fogalmak szerint hatalmas, 20.000 főből álló hadsereget szerelt fel, amelyet négy hadtestre — Amon, Ré, Ptah és Szuteh istenek hadtesteire — osztott. E hadsereg csak kis részében állott egyiptomiakból. A katonaság nagyobb részt líbiaiakból, núbiaiakból, a Földközi-tenger szigeteiről származó szárdokból toborzódott. Nagyban és egészben ugyanily erős volt a hattí Muttallu hadserege, amelyben a hattíak mellett mitanniak, líbiaiak, dardanok, ionok s különböző sémi népek álltak fegyver alá.

Muttallu Ramszesz seregét megint Kádes környékén várta be, ahol a várostól északra foglalt állást. Ez az ókori „népek csatája“ körülbelül 1294 tavaszán zajlott le. Ramszesz nem volt kellően tájékozódva sem Muttallu hadainak erejéről, sem pedig pontos tartózkodási helyéről és így Kádes közelében sem tartotta szükségesnek, hogy a négy hadtest szoros összeköttetésben maradjon. Az Amon-hadtest közvetlenül Kádes falai alatt állott már, mikor a többi csapatok még át sem keltek az Oronteszen. Miután a Muttallutól felbérelt beduinok elhitték vele, hogy a beduin csapatok elpártoltak a hattíaktól s a hattí hadsereg valahol Aleppo táján időzik, Ramszesz nyugodtan táboroztatta a várostól nyugatra az elsőnek beérkezett hadtestet s a város ostromához készülődött. A ravasz Muttallu e közben hadseregével Kádest kelet felé megkerülte és az időközben beérkezett Ré-hadtestet oldalba kapva, teljes erejével rajtaütött az egyiptomiakon. A leírások szerint az egyiptomi seregben a váratlan támadás nyomán borzasztó pánik keletkezett s a szétvert Ré-hadtest észak felé menekült részei nyomukban a hattí hadiszekerekkel, belegázoltak az Amon-hadtestbe. A kétségbeejtő helyzetben egyedül Ramszesz gyors elhatározása, személyes vitézsége mentette meg az egyiptomi hadakat a végső pusztulástól. Belátván, hogy a menekülés egyetlen lehetősége az, ha a két elmaradt hadtesttel helyreállítja az összeköttetést, testőrei élén megkísérelte, hogy déli irányban keresztülvágja magát a győzelemittasan előretörő hattíakon. A vakmerő kísérlet sikerült s az egyiptomi följegyzések Ramszeszt, mint a harc győztesét dicsóítik. A valóságban a morális és fizikai győzelem egyaránt a hattíak oldalán volt, mert a harctér

birtokukban maradt s a győztes egyiptomi hadsereg hazavonulásra kényszerült. Mindenesetre bizonyos az, hogy a valamennyi templomfalon nagy részletességgel feljegyzett s hosszú költeményekben megénekelt kádesi csata után Egyiptom nemcsak hogy Szíriában nem bírt többé befolyással, hanem még Palesztina fölötti uralmát is elvesztette és csaknem húsz év harcaiba került, míg Egyiptom hatalma újból ugyanarra a nivóra emelkedett, amelyen I. Szeti alatt állott.

Egyiptom harcai a hattiakkal mindkét felet meggyőzték, hogy a két ellenfél egyike sem bírja a másikat véglegesen maga alá gyúrni. A meggyőződés eredménye az a barátsági szerződés, amelyet II. Ramszesz 21. uralkodási évében Muttallu utódával, Hattusilissal kötött. E szerződés tizenhárom esztendő múlva megújítottatott s ugyanekkor Hattusilis leánya mint a fáraó felesége bevonult Egyiptomba. Királyi atyja maga kísérte el nagy pompával.

A következő békés éveket Ramszesz az ország belső felvirágoztatására s nevének templomokban és épületekben való megörökítésére fordította. Hogy emlékezete minél tovább fennmaradjon, IV. Amenhotep mintájára a deltában új fővárost építtetett, amelyet Per-Ramszesznek, Ramszesz-házának nevezett el.

II. Ramszeszt honfitársai a „nagy“ melléknévvel tüntették ki s nem egészen ok nélkül. Hosszú — 67 évig tartó — uralkodási ideje alatt Egyiptom tekintélyét kifelé legalább is megőrizte, az országban pedig a nyugalom feltételeit biztosította.

Csak élete vége felé kezd észrevehető lenni, hogy Egyiptom és Elő-Azsia határain túl olyan népmozgalmak indultak meg, amelyek hatással lesznek az Ókori Kelet egész életére.

A nyugatról és északról fenyegető veszedelem elhárítását Ramszesz utóda, Merneptah tűzte ki céljául. Uralma 5. évében hadseregét a Delta vidékére vezeti, ahova egyre nagyobb tömegekben költöznek be a letelepedni vágyó líbiaiak. Sikerül is a laza kötelékekben álló honfoglalókat visszaszorítania (kb. 1227-ben Kr. e.) s ezzel olyan eredményt elérnie, amelyet az egyiptomiak, mint fényes győzelmet jegyezhetek fel. A nyugalanság azonban, amely a líbiaiakat a Deltába hajtotta, a szoros értelemben vett Egyiptom határain túl is észlelhető. Palesztinában, amelyet a hatti-egyiptomi szerződés — úgy látszik — az egyiptomi érdekszférába tartozónak ismert el, újból mozgolódní kezdtek a városfejedelemségek s Merneptahnak egy pacifikáló razziát kellett oda vezetnie. Abban a himnuszban, amely a hadjárat dicsőségét énekli meg, a legyőzöttek között szerepelnek az izraeliták, akikről a Biblián kívül ez alkalommal esik első ízben szó történelmi

okmányban. Vájjon ez izraeliták Izraelnek már Egyiptomból kivonult fia-e s ha azok, mikor történt a kivonulásuk, egyéb adatok híján nem tudjuk megállapítani.

KILENCEDIK FEJEZET

A „TENGERI NÉPEK“ BETÖRÉSE

A Krisztus előtti 14. század táján rendkívüli jelentőségű történelmi dráma játszódik le Európában. E drámát, sajnos, alig tudjuk rekonstruálni. Lehetséges, hogy valamely Ázsiából Európába irányuló népvándorlás borította fel az akkori európai egyensúlyt. Sőt nem lehetetlen, hogy ez a népvándorlás összefüggésben áll azokkal a zavarokkal, amelyeket jóval korábban — kb. a 2. és 3. évezred fordulója óta — Mezopotámiától keletre és északra megállapíthatunk. Biztosat és közelebbi részleteket azonban ezidőszert nem tudunk s tekintettel arra, hogy nagyrészt írástudatlan népek történetéről van szó, valószínűleg a jövőben sem fogunk sokat tudni. Az Ókori Kelet kultúrvidékein túl eső területeket áthatolhatatlan köd üli meg. E ködből olykor hosszabb-rövidebb időre látókörünkbe lép egy-egy nép s szerepet játszik a kultúrvilág történetében. Mi okból bukkant azonban elő a történelemalattiságból, minő kapcsok kötik össze a mögötte lévő világgal, arra nézve írásos feljegyzések hiányában, sem fogytékos antropológiai és régészeti adataink, sem a nyelvészeti kutatások nem adnak kielégítő felvilágosítást.

Számunkra annyi bizonyos csak, hogy az egyiptomi feliratok s a különböző helyekről fennmaradt ékiratos feljegyzések a Kr. e. 13. században egy sereg új népnevet emlegetnek, amelyekről azelőtt semmit nem hallottunk. A nevek mögött rejtőzködő népek zöme nyugat, a Földközi-tenger felől nyomult előre — ezért a „tengeri népek“ elnevezés. Előnyomulásuk következtében az Ókori Kelet látókörébe eső területeken a politikai és néprajzi helyzet felborul s rövidesen a kultúrterületen is feltűnnek a vándorlók különös hajói és szekerei, amelyeken végeláthatatlan áradatban, ellenállhatatlan szívóssággal költözködjek asszonyaikkal s gyermekeikkel együtt a honkeresők.

A történelem színpadán megjelennek a különböző görög törzsek, az achajok (ékiratosan: ahijavas, egyiptomiul: akavas), aiolok (ékiratosan aiavalas), iónok (egyipt. iavana), dardánok (egyipt. dar-

danoi), danaok (egyipt. danaoi), azután az etruszok (ékiratösen: turusa, egyipt. turus), szardok (ékiratösen: serdanu, egyipt. serdana), szikulok (egyipt. sekeles), a Krétából kiszorult filiszteusok (egyipt. peleset) stb.

E barbárok közül többen kultúrnépekké lettek, egyesek nevüket a térképen is megörökítették (Szardínia, Szicília, Etruria, Palesztina stb.), a görögök pedig arra voltak hivatva, hogy az Ókori Kelettől átvegyék az emberi művelődés vezetőinek a szerepét.

Hattusilis, a hatti birodalom utolsó nagy uralkodója, bár Kis- - Ázsiát könnyű szerrel biztosította, felismerte azt a nehéz helyzetet, amelyet vazallus államokkal súlyosbított birodalma Egyiptom és Mezopotámia között elfoglalt. Egyiptom újból és újból bejelentette történeti jogát Szíriára, Mezopotámia felől pedig az egyre erősödő Asszíria kísérletezett a hatti érdekszférában való terjeszkedéssel.

A kettős nehézségen Hattusilis mesteri módon próbált meg úrrá lenni. Az egyik oldalon szövetségre lépett Babilóniával, amelyet Asszíria lekötésére akart felhasználni, míg maga Egyiptom felé van elfoglalva.

A másik oldalon, alighogy Kádesnél bebizonyított, hogy ellenségül nem kívánatos, békejobbot nyújt Egyiptomnak, hogy Asszíria felé szabad kezét nyerjen. S nagyon valószínű, hogy e zseniális uralkodó maradandó befolyást gyakorolt volna az Ókori Kelet politikai történetére, ha a „tengeri népekében új tényező nem jelentkezik a történelem színpadán. Vájjon sejtette-e Hattusilis, hogy mi történik a nyugati horizonton túl, nem tudjuk. Mikor szíriai harcaira — ópúgy mint Egyiptom — a „tengeri népek“ közt toborozza zsoldosait, lehetséges, hogy csak a kínálkozó alkalmat használja fel hadserege növelésére.* De az is lehetséges, hogy az újonnan megjelenők erejét az egyiptomi táborban küzdő fajrokonakkal akarja felőröltetni. Akár így, akár úgy történt azonban a dolog, annyi bizonyos, hogy a „tengeri népek44 árját a zsoldosokul való alkalmazással nem lehetett sem megtörni, sem eltéríteni. Sőt harcolni sem lehetett ellenük. A laza kötelékekben előnyomulókat ideiglenesen és helyenként szét lehetett verni fegyverrel, de a szétverték újra összeálltak, vagy más csoportosításban jelentkeztek s ha egy helyütt ellenállásra találtak, száz más helyütt kísérleteztek a térfoglalással.

Keservesen tapasztalták ezt Hattusilis utódai. II. Tudhalias uralma egész ideje alatt Kis-Ázsiában van elfoglalva s feliratai szerint ismételten meghódította a nyugaton és délen elterülő vazallus államokat, miközben az achajokkal és etruszokkal is érintkezésbe került. Ám sokszoros hadjáratai ellenére, amelyek során huszonnégy

fejedelemséget végigraziázott, az achajok Attarisias királyuk vezérlete alatt mégis megvetették lábukat Kis-Ázsiában.

A kisázsiai harcok mellett Thudhalias alig volt képes apja külpolitikai koncepcióval foglalkozni. Bár Egyiptom felől nyugodtan cselekedhetnék, kénytelen tétlenül nézni, hogy AsszírIA nagyhatalommá nővi ki magát s már-már Bábelt is a magáénak mondhatja. Az egyetlen, amit AsszírIA előretörésének útjába tud vetni, egy szerződés Amurruval az asszír áruk bojkottja ügyében.

Utódjai Arnuvandas és III. Thudhalias idején azután beteltek a hattI birodalom napjai. A makacs következetességgel ostromló néphullámok végül is alámosták a partokat és Kis-Azsián végigszáguldott a barbár népek áradata, pusztulást és romokat hagyva maga után. A belföldi feljegyzések Kr. e. 1200 körül hirtelen elhallgatnak. A hattI birodalom fővárosa pedig az ásatások tanúsága szerint tűzvész martalékává lett.

A tengeri népek megjelenése Egyiptomra nézve is végzetes következményekkel járt. Mint mindig, valahányszor megnehezedett a külpolitikai helyzet, most is felszabadultak a belső bomlasztó erők. Mernepthah utolsó napjait a lázongó főhivatalnokok pártoskodása keserítette meg s halála után Egyiptom koronája az előkelőségek versengésének célja lett. Végül is kitört az anarchia s a zűrzavarban az is megeseett, hogy egy szír kalandor ült a fáraók trónjára.

Mikor már minden elveszettnek látszott, Egyiptom még egyszer összeszedte magát, hogy szembeszálljon a végzettel. Szetnacht, majd fia, III. Ramszesz (körülbelül 1190 Kr. e.) megkísérelték, hogy úrrá legyenek a zavaros viszonyokon. A vállalkozás eleinte sikerrel biztattott. A nyomorúságba belefáradt Egyiptom aránylag könnyen alávetette magát a nemzeti jelszavakkal fellépő dinasztIának s III. Ramszesz már Egyiptom határainak a biztosításához foghatott. A tengeri népekből sorozott zsoldosai segítségével újból kiszorította a Deltából a líbiaiakat és kétségbeesett erőfeszítéseket tett, hogy a tengeri népek további hullámain visszaverje, vagy legalább is eltérítse Egyiptomtól. Bár nem egyszer Egyiptom területén került harcra a sor, sikerült is a honkeresők minden kísérletét megghiúsítania s hazáját az idegen inváziótól megmentenie. Áldozatul kellett azonban dobni a ázsiái birtokait. A filiszteusok, a még nem azonosítható zakkalokkal együtt, miután Egyiptom felé hiába kíséreltek, az ázsiái partokat árasztották el s letelepedtek azon a földön, amelyet róluk nevezünk Palesztinának.

Egyiptom határainak megvédésével s a belső zavarok lecsillapításával bizonyos gazdasági fellendülés járt együtt, úgy hogy III.

Ramszesz abban a hitben ringatódzhzott, hogy példaképének, nagy Ramszesznek méltó követője. S ha a reánehezede külső terhek nem lettek volna oly emberföldröttek, nem lehetetlen, hogy sikerült volna megvalósítania álmát, a régi hatalmas és gazdag Egyiptomot. Így azonban mindössze annyit ért el, hogy egy ideig késleltette hazájának a lejtön lefelé való rohanását.

Halála után a helyzet rohamosan rosszabbodott. Az uralkodók vágya, hogy a viszonyokon változtassanak, nem állott arányban képességeikkel s a rendelkezésükre álló eszközökkel. Pedig kétségbeesésükben még a név varázserejébe is makacsul belekapaszkodtak:

III. Ramszesz nyolc utódja mind a Ramszesz nevet viseli. Minden jószándékukat keresztettk azonban Ámon papjai, akik mérhetetlenül meggazdagodva — III. Ramszesz idején minden ötvenedik egyiptomi valamelyik templom rabszolgája volt — a vagyonhoz a hatalom külső jeleit is megkivánták. Zavarólag hatott az a körülmény is, hogy az idegenek folytonos beszüremkedése következtében a régi szociális rétegzödeés felbomlott s a nemzeti szempontból kevésbbé szilárd idegen újgazdagok foglalták el a fő- és legföb hivatalkat. Megvesztegetés, erőszak, lelkiismeretlen elnyomása és kizsákmányolása a gyöngébbeknek napirenden voltak. Még az állami vállalkozások munkásai is igen gyakran csak sztrájkok útján juthattak kikötött illetményeikhez, amelyeket feletteseik egyszerően elsikkasztottak. A viszonyokra jellemző, hogy IX. Ramszesz idején a királysírok kincsei sincsenek már biztonságban a vállalkozó szellemű rablóktól s a hatóság alig tehet töböt, mint hogy legalább a múmiákat menti a meggyalázástól egy rejtett sziklazugba.

XI. Ramszesz korában a fáraó cím immár csak névleges. A Delta vidékén a Taniszban székelö Szmendesz a valóságos úr, Tébában pedig Herihor főpap tartja kezében a hatalmat.

A tényleges helyzet a törvényes fáraó halála után oly módon vált törvényessé, hogy Szmendesz is és Herihor is fáraókká tették magukat, amaz a Deltában, emez Felső-Egyiptomban. Miután pedig a két uralkodó ház egyike sem bírta a másikat eltávolítani az útból, a problémát házassággal oldották meg: Herihor unokája feleségül vette a taniszi Pszuszenesz leányát. A fáraók régi hatalma azonban megszűnt. A rátermettség hiányát nem pótolhatja az a körülmény sem, hogy a mindenkori tébai főpap a királyi családból kerül ki s ily módon Ámon isten jóakarata az uralkodó számára biztosítva van. Ámon isten hajlandósága ugyanis nem befolyásolja különösképpen a katonaságot. Az idegen zsoldosok pedig nem lévén foglalkoztatva há-

borúkkal, ráérnek az egyiptomi viszonyok felett gondolkozni s e viszonyokat a maguk érvényesülésére felhasználni. Egyiptom tulajdonképpen vezetői és haszonélvezői e szomorú időkben a papok és zsoldosok.

TIZEDIK FEJEZET
ASSZÍRIA ELŐRETÖRÉSE

Az egyetlen nagyhatalom, amely a tengeri népek megjelenésének hasznát látta, Asszíria. Amióta Assur-uballit (1380—1341) Asszíriát Babilónia mellé emelte, Mezopotámia története jórészt e két állam birkózásaiból s a birkózásokra való nekikészülésekből áll. Hiába kísérli meg Assur-uballit a problémákat a két uralkodóház összeházasításával kiküszöbölni, a nyers asszír s az ősi kultúrájában elvakult babiloni természetes ellenségei maradnak egymásnak. S az ellenségeskedés megnyilatkozásai ugyanolyanok itt is, mint bárhol, ahol az egyik oldalon az erő, a másik oldalon a történeti jog az argumentum. Ha béke van a két állam között, az csak úgy képzelhető, hogy Babilónia enged valamit a történeti jogból Asszíria igényei javára. Így biztosítják Enlil-nirári (1340—1326) és Adad-nirán (1310—1281) egy-egy időre a mezopotámiai békét. Szemmel látható, hogy ha csak a két állam ekkori erőviszonyait tekintjük, Asszíriának rövidesen a hegemonia birtokába kellene kerülnie. Am e természetes folyamatot akadályozzák a külpolitikai viszonyok. Babilóniára nézve nem közömbös, hogy minő érületet tanúsít keleti szomszédja, Elam, Asszíria félszemének pedig állandóan a hatti birodalom kell lennie. A még tágabb látókörrel politizáló Hattusilis magától értetődően felismeri a mezopotámiai helyzetet és a két versenytársat is beállítja terveibe. Természetes ellensége Asszíria, amely terjeszkedési szándékaival a hatti birodalom érdekköreit érinti, jó szolgálatokat tesz mint állandó fenyegetés a nem túlságosan szilárd hűségű államok hátában. Babilóniával pedig azért kell szerződéses viszonyba lépnie, hogy Egyiptom felé való elfoglaltsága idejére Asszíriát sakkban tarthassa vele. Babilónia örül is a hatti barátságának Asszíria miatt, ellenszolgáltatásokra azonban nem igen hajlandó, vagy nem is képes. Ha ilyen irányban felszólítják, sértett önérzettel tér ki a megtiszteltetés elől. Mikor Hattusilis II. Kadasman-Enlilt (1276—1271)

arra akarja bírni, hogy támadja meg Asszíriát, a ravasz babiloni így felel: „Hiszen te nem mint testvéredhez írsz hozzám, hanem mint szolgálóiddal intézkedél velünk“.

Asszíriába belekötni ugyanis éppen ez időtájban nem látszott reményekkel biztató vállalkozásnak. Adad-nirárit még erősebb kezű uralkodóként fia, I. Sulmán-asarédu (1280—1261) váltotta fel, aki a hatti támogatással megalakult hani (v. hali?) galbat (v. rabbat?)-i — a mai Malátja vidéke — és arámi szövetséges seregekre a túlerő s helyzeti előnyök dacára is megsemmisítő csapást mér fölényes stratégiai és taktikai tudásával s személyes bátorságával.

A tengeri népek betörése azután Asszíriát megszabadította a hatti birodalomban rejlő fenyegetéstől. Így I. Tukulti-Ninurta (1260—1232) végre megvalósíthatta elődei álmát: meghódíthatta s vazallusává, majd — a bábéliek lázadását ürügyül használva — asszír provinciává tette Babilóniát. Marduk bábéli szobra ez alkalommal, mint a Babilónia feletti hatalom jelképe — Assurba került.

Bábel büszke istene azonban nem bírt egykönnyen belenyugodni a megaláztatásba. Amit fegyverrel nem tudtak, elérték a babiloniak propagandával: sikerült Asszíria nagyjait az erőskező uralkodó ellen összeesküvésben tömöríteniök s Babilóniában egyidejűleg lázadást támasztaniok. A lázadás során Tukulti-Ninurtát saját fia gyilkolta meg s Babilónia nemcsak függetlenítette magát, hanem évtizedekre vazallusává tette Asszíriát. Az apagyilkos Assur-nádin-apli (1231—1214) — úgy látszik — minden további nélkül elismerte az őt trónra segítő Bábel főségét Bár egy emberöltővel később Enlil-kudurri-uszur (1207—3.203) szeretne a függő viszonytól harc árán is szabadulni, a döntő ütközetben ő is, meg a bábéli Rammán-sum-nászir (1232—1203) is halálát leli.

Az uralkodó elestekor az asszír hadak parancsnokságát I. Ninurta-apal-ékur (1202—1176) vette át s Assur városáig visszavonulva, az őt követő babiloni sereget megverte, majd kikergette Asszíria területéről. Ninurta-apal-ékur egy új asszír dinasztiát alapít, amely több száz évig ül Asszíria trónján s az országot nem egy nagyszabású uralkodóval ajándékozta meg.

Nem sokkal utóbb dinasztiaváltozást ér meg Babilónia is. A babiloniak — úgy látszik — már régebbi idők óta nem voltak túlságosan elragadtatva a kassu uralkodók passzív magatartásától. Elkéséritekte őket az a körülmény, hogy Asszíria alacsony sorból a hatalom magas polcára emelkedett, míg ők a történeti jogok hangoztatásával, a régi dicsőségre büszkén, lesüllyedtek egykori vazallusuk mellé,

sőt alá. A Tukulti-Ninurta halálával beállott javulás talán mérsékelte az elkeseredést, de teljesen már nem szüntethette meg. S mikor azután az elámiak — akik a közelmúltban még Bábel szövetségeseiként viselkedtek — 1174-ben megtámadták és végigpusztították az országot, betelt a kassu-dinasztia mértéke. A dinasztia utolsó tagját, Enlil-nádin-ahhé-t (1173—1171) a babiloni nacionalisták elűzik a trónról s Mar-duk-sápik-zéri (1170—1153) személyében nemzeti királyt emelnek maguk fölé. A dinasztiaaváltozás a nemzeti erők fokozottabb működésével járván együtt, Bábel nemzetközi helyzete egy időre megszilárdult. A javulás azonban nem tartott sokáig. Asszíriát többé nem lehetett megállítani azon az úton, amely álmai megvalósulása felé vezetett.

HARMADIK RÉSZ

AZ ASSZÍR HEGEMÓNIA KORA

ELSŐ FEJEZET

POLITIKAI HELYZET A 2. ÉVEZRED VÉGÉN

A tengeri népek betörése az ókori keleti történet színterét alaposan megváltoztatta. Legnagyobb csapás érte a hattí birodalmat, amelynek hűbéres államszervezete nem volt elég erős a betörés kivédéséhez. A birodalom etnográfiai viszonyai s az aránylag rövid idő, amely rendelkezésére állt, nem engedték meg, hogy oly mélyreható nemzeti és kulturális öntudat fejlődjék ki benne, mint a mezopotámiai és nílusvölgyi államokban. Éppen ezért a rendkívüli megrázkódtatás következtében apró fejedelemségekre tört szét, amelyek belső ereje nem volt elégséges ahhoz, hogy bármelyikük köré nagyobb szabású politikai alakulat kristályosodjék ki. Maguk a birodalom elpusztítói, a musziak, — úgy látszik — ugyancsak nem voltak eléggé centralisztikusan szervezve ahhoz, hogy a törzsszervezetnek helyhez kötésével egyidejűleg a vezető törzs a központi kormányzatot vita nélkül hatalmába kerítesse s a hattí birodalom örökét átvehesse. Emlékeink szerint — az asszír feliratok öt muszi fejedelmet emlegetnek — a muszi uralom idején az egykori birodalom helyét egymással csak laza kapcsolatban álló, apró-cseprő fejedelemségek foglalják el.

Ugyancsak megnyomorodott Egyiptom is. Az ellenséges betörést — hála gazdagságának és ősi erejének — el tudta ugyan magától hátrítani, belső viszonyai azonban a nehéz küzdelemben rendkívüli módon megromlottak. A fáraó anyagi erői a háborúban kimerültek, a gazdag papság hatalma odáig növekedett, hogy végül a trónt is megszerezte magának. Az idegen eredetű — főként líbiai és szárd — zsoldos hadseregből előkelő állásokba emelkedett tisztek pedig pusztán érvényesülési területnek tekintették a gazdag Egyiptomot. Mint eze-

két, a nemrég még egyiptomi területnek számított Szíriából beszivárgott magasrangú hivatalnokokat sem korlátozta az Egyiptommal való együvértartozás érzése. A nemzeti gondolat megszűnt az állam vezetői nek legfőbb irányítója lenni. Ily módon Egyiptom annyira legyöngült, hogy nemzetközi viszonylatban hosszú időre le kellett mondania a vezetőszeréről. Szíriai birtokai után, amelyek már régebben hatti kézre kerültek, most Palesztinát is elvesztette. Hiszen örülnie kellett, hogy a filiszteusokat sikerült Palesztina felé térítenie s a maga ősi területét ezzel megvédenie az ellenséges betöréstől.

Az elszakadt Palesztinában az önállóvá lett kananita városfejedelmek mellett két új szereplő is részt kér a földdarab sorsának irányításából.

A filiszteusok leelőször öt városban — Gaza, Askalon, Asdod, Ekron, Gath — vetették meg lábukat. Az öt város egy-egy szeren (tiranus?) vezetése alatt szövetségben élt, amelynek közös ügyeit szövetségi tanács intézte. Nem hódítani, hanem megtelepedni szándékozván, a filiszteusok igyekeztek beilleszkedni azok közé a kulturális viszonyok közé, amelyet találtak, s amely csak színben, de nem fokban különbözött a sajátjukétól. Ez alkalmazkodás mellett azonban nem mondtak le a magukkal hozott kulturális elemekről sem. Így átvették az előző lakosság helyi isteneit, akik mellett, vagy akikkel azonosítva megtartották a magukéit is. Történeti adataink szerint megőrizték felsőbbbségüket új honfitársaik felett a fegyverek kezelésében, leleteink pedig arról tanúskodnak, hogy nem felejtették el sajátos írásukat, s edényeik között a kétségtelenül belföldi eredetűek mellett olyanok is bőven akadnak, amelyek Krétára emlékeztetnek.

A palesztinai színtér másik új szereplője Izrael népe, amely — a Biblia, mint egyetlen idevonatkozó forrásunk szerint — Mózes vezérlete alatt elhagyta Egyiptomot, hogy a „szolgaság házából“ visszaköltözzék „atyái földjére“. A honfoglalók azonban nem olyan állapotokat találtak Kánaánban, aminőről szolgaságuk korában álmodoztak. A tizenkét törzset számláló és a függetlenség igényével fellépő nép elhelyezkedése a kultúrterületen nem mehetett simán. A kananiták védekeztek. Védekeztek pedig olyan felkészültséggel, aminővel az elhelyezkedni akarók természetesen nem bírhattak. Am a hadiszerekkel szembehelyezték makacsságukat. És így lassan sikerült lábukat az „Ígért földjén“ megvetniök s bár lépésről-lépésre, mégis csak terjeszkedniük.

A terjeszkedés során sokan elvesztették az Izraelhez való tartozás tudatát s beolvadtak a kananita lakosságba. Sokszor fenyegetett az a veszedelem, hogy a Jahve-vallás mécsese is, amelynek hordozása e

nép sorsává rendeltetett, kialszik. Valahányszor azonban úgy látszott, hogy elérkezett a vég, mindig akadtak olyanok, akik felrázták és ellenállásra szervezték a lelkeket. E szervezőket „bírák“ néven ismeri a Szentírás, amelynek talán legmegkapóbb fejezetei e zavaros időkről, a nemzetté alakulás korszakáról szólnak. E kornak nincs más erkölce, mint a néppé alakult törzsek megmaradásának érdeke. Hősökké válnak az orvgyilkosok és nőiességüket cserbenhagyó asz-szonyok.

Mikor az egyensúlyi helyzet elhelyezkedni akarók és védekezők közt már-már helyreáll, sőt az izraelitáknak sikerül az utánuk nyomuló rokon népeket is visszaszorítani, új és mindennél fenyegetőbb veszedelem jelentkezik az ugyancsak elhelyezkedni akaró nyugat felől előretörő filiszteusokban. A két nép találkozása kezdetben az izraeliták hátrányára ütött ki: a Szentírás szerint negyven évig a filiszteusok uralkodtak Jahve népe fölött. A Simson idejében kitört ellenségeskedés, amely egészen az izraelita királyok koráig tartott, következményeiben világtörténeti fontosságúvá vált ugyan, de nemzetközi viszonylatban ez időben még nem jelentős.

Szíriában, amelynek fejedelmei az egyiptomi és hatti főhatóság alatt is mindent elkövettek függő viszonyuk lazítására, az arany-szabadság napjai következtek el. Megszabadulva hűbéruraiktól, a városfejedelmek kényük-kedvük szerint űzhették a maguk szűk látókörének megfelelő politikát. Közel maradván a földhöz, a talajt sohasem veszítették el egészen a lábuk alól. Megelégedtek a függetlenség gyönyöreivel, anélkül, hogy magasabbrendű imperialista gondolat e talajon megszülethetett volna. Egyedül a Földközi-tenger keskeny partvidékének lakói, a föníciaiak bírnak expanzív erővel. Ez erőiket azonban jórészt a tengeri kereskedelem szolgálatában élik ki, s elkövetkező gyarmatlapításaik — Ciprus szigetén, Észak-Afrikában, Máltán stb. — is inkább kereskedelmi jellegűek. A tengeri népek megjelenésével egyidejűleg s attól valószínűen nem függetlenül élénkebb mozgást mutat egy másik sémi népfaj, a nomád és félnomád életet élő arámi. Kalandozási területe a Szíria-Palesztina, a Mezopotámia közti sivatag. Ennek szélein általában kérészeletű államalakítási kísérleteket is tesz ugyan, de főként a kulturvidékek kifosztásával szerzi meg életszükségleteit, egyre súlyosbodó gondokat okozva Szíria-Palesztina letelepedettjeinek csakúgy, mint Mezopotámia államalakulatainak.

Az egyetlen terület, amelyen a tengeri népek nyomán támadt felfordulás nem semmisítette meg a nagyhatalmi aspirációk feltételeit: Mezopotámia. Itt Asszíria és Babilónia viaskodnak a hegemoniáért.

MÁSODIK FEJEZET
I. TUKULTI-APALÉSAR

A bábéliek nemzeti fellendülése, amely a kassu dinasztia helyére nemzeti uralkodóházat emelt külpolitikai szempontból kedvező időben történt. Asszíria trónján I. Assur-dán (1175—1141) ült, akiről feljegyzéseink alig tudnak többet, minthogy hosszú életkort ért meg s hozzáfogott az assuri, Anu és Adad istenek tiszteletére szentelt, kettős templom építéséhez. Az elámi betörés idejét ugyan ő is felhasználta s a zavarosban néhány északbabilóniai várost elhalászott, egyébként azonban aligha dicsekedett különösebb katonai erényekkel. Élete utolsó éveit egy Ninurta-tukulti-Assur nevű kalandor keserítette meg, aki — talán Babilónia biztatására — Assur-dán eltávolítását tűzte ki célul. A lázadás, amelyet szított, kudarccal végződött. Ninurta-tukulti-Assur Bábelbe menekült s Ninurta-nádin-suminál (1152—1147) keresett menedéket és támogatást. A hadjárat, amelyet Ninurta-nádin-sumi védettje érdekében Asszíria ellen vezetett, Assur elfoglalásával s Assur-dán menekülésével végződött. Ninurta-tukulti-Assur ezután mint Asszíria beiktatott uralkodója élt Bábelben, ahonnan Assur-dán halála után mint egyeduralkodó, helytartó útján bonyolította le az asszír kormányzati ügyeket (1140—1138). Bábel hegemoniája azonban nem tarthatott sokáig. Mutakkil-Nuszku (1137—1128) rövidesen elűzte a Bábelből kormányzó uzurpátor helytartóját s maga ült atyái trónjára. Asszíriának az adott viszonyokkal való e szembeszálása annál nagyobb fontosságú, mert ez időtájban Bábel trónjára is erősebb kezű uralkodó került, I. Nabu-kudurri-uszur (1146—1123) személyében. I. Nabu-kudurri-uszur mindenekelőtt az elamiak 1174-ben végzett pusztítását torolta meg, s az akkor hadifogságba hurcolt Marduk-szobrot szerezte vissza Elamból. Majd mint egész Mezopotámia törvényes ura az Asszíriától északkeletre rakoncátlankodó hegyi törzsek ellen vonult. E vállalkozásában összeütközésbe került Mutakkil-Nuszku utódával, I. Assur-rés-isi-vel (1127—1116), aki a hegyi rabló-államok felé való terjeszkedését Asszíria természetes jogának tekintette. Nabu-kudurri-uszur a vitát fegyverrel óhajtván eldönteni, asszír területre tör s Zanku erődjét ostrom alá veszi. Ez ostrom azonban fiascoval végződik. Még kétségtelenebből alul marad Nabu-kudurri-uszur egy következő vállalkozásában, amelyből a szétvert babiloni csapatok menekülésszerűen vonulnak vissza hazájukba.

Tukulti-Ninurta halála óta a két állam versengésében általában Bábel bizonyult erősebbnek. AsszírIA jórészt a védelemre szorítkozott s megelégedett azzal, ha függetlenségét biztosíthatta. Az Assur-rés-isit felváltó I. Tukulti-apal-ésar (1115—1093) idején azonban megváltozik a helyzet. AsszírIA újból bejelenti igényét a hegemoniára s minden erejével azon van, hogy Babilóniát maga alá gyűrje. E vállalkozásai olykor sikerrel is járnak, ahhoz azonban, hogy maradandóan alávetessék, Babilónia még nem tört meg eléggé.

I. Tukulti-apal-ésar, hogy Bábel felé szabad kezet nyerjen, mindenekelőtt egyéb oldalakról akarja magát biztosítani. Mindjárt uralma kezdetén a hatti birodalmat szétrobbantó muski nép terjeszkedése elé kell gátat vetnie. A muskiak, akik a Halys folyó és az Eufrát felső folyása közti területen rendezkedtek be, az Eufrát nyugati partján levő Kummuh-ot hatalmuk alá vetették s az Eufráttól keletre is előnyomulóban voltak. Tukulti-apal-ésar úgy látta, hogy tanácsos lesz velük leszámolnia, mielőtt asszír területekkel szemben léphetnének fel támadólag. Átkelt tehát a Kasiari-hegységen, (ma Tur-Abdin) s döntő csapást mért a körülbelül húszezer harcossal felvonuló muskiakra. A harcban sikerült hatezer foglyot is ejtenie, akiket Asszíriában telepített le. Hadjárata során meghódította Kummuhot is, amelyből afféle üiköző-államot szándékozott szervezni a Kis-Ázsiában nyugtalankodó népek felé. E hódítás maradandóvá tétele céljából azonban a következő évben is fel kellett e vidékre vonulnia. Ez alkalommal a hatti birodalom történetében is szerepet játszott gasga néppel is összeütközésbe került s megvervén őket, négyezer harcosukat a muskiakhoz hasonlóan AsszírIA területén telepítette le.

Következő évei keleti és északi hegyi rablónépek ellen viselt harcokkal telnek el. Három hadjáratában a Nairi országainak nevezett területet szelvényben-hosszában végigportyázza, a városokat felégeti, az ellenállókat lekaszabolja. Atyái idejéből jól tudja azonban, hogy e hegyi rablók a legszebb asszír győzelmek után is újra és újra összeverődnek s tovább folytatják az ellenségeskedést, mintha mi sem történt volna. Éppen azért megkísérli, hogy a nehezen fogható államokat maradandó kapcsolatba hozza Asszíriával. A Nairi országok élve elfogott 23 királyának megkegyelmez, életüket és trónjukat évi adó fejében visszaadja nekik s a barátság jeléül fiaikat magával viszi Asszíriába. E politikájával kettős célt akart elérni. Egyrészt azt hitte, hogy a túsul elvitt királyfiakért való aggodalom féken fogja tartani a zabolátlan apákat, másrészt azonban arra gondolt, hogy az asszír hatalom és kultúra központjában e barbár hercegek-

ből civilizált és asszír-barát uralkodókat nevelhet a vad hegyi rablók számára.

Észak felől biztosítván magát, Tukulti-apal-ésar nagyarányú tervek végrehajtásához fogott. Miután a hattí birodalom és Egyiptom megszűntek az ókori világpolitika mozgatói lenni, úgy érezte, hogy hivatása azok szerepét átvenni, ő is Szíriára vetette szemét, amely cédrusával s a Földközi-tengeren át nyugatra utat nyitó kikötőivel a környező nagyhatalmakra addig is oly nagy vonzóerőt gyakorolt. A zord hegyek közti nehéz harcokban edzett csapataival megjelent tehát Ammuruban, ahol az asszír katonaság félelmes hatást keltett. A városfejedelemségek versengve róják le a rájuk kivetett hűbéradót, sőt a tengerparti Byblos (Gebal), Szidon, Árvád fejedelmei is, akik már beleélték magukat a szuverének szerepébe, rémülten sietnek meghódolni az új hűbérúrnak. A hódítók fegyverei közül ez alkalommal a legnagyobb szerep a fejszének jut: a Libanon cédruserdeinek is dézsmát kell fizetniük, hogy az asszír Anu-Adad templom tetőgerendához juthasson.

Mélységes benyomást tesz azonban Tukulti-apal-ésarra a Földközi-tenger, hiszen ő az első asszír fejedelem, aki e végeláthatatlan víz partjáig eljutott. Mint rendkívüli élményt örökíti meg feliratában hajóraszállását és tengeri útját, amely Árvádból a hat órányira fekvő Zamuriba vitte s külön feljegyzésreméltónak tartja, hogy ez úton tulajdon kezével egy „nahirut“ (cethalat? delfint? ejtett el, „amelyet tengeri lónak neveznek“.

E hadjáratral Szíria az asszír nagyhatalmi törekvések látókörébe került s innen kezdve minden valamire való asszír uralkodó kötelességének tartja, hogy az asszír imperializmus érdekeit Szíriában fegyverrel is megvédelmezze.

Tukulti-apal-ésar uralkodásának első éveiből asszír forrásaink egy szóval sem említik Babilóniát, ahol ez időben Marduk-nádin-ahé (1116—1101) ült a trónon. Ha ezt a hallgatást egybevetjük azzal a lázas katonai tevékenységgel, amelyet Tukulti-apal-ésar egyéb vonatkozásokban mutatott s az előző asszír uralkodók magatartásával, akik alighogy a bábéli igát lerázták, máris a Bábel fölötti hegemoniát akarták kiharcolni, világossá lesz előttünk, hogy Tukulti-apal-ésar tervszerűen járt el déli riválisával szemben. Belátva a céltalanságát a pillanatnyi értékű győzelmeknek, amelyek inkább megerősítették, mint megtörték a bábéliak nemzeti ellenállását, olyan csapásra készült, amely maradandóan biztosíthatta Asszír hűbéruraságát. Feltűnő azonban az, hogy Marduk-nádin-ahé nem használta fel Asszír meg-

támadására azokat az éveket, amikor az asszír seregek az országtól távol harcoltak s nem tudjuk elegendő okát adni annak, miért lépett fel egyszerre támadóan éppen akkor, amikor Asszíria hatalma tetőpontján állott.

Az első összecsapás a két versenytárs közt asszír területen történt: a mai Kerkuk tájékán. E harcban Marduk-nádin-ahé a maga javára írja a győzelmet. Valószínű, hogy ugyanekkor történt Adad és Sala isteneknek Ekalláte városából Bábelbe való elhurcolása, amelyet egy későbbi asszír uralkodó — Szin-ahé-rib (705—681 — Marduk-nádin-ahének tulajdonít.

A bábeliek e támadása tudomására adta Tukulti-apal-ésarnak, hogy elérkezett az idő a leszámolásra. A harcokat az asszír seregeknek Felső-Babilóniában — Marríte mellett — aratott győzelme nyitja meg, amely után szabaddá válik az út Babilónia szívébe. Tukulti-apal-ésar azonban előbb a Tigris keleti partját tisztítja meg, majd átcsap az Eufráthoz és ott biztosítja magát az esetleges hátbatámadás ellen s csak ezután fordul Babilónia belseje felé. Egymásután ejti el Dur-Kurigalzut (a mai Akarkuf), Szippart, Upit, s végül bevonul Bábelbe. Romok és pusztulás jelzik az utat, amerre az asszír hadsereg átvonult s hatalmas szállítmányokban megy Asszíria felé mindaz a kincs és gazdagság, amelyet a katonaság zsákmányolt. Marduk-nádin-ahé kétségbeesett erőfeszítéssel még egy ellenállást kísérel meg, hogy Tukulti-apal-ésart diadalútjában megakassza, de ez a vállalkozása is balsikerrel végződik. Az ütközetben Marduk-nádin-ahé is halálát leli (1101).

Hódításaival Tukulti-apal-ésar egy nagy világbirodalom alapjait vetette meg s kijelölte azokat a határokat, ameddig Asszíria a következő időkben hatalmát vitathatatlannak szerette volna tudni. Innen kezdve szerepel a nagy asszír királyok felirataiban a büszke frázis: „a napkeleti alsó tengertől a napnyugati felső tengerig“ vagyis: „a Perzsa-öböltől a Földközi-tengerig“.

HARMADIK FEJEZET
ARÁMIAK ÉS IZRAEL

Katonáinak minden kiválósága s a legkülönbözőbb harctereken aratott győzelmei mellett is egész uralkodása alatt sok gondot okoztak Tukulti-apal-ésarnak az arámi hordák támadásai. Feliratai szerint tizennyolcszor vezetett ellenük razziát, anélkül, hogy a pillanatnyi „győzelmek” kívül bármit is elérhetett volna velük szemben. Alig húzta ki lábát az asszír hadsereg az arámiaktól elárasztott területekről, mikor a szétvert nomád hordák újra összeverődtek s makacs következetességgel fenyegették pusztítással a kultúrvidékeket.

Ez arámiak, akik nyelv szerint az amoriták testvérága voltak, már a harmadik és második évezred fordulóján megállapíthatók Elő-Ázsiában. Történeti szerepet azonban csak a második évezred közepén kezdenek játszani, amikor állhatatos ostrom alá fogják a szír-arab sivatagot három oldalról környező letelepedett népeket. A védekezés velük szemben hiábavaló. A laza hordákban egyesült törzsek nem nyújtanak elég támadófelületet. A legkisebb ellenállásra felbomlnak s visszahúzódnak a sivatagba, de rögtön utána más csoportosításban újra összeállnak s folytatják az ostromot. Rablótámadásaikkal karöltve jár következményeiben sokkal súlyosabb, lassú, de állandó, békés beszivárgásuk. Egyesek, családok, szétbomlott törzsek elemei szünet nélkül költözködnek be a sivatag széléről a kultúrtermetekre s lassan-lassan egészen megváltoztatják egy-egy ország népi összetételét. Minden letelepedettel szemben óriási előnyük, hogy nincs veszteni valójuk s legfőbb fegyverük nagy számukban rejlik. Nem államalkotók s nem teremtenek kultúrát. Még ott is, ahol a környezet hatása alatt államba tömörülnek, képtelenek arra, hogy szilárdan összenőjenek a földdel: maradandó országot sehol és soha nem tudnak alapítani. Felirataink állandóan a legnagyobb megvetéssel emlegetik különböző törzseiket — az ahlamut, az aramit, a káldot stb., amely nevek gúnynevek lettek a kultúrvidékeken — s e lenézett szegénylegények időnként mégis teljesen megbénították a kultúrállamok életét és oly ellenségeknek bizonyultak, amelyekkel a nagyhatalmak sem tudtak végezni.

Mily részük van abban, hogy Tukulti-apal-ésar (talán erőszakos) halála után egy uzurpátor kerülhetett a trónra II. Ninurta-apal-ékur (1092—1083) személyében, nem tudjuk, de annyi bizonyos,

hogy a következő évtizedek történetére lidércnyomásként nehezednek rá. AsszírIA és Babilónia megbénultan hagynak fel nagyhatalmi terveikkel, sőt egymás barátságát is keresik a szorongatás nehéz napjaiban. Assur-bél-kala (1082—1066), Tukulti-apal-ésar fia és második utóda szövetséget és barátságot köt Marduk-sápik-zér-mátival (1091—1080) s mint egyenlő rangú szövetséges uralkodó békés látogatást tesz Szipparban.

Az arámi veszedelmet azonban e szövetség már nem tudja elhárítani. Mire Babel és Assur urai ráeszméltek a helyzet komolyságára, az arámi tenger nemcsak kívülről fenyegette birodalmukat, hanem belül is elmosta trónjuk alól a talajt.

Marduk-sápik-zér-máti elhalván, Babel trónját egy arámi bitorló, egy „senki fia“ Rammán-apal-iddin (1079—1062) keríti birtokába. Assur-bél-kala pedig még kísérletet sem mer tenni arra, hogy az usurpátor jogait vitássá tegye. Sőt, hogy sajátmagát biztosítsa, szövetséget köt Rammán-apal-iddinnel is és a szövetség megpecsételésére feleségül veszi a lenézett arámi leányát.

Valószínűleg ugyancsak az arámi veszedelemmel függ össze, hogy Assur-bél-kala jónak látta székhelyét a hegyek alá, a messzebb északra fekvő Nini vébe áthelyezni, ahol egy felirat szerint palotát építtetett magának. Az ország e súlypontjának áthelyezése megbecsülhetetlen haszonnal járt Asszíriára. Az arámi betörések ugyanis nem értek fel Ninivéig s nem bénították meg annyira AsszírIA állami életét, mint ahogy ezt Babilóniával tették.

Gyér forrásaink alapján megdöbbenően siralmasnak kell elképzelnünk azt a helyzetet, amelybe Babelt az arámiak juttatták. A nemzeti Öntudat fel-fellángolt s minden eszközt jónak talált a betolakodók elleni védekezésre, de minden megmozdulás csak mélyebbre sodorta Babilóniát a lejtőn. Alig ötven év alatt három különböző eredetű dinasztia váltotta fel egymást a trónon: egy „tengerföldi“ (1038—1016), amely három tagból áll, az ugyancsak három tagot számláló baszu-i (1015—996) és egy egytagú elámi dinasztia (996—991).

Ily körülmények között még azt is sikernek kell elkönyvelnünk, hogy az utánuk következő Nabu-mukin-apli (990—955) mintegy harmincöt évig a trónon tudta magát tartani. Az uralma alatti épületes állapotokról egy egyházi krónika fest jellemző képet. E szerint az újévi ünnepeket, amelyek egyik főszertartása a borzippai Nabu isten Babelbe tett látogatása volt, több éven át azért nem lehetett megülni, mert a Babeltől 17 km-re fekvő Borzippát az arámiak tartották hatalmukban.

A filiszteusok győzelme bebizonyította Izrael fiainak, hogy az istentisztelet közössége nem elégséges nemzeti fennmaradásuk biztosítására. Ezért a vallási párt, amely a letelepedéssel kapcsolatos minden újítástól Jahve tiszteletének tisztaságát féltette, lassan-lassan megbarátkozott azzal a gondolattal, hogy a kananiták mintájára Izrael is királyt ültessen maga fölé.

Sámuel, a Rámában élő látnok királlyá kente tehát Sault, akiben megtalálni vélte azt a szervező erőt, amelyre Izraelnek e nehéz napokban szüksége volt. Saul (1024—1011) a kiválasztottság tudatában nagy eréllyel kezdi meg a szervezés munkáját, amelynek első sikere a Jabes város ellen támadó ammoniták visszaverése. Az eredményes vállalkozás után hívei megszaporodván, újból kitör a harc a filiszteusok ellen. Saul a győzelmes harcok s a vallási propaganda következtében Izrael minden törzse királyának ismeri el s innen kezdve az egységes vezetés alatt álló izraeliták fölénye még nyilvánvalóbbá válik.

E harcokban tűnik ki Dávid, aki érdemeiért a királyi udvarhoz kerül, majd Saul veje lesz. Győzelmei nyomán támadt népszerűsége azonban féltékenyvé teszi az uralkodót s mikor Dávid, aki megnyerő modorával egyre több hívet szerez magának, Saul háta mögött a vallási párttal is fölveszi a kapcsolatot, Saul féltékenysége nyílt ellenségeskedésben jelentkezik. Dávid menekülni kénytelen s miután hiába kísérletezik azzal, hogy a hivatalos hatalommal szemben fenntartsa magát, végül nemzete ellenségeinek, a filiszteusoknak védelme alá helyezkedik.

A filiszteusok, akiknek Izrael belső harca kapóra jött, Dávid náluk tartózkodása idején elérkezettnek látták az alkalmat régebbi hatalmuk visszaállítására s megkezdték a támadást az izraeliták ellen. A támadás, amelyben Dávid csak a filiszteusok bizalmatlansága miatt nem vett részt, eredménnyel is járt. Az izraelita seregek vereséget szenvedtek és Saul a harctér halottjai között maradt.

Dávid (1011—971) Saul halála után hazatérvén, előbb saját törzsében, Judában teszi magát királlyá, majd a Sámuel fia, Esbaaal köré csoportosult többi törzseket kényszeríti fegyverrel a meghódításra. Hogy pedig ezzel is valamennyi törzs fölött való állásának külső jelét mutassa, székhelyéül a központi fekvésű Jeruzsálemet választja, amely addig nem volt izraelita birtok s amelyet fegyverrel vesz el a jebusiktól.

A filiszteusok, akik Dávidot eddig hívüknek tartották, mikor ez önálló uralkodóként kezd viselkedni, ráeszmélnek a való helyzetre s

fegyverrel támadnak Juda ellen. Dávidot azonban többé nem hagyja el szerencséje. Nemcsak hogy meg tudja védeni függetlenségét, hanem ő teszi hűbéreseivé a filiszteusokat. Majd a környező egyéb népekkel — ammonitákkal, moabitákkal, arámiakkal stb. — szemben állapítja meg és biztosítja országa határait és népét a békés és háborús eszközök ügyes váltogatásával Palesztina számottevő tényezői közé emeli. Ezért nemzete benne látta az izraelita birodalom tulajdonképpeni megalapítóját.

Utódja, Salamon (971—931), élvezte azt a biztonságot, amelyet a környező nagyhatalmak gyöngesége következtében apja fegyvereinek a szomszéd rivális államok fölötti győzelmei megszereztek. Feladatául a királyi palota s nemzeti templom felépítését választván, igyekezett a békét minden áron, még az apjától hódított területek feláldozása árán is megőrizni. A királyi hatalom külső jeleinek megszerzése azonban sok pénzbe került s a királyi fény árnyéka, a súlyos adóterhek nagy megpróbáltatást jelentettek alapjáibanvéve szegény országa számára. Népe, amelyet az addig otthon nem látott fény és pompa a nagy idegen nemzetekre emlékeztetett, az ő életében nyögve, de ellenállás nélkül viselte a terheket. Féktelen sovinizmusában legendás hőssé tette a zsarnokot, aki az idegenek iránti megvetésének ennyire szilárd bázist teremtett s vágyaival versenyt száguldó fantáziája valamennyi királyok fölé helyezte őt.

Egyedül Efraim törzsében foglalkoztak a lázadás gondolatával, ám Salamonnak itt is sikerült a tűz kitörését megelőznie. A lázadás szervezője Jarobam kénytelen volt Egyiptomba menekülni, ahol a líbiai zsoldosból fáraóvá lett Sesonk fogadta őt udvarába.

Salamon halála után azonban kitört az elégedetlenség. Fiát, Rehabam-ot, kinek Salamon a külső hódítást szánta örökéül, (Rehabam — „a nép kiterjesztése“) egyedül Juda és Benjamin törzse fogadta el ellenállás nélkül uralkodónak. A többi tíz törzs az elismerés feltételül a terhek enyhítését követelte s mikor visszautasított, az Egyiptomból hazatért Jarobam vezetése alatt kimondta az elszakadást. Rehabam kísérletet tett ugyan hatalmának fegyverrel való biztosítására, kísérlete azonban annyira szerencsétlenül ütött ki, hogy maga is csak üggyel-bajjal szabadult s menekülni volt kénytelen a lázadók elől, akik Jarobamot királyukká választották. A kitört testvérharcban, miután Sesonk fáraó hadai is végigpusztították az országot, végül is Juda bizonyult a gyöngébb félnek. Még azt is eredménynek kellett elkönyvelnie, hogy sikerült megőriznie külön királyságát s egész nemzeti léte nem lett az északi állam áldozatává.

Ezzel Izrael törzsében a szakadás véglegessé válik. A nagy nehézségek árán egységbe foglalt izraelita birodalom két országra, Izraelre és Judára oszlik. Amannak székhelye Tirsza s vallási központjai Dán és Bétel, ahol Jahvet aranyborjú alakjában imádják, emennek Jeruzsálem marad politikai és vallási központja.

A szétválás politikai következményei nem voltak oly súlyosak, mint azt általában feltételezik. Azok a történeti erők, amelyeknek Izrael népe kettéosztva áldozatául esett, sokkal nagyobb hatalmat képviseltek, semhogy egyesülten is elkerülhette volna a bukást. Nagyjelentőségű azonban a birodalom kettészakadása vallási szempontból. A kicsiny Juda, amelynek le kellett mondania a politikai ambíciókról, hiszen még hűbérurait sem válogathatta meg, legalább vezető szellemeiben minden érdeklődésével a vallás és az istentisztelet felé fordult. Ezzel pedig számunkra sokkal fontosabbá vált, mint a politikailag erősebb Izrael, amely az elszakadással Judánál jobban bekapcsolódik ugyan a környező nemzetek életébe, de kikapcsolja magát a vallási fejlődésnek a mai időkhöz vezető irányvonalából.

NEGYEDIK FEJEZET *AZ ASSZÍR KATONAÁLLAM*

Míg Bábel tehetetlenül vergődik az arámi polip szorításában, Asszíria, amely állami élete súlypontját kivonhatta a veszélyeztetett területről, lassan-lassan új életre támad s immár a terjeszkedésre gondolhat. A fordulat II. Assur-dán (933—912) alatt kezdődik és II. Adad-nirári (911—891) alatt határozott irányt vesz.

Adad-nirárinak, hogy dél felé annál szabadabban mozoghasson, előbb keleti és északi irányból kellett magát biztosítania. Mindjárt első éveiben a hegyi rablónépeket kereste fel hadaival s mélyen benyomult az Asszíriát övező hegyvidék belsejébe. Ahol megjelent, az asszír fegyverek tiszteletét véste be a hegyi barbárok emlékezetébe s a harcok eredményeként Kummuh, amely az I. Tukulti-apal-ésar (1115—1093) utáni viharos időkben elveszett volt, újból asszír birtokká vált.

A hadiszerezence állandóan oldalán lévén, Adad-nirári elérkezettnek látta az időt arra, hogy érdeklődésével Babilónia felé forduljon. Bábelben ezidőszerint Samas-mudammik (941—901) ült a trónon, aki hosszú ideig tartó, fegyverzajtól mentes uralkodása alatt abba a

hitbe ringatta bele magát, hogy országát komoly veszedelem immár nem fenyegeti. A kitört harcban azonban rövidesen nyilvánvalóvá vált, hogy Babilónia hosszú időre eljátszotta a vezetőszerpét Elő-Ázsiában. A Jalman-hegyen lefolyt véres ütközet, amely a babiloni haderő megsemmisítésével végződött, egyszeriben megszerezte Asszírának a Mezopotámia fölötti hegemoniát s megengedte neki, hogy távolabbi célok szolgálatába állítsa fegyvereit.

A Bábel felett való hegemonia azonban már nem jelentette a Perzsa-öbölíig terjedő hatalmat. Babilónia aléltsága idején a mocsaras délvidéket az arámi káldok szállották meg s itt több apró fejedelemséget alapítottak. E káld dél a terepviszonyok következtében mindig ki tudta magát vonni az esetleges hódító megsemmisítő csapása alól, sőt lakossága szaporodtával a mezopotámiai kultúra teljes felszívása után maga kért szerepet Elő-Ázsia sorsának intézésében.

Samas-mudammik a jalmanhegyi ütközetet nem sokkal élte túl. Szégyenletes vereségéért életével és trónjával kellett fizetnie. A lázadás feje, Nabu-sum-ukin (900—886), megölte őt, Bábel trónjára ült és mindjárt kezdetben megkísérelte a csapás jóvátételét. Adad-nirári fegyverei azonban rövidesen jobb belátásra s Asszír főségének tiszteletére tanították. A tandij egy sereg babiloni város volt, amelyet a kikényszerített szerződés közvetlenül Asszír területéhez csatolt. Nabu-sum-ukin levonta a további következtetéseket: nemcsak békével türte északi szomszédja hegemoniáját, hanem kölcsönös házasságokkal megpecsételt véd- és dacszövetségre lépett vele.

II, Adad-nirárinak, miután dél felé céljait elérte, újból észak és északnyugat felé akadt tennivalója. A hegyekben nyugtalankodó elleneséges törzsek pacifikálása céljából több hadjáratot vezetett a Nairi országok ellen s fegyverrel igyekezett rendre szorítani a Tigris és Eufrát közébe fészkelődött arámiakat is. Legtöbb gondot okozott neki azEufrát kanyarulatában fekvő Militia (Malatja) körül kialakult Hani-(v. Hali?) galbat (v. rabbat?), amely ellen nem kevesebbszer, mint hatszor kellett felvonulnia, míg uralkodóját Núr-adatot térdre kényszeríthette s az országot Asszír provinciává tehetette.

E hadjárataival II. Adad-nirári birodalma tekintélyét hihetetlen mértékben megnövelte s a további nagy vállalkozásokhoz szilárd alapot hagyott hátra utódaira.

Harcias szellemének s nagyravágyó terveinek örökösét, II. Tukulti-Ninurtát (890—884) korai vége megakadályozta abban, hogy e terveket valóra váltsa. Hatéves uralkodása kimerült a tájékoztató razziákban, amelyek élén az örmény felvidékre, a Nairi országokba,

sőt a Szubnat (ma Szebenne-szu) forrásvidékéig jutott s egy földérítő hadjáratban, amelyet kétségtelenül az arámiak ellen tervezett hadjárat érdekében dél felé Szippárig, majd innen az Eufrát és a Habur mentén felfelé haladva, Niszibiszig vezetett.

Babilóniának Asszíriától való barátságos függése változatlanul megmaradt II. Assur-nászir-apli (889—859) alatt is. Bár Babelben Nabu-apal-iddin (885—852) elődeit messze túlszárnyalóan mindent megtett, hogy országát bénult tehetetlenségéből kiemelje, Asszíria hűbéruraságát nem látta tanácsosnak kétségbevonni. II. A[^]sur-nászir-apli ugyanis nem igen ismerte a tréfát azokkal szemben, akik hatalmának ellene szegültek. A lázadó fejedelmeket habozás nélkül elevenen megnyúzatta, azokat pedig, akikben az esetleges lázadások főszereplőit sejtette, egyszerűen karóba huzattá.

Asszíriának e nagyszabású, de vérszomjas és kegyetlen uralkodója szinte I. Tukulti-apal-ésar második megjelenésének tűnik föl. Nagyszámú feliratai révén viselt dolgait úgyszólván évről-évre figyelemmel kísérhetjük.

Mindjárt uralma első évében a Tigristől keletre fekvő hegyeket portyázzák végig csapatai, majd észak felé kanyarodva átcsapnak a Tigrisen s az északnyugati hegyek lakóinak adják tudtára, hogy az asszír trónváltás nem jelent számukra szabadabb mozgást. Ugyané hadjáratban feltűnik már Bét-Adini, az Eufrát és Belich közt fekvő ország, amely az arámi szervezkedések egyik központja volt. Azután újra az északi hegyek leíé fordul s a Szubnat forrásáig hatol előre, ahol L Tukulti-apal-ésar és II. Tukulti-Ninurta emlékei mellé a maga reliefjét is felállíttatja. Aki ellenáll, kardélre hányatja s megmérhetetlen zsákmánnyal és rengeteg fogollyal tér vissza hazájába. Érzi, hogy az északkeleti s északi hegyekben tanyázó félnomad és letelepedett lakosság közt észlelhető nyugtalankodás komoly népmozgalmaknak következménye, ezért újra és újra visszatér hadaival e vidékekre.

E mellett azonban nem feledkezik meg az arámiakról sem. Azzal, hogy az arámiak kiirthatatlanul elszaporodtak és elárasztották egész Mezopotámiát, le kellett számolnia. Ezeket birodalma területéről kiirtania vagy kivernie reménytelen vállalkozás lett volna. Ezért meg kell elégednie azzal, hogy az Eufrát mentén államalakítással kísérletező törzseket szétrobbantja s a vérengzés után is megmaradt lakosságot más csoportosításban az ország közepe táján, tehát kevésbé exponált helyen letelepíti, vagy elnéptelenedett városok újjáépítésére használja. Így kelti új életre Kalhit, amely az ország székhelyének Ninivébe helyezése óta pusztulásnak indult.

Legtöbb baja volt a már említett Bét-Adinivel, amelyet 878-ban tudott csak véglegesen bekebelezni Asszíriába. Ugyancsak meghódította a Gargamis (Karkemis) környékén kialakult hattí államot, az egykori nagy hattí birodalom kisigényű örökösét.

Az Eufrát felső folyásától átlátogatott Szíriába is és egészen a Földközi-tengerig jutott. Az útközbe eső helyi fejedelmecskék ijedten mondtak le az ellenállásról és sietve fizették meg a rájuk kivetett adót, hogy a kardélrehányástól megmeneküljenek. Ugyanezt tették a szíriai városfejedelemségek — Tirusz, Szidon, Árvád, Byblos (Gebal) — s ajándékaikkal, amelyeket Assur-nászir-apli évi adónak könyvelt el, kíméletet vásároltak a félelmes hódítótól a maguk számára.

Ahol pedig a legcsekélyebb ellenállásra talált, ott könyörületet nem ismerve a legborzasztóbb kegyetlenséggel büntette a szerencsétlen ellenállókat. Alig van még asszír uralkodó, akinek felirataiban annyi szó esnék a megnyúzásról, orrok, fülek, kezek levágásáról, szemek kitolásáról és egyéb válogatott kínzásokról.

Assur-nászir-apli idején már határozottan észrevehető az az irányváltás, amely az asszír állameszmében az idők során bekövetkezett. Az az Asszíria, amely lassú munkával, szaporodással és gazdagodással Babilónia mellé küzdötte fel magát, lassan-lassan eltűnt. A 14. és 13. században elkövetkezett fellendülés még az országban és lakosságában bírta természetes előfeltételeit. Hála a klimatikus viszonyok kedvezőbb voltának, míg Babilónia korán a nagykapitalizmus felé fejlődött, Asszíriában a földművelő-osztály hosszú időn keresztül megőrizte, sőt gyarapítani tudta gazdasági erőit. Ez életerős parasztságra támaszkodtak Asszír uralkodói, akik hazájukat nagyhatalommá emelték. A kényyszerű háborúskodás azután két irányban járt komoly következményekkel. Egyrészt maga után vonta a békés munka elhanyagolását s évről-évre nagy vérvesztéseget okozott az asszír lakoságnak. Másrészt a fegyverben állók s otthon maradtak is egyaránt rájöttek, hogy egy-egy sikeres hadjárat zsákmánya jóval nagyobb, mintha a hadsereg ereje békés munkára használtatik fel. Ehhez járult, hogy az arámiak beözönlése az ország etnográfiai képét teljesen megváltoztatta. Asszír uralkodói tehát az adottságokból levonták a legkényelmesebb következtetést: a nacionalista parasztállamot lassanként katonai rablóállammá alakították át.

A folytonos háborúskodás céljaira a polgári foglalatossága melől elvont népfelkelés nem a legalkalmasabb. Az állandó hódításokhoz oly katonaságra van szükség, amelynek a háborúskodás a mestersége.

Az ilyenfajta katonaságnak a földdel való kapcsolata azonban természetesen lazább még akkor is, ha a lakossággal a nemzeti és faji összetartozás fűzi egybe. De még inkább lazává válik, ha főként a meghódított idegen területek katonai szolgálatra alkalmas lakosságából egészül ki. És ez volt immár a helyzet Asszíriában. Nem a túlszaporodott s országhatárait szétrepesztő életerős asszír nép terjeszkedik, hanem a zsákmányból hatalmas állandó hadsereget fenntartó uralkodó, akinek csak egyik országa az a föld, ahonnan elindult.

S ez az ország maga is megszűnt nemzeti állammá lenni. Őslakosságát elnyomta a beszivárgó, beáramló idegen elem. Feliratainkból egyre világosabban kitűnik, hogy az asszír nyelv hovatovább holt irodalmi nyelvvé válik s a feliratok készítőinek anyanyelvi sajátosságai egyre jobban kiütözköznek a nem tökéletesen megtanult klasszikus nyelven fogalmazott szövegből. A lakosság nem asszír nyelven beszél már, hanem az asszír- és arámiból keletkezett keveréknyelven. Ha ilyenek az állapotok, érthető, hogy a hódító uralkodó a meghódított területek lakosságát minden aggodalom nélkül telepíti az anyaországba, ahol a közigazgatás jobban szem előtt tarthatja őt s a helyére innen visz közigazgatási szempontból megbízhatóbb elemet.

A nemzeti egység helyét az egységes közigazgatás, a nacionalizmusét a bürokratizmus foglalta el. Az a hivatalnoki apparátus, amely a monstrozussá váló asszír birodalmat kormányozza, nemcsak időben, hanem szellemben is mérhetetlen távolságokra távolodott a valamikor kisebb méretekben vezetett udvari háztartás személyzetétől, amelyből idők folyamán kiépült s amelynek nevét részben még mindig viseli. A „fősrörmester“ „főpohárnok“ „főételemester“ stb. immár hatalmas urak: hadvezérek, kiterjedt provinciák kormányzói, akiknek életszintje messze fölötte áll az egykori asszír királyokénak.

A birodalom egész életét behálózza az adminisztráció, amely szinte katonai fegyelemmel kormányozza a lakosság minden rétegét s minden életmegnyilvánulását. Maga a papság is adminisztrációs szerv. A főisten Assur, a legfőbb hadúr, akinek földi helyettesé, az uralkodó, formális hadi jelentéseket küld a különböző helyeken megvívott ütközetekről. A hadizsákmány egy része az istenek dicsőségének emelésére, templomok építésére, a papság jövedelmeinek a fokozására szolgál.

A rablott kincsekből egyre növekvő gazdagság az ország közgazdasági súlypontját is áthelyezi. Az őstermelés mellé felnő, majd rohamosan meghaladja jelentőségben az ipar és kereskedelem. A kiterjedt birodalom egységes közigazgatása a katonaállamon belül a köz-

rendet és közbiztonságot minden vonatkozásban megvalósítja. Így a kereskedelem nagyobb kockázat nélkül cseréli ki a birodalom egyes részeinek termékeit. A nyersanyag kérdése nem probléma s az ipari élet differenciálódásának nincsen akadálya többé. S amint a telepítések össze-vissza keverték a meghódított területek etnográfiai viszonyait, ugyanúgy megváltozik e terület növény- és állat-földrajzi képe. A hadjáratok során hasznosaknak ismert vagy érdekesnek talált külföldi növény- és állatfajtákat megkísérlik otthon is meghonosítani. Az egész élet gazdagabbá és színesebbé válik.

A mammutbirodalom pezsgő élete felett pedig szinte elérhetetlen magasságban trónol az uralkodó, akinek ugyancsak katonai jelentősége domborodik ki leginkább. Az uralkodó egyik legfőbb rendeltetése, hogy a hódító és zsákmányoló katonai gépezetet rendben tartsa és vezesse. Ha előfordul, hogy valamely évben nem hagyja el hadai élén az ország területét, a dátumlisták ezt külön feljegyzésre méltó eseménynek tartják.

A hadjáratokat vezető uralkodó dicsőségét rengeteg felirat és képes ábrázolás örökíti meg. A hadjáratok részletekbe menő leírása mellett az uralkodó egyetlen másik fontos működéséről kapunk felvilágosítást: építkezéseiről.

A nagy hadvezér és hódító lelki szükségét érzi, hogy a nyilvánosság számára végzett tetteit kőben, márványban megörökítve az utókorra hagyja. Emberileg azonban lehetőleg távol marad tőlünk. Mindössze egy-egy akaratlan megjegyzés az, amely a hivatalos uralkodó mögött rejlő emberre enged következtetnünk. S aminő történelmi pózban jelenik meg az utókor előtt az uralkodó felirataiban, ugyanúgy örökítik meg őt a képes ábrázolások is. A szobrokról, a reliefekről emberi érzések számára hozzáférhetetlen erőszakos kényurak tekintenek le reánk, akikben a hérosszá stilizáltság fontosabb, mint az egyéni emberi vonások. Feliratokban és képekben ezek csak akkor fognak jelentkezni, amikor a tirannusok a nagyság mellett a szépség ízére is rá fognak jönni.

III. Sulmán-asarédu (858—824) a birodalom kiépítését az atyja által megjelölt irányban iparkodott tovább folytatni. Hogy Assurnászir-apli nem érte el teljesen kitűzött célját, mi sem bizonyítja jobban, minthogy fiának jórészt ugyanazokkal az ellenségekkel szemben kell AsszírIA főségét biztosítani. Mivel uralma harmincegy évről saját maga ad kimerítő leírást, nemcsak viselt dolgaiat ismerjük elég aprólékosságokkal, hanem bizonyos mértékben terveibe és stratégiai

módszerébe is beleláthatunk. Főcélja minden jel szerint az volt, hogy az atyjától adófizetésre szorított országokat teljesen az asszír birodalomba olvassza be. E törekvése azonban csak részben sikerült, mivel a politikai erőviszonyok s ez országok földrajzi helyzete is ellene dolgozott szándékainak.

Miután végigraziázta az északi és északnyugati hegyvidéket, amely razziák során az Amanusz hegységig, sőt azon túl is eljutott, Bét-Adini királyával, Ahúnival számol le. Több hadjáratában megfenyíti a lázadó hajlandóságú uralkodót. És végül is fogságra veti s isteneivel, háznépével és minden vagyonával együtt Assúrba viszi magával.

Uralma hatodik évében Szíria ellen vonult. Az itteni hatti és arámi fejedelmecskék egy része — Gargamis, Aleppo — ellenállás nélkül meghódolt. Nem így Damaszkusz, amely ellen élete folyamán nem kevesebb mint öt hadjáratot volt kénytelen vezetni, anélkül, hogy döntő eseményt érhetett volna el s Szíriát meghódította volna. A Szíriái helyzet ugyanis azóta, hogy Dávid király a damaszkuszi arámi államocskával összemérte fegyvereit, alaposan megváltozott. Izrael és Juda viszályában juda oly módon próbált a testvérállam fölé kerekedni, hogy elismerte Damaszkusz főségét s védelmét kérte. A kellemetlen helyzetből az izraelita Basa azzal vonta ki magát, hogy ő is alávetette magát Damaszkusznak s így felszabadította kezét Juda felé. Omri, Izraelnek egyik legnagyobb uralkodója, aki mint uzurpátor került a trónra, kísérletet tett ugyan a helyzet megváltoztatására, de vereséget szenvedett s kénytelen volt a damaszkuszi kereskedőknek új székvárosában, Szamariában letelepedést engedélyezni. Ezzel Damaszkusz elérte legfőbb célját: kereskedelme számára szabad utat nyert a tengerhez. Az ellen, hogy hűbéreseinek egymáshoz való viszonya ezek erői szerint alakuljon, nem volt többé kifogása. Így Omri akadály nélkül csatolta országához a Holt-tengertől keletre eső Moab egy részét és kényszerítette függő viszonyba Judát, amelynek csapatai innen kezdve Izrael seregében harcolnak. Az egymással barátságos vagy rivális viszonyban levő szíria-palesztinai fejedelmek túlnyomó része felett, az immár leghatalmasabb Szíriái birodalom, Damaszkusz az úr.

Ez időkbén királyának, Bir-idri-nek (a bibliai Ben-Hadad) a fenyegető asszírveszedelem ellen a neki alárendelt, vagy vele barátságos országokból sikerült egy már jelentékeny erőt képviselő koalíciót összehoznia. A koalícióban — III. Sulmán-asarédu szerint — tizenkét fejedelem egyesült, hogy az asszír hadsereget diadalútjában megakassza. Képviselve voltak a phoinikiai városok, Ammon, Arábia,

Kilikia s a szövetségesek közt ott találjuk Áhábót, Izrael királyát is. Maga Áháb kétezer hadiszekérrel s tízezer emberrel szállt hadba, az egész koalíciós hadsereg pedig az asszír források szerint közel 70.000 gyalogosból, 4000 hadiszekeresből, 700 lovasból és 1000 tevéből állott. E nem lekicsinyelhető hadsereg 854-ben Karkar mellett ütközött meg az asszír csapatokkal. Az ütközet, amelynek Szíria-Palesztina sorsát kellett eldöntenie — Sulmán-asarédu jelentése szerint — az asszír csapatok győzelmével végződött s a szövetségesek vesztesége 14.000 halott volt. Ezzel szemben a valóság az, hogy az állítólagos győzelem után az asszír hadsereg gyorsított menetben vonult vissza Asszíriába s Damaszkusz és a többi szíriai város époly kevéssé fizetett adót, mint eddig.

Még három ízben tesz Sulmán-asarédu sikertelen kísérletet Szíria leigázására, míg végre Bir-idri halála után, Hazaéllel szemben sikerült komolyabb eredményeket elérnie. Ekkorra a szíriai koalíció felbomlik s a damaszkuszi hadsereg egyedül nem képes az asszírokat feltartóztatni. Sulmán-asarédu végigpusztítja az egész országot, Damaszkuszi magát azonban, ahová Hazaél serege romjaival visszavonult, most sem bírja elfoglalni. E hadjárat eredményeként néhány szíriai fejedelem, köztük az izraelita Jehu, valamint Tirusz és Szidon fejedelme, jónak látják adót fizetni.

Alig voltak sikeresebbek Sulmán-asarédu az északi hegyvidékben viselt hadjáratai. Itt Urartu (amelynek nevét az Ararát hegy őrzi) játszotta Damaszkusz szerepét. Nemcsak hogy nem hódolt meg, hanem éppen ebben az időben erősödik meg annyira, hogy királya, I. Sarduris végül már aránylag könnyedén veri vissza a többször is kísérletező asszír seregeket.

Nagyobb sikereket ért el Sulmán-asarédu Babilóniával szemben. Itt Nabu-apal-iddin halála (852) után fiai, Marduk-zákir-sumi és Marduk-bél-uszáté, összevesztek a trónöröklésen. Miután Marduk-zákir-sumi (851—828) Asszíriához fordult segítségért, Sulmán-asarédu kapva kapott az alkalmon, hogy főségét tettekkkel is bizonyítsa. Bevonult tehát Babilóniába, Bábelben és Borzippában bemutatta a hűbéurat megillető királyi áldozatokat, majd két hadjáratban leverte Marduk-bél-uszáté csapatait s őt magát elfogta és megölette. Ilymódon az országot lecsendesítvén, Marduk-zákir-sumit hűbéreseként Bábel trónjára helyezte.

Fegyverzajtól hangos uralkodásának úgyszólván minden eredménye megsemmisült azonban utolsó éveiben. Hanyatló korában fia Assurdánin-apli vezetésével általános lázadás tört ki ellene, amelynek ide-

jén leghívebb alattvalóinak a Babilóniától elcsatolt részek lakói bizonyultak. Bár kétségbeesetten küzdött a felkelés ellen, a nélkül kellett meghalnia, hogy a lázadást elfojtania sikerült volna.

ÖTÖDIK FEJEZET
ASSZÍRIA HANYATLÁSA

A III. Sulmán-asarédu ellen kitört lázadás leverése fiára és kiszemelt trónörökösére, V. Samsi-Adadra (823—810) maradt. Az uralkodó halála a viszonyokat természetesen még jobban összebonyolította s Assur-dánin-apli a legnagyobb erőfeszítést fejtette ki, hogy fivérével szemben a trónt magának szerezze meg. V. Samsi-Adad, mivel a rend helyreállítására önmagában nem volt elég erős, Bábelhez fordult segítségért.

Babilónia e segítséget nem mint a hűbéres kötelességét, hanem mint a III. Sulmán-asaréduától annak idején nyert támogatás viszonzását fogta fel s mint akkor az tőle, most ő kért ellenszolgáltatást Asszíriától. V. Samsi-Adad a kényszerhelyzetben ráfanyalodott a kívánt területi engedményre s bábeli segítséggel rövidesen le is verte lázadó fivéréét.

Győzelme után a Babilóniának átengedett területekért az északi hegyek közt szerette volna magát kárpótolni. Itt azonban olyan sikerekről, mint azelőtt, többé nem igen lehet szó. A hegyvidékben megjelentek az iráni népek előfutárai s új birodalomalakulatok vannak keletkezőben. Az idők jeleként Samsi-Adad hadai már baktriai tevéket is ejtenek zsákmányul s összemérik fegyvereiket az előretörő médekkel. Hogy a minden egyes esetben győzelmesnek jelzett hadjáratok nem érték el a kívánt céljukat, éppen az mutatja, hogy az asszír seregeknek évről-évre meg kellett látogatniok e nehéz terepet. Az is jellemző, hogy V. Samsi-Adad e hadjáratait kivétel nélkül a Tigris keleti partjáról vezeti észak felé és említést sem tesz Urarturól, amelyet megtámadni nem lát célszerűnek.

Ugyancsak eredménytelenek maradtak azok a kísérletek, amelyekkel Babilóniával szemben szerette volna a régi állapotokat helyreállítani. Bár feliratai szerint győzelmet aratott, sem elvesztett területeit, sem a Bábel fölötti hűbéri hatalmat nem bírta visszaszerezni.

Korai halála után Asszíria trónjára kiskorú fia, III. Adad-nirári (809—782) került, aki helyett anyja, Szammu-rámat — a legendás Szemirámisz — uralkodott. Amennyire emlékeink a következtetést megengedik, e történeti Szemirámisz nem sok közösséget vállal mondabeli képmásával. Tiszteletreméltó anyakirályné volt, aki fia helyett erős kézzel kormányzott s politikai befolyását még akkor sem vesztette el, amikor III. Adad-nirári a kormányzat átvételére éretté vált. Mindössze abban van igaza a legendás hagyománynak, hogy a méd hegyek közt s Urartuval szemben hadi sikereket is ért el. Ha ezek nem is voltak döntőek, a Guzana nevű területet (a mai Tell-Halaf környéke) mindenesetre sikerült Asszíriához csatolnia.

III. Adad-nirári önálló uralkodását Szíria megtámadásával kezdte meg. E hadjárata, amelyben Tiruszt, Szidont, Izraelt, Edomot, főként pedig Damaszkusz királyát, Mari-t („Uram“ = III. Ben-Hadad) szorítja adófizetésre, nem annyira asszír, mint inkább Szíriai szempontból vált fontossá. Damaszkusz vazallusai, akik az asszírokkal szemben is győztes állam elvakult hűbéruraságát sínylették, most elérkezettnek látják az időt a szabadulásra. Az izraelita Joás (kb. 800—785) háromszor támadja s veri meg III. Ben-Hadadot, visszaszerezvén tőle az elhódított izraelita városokat. A judai Amaszja (kb. 798-tól) is úgy érzi, hogy a régi dicsőség napjainak kell elkövetkeznie s megtámadja s megveri Edomot. Győzelme annyira a fejébe száll, hogy immár Izrael meghódítását tűzi ki céljául. Itt azonban csődöt mondanak képességei: Joás nemcsak megveri, hanem foglyul is ejti ot s hogy az Izrael elleni támadást feledhetlenné tegye számára, rést tör Jeruzsálem falain és kifosztja a templomot.

Mikor tehát III. Adad-nirári a Damaszkusz fölött aratott győzelmével együtt Palesztina meghódításáról is beszél, valószínűleg úgy érti a dolgot, hogy a hűbérúrral együtt a hűbéreseket is legyőzte. A valóságban azonban Palesztina meghódítása aligha jelentett többet, mint a hódolati ajándékokat, amelyeket e hadjáratban a palesztinai fejedelmektől is kapott. Távozása után ez uralkodók egyáltalán nem úgy viselkednek, mintha Asszíria vazallusai volnának. Az egymásközt vívott harcokban azonban állandóan gyöngül ellenállóképességük s rosszul fölhasznált függetlenségük nem csekély mértékben járul hozzá sorsuk megpecsételéséhez.

Még kevesebb eredményt érhetett el III. Adad-nirári az északi hegyek felé. Urartu egyre erősödött s Menuas, Ispuinis fia alatt oly hatalommá emelkedett, amely már az asszír érdekszférába is terjeszkedni mert. Van és Parszuas tartományok mellett Militia

vidékét is annektálta s már a távolabbi nyugat felé fordult érdeklődésével.

Az egyetlen ország, ahol AsszírIA komoly sikereket könyvelhet el, ismét Babilónia. Babiloniára Marduk-balátszu-ikbi (827—815) halála után tizenhét éves interregnum és polgárháború szakadt. Nem kevesebb mint kilenc király próbálkozik siker nélkül azzal, hogy a trónon, amelyet valahogy megszerzett, meg is maradjon. III. Adad-nirári szívesen látott segítő volt tehát, amikor hadaival mint rendcsináló megjelent s a zavargások leveretése után Eriba-Marduk (802—763) személyében AsszírIA-nak is kedves uralkodót ültetett Babel trónjára.

III. Adad-nirári halála után — valószínűleg külpolitikai okokból — még érezhetőbbé válik az ország hanyatlása. Úgy látszik AsszírIA-t is elérte a katonai hódító államok végzete. A zsákmányolásra berendezkedett országnak életszükségletévé vált a zsákmány, amelynek elmaradása az ország gazdasági életén keresztül minden vonatkozásban érezhetővé tette hatását. III. Adad-nirári utódainak egyetlen szerencséje volt, hogy Babilónia ebben az időben ugyancsak a mélyponton állott s nem is gondolhatott arra, hogy föléke rekedjék északi szomszédjának. Az egy emberöltőig tartó válság s a minden irányban szenvedett kudarcok végül AsszírIA-ban is belső zavarokra vezettek. V. Assur-nirári (753—746) idején, aki nyolc uralkodási évéből ötben „az országban maradt“, a hadi sikerekre szomjas asszírok felláztak s békés természetű uralkodójukat megölték.

HATODIK FEJEZET
///. TUKULTI-APAL-ÉSAR

A lázadás során, amely V. Assur-niráinak trónjába és életébe került, egy uzurpátor — III. Adad-nirári (809—782) fia — került a trónra, aki III. Tukulti-apal-ésar (745—727) néven az asszír történelem egyik legnagyobb uralkodója lett. Alig tizenkilenc éves uralma alatt visszaszerezte mindazt, amit Asszíria az utolsó harmincöt év alatt elvesztett s megalapozta hazájának több mint száz évig tartó világhatalmi helyzetét.

Alig hogy uralmát hazájában elismertette, első teendője volt, hogy Babilóniában rendet teremtsen. Itt Nabu-nászir (747—735) uralkodott, már amennyire az országot elárasztó arámi törzsektől uralkodni tudott. Nem lehetetlen, hogy Tukulti-apal-ésar éppen az ő kérésére vonult be seregével Babilóniába, hogy az arámi nomádok közt rendet teremtsen. Annyi bizonyos, hogy a sikeres hadjárat után — ha a nomád törzsekkel szemben egyáltalán lehet komoly sikerekről beszélni — Nabu-nászir továbbra is Bábel trónján maradt. Tukulti-apal-ésar megelégedett azzal, hogy Bábelben, Szipparban, Kutában bemutatta a főségét szimbolizáló királyi áldozatokat s fölvette a „Sumér és Akkad44 királya címet.

A Bábelhez való normális viszonyt helyreállítván, a keleti és északi népek ellen fordult. Ezek közt idők folyamán az urartuiak váltak Asszíriára a legveszedelmesebbekké. II. Sarduris elődei következetes terjeszkedési politikájához híven Asszíria gyöngeségét arra használta fel, hogy Szírián keresztül kiútat keressen a Földközi-tengerhez. Tukulti-apal-ésar mindenekelőtt a korábban asszír-hűbéres Árpád ellen vonult. Mivel azonban az urartuiak felmentő sereget küldtek a város segítségére, abbahagyta az ostromot s a felmentő sereg elé sietett. A két sereg Kummuh területén találkozott s az ütközetben hosszú idő óta először az asszírok bizonyultak az urartuiaknál erősebbeknek. A megvert és szétszórt urartui katonaság egész felszerelését hátrahagyva menekült az Eufráton keresztül. Ezután újra Arpadra került a sor. A város háromévi ostrom után végre az asszírok kezére került s Mati-ilu halálával fizetett szívós ellenállásáért.

Ezután a Nairi országokat, amelyek legelőször kerültek Urartu birtokába, hódította vissza Asszíria számára. A hódítás természetesen csak addig tartott, amíg seregei a hegyek közt időztek, de az a körül-

mény, hogy ennyire be tudott hatolni a hegyek közé, maga is rendkívüli eredmény volt a közelmúlt sikertelenségeivel szemben.

738-ban újra Szíria foglalkoztatta. Ez alkalommal Jaudi (nem Juda, hanem egy kis ország az Amanusz hegységtől keletre) királya, Azarjahu szervezte meg a környéken fekvő tizenkilenc városfejedelemséget, a.z ellenállásra vállalkozása azonban balul ütött ki, mert az asszír seregek egyszerűen legázolták az ellenállókat s Tukulti-apal-ésar e területrészt is bekebelezte Asszíriába.

A győzelem hírére Szíria és Palesztina fejedelmei — köztük az izraelita Menahem — siettek hódolataikat és ajándékaikat Asszíria királyának bemutatni. Nyugaton rendet teremtven Urartu ellen vonult és ez alkalommal Sardurist egészen a Van-tó melletti fővárosáig, Turuspasig szorította vissza. Bár e várost, mely a vízen keresztül könnyű szerrel tudta magát élelmezni, elfoglalni nem bírta, Urartu hatalmát annyira szűk körre szorította, hogy hosszú ideig nem mehetett veszedelmes ellenfél számba.

A következő években újra Szíria-Palesztina került sorra. Először északról dél felé végigportyázta a Földközi tenger partvidékét, majd Aház, Juda királya kívánságának tett eleget (733), aki az izraelita Pekah és a damaszkuszi Raszun ellen kérte segítségét. E hadjárata Izrael nagyrészen való megszállását, Pekahnak az izraeliták részéről való meggyilkolását s az újonnan trónra került Hósea meghódolását vonta maga után. A hadjárat további folyamán Damaszkusz megkerülésével egészen Gázáig nyomult előre, ahonnan Hanno király az ellenséges seregek közeledésének hírére Egyiptomba menekült.

Az e hadjáratban érintetlenül hagyott Damaszkusz sorsa 732-ben teljesedett be. A város nehéz ostrom után elesett, Raszun kötélre jutott s a levitézlett arámi állam területe asszír közigazgatás alá került. A többi szíria-palesztinai fejedelmek — velük a judai Áház — az elfoglalt Damaszkuszban mutatták be hódolatukat a győztes asszír királynak.

Északon és nyugaton így rendet teremtven, Tukulti-apal-ésar figyelme Babilónia felé fordult. Itt Nabu-nászir halála után a rend újra felborult. Az arámiak elhatalmasodása olyan zavarokat idézett föl, hogy Asszíria nem helyezkedhetett többé arra a kényelmes álláspontra, amely mellett eddig kitartott. A bábéli király személye ugyanis eddigelé teljesen közömbös volt az asszír uralkodók előtt, hacsak nem vonta kétségbe Asszíria hűbéri jogait. Tukulti-apal-ésar meggyőződhetett arról, hogy azok a káld kalandorok, akik Bábel trónját időnként

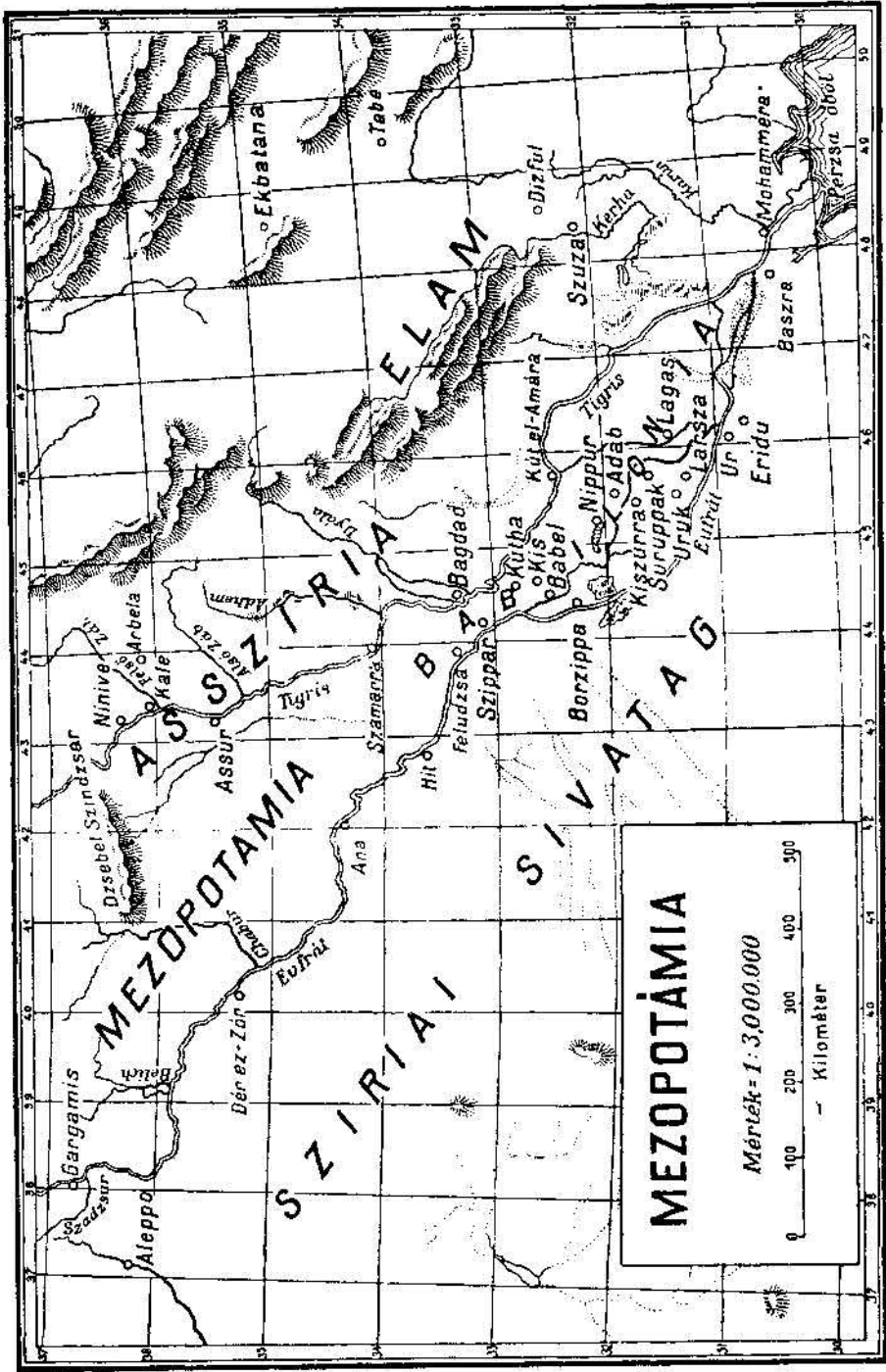
a hatalmukba kerítik, a legritkább esetben hajlandók az asszír király főségét tartósan elismerni. Tehát az eddigi gyakorlattal szemben gyökeres szakításra határozta el magát. Mikor a káld Ukin-zér (732—730) Babel trónjára került és Asszíriát kihagyta a számításaiból, Tukulti-apal-ésar hadsereggel tört rá, elfogta Őt és a helyett, hogy asszír szempontból megbízható uralkodó után nézett volna, önmagát tette meg Babel királyává. E minőségében azonban, hogy Babilónia különállását a babiloniak érzékenységére való tekintettel külsőleg is kifejezésre juttassa, a Pulu nevet vette föl.

Tukulti-apal-ésar bel- és külpolitikáját trónrajutásának körülményei határozták meg. Oly uralkodók után került a trónra, akik bebizonyították, hogy a katonai állam harcok nélkül elsorvad s békés hajlandóságukkal hazájukat a lejtőre vitték.

Neki, ha az idők kerekét vissza akarta fordítani, újra a hódításokat kellett Asszíria céljainak központjába állítania. Ennek a vállalt feladatának meg is felelt. Hogy a hódított területek ne szakadhassanak el oly könnyen Asszíriától, mint III. Adad-nirári után, azt két eszközzel próbálta elérni. Egyrészt lehetőleg nem vazallus államokat szerzett, hanem a meghódított területeket beszervezte az asszír közigazgatásba. Másrészt rendkívül kiadós mértékben alkalmazta a meghódított területek lakosságának kicserélését. Ő maga kifejezetten azt hozza fel e gyakorlata céljának, hogy asszíriai népeit minél hamarabb egy nyelvűekké tegye. Hogy „asszírosító” -tervei nem úgy váltak be, mint ahogy szeretne volna, annak legfőbb oka az volt, hogy ekkora területnek egynyelvűvé tételére sokkal hosszabb, idő lett volna szükséges, mint amennyi a gyorsan terjeszkedő Asszíriának rendelkezésére állott.

Belpolitikája ugyancsak a megelőző viszonyok tanulságainak a levonásáról tanúskodik. Erezvén azt, hogy az anyaföldtől természetesen elszakadó katonaállam végül is elveszti a szilárd alapokat a lába alól, minden törekvése arra irányult, hogy az ország súlypontját újra a nemzeti érzésű kisbirtokos osztályra helyezze át. Ezért azon volt, hogy a földművelő társadalmat az elszegényedéstől megvédje s a nagytőkét a latifundiumok megszerzésében megakadályozza. E törekvésében azonban szembe került a papsággal, amely egyfelől minél nagyobb földterületeket iparkodott megszerezni, másfelől pedig minden alkalmat megragadott arra, hogy földbirtokát a közterhektől mentesítse.

Nagy győzelmei megmentették őt attól, hogy a szembenálló érdekek surlódásai közt felőrlődjék s életét az ellenkező oldalról jövő forradalomban fejezze be, mint amely őt trónhoz juttatta. A két párt

harca azonban utódainak is sok gondot okozott s nem kevésbé járult hozzá Asszíria szerencsétlen bukásához.

Fia és utóda, V. Sulmán-asarédu (727—722) uralma valóban nem más, mint a nagyszabású apa uralkodásának függeléke. Történetének rekonstruálásában is jórészt külső forrásokra vagyunk utalva. Ezek szerint V. Sulmán-asarédu, aki Babelben Ululái néven uralkodott, hadat vezetett Izrael ellen. A hadjárat oka az volt, hogy Hosea, az egyiptomi Szibé fáraóban bízva, a trónváltás alkalmából megszüntette az adófizetést. E hadjárata — miután a megígért egyiptomi csapatok nem siettek Hosea segítségére — sikerrel is járt. Izrael fővárosa, Szamaria, három évi ostrom után elesett. Sulmán-asarédu azonban az egyetlen győzelmét már nem érthette meg, mert áldozatul esett annak az összeesküvésnek, amelyet a papi párt emberei szőttek ellene.

HETEDIK FEJEZET

SARRU-KÍN

A Sulmán-asarédu ellen összeesküvők, II. Sarru-kínban (721—705), III. Tukulti-apal-ésar második fiában, aki mint hadvezér állt a lázadás élére, a maguk emberét ültették Asszíria trónjára.

Mint a papi párt embere, II. Sarru-kín megszüntette azokat a rendszabályokat, amelyeket III. Tukulti-apal-ésar életbeléptetett s amelyeket a papság a maga érdekeire sérelmeseknek tartott. Egyébként azonban sokban emlékeztet nagynevű apjára, akit valószínűleg példaképül is választott magának.

Uralma kezdetén befejezi az Izrael elleni hadjáratot, amely Szamaria pusztulásával (722) ér véget. A meghódított terület lakosságát a méd hegyek közé s a Belih és Habur mentére deportálta, helyüket a birodalom egyéb részeiből odaszállított telepésekkel töltötte be. És Szamariát az Asszír birodalom területéhez csatolta.

Ezután Babilóniába kellett sietnie csapataival. Itt ugyanis egy káld vezér, Marduk-apal-iddin, a trónváltást arra használta fel, hogy elámi segítséggel magához ragadja Babilóniát. A szamariai elfoglaltságából felszabadult Sarru-kín Dér mellett, az elámi határ közelében ütközött meg Marduk-apal-iddin és az elámi Humbanigas egyesült seregeivel. Bár felirataiban az ütközet győzelmét magának tulajdonítja, a valóság az, hogy Marduk-apal-iddint nem sikerült eltávolítania Babi-

lóniából. Ennek ellenére Babilóniát a következő években békén hagyja s — Tukulti-apal-ésar mintájára — előbb a határain leskelődő egyéb ellenségekkel akar leszámolni.

Mindenek előtt Szíriában akad sürgős elintéznivalója. Itt Hamat asszírbarát uralkodóját, Eni-Elt, a harcias Jau-bid váltotta fel a trónon, aki — kétségtelenül egyiptomi ösztökélésre — elérkezettnek látta az időt arra, hogy szakítson Asszíriával. Vele tartott az Egyiptomból visszatért gázai Hanno s a szövetségbe beálltak Szíria—Palesztina egykor független tartományai, sőt a Tukulti-apal-ésartól adófizetésre kényszerített arab törzsek is. A koalíció, miután Szibé fáraó is segédc csapatokat szerelt fel, nem volt egészen veszélytelen Asszíriára. Sarrukín azonban nem várt gyorsasággal lecsapott a rebellekre, mielőtt azok kellőképpen felkészülhettek volna a fogadására. Először is Karkar mellett (720) gyorsan és eredményesen végez Jau-bid csapataival, majd Gáza ellen fordul. Hanno az asszírok közeledtének hírére kiüríti Gázát s dél felé vonul vissza, hogy az egyiptomi segédc csapatokkal egyesülhessen. A felvonuló egyiptomiak s a visszavonuló gázaiak Rafiánál találkoznak össze s az egyesült csapatok szembefordulnak az asszír hadsereggel. Az ütközet Sarrukín javára dől el. Szíria-Palesztina városai és az arab törzsek természetesen sietnek őt biztosítani adójukkal és ajándékaikkal is értékesebbé tett hűségükről.

Sarrukín nem ért rá ítéletet tenni a hűtlen városok felett, mert északra kellett sietnie, ahonnan birodalmát Urartu részéről fenyegette komoly veszedelem. I. Rusa, Urartu ezidei királya egyre komolyabb lépéseket tett Urartu régebbi hatalmának visszaállítására.

Miközben Sarrukín Kappadokiában jár, Rusa a III. Tukulti-apal-ésar idején asszír hűségre tért malmiakat akarja az asszírok ellen megszervezni. Mindenek előtt felhasználva az éppen bekövetkezett trónváltozást — eltávolítja az asszírbarát uralkodóházat. Az atyja trónját elfoglalni készül Azá, úgy látszik egy az urartuiaktól szított lázadásnak esik áldozatává, amely egy Bagdattu nevű felkelő vezetése alatt az urartuiak és szövetségeseik támadásával egyidejűen tört ki. Sarrukín, hogy az Urartu felől fenyegető veszedelmet véglegesen elhárítsa, minden vonatkozásban le akar számolni Rusával. Előbb azonban Gargamissal, a még mindig fennmaradt hatti városfejedelemséggel kell végeznie. Pisiris, Gargamis királya hiába védekezik, hiába a muski Mita segítsége. A város 717-ben elesik s Pisiris népével együtt deportálásra kerül.

Innen kezdve Sarrukín haditevékenysége nagyrészt az örmény hegyek közt játszódik le. Három esztendeig tart az elkeseredett harc,

amelyben az asszír hadak véglegesen eltüntetik Urartut a föld színéről. Sarru-kín az első évben a lázadó manni Bagdattut elevenen megnyúztatja s helyére Azá öccsét Ulluszunut ülteti a trónra. Majd mikor Ulluszunu I. Rusa pártjára áll, a következő évben fegyverrel téríti észre megtévedt vazallusát. 714-ben azután hatalmas sereggel újra Urartuba tör s kierőszakolja a végleges döntést. Az asszír hadak Rusa kétségbeesett védekezése dacára diadalmasan nyomulnak előre, elpusztítva mindent, ami útjukba kerül. Rusa a hegyekbe menekül, de ott — nem akarva megérni az asszír fogság borzalmait — valószínűleg öngyilkossá lesz.

Sarru-kín e leszámolása Urartuval a következő években Asszíria érdekei szempontjából túlságosan alaposnak bizonyult. Maga az asszír király tette ellenállásra képtelenné azt az ütköző állapotot, amely az iráni népvándorlás hullámain ezideig távoltartotta Asszíriától. A győzelem keserű következményeit azonban Sarru-kín nem látta előre s abban a hiszemben, hogy legveszedelmesebb ellenségével végzett, utolsó nagy háborús feladatául Marduk-apal-idinnek Bábelből való eltávolítását tűzte ki.

Mint minden munkáját, ezt is alaposan akarta elvégezni. Hadsergét két részre osztva, az egyiket 710-ben a Tigris mentén küldte dél felé, hogy Marduk-apal-iddint elámi szövetségesétől, a Humbanigast felváltó Suttur-nahunditól elválassza, a másikkal maga vonult Babilónia szívébe. Ily módon stratégiailag megnyerte a háborút a nélkül, hogy komoly összeütközésre került volna a dolog. Az elámiak nem mertek megmozdulni s a számításaiban csalódott Marduk-apal-iddin Bét-Jakinba, majd mikor Sarru-kín ide is utána ment, Elámba menekült.

A Bábelbe győztesen bevonuló asszír uralkodót a túlsúlyban levő papi párt mint szabadítót üdvözölte s kész volt őt királyává koronázni. Sarru-kín azonban — talán hogy a bábeliek érzékenységét kímélje, talán hogy a bábeli királlyal együtt járó lekötöttségektől szabaduljon — nem fogadta el a trónt. Felvette a szerény „helytartó“ címet s ilyen minőségben kormányozta birodalma déli felét 705-ben bekövetkezett haláláig.

Babilónia meghódításával Sarru-kín elérte hatalma tetőpontját. Birodalma a Perzsa-öböltől az örmény hegyekig s Zagrosztól a Földközi-tengerig terjedt. Hódoló ajándékot küldött Mita (Midász), Tilmun szigete s Ciprus szigetének görög fejedelmei, az első görögök, akik Asszíriával közvetlen kapcsolatba kerültek. Az itt-ott fellobbanó apróbb lázadásokat az asszír hadsereg könnyűszerrel elintézte s nem

akadt fejedelem, aki Sarru-kín hatalmának jogosságát büntetlenül kétségbevonhatta volna. Uralma vége felé elkészült az új főváros is, amelyet Ninive fölött épített s 707-ben elfoglalhatta új palotáját, amely a világhatalom uralkodójához méltó volt.

Halálát egy apró-cseprő csetepaté alkalmával lelte Elámtól északra. Nem lehetetlen azonban, hogy nem ellenséges fegyver, hanem orgyilkos kéz oltotta ki életét. Sőt az is lehetséges, hogy halálában fiának és utódának, Szin-ahé-ríbnek (Szanherib) is része volt.

NYOLCADIK FEJEZET

SZIN-AHÉ-RÍB

Sarru-kín halála hírére a leigázott országokban a függetlenségnek új reménye támadt. Babilónia, illetve a Bábel birtoklását igénylőkáld fejedelmek Elámmal szövetkeztek az asszír trónváltás lehetőségeinek a kihasználására s Szíria-Palesztina fejedelmei is megint egymásra találtak és felvették az összeköttetést az arab törzsekkel és Egyiptommal, amely az etiópjai dinasztia hatalomra jutása (kb. 728) óta újra szerepet akar játszani Ázsiában.

Szin-ahé-ríb (705—681) legelőször Babilóniával akart leszámolni, afeol a helyzet leginkább volt élére állítva. Itt Bét-Jakin fejedelme, a már ismert Marduk-apal-iddin kísérletezett újból elámi segítséggel.

Marduk-apal-iddin 80.000 elámival erősített seregét az asszír hadak Kis és Kuta mellett szétverték. Marduk-apal-iddin azonban, mint mindig, most is megtalálta a módját, hogy az elfogatási elkerülje. E győzelme után Szin-ahé-ríb az asszír udvarban nevelkedett Bel-ibnit ültette Bábel trónjára, maga pedig a keleti hegyekbe vonult, hogy a kassu törzseket meghódoltassa.

Míg ő délen és keleten volt elfoglalva, Szíria-Palesztina, Egyiptom biztatására, elszakadt Asszíriától és megszervezkedett az ellenállásra. Az ellenállásnak lelkei a tiruszi Luli, akinek hatalma Tirusz és Szidon körül nemcsak Szíria egy részére, hanem Ciprus keleti felére is kiterjedt s a judai Hizkija, aki Izaiás próféta intelmei ellenére beállt a szövetségbe, sőt beleegyezett, hogy Ekron asszír-barát uralkodóját Jeruzsálemben internálják. Mikor Szin-ahé-ríb hadai Szíriában megjelentek, ott ismétlődött a régi játék. A lázadó fejedelmek

javarésze adókkal és ajándékokkal kereste fel az asszír táborn. Maga Luli a tengerre menekült s Szin-ahé-ríb Tu-baalt (Ito-baalt) ültette helyette trónra.

Néhány ellenálló város elpusztítása után az asszír hadak Jeruzsálem felé vonultak, hogy Hizkija bűnéért elégtételt vegyenek. Időközben azonban híre jött, hogy az egyiptomi és arab felmentő csapatok megérkeztek s ezért Szin-ahé-ríb előbb ezekkel akart leszámolni. Éltekénél (Altaku) találkoztak az ellenséges csapatok s az ütközet Szin-ahé-ríb győzelmével végződött. A győzelem hírére Hizkija kiadta Ekron Jeruzsálemben internált királyát s 30 talentum aranyat és 800 talentum ezüstöt küldött Lakisba Szin-ahé-ríbnek, hogy lázadásáért bocsánatot nyerjen. Szin-ahé-ríb az ekroni zendülőket kivégeztetvén, a Jeruzsálemből szabadult Padit újból trónra ültette s Jeruzsálemet fogta ostrom alá. A védekezésre kényszerült Hizkija azonban kitartott s Szin-ahé-ríbnek meg kellett elégednie azzal, hogy Juda elfoglalt városait szétszította a hozzá hű fejedelmek közt. Végül az ostromot is abba kellett hagynia, miután az ostromló seregek közt pestis tört ki; főképpen pedig, mivel a bábeli események sürgős közbelépését tették ajánlatossá.

Bél-ibni, kit Szin-ahé-ríb ültetett Bábel trónjára, nem sokáig bírta az ellenállást az asszír-ellenes befolyással szemben. Valószínűleg kedve ellenére szövetségre kellett lépnie a ravasz Marduk-apaliddinnel s egy másik káld fejedelemmel, Musézib-Mardukkal s el kellett ismernie Elám főségét. Szin-ahé-ríb Babilóniában termett, mielőtt a szövetségesek az egységes hadműveletekre nézve megállapodhattak volna s az egyes seregeket külön-külön megverte. Bél-ibni maga is fogságba esett és újra Asszíriába került s Szin-ahé-ríb, hogy Bábel felől biztonságban tudja magát, tulajdon fiát, Assur-nádin-sumit tette meg Babilónia királyává. Elámmal s az arámi törzsfőnökökkel való leszámolását ez alkalommal is el kellett halasztania, mert a keleti és északi hegyekben s Kilikiában gyúltak ki a lázadás tüzei s ott kellett az asszír csapatoknak rendet teremteniök.

Csak öt év múlva került a sor újból a déllel való leszámolásra. Marduk-apaliddin a várható asszír bosszuló hadjárat elől népével együtt felkerekedett s elhagyva hazáját Bét-Jakint Elámba költözött. Szin-ahé-ríb ezért hihetetlen nehézségek közt tiruszi, szidoni és görög matrózokkal megrakott hajóit a Perzsa-öbölbe juttatta s a tenger felől tört be Elámba. Az asszír csapatok — Szin-ahé-ríb maga vihartól félvén, nem mert átkelni a tengeren — feldúlván a bit-jakíniak új lakóhelyeit, dicsőséggel tértek vissza a razziáról.

E betörést megbosszulandó, az elámi Hallus büntető hadjáratot vezetett Babel ellen, a várost elfoglalta s Szin-ahé-ríb fiát fogságba vetvén, Nérgal-usézibet (693) ültette hűbéreseként Babel trónjára. Szin-ahé-ríbnek tehát újra közbe kellett lépnie. Nérgal-usézib és az elámiak Nippurnál várták be az asszír csapatokat s itt folyt le a véres ütközet, amelyben a babiloni és elámi csapatok teljesen tönkrementek. Nérgal-usézib asszír fogságba került s a vereség nyomán Elamban is lázadás tört ki, amely Hallusnak életébe került. Szin-ahé-ríb, hogy a zavargásokat kihasználja, Elámba nyomult. Kutur-nahundi, Hallus utóda, nem érezvén magát az ellenállásra képesnek, az elámi hegyekbe vonult vissza nyomában az asszír csapatokkal. A beköszöntött esős évszak azonban megakasztotta a diadalittas üldözőket. Szin-ahé-ríb a fagy és eső elől kénytelen volt visszafordulni.

Kotur-nahundi Hallushoz hasonlóan lázadásban veszítette életét s Elám trónját Umman-menanu foglalta el, akinek legelső dolga volt a bábellekkel felvenni az érintkezést. A bábellek Musézib-Mardukot, (692—689) a már előzőleg is szerepet játszott káld vezért elfogadták királyuknak s az E-szag-ila templom kincseivel lehetővé tették Umman-menanunak, hogy jelentékeny haderőt bocsáthasson az asszírok ellen rendelkezésükre. Míg Umman-menanu élt, nem is boldogult Szin-ahé-ríb a felkelőkkel, sőt Halule városánál — dacára ellenkező irányú bizonykodásainak — 691-ben alapos vereséget szenvedett. Mikor azután Umman-menanu (689-ben) gutaütés következtében meghalt, egyszerre megfordult újból a kocka. Az asszír csapatok rajtaütöttek a szövetségesétől megfosztott Babelen s elfoglalták. Szin-ahé-ríb azután az ellenállás felett érzett dühében a szent várost a földig leromboltatta és Babilónia megszűnésének dokumentálására a bábeli isteneket Ninivébe hurcolta.

Babel elpusztításával elhallgatnak Szin-ahé-ríbra vonatkozó feljegyzéseink. Mindössze töredékes felirat-utalásokból sejthetjük, hogy élete utolsó éveiben Palesztina s Arábia látták az asszír csapatok. Halála előtt a trónutódlás kérdését kananita eredetű felesége tanácsára oly módon rendezte, hogy idősebb fiai kizárásával egy koronatanácson Assur-ahé-iddint kiálttatta ki utódjává. A mellőzött királyfiak, miközben a trónra kiszemelt Assur-ahé-iddin az asszír hadak élén Urartu ellen hadakozott, palotaforradalmat támasztottak s bosszúból meggyilkolták atyjukat 681-ben.

KILENCEDIK FEJEZET

AS SOR-A HÉ-ID DIN

Assur-ahé-iddin (681—669) atyja halála hírére erőltetett menetben tért vissza Asszíriába, hogy a trónt a maga számára biztosíthassa. A lázadók Hani (Hali?)-galbat (rabbat?)-ban, Malátja környékén állták útját, de az ütközet Assur-ahé-iddin javára dőlt el. Az ütközet hevében a lázadók oldalán harcoló asszír csapatok ugyanis Assur-ahé-iddinhez pártoltak s az atyagyilkos testvérek szövetségében harcoló urartuiak és egyéb idegenek maguk nem bírták az ellenállást az elkeseredetten küzdő Assur-ahé-iddinnel szemben. Aki a fölkelők közül menekülhetett, menekült; aki a Nini vébe bevonuló uralkodó kezébe esett, azon kegyetlenül elégtételt vett.

Trónját biztosítván Babilónia felé fordította figyelmét, amelyet a testvérharcok idején megint az arámiak fenyegettek. Mindenekelőtt Marduk-apal-iddin fiát, Nabu-zér-kénis-lísir-t kellett kivernie, aki babiloni területre törve Urukot fogta ostrom alá. Kezdetől fogva barátságos érzelmekkel viseltetvén Babilóniával szemben, szerette volna azt az igazságtalanságot jóvátenni, amelyet atyja Babel lerombolásával elkövetett s elhatározta, hogy a szent várost újraépíteti. Mielőtt azonban terve végrehajtásához foghatott volna, el kellett távolítania azt az arámi törzset, amely a lerombolt várost és környékét birtokába vette. Csak ezután telepíthette vissza a város szétszórt lakosságát és Asszíriába hurcolt isteneit s foghatott az építkezéshez.

Mint itt, az atyáitól legyőzött egyéb népekkel szemben is szeretett volna a békülékenység álláspontjára helyezkedni. Úgy látszik, Babilónia iránt érzett barátsága a kultúra és polgárisultság tiszteletéből fakadt, vagy legalább is ezzel kapcsolatban állott. Fiát, Assurbán-aplit mindenesetre kultúr-uralkodóvá nevelte fel. Sajnos azonban béketörekvései nem jártak sikerrel. Tizenkétéves uralma a harcok szakadatlan láncolata volt s bár hadivállalatai sehol sem mondhatók balsikerűeknek, a végső eredmény tekintetében nem ért el többet, mint hogy örökölt birodalmát — bár minden oldalról veszélyeztetve — csorbítatlanul hagyhatta örökösire.

Legnagyobb gondot okozták neki a később Asszírria pusztulását előidéző iráni törzsek, amelyek alatta lépnek fel először igazán fenyegető módon. Így mindenek előtt a kimmérik (ékiratosan gimirrai, a bibliában Gomer, később kimr, kimber néven), akiket a Sarru-kíntól

legyöngített Urartu nem bírt többé visszaszorítani. Mennyire komolyan érezte Assur-ahé-iddin a veszedelmet, amely őt e nép részéről fenyegette, mutatják azok a jóslat-kérések, amelyeket a napistenhez, Samashoz intéz a kimmériekkel kapcsolatban s amelyekből a szorongó aggodalom hangzik felénk. Az Urartu helyére lépő kimmériekkel szemben még azt is szükségesnek tartja, hogy szövetséges után nézen. Ilyenekül kínálgatik számára a kimmérieket nyomonkövető szkíták (asguzai), akiknek királya, Bartatua (a görögök Prototyese), a szövetség megpecsételésére feleségül kapja a „világmindenség királyának⁴⁴ leányát. Ellenkező irányú bizonykodásai ellenére azonban époly kevéssé tudott a kimmériekkel szemben komoly eredményeket elérni mint ahogy távlati hiba részéről, mikor az északkeleti és keleti hegyek közt foglalul ejtett méd harcosokat s békét kérő „méd fejedelmeket,, azzal az öntudatos megjegyzéssel emlegeti, hogy a médeket sikerült legyőznie.

Látszólag legfényesebb győzelmét Szíria-Palesztinában vívja ki. 677-ben a nyugatra törvén, bevette, s leromboltatta Szidon, majd „Assur-ahé-iddin-vára“ néven új várost alapított mellette. Miután Szidon királyát is sikerült kézrekerítenie és kivégeztetnie, a többi szíria-palesztinai fejedelem a tiruszi Baallal élükön sietett asszír-hűségre térni.

A hódló fejedelmek közt ott találjuk Menassét, Hizkija fiát is, aki atyjával ellentétben uralma kezdetétől az asszír-barátság híve volt, sőt a jeruzsálemi templomban Jahve mellett az egyéb isteneknek, „a menny egész seregének“ oltárokat emelt. De elismerik Assur-ahé-iddin főségét a ciprusi fejedelmek is, akik ugyancsak tanácsosnak látják az immár hajóhad birtokában lévő félelmes hatalom jóindulatát ajándékaikkal megvásárolni.

Palesztinában lévén, Assur-ahé-iddin időszérúnék érezte, hogy a rablótámadásokra egyre kaphatóbb arab törzseket megfékezze. Ezért a sivatagon keresztül egy büntető razziát vezetett Arábia szívébe s fegyverrel tanította meg a sivatag fiait Asszír-ia tiszteletére.

TIZEDIK FEJEZET
EGYIPTOM MEGHÓDÍTÁSA

Assur-ahé-iddin épúgy mint elődei, jól látta, hogy Szíria-Palesztina zavargásai mögött csaknem mindig Egyiptom a tulajdonképpeni támadó fél. Különösen, mióta a Sabakó-tól 728 körül alapított etiopiai dinasztia került a trónra, egyre érezhetőbbé vált, hogy Egyiptom nagyhatalmi ambícióinak első állomása Szíria-Palesztina. Ha erői nem is futották annyira, hogy ez ősi egyiptomi területet annektálja, legalább azt akarta megakadályozni, hogy ott Asszíria szilárdul megvethesse lábát.

Hogy Szíria-Palesztina állandó lázongásainak egyszersmindenkorra véget vessen, Assur-ahé-iddin elhatározta, hogy gyökerén támadja meg a bajt s — amit egyetlen elődje sem mert vállalni — leszámol Egyiptommal. Egy babiloni krónika elbeszélése szerint négy ízben — 647-ben, 673-ban, 670-ben s 668-ban — vezetett hadjáratot Egyiptom ellen. E hadjáratok közül csak a harmadik mondható sikeresnek. Miután a sivatagon arab sejkék vezetésével a Sa-Nabu-su parancsnoksága alatt álló asszír hadsereg áthaladt, Tarku (Tirhaka) fáraó Is-hupriánál fogadta a támadókat. A nagy kedvvel harcoló asszír csapatok azonban szétverték az elkeseredetten védekező egyiptomi sereget. A sebesült Tarku hadserege romjaival Memfiszbe, majd innen Tébába menekült. Az üldöző asszír hadak az első irammal elfoglalták Memfiszt, ahol asszír fogságba került Tarku családja is és ahonnan ötvennél több királyszobrot küldtek a győztesek Ninivébe. Ugyancsak elesett hamarosan Téba is. Hadserege szétzüllése után az idegen eredetű Tarku, úgy látszik nem tudott szert tenni Egyiptomban kellő számú hívőre s kénytelen volt Etiópiába menekülni, hogy új hadsereget toborozzon.

A Tébáig meghódított Egyiptomot az asszírok huszonkét kormányzóságra osztották s királyoknak nevezett benszülött kormányzók vezetésére bízták. A benszülött kormányzók mellett természetesen ott találjuk az asszír rezidentst s a kormányzásban segédkező tisztviselők egész seregét. Asszíria királya pedig büszkén vette fel egyéb címei mellé az „Alsó-, Felső-Egyiptom és Kús (Etiópia) királyainak királya“ címet is. Egyiptom organizációját közigazgatási szempontból a legszebben elintéző, Assur-ahé-iddin hazájába tért vissza. Itt, úgy látszik, távolléte alatt a királyfiak közt nézeteltérés támadt a trónöröklés kérdésében s a nézeteltérés átcsapott az ország vezető köreire is.

A trónöröklés megszokott rendje szerint a birodalom trónjának legitim örököse Samas-sum-ukin lett volna. Samas-sum-ukint azonban az asszír előkelőségek, — talán Babel iránt érzett barátságos hajlandósága miatt, úgy látszik, nem igen kedvelték. Ellene s a fiatalabb testvér, Assur-bán-apli mellett foglalt állást Assur-ahé-iddin még életben levő anyja Nakia is, akinek annak idején Assur-ahé-iddin is köszönhette, hogy soronkívül trónörökössé lett. Nakia, úgy látszik, agg korára sem vesztette el a politikai játékok iránti érzékét s a korosztályok szerinti rangsorolás ellen táplált ellenszenvét.

Assur-ahé-iddin a halála esetére testvérharccal fenyegető vizályt oly módon próbálta megoldani, hogy mindkét fiát kielégítse. Felosztotta tehát köztük a birodalmat és Samas-sum-ukint Babelben, Assur-bán-aplit pedig Assurbanban tette meg trónörökössé. Bár udvaroncái ez elhatározását úgy üdvözölték, hogy valósággal az istenekre emlékeztető bölcsesség sugalmazta, Assur-ahé-iddin e lépésével, a következmények tanúsága szerint, a legrosszabb szolgálatot tette hazájának. Mindkét fiát kielégíteni akarván, mindkettőt elégedetlenné tette.

Miközben így a trónöröklés kérdésének rendezésével foglalkozott, Egyiptom felől rossz és egyre rosszabb hírek érkeztek. Mikor Assur-ahé-iddin visszatért Asszíriába, Egyiptomban egy tökéletesen szervezett közigazgatási apparátust hagyott hátra, de nem volt módjában kellő számú katonaságot is hátrahagyni. Pedig erre ott nagyobb szükség lett volna.

Tarku, akinek vállalkozó kedvét seregének megsemmisítő veresége sem tudta elvenni, hazájába szökve, azonnal új hadsereg összegyűjtéséhez fogott. Alig húzták azután ki lábukat az asszír csapatok Egyiptom földjéről, ő máris visszatért s megindította a munkát a beneszülött kerületi kormányzók Asszíria elleni megszervezésére. Ezek egy része, akár a gyűlölt asszíroktól elűzött törvényes uralkodó iránti hűségből, akár a mégis csak fenyegetőbb etiop-dúlástól való félelmében, hajlott is a szóra. Az asszírok előtt teljes titokban megszervezték tehát a felkelést. Tarku megjelent Memfisben s egy adott jelre a lázadók Egyiptom egész területén lemészárolták vagy elűzték az asszír hatalom képviselőit és helyreállították a régi állapotokat.

Ez események hírére Assur-ahé-iddin újra hadai élére állt, hogy a lázadó Egyiptomot megrendszabályozza. Szándékát azonban nem hajthatta végre, mert az Egyiptomba vivő úton meghalt.

TIZENEGYEDIK FEJEZET
ASSVR-BÁN-APLI

Assur-bán-apli (668—626) atyja halála után Asszír trónjára ülén, mindenekelőtt az egyiptomi hadjáratot fejezte be. Az asszír seregek a 670-ben már szerepelt Sa-Nabu-su vezetése alatt behatoltak Egyiptomba s már a határon szétverve Tarku hadait, a menekülőket Memfiszén keresztül Tébáig üldözték. Míg az asszír hadak Tébáig jutottak Tarku újból elhagyta Egyiptomot. Módját ejtette azonban, hogy továbbra is fenntartsa az összeköttetést a színleg újból asszír hűségre tért kerületi kormányzókkal, akik az asszír csapatok hátában fellázkodtak. A lázadást a visszaforduló asszír hadsereg természetesen hamarosan elfojtotta s a kerületi fejedelmek bilincsből tették meg az utat Ninivébe. Assur-bán-apli, ki a reménytelennek látszó ellenségeskedés helyett Egyiptom békés birtoklására vágyott, a fejedelmek egyikének, Nikúnak, aki meg tudta őt győzni jóindulatáról, megbocsátott, sőt szaiszi kormányzói székét is visszaadta. Számításaiban természetesen csalódott, mert Nikú hazájába visszatérve ugyanott folytatta az Asszír elleni intrikákat, ahol elhurcolásakor abbahagyta.

Tarku 667-ben bekövetkezett halála után unokaöccse és utóda, Tandamánu (Tanuat-Amon) legelső kötelességének tartotta, hogy betörjön Egyiptomba. A fölkelés ez alkalommal, bár Tirusz is felmondta a barátságot, nem járt eredménnyel. Az új asszír hadak közeledtének hírére Tandamánu megszökött s a kerületi fejedelmek ártatlanságuk bizonygatásával lábcsökra járultak Assur-bán-apli elé.

Az egyiptomi győzelmes hadjárat után Assur-bán-apli két obeliszket Tébából Ninivébe szállíttat, maga pedig Tirusz lázadásának elfojtására siet. Baal, Tirusz királya az asszír seregektől körülzárva, vízvezetékeitől megfosztva, kényre-kegyre kénytelen megadni magát s a kegyelemért a maga és fivérei leányait ajánlja fel az asszír uralkodó háreme számára.

A kitűnően megszervezett asszír hadsereg ezidőben győzelmet győzelemre halmoz. Az urartu déli részén levő Mannái ország elpusztul, az elamita Teummán elleni hadjárat fényes győzelemmel végződik, Kilikia és Tabal fejedelmei iparkodnak rokoni kapcsolatot teremteni Asszíriával, Urartu békét és barátságot ajánl, sőt a lid Gúgu (görögül Gyges) is Assur-bán-apli védelme alá helyezi magát a kimmériekkel szemben. A sok háborúskodás azonban Asszír belső erőit alaposan

igénybe vette s Assur-bán-aplinak, ha győzelmei el nem vakítják, észre kellett volna vennie, hogy agyon győzi magát.

Ellenségei erre hamarabb rájöttek, mint ő. Mindenekelőtt az oly sok vérrel megszerzett Egyiptom rázta le magáról az asszír igát. Pszammetik, ugyanannak a Nikúnak fia, akinek Assur-bán-apli annak idején megkegyelmezett, a lid Gúguval szövetségbe lépve görög és káriai harcosokra támaszkodva megtámadta az Egyiptomban levő asszír helyőrségeket és véglegesen kikergette őket az országból. Asszír-ország ez alkalommal végérvényesen elvesztette Egyiptomot. A veszteség önmagában nem lett volna ugyan nagy, hiszen Egyiptomból Asszír-országnak nem sok közvetlen haszna származott, nagyjelentőségűvé vált azonban hatásai révén. Pszammetik győzelme hírére Tirusz, az asszír-egyiptomi erőviszonyok e fokmérője s vele Szíria-Palesztina azonnal megszünteti az adófizetést. Kisebb baj volt Lidia elpártolása, amely csak az asszír-egyiptomi, de nem a kisázsiai erőviszonyok mérlegelése alapján történt. Assur-bán-apli Assurhoz könyörög, hogy büntesse meg a hűtlen szövetségest s vetesse Gúgu holttestét ellenségei elé és a csoda valóban bekövetkezik. A kimmérik — a jelekből következtetve asszír biztatásra — Dugdammí királyuk (a görögök Lygdamisa) alatt hátbatámadják Lídiát. Gúgu fia és utódja pedig, átlátva a dolgok belső összefüggését, Ninivébe siet, hogy Assur-bán-aplit enyhébb érzületre hangolja.

A legnagyobb veszedelem azonban nem kívülről, hanem belülről fenyegette Assur-bán-apli hatalmát. Bátyja, Samas-sum-ukin, aki egy ideig csendben s látszólag elégedetten kormányozta Babilóniát, elérkezettnek látja az időt arra, hogy a dolgok menetét megváltoztassa. Akkad és Kaldea lakóit, a letelepült és nomád arámi törzseket, Ummanigast, akit Assur-bán-apli ültetett Elám trónjára, a kutukat, Amurru és Meluhha királyait, az északi és keleti hegyek népeit s az arab törzseket — szóval egész Elő-Azsiát — egy hatalmas koalícióba szervezte öccse ellen. Az óriási területre terjedő általános lázadás, amely 652-re volt tervezve, csak azért nem tudta megsemmisíteni Asszír-országot, mert a szövetségesekben hiányzott az egységes terv szerint való gyors cselekvés.

Nem úgy Assur-bán-apliban, aki felismerve a helyzet komolyságát, Babilóniában terem, hogy a bajt gyökerében fogja meg. Egymásután hódítja meg és dúlja fel a lázadó városokat s ellenállást ellenállás után törve meg, bátyját végül Babelbe szorítja és a várost ostromzár alá fogja. Hiába a felmentési kísérletek az elamiták, az arabok részéről, Assur-bán-apli nem enged magán erőt venni. Az ostromlott városban pedig elfogy az élelmiszer. Felirataink megemlékeznek róla, hogy ennivalót csak zugforgalomban s irtózatos áron lehetett sze-

rezni s az éhezők kínjukban az ajtók børsarkait falták föl. Samas-sum-ukin ráeszmélve, hogy tovább nem tarthatja magát, palotája lángjai közt keres menedéket a fogságajutás elől (648). Halálával elesik Babel, amelynek lakóin véres bosszút áll a feldühödött Assur-bán-apli.

A rákövetkező években Asszíria elkeseredett uralkodója egyetlen célt ismer: megtorolni a rajta esett sérelmet mindazokon, akik hűtlen bátyját vele szemben támogatták. Birodalmán belül elvégezvén az igazságszolgáltatást, Elámmal számol le, amely e leszámolás következtében teljesen tönkremegy. A végzet úgy akarta, hogy Asszíria itt is, mint annak idején Urartuban, maga rontsa meg azt az államot, amely magánál veszedelmesebb ellenséget tartott távol Asszíria testétől. Az elgyöngült Elám úgyszólván ellenállás nélkül lesz a médek martalékává. Elám után az arab törzsek kerülnek sorra. A barbár nomádoknak is fizetniük kell azért, mert a mezopotámiai erőviszonyok megítélésénél távlati hibát követtek el. Akik fogságba kerültek, orrukon, ajkukon, pofacsontjukon keresztülfüzött pórázon Nini vébe vándoroltak, hogy a kapuk közelében kutyaól mellé kötve az asszír gyermekek és felnőttek multságára szolgáljanak.

Assur-bán-apli utolsó éveiről hallgatnak felirataink. A hallgatás oka, legalább részben, bizonyosan az, hogy a folytonos háborúskodásban kimerült Asszíria nem képes többé nagyobb arányú akciókra. A csendet azután hamarosan új fegyverzaj váltja fel. Ezúttal azonban nem asszír harcosok menetelnek távoli országok meghódítására, hanem Asszíria elvesztésére gyülekeznek a hadak.

Asszíria a kezdet kezdetén politikai és műveltségi szempontból egyaránt Délmezopotámia függvénye volt. Ez a körülmény, valamint a babiloninál a történelem egész folyamán markánsabbnak mutatkozó asszír lelki profil a modern kutatókat arra a következtetésre indította, hogy az asszír a babilonihoz képest barbár nép volt. Hivatkoztak arra, mily kíméletlenül gázolta le Asszíria az idegen kultúrákat, rámutattak a második évezred közepéről fennmaradt asszír törvénygyűjteménynek a Hammu-rápi kódexénél nyersebb jogi elveire, kegyetlenebb büntetéseire, botránykozva emlegették Szin-ahé-ribnek a kultúra ellen elkövetett bűnét, mikor Babelt a földdel tette egyenlővé s általában felneszeltek minden olyan adatra, mely az asszírok barbárságát szemléltethette. Közben pedig természetesnek tartották azt, hogy a művelt Babilónia — ha módjában volt — legalább ugyanolyan kegyetlenséggel intézte el az idegen kultúrákat, — hiszen ezek alacsony abbrendűek voltak az övéni! — sőt megfeledkeztek néhány egészen

szembeszökő jelenségről, amelyek e felfogással nem igen hozhatók összhangba. Így például, hogy az egyiptomi művészi alkotásokhoz mérhető legmutatósabb mezopotámiai emlékeink nem Babilónia, hanem Asszíria talajából kerültek a napvilágra s hogy a mezopotámiai műveltség újraátélése úgyszólván lehetetlen lenne számunkra, ha kikapcsolnák azokat az irodalmi alkotásokat, amelyeknek fennmaradása Assur-bán-apli kultúrérzékének köszönhető.

A valóság a régebbi elképzeléssel szemben az, hogy az asszír kultúra, amely kezdetben a mezopotámiai kultúrának hurri elemekkel színezett, kevésbé jelentékeny árnyalata volt, rövidesen a maga lábára állott és — amennyire ez szomszédos kultúráknál egyáltalán lehetséges — önállóan fejlődött tovább. Továbbfejlődésének a déli testvérekultúra irányvonalától való eltérése főként két sajátos összetevőnek köszönhető. Az egyik Asszíriának természeti kincsekben — kő, ipari fa stb. — való nagyobb gazdagsága, a másik pedig az asszír léleknek magasabb életigénye, a nagyobb szabású iránt fejlettebb érzeke volt. E két összetevő hatása az asszír kultúra ugyancsak évezredes fejlődésének legkülönbözőbb fázisaiban, a művelődésnek úgyszólván minden megnyilvánulásában szemmel látható. A fejlődés irányvonala természetesen Asszíriában sem tör nyilegyenesen a magasba: hullámvölgyek váltakoznak itt is hullámheggyekkel. Azt állítani azonban, hogy az asszír kultúra általában alacsonyabb rendű vagy szintű, mint a babiloni, súlyos hiba volna.

Mindaz, ami Asszíria műveltségi színvonaláról elismerésként elmondható, sokszorosan érvényes az utolsó nagy asszír király, Assur-bán-apli korára. A századokon keresztül folytatott győztes háborúk s a pezsgő gazdasági élet Asszíria anyagi viszonyait magasan föléje helyezte a környező államokénak s az aránylagos jólét, a primitív élet-szükségletek kielégítésén túl megmaradó fölösleg a műveltségi igények s ezzel a műveltségszínvonal emelkedését vonta maga után. A hetedik század Asszíriájának életideálja az emberi lehetőségek minden irányban való lehető legtökéletesebb kieléje.

Ebből a szempontból népe elgondolásának úgyszólván mintaszerű megtestesülése Assur-bán-apli. A görög hagyomány — Sardana-pál néven — elasszonyosodott kéjencnek festette őt le az utókor számára. Szinte e jellemrajz illusztrálásának látszik az az egykorú relief, amely egy szőlőlugasban heverőjére dülve ábrázolja őt, amint mellette ülő feleségével együtt a gasztronómiai gyönyöröknek engedi át magát, miközben rabszolgák legyezik s hárfazene szórakoztatja a felséges házaspárt. Ám egyéb ábrázolásaink és leírásaink azt is iga-

zolják, hogy ez „elpuhult“ uralkodó változatosság okáért kézidárdával vagy buzogánnyal jobbában egyedül szokott kiállni a vadászatok alkalmával felvert dühös oroszán elé s birkózás közben fültövön ragadva teríti le az állatok királyát. Ugyanaz az ember, aki szomjasan gyűjti palotáiba a művészet és iparművészet pompásabbnál pompásabb alkotásait, hadjáratai közben fölényesen túri a legnagyobb fáradtságot s a legszükségesebb fizikai szükségletekre korlátozott életet.

E törekvésében természetesen a tudomány és irodalom területét sem hagyhatja figyelmen kívül. A tudományok iránti érdeklődése talán azzal is magyarázható, hogy ifjúkorában — mint másodszületett herceget — eredetileg papnak nevelték s csak a későbbi politikai alakulás szerezte meg számára a trónt. Mindenesetre igaz azonban, hogy a világtörténelem legműveltebb uralkodói közt foglal helyet. Szellemi szükségleteinek kielégítésére irányuló vágya sokkal erősebb, sem-hogy megelégedhetett volna a kezeügyébe eső lelki táplálékkal. Részenben „saját olvasása céljára¹¹⁴, részben, hogy fővárosát, Ninivét Mezopotámia tudományos életének középpontjává tegye, könyvtárat alapít: a világtörténelem legelső nemzeti könyvtárát. E könyvtár célja volt a Babilónia és Asszíria területén található irodalom gyűjtése és fenntartása. Szerte a birodalomban a másolók egész serege dolgozik s maga az uralkodó levelekben érdeklődik a legkülönbözőbb helyeken olyan írásművek iránt, amelyekről Assurban nincs még másolat. A könyvtár, amelyet két palotában helyezett el s amelynek használatát gondosan készített katalógusok könnyítették meg, rövidesen olyan méretűvé nőtte ki magát, hogy nem csak Asszíria lehetett rá méltán büszke, hanem mi is sajnálhatjuk, hogy nem jutott egész terjedelmében a modern tudomány birtokába. Az Ókori Keletre vonatkozó ismereteink tekintélyes részét még így is e könyvtárnak köszönhetjük, amely szerencsére éppen azokban az időkben került a napvilágra, amikor a legnagyobb szükség volt rá: mikor a tudomány mézesheteit élte Mezopotámiával.

A könyvtárban összegyűjtött írástudományi munkák, amelyek az egyes ékiratos jeleknek egyszerű szótagjelekkel való átírását tartalmazták, lehetővé tették, hogy az ékírás bonyolódott rendszerébe hamarosan betekintést nyerhessünk s a különböző szótárak és grammatikai példatárak segítségével aránylag gyors tájékozódást szerezhettünk a Mezopotámiában beszélt nyelvek területén. A terjedelmes istenkatalógusokban a mezopotámiai pantheon kimerítő névjegyzéke jutott birtokunkba, az istenek küzdelmeit megéneklő époszok és liturgikus használatra készült himnuszok révén pedig csaknem egyidejűleg tartalmat nyer-

tek a különben üresen hangzó isten- és herosznevek. A királylisták, amelyek az egyes királyok és dinasztiák neveit időrendben s az uralkodási éveikkel együtt tartalmazzák, úgyszólván készen adták kezünkbe Mezopotámia történetének vázát, amelyet a különböző történeti feldolgozások s az egyes uralkodók feliratainak másolatai segítségével hely-lyel-közzel mindjárt a kezdet kezdetén élettől és színtől sikerült kitölteni. A könyvtárban talált csillagászati művek, matematikai és geometriai kézikönyvek, valamint jósjelgyűjtemények segítségével, legalább nagyjából rögtönös felvilágosítást kaptunk arról, milyen eredménnyel igyekezett Mezopotámia lakója eltájékozódni a jelenségvilág törvényszerűségeiben, az orvostudományi munkák, hatékony ráolvasások és kémiai receptek gyűjteményei pedig rávilágítottak arra, minő úton-módon iparkodott az őt körülvevő rejtélyes hatalmak hányt-vetett rabszolgájából a természet urává lenni.

Assur-bán-apli könyvtáralapítását új kezdésnek szánta. Alapot akart teremteni hazája nagyarányú kulturális fellendítéséhez. A Gondviselés pedig arra használta fel őt, hogy a legkedvezőbb történelmi pillanatban az utókor részére elkészítse vele az évezredes mezopotámiai kultúrélet zárszámadását. A halála után következő idők viharai igazán nem lettek volna alkalmasak arra, hogy az Eufrát és Tigris mellékének embere elszámoljon a szellemi talentumaival való sáfárkodásról.

NEGYEDIK RÉSZ

AZ ÚJBABILONI BIRODALOM

ELSŐ FEJEZET

ASSZÍRIA BUKÁSA

MIKOR Assur-ahé-iddin egy alkalommal az arbelai Istarhoz fordult jóslatért, az istennő egyebek közt a következő választ adta: „Fiad és unokád Ninurta isten térdéről fogják a hatalmat gyakorolni“. E jóslat valóban bevált, csak hogy két ellentétes értelemben. Fia, Assur-bán-apli és mindkét unokája állandóan Ninurta, a hadi isten térdén ültek. Assur-bán-apli mint dicsőséget dicsőségre halmozó, mindig támadó hadvezér, a két unoka pedig, mint gyámoltalan, szájalomra méltó kis lélek, aki tanács-talanul és fogvacogva nézi, hogyan tornyosodnak feje fölé a felhők „a négy világtáj“ felől, amelyen apái uralkodtak.

Az Assur-bán-apli halála után kitört belső zavarokból — Szin-sum-lísir hadvezér támogatása következtében — a legitim trónörökös, Assur-etil-iláni került ki győztesen. A trónváltás és a belső zavarok során azonban Asszíria elvesztette minden külső birtokát. Egyedül Babilóniában ült a káld Nabu-apal-uszur (626—605) személyében olyan uralkodó a trónra, aki Asszíria hűbéruraságát legalább névleg hajlandó volt elismerni. A Közép-Mezopotámiában, Szíria-Palesztinában s Kis-Ázsia felé anektált gyarmatok önállósították magukat, sőt a végzet előrevetett árnyaként a médeket egyesítő Dajakku (görögül Deiokes) fia Fravartis (gör. Phraortes) asszír területre is betört. Asszír szíria a méd dúlást valószínűleg csak azért kerülte el, mert az asszír sógorságot tartó szkíták is beavatkoztak, s a harcokban királyukat vesztett médeket leverték.

Assur-etil-iláni korai halála után rövid időre Szin-sum-lísir ült Asszír trónjára, majd átadta a hatalmat Assur-bán-apli második fiának, Szin-sar-iskunnak (gör. Sarakos).

Szin-sar-iskun (620—612) alatt azután beteljesedtek Asszíria napjai. Az elkövetkező kétségbeesett harcok azt bizonyítják ugyan, hogy Asszíria még nem akar eltűnni a történelemből; sajnos azonban nem akadt már olyan vezérré, aki a rendkívüli nehézségeket is leküzdő régi energiáit újra feltámasztotta volna.

Asszíria nemzetközi helyzete ez időben valóban rendkívül nehéz volt. Beszorítva a hódításra törő médek és az önállóságra törekvő Babilónia közé, mindössze két szövetségese maradt: ősi ellensége Egyiptom, amely a Szíriáról való lemondás ellenértékeként küld csapatokat és a szkíták, — ha ugyan az umman-manda név mögött valóban ők s nem a manniak rejtőzködnek. Mindkét szövetséges értéke nagyon is problematikus volt.

Mikor 616-ban Nabu-apal-uszur, Bábel ezidőszerinti ura, támadásba kezd, portyázásai először csak részleges sikerrel járnak. Megváltozik azonban a helyzet a médek beavatkozásával 615-ben. Fravartis fia, Hvaksatra (gör. Kyaxares) ez év második felében előbb Ninive ostromához fog, majd itt felhagyva a harcokkal, Assur városát rohanja meg és foglalja el. Nabu-apal-uszur a vállalkozás hírére a médek segítségére siet, de az ostromról lekésik s csak a város romjain találkozik Hvaksatrával. Ez alkalommal „jóviszonyt és szövetséget“ kötnek s a szövetség megpecsételéseére Nabu-apal-uszur feleségül kéri Hvaksatra leányát fia, Nabu-kudurri-uszur számára.

Ninivére, amelynek erődítményeivel szemben Hvaksatra nem boldogult, gondos előkészítés után csak három év múlva, 612-ben került rá a sor. A nagy körülményekkel és elszántsággal küzdő szövetségeseknek ez alkalommal sikerült is az ostromot eredményessé tenniük. Az asszírok kétségbeesett védekezésük ellenére két hónapnál tovább nem bírták az ellenállást. A büszke város azután ugyanarra a sorsra jutott, amely addig az asszír seregeknek ellentálló városoknak volt osztályrésze. Feldúlták, kirabolták, tűzzel felégették s romhalmazzá változtatták. Szin-sar-iskun pedig, hogy az elfogatástól és kínhaláltól megszabaduljon, palotája lángjai közt keresett menedéket. A büszke város borzalmas sorsa mély benyomást keltett valamennyi ókori népben. A görög hagyomány még századok múltán is borzongva és tisztelettel emlegette a hősokeket, akik vereségük szégyenét nem bírták túlélni.

A megszűnt asszír birodalom testén a győztesek olyképpen osztották, hogy a médek megkapták a Tigristől keletre eső területeket Elám felett s Asszíria kisázsiai gyarmatait, Nabu-apal-uszur pedig

a Tigristől nyugatra eső részt, valamint Elámot és Szíria-Palesztinát.

A bábeli uralkodó azonban még nem örvendezhetett a reáeső területek háborítatlan birtoklásának. A Nini vén kívül álló egyik asszír hadsereg vezére, II. Assur-uballit (612—606) néven királlyá tette magát s a parancsnoksága alatt álló hadakkal nyugat felé visszahúzódva Harránba helyezte át AsszírIA székhelyét.

Nabu-apal-uszur Ninive eleste után az új asszír vállalkozásnak, úgy látszik, nem tulajdonított különösebb jelentőséget. Csak két* év múlva, 610-ben indul Harrán ellen, hogy az asszír hadak maradványait onnan is eltávolítsa. Mikor pedig az asszírok a babiloni seregek közeledtére ellenállás nélkül kiürítik új fővárosukat s egészen az Eufrát túlsó partjára vonulnak vissza, egy kis megszálló csapat hátrahagyása után abban a hitben tér haza Bábelbe, hogy AsszírIát végleg elintézte. Pedig II. Assur-uballit csak időt akart nyerni.

Pszammetik utódja, II. Niku ugyanis hatalmas egyiptomi hadsereggel készülődött szövetségese támogatására s a maga szíriai érdekeinek biztosítására. E hadsereg 609-ben jelent meg Palesztinában, ahol egyedül a judai Jósijá kísérelte meg a felvonulás megakadályozását. Hiába volt a fáraó figyelmeztetése, hogy ne késleltesse feleslegesen katonái előnyomulását. A függetlenség mámorában elkapott Jósijá Megiddónál hadsereggel fogadta az egyiptomiakat (609). Az ütközet sorsa, miután Jósijá nyíltól találva halálosan megsebesült, természetesen rövidesen eldőlt s az egyiptomi hadsereg zavartalanul folytatta útját észak felé.

Az egyesült asszír-egyiptomi hadak azután Gargamis táján átkeltek az Eufráton s ostrom alá fogták Harránt. Míg a fölmentő babiloni csapatok meg nem érkeztek, a város helyőrsége vitézül tartotta magát, Nabu-apal-uszumak azonban még három évig kellett harcolnia, amíg az élethez makacsul ragaszkodó AsszírIA hadserege véglegesen megtört (606).

Ezzel az Asszír birodalom eltűnt a történelemből. Hogy egy ily hatalmas államszervezet máról-holnapra, úgyszólván nyom nélkül feloszolhatott, annak a birodalom természete volt az oka. AsszírIA már évszázadok óta megszűnt nemzeti állam lenni s az asszír nép már régen beolvadt az egész Keletet elárasztó arámi lakosságba. Asszír nyelven hosszú ideje csak a feliratokat s jogi okmányokat írják. Sőt az utóbbiakon az ékiratos szöveg mellett gyakran arámi nyelven, tintával írt arámi betűkben is olvasható, hogy miről van bennük szó. AsszírIA fogalmának egyetlen tartalma ezidétt a — nyelvre, fajra hete-

rogén eredetű és érületű s csak katonai fegyelemtől összetartott — királyi hadsereg volt s ennek a hadseregnek a megsemmisülésével meg kellett semmisülnie annak a földrajzi és politikai fogalomnak is, amelyet az Asszíria név jelentett.

MÁSODIK FEJEZET

NABU-KUDURRI-USZUR

A Szíriában szétvert egyiptomi hadak kiűzését Nabu-apal-uszur fiára, Nabu-kudurri-uszurra bízta. A babiloni katonaság nyomon követte a menekülőket Szíria-Palesztinán végig s már-már betört Egyiptomba, mikor előnyomulásában Nabu-apal-uszur halálhíre megállította.

Az apja után trónra került II. Nabu-kudurri-uszur (604—562) uralkodásának politikai történetére vonatkozóan csak kevésé vagyunk tájékozva, ő maga főként nagyszabású építkezéseiről tudósít. Nem lehetetlen, hogy a háborúiról való hallgatása szándékos. Talán ebben is utánozni akarta Bábel régi nagy uralkodóit, főként Hammurápit, akit, úgy látszik, mintaképül választott. Belpolitikai szempontból — amennyire ezt fogyatékos adatainkból megítélhetjük — egyébként is azon volt, hogy a régi Babilóniához kapcsolja a jövő fejlődését. A káld származású uralkodó magáévá tette azoknak a babiloniaknak történeti tudatát, akikhez neki magának s a lakosság javarészeinek fajilag semmi köze nem volt.

Építkezései közt Bábel sorsa szempontjából a legjelentékenyebbek erődítményei voltak. Így a görögöktől méd falnak nevezett föld-sánc, amely a Tigristől az Eufrátig, Upitól Szipparig húzódott s amely arra szolgált, hogy a víz felduzzasztásával a Bábelt védő területeket vízzel árasztassák el. Ugyancsak kibővítette Bábel várfalait s a falakat környező földövet elmocsarasította.

Még inkább külső forrásokra vagyunk utalva háborús tevékenységére vonatkozóan. 568-ban viselt egyiptomi hadjáratán kívül főként az ószövetségi Szentírásban leírt palesztinai háborúit ismerjük. Ezekben — amennyire ma látjuk — legmakacsabb ellenfele Juda. A Megiddónál elesett Jósijával nem halt ki Juda fiainak önállósági reménye. Az uralkodó néppé való kiválasztottság tudatában értelmetlennek látták a világtörténelemnek olyan folyását, amelynél mindig ők ma-

radnak alul s napról-napra várták a politikai helyzet gyökeres megváltozását. Ezért azonnal fantasztikus ellenállási terveknek estek áldozatul, mihelyt a nagyhatalom, amelynek éppen fősége alatt álltak, valamely okból nem érezte velük erejét. Az államalkotó erények tökéletes hiányán nem segíthetett az élesebben látó egyes kiváltságos férfiak intő szava, sőt a keserves tapasztalatok sem.

Jósija halála után — úgy látszik, a függetlenségi párt jóvoltából — a trónöröklés rendjének megkerülésével az ifjabbik fiú, Joáház ült a trónra. Uralma azonban mindössze három hónapig tartott. A Juda politikai viszonyaival tisztában levő fáraó ekkor egyszerűen elcsapta őt s bátyját Jójákimot ültette helyette a trónra. A békés hajlandóságú Jójákim el is ismerte a fáraó főségét s mikor Nabu-kudurriuszur ez egyiptomiakat kiverte Palesztinából, azt is természetesnek tartotta, hogy ezután Bábelben székel a hűbérúr. Három évig fizette ide az adót, ekkor azonban — békében hagyatván Babilóniától — elhittette magával, hogy a békesség Bábel gyöngeségének köszönhető s megszüntette az adófizetést. Hiába figyelmeztette őt Jeremiás próféta: „Bábel királya el fog jönni s el fogja pusztítani ezt a földet és ki fog irtani belőle embert és barmot“. Pedig Nabu-kudurriuszur csakugyan eljött. Miután Judára rázabadította ellenséges szomszédait, az arámiákat, edomitákat, ammonitákat, 597-ben maga is nagy hadsereggel vonult fel Jeruzsálem ellen. Jójákim azonban nem érte meg a véget; meghalt, mielőtt a babiloni hadak megérkeztek volna. Fia Jójákin csak három hónapig állta az ostromot, azután megadta magát. Mivel nem ő, hanem atyja volt a lázadó, Nabu-kudurriuszur megkegyelmezett neki, de őt, az ország előkelőit s a templom felszerelését Bábelbe vitte.

Abban a hitben, hogy Juda ellenállásának vége, Nabu-kudurriuszur benszülött fejedelmet állított az új provincia élére Jósia fiában, Mattanjában, aki trónralépésekor a Szidkija nevet vette fel. Azonban Szidkijában is csalódnia kellett.

Az egyiptomi fáraók — II. Nikú, II. Pszammetik (594—589) és Hofra (589—569) — arra gyöngék voltak ugyan, hogy Palesztinát fegyverrel hódítsák el Bábeltől, de nem szüntek meg Palesztinában izgatni a kedélyeket, hogy minél több kellemetlenséget szerezzenek Babilóniának. Élénk összeköttetésben állva Juda nacionalista elemeivel, sikerült is a lázadás tüzét időről-időre lángrollobbantaniok. A judaiak pedig még Jójákin sorsából sem okultak. Szidkija ugyancsak megszüntette az adófizetést, miután a szíria-palesztinai fejedelmekkel s főként Egyiptommal hosszas tárgyalásokat folytatott.

Nabu-kudurri-uszur most is azonnal útnak indította a megtorló hadsereget. Legelőször Jeruzsálem, a lázadás középpontja ellen vonult. 587 januárjában kezdődött az ostrom, amelynek kétségbeesett makacssággal állottak ellen a jeruzsálemiek. Hiába figyelmeztette őket Jeremiás az ellenállás hiábavalóságára s a közeli veszedelmekre. Mikor pedig Hofra mégis csak rászánta magát, hogy sereget küldjön Palesztinába s az egyiptomiak ellen forduló Nabu-kudurri-uszur félbeszakította a város ostromát, a judaiak öntudata hihetetlen mértékben megnövekedett. A városból menekülni óhajtó Jeremiást elfogták és börtönbe vetették. A kiábrándulás azonban hamar elkövetkezett. Az egyiptomiakkal szemben győztes babiloniak újból visszatértek a város alá s megszigorították az ostromot. Miután az éhség és pestis is a bábéliek mellé állott, 586-ban az ellenséges hadak bevonultak Jeruzsálembe. A menekülő Szidkiját Nabu-kudurri-uszur elfogatta, gyermekeit szemeláttára kivégeztette és őt magát megvakítva Bábelbe hurcolta. A lázadó várost a bábéliek kirabolták, falait lerombolták, templomát és palotáit felégették, Juda lakosságát pedig — főként a tehetősebbeket és az iparosokat — deportálták Babilóniába. A Judával való leszámolás után sor kerül a többi szíria-palesztinai fejedelemségre is. Egyedül Tirusz állt ellen még tizenhárom évig, de végül ő is meghódolásra és adófizetésre kényszerült.

Nabu-kudurri-uszumak az északi népekhez való viszonyáról belső forrásaink nem tudnak semmit. A médek valószínűleg állták a Nabu-apal-uszurral kötött szerződést és tiszteletben tartották az annak idején megállapított határokat. Bizonyos azonban az, hogy az 584-ben kötött lid-méd békekötésben Kilikia mellett Bábel is szerepet játszott, mint Elő-Ázsiának mindkét féllel szemben barátságos nagyhatalma. E békekötés, amely egy időre Kis-Azsiában is nyugalmat teremtett, a méd-babiloni rokoni viszonyba Lídiát is belekapcsolta. A béke zálogául Hvaksatra fia, Nabu-kudurri-uszur sógora, Istuviga (görögül Astyages) lid királyleányt vett feleségül.

A „BABILONI FOGSÁG“

A Juda-belieknek Palesztinából való deportálásával a zsidóság nemzeti és vallási életének színterévé Babilónia válik. Bár az itt töltött időt a zsidóság a megalázottság és jogfosztottság szomorú korszakaként siratja, Babilónia sem az anyagi és szellemi élet lehetőségei, sem pedig a nemzeti és vallási együvértartozás ápolása szempontjából nem mondható számára kedvezőtlen talajnak.

A deportáltak nem jöttek minden vagyon nélkül s letelepedvén, módjukban volt a palesztinainál termékenyebb földet vásárolni; úgy hogy gazdasági helyzetük eleve kedvezőbb lehetett a babiloniak alsó néprétegeinek helyzeténél. Ezenfelül az élénk kereskedelmi élet is ezer, az otthoninál kedvezőbb megélhetési és vagyonszerzési lehetőséget kínált. Ékiratos szerződési okmányaink igazolják, hogy a zsidók e lehetőségeket kellőképpen értékelték s a kereskedelmi és pénzügyi-
ietekből alaposan kivették a maguk részét.

A legkülönbözőbb nyelvű és vallású népek zsbvásáréban annak sem volt különösebb akadálya, hogy nemzeti és vallási egyéniségüket kiélhessék. Babel kormányát nem izgatta különösebb módon, hogy a letelepített népek ápolják-e korábbi összetartozásuk tudatát, vagy sem. A zsidóság is ellenmondás nélkül ülhetette meg szombatját, gyűlhetett össze közös imáira s végezhetette el újszülöttein a közösségbe való felvétel szertartását. Csak az áldozatok maradtak el, de ezek sem a babiloniak tilalma következtében, hanem mert az ekkori zsidó felfogás szerint szabályszerű áldozat csak a jeruzsálemi templomban mutatható be. A vallási élet irányítója és őre továbbra is a régi törvényes papság maradt.

Egyedül a szuverén nemzeti király hiánya jelentett bizonyos — a jövő fejlődés szempontjából rendkívül fontossá vált — eltolódást a régivel szemben.

Bár Jójákin, akit Avél-Marduk (561—560) kiszabadított a börtönből s fejedelemként kezelt, kétségtelenül kapcsolatba jutott népével, a zsidóság politikai vezetése Babilóniában mégis inkább a próféták kezébe került. A próféták agitatori működésének alapja az a fanatizmussá érlelődött hit volt, hogy Jahve kultusza s a Jahve tiszta kultuszához ragaszkodó nép nem vesztetik el. S miközben a szabadság lehetőségein töprengtek, politikai horizontjuk rendkívüli mérték-

ben kitágult. Míg egy részük tovább folytatta a prófétai iskolák szólamaival Jahve ellenségeinek átkozását s a fenyegető jövendöléseket, nagyobb szabású elméik azokat a lehetőségeket is mérlegelték, amelyek a jövendölések beteljesedését elősegíthették. Miután pedig népük jövendője Babel sorsától függött s Babel hatalma csak kívülről volt megingatható, megtanulták világviszonylatban mérlegelni a politikai helyzet hullámzásait.

Végigvizsgálva az összes lehetőségeket, végül a perzsákban s ezek vezérében, Kurasban találták meg azt, akit Jahve népe megszabadítására kiválasztott. Ez a körülmény azonban vissza kellett hogy hasson vallásböleseleti szemléletükre is.

A világtörténelem alakulását s ehhez kapcsolódó vágyaikat és reményeiket örökölt hitükkel csak egyféleképpen lehet összhangba hozni: ha Jahve nem pusztán Izrael Istene, hanem az egész világé, aki a világtörténelmet s a népek sorsát igazgatja. Izrael sorsa e világtörténelemben nem öncélú. Létfogosultsága csak annyiban van, amennyiben Jahve, az egy igaz Isten, eszméjét tisztán őrzi s a hivatást, amelyre rendeltetett, hűen teljesíti. E hivatás pedig nem más, mint hogy az egy igaz Istent a nemzetekkel megismertesse, hogy nevét oly népekhez vigye, amelyek azelőtt nem hallottak róla, hogy paripákon, kocsikon, gyaloghintókon, öszvéreken és dromedárokon — mindegyiket a inaga közlekedési eszközén — felvonultassa az összes emberfajokat az új Jeruzsálembe, amely a világ Istenének székhelye s az egész világ központja.

Ennek az elgondolásnak megfelelően átalakulnak a messiási képzetek is. A Megváltó nemcsak a zsidóság érdekeit fogja képviselni, hanem az egész emberiség Megváltója lesz: az egy akol egy pásztor. Éppen ezért a megváltás is nem abban fog állni, hogy a zsidóság kiirtja ellenségeit, vérükben tapos és kutyák elé veti hulláikat, hanem abban, hogy az elnyomó és elnyomott, üldöző és üldözött Istenre és Istenben egymásra találjanak. A farkas és a bárány, a párduc és a gida, a szarvasmarha és az oroszlán megférnek majd egy nyájban és egy kis gyermek fogja őket terelgetni.

Ez a cél — s hogy e cél szolgálatára Jahve Izrael népét választotta ki, a legnagyobb kegy, ami népnek juthat. Az elérzékenyülés és a hála e kegyért oly könnyes szavakban buggyan ki a próféták ajkáról, hogy a mélyből fakadó őszinte érzések akkor is megragadnának bennünket, ha egyébként semmi közünk sem lenne ezekhez a tanításokhoz.

ÖTÖDIK RÉSZ

**A PERZSA HÓDÍTÁS
ÉS A PERZSA BIRODALOM**

ELSŐ FEJEZET
BÁBEL BUKÁSA

NABU-KUDURRI-USZUR fia, Avél-Marduk (561—560) — a Biblia Evil-Merodak-ja — követte a trónon. Egy későbbi feljegyzés szerint a nagy apának gyöngye fia törvény és i tisztesség nélkül kormányzott, míg a bábeli papság palotaforradalommal meg nem buktatta őt. A zsidók azonban jóindulatú fejedelemlen tartják, mert barátságosan bánt a börtönéből kiszabadított s fejedelemlen elismert Jójákinnal.

Sógora és utóda, a papság segítségével trónrajutott Nérgal-saruszur — a görögök Neriglissar-ja — (559—556) mindössze négy évig uralkodott, trónját kiskorú fiára, Labasi-Mardukra hagyván. A gyermekkirály azonban nem volt alkalmas arra, hogy a rendkívül nehéz viszonyok között, ahová Babilónia Nabu-kudurri-uszur halála után rohamosan alásüllyedt, helyt állhasson. Ezért a papság kilenc-hónapi uralkodása után eltette őt láb alól s helyére Nabu-náid személyében egy papot ültetett a trónra (555—538).

Nabu-náidban hívei — legalább eleinte úgy látszott — a maguk terveinek megfelelő uralkodóra találtak. Fáradhatatlan volt a templomépítésben s a papság jövedelmeinek szaporításában. Ezenfelül rendkívüli képzettséggel bírt: archeológiai és kronológiai kérdésekkel foglalkozott s lelkesen igyekezett Babilónia történetének homályos szakaszait felderíteni. Egyhez azonban nem értett: a kormányzáshoz, amire pedig a legnagyobb szükség lett volna ezekben az időkben. Rövidesen sikerült Marduk isten bábeli papjait is maga ellen hangoznia, mikor teológiai reformkérdések megoldására vállalkozott oly módon, hogy Marduk helyére a Hold-istent akarta a pantheon élére állítani.

Külpolitikai éleslátására jellemző, hogy nem ismerte fel azt a veszélyt sem, amelyet hazájára a perzsáknak a Babilóniával szemben Nabu-apal-uszur ivadékai alatt barátságos médek fölé kerekedése jelentett. Sőt, miután Istuviga őt, mint Nabu-apal-uszur dinasztiájának megbukatóját támadással lepte meg, a méd-perzsa viszony felborulását Szín és Marduk istenek művének tulajdonította.

Jóval élesebbenlátónak bizonyult nála a lídek fejedelme, akit a görögök Kroisos néven emlegetnek. Ez mikor Kuras (a görögök Kyrosa) 550-ben csellel legyűrte Istuvigát s perzsa vezetés alatt megteremtette az Elámtól Halysig terjedő perzsa-méd birodalmat, kétségbeesetten keresett szövetségeseket Egyiptomban, Lakedaimonban, sőt Babilóniában. Most, úgy látszik Nabu-náid is megértette már, mennyivel veszedelmesebb szomszéd a perzsa, mint a méd volt. Meg is ígérte segítségét, azonban az ígélet teljesítésére nem került a sor. Kuras 546-ban megindult Lídia ellen. Kroisos a Delphoiban kapott jóslatot a maga előnyére magyarázva, átkelt a Halyson s Pterianál megütközött a perzsákkal. Bár az ütközet eldöntetlen maradt, a lídek időnyerés céljából jobbnak látták Sardesba visszavonulni. A várt szövetségi támogatás azonban nem érkezett meg idejében. Kuras rajtaütött a városon, bevette s egész Lídiát birodalmához csatolta.

A líd birodalom meghódítása után 539-ben Bábel került sorra. Itt Nábu-náid helyett — aki valamilyen betegsége gyógyítása céljából nyolc évre a Szír-arab sivatagban lévő Teimába vonult — fia, Bél-sar-uszur (a bibliai Belsazar) vette át az ügyek vezetését. Megváltoztatni hazája sorsát azonban ő sem tudta.

Kuras, miután a Nabu-kudurri-uszurtól emelt méd fal az északról való támadást megnehezítette, kelet felől próbálta meg a babiloni területre való behatolást. Támadó csapatainak vezére Gubaru (a görögök Gobriasa), Gutiumnak Nabu-náidtól elpártolt babiloni helytartója, Upinál átkelt a Tigrisen s megütközött a Bél-sar-uszur vezette babiloni hadsereggel. Miután könnyű győzelmet aratott, Szippar városát a megriadt lakosság ellenállás nélkül feladta. Ugyanez lett a sorsa Bábelnek, ahol a város kapuit titokzatos kezek felnyitották Gubaru csapatai előtt.

Az árulás, amelynek a város áldozatul esett, főleg a bábeli papok műve volt, de a következményekből ítélve, szerepet játszottak benne a Bábelben élő idegenek, köztük a deportált zsidók is. Gubaru megszálló csapatai — mindenestre a papsággal való előzetes meg egyezés következtében — a várost nem bántották, csak Nabu-naszidot ejtették foglyul, miután Bél-sar-uszur elesett.

Mikor azután 539 végén maga Kuras is bevonult a meghódolt városba, az izgatással megrontott lakosság „tág szíve“ — mint ahogy Kuras felirata elismerően mondja — szabadítóként üdvözölte az ellenséges uralkodót. A hódító elé az utcákra kitódult nép örömujjongással kísérte Kurast Marduk templomába, hogy királyává avassa s virágot szórt a szent városon végigtaposó méd-perzsa lovak alá.

Bábel meghódításával Kuras egész Elő-Azsia birtokába jutott. A bábeli uralkodók jogos örökösének vallván magát, aki Marduk jóvoltából s a papság és nép beleegyezésével került trónra, átvette egyúttal a főséget mindamaz országok felett, amelyek a babiloni birodalomhoz tartoztak. Rendkívüli politikai érzékére vall, hogy a meghódított országok jóindulatát az önkormányzati jogok tiszteletben tartásával mindenütt sikerült a maga számára biztosítani. Mint Bábel királya, kötelességének ismerte, hogy megengedje a nemzeti öntudatukat még megőrzött deportált népeknek — köztük elsősorban a zsidóknak, akik Bábel bevételénél, úgy látszik, kezére jártak — hazájukba való visszatelepedését.

Kurasnak 529-ben bekövetkezett halála után fia, Kambudzia (görögül Kambyzes) (529—522) ült apja örökébe. Apjának azonban csak trónját örökölte, uralkodóképességei nélkül. A görög források szerint hirtelenharagú s pillanatnyi szeszélyek hatása alatt cselekvő ember volt, aki e hibájával tönkretette azt, amit katonai erényeivel elérhetett volna.

Mégis az ő nevéhez fűződik a perzsa birodalomnak Egyiptommal való megnövelése. A hadjárat gondos előkészítése után 525-ben támadta meg azt a birodalmat, amelyet atyjának az északi — altáji? — népek zavargásai miatt nem volt módjában megszereznie. III. Pszammetik (Ahmosze utóda, 526—525) aki országa határán fogadta a támadást, nem volt képes a támadókat feltartóztatni. Pelusiumnál döntő vereséget szenvedett s Egyiptom trónját kénytelen volt Kambudziának átengedni. Kambudzia, miután ünnepélyesen fáraóvá koronáztatta magát, Etiópia ellen vonult, hogy az Egyiptom birtoklását onnan fenyegető veszedelemmel leszámoljon. Miközben ő a nehéz viszonyok között katonái nagy részét eredmények nélkül elvesztegette, az egyiptomiak — mint azt az asszír uralkodók idején szokták — a háta mögött fellázadtak. A fedühödött Kambudzia erre visszafordult, az országot végigpusztította, a templomokat leromboltatta s hogy az egyiptomiak vallásos érzését is minél mélyebben megsértse, Apisz szent bikáját tulajdon kezével megölte.

Ez a tette mintegy jelképe annak a történeti ténynek, hogy Asz-szíria és Babilónia után Egyiptom is véglegesen elvesztette önállóságát. Innen kezdve Nagy Sándor hódításáig nem egyéb, mint egy perzsa provincia, amelynek legfőbb rendeltetése, hogy a perzsa világbirodalom fenntartásához szükséges adókat pontosan beszolgáltassa.

Miközben Kambudzia Egyiptomban időzött, Perzsiában egy Gaumata nevű mágus, Kambudzia megölt öccsének, Bárdijának (Smerdis) adva ki magát, lázadást szított ellene. A lázadás, miután Kambudziát kegyetlensége miatt saját népe sem szerette, rohamosan terjedt s Gaumata rövidesen úrrá lett Perzsiában. A hódított perzsa provinciák, amelyeknek mindegy volt, hogy ki ül a perzsa trónon, ellenkezés nélkül alávetették magukat Gaumatának.

Kambudzia a lázadásról értesülvén, azonnal elhagyta Egyiptomot s erőltetett menetben iparkodott haza a lázadás vérbefojtására. Célját azonban nem érthette el, mert útközben vigyázatlanságból megsült s mielőtt hazájába jutott volna, meghalt (522).

MÁSODIK FEJEZET

A ZSIDÓK VISSZATÉRÉSE PALESZTINÁBA

Kurasnak 538-ban kiadott rendelete, amely a deportált népeknek megengedte a hazájukba való visszatérést, a zsidók tömegeiben nem váltotta ki a „fogság“ miatti elkeseredésükkel és az irodalomban megnyilvánuló epedő honvágyukkal arányban álló hatást. Azok, akik Babilónia gazdasági életében elhelyeződtek, megelégedéssel vették ugyan tudomásul, hogy volt hazájuk újraéledt s anyagi áldozatukkal szívesen segítették azokat, akik visszavándorolni óhajtottak és határozottan támogatták az újraépítés munkáját, maguk azonban továbbra is Babilóniában maradtak. Éppen ezért a fanatikusoknak és nincstele-
neknek ama tömegei, amelyek vándorbotot ragadtak, sok tekintetben nem egy régi hazáját visszafoglaló nép benyomását keltik, hanem inkább a Babilóniában élő zsidó nemzet palesztinai gyarmatosító különítményeinek látszanak.

Az a lelkesedés, amellyel a visszatelepülők Sesbassar vezérlete alatt (536-ban) útnak eredtek s Palesztinában a mesterségesen visszaállított régi nemzetségi szervezet alapján megtelepedtek, rövid idő alatt alaposan megcsappant. Álmaik tejjel-mézzel folyó országa he-

lyett, ahol berendezett házaknak, megművelt szántóföldeknek és szőlőknek kellett volna várniok őket, pusztulást és nyomorúságot találtak. Rá kellett jönniök, hogy a világtörténelem fordulópontjaként hirdetett visszatérésük a valóságban nem jelenti a messiási korszak bekövetkezését.

A mindennapi szükségletek megszerzéséért folytatott lélekölő küzködés, néhány kivételesen ínséges esztendő s a Judeát megszállva tartó egyéb népek érthetően ellenséges magatartása hosszú ideig még azt is lehetetlenné tették, hogy a nemzeti-vallásos élet középpontja, Jahve tiszta kultuszának székhelye fölépüljön. Pedig a visszatérők a valóság kényszerítő hatása alatt eléggé leszállították már a templom nagysága és pompája tekintetében támasztott igényeiket.

A Szentírásnak a településre vonatkozó szűkszavú és feltűnően hézagos adatai alapján úgy látszik, hogy a nagy eszme rövidesen elsikkadt volna a hétköznapi gondok szürkeségében s a palesztinai zsidóság felolvadt volna a környező népek áradatában, ha nem állnak a háta mögött Babilóniában élő testvérei. Ezek jobban ráértek a nagy nemzeti vállalkozás sikertelenségének okairól elmélkedni. Mivel pedig kiválasztottságuk tudata a Mózes útján Jahveval kötött kétoldalú szerződésen alapult, világossá vált előttük, hogy ha részesei akarnak lenni a Mózes és a próféták által kilátásba helyezett javaknak, a maguk részéről is pontosan meg kell tartaniok a szerződés reájuk vonatkozó pontjait: a törvényt. Eppen ezért követeik és az egymás után következő visszavándorló rajok útján állandóan és fokozottan sürgetik az ősi törvényeknek az életbe való átültetését.

Minden egyes a „száműzetésében élők”-től kiinduló újabb nekilendülés valamivel előbbre is vitte a politikai nemzetté alakulás ügyét. Az első tető alá juttatta a templomot (520—515), a második, amelynek lelke a perzsa udvarnál előkelő szerepet játszó s 445-ben „homo regius”-ként Palesztinába jött Nehemia volt, újraépítette Jeruzsálem falait, a harmadik Ezra főpap vezérlete alatt (432) véglegesen megszervezte a palesztinai theokratikus zsidó államot.

Ez állam életének szabályozója az ősi törvény s igazi vezetői a törvény hivatalos őrei és a törvényben előírt tiszta áldozatok végzői, a papok. Ezek élén áll a főpap, aki mint Jahve földi helyettese az idegen hatalmat képviselő helytartó felett az államalakulatnak tulajdonképpeni feje. Az államközösség teljes jogú tagjai pedig természetesen csak a tiszta származásukat igazolni tudó zsidók lehettek. Ezért az Ezra és Nehemia kezdeményezésére összeült nemzetgyűlés, amelynek célja a Jahve-val Mózes idején kötött szerződés megújítása volt,

mindenekelőtt fajvédelmi határozatot hozott: a zsidók számára megtiltotta a nemzsidókkal való házasságkötést. E határozat visszaható erővel bírt s a vegyes házasságokból születetteket, valamint az idegen hitveseiktől megválni nem akarókat a közösségből kitaszította. Minő zavarokat vont maga után a határozat könyörtelen végrehajtása a zömmében nemzsidók lakta zsidó államban, elképzelhető. A súrlódásokban azután teljesen elsorvadtak a zsidóság vezető szellemeiben a fogság idején megszületett egyetemes gondolatok. A hazatértek Jahve-ja ismét kizárólag a zsidóságé. Amily forrón szereti Jeruzsálemet, éppoly gyűlölettel nézi az idegen nemzeteket. Azt ígéri, hogy majd felforgatja a többi országok királyi székeit, megrontja a pogányok erősségeit s zsákmányul adja gazdagságukat Judának.

Ez az idegengyűlölet idők múltán enyhült valamivel. Juda ráeszmélt arra, hogy a maga kiválasztottságát csak azokkal a népekkel tudja elismertetni, amelyek elfogadják Jahve törvényeit. Megindult tehát a hithirdetés és a zsidó vallás terjesztése. Nem enyhült azonban az ősi törvénynek az egyén és az állam életében való szerepéről vallott felfogása és ez nagyon komoly következményekkel járt a zsidóság további kialakulását illetően.

Az Ezra—Nehemia-féle állam- és életrendszer mint egy elméleti elgondolás megvalósítása és végső befejezése tökéletesnek mondható. Kezdeményezésnek és új kiindulásnak azonban kétségtelenül nem volt a legszerencsésebb. Abban a közületben, amely a tőlük alkalmazott elveken épült zárt egységgé, a szellemi tevékenység szükségképpen a dogmatikus megszövegezettségben örök érvényűnek elfogadott „törvény“ magyarázatára és fejtegetésére kellett, hogy irányuljon. E törvényt magyarázatokban pedig a hangsúly természetesen nem az etikai tartalomra esett, hanem azokra a rituális formai előírásokra, amelyek a zsidóságot megkülönböztették a környező népektől s Jahve kiválasztott nemzetévé tették. Hogy e zsákutcába tévedve a vallásos géniusznak — amely egyedül teszi megokolttá a zsidó nép történelme iránti behatóbb érdeklődésünket — el kellett senyvednie, az magától értődik. Ebből a szempontból teljesen közömbös, hogy miként alakult, vagy alakulhatott volna a zsidó nemzet további politikai élete. A zsidóság vallásos lelki alkatának fejlődési iránya lényegében független és érintetlen maradt a Nagy Sándor (331), Ptolemaios Lagu (301), Nagy Antiochos (203), a Makkabeusok (164), vagy Pompeius (63) előidézte politikai változásoktól. Az Ezra-Nehemia idejében kikristályosodott életrendszer annyira zárt, hogy további sorsa teljesen és véglegesen meg van határozva önmagában.

E rendszernek természetes kivirágzása a Krisztus korabeli élet két tipikusnak ismert jelensége: a farizeus és a szadduceus. Amaz a hagyománytól agyonmagyarázott rituális előírások ismerője, az elkülönült írástudó, aki a törvény külsőleges követése alapján tökéletesnek és mindenkinél különbnek érzi magát; emez a papi párt arisztokratikus érzületű tagja, aki hellenisztikus műveltségében elveti a hagyományt és mindazt a dogmatikus korlátot, ami az élet örömeinek élvezetében zavarhatná őt. Kettejük gyakran éles szóvitája még akkor is a felületeken marad, ha a vita tárgya — így pl. az iráni területről beszüremkezett s a farizeusoktól védett tan a lélek halál utáni életéről s a másvilági jutalomról és büntetésről — kézügybe eső alkalmat adna a vallásbölcselet mélységeiben való elmerülésre.

Nem voltak képesek az alakiságokba merevült vallásrendszer belső megújítására azok a tiszteletreméltó útkeresők sem, akik — talán buddhista hatás alatt — a rituális tisztaság fokozott ápolására esszenus néven a szó szoros értelmében vett szerzetesrendet alapítottak, vagy therapeuta néven a remeteéletben akarták lelkük üdvösségét munkálni. Mindkét rend tagjai ugyanis inkább a vallásos gyakorlattal, mint az elméleti kérdésekkel foglalkoztak és sokkal jobban kivonták magukat a közösség életéből, semhogy a zsidóság egyetemének fejlődésében komoly szerepet játszhattak volna.

Minél jobban teltek-múltak a századok, a hivatalos zsidóvallásban annál inkább a háttérbe szorultak a nagy prófétáknak azok az egyetemességre hivatott tanításai, amelyeket később Jézus Krisztus emelt ki és állított a vallásos élet középpontjába.

HARMADIK FEJEZET

DARAJAVAHUS

Mivel Kambudziának egyenes leszármazottja nem maradt, Gaumata a helyzet urának érezte magát. Pütkösdi királysága azonban nem tartott sokáig. Hakamanis (Achaimenes) másik ági leszármazottainak egyike, Darajavahus (a görögöknél Dareios, 522—486) trónkövetelőül lépett fel. Bámulatos agilitásával és következetes, kitartó munkával sikerült is másfél évi harc árán nemcsak Gaumatát eltávolítania, hanem a trónvillongások idején a nagy birodalom különböző helyein támadt önállósági hajlamokat is letörnie.

Azok a tapasztalatok, amelyeket trónjának biztosítása körül szerzett, Darajavahust meggyőzték róla, hogy a perzsa birodalom méreteivel bíró államalakulat a legkisebb megrázkódtatásra is könnyen széteshetik. Azt pedig nem akarta, hogy birodalma minden trónváltozás alkalmával a sokféle fajú, nyelvű, kultúrájú és történeti tudatú népek viaskodásainak színhelye legyen s újra és újra vérontással kényszerítessék egybe. Éppen ezért elhatározta, hogy a hatalmas birodalomba — a mely a Földközi-tengertől Indiáig s a Kaukázustól Etiópiáig terjedt — egységes közigazgatást vezet be.

E tekintetben a katonai hódító állammá lett Asszíria szolgált mintájául, amelynek közigazgatási berendezése tovább élt az Újbabiloni Birodalom idején is. Természetesen a méretek nagyobbak lettek, mint annak idején s a helyi szokások érvényesülése, valamint az államszervezők faji különbözősége sajátos színezetet adtak a perzsa birodalom közigazgatásának. A hatalmas államkomplexus mindenekelőtt húsz satrapiára oszlott. Az egyes satrapiák élén alkirályként kormányoz az uralkodótól kinevezett satrapa, aki általában a régi király helyét foglalja el. Mellette szerepel s intézkedéseit ellenőrzi a központi kormány képviselőjében a kancellár. A satrapián belül a kormányzat nagyjából ugyancsak egységes szempontok szerint rendezett, de itt már a helyi adottságok jobban érvényesülhetnek. A satrapa mellett a kerületből toborzott katonaság szolgáltatja az erőt a rendelkezések végrehajtásához. Vájjon rendben folynak-e az egyes satrapiákban az ügyek, azt az uralkodó különleges megbízottai, a király „szemei és fülei“ időről-időre ellenőrzik s vizsgálatuk eredményéről az uralkodónak jelentést tesznek.

A satrapa feladata a reábízott területtel szemben, hogy ott a rendet fenntartsa s a normális élet feltételeit biztosítsa, a királlyal szemben főként a satrapiaira kivetett adók beszedésének biztosítása.

A király legfőbb feladata pedig Darajavahus elképzelése szerint a gazdasági élet egészséges vérkeringésének lehetővé tétele. Miután birodalma sokszínűségét máról holnapra egységesíteni reménytelen feladatnak látta, úgy vélte, hogy az államalakulatokat összetartó nemzeti, vallási, művelődési és egyéb egység útját a gazdasági egységgel kell egyengetnie. A katonai cél mellett tudatosan ezt a célt is szolgálták az egész birodalmat behálózó kitűnő utak s ennek a célnak szolgáltatásban állott az egységes pénzrendszer bevezetése is.

Elfogadván a pénznek a lídektől használt éremformáját, az egész birodalom számára pénzegységül az arany dareikost hozta be, vagyis a világtörténelemben először alkalmazta az aranyvalutát. Az aranynak az ezüsthöz való viszonyát pedig az átszámítás egységesítése céljából 1:13.5 arányban állapította meg. Kormányzati politikájának erősen gazdasági színezete feltűnt kortársainak is. Herodotos szerint a perzsabirodalom polgárai a három első perzsa királyt úgy jellemezték, hogy Kuras atya volt (nyájas és gondoskodó), Kambudzia úr (kemény és meggondolatlan), Darajavahus pedig kereskedő.

E megállapításból annyi az egyetemes történelem szemszögéből nézve is mindenesetre igaz, hogy Darajavahus egyéb kulturális elgondolásai a jövő számára terméketlenek maradtak. Hogy az achaimenida kultúra, amelynek alapvetését neki köszönhetjük, nem vált új kiindulóponttá, abban nemcsak az a túlrövid idő a bűnös, amelyet a történelmet irányító Gondviselés a perzsáknak engedélyezett. Bár görög kortársaira imponáló hatást tett s mint a hatalom jelképezője ma is elismerésre méltó, de tovább belső okokból nem fejlődhetett az az öszvérkultúra, amelybe nemzetét máról-holnapra a barbárságból beemelni akarta.

Kulturális elképzelésére jellemző az úgynevezett perzsa ékírás, amely szintén az ő megrendelésére készült. Ez írás nem abból a belső szükségletből született, hogy az addig íratlan perzsa nyelv fonetikus lerögzítésének eszköze legyen. Darajavahus tudósai a magánhasználatban az arámi mássalhangzó jelekkel írtak. Az ékírás Mezopotámiában és Elámban is csak történelmi emlék volt tulajdonképpen: klaszszikussá merevedett, monumentális és okmányírás, amelyet a magánéletben már régen kiszorított az arámi mássalhangzóírás. És Darajavahus mégis az ékformához ragaszkodik, mert nem akarja, hogy háromnyelvű feliratainak legelső, perzsa szövegrésze külső megjelené-

sében kevésbé imponáló legyen, mint a monumentális ékírással írt elámi és babiloni szöveg. Ezért kellett tudósainak az egyszerű arámi írásprincípium ismeretével egy külső formájában ékírást mímelő írást alkotniok, amelyben a különböző írásfejlődési vonalak különböző stádiumait jelentő arámi és mezopotámiai íráselvek keverednek össze.

A perzsa birodalom további sorsa bennünket nem a birodalomban egyesült kultúrnépek politikai és szellemi stagnálásának története miatt érdekel. Jelentősége a mi számunkra főként abban a küzdelemben rejlik, amelyet a perzsák a fiatal Nyugattal, a görögséggel folytatnak. Ez a történelem pedig mai szemmel nézve nem a perzsa hódítási törekvések története, hanem története annak a heroikus védekezésnek, amellyel a görögség megakadályozta, hogy kultúrájának eleven folyama a Perzsabirodalom kulturális állóvizében elvesszen.

Hogy az emberi művelődés további sorsa úgy alakuljon, mint ahogy alakult, ahhoz Kelet és Nyugat közt valóban szükség volt egy nagy találkozásra. De nem a perzsa elképzelés szerint, hanem úgy, amint azt Nagy Sándor megálmodta és megvalósította.

NEGYEDIK FEJEZET

AZ ÓKORI KELET FELBOMLÁSA

Darajavahusnak és utódainak bőven volt alkalmuk meggyőződni róla, mennyire nehezebb megtartani a hatalmat, mint megszerezni. Kurast, aki magatartásával azt árulta el, hogy a babiloni életbe beolvadni kíván, megtúrte Babel, mint ahogy annakidején megtúrte a kassu uralkodókat. Kambudzia fegyverei előtt a vérengzés elkerülése céljából meghódolt Egyiptom, mint ahogy története folyamán annyiszor meghódolt a fizikai erőszak előtt.

Darajavahus többet akart. Célja volt perzsa színek alatt egységgé kovácsolni azt a hatalmas területet, amelyet elődeinek fegyverei meghódítottak. E területen azonban az évezredek során egyénileg fejlett magasműveltségű népek éltek, amelyek kulturális egyéniségüket minden vonatkozásban és minden erővel védelmezték. Sokszínű ellenállásuk leküzdésére a perzsa uralkodónak nem álltak rendelkezésére megfelelő eszközök. Hiába alapított Persepolisban új birodalmi fővárost: a birodalomban egyesített államegységek élete továbbra is a maguk kultúr-

centrumai körül forgott. Hiába tette meg dinasztija istenévé Zarathustra vallásrendszerének jó istenét, Ahura-Mazdát: Elő-Ázsia és Egyiptom istenei tovább élték a maguk társadalmi életét s nem vettek tudomást a mennyei rend megváltozásáról. Hiába akart eklektikus úton új perzsa kultúrát teremteni: az ősi kultúrák hordozói a fegyverrel győző barbár lelki meghódolását várták s maguk képtelenek voltak alávetni magukat a másnemű, mondvacsinált és alacsonyabbrendű kultúrának.

Politikai szempontból rendkívüli mértékben rontotta a perzsa uralkodók helyzetét az is, hogy egy világbirodalom trónjára magukkal vitték a helyi érdekű keleti kényurak udvari életének minden kicsinyes cselszövényét. Ahol a királyi család tagjai egymás között törrel, karddal s orvgyilokkal intézik el nézeteltéréseiket, ott nem igen lehet szó az alattvalók békés-munkás együttéléséről.

A perzsa birodalom történetét nagyobbik felében a királyfiak, helytartók és leigázott népek lázongása tölti ki s az uralkodók többsége erőszakos halállal végzi életét. I. Khsajarsá (Xerxes, 480—465) a görög szabadságharc nagy ellenlábasa, merényletnek esik áldozatul; I. Artakhsasza (Artaxerxes Longimanus, 465—425) alatt fellázad Baktria és Egyiptom; II. Khsajarsát 424-ben törvénytelen fivére Sogdianos öli meg; őt fivére II. Darajavahus (Dareios Nothos, 424—404) teszi el útból; II. Artakhsasza (Artaxerxes Mnemon, 404—361) fellázadt öccse, Kuras ellen kénytelen hadat viselni, majd Egyiptomot veszti el s végül a satrapák általános lázadásával küzd; III. Artakhsaszát (Artaxerxes Ochos, 361—338), miután kétségbeesett kíméletlenséggel igyekezett elfojtani a birodalom különböző pontjain kitört lázongásokat, egy nagyralátó eunuch, Bagoas gyilkolja meg; fiát és utódát ugyancsak Bagoas teszi el láb alól 336-ban, hogy trónra segítse III. Darajavahus (Dareios Kodomannos, 336—330), aki hálából méregpoharat itatott Bagoasszal.

III. Darajavahus alatt azután a történelem fellebbezhetetlen ítélete értelmében elkövetkeztek a perzsa birodalom végnapjai. Az ítélet végrehajtója mákédóniai Nagy Sándor volt, aki a granikosi (334), issosi (333) s gaugamelai (331) ütközetekben gyors iramban végez a perzsa kolosszussal. Az iráni hegyekbe menekülő Darajavahust saját helytartója, Bessos öli meg Baktriában.

Mindabból, amit kortársai feljegyezni érdemesnek tartottak, önként következik, hogy Nagy Sándor a perzsa uralkodók utódjának érezte magát s ugyanazt a feladatot tűzte ki célul, amelyet amazok nem bírtak megvalósítani. Sikerült volna-e politikailag egységessé

tennie az Industól a Balkáni-félszigetig s Dél-Oroszországtól Nubiáig terjedő hatalmas birodalmat, ha a sors több időt ad neki, nem tudhatjuk. Történetileg annyi bizonyos, hogy korai halála után (323) azonnal megkezdődött a bomlási folyamat, amely végül birodalmának hadvezérei — az ú. n. diadochosok — között való felosztására vezetett.

Hogy az osztozkodásnak nem egyedüli tényezője a diadochosok hatalmi vágya volt, mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy a világbirodalom nagyban és egészben a régi faji és kulturális alapokon nyugvó történeti egységek szerint esett szét. Görögország s a kulturális szempontból tőle függő görög szigetvilág és Makedónia Antipatrosnak, majd Antipatros fiának, Kassandrosnak jutott; Kis-Ázsia nyugati felét és Thrákiát Lysimachos szerezte meg; Szíria, Mezopotámia s az örmény hegyvidék előbb Antigonosé, majd Seleukosé és ivadékaié lett; Egyiptomot pedig a Ptolemaiosok kerítették tartósan hatalmukba. A politikai határok további hullámváza mögött is általában a faji s kulturális egységek önállóságra való törekvése jelentkezik, mint a hódító szándékot kifakasztó, vagy gátló tényező. Mindenekelőtt meglazul, majd elszakad a politikai kapocs Nyugat és Kelet között. Azután a Kelet esik szét atomjaira. 317-ben Csandragupta (gör. Sandrokottos) az Indusvölgy urává lesz és kiűzi a makedónokat. Később a kelták a görögök ellenállása következtében átcsapván Kis-Ázsiába, 275-ben megalakul Galatia. A megváltozott viszonyok között teljesen megszilárdul Bithynia, ahol Nikomedes (f260) utódai az urak. Pergamon 265 óta, a galatákon aratott győzelme után, Attalos alatt önálló királysággá lesz. A 3. század közepe táján leválnak Elő-Ázsiáról a faji és kulturális szempontból heterogén iráni részek. Baktéria — egyesek szerint a Zarathustra vallás bölcsője — Diodotos helytartó alatt 256-ban elszakad a Seleukidáktól s mintegy száz évig, a parthus hódításig önálló királyság. Parthiát egy Arsakes nevű katonáé önellósítja 250-ben, megalapítván az arsakidák dinasztiáját, amely a rómaiak hódítási kísérleteinek is ellen tudott állni s a Tigristől keletre eső területeken a Krisztus utáni III. századig uralkodott.

Második Könyv
HELLAS

ELSŐ RÉSZ
***A GÖRÖGSÉG ÉS A RÉGIBB GÖRÖGFÖLDI
MŰVELTSÉGEK***

ELSŐ FEJEZET

A GÖRÖG NÉP ÉS A GÖRÖG FÖLD

AZ északról, a Duna völgyéből bizonyára a bronzkor folyamán bevándorolni kezdő görögség csupán új hazájában, az Olympos hegyétől délre elterülő félszigeten lett azzá a néppé, melyet a történelemből ismerünk. A görög nyelv az indogermán nyelvcsaládba tartozik és a görög ember minden valószínűség szerint eredetileg Homo Nordicus volt: magastermetű, fehérbőrű, szőkehajú nép, világos szemekkel és dolichocephal alkatú koponyával. Még ilyeneknek írja le hőseit gyakorta Homeros is. Es bármennyire változott idővel keveredés útján a faji sajátosság, ideálnak megmaradt később is az eredeti típus.

A hosszúfejű, alacsonytermetű, barnásbőrű, sötéthajú és feketeszemu, későbbi görögben azonban hiába keresnők a kezdet embertani vonásait. A Homo Nordicust tehát a több évezredes fejlődés folyamán elnyelte a Homo Mediterraneus. Ez a fajta volt hordozója görög földön a görögség előtti műveltségeknek. Nyelvi nyomaival is találkozunk a legrégebbi Görögországban, pl. az -nth- szóalkotó elemet felmutató helynevekben (Korinthos). Ugyanilyen elem a -ss- (attikai -tt-) a Parnassos, Hymettos hegyek nevében és más földrajzi elnevezésekben.

Nem állíthatjuk természetesen, hogy a görög bevándorlás előtti Hellas embertani és nyelvi szempontból csak egyrétegű lett volna. De biztos, hogy mindkét tekintetben a szomszédos Kis-Ázsiával füzte össze számos kapcsolat. Magasabb műveltségű népekkel való érintkezés és összeolvadás már kezdettől fogva megtermékenyítette a görög szellemet. Saját alaptulajdonságain kívül és az idegen kölcsönvételektől eltekintve az új földrajzi környezet is hozzájárult e szellem kibontakozásához. Nem a „tisztá kék ég“ vagy az „éles körvonalú hegyek“

lették ugyan a görögöt göröggé, mégis a görög szellem történeti megnyilatkozásaira nézve e megnyilatkozások szülőföldje, a földrajzi helyzet sem közömbös.

A szárazföldi hódító nép Hellasban tengerésznéppé lett. A görög félszigetnek nincsen olyan pontja, amely hatvan kilométernél távolabb lenne valamilyen tengerparttól! Az Égétenger mintegy hidat ver szigetvilágával Kelet felé az ázsiai partokhoz és a krétai állomás beiktatásával még Egyiptomot is könnyen hozzáférhetővé teszi Görögország felől. Íme az út, melyen át a görögség már korán érintkezésbe juthatott a keleti birodalmak ősi műveltségével. Az anyaországban a korinthusi öbölnek volt a legnagyobb jelentősége. Mintegy két részre szelte a görög félszigetet és a déli résznek, a Peloponnesosnak, külön helyzetet, külön történetet biztosított. Nyugat felé Dél-Itáliának és Szicíliának közelsége játszott döntő szerepet a görög műveltség terjeszkedésében.

Szorosán összefüggött a görög nép tengerész-voltával a görög föld viszonylagos szegénysége, amely helyenként annál keservesebben volt érezhető, mivel másutt a termékenység megközelítette a tropikus mértéket, pl. Messaniában. Hesiodos embere, a szárazföldi boiot paraszt is rákényszerült arra, hogy silány kerestet a tengeri vállalkozások jövedelmével egészítse ki. A termelésre alkalmas nagyobb síkságok ritkák Hellasban. A karszt-szerű hegyvidék, amely e földet túlnyomórészt fedi, mészköves talajával, nyaranként elapadó és föld alatt bujkáló vizeivel inkább csak apró marhák legeltetésére nyújt alkalmat. A viszonylag nagy területű Attika nem tartozott a legtermékenyebb részek közé: ha búzát kevésbé, árpát helyenként tisztességgel hozott. És mégis, Athénnek egyik legnagyobb gondja, lakosságának szaporodásával kapcsolatban, hogy miként lássa el magát idegenből szerzett gabonával. „Hellas és a szegénység mindenkor együtt nevelkedtek“ — állapította meg már Herodotos. De ebből nem földhöztapadt kicsinyesség és a nyomorúság lendülettelensége származott, hanem nyugtalanság, a görög szellem belső mozgékonyasága.

A görög politikai életet, a kisterületi államokba való elaprózódást is a földrajzi tényezőkre szokás visszavezetni: Hellasnak szűk völgyekbe, jólkörülzárt partrészekbe és apró szigetekbe tagozott földjére. De ha kezdetleges viszonyok között ez a nagy tagozottság akadályt gördített volna is terjedelmesebb államterületek keletkezése elé, az állami elaprózódást kielégítő módon akkor sem tudná velünk megértetni. Az államterület nagysága mindenkor az államhatalomnak és hordozójának belső erejétől függ. Ez időközönként a bennünket érdeklő

földrészeken is elég nagy volt, mint például bizonyára a mykenai időkben vagy később a makedón és római uralom korában. Hellas tagoltsága ekkor nem volt akadály, hogy nagyobb államegységek létre ne jöjjenek rajta. Gondoljunk az athéni birodalomra is a Kr. e⁴ 5. században. Ha feleletet keresünk arra a kérdésre, miért nem alakultak ki a görögök között számottevő birodalmak, akkor inkább talán a nép függetlenségi érzésére, meghajolni nem tudó önelégültségére — a görög autarkeia erejére — a királyság vagy önkényuralom hatalmát mindig korlátozó demokratikus hajlamokra kell inkább rámutatnunk, mint a szűk völgyekre.

Nagy jelentőséget kell a görög élet kialakulásának szempontjából az éghajlati viszonyoknak tulajdonítanunk. Ezek a Földközi-tenger e délies partjain a plein-air-életet tették a görögség számára lehetővé. Athénben a középhőmérséklet még a téli hónapokban (jan.—febr.) is meghaladja a nyolc fokot, de eléri ugyanekkor néha a 17—18-at is. Átlagban csak négy nap jár évenként faggyal, de némely esztendőben egyáltalán nem fordul elő. Csakis itt gyűlhet össze a nép tanácskozás céljából az egész esztendőn keresztül nyilvános tereken; töltheti úgyszólván egész napját a szabadban (a nyári hónapok legmelegebb déli óráitól eltekintve); élheti egymás közt és egymással állandó érintkezésben azt a nyilvános életet, amely a külön dolgozó és gondolkozó északiak műveltségével szemben annyira rányomta bélyegét a görög műveltség minden intézményére, minden alkotására.

A külső természetnek és a történeti sorsnak: a közös tapasztalatoknak és közös vállakozásoknak összejátszásából domborodnak ki az egész görögségre jellemző lélektani vonások. Nehéz feladat előtt állunk, amikor ezekről — akárcsak vázlatos formában is — számot akarunk adni. A nehézség nem csupán abban rejlik, hogy — a kitűzött feladatnak megfelelően — állandónak kell feltüntetnünk azt, amit az életszerű változás folytonosságában mutat be a való. Az ilyen jellemrajz elkészítését a sajátos görög viszonyok különösképpen megnehezítik. A nyelvjárásoknak, életszokásoknak, lelki készségeknek sokféleségébe szétkülönült görögségről kell itt egységes képet adnunk, a nélkül, hogy e sokféleséget teljesen szem elől tévesztenők.

Ha van aktív és passzív embertípus, akkor a görög bizonyítva az előbbihez tartozik. A keleti tétlenséggel és önmegadással helyezte őt ez a jellemvonás éles ellentétbe. A görögök közt csak ritkán szünetelő háborúskodás éppannyira bizonyítéka ennek a tevékeny szellemnek, mint az a belső mozgékonyosság, amellyel a művészi problémáknak vagy elméleti kérdéseknek újabb és újabb megoldását keresték. Az

agonisztikus hajlamban éri el ez az akaratí készség a csúcspontját: a görög mindent versengés (ágén) tárgyává tett és a jót mindenkor a jobbal törekedett felülmúlni. Körében még ott is magas műveltség fakad, ahol a politikai érdeklődés túltengése foglalja le a lakosságot. Sokrates párbeszédeit és Platon filozófiáját a foglalkozástól szabad életnek, a szkolének: a beszédes semmittevésnek köszönhetjük.

A görög individualista volt, érvényesülését mint egyén követelte. Ezt a vonást maga is hamarosan észrevette magán: ezért állította már Herodotos az ázsiai hordát a göröggel szembe. Az individualizmus szertelenségeit, melyekre főleg az ión elem volt könnyen kapható, az az erős szociális érzék tartotta többnyire féken, amely a kisterületű város-állam életének mindig szükségképpen tulajdona volt. Az egészen elkülönült egyén eszményét a görög világ nem méltányolta. Nem mintha ezek az önmagukban elégtű szellemek teljességgel hiányoznának. De ők is — a Herakleitosok és Euripidesek — tudatosan a közösség okulására dolgoztak. Egyénieskedő túzásokra, a szabadság megnyilatkozásaira, — azt lehetne gondolni — főleg a kialakult demokráciák adtak alkalmat. De itt épp a társadalmi jelenségeket irányító törvényszerűség gondoskodott arról, hogy az eredeti szándék ellentétbe csapjon át. A szuverén akaratú egyének a politikai gyűlések alkalmával tömeggé verődtek össze és ez a tömeg lélektani törvényszerűséggel engedelmeskedett a belőle kiemelkedő vezetőknek.

Befolyásolhatóság fokozza a tömegjelenségek erejét és a görög — általánosságban szólva — erősen befolyásolható volt nagy közös eszméket, vágyakat, igényeket kifejező vezető egyéniségektől. Fokozat» különbségeket az egyes néptörzsek között mindenesetre kell itt tennünk; a spártai talán kevésbbé volt hajlamos a pillanatnyi befolyásoknak engedni, mint az az athéni tömeg, melynek viselkedését bizonyára közös mediterrán örökség mutatja olyan közelségben a mai Dél-Európának latin népeihez. Persze az alaptermészetből folyó és a helyzettől kiváltott lelki megnyilatkozások között az utóbbi esetben is különbségeket kell tennünk. Midőn a szónokoló, az eleven beszéd szépségeit élvező és a demagógia szertelenségeit olykor túlon túl értékelő athénieknek politikai megbízhatatlanságáról és ingatagságáról beszélünk, a tömegviselkedés törvényszerűségére kell gondolnunk és nem szabad azt hinnünk, hogy a görög nép jellemének valamely kizárólagos sajátosságát állapítottuk meg.

Erzelmi és gondolati gazdagság nem különül el a görögségben két egymástól elvált életformává. Szenvedély, önkéntelen akaratí visszahatás és a teljes valót átható érzés nem volt akadályá annak,

hogy a görög ember a világot ne tisztán fogalmazott célok és eszközök szempontjából nézze és e szemléletben ne a logika rendjét tegye meg a legfőbb követelménynek. A görögnek forma és stílusérzéke, harmónia-szeretete is összefügg ezzel. Költészetében ez emeli az elbeszélés szépségeit és a szónoki érvelés erejét a tiszta lírizmus fölé; tudományában, filozófiájában ez ad a dialektikai elemeknek különös jelentőséget. A lét legmélyebb alapjának elmerülő átélése — amit közönségesen misztikának szokás nevezni — a görögöknél egyszerre eksztatikus és plasztikus, élmény és szemlélet. A lét örömeinek és kínjának korlátozatlan valóságát a görögség az ő (nem thrák) Dionysosának istenalakjában szemlélte, kultuszában élte meg. Ebben a kultuszban volt például otthonos a legintenzívebb művészi létmegjelenítés: a görög dráma. Tragédia-költészete is mutatja, mennyire nem zárkózott el a görögség a lét legsötétebb Aialai elől sem. De görög pesszimizmusról éppoly kevésbé beszélhetünk, mint csak felszínes görög derűről. A görög gondolkodás és világfelfogás minden árnyalatát megérteti a valóság teljességéhez való hűség.

Ezzel szemben kifogást lehetne emelni a görög jellem ellen az erkölcsi magatartás szempontjából, — de csak akkor, ha a történelem későbbi korszakainak jobban takart hasonló jelenségeit még súlyosabban ítéljük el. A görögséget ugyanis a nagyobb őszinteség is jellemzi. A görög történet küszöbén a „ravasz“ Odysseusnak alakját látjuk, akinek ez a tulajdonsága az eposz hősi korában erényszámba megy. Az athéni politikai élet fénykorában a hazaárulással és sikasztással megvádolt államférfiaknak és hadvezéreknek hosszú sora vonul el előttünk. Ez utóbbi esetekben azonban igen sokszor könnyelmű vádaskodással van dolgunk, amelyet a versengés szenvedélye magyaráz. Mindez nem érintheti a görögök sok más jó tulajdonságát — hazaszeretét, katonai erényeit stb. — és legkevésbé idealizmusát. Nemcsak tisztább etikai nézeteikre hivatkozhatunk, amint ezek főleg híres gnómáikban és bölcséleti rendszereikben jutottak kifejezésre. A görögöt például a rómainál nagyobb képzelőtehetsége és ideálkeresése könnyedén emeli fel egy minden praktikus célképzettől mentes világba és még saját közvetlen hasznával szemben is közömbössé teheti. Idegeneknek, metoikosoknak kell köztük azt a gazdasági munkát elvégezni, idegenek fogják egyszersmind annak a munkának hasznát is élvezni, amelyre a görögségnek politikai ideáljai miatt nem volt érzékenysége. De mi kései örökösök csak hálások lehetünk e görög életfelfogásért. A velejáró művészi és tudós önzetlenségből születtek meg a görög szellem legtökéletesebb alkotásai.

MÁSODIK FEJEZET

A KEZDET MŰVELTSÉGEI

Láttuk, mint mutatkozik a görögség története folyamán; lássuk mármost azt, hogy feltevészerűen minek mutatkozhatott akkor, midőn új hazájába bevándorolt. A görögség ősi műveltségét felfedni a Dunamedence archeológiájának egyik jövő feladata lehet. Mert a görög a harmadik és második évezred átmeneti idejében, midőn már a későbbi Hellasban, Thesszália északi részében tanyázott, még mindig azokkal a kultúrákkal tartott fenn kapcsolatot és nem az Othrys hegyétől délre kialakultakkal: a mykenai műveltség előttiekkel.

Legrégibb balkáni letelepedésük idején a görögök, úgylátszik, nyílt falvakban éltek, de nehezen hozzáférhető magaslatokon hatalmas mensváraik lehettek, ahová nagyobb területek elszórt lakói veszély esetén visszavonulhattak. A várral, mint város magvával és a városi településsel olyan formában, mint ez éppen Görögországra jellemző, a helyben talált földközítengeri népek ismertették meg őket. Számottevő görög műveltséggel mindig olyan — nem pusztán mensvár-szerű — erődített helyeken találkozunk először, ahol idegenek vetették meg a kultúra alapjait. Még a görög mondák is *ilyen* várakhoz és városokhoz kapcsolódnak: a mykenai-argosi, thebai, orchomenosi, athéni mondakör csupa ősrégi, mediterrán típusú településhez fűződik.

Építési módként az északi házak négyszögletes formáját hozták magukkal a görögök. De ez a mód — a földközítengeri kör- és ovális-alapúval szemben — akkor már régóta, a neolit-korszak idejétől kezdve használatos volt ezen a vidéken is. A mykenaiak szintén így formálták házaikat és palotáikat: a megaronokat. Igavonó lovaikkal érkeztek a bevándorlók s a lótenyésztés az új földön is nagy gonddal folyik tovább, ahol ezt a viszonyok megengedik: a thesszáliai Peneios mezején, az argosi síkon vagy az Eurotas völgyében. A kultúrnövények közül szőlőt, olaj- és fügefát is termelnek. Ez utóbbi kettőt biztosan itt délen ismerték meg. Általában folytatják vagy mint hódító haszonélvezők átveszik Hellas régibb mediterrán állattenyésztését és földművelését. Vadászai medvén, farkason és vadkanon kívül ekkor még oroszlánokkal is találkoztak Görögország hegyei közt.

Törzsekre oszolva jöttek a görögök új hazájukba, ahogy ezt további vándorlásaik és elkülönüléseik is mutatják. De egymástól túl-

ságosan izolált életet nem élhettek ezek a törzsek. A nyelv — a nyelvjárási különfeleségek ellenére — a többi balkáni indogermán nyelvektől (thráktól, illirtól) jól megkülönböztethető egységes nyelv maradt. A törzsek az egymáshoz vérszerint közelállókat foglalták magukban, vagy legalább is azokat, akik ilyen vérrokonságot feltételeztek egymás közt. A törzsi gondolat marad meg minden időre a görög államfelfogás alapjának: nem az egy területen élőknek összesége az állam, hanem azoké, akik vér szerint együvé tartoznak.

Ezen az eszmén csupán külsőleg (közigazgatási célból és módon) és nem lényegében változtat a későbbi, az illetőség szerint való csoportosítás Attikában (Kleisthenes). Még a városi és vidéki tartózkodásnak különbsége sem tudott a törzsi eszmébe éket verni. A görög állam — a polis — nem olyan értelemben városállam, hogy a falusiak kizárásával csakis a városban lakókat foglalná mint teljes jogú polgárokat magában, amint ez az európai középkorban volt. A vidékieknek szükségkép „városiakká“ (astoi) kellett itt lenniök a forma szerint soha fel nem adott törzsi tagozódás alapján: a „városi“ t. i. annyit jelent, mint „polgár“. A törzsi tagozódás olyan szívós, hogy midőn a phylé (a törzs görög neve) már csak egyszerű alosztályt jelentett a törzsön belül, még akkor is elengedhetetlen követelménynek látszott a polgári lakosságot phylékbe fogni össze s itt még a polgárokká emelt idegeneknek is helyet tartani fenn. Görög felfogás szerint az az állampolgár, aki valamely phylének a tagja.

A népnek kezdettől fogva sok joga és nagy szabadsága volt a törzsi életen belül. A törzs feje — a phylobasileus — csak igen megszorított értelemben lehetett „király“. A fegyveres nép gyülekezete, melyből idővel a demokráciák népgyűlése (ekklesiája) lesz, már kezdettől fogva döntő szerepet játszhatott a közérdekű ügyek intézésében. A királyság, arisztokrácia, tyrannis majdnem csak közbülső, átmeneti fokoknak tekinthetők a görög történet menetében, mert utánuk a fejlődés a kezdet állapotához, a demokráciához kanyarodott vissza. Spártában pl. számottevő nemesség azért nem tudott kialakulni, mert itt a kezdeti egyenlőségen nem tudott diadalmaskodni a nemzeti különbségeket kidomborító szempont. Ilyen helyeken — mint a primitívek életében másutt is megfigyelhető törzs-életben — a gensok (nemzetségek) helyett inkább a phratriák (férfi-testvérségek) kerülnek az előtérbe. Ezek rendszerint a közös táborozás csoportjai: az egy sátorban éjjelezők és együtt étkezők.

A család — az oikos — olyan értelemben volt csak a görög társadalom sejtje, hogy a phratriában résztvevő férfi atyai hatalommal

egy monogám alapú családi élet középpontjában is állott. A nő kezdetben becsültebb helyzetű és szabadabb mozgású lény lehetett a görögök között, mint abban a későbbi korszakban, amely őt — pl. az athéniéknél — az otthon falai közé zárta és pusztán a házi teendők elvégzésére szorította. Matriarchatusról jogi értelemben a görög viszonyok között még kevésbé lehet beszélni, mint a női szempontoknak sokkal jobban hódoló etruszkoknál. (L. a régi földközítengeri műveltség formáiról mondottakat a római történet első fejezetében.) Női szempontok azonban egyes görög törzseknél elég feltűnően érvényesülnek. A nő különleges helyzetére utal pl. a későbbi Lokrisban az, hogy az anya nevével igazolták az előkelők (a „száz házból“ származók) tisztavérőségüket. Az újszülöttek befogadásáról rendszerint az atyai hatalom döntött. De nem valószínű, hogy a gyermekkitevés szokása nagyarányú lett volna. Az az expanzív erő, amely a görög kívándorlásokban és gyarmatosításokban nyilatkozik meg, nem ebbe az irányba mutat.

A törzsi és családi állapotok ilyen formája kevésbé jellemző a görögségre külön, mint vallásra. Hogy abból, amit hellén vallásnak ismerünk, sok minden megvolt már a bevándorlás első idejétől kezdve, az nem lehet kétséges. A vallási cselekedeteknek, a kultusznak bizonyos motívumai és formái (imák, áldozatok, jóslások stb.) annyira közösek minden népnél, hogy általánosan emberieknek nevezhetők. Az sem kizárólagosan görög, hanem tágabb értelemben antik vonás, hogy a vallás itt nem fog majd később sem dogmákat ismerni és mindvégig híjával lesz egyetlen egyház hierarchikus szervezetének. A mythosban — az istenekről szóló elbeszélésben — és a kultuszban — a szent cselekedetekben — való kiélés a külső ismertetőjele az ilyen vallásnak. Saját híveivel szemben ez türelmesebb, mint a dogmákon felépülő. A tettek ellenőrzése mindig türelmesebb és tűrhetőbb a belső gondolatok kikémlésénél és üldözésénél. Es e tettekben, a kultuszcselekményekben, olyan fejlődés magva van, amely a vallás lényegét nem érinti. Csak a gazdasági viszonyoknak kell megerősödniök, hogy az állati-növényi áldozásból fényes külszerűségek közt pompás templomok előtt, ünnepi felvonulások kíséretében bemutatott hekatombák legyenek. Csak a műveltségnek kell majd bővülnie és a megholt harcos fegyverei fölött vívott áldozati jellegű küzdelmek a testi-lelki versenyek — az agónok — sokféleségében és népszerűségében fognak kibontakozni. Csak a nemzetközi érintkezéseknek kell megszorodniok, hogy Apollonnak szentélye Delphoiban minden más antik jóshelyet tekintélyével és gazdagságával elhomályosítson.

De e külsőségek mögött, amelyeknek művészi formája magábanvéve is annyira jellemző a görögségre, igazi görög vallásosság élt, még pedig már legrégebb elérhető fokán, az eposzban, végleg kialakult, kész formában. „Aki Homerost dogmatikus elfogultság nélkül olvassa — így jellemzi ezt a vallásosságot egyik méltatója — annak folyton bámulnia kell e költemények jámborságán. Itt minden egy emberfeletti nézőpont alatt áll. Sohasem beszélnek valami figyelemreméltó dologról, bármi legyen is, a nélkül a megjegyzés nélkül, hogy egy isten rendelkezett így, vagy adta ezt. De természetesen nem áll mindezek mögött az intézkedések mögött ú. n. magasabb szándék, különösen erkölcsi nem. Ezerszer jönnek ezek az intézkedések hátsó gondolatok nélkül, mint a jó vagy a rossz, amellyel az emberek egymást illetik, ha szeretik vagy gyűlölik egymást. Tehát természetes jámborság az, amit a homerosi ember a léttel szemben érez, valami nagyon különböző az ú. n. kinyilatkoztatott vallások jámborságától. Nem az étellel és önmagával való meghasonlás kergeti őt vágyakozásával túl a világon egy istenhez, aki előtt minden realitás csak árnyék. Istenhite a valóság vallásos magyarázata. Nekünk, akik egészen más hitben nevelkedtünk fel, nem könnyű ésszel felérni ennek a valóságvallásnak a jelentőségét, a legnagyobbak és legbecsületesebbnek, amely valaha volt. De ha egyszer megnyíltak szemeink számára, felismerjük egyik legfontosabb feltételét is. Mekkora saját lényegességgel kellett az embernek bírnia, hogy a valóság eseményeit azzal a plasztikussággal fogja fel, amelyet a görög istenalakokban nyertek! Az az erő azonban, amelynek ez sikerült, egylényegű volt azzal az erővel, amely elviselte, hogy az egész lét a vallásos világképben maradék nélkül kifejezésre jusson. Az „egészének ilyen akarása számára a sok különböző és részben egymással harcoló istenségekben való hit természetes és szükségzerű. A való szentségével szemben érzett tisztelet Aphroditének éppúgy jár, mint a tiszta és visszautasító Artemisnek, a harci kedvnek éppenúgy, mint az isteni egyetértésnek ...“

A görögségre egész történeti élete folyamán jellemző vallásos világfelfogásnak legalább a legfőbb vonalai biztosan megvoltak már a kezdet idejében. A Zeus enyhe fősége alatt álló istenvilág sokoldalúsága egyéni vonásaival megfelel annak a képnek, amit a legrégebb görögség állapotáról egyébként is alkotni kell magunknak. Az egyéni szabadság állott őrt a görög vallás küszöbén, mint ahogy azt a szabadságot találunk ott politikájuk bejárájánál is, a törzsi életnek találkozói helyein és mozgalmában. Ez a „kezdet“ és „legrégebb

állapot“ azonban már nem az, hanem „folytatás“ és „új fokozat“ ha álláspontunkat nem a görög nép, hanem a görög föld talajára helyezzük.

HARMADIK FEJEZET

GÖRÖGSÉG ELŐTTI MŰVELTSÉGEK GÖRÖGORSZÁGBAN A KRÉTAI ÉS MYKENAI MŰVELTSÉG

A görög eposzban és hősmondában oly nagy szerepet játszó argolisi városok: Mykenai és Tiryns falainak, a mykenai aknasírok kincseinek Schliemann ásatásai óta (1878) a csoda képében kellett a legújabb időkig feltűnniök. Hogyan kerültek ezek a magukban álló emlékek ide? Mi magyarázza magasrendű kultúrájukat? E kérdésnek egészen éles felállításához az is hozzájárul, hogy ma már pontosabban ismerjük azt a mykenainál régibb történetelőtti műveltséget, amelyet a hellasi korai és középső korszak műveltségének szokás nevezni. Ez lényegesen egyszerűbb és szegényesebb, mint amit az úgynevezett kései hellasi, vagyis a mykenai műveltség emlékei mutatnak. A feleletet e fontos kérdésre azok az ásatások hozták meg, amelyeket a múlt század utolsó évtizede óta Krétában, először Evans a mondái Knossos helyén kezdett el. Egy egészen új világot tárt fel itt az ásó. Erről a világról mind jobban és jobban bebizonyosodott, hogy művészi tárgyaival és ezekből kiolvasható életformáival a görög szárazföldi műveltségnek, az előbb említett mykenainak anyakultúrája volt. Sokat nyert e felfedezéssel a bennünket közvetlenül érdeklő probléma is, ahogy Renan mondta, a „görög csodának“ problémája (le miracle grec). Kréta—Mykenai—Homeros: íme az az egymásután, amely kellő prespektívájú háttérét adja meg a görög történeti kutatásnak is. Mert most már — a krétai eredmények után — jobban tudjuk és világosabban látjuk azt, hogy miért kezdődött, kezdődhetett az annyival szellemibb görög kultúra mindjárt az oly magas anyagi műveltséget is mutató homerosi poézissel. Ennyiben az igazi Homeros-kérdés megfjéjtéséhez is kulcsot szolgáltat a krétai archeológia.

A legrégebb neolit-korszaktól kezdődően a bronzkorszak aláhanyatlásáig kísérhetünk itt Krétában egy folytatólagos műveltségi fejlődést végig. A bronzkorszakkal meginduló ú. n. korai minosi periódus és a középső minosi periódus a szárazföld korai és középső hellasi

korszakával esik egybe. (L. ezek viszonyát a többi történelőtti műveltségekhez bronzkori táblázatunkon az őstörténi bevezetésben.) De Krétában már a középső minosi periódustól kezdve (Kr. e. 2100—1600) nagyobb lendületet vesz a műveltség. Csúcspontját a Kr. e. 16. században éri el, a kései minosi kor első szakaszában. Ugyanekkor emelkedik első ízben magasra a mykenai műveltség a szárazföldön az ú. n. korai mykenai korszakban. A krétai műveltséget pusztító csapások érik a kései minosi periódus első szakaszának végén, amint ezt egy nagy tűzvész nyomaiból az emlékeken leolvashatjuk. Knossos e periódus második szakaszában újra felépült és ekkorára esik a krétai ú. n. palota-stílus virágzása. A korszak végén, Kr. e. 1400 körül Knossos és vele úgyszólván az egész krétai műveltség erőszakos véget ér. A kései minosi periódus harmadik szakaszában a krétai műveltség már csak jelentéktelenebb helyeken tengődik, a mykenai műveltség ellenben ekkor éri el legnagyobb kiterjedését.

Eredeti, a Földközi-tengeri műveltség tágabb és az égíi műveltség szűkebb körébe tartozó magas kultúra volt a krétai. Kapcsolatot tartott fenn a nagy keleti birodalmakkal s ezek műveltségével. Amint az egyiptomi Abydosban krétai edény is került elő, egyiptomi diorit-szobrocskát a knossosi palotában is lehetett találni. A karnaki templom falán felfedezhetjük a krétaiak nevét (keftiu), akik a hódolat ajándékaival járultak a Kr. e. 15. században III. Thutmoszisz elé. Kréta borral és olajjal és az ezeket tartalmazó edényekkel, ügylátszik, élénk kereskedést folytatott Kelet és Dél felé. A babyloni műveltséggel való összeköttetését inkább a régi keleti városi kultúrának Krétára való kiterjedése mutatja. De súlymértéküket is onnan kölcsönözték a krétaiak. Olyan nagyobb ércdarabok, melyeket pénznek használtak, itt is és másutt is az egykorú kultúrákban a lenyúzott állati bőrnek formáját mutatták.

Amit a krétai műveltség és gazdálkodás termelt, azt igen jelentékeny nyomokban a paloták romjai között — Knossosban, Phaistosban, vagy a mai helynéven ismeretes Hagia Triadában és Mailiában — találták meg az ásatók. A termelés maga is jórészt az oikosz-gazdaság e nagystílű helyiségeiben ment végbe. Munkaközben félbemaradt kövek és fel nem használt nyersanyagok tanúskodnak itt arról, hogy a kőművesek, fazekasok és festők helyben laktak és dolgoztak. Nagyméretű olajprens a bizonyíték arra, hogy az óriási korszakban (pithosokban) elraktározott olajat ott a palotában állították elő. Mindezeknek megfelelően a krétai palota különböző lakosztályoknak és egyéb rendeltetésű helyiségeknek valóságos tömkelegé volt, ahol a kapocs

a közös elrendezettség a nagy négyszögletű udvar körül. Lenn: hosszú korridorokon végig a pincék, raktárak, a gazdaság tárházai. Fenn: levegőt és világosságot osztó csarnokok faoszlopokon nyugvó mennyezettel, elmozdítható falakkal és szép kilátással kifelé. Azután a nyilvánosság befogadására szánt helyiségek, széles feljárók és terraszok vallási ünnepeknek vagy szórakozásoknak, pl. a festmények alapján feltételezhető bikaviadaloknak idejére. A knossosi palota egyik termét a benne álló magas támlájú kőszék miatt trónteremnek szokás nevezni, pedig ezt kőpadjaival, falfreskóival még elég szerény helyiségnek mondhatjuk a többi épületrészekhez viszonyítva. Csatornázás, vízvezeték, fürdőszobák és minden egyéb tisztálkodást szolgáló eszközök tekintetében a knossosi palota XIV. Lajos versaillesi kastélyát jóval felülmúlja.

A krétai paloták s a hozzájuk tartozó városok nem voltak megerősítve, időt álló falakkal körülvéve. Lakóik elég biztonságban érezték magukat idegen támadással szemben. A Thukydidesztől emlegetett minosi thalattokratia (tengeri uralom) jut önkéntelenül eszünkbe. Azt kell hinnünk, hogy a sziget nagy flotta védelme alatt állott, bár a krétai műveltség emlékei hajózásra vonatkozó ábrázolást csak a kép-írás jegyei közt tartottak fenn. Pusztán a görög mondából és egy a többinél jelentékenyebb palota és város (Knossos) maradványaiból szokás arra következtetni, hogy erős központosság jellemezte az akkori politikai hatalmat — amilyen pl. a mitológiai Minos vagy Rhadamanthys, a Zeus-fiak uralma volt. A később majd Sardinia és Etrúria ősi kultúrájával kapcsolatban vázolandó földközi-tengeri műveltség képébe ilyen történelem-konstruáló feltevések nélkül is szépen belíllenek a krétai paloták és pl. az olyan kővárosok, mint a sziget keleti oldalán Gurnia, kövezett útjaival, egy kisebb palota körül épült sejtszerű házaival.

Mindenesetre kereskedelmibb, kevésbé hősies, nőies vonásaival inkább az etruszk műveltségre emlékeztető volt itt az élet, mint Sardiániában. Az értékes obszidiánt Melosból, a rezet Kyprosból hozták, az olajjal-borral telt óriás-edényeket távoli vidékekre szállították. De e kereskedelem hatalmi háttéréről a paloták vajmi keveset árulnak el. Pompázó női, ritkábban nyurga fiú-alakokat és a természet életéből ellesett idilliket ábrázolnak a falfestmények. Knossosban az archeológusok nem fegyvereket ástak ki, hanem többek közt berakott művű játéktáblát. Vallási ábrázolásaikon nők játsszák a főszerpet, mint istennők, vagy a kultusz bemutatói. Velük együtt állatok szerepe is jellemzi a krétai vallásos világfelfogást: madár, kígyó és a görög

Minos-mondával vagy a krétai Zeus-mythosszal (Európa elrablása) és a Pasiphae-történettel kapcsolatban álló bika. Templomot az épületek között eddig még nem lehetett felismerni, legfeljebb a szent rekvizitumok és kis bálványok őrzésére szolgáló apróbb helyiségeket. Istenségek embernagyságú szobrai helyett éppen ezek a kis bálványok jellemzők az égéi műveltségre. A szent rekvizitumok közül pedig az újabban Szardíniából is előkerült, de Kis-Ázsiában is vallási jelentőségű kettős bárdot (labryst) szokás sajátosan krétainak tartani, mint ahogy a nevéből képzett *labyrinthos* fogalma is a mondában Krétához kapcsolódik. A természeti kultusról barlangszentélyek, az áldozás gyakorlatáról pedig olyan oltárok tanúskodnak, melyeknek formáját a szarv-szerű alakítás teszi szintén éppen Krétára nézve jellegzetessé (horns of consecration). Bika-ábrázolások a krétai művészetben általában gyakoriak.

A művészeti tárgyak világfelfogást és magas színvonalú, öncélúan artisztikus szellemű művészetet egyszerre revelálnak. Amily aprók a krétai kisplasztika bájos emlékei — a monumentális szobrászat hiányzik itt — annyi elevenséggel, mozgékonyssággal, és ruhás női figurák krinolinós alakjában bizonyos virágszerűséggel is, tüntetik fel az emberi testet. Kréta művészi hajlamának legjobban a festészet felel meg. Ez ad legközvetlenebbül és legkönnyebben kifejezést annak az élénk krétai impresszionizmusnak, amely teljes odaadással élvezi a külvilág szépségeit: színeit és formáit. Már a vázafestészet is ennek az impresszionizmusnak világosan szóló bizonyítéka: az ú. n. Kamares-vázák sokszínűségükkel és azután a művészi tudás tetőpontján készült edényeik az állat- és növényvilágnak minden merevséget kerülő stilizáltságával. De teljes érvényesüléshez csak a nagyfestészet, a freskó juttatta a krétai művészek jó tulajdonságait: a természet-szeretetet, az éles megfigyelést, amely azonban a realiztikus hűség helyett inkább a szubjektív hangulat szolgálatába szegődik, s végül azt a merészséget, amely a technikai nehézségek latolgatása nélkül is szívesen vállalja a művészi feladatot. Valóban odaadásról van itt szó, a természetnek való odaadásról, a benne való élésről, és egy olyan összefolyásról a természettel, amely a mediterrán életformának majd Szardíniában is kifejezésre jutó alapvonásával egyezik meg.

Előbb krétai kép-írásra tettünk célzást. Egy kezdetet jelentő hieroglifikus írásból nem is egy, hanem kétféle lineáris írást fejlesztettek itt ki. Napon szárított agyagtáblákba mélyesztették jegyeiket s a beírt téglákat fadobozokban és lepecsételve archívumszerűen raktározták el. Ilyen archívum a maga teljes egészében birtokunkban van;

de az írásjegyeket nem tudjuk elolvasni, bár az utóbbi időben eredményeket ígérő kísérletek történtek ebben az irányban. Feltehető, hogy leltári feljegyzéseket is tartalmaznak a táblák a tízes számrendszernek és a törtszámoknak ismeretével.

Kik voltak ennek a sajátos műveltségnek hordozói? A képekről ismerjük őket, férfiakat és nőket egyaránt. Utóbbiakat ékes hajdíszükkal, a melleket egészen szabadon hagyó fűzőjükkel, fodros és harangszerű szoknyájukkal; a férfiakat borotvált arcukkal, kötényszerű viseletükkel, míg a testnek többi része mezítelenül marad és az öv természetellenesen keskenyre szorítja a derekat. Az embertani kutatás hosszúfejű mediterránoknak állapította meg a krétaiakat. A krétai műveltséget minden jel szerint a Homo Mediterraneus egyik legkeletibb ága teremtette meg.

Említettük, hogy 1400 körül, amikor a knossosi hatalom aláhanyatlott és a kései minosi periódus harmadik szakaszában már a krétai műveltség csak alig tengődik, akkor áll a mykenai műveltség uralmának tetőpontján. Ez az összeesés vezet arra a feltevésre, hogy talán éppen a krétaiakon aratott győzelem útján nyerték el ebben az időben a mykenaiak az egész szigetvilágra kiterjedő befolyásukat. Uralomról persze csak korlátolt értelemben beszélhetünk, mert nem szabad elfelejtenünk, hogy e történelőtti korban a műveltségek elterjedését megközelítőleg megállapíthatjuk, de csak nagyon keveset tudhatunk politikai hátterükről. „Mykenai“ népről nem, csupán mykenai telepekről beszélhetünk, melyeknek archeológiai maradványai egy elhatárolható nagy egységet alkotnak.

Ilyen telepekkel — mégpedig nemcsak egy-két mykenai cserepet feltüntető helyekkel — tele van Argolison kívül elsősorban a görög szárazföld. Hogy csak a főbbeket említsük, a peloponnesosi félszigeten az argolisi öböl környékén feküdt maga Mykenai, Tiryns, Argos, Nauplia, Asiné, Epidauros-szal, Troizen-nel, Kalauria (Poros) és Aigina szigetével együtt. Ugyanehhez a műveltségi körhöz csatlakozik délen a lakedaimoni Amyklai és messeniai Pylos. Attikát egyenesen „mykenai“ országnak mondhatnók, ha azokra a leletekre gondolunk, melyek — az athéni Akropolison kívül — Eleusisből, Acharnaiból (Menidiből), Aphidnából, Spatából, Prasiaiból és Thorikosból kerültek elő. Északon, Thesszáliában, gyérek ugyan a mykenai nyomok, de viszont Közép-Görögországot, Boiotiát a mykenai erő és műveltség klasszikus földjének lehetne nevezni. Mert Thebait nem számítva, itt feküdt az „aranyban gazdag“ Orchomenos ugyanolyan kupolá-sírral, mint amely Mykenában az „Atreus kincsesháza“ néven isme-

retes. Hatalmas kővárukban itt székelték a Kopais-tó vizétől és mocsaraitól körülvett Gla urai (e hely antik nevét nem ismerjük) és ezek csodálatos csatornázási műveket végeztek, melyekkel a szeszélyes tónak vizét már akkor sikerült szabályozniok.

De a görög szárazföldön kívül az egész Földközi-tenger medencéjében, a távoli Nyugattól, Hispániától kezdve a kisázsiai partokig és Egyiptomig, mindenütt találkozunk a mykenai élet és műveltség emlékeivel. Azt a mykenai cserépholmit, melyet az archeológusok az akorbeli fazekasok „köznyelvének“ (mykenai koinének) neveznek, ezen a nagy területen széltében-hosszában fellelhetjük. Itt-ott nyilván csereportékáról van csak szó, vagy a bennszülöttek iparára tett hatásról. Tehát kicsinyben ugyanarról, ami nagyban megtörtént Trójában akkor, amikor az ú. n. hatodik telepet, — valószínűleg éppen a trójai háborúban elpusztultat — a megmaradt lakosok az argolisi várak mintájára építették fel. Mykenai műveltség képét nyújtják a rhodosi Ialysosban kiásott sírok is. Mintha az ugyanebben a délkeleti irányban haladó későbbi görög gyarmatosítás előképével vagy előzményeivel volna dolgunk: görögnek feltételezhető nevek hettita szövegekben szintén a Kis-Azsia déli partvidékén fekvő egy — a hettita birodalommal a 14. és 13. század folyamán hűbéri viszonyban álló — országhoz kapcsolódnak. Általában közelfekvő gondolat a hatalmas argolisi várakat nagystílusú történelmi alakulattal és eseményekkel hozni összefüggésbe. E várak — Mykenai, Tiryns, Midea, Asiné — urainak szövetségét jelentékeny hadi vállalkozásokra alkalmasnak, kellő flottával felszereltnek kell elképzelnünk. Szövetkezett népeknek északról jövő betöréseiről számolnak be a 13. század folyamán az egyiptomi emlékek. És a kései mykenai korra vetíthető vissza a trójai háborút indító Atreusfiak — a mykenai Agamemnon és a spártai Menelaos — szövetséges-birodalma, amely egész Hellast és a szigettengert magába foglalta.

Minderről azonban még nincsenek igazi történelmi ismereteink. A kései mykenai kor (a Kr. e. 14. és 13. század), az égéi műveltség utolsó korszaka, számunkra egyelőre olyan periódus, amelyről csak őstörténeti szempontból, mint a görög történelem előzményéről és bizonyos tekintetben háttéréről beszélhetünk. Ugyanígy világítja meg majd Itália történetének háttérét a Földközi-tengeri műveltségnek a szardíniái emlékek alapján vázolható rajza. A mykenai műveltség tipikus épületei, az argolisi várak és kupolasírok, éppen ezekhez az emlékekhez állanak legközelebb; de ugyanezt a rokonságot fogjuk látni a kései mykenai és a szardíniái kisplasztika alkotásaiban is.

Mykenai és Tiryns „kyklopsi“ kőfalai ugyan alapszerkezetükben nem kör-vonalúak, mint a szardíniái nuraghék (l. ezekről a római történetnek már idézett első fejezetét), de azért a tirynsi vár magva is egy köralapú építmény volt. A régibb várfalak és paloták újjáalakítása a középső mykenai kor végén Mykenában és Tirynsben kb. egyidőben történt. Kr. e. 1400 táján veszik körül ez utóbbi várat azzal a hegyszerű óriás-fallal, melynek a földalatti galériák adnak különös jelleget, s ugyanakkor készült Mykenában az új, Schliemann-tól feltárt palota. A mykenai hegyoldalba vágott kupolasírok is ettől az időtől kezdve lépnek az előbbi időre jellemző aknasírok helyébe és monumentális formában tartják fenn a Földközi-tengeri köralapú építkezés hagyományát.

Mykenai szemlátomást a krétai művészet hatása alatt állott legalább is a Kr. e. 17. századtól kezdve. Krétai motívumok szorítják háttérbe a vázafestészetben a régibb hellasi korszakok formáit és színeit. A várak belsejéből kiásvott paloták falait freskók és üvegszerű csempék díszítik krétai mintára. S a sírleletek több remekéről nem lehet eldönteni, vajjon krétai művészek vagy mykenai utánozójának kezéből került-e ki. És mégis e krétai behozatal és hatás ellenére is mennyire más élet befogadására és kényelmére készülhetett a mykenai vár, mint a knossosi palota! A nem ép nagy számú, de világos tervszerűséggel elrendezett szobák között a későbbi legegyszerűbb görög templom alaprajzát mutató ú. n. megaron állott a középpontban. A megaron szóval a görögök a ház „nagy szobáját“ és a palota-szerű nagy házat is jelölték. Amikor az archeológusok itt is ezt a szót alkalmazták, a mykenai típusú palotának ezt a helyiségét úgy magva* rázzák, hogy lovagteremként mintegy magva volt az egész palotának. Itt volt a közös tűzhely. A tirynsi palotában azok között a helyiségek között, amelyeket férfilakosztálynak, és azok között, amelyeket női lakosztálynak értelmeznek, nincs közvetlen összeköttetés. Mintha csak a homerosi és archaikus görögség — a görög lovagkor — patriarchális és harcias társadalma élt volna e sziklavárakban. Knossosban minden a félelem nélküli biztonság érzését tolmácsolta, itt Mykenában minden a védelem szükségét hirdette: a falak vastagsága, a jól elzárható kapuk, a katonai felvonulások és harci jelenetek a cserép- vagy ércedényeken, a síremlékeken. Az a relief, amely a mykenai (később már a vár körzetébe vont) aknasírok fölött állott, hadiszekéren mutatta be a vár valamelyik harcos lakóját. (De a paloták falain lovakkal bánó férfiakat, kutyákkal üzőtt vadkant ábrázoló jelenetek mellett nők freskóképei sem hiányoztak, néhol egészen krétai módon,

vagy a későbbi görög harcszekérhez hasonló járművön vonultatva fel őket.

A krétai és mykenai életstílus ellentéte mellett még egy egészen másféle ellentét is szembeűnő: a mykenai-görög. Közös vonások éppen úgy voltak a mykenai és a későbbi görög műveltség között, mint az előbbi és a krétai kultúrminták között. Ezekre az imént már rámutattunk. A görög sohasem fog kyklopsi falakat építeni és sohasem fogja királyait óriás kupolasírokban eltemetni. Mennyire ellentétben áll ennek az egész építkezésnek a szelleme a görögségével, azt ismét a szardíniái kultúra ábrázolásának keretében fogjuk egészen élesen látni. Általában úgy tűnik fel, mintha a mykenai kultúra még egészen a Földközi-tenger műveltségkörébe tartoznék, de legfőbb vonásaiban és hordozóinak embertani típusa tekintetében is közelebb állana Szardíniához, mint Krétához. A mykenai arc elűt a krétaitól. Nemcsak abban, hogy a krétaiak borotválkoztak, a mykenaiak szakállt növesztettek, — aminthogy a mykenai teljes ruhaviselet és a krétaiak nagyobb meztelensége közt is különbség van —, hanem különösen a híres mykenai arany halotti álarcok vonásainak összehatása emlékeztet a szardíniái kisbronzokéra. Még ha ez az észrevétel elég bizonytalan alapú is, kétségtelen, hogy a krétainál keményebb alaptónusú műveltséggel és ennek megfelelő emberfajjal állunk itt szemben. Ma már sikerűl lassan-lassan a mykenai vallásosságot is egyes árnyalataiban megkülönböztetni a krétaitól, amellyel eddig nagyjából egynek vették. Messzemenő egyezéseket azonban sem a mykenai és a görög, sem a krétai és a görög vallás között nem tudunk kimutatni, különösen abban nem, ami ez utóbbiban lényeges és annyira szellemi. A krétai és mykenai vallás emlékei legfeljebb azt idézik fel, ami a görög vallás háttérében áll és főképpen a kisázsiai kultuszokban tovább is él.

A görögség jelenlétével a mykenai műveltség területén mégis számolni kell. A mykenai kultúra termékenysége és mozgalmassága a korai és középső hellasi korszakokkal szemben, úgy látszik, a szárazföldi lakosság belső felfrissülését is jelenti, nemcsak külső termékenyítő és mozgató erők hatását. Ezeknek felvételére előbb egy addig még nem mutatkozó receptivitásnak kellett fellépnie. És amikor a mykenai műveltség a Kr. e. 12. században, e területeken a vaskor kezdetén áldozatul esik egy új néparadtnak, akkor a görög törzseknek már csak legutolsó csoportja érkezik északról a déli Balkánra. Ez az ú. n. „dőr-vándorlás“ amelyet már az ókori hagyomány e néven rögzített meg. Előzetesen azonban a görögség legalább két hullámban:

az iónok és az aiol törzsek érkezésével elárasztotta volt ugyanezt a területet. A görögök emlékezetében a mykenai várak gazdagsága nem mint idegen pompa és dicsőség élt tovább. A ránk maradt első görög hangok, Homeros költeményei arról tesznek tanúságot, hogy a Mykenában uralkodó legnagyobb király és az achaiói“ néven összefoglalt alattvalói és szövetségesei között senki sem érez nemzetiségi különbséget. A „görög csoda“ ebben az egyik legcsodálatosabb alkotásában, a homerosi világban már teljesen itt van. Látjuk, hogy milyen magasrendű idegen műveltségekre támaszkodhatott, de hogy ezeknek saját stílustörvényeik szerint való fejlesztésében, illetőleg talán a mykenai kultúra létrehozatalában is, milyen mértékben vett részt, mielőtt még sajátosan görög műveltségi formáit megalkotta volna: ezt a minden fejlődés kezdetét borító sötétség takarja.

MÁSODIK RÉSZ

A GÖRÖG TÖRZSEK ELHELYEZKEDÉSE

ELSŐ FEJEZET

A DÓR VÁNDORLÁS

MIELŐTT az északról jövő dórok véget vetettek volna Mykenai uralmának, görög törzsek már régóta lakták a most előzőlött földterületet. Ezekről a régebbi vándorlásokról elég biztos tudomást szerezhetünk a nyelvjárási földrajz alapján. A görögök közül azok vonultak a dórok előtt dél felé, akik később — mint arkádiaiak — a középső Peloponnesos hegyvidékének lettek a lakói. Eleinte sokkal nagyobb kiterjedésben foglalták el a félszigetet: mert közülök csak partvidékről — Lakóniából — távozhattak egyes néptöredékek, a dórok elől Kypros szigetén keresve oltalmat. Az arkádiai és a kyprosi nyelvjárás ugyanis közelebbi rokonságot mutat egymással, s bizonyos tulajdonnevek (Lakedaimon, Amyklos stb.) a Peloponnesos déli részén és Kyprosban egyaránt otthonosak. Természetesen írástudatlanul hagyták el az arkádiaiak hazájukat, s itt Kyprosban — az antik alphabetum háromszögében: Egyiptom, Kréta és a föníciai partok közt — találták ki vagy vették át azt a szótagos írást, melyet még a későbbi időben is használtak. A mykenaiak után most már — a 11. századtól kezdve — görögök is közreműködtek e szigeten abban, hogy a Kyprost jellemző phoinikiai-görög keverék-kultúra létrejöjjön.

Tehát a görögség az arkádiai—kyprosi vonalon mintegy zsákutcába került. Másként történt azokkal a görög törzsekkel, amelyek valószínűleg még előbb — az arkádiaiak előtt — szivárogtak be a mykenai műveltség területére és itt Attika vidékén és a Peloponnesos északi részén telepedtek le. Ezekből lesznek a történet folyamán az athéniek és a kisázsiai iónok, miután részben már a dórok nyomása alatt az archipelagus egyes szigeteire és a legközelebbi ázsiai part-

vidékre kellett szorítkozniok. Az athéniek és iónok rokonságát közös alapintézményeik igazolják és e viszony tudatosan sohasem ment feledésbe. Amíg Iónia vezetett vagyonban és műveltségben, az athéni Solón, e kultúra nagy tisztelője és terjesztője, büszkén nevezte Attikát „laonié legrégebb földjének“. A hatalomban megnövekedett Athén később — a perzsa veszedelem idejében — e kapcsolaton belül új szerepet vett fel, jobban elkülönült a keleti befolyás alatt álló ión városoktól, az ión szigettengernek pedig lassan-lassan uralkodójává emelkedett.

A kisázsiai ión városok a tengerpart mellett vagy ennek közelében feküdtek. Mélyebben bennfekvő település egészen kivételes volt. A teljes politikai függetlenségben élő tizenkét várost (az ión Dodekapolist) csak a vallás tartotta külsőleg is össze: a Mykale hegyfokán álló Poseidon-templomban jöttek közös ünnepre együvé. Gazdagságban, műveltségben idővel Miletos vette át a vezető szerepét. Mellette még Ephesos is csak másodsorban jöhetett szóba, vagy Smyrna, amelyben már az északnyugati aiol-gyarmatok nyelvterülete érintkezett az iónnal. Iónok voltak a közeli nagy szigetek: Chios és Samos, továbbá a Kyklasok is: Paros, Naxos, Keos és középponti helyzetben a kis Delos nagyjövőjű Apollon-kultuszával.

Kisázsia északnyugati partvidékét és a közelében fekvő Lesbos szigetét thesszáliai aiolok gyarmatosították. Ők alapították itt pl. Kymé városát. Elfoglalják Tenedos szigetét, a Hellespontos (Dardanellák) bejáratánál, s első szárazföldi településeik után Trója területét: Troast is. Ez persze már későbbi esemény, mint a legendás trójai háború. Itt azokról az eltolódásokról számoltunk be, amelyek részben már a dór vándorlás hatásának tulajdoníthatók. Mennyiben volt részük ezekben olyan terjeszkedéseknek is, amelyek még a mykenai műveltség idejében történtek, azt ma még nehéz megítélni. Biztos, hogy a dór vándorlás néven ismert népi átalakulás nemcsak a szárazföldi Hellas települési viszonyaira volt hatással. Az átalakulásban pedig nem pusztán görögök vettek részt: kiindulópontja az Észak-Balkánon nemcsak görög, hanem illír törzsek mozgalma is volt, és az utóbbiak, éppúgy mint a dórok, lejutottak a Peloponnosra is. Sőt, minden valószínűség szerint az illírek a dórok közt fontos törzsalkotó elem voltak.

Epeiros és Aitolia régebbi görög kultúrája egészen aláhanyatlott az illírségben. Barbár környezetben ad jóslatokat az ősrégi dodonai Zeus szentély. És bár végeredményben itt is a dórral közeli rokon északnyugati görög dialektusok lesznek úrrá, az a vidék,

amelyhez Meleagros és a kalydoni vadkan regéje fűződik, mintegy végleg kikapcsolódik a görög műveltség közösségéből. Műveltség tekintetében az aiol dialektust beszélő Thesszália is elmarad és nem vesz tevékeny részt a görögség magasabb szellemi életében. Négy tartományra oszlik (Thessaliotis, Phthiotis, Pelasgiotis, Histiaiotis) és e részek között csak nagyon laza kapcsolatot alkot majd az a központi hatalom (tageia), amelynek illetékességét egyes hatalmas várurak mindenkor kétségbe vonhatták. A tagos-nak inkább csak névleges vezetése alatt álló nemesség oligarchiája jobbagyok sorsára szorított lakosság (penestai) fölött uralkodott. A thesszáliai föld csak mint az ellenséges támadásnak először kitett határszél, „betörési kapu“ nyer a görög történelemben jelentőséget.

Közép-Görögországban nagy változáson ment át Boiotia. Nyelvjárása alapján a régibb aiol lakoságnak és északnyugati foglalóknak keveredésére következtethetünk. A mykenai korban már hatalmas Thebai és Orchomenes mellett ekkor keletkezhetek itt azok a nagyobb önálló községek, melyek az előbbinek hegemoniáját a boiot szövetségben mindenkor vitássá igyekeztek tenni. Boiotia története javarészt ebben az alkotmányjogi küzdelemben merül ki a jövőben. A phokisiaknak, ennek a dórral rokonnyelvet beszélő kis népnek nem vált szerencséjére, hogy Delphoi közvetlen szomszédságába került. Területi igényt kell majd támasztania a jóshellyel szemben és így kerül ellentétbe nemcsak a delphoi papsággal, hanem a jóshely jogait védő görög államok szövetségével. A phokisiakon kívül a lokrisiak laktak még itt Közép Görögországban, egymástól elszakítva három különböző helyen. Az opusiak és az ú. n. „Epiknemidioi4’ Euboiával szemben, az ozoliaiak a korinthosi öböl partján. Ugyanitt találkozunk azzal a tartománynévvel, amely az összefoglaló törzsmegjelölést tartotta fenn: Doris nevével.

A dór vándorlás a Peloponnesoson vezet nagyobb arányú honfoglaláshoz: ezentúl — az arkádiaiak, achaiosok és elisiek kivételével — dórok lakják az egész Peloponnesost. Az achaios név — a „danaos“ mellett — a görögségnek legrégebb történelmi neve, a félszigeten már csak egy jórészt kietlenül sziklás északi tartományhoz, Achaiához fűződik és innen jutnak hamarosan telepések Alsó-Itáliába is. Az elisiek, akik Aitoliaból kerültek ide, a Peloponnesos északnyugati részébe, mint ezt szívósan megtartott külön nyelvjárásuk is igazolja, az olympiai játékok rendezéséért küzdenek sokáig az ősrégi Pisával. De jelentős politikai szerepet csak a dórok játszanak a Peloponnesoson: mindekelőtt Argos és Spárta, azután a nagyforgalmú, gazdag Korinthos

és attikai szomszédságánál fogva Megara. Korinthos és Megara alapítása valószínűleg Argolisból indult ki. A spártaiak bizonyára északra hatoltak az Eurotas völgyébe és a régi Amyklaitól északra telepedtek le, talán ez utóbbinak meghódítására készülődve. Messenián eredetileg az arkadiai törzshöz tartozó fejedelmek uralkodtak és ez a vidék csak lassankint és darabonként lett a dór nyelv és hatalom területévé.

A dórok szárazföldi hódításait tengerentúli terjeszkedés követte. Dórrá lett Kythera, Thera, Melos szigete és maga Kréta is, melynek szokásai és intézményei a görög történelem folyamán annyira összeválnak a spártaiakéval. Az ázsiai parthoz közel Kost és Rhodost telepítették be a peloponnesosi gyarmatosok, kik egyszersmind Kis-Azsia földjére is átcsaptak és itt — mint legjelentékenyebb városukat — Halikarnassost alapították. A kisázsiai Aiolist és Ioniát így egészíti most ki délen a hat dór város szövetezése: a dór hexapolis a Knidos mellett fekvő triopioni Apollon-szentély körül. A Nyugat: Itália és főképpen Szicília görög gyarmatosításában a dórok nagy szerepet játszanak. Ez a gyarmatosítás azonban már a 8. században kezdődő és a 6. század közepéig tartó újabb gyarmatosítási korszakba tartozik, amelyet erőszakos természetű népmozgalmak részben sem magyaráznak meg. Politikai és gazdasági okaival külön kell foglalkoznunk, hogy a görög törzsek elhelyezkedési folyamatának e legtávolabb érő hullámzásait is megérthessük.

MÁSODIK FEJEZET

POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

A kezdet műveltségének ismertetésével kapcsolatban említettük, hogy a görögöknek legrégebb balkáni letelepedésük idején nyílt falvaik voltak, nehezen hozzáférhető helyeken nagy kiterjedésű mentsvárakkal. Veszély esetén ide menekülhettek. Ez a berendezkedés volt szokásban a görögség északi, sőt valószínűleg többi indogermán rokonainál is. A görög *polis* szó, amelynek legközelebbi rokonai a keleti indogermánságnál vannak, eredetileg ilyen mentsvárat jelenthetett. A földközi-tengeri műveltség körének állandó lakásra szánt várai — kezdetben bizonyára csak nuraghe-szerű vártornyai — a görög nyelvben ritkább *tyrsis*, a latinban sokkal jobban meghonosodott *turris* nevet viselhették. Ez mind a két nyelvben Földközi tengeri népektől kapott kölcsönszó. A görögök később inkább az északról kölcsönzött és eredetileg talán csak fatornyot jelentő *pyrgos* szóval jelölték a tornyokat magukat: az egész FöldközFtengeri típusú megerősített településre átment a *polis* elnevezés. Magvát alkotja és a régibb mentsvár szerepét is átveszi részben az *akropolis*, a „fellegvár“

Az ilyen városok keletkezése vagy az őslakóktól való átvétele végeredményben az egész görög törzsi élet urbanizálódására adott alkalmat. A fellegvár védelme alatt együtt laktak most az emberek az alsó városban, az *asty*-ben, amelyet szintén falak vesznek körül. Az együttélés központosított politikai szervezetet követel. A nyilvános élet látható középpontot kapott a község házában (a *prytaneion*-ban). A népgyűlést a „gyülekező téren“ az *agorán* tartják meg. A gazdálkodás egyes ágai szétkülönülnek, a gazdasági forgalom növekszik. Mindez az állami ellenőrzés kiterjesztését, a hatósági szervezetnek — az *arché*-nek — szétkülönüléseit és erősebb kiépítését maga után vonja. A törzsi élet szabadságát a magasabbrendű állami élet fegyelmezettsége váltja fel. Főleg a vérbosszú intézményénél lehet tanulmányozni, milyen sok idejébe és fáradságába került a *polis-nak* (e szó most már az „államot“ jelenti), hogy jogait gyilkosságok elbírálására és megtorlására elismertesse. A vérségi alakulatok igényét a vérbosszúra vagy ennek pénzbeli megváltására még az athéni Dra-kón törvényhozása sem vonja kétségbe a 7. század végén, csak szabályozni szeretné. Ez az egész fejlődés, melyet itt az urbanizálódás névvel foglaltunk össze, már a mykenai korban és mykenai példára

kezdődhetett meg a görög anyaország népei között. A kisázsiai gyarmatvárosok csak gyorsabb és szabadabb kifejlődést engedtek annak, aminek alapjai megvoltak a hellén szárazföld korán kibontakozó városi életében is.

A törzsi és családi kapcsolatok jelentősége nem szűnt meg a városi élettel. De bizonyos mértékig mégis meglazultak e kapcsolatok, különösen, ha — nagyobb államterületeken — a városi és vidéki élet ellentéte mutatkozott. A 6. század végén Attikában Kleisthenész phyléiben végződik ez a fejlődés: az egytörzsbelieket összefogó keretek közigazgatási kerületek értelmét veszik fel. Idegenek befogadására, a velük való egybeolvadásra is jobb alkalmakat nyújtott a fejlettebb és szétkülönbözőbb városi élet, mint a törzsi együttlét. A gazdasági szükség előbb-utóbb azokat a jogi intézményeket is megteremtette, amelyek a külföldiekkel való rendszeresebb és biztosabb érintkezést tették lehetővé. Ha pedig idegenek állandó tartózkodásra telepedtek le valahol, ezeket a *metoikos*-okat be kellett vonni az állami élet közösségébe és bizonyos jogokkal felruházni, amelyek természetesen nem voltak egyenlő értékűek az állampolgárok jogaival.

Basileus-nak nevezte magát a legtöbb helyen az államfő és a fellegvárban székel. Név és helyzet — mint már a törzsfőnök „*phylobasileus*“ neve is — mykenai eredetű lehet. Ahol harci teljesítmények és vagyon alapján külön nemesi osztály volt a görög társadalom felső rétege, ott a király csak *primus inter pares* a nemesek között, akiket tanácsba hív. A 8. század az átmeneti idő a görög történelemben, mikor a királyság intézménye a legtöbb államban egészen az arisztokráciának enged helyet. Közigazgatás és bírászkodás hamar kicsúszott a *basileus* kezéből. Hadviselés és papi funkciók maradnak meg legtovább a királyi jogok és kötelességek közül. Nagyobb államalakulásokra a görög *basileia* nem igen adott módot. De akadályt sem lett annak, hogy akár foglalások útján, mint Spártában, akár törzsek és községek összeolvadása révén, mint Athénben, nagyobb területű államok ne jöjjenek létre. A nemesi rend kisebb jogú polgárok osztályát feltételezi maga mellett. Ez kedvező helyzet volt a kisjogúak és jogtalanok egybeolvadására, kedvező az iparra-kereskedelemre is, mert a politikai tevékenységgel nem foglalkoztatott lakosság inkább foglalkozhatott ezekkel. A politikai jogokat, államjogi egyenlőséget követelő demokratikus mozgalom teszi majd a görögöt a „gazdasági ember⁴¹” rovására elsősorban politikussá.

A gazdasági fejlődésnek folyamán, melyet a görögség a 8. századig befutott, a hellén nép zöme az urbanizálódás ellenére megma-

radt földművelőnek. A kis államok kis távolságú kiterjedése miatt még a városban való lakás sem lehetett akadálya annak, hogy a polgár mezőgazdasággal foglalkozzék. Akit politikai vagy katonai kötelességek tartottak a földművelési munkáktól távol, az bér munkásaival vagy jobbágyi sorban élő földművesekkel végeztette a munkát. Ez az utóbbi volt a helyzet Thesszáliában és Spártában. A görög föld, láttuk, fukaron fizetett. Egyedül Thesszáliának lehetett volna annyi termése, hogy megfelelőbb gazdasági üzem mellett akár egész Hellast elláthatta volna gabonával. Boiotia és Lakonia már csak saját magának volt elég, Attika meg legfeljebb addig a pontig, amíg a lakosság sűrűsége a négyzetkilométerre számított 36 embert nem lépi túl.

A birtokjogi viszonyok is abban az irányban hatottak, hogy a görög szüknek találja földjét. Úgynevezett osztályrészeken, *kleros-okou* telepedtek meg legtöbb helyt a foglaló törzsek. Ezek a megkötött, elcserélésre alkalmatlan magánbirtokok tulajdonképpen a közösség kollektív tulajdonjoga alatt állottak. Számban csak kivételesen voltak szaporíthatók; több fiú esetében többnek kellett a kleroson megosztania, mert a görög jog a majorátust nem ismerte. Már ez # körülmény is jócskán felszaporította a kellő módon el nem látottak számát. De a megkötöttséget a további fejlődés folyamán többnyire a szabad rendelkezések joga váltotta fel s ennek eredményeképpen nagybirtokok formájában kevés ember kezére került a föld. Athénben a 7. század végén már olyanok a birtokállapotok, hogy azután a Solon korabeli agrárforradalomhoz vezetnek. Azonban már jóval előbb is, már Hóim ros világában találkozunk azzal az embertípussal, akinek otthon nincs maradása. A vándor hajlandóságú görög, az önállóságra és autarkiára hajlamos individualista legtöbbször föld hiányában szabad volt azoktól a kötelekektől is, amelyek egyébként szülőföldjéhez csatolták volna.

Beszéltünk már arról, hogy a görögség Hellasban tengerésznéppé lett. Ilyen tudásukat a görögök a mykenai kultúrának köszönheték: az archeológiai emlékek erre vallanak. Tovább fejlődött a görög hajózás a haditengerészet szolgálatában. Az evezősök szaporításával fokozták a hajó gyorsaságát úgy, hogy egymás felett helyeztek el evezős-sorokat. Híresek lettek a görög háromsor-evezős hajók, a írieres-ek. Feltalálásukat egy régi korinthusi hajóépítőmester nevével hozták kapcsolatba, de rendes görög háromevezősről tényleg csak a 6. századtól kezdve hallunk. Korinthos és Korkyra már a 7. század közepén igazi tengeri csatát vívott egymással: „sarkantyúval“ már a mykenai hadihajók is fel voltak szerelve. A kereskedelmi hajózás

viszonylag primitív maradt, a vitorlákra és szelekre volt bízva, nemcsak a természettel kellett küzdenie, hanem emberekkel is, mert a kalózkodás úgyszólván rendes foglalkozásnak számított. A kereskedelmi hajózás ennek ellenére a legjellemzőbb görög életformák egyike már a 8. században.

A magasabb fokú kereskedelem megfelelő ipart feltételez. Lehet-e már ugyanekkor valamelyes görög iparról beszélni? Azokkal a vándor emberekkel, akik jól értenek bizonyos mesterséghez, már Homeros költeményeiben megismerkedhetünk. Megnehezítette abban a korban az ipar érvényesülését, hogy a nagy háztartások lehetőség szerint maguk elégítették ki ipari szükségleteiket is, a kisebbeknek pedig nagyon kevés szükségletük volt. De azért ősrégi időktől fogva ott volt már a kovácsmester a maga műhelyében s a fazekast is szokás volt felkeresni a cserépedények beszerzésére. Az agora szót piac értelemben a homerosi nyelv ugyan nem használja, ez az intézmény azonban a legprimitívebb viszonyok között sem lehetett ismeretlen. Híresebb templomok nagy ünnepei arra is alkalmat adtak, hogy a több helyről összecsendülő nép „gyülekezését“ (panegyris) vásárral kössék össze.

Amikor a görög ipar nagyobb — talán a krétaihoz és egyes mykenai városokéhoz, pl. a régi Thebaihoz hasonló — fejlődést ér el, rendes körülmények közt csak 10—20 ember dolgozik egy műhelyben. Ha egy-egy cikk, mint a 7. században a protokorinthosi cserépedény, a tömegáru gondolatát ébreszti is, a mai kapitalisztikus rendre emlékeztető nagyüzemekről általában nem beszélhetünk. Rabszolgákat a régi időkben még nem fogtak be az ipar céljaira; iparral foglalkoztatott rabszolgát Homeros még a háztartás körében sem ismer. Munkástömegek igénybevételére csak a görög tyrannosok — a Periandrosok, Polykratesek, Peisistratosok — nagy építkezéseinél kerül majd a sor. Korábban inkább a vándoriparosoknak jutott nagyobb szerep, akik a gyarmatosokat is elkísérik.

A homerosi világban még a phoinikiaiak a Földközi-tenger igazi kereskedői. Az ázsiai kultúra ékességeit, fényűzési tárgyait ők közvetítik a görögöknek is. De elindult kereskedelemre Mentés, Taphos fejlődése is, hogy kalózkodásai közben vasat cseréljen réz ellenében: legalább is ennek az elbeszélésén senki sem ütközött meg. A további fejlődés a hajótulajdonosnak (a nauklerosnak) és a tulajdonképpeni kereskedőnek (az emporosnak) elkülönülésében nyilvánul meg. A kereskedelmi forgalom emelésében az ión nemes ember nem mint egyszerű kereskedő, hanem mint hajótulajdonos vett részt. A pénzgazdálkodás, amely a görög világban a 7. század elejétől veszi kez-

detét, nagyban elősegítette ezt a fejlődési folyamatot; a magas összegért bérbeadható hajók építtetése jó befektetésnek bizonyult. Az ilyen üzlet már magasabb gazdasági formája volt az egyszerű sarcnak, amellyel a görög kikötők urai a kereskedelmi forgalmat megvámolták. Ez az utóbbi volt pl. a Bakchiadai uralmának gazdasági alapja Korinthosban. A kereskedelmi szempont fontos marad a görög gyarmatosító és gyarmat-városok történetében. Mikor a perzsáktól szorongatott phokaiaiak letelepedés céljából kisebb szigetet akarnak megvenni a chiosiaktól, ezek nem hajlandók az üzlet megkötésére, mert — mint Herodotos mondja — attól félnek, hogy itt az új települők rakodópartot létesítenek és ez szigetüket elzárja a kereskedelmi forgalomtól. Ilyen szempontok — versengés és féltékenység — hozzájárultak a gyarmatosítási mozgalom kiszélesítéséhez.

HARMADIK FEJEZET *GYARMATOSÍTÁS*

A görög gyarmatosítások a 8—6. század folyamán egyfelől az imént ismertetett gazdasági feltételek segítségével mentek végbe, másfelől a maguk részéről is elősegítették azt a gazdasági fejlődést, melyet szintén bemutattunk nagy vonásaiban.

A gyarmatosítás eredetileg és alapjellegénél fogva magánvállalkozás volt, amelyet az állam legfeljebb jóakarásával támogatott. Cél tudatos gyarmatpolitikát csak a peloponnesosi zsarnokok (Periandros) kezdeményeznek először. A mozgalom egyik legfőbb indítójául kétségkívül a földhiány, a Platónról emlegetett „stenéchoria“ szolgált. Láttuk, hogy mennyien lehettek azokban az időkben olyanok, akiket az arisztokrata világrend megfosztott az egzisztenciális feltételektől. Ezért szerepelnek a gyarmatosítás terén főleg az olyan államok, ahol a termőföld kezdetől fogva kevés (Korinthos, Megara, Aehaia), vagy ahol a birtokviszonyok egy különösen erős nemesi rendnek kezére játszották a gazdag földeket (pl. Euboiában a lelanthosi síkságon). Attikát — úgylátszik — viszonylagos nagysága mentesítette a gyarmatosítás szükségétől. Athén csupán az 5. században jelentkezik gyarmatokért, amikor a többiek már javarészt felosztották maguk között az egész világot. Spárta Dél-Itáliában Tarentumot kolonizálja, egyébként inkább hódít.

Békés, nem forradalmi mozgalom volt a görög gyarmatosítás. Hiszen olyan időben kezdődik és folytatódik, amikor hangos, erős-kosságtól sem visszariadó demokratizmusról még szó sem lehetett. A gyarmatosítást kísérő külsőségek és az anyavárossal (a metropoliszal) fenntartott barátságos kapcsolat is a békés történés mellett tanús-kodik. Mintegy a régi polist telepítették át a gyarmatosok messze idegenbe a város tűzhelyéről elvitt parázzsal és a hazai környezetet emlékebe hívó földrajzi elnevezéseikkel. De azért független államként létesült a gyarmat, az apoikia, és éppen ez különbözteti meg az ú. n. kleruchiától, amelyben a telepések államuk polgárai maradnak. Mintegy új történeti életet kezd a gyarmat, alapítóját (az oikistést) heros-nak kijáró tiszteletben részesítve. A gyarmatosítás későbbi idejében szokás szerint Delphoihoz fordultak a kivándorlók. De a jóshelynek korántsem volt akkora befolyása erre az egész népmozgalomra, mint ahogy ezt a jámbor hit feltüntetni szeretné. Az anyaországgal a gyarmat olyan jó viszonyban volt, hogy szükség esetén fegyveres segítséget is nyújtottak egymásnak. Kivételesen azonban ellenségeskedés is törhetett ki közöttük. Ennek példáját a Korinthossal szemben álló Korkyra mutatta.

A gyarmatvárosok majdnem kivétel nélkül kikötésre alkalmas tengerparton vagy ennek közelében létesültek. Nem szabad ennél szűk-ségképpen kereskedelmi érdekre gondolni. A biztonsági szempont határozta meg elsősorban a telepek fekvését: idegen, ellenséges nép környezetében csupán a tenger mellett érezték magukat a görögök biztonságban. Még a víz felől fenyegető veszedelemre is különös tekintettel voltak. Gyakran építik a városokat félsziget végén, ennek előfokán a jó áttekintésnek, az őrködésnek szolgálatában. Itt-ott a szárazfölddel való közvetlen kapcsolat volt elhatározó a hely megválasztásánál. Kyrene nem a tenger mellett, hanem egy fensík szélén épült, ahonnan könnyen juthattak a városbeliek évenként háromszoros aratást ígérő földjeikre. A gyarmatosítás első idejében kereskedelmi érdekre, mint a gyarmatalapítás legfőbb motívumára már csak azért sem gondolhatunk, mert ez a görög kereskedelem — miként alkalmunk volt meggyőződni — még elég kezdetleges fokon állott a 8. században. De azután éppen a gyarmatosítási mozgalommal együtt gyarapodott. A görög kereskedelem talán még többet köszönhetett a gyarmatosítás-nak, mint a gyarmatosítás megindulása a kereskedelemnek. Természe-tesen keletkezhetek idővel gyarmatok egyenesen azzal a céllal, hogy forgalomba hozható nyersanyaghoz juttassák a gyarmatosokat. Thasos szigetére vagy a thrák partokra a régóta híres aranybányák csábítják

a görögöket. A Fekete-tenger partvidékének felkeresését a gazdag halászás reménye is kívánatossá tette, különösen amióta a halak konzerválásához értettek. Távoli vidékek gazdasági találkozására is berendezkedhetett a gyarmatalapítás. Olbia itt, a Pontos Euxeinos partján, épp azon a részen fekszik, amely végpontja a Bug és Dnyeper vizén közvetített északkeurópai—ázsiai közlekedésnek.

Két nagy területre oszthatjuk a legnagyobb jelentőségű görög gyarmatosítás színterét: a nyugatira (Dél-Itália és Szicília) és a keletire (Hellespontos, Propontis, Pontos Euxeinos). Két olyan történeti folyamattal van itt dolgunk, amelyek alapjellegükben, eredményeikben lényegesen különböznek egymástól. A korábbi, a nyugati gyarmatosítás a helyszín kisebb kiterjedése következtében nagyjából görög műveltségű területté tette Szicíliát és Dél-Itáliát, a parti gyarmatvárosok mögött a szárazföld bevonásával is. Ezzel szemben a keleti gyarmatosítás csupán a partokra szorító és egészen felszínes volt. Görög műveltségi hatásra keletkezik ugyan itt a Fekete-tenger északi részén is magasabbrendű kultúra. Ez — mint a krimi kupolasírok bizonyítják — még a mykenai kor örökségét megtartó görögök aranyálarcait és csigavonalú díszítéseit is megőrizte. A skytha Abaris vagy Anacharsis alakja kapcsolatokat jelent a görögség és Dél-Oroszország népei között. De éppen ezeknek a legendás alakoknak erős skytha és általában idegen vonatkozásai mutatják, mennyivel kevésbé hatott mélyre a görögösödés a krimi Spartokidai királyságban, mint a Hieronok szicíliai tyrannisa alatt.

Szicília és Dél-Itália hellenizálása, ez a legnagyobb jelentőségű műveltségtörténeti tény e korban, a 8. század közepe táján veszi kezdetét. Euboiai iónok valószínűleg naxosiakkal együtt alapítják Naxost az Aetna alatt. Ezt követi Katané, Leontinoi, Zanklé (a későbbi Messina), Himera, továbbá a délitáliai szárazföldön Rhegion, Kymé, Dikaiarchia (Puteoli) és Neapolis alapítása. Így e vállalkozó szellemű euboiaiak, a kalchisiek közvetítésével ismerkednek meg az itáliai népek közvetlenül is, szomszédi viszony kapcsán, a görög műveltséggel. A görögök latin megjelölése (Graeci) egy olyan görög törzs — a Graikoi — neve volt, amely Euboiával szemben, a tengerszoros túlsó partján lakott Boiotiában. Azután dórok folytatják az iónoktól megkezdett gyarmatosítást. Megarának párja támad a szicíliai Megara Hyblaiában, s ennek telepesei alapítják később Selinust, amelynek templom-maradványai ma az antik építészeti emlékek egyik leghatalmasabb rom-mezejét alkotják. Syrakusait, a görög műveltség e nagyhivatású állomását, korinthosiak teremtették meg, akik egyszersmind

Korkyra szigetét (Korfut) és az acharnaniai—epeirosi partvidéket is érdekkörükbe vonták. Rhodosi dórok Gelát alapították Szicíliában, a gelaiaiak Akragast (Agrigentumot). Ión és dór ellentét nem kis mértékig határozza meg Szicília történetét és előidézi azt a faji politikát, amely Syrakusai tyrannosainak vezetésével dór szint ad a sziget legelhatározóbb történelmi szereplésének. Dél-Itáliában, mint már említettük, iónokon és dórokon kívül achaiosok is kerültek. Ok alapították Kroton és Metapontion földművelő gyarmatai mellett a gyors fejlődésű, szomorú végű Sybarist. A templomairól máig híres Poseidonia (Paestum) Sybarisból kiszorult troizénieknek köszönhette keletkezését vagy legalább is görög gyarmatvárossá való alakulását. Taras (Tarentum) spártaiaiknak volt az alapítása. A spártai történetnek ez az egymagában álló gyarmatosítási ténye talán nem is annyira a dór, mint a régibb, amyklai görögség kivándorlása volt. Itálián túl meszszebb nyugaton Massaliának, a mai Marseille-nek phokaiiai iónok voltak az alapítói, akik Korzika szigetére, sőt Hispániába is eljutottak.

Keleten, a Fekete-tenger környékén, a 7. század közepétől kezdve indul meg a nagyarányú gyarmatosítás. Miletos áll a mozgalom közép-pontjában. Az idősb Plinius adatai szerint nem kevesebb, mint 90 telep létesített — ezek közül 45 ma is kimutatható. Így jött létre a Dardanellák tengerszorosában Abydos az európai parton fekvő Sestosszal szemben, továbbá Lampsakos (utóbbi Phokaiia alapítása); a Propontis (Márvány-tenger) déli részén Kyzikos és folytatásképpen a Fekete-tenger mellett Sinope és Trapezus. A Pontos Euxeinos északi partját sem hagyták a miletosiaiak látogatatlanul. A kolchisi Phasion és Dioskuriason kívül a benépesített Krím félszigete (Pantikapaion és a chersonesosi Herakleia), s távolabb nyugaton Olbia, Istros, Odessos, Mesembria és Tomoi telepei tettek tanúságot az ión vállalkozási kedvről és élelmességről. A Pontosba vezető út legjelentékenyebb állomását azonban, a thrákiai Bosporost, nem az iónok szállották meg, hanem — elébük vágva — a dór megariaiak Chalkedonnak (Skutari) és kevésbé utóbb Byzantionnak alapításával.

A makedón és thrák partokat iónok vették birtokukba, még mielőtt itt az athéni érdek mutatkozott volna. Chalkidiké félszigetének városai, mint már a név is mutatja, Chalkis és Eretria alapításai voltak. Csak Potidaia volt korinthusi telepítés. Thasos megszállására parosiaiak vállalkoztak; Abdera — már a perzsa veszély idejében — menekülő teosiaknak lett az új hazája. Az európai és ázsiai partvidéken kívül Afrika északi részét is érdeklődésének körébe vonta a görög vándorlási kedv. Egyiptomban a miletosi zsoldosok első telepe után

Naukratis városa létesült Miletos, Samos és Aigina külön templomai-
val és külön rakodópartjaival. A többi görög közös helyen kereskedett
itt és a közös „Hellenion“-ban mutatta be istentiszteletét. A Naukra-
tisban talált cserepek legbeszédesebb tanúi a görög iparnak, kereske-
delemnek a 7—6. században. Egyiptomból nyugatra therai kivándor-
lók Kyrenét alapították a 7. században. Egyedülálló példa volt a
görög gyarmatok történetében, hogy itt még az 5. században is kirá-
lyok uralkodtak, a Battiadai.

A görög gyarmatosítás nagyobbá tette a görög műveltség terüle-
tét; alkalmat adott sajátos helyi műveltségek keletkezésére; kiszélesí-
tette a görög szellemi látókört idegen népek és országok megismer-
tetésével; de ezzel együtt egyszersmind a görög egység eszméjét is erő-
sítette, mert népek különállásuknak és összetartozásuknak tudatára
igazán csak idegen környezetbe való beléütközéssel jutnak el.

HARMADIK RÉSZ

AZ IÓN VILÁG ÉS MŰVELTSÉGE

ELSŐ FEJEZET

A GÖRÖG MŰVELTSÉG KÖREI

E GYSÉGES műveltség ott keletkezik, ahol a nemzet tagjai állandó és sűrű érintkezésben vannak egymással. Ahol szét-szórva és elkülönülve élnek a nemzeteket alkotó részek, ott egy nemzeti összefüggés keretén belül is több vagy többféle árnyalatú kultúra jöhet létre. Ez az eset a göröglakta földön. Itt megtaláljuk egymás után és egymás mellett az aiol, ión és dór műveltséget. A dialektusok szerint való elkülönülés azt is jelzi, hogy a nyelv minden emberi műveltség alapja.

Az aiol történet és műveltség sohasem játszott egyetemesebb szerepet a görög világban. Örökös pártvillongásaik zűrzavarából költőik mellett csak Pittakosnak, a régi „bölcsek“ és a legelső görög törvényhozók egyikének hangját hallották meg később is azok, akik az észszerű törvényhozás ősi példáit kutatták. A szívósan megőrzött és az irodalomban a líra műfajával szorosan összekapcsolt aiol nyelvjárásnak utolsó nagyobb feliratos emlékét is annak köszönhetjük, hogy Nagy Sándor békét óhajtott teremteni az egymást halálíg üldöző lesbosi oligarchák és demokraták között. Az aiol műveltséget egyébként „középkorias“ nemesi jellege a homerosi világgal, virágzásának lesbosi és északnyugat-kisázsiai területe pedig az ión világgal köti össze. Ez utóbbival összefüggésben fogunk majd szólni róla.

A görög történetet egyetemesen meghatározó ellentét a dórok és iónok ellentéte. Nem az öntudatosság itt a fontos, mellyel később e különböző fajtájú görögök egymással szembehelyezkedtek. A tudatoságnak ilyen fokát csak a peloponnesosi háború idejében és körülményeitől meghatározottan érte el ez az ellentét. A fontos itt az, hogy tényleg — minden közös görögségük ellenére — másféle lelki alap-

tulajdonságokkal rendelkeztek az iónok, mint a dórok. Ennek következtében rendeltetésük is más lett a görög műveltség és történelem kibontakozásában. A kezdeményezők és úttörők, nagyobb mozgékony-ságukkal, elevenebb szellemükkel, majdnem mindenütt az iónok. Néha századokkal vagy egyáltalán el sem érhető módon előzték meg a nehézkesebb dórokat. A filozófiát az iónok teremtették meg. És nyugati görög filozófiáról nem is beszélhetnénk, ha ión származású egyének, mint Xenophanes és Pythagoras nem vállalkoztak volna arra a föladatra, hogy dór dialektust beszélő tágabb környezetük — a déiitáliai és szicíliai gyarmatvárosok — gondolkodását a bölcselkedés magaslatára emeljék. De e korán kifejtett értelmi műveltséggel szemben, amely a szigetek és Ázsia iónjai közt nőtt nagygyá, a görög szárazföld dór műveltségének is megvoltak a maga értékei. Testi kultúrájuk életstílusban és művészetben a görög műveltségnek egyik legjellegzetesebb vonását adta.

Világejelentőségét annak köszönheti a dór szellem, hogy részt vett az athéni műveltség megteremtésében is. Származásra iónok voltak az athéniak, itt az európai szárazföldön azonban egészen más fejlődésen mentek át, mint tengerentúli testvéreik. Szellemi életük érésének üteme lassúbb volt. Peloponnesosi dór államok — Argos, Korinthos, Sikyon — előbb kerültek szóhoz hatalomban, a gazdasági életben, a művészetben és így befolyásuk alatt gyarapodott az athéni műveltség is. Peisistratos és fiainak athéni uralmát a peloponnesosi tyrannis előzte meg. S idővel azért ékesíthette az akropolist a legtökéletesebb arányú görög épület, a Parthenon, mert a dór templomépítési stílus már előbb megszületett. Ugyanígy beszélhetünk a peloponnesosi szobrászat frissítő és nevelő hatásáról Athénben. Az athéni műveltségben az ión és dór szellem egyesülnek, mintegy olyan magasabb szervezetben, amelynek mindkettő — e szervezet belső törvénye és felvevőképessége szerint — alkothatta tápláló elemét. Athén ilyen módon kicsiben az egész görög műveltség szintézisének fogható fel, ha ez utóbbinak lényegét abban találjuk meg, hogy benne a legmagasabb kultúrértékek megvalósulására az annyira ellentétes ión és dór szellemnek kellett találkoznia.

E két szellem külön világának — az ión és dór világnak — jellemzése természetesen könnyen vezethetne téves egyoldalúsághoz. Hiszen például az isthmosi kereskedés középpontja, Korinthos egészen sajátos fejlődést mutat a dór államok között. Másfelől pedig a görög műveltség történetének legkezdetén ott áll Homeros világa, amelyet az iónság egészen felvett ugyan magába, de amely az aiólság-

tói sem választható el. A görög eposz nyelve nem tisztán ión, hanem az aiól nyelv elemeinek fölhasználásával kiépített művészi nyelv. A kardal-költészet még az attikai tragédiában is dörül énekel, de a régibb, dór stílusú világban élő Pindaros kardalai is olyan dór költői nyelvet mutatnak már, amely — épp úgy mint az ión epikus nyelv — az egész görögség számára közérthető. A dór és ión oszlop alkalmazását sem kizárólag a faji ízlés határozza meg, hanem bármilyen fajtól lakott görög területen az illető épület művészi hatásának szempontjai.

A két nagy műveltségi kör a magas művészet és az önálló, tudatos szellemi élet színvonalán találkozik és kiegészíti egymást, mintaszerű alkotásokat hoz létre, amelyeket az egész görögség magáénak vall.

Ilyen ideális egyesítésnek a jegyében áll majd, mint jeleztük, az athéni műveltség és ilyennek a magvát — a görög kultúra egységét megalapozva — hordozta magában már jóval előbb az, amelyet a homerosi költeményekből ismerünk meg. Mielőtt az ión és dór világot történetében és kultúrájában külön mutatnék be, erre a hozzá-
zánk görög nyelven szóló legrégebb világra kell egy pillantást vetnünk.

MÁSODIK FEJEZET *A HOMEROSI VILÁG*

A homerosi költemények keletkezés-problémájának megoldása abban az értelemben, hogy egy vagy több költő művei-e, a görög történelem szempontjából nem elsőrangúan fontos. A Kr. e. 8. században a legnagyobb hatású, értékben is mindig elsőnek elismert görög eposz, az Ilias készen állott és a görög epikus előadóknak, a rhapszódosoknak osztálya e költeményben és még más azonos műfajú alkotásokban tartotta fenn egy nagy epikai termékenységű kor hagyományát. Ez a termékenység egy darab ideig még folytatódik, de az Iliason kívül csak a nála fiatalabb Odysseia maradt még reánk, mint a kezdődő görög történelem másik nagy eposza. Szorosan vett történeti forrásul egyik eposz sem szolgálhat: ez költészet-voltukból természetesen következik. De mint *epikus* költői művek mégis szolgálnak egy bizonyos fajtájú történeti tanúsággal, amelyet sajátos mivoltában kell megértenünk és értékelnünk.

Az eposz tárgya hősmonda. Ez pedig — a homerosi istenvilág már idézett méltató ja szerint — „bármennyit alkottak is elbeszéléseiből költői személyiségek önállóan, mint egész jelenség egy heroikus lét megnyilatkozása és nem magyarázza meg költői alkotás, amint ezt mi érteni szoktuk. Ellenkezőleg: minden költői alkotótevékenység előfeltétele áll itt előttünk“. Vagy ha az eposz lényegét egy másik irányból óhajtjuk megközelíteni, az eredeti epikai termékenység annak a heroikus lendületnek az áttétele a szellemi alkotás világába, amely felfokozottan harcias korokban hősi tettekben élte ki magát, s még mielőtt a hősmondát és ennek elsődleges formáját, az eposzt megteremtette volna, megteremtette magát a „hőskort“. Az eposz ilyen módon eseményben gazdag — tehát számunkra nem „történelem előtti“ — korokat ment át a kisebb lendületű és önmagáról „történelmibb“ forrásokat produkáló utókorokra. Lényege az, hogy áthidalás: középen áll egyfelől a „hőskor“ és a történelmi utókor, másfelől a véghezvitt és pusztán elképzelt cselekedet között. Ez az utóbbi lesz a történelmi utókorok költészete: az eposz tartalma a művészi maradandóság színvonalára emelt hőskori világ. Így hangzik az az eposz-elmélet, amelyet újabban nálunk állítottak fel.

Mindkét — alapjában megegyező — magyarázata az eposz lényegének megengedi azt, hogy a homerosi eposzok tartalmát műveltségtörténeti forrásnak felhasználjuk. Csak azt nem könnyű megkülönböztetni, vajjon mi az eposz eseményeinek környezetrajzában hőskori emlék és mi az utókor, — a mi esetünkben a történelmi ión világ — átalakító hatása. A homerosi költemények hőskora, mint láttuk, még a mykenai kultúra körébe és idejébe tartozik. Itt is az a helyzet tehát, mint a későbbi „hőskoroknál“ t. i. hogy az eposzon kívül ugyanerről a korról más források is rendelkezésre állnak. Csakhogy míg például a germán hőskornak e más forrásai nem pusztán archeológiaiak, hanem történelmiak is, a mykenai korról való ismereteink, mint tudjuk, lényegükben nem történelmiak. Megmarad az az érzésünk a görög eposzt illetően, hogy — az előbb kifejtett elmélet értelmében — hídon állunk, két világ között lebegünk. De azért az újabb megismeréséhez sem nélkülözhetjük azt a műveltségtörténeti anyagot, amelyről nem tudjuk, milyen mélyen nyúlik vissza a régibe; mert e visszanyúló szálakban éppen ennek az újabb világnak a gyökereit ismerjük meg.

A homerosi világ gazdasági életéről, amelynek a görög egyenes folytatása, már hallottunk egyet-mást: vándor iparosokról, kalózkodó és cserekereskedő hajósokról. A pénz még nem okozott ekkor bajt.

Kivételesen ércdarabokkal, de többnyire „marhába“ átszámítva csereberéltek a gazdagok. A kisember sorsa ritkán kerül szóba a költeményekben. A bérmunkásnál (a thés-nél), bár szabadabb ember volt és kialakult bérért dolgozott, szinte még biztosabb megélhetése volt a rabszolgának, eredetileg hadifogolynak (a dmós-nak). Ez a nagy háztartások körén belül a gazda patriarchális bánásmódjára számíthatott. A női rabszolgáknak sem volt különös panaszra okuk: mindenképpen osztoztak az úrnő házi gondjaiban és örömeiben.

A homerosi eposzok középpontjában azok állanak, akik mindenütt a „hőskor“ lendületének igazi hordozói: a „legjobbak“ (aristoi vagy aristées). A királyság intézménye fennáll és egy nagy múlt emlékét elevenen őrzi. Homeros szerint a királyi méltóság Zeustól származik, a királyok Zeusnak szülöttei és neveltjei (diogeneis és diotrepheis). Agamemnon azt a botot hordja, amelyet Hephaistos készített és az istenek atyja maga adott ajándékba a család ősenek. A basileus tényleges hatalma elég messzemenő: mint hadvezér életnek és halálnak ura. S békében akarátát csak határozatlan módon szorítja meg a „vénekből“ alakult tanács és a népgyűlés. De az egyeduralom előnyét már nyomatékosan hangsúlyozni kell a „többfejűséggel⁴⁴ szemben és a királynak mint egyénnek királyságra való jogosultságában Homeros fokozatokat ismer: nála a „királyi“ mellett „királyibb⁴⁴ és „legkirályibb“ ember is van. Idővel azután az egyetlen királyt a „királyok“ testületé szorítja ki. Ez az átmenet sok helyütt éppen Ióniában is az arisztokrácia uralmába és ez történt meg Boiotiában. A fejlődés másik típusát Athén mutatja be, ahol a lefokozott hatáskörű basileus fölé egy első, az évnek nevet adó „kormányzót“ (archon eponymost-t) helyeztek.

Ez azonban a jövő változások útja. A homerosi világ még nem mutatja azt a rendi szervezettséget, amely a későbbi görög arisztokráciát jellemzi. A homerosi „vének tanácsa“ még nem az elkövetkezendő idők központi hatalma, a kizárólagos illetékességgel intézkedő szenátus, a búié. A harci szekerekön hadba vonuló, de azután gyalogosan is küzdő legkiválóbbak még nem azok a „lovagok“ (hippeis), kik utóbb — a lótarás anyagi természetű privilégiuma alapján — zárt svadronokban sorakoznak a gyalogos elé. A népgyűlés intézménye, az agora is az arisztokrata uralom tökéletlen formájára utal a homerosi világban. A békétlen „hitvány“ ember, Thersites, nem valamely újszerű mozgalomnak, talán egy feltörekvő demokráciának ad hangot, hanem a törzsi élet egyenlőségének ősi maradványát jelenti. A görög arisztokratáknak — azon a fejlődési vonalon, amely egyes helyeken

őket segíti uralomra — be kell majd szüntetniük a népgyűléseket, hogy érvényesülésük teljes legyen.

Társadalmi tekintetben, életszokásokban és gondolkodásban nem nagy különbség választotta el a homerosi kor királyait a legelőkelőbbektől. Ezek is földbirtokaikon, gazdagon ellátott udvaraikon éltek a hőskorokra mindenkor jellemző nemesi életet. A köznép, amely e férfias szabad életen kívül maradt, a költő szemében nem sokkal értékesebb lét részese, mint a megholtak árnyék-tömege az alvilágban. Ez utóbbiaknak a tehetetlen ájulásszerűségig lefokozott léte az a háttér, amelyből a homerosi világ életteljessége kidomborodik. Mintha csak céltudatosan választotta volna az emberiségnek a halottakra vonatkozó ösgondolataiból azt, amely ezeknek a legkisebb hatásosságot tulajdonítja. Alig-alig töri át néha a halott-kultusznak vagy a halottal szemben való primitív érzéseknek egy-egy maradványa azt a tudatot, hogy aki meghalt, a múlté és éppen csak az az értéke és hatalma maradt meg neki az élők világában, amivel az el nem felejtett és viszszaidézhető múlt rendelkezik.

A másik oldalon azok az istenek egészítik ki a homerosi világ képét, akikről — s a homerosi ember velük szemben való magatartásáról is — a kezdet műveltségének jellemzésénél már beszéltünk. A homerosi istenalakok előtt is voltak barbárabb isten-elképzelések, amelyeket a görögség például Itáliába is átvitt magával. Majd ott fogunk megismerkedni néhány vonásukkal. A homerosi világkép, a halottaktól fel az olymposi istenekig, olyan teljes és egységes, mint amilyen csak egy nagy szellemi reveláció lehet. Amikor a középpontjában álló hőskori társadalom már régen megváltozott és a történelmi ión, aiol vagy bármely más görög társadalommá alakult át, e világ-felfogás maga továbbra is az a lényegében nem változó vallásos világ-felfogás marad, amelyről a görögök maguk mindig azt vallották, hogy Homeros ajándékozta meg vele nemzetüket.

Homeros mellett még a nála a legenda szerint is fiatalabb szárazföldi költőt, Hesiodost ismerték a görögök úgy, mint akinek „isteneiket köszönhették“. Boiotiának, ahol otthon volt, az arisztokrácia formájában kialakult politikai és társadalmi viszonyairól az imént már említést tettünk. Ez utóbbiak Erga (Munkák) című ión epikus formájú tanító költeményében tükröződnek, míg az istenek világáról Theogoniájában szolt, őt szokták az „első európai embernek“ nevezni, akinek személyes körülményei költeményeiből, főképp az Ergából, ismeretesek. Megtudjuk tőle, hogy fivére pörölte ki atyai jussából a megvesztegetett bírák — basilées (királyok) — segítségével s mint

verseléshez értő rhapsodos, egy chalkisi versenyben is résztvett. Munkákról szóló költeménye, amelyhez egy „Napokról“ (Hémerai) szóló talán későbbi rész is csatlakozik, földművelésre és hajózásra vonatkozó tanácsokkal látja el a szegény embereket. Sötét hangulatú és gyakran túl óvatos világnézet húzódik meg e tanácsok mögött. Hesiodos atyja a kisázsiai Kyméből vándorolt Boiotiába és költőnk időben is, térben is messze maga mögött hagyta már a görög „hőskor“ 44 atmoszféráját.

HARMADIK FEJEZET

AZ IÓNOK TÖRTÉNETI HELYZETE A KR. E. 6. SZÁZAD KÖZEPÉIG

Magas kultúrának, a mykenainak birtokában távoztak az ión kivándorlók a szárazföldről. Ezt a régészet ma olyan helyek leleteinek segítségével állapíthatja meg, amelyekre e műveltségnek emlékei csak ión közvetítéssel juthattak el. Ilyen emlékek például a krími félsziget kupolasírhajói és a bennük előkerült aranyálcok. A hagyomány és törzsi megkötöttség nem fészélyezte tovább oly mértékig a kivándorlókat, mint az otthonmaradottakat. Szabadabban és bizonyos radikalizmussal fejleszthették ki műveltségüket: erre a történelemben később is gyarmati területeken kifejlett műveltségek, főképp a politikai szabad felfogás kifejlődése tekintetében, elég példát nyújtanak. Idegen fajú népektől — Kisázsiaiában pl. a károktól — lakott területen újabb nagy vérkeverődésre is alkalom nyílt. Ez az iónoknak nem ártott oly mértékig, hogy a reájuk jellemző magas színvonalú értelmi kultúra ne bontakozhatott volna ki belőle: a legelső görög filozófusnak, Thalésnak vérségi kapcsolatai a károkkal ismeretesek.

Tengerpartokon, közlekedésre alkalmas nyílt utakon telepedtek le a szigeti és ázsiai görögök. Könnyen juthattak idegen népekkel és műveltségekkel érintkezésbe. Telepeik földrajzi helyzeténél fogva világtörténelmi viszonylatban függő helyzetbe is kerültek előbb-utóbb azokkal a kisázsiai birodalmakkal, amelyek tőszomszédságukban egymást váltották fel. A hettita uralom bukása után eleinte századokon át nem kellett egyéb jelentős idegen tényezőkkel számolni az ázsiai görögöknek, mint — gazdasági versenyben — a phoinikiaiakkal. Ezek önálló magas kultúrával nem rendelkező, mások műveltségét

közvetítő kereskedőnép voltak. Az írás művészetével azonban ők ismer-tették meg a görögöket azon ábécé alapján, amelyet, mint ez a Sina-i félszigeten talált leletek alapján valószínű, ők maguk is az egyip-tomiaktól kölcsönöztek és fejlesztették nemzeti betűírásukká. Az írás elterjesztésében nagy szerep vár azután az iónságra. De az igazi betű-írás csak náluk kezdődik el azzal, hogy nyelvük természetének megfelelően egyes sémi mássalhangzók jegyeit magánhangzók írására használják fel és ezzel olyan alfabétumot alkotnak, amelynek nem-csak mássalhangzók, hanem magánhangzók számára is vannak jelei. Ez utóbbiakat ugyanis sem az egyiptomi, sem a sémi ábécék nem írták.

Az asszír birodalommal a 8. század végén jut a terjeszkedő görög-ség közvetlen érintkezésbe. 709-ben fogadta II. Sargon Babylonban Kypros szigetének hét görög királyát. Fia, Szanherib (705—681) volt az, aki az iónok próbálkozásait a kilikiai partokon fegyverrel utasította vissza. Egyiptommal I. Psammetichos óta lép lónia szoro-sabb kapcsolatba. Lid közvetítésre ión zsoldosok kerülnek egyiptomi szolgálatba és e szerepben kiveszik a részüket az ország felszabadí-tásában és restaurálásában: a legelső görög írásos emlékek a 7. szá-zad közepéről való abu-simbeli zsoldos-feliratok. Ez a nemzetközi viszony a Nílus-deltában Naukratis alapításához és az ott virágzó szabad kikötőkhöz vezetett.

De nem a távoli Asszír- és Egyiptom tette a legnagyobb hatást az ázsiai görögségre. Azt itt közvetlen szomszédaiktól, a üdéktől kapták Lydia annak a régebbi frig birodalomnak a területéhez tarto-zott, amely a gazdag Midas király emlékében élt a görögök között. Fénykorát Lydia a Mermnadai uralkodóház alatt érte el. E dinasztia, melyet Gygés alapított (687—652), hódító politikájával a 6. század első felében lassankint lid fennhatóság alá kényszerítette a kisázsiai görög városokat. Smyrnát Kroisos atyja, Alyattés pusztította el tel-jesen. Ephesost az ottani Artemis-templom nagy gazdagítója, maga Kroisos vette be. Egyedül Miletos látta jobbnak, hogy megalkudjék. Mindez még előbb is bekövetkezett volna, ha a Dél-Oroszországból érkező kimmerioi népe a 7. század folyamán Kis-Ázsia területét el nem árasztotta volna. Ezek az északi támadók a lid kormánynak is sok gondot okoztak és Dugdammí (görögül Lygdamis, amint persze az említett lid nevek is görög átalakítások) vezérlete alatt eljutottak egészen az ión partvidékre. Görög forrásokból értesülünk erről és ezek-hez az eseményekhez fűződik Kallinosnak, az első ismeretes görög elegia-költőnek harci buzdítása, az ephesosi Artemision égésének és Magnesia feldúlásának emléke.

A műveltségi viszony, amelyben a görögök a nem indogermán nyelvet beszélő lidekkel állottak, kölcsönösnek mondható. A lid királyi udvar hellenizálódott. De ez nem mérsékelte a hódítási igényeket, legfeljebb a tisztelet fokát emelte a görög intézményekkel szemben. Apollon delphoi jóshelyének Kroisos volt egyik legbőkezűbb híve. A görög műveltség a királyi házon kívül a lid nép szélesebb rétegeiben is elterjedt. Alkman, a dór kardalok egyik első művelője, a lid fővárosból, Sardeisből származott s ugyancsak lid ember volt az a Xanthos is, aki az 5. században görög nyelven írja meg hazájának történetét. Viszonzásképpen a lidek is tudtak egyetmást a görögöknek nyújtani. A lid zene mindig közismeretes maradt a görögöknél. És az iónságra általában jellemző lett az a fényűző életmód, amelyet a hosszú bíborpalástban járó, illatos kenőccsel megkent és hajdísszel ékes keleti görögök a üdéktől tanultak. A pénz-használatot a görögök szintén a lid politikai hatalomtól tanulhatták meg.

A lid uralomnak a perzsa győzelem vetett véget. 546-ban adta át Kroisos a diadalmas Kyrosnak Sardeist. Ezzel a nagyjelentőségű történelmi eseménnyel együtt a görögség nemzetközi helyzete is lényegesen megváltozott a múltéhoz viszonyítva. Most már előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz, hogy a kisázsiai görögök a perzsák alattvalóivá ne legyenek. Ezekben pedig keményebb urakra fognak akadni, mint aminők az elpuhult lidek voltak. A virágzó ión-műveltség nem szűnik meg ugyan azonnal. Hiszen műveltségi kérdésekben eléggé türelmesnek bizonyul majd a perzsa-uralom is. De a gazdasági életnek hatalmi kizsákmányolását és a politikai függetlenségnek hosszas béklyókban tartását minden nemzeti műveltség megérzi. A 6. század közepétől kezdve valóban mintha kiapadóban is lenne az ión kezdeményezések és feltalálások forrása. Inkább már csak olyasmit folytat, tökéletesít vagy fejez be az ión tehetség, amihez a kezdeményező bevezetést kedvezőbb körülmények között már régen megadta.

NEGYEDIK FEJEZET
IÓN TÁRSADALOM ÉS ÁLLAM

A vázolt nemzetközi viszonyok hatással voltak az ión gyarmatosítás irányára is. Miután a lidek elzárták a görögség elől az Ázsia belsejébe vezető utakat, az iónok kénytelenek voltak fokozottabb mértékben a tenger útjaihoz folyamodni. A Propontis és Pontos Euxeinos már említett miletosi gyarmatai egytől-egyig annak az ión kiterjedő erőnek a bizonyítékai, amely minden áron kivezető utat és megnyitkozást keresett. A perzsa-uralom jelenti a végét az ilyen terjeszkedésnek, legalább is északi és keleti irányban.

E korszak nagy gazdasági újdonsága az államilag garantált súlyú és értékű érempenzerek első használata. Úgy látszik, hogy a lid udvar itt a kezdeményező a 7. század elején és hogy a szabad görög városok, elsősorban Phokaia, egy idegen gondolatnak vagy legalábbis gyakorlatnak utánczói ez esetben. Az újítás külsőleg is szembeötlő és nagy fontosságú volt. Az esetlen „obelosok⁴⁴: természetes nagyságú „nyársak“ helyett, melyek közül legfeljebb hatot lehetett egyszerre „marékban fogni“ (ezt jelenti a „drachma“ szó), most arany-ezüst ötvényből készült kis lencsealakú fémdarabok lettek jelentékeny vagyon képviselői. Hellas arany hiányában hosszú időn át ezüsből veret csak pénzeket. A pénzek az egyes államok szimbólumait viselik. Egymás után tűnnek fel először a helyi piacokon, azután a nemzetközi forgalomban is Phokaia főkái, Miletos oroslánjai, Ephesos méhei és Chios szfinxei. Ezeket utóbb művészi istenképek egészítik ki vagy helyettesítik. A pénzegység valami módon a babyloni súlymértékhez igazodhatott: a később általánossá lett beosztás (egy talentum = 60 mina) mindenesetre a babiloni hatvanas számrendszert követte.

Nem szabad már most az gondolnunk, hogy a pénz használata azonnal forradalmi változást idézett elő a görög gazdálkodásban. Erről eleinte már csak azért sem lehetett szó, mert a váltópénzt, a rézből vagy vasból készített kis egységet (ez viseli Athénben az „obelos“-ból származó „obolos“ nevet) még nem ismerték. A pénzegységnek viszonylagos nagysága tehát a szegényeket, az egész alsóbb néposztályt mintegy elzárta attól, hogy az újításban résztvegyen. Az átmeneti időt ennél fogva úgy kell elképzelnünk, hogy a szűk téren mozgó pénzgazdálkodás mellett megszakítás nélkül folyt a terménygazdálkodás is. Az előbbi sehol és sohasem szokta a természetes gaz-

dalkodást véglegesen kiszorítani. A drakoni törvények még a 7. század végén is „ökröket“ emlegetnek értékmérőként. Idővel azonban mégis csak jelentkezniök kellett a változás következményeinek és helyes képet csak akkor fogunk magunknak alkotni az egész újításnak forradalmi jellegéről, ha a következményeket — bármily lassú ütemben jelentkeztek is — már eleve számbavesszük. A földbirtok most elveszítette egyedülálló értékét: hiszen ára lett, meg lehetett vásárolni. A birtokeladások gyakoriságára a lesbosi Pittakos törvényéből vonhatunk következtetést: a basiléus és a prytanis hatósága előtt kellett azoknak megtörténniük.

A pénz a vagyonnak, a tőkének teaurálására adott alkalmat; kevesek kezébe gyűlhetett össze a gazdasági erő, mint újabb vállalkozások és nyereségek lehetősége. A vagyongyűjtés életcéljá és életérdekké válhatott: „chrémata, chrémat'anér“ „a pénz, a pénz, az ember“ énekli most a poéta. A hitelnek, a kamatnak és kezességnek, tehát az adósság-csinálásnak és fizetésnek életbevágó kérdései most egészen más formában és következményekkel nyernek fontosságot. A földbirtokos eladósodhatott és zálogkövek („horosok“) mutatják a telkén ezt a szomorú állapotot. A szerencsés iparos és kereskedő is földhöz juthatott viszony bár gazdatársaival együtt most már ő is ki lesz annak a veszélynek téve, hogy a primitíven szigorú törvény rendelkezése szerint szabadságával: rabszolgasorssal kell fizetni a zálogra felvett, de vissza nem fizetett kölcsönért. Látjuk, lényegesen eltolódhattak a társadalmi osztályok, mikor a terménygazdálkodás a pénzgazdálkodásba ment át. Evvel együtt a politikai erőviszonyok is eltolódtak. A régi, a partriarchális hagyományoktól kötött ember mindenkép szabadabb lett, de egyszersmind bizonytalanabb existenciájú. Csínnal épített és elrendezett népes városok, monumentális építkezések és közmunkák az ipar és kereskedelem fellendülésének látható jelei Ióniában.

Az ión városok legrégebbi képéről kevés biztosat tudunk ugyan mondani; még a legújabb ásatások is inkább csak a hellenisztikus idők külső formáit fedik fel és nem nyújthatnak fogalmat arról, ami végleg elpusztult. De a „széles utcájú“ város már Homerosnak ideálja volt. A hagyomány szempontjából is jellemzőnek kell találnunk, hogy később — az 5. században — a Miletosból származó Hippodamos az a nagy görög építész, aki a tervszerű városépítés szabályait egyszersmindenkorra megállapította. Sokkal többet tudunk az újabb régészeti kutatások nyomán azokról a hatalmas építkezésekről, amelyek az ión városok közvetlen közelében mentek végbe, az őslakóktól kisajá-

tított szent helyeken. Ephesos mellett az Artemision (a barbár formájú ephesosi Artemis temploma), Miletos mellett Apollon jóshelye: a Didymeion és az ide vezető szent út, Samosban a Heraion (Héra temploma) mutatja azt a buzgó igyekezetei, amellyel a 7. századtól kezdődően mindig újabb, nagyobb és szebb átalakításokkal akarták a hívők az istenségnek tiszteletüket leróni. A korszak urai, a tyranosok a profán építkezés céljaira is felhasználták azután a technika haladását. Polykrates kikötővel és pompás vízvezetékkel: Eupalinos máig csodált alagút-csatornájával tette samosi székhelyét értékesebbé.

Bizonyára az ilyen építkezések és a bányáknak, elsősorban a márványbányáknak (Paros, Naxos) velük összefüggő kiaknázása vezetnek ahhoz a nagy kihatású gazdasági újításhoz, hogy mind nagyobb mértékben kezdik a rabszolgák munkáját ipari célok szolgáltatásban igénybevenni. Láttuk, hogy a homerosi világban még nem volt nagy jelentősége a házi teendők elvégzésénél felhasznált rabszolgamunkának. A magánháztartásokon belül ezentúl sem találunk lényeges változást ezen a téren. A kisbirtokos beérte egy-két mezei kisegítővel. A városi gazdag ember sem rendelkezett a szolgák légiójával: ezt a római luxust a görög háztartás nem ismerte. A szegény ember meg maga dolgozott. De szociális szempontból már nagy fontossága lesz annak, hogy mindjobban rabszolgákkal telnek meg a még oly szerényen foglalkoztatott műhelyek is; hogy az állami építkezéseknél rabszolgák csinálnak a polgároknak ugyanolyan munkabér mellett konkurenciát. A bányákban rabszolgák fejtik a köveket, lámpafény mellett, szabadon, mint ahogy ezt egy korinthisi képen láthatjuk; vagy a szökés ellen láncra verve, mint ahogy ezt a laurioni bányák régészeti leleteiből következtethetjük. A rabszolga-vásárt itt keleten főleg Chios piacán bonyolították le; a szigeten ezt a piaci elemet a szabad lakosság háromszorosára becsülték. A szükséges ember-importhoz — a károkhoz, frigekekhez, thrákokhoz és skythákhoz — az ión kereskedők laktak mindenkor a legközelebb.

Az ión iparnak-kereskedelemnek — a tudatos központosítás hiányában is — a metropolisok görög királynője, Miletos volt a középontja. Ezen a szembenfekvő Samos versengése sem tudott változtatni. A miletosi szövött-árut: a puha gyapjúból készült takarókat, szőnyegeket és függönyöket a délitáliei Sybarisban is szívesen használták. Polykrates Miletosból hozatott juhokat a samosi állat-állomány nemesítésére. Később a miletosi bútoroknak: székeknek és ágyaknak közkedveltségéről hallunk. Az agyagiparban is szorgalmasan dolgozott e város: a naukratisi Apollon-templom cserepei miletosi eredetűek.

A nyersanyaggal (gabonával, bőrökkel, sózott hallal stb.) folytatott élénk kereskedelmet a pontosi gyarmatvárosokkal való tartós jó viszony biztosította. Midőn századok múlva, a 4. század végén új gazdasági élet kezdődik Nagy Sándor uralma nyomán Kis-Ázsiában, a miletosiaknak első tette volt az, hogy polgárjoggal ajándékozták meg a feketetengeri Olbia lakóit.

Iónia politikai életéről annyira szórványosak az adataink e kor-szaktól, hogy csak egészen általános vonásokra kell szorítkoznunk. A királyság nem minden emlék hátrahagyása nélkül távozott innen. Itt-ott — pl. Ephesosban és Erythraiban — a Basilidai nemzetségi név fordul elő és ez mutatja, hogy a cím bizonyos formában megmaradt és talán még bizonyos előjogokat is élveztek egy ideig az ilyen nevet viselő családok. De tényleges királyi jogokat gyakorló dinasztiákról, aminő pl. Korinthosban a Bakchiadai nemzetsége volt, Ióniában nem tudunk. Az iónok között a királyság nyomába lépő arisztokrácia sem öltött fel olyan teljes, klasszikusnak mondható formát, mint pl. a Peloponnesos egyes dór városaiban. Az arisztokrácia, amennyiben az előkelő származás tisztelete marad meg benső magvának, a politikai viszonyok változatlanságát és nagy hagyománykultuszt feltételez. Ennek a feltételnek azonban sem a nyugtalan ión természet, sem a gyarmathelyzeti mozgalmas élet nem felelt meg teljes mértékben. Az arisztokrata gondolat igazi formáit, alapfeltevéseit és végső következményeit akkor lesz módunkban megismerni, ha a görög szárazföld dór államainak és intézményeinek fejtegetéséhez jutottunk el.

Ióniában az arisztokrácia korán ment át oligarchiába. Ez utóbbin általánosságban azon „kevesek“ (oligoi) értendők, akiknek ilyen kiválásában a vagyonság az elengedhetetlen követelmény. A timokrácia, a cenzuson alapuló alkotmány, csak egyik formája az oligarchiának. Előkelő származás és vagyon eleinte, a fejlődés kezdetén, természetes módon egybeesik. Vagyonos csak az előkelő lehetett és az előkelő magától értetődően vagyonos volt. A két tényező azonban idővel kettévált, sőt a vagyon kérdése is vitássá lett, mert az eredeti vagyontárgy, az ingatlan földbirtok mellé mind több jelentőséggel és nagyobb igényekkel az ingó vagyon lép. Láttuk, hogy Ióniában már a 7. század elején megkezdődik a pénzgazdálkodás. Bármily lassúnak képzeljük is most már el az újítás radikális hatásait, az ión földön már igen korai időben ez adja meg az oligarchikus fejlődés előfeltételeit. De mindezt inkább csak elvileg tudjuk megállapítani, mert kis-

számú és esetleges adataink nem elegendőek arra, hogy világos képét rajzoljuk meg az útnak, amely az ión arisztokráciából az oligarchiába vezetett. Egyes kutatók ezért beszélnek bizonyos joggal osztatlan arisztokrata-oligarcha államformáról.

Feltűnő jelenség, hogy ión nyelvterületen az előkelőség mily gyakran viseli a „lovag“ megjelölést (hippeis, hippobotai stb.). Katonai szolgálattal kapcsolatos címről van itt szó, a homerosi szekerharcosok utódairól. De a lótartásnak bizonyos vagyoni feltételei voltak s így ezt már Aristoteles politikai elmékedései a vagyon kiváltságával hozzák összefüggésbe. Ezekkel a vagyonos ión nemesekkel, a „lovagokkal“ szemben mint gyalogos nehéz fegyverzetűek (hoplitesek) sorakoznak fel a görög szárazföld nemesei, pl. Spártában, ahol minden teljesjogú polgárt egyformán nemes embernek vehetünk. Miletosban jellemző módon a „gazdagság“ megjelölésével illetnek egy politikai pártot. Tagjain azonban nem kell kivétel nélkül pénz-arisztokratákat érteni. A földbirtok ugyanis még ebben a forgalmas kereskedővárosban is sokáig megtartotta előjogait, úgy amint ezt Samosról és Kolophonról tudjuk. Samosban „földesuraknak“ (geomoroi) hívták az előkelőséget. De viszont feltételezhetjük az ión arisztokratákról, hogy a gyarmatosításokkal együtt fellendülő hajóforgalomban is vállaltak gazdasági érdekeltiséget és így az említett pártból a vagyonos hajótulajdonosok sem hiányozhattak.

Az oligarchák uralma legtöbb helyt nem maradt zavartalan. A különböző körülmények folytán vagyont vesztett nemes nagyon gyakran idegenben mint zsoldos vállal katonáskodást. Az aiol nemesek közül Alkaios, az iónok köréből Archilochos mutat erre példát. A városokon belül a demokratikus mozgalmak jelentkeztek nagyon korán és tették vitássá mindenfajta előkelőség jogcímét. A tyrannis, a nép-elégedetlenségből felbukkanó önhatalmú egyeduralkodó már a 7. század közepétől kezdve jelentkezik az ión városokban. Az ilyesmi közvetve előzetes demokrata mozgólódásról tanúskodik. Egy chiosi kő már Solon előtt demarchost (egy nagyobb népi egység fejét) és fellebbezési fórumként szolgáló néptanácsot emleget. Nyilvánvalóan az ión városi étellel hozhatjuk ezt a korai demokratizmust összefüggésbe. A phylék neveiből falusiaknak, sőt távolabbi bevándorlóknak a városi lakosság körébe való fölvételére lehet következtetni. Abban sincs okunk kételkedni, hogy az idegenek polgárosítását régtől fogva elég liberálisan kezelték az iónok. Ha a nagy gyarmatosítási mozgalmat is számbavesszük, városi túlnépesedésről

mái ebben az időben lehet az ión nagyvárosokkal kapcsolatban beszélni.

Hogy az első népi megmozdulások itt is, mint ahogy ez időben Görögországban majdnem mindenütt történik, a tyrannishoz vezettek, ez annyit jelent, hogy a politikai helyzet közvetlen eredményeképpen felbukkan egy új típusú népvezető. Tömegpszichológus ez, aki ért a szó hatalmához, tudja, mint kell a köréje csoportosulókat tette buzdítani s egyszersmind azzal a tekintéllyel is rendelkezik, hogy meghallgassák. Ez a lélektani mozzanat a fontos a görög „zsarnokság“ a tyrannis történeti keletkezésének megértésénél. Az alkotmányjogi szempont, amely szerint a törvényes formákat mellőző bitorló a tyrannos, vagy az erkölcstani gondolat, amely az öncél és közcél követése szerint választja el egymástól a „zsarnokot“ és az igazi uralkodót, csak külső megkülönböztetésre alkalmas. Az ión tyrannisról egyébként sokkal töredékesebbek az ismereteink, mint pl. az athéni Peisistratos fölemelkedéséről. Azt is csak föltevésszerűen állíthatjuk az imént elmondottak alapján, hogy Ióniában a városi elemnek nagyobb része volt a tyrannis létrejöttében, mint a Peloponnesoson vagy Attikában, ahol az elégedetlen falusi nép állott a demokratikus mozgalom közepontjában.

A régi ión tyrannosok közül egyedül a miletosi Thrasybulosnak emléke maradt meg némi frissességgel. Sikerral utasította vissza a lidek támadását és még nem tartozott ahhoz a későbbi tyrannos-típushoz, amely éppen idegen (lid vagy perzsa) hatalomra támaszkodva tartja fenn uralmát. A samosi Polykrates tyrannisa a 6. század végén már ezt a tipikusan kialakult képét mutatja az önkényuralomnak. Jól megférnek ebben az önfenntartás kegyetlenkedései és diplomatikus ravaságai a közcél érdekében végzett kultúraemelő munkával. Hatalmának gyarapításával együtt széppé és gazdaggá teszi fővárosát. Udvarában korának szellemi előkelőségét látja vendégül (Ibykost, Anakreont). Ez a fényes ión udvari élet, sötét háttérével — a perzsa hatalom fenyegető árnyékával — együtt a görög történelem legmegragadóbb emlékei közé tartozik.

Az iónság rövid száz év alatt — a 7. és 6. század átmenetében — végigtapasztalt valamennyi államformát, amelyet a görög világ valaha ismert. Végleges formát egyiküknek sem tudott adni. Királysága hamar ment át arisztokráciába. Arisztokráciája már talán kezdettől fogva oligarchikus (plutokratikus) színezetű volt; demokráciája pedig a kedvezőtlen viszonyok következtében — a magától keletkezett vagy az idegen hatalomtól támogatott tyrannisban akadt fenn. Arisztokrá-

ciájából a későbbi időre mindössze annyi maradt meg, amennyit egy Herakleitosnak személyében és filozófiájában találunk belőle. Manapság „szellemi“ arisztokráciának neveznék ezt a herakleitosi magatartást. Egész lelkületénél fogva az iónság lett volna hivatva arra, hogy a demokráciát lezárt formáiban építse ki. És mégis idegenbe kell majd mennie és az athéni mintákat utánoznia, mikor az 5. század folyamán itt Ióniában is azt az ádáz harcot folytatják egymás ellen demokraták és oligarchák, amely tipikus végső formáját jelenti a görögség között a belső politikai küzdelmeknek.

ÖTÖDIK FEJEZET

IÓN ÉS AIOL KÖLTÉSZET. IÓN MŰVÉSZET

Gazdasági életnél és politikánál világosabban, közvetlenebbül hirdeti e korszaknak szellemét a költészet. Az egyéni szabadságnak vágyát árulják el és követelményét támasztják ugyan az előbbiek is. A gazdasági élet helyi megkötöttség feláldozásával óhajtja a létkérdéseket megoldani: vándorlással, gyarmatosítással, nagyarányú kereskedelemmel. És ugyanezt teszi a politika, midőn demokratikus alapirányával a hagyomány társadalmi és erkölcsi béklyóitól szeretné az egyént felszabadítani. De amit ezek a gyakorlati tendenciák az emberi tettek útján inkább csak sejtetnek, azt nyílt szavakba és gondolatokba foglalja a költészet.

A parosi Archilochos e korszak igazi megszemélyesítője. Az első görög lírikus, aki nemcsak hogy eltér az epika formáitól (ezt előtte elégiáival már Kallinos megtette); aki nemcsak hogy magáról is beszél (ezt már Hesiodosnál is így tapasztaltuk); de aki eredeti költészetének egész tartalmát azzal meríti ki, hogy csakis saját magát fejezi ki. Féktelen temperamentummal és határtalan őszinteséggel teszi ezt. Külső életkörülmények is előmozdították, hogy Archilochos ilyen leplezetlen formában legyen a szubjektív érzések kifejezője. Egy előkelő úrnak és egy rabszolganőnek volt a gyermeke. A 7. század közepén élt. Örökölt vagyon hiányában a zsoldos vándoréletet választotta. Résztvett a thasosi gyarmatosítás küzdelmeiben, vitézkedett Euboiában a lelantosi síkon; harcolt hazájáért a naxosiakkal. Vér szerint vonzódott ahhoz az arisztokrata fajtához és élethez, amely épp annyi természetességgel utasította vissza a fattyúgyermeket. De helyzete és poli-

तिकai meggyőződése szerint népbarát. Ennek a politikai világszemléletnek néha határozott formában kifejezést is ad. Felemás társadalmi helyzete mintha azon kiegyenlítetlen lelkek sorsát szánta volna neki, kik elsősorban mégis csak saját magukra, saját személyükre és egyéniségükre vannak utalva.

Archilochos nagysága mellett a többi ión lírikus, kikről esetleg reánk maradt töredékek alapján tudunk egyet-mást, már csak másodsorban jöhet tekintetbe. Felváltva majd az elegiakus disztichont, majd az Archilochostól művelt jambikus-trochaikus formát használták fuvolához énekelt dalaikban. Az ephesosi Mimnermos az első szerelmi elégia-költő, akit az európai irodalom története ismer. A szerelem, a fiatalság, az elmúló élet-teljesség énekese, aki mind e szépség elröppenésére gondol s ezért fájdalmas hangú is. A nagy dalköltő, a teosi Anakreon a 6. század végén az élvezettel teli pillanat „klasszikusa“. Az ephesosi Hipponax formai és tartalmi tekintetben ismét Archilochoshoz áll közel. A régi szép világ alkonyán ő az első proletár poéta. Az ión életörömmek nála elapadóban vannak a gazdasági forrásai: ő már csak koplal és káromkodik. A költészetnek kevésbé előkelő színvonalra való lesüllyedését jelenti az is, hogy ugyanez időtájt a home-rosi epika a Békaegérharc megírására adott indítékot.

Külön hely illeti meg az ión lírikusok mellett az aiól dalok (a melosok) költőit. Formában és szellemben egyaránt sajátos és ión testvérétől elütő poézissal van itt dolgunk Alkaios és Sappho verseiben. Kettejük közül az asszony az emberileg mélyebb, vagy legalább is hangulatosabb és érzelmesebb. Múzsájával mindenekelőtt lányokhoz és fiatal asszonyokhoz fordul, akikkel ugyanolyan benső nevelőértékű kapcsolat fűzi össze, mint Sokratest tanítványaival, a nélkül talán, hogy valamely forma szerinti egyesületre vagy Sapphótól, a nagyműveltségű asszonytól vezetett „leányotthonra“ kellene gondolnunk. Költészete még a lesbosi nők szabadabb mozgását sem feltételezi: hiszen épp ez a költészet szolgáltatja annak a bizonyítékát, hogy a társaséletben a lesbosi nők is egymásra voltak utalva. Mint másutt is a görög világban, a férfiak társadalma mellett különálló létet folytat a nők társadalma. Alkaios, Sappho kortársa, mint meggyőződéses arisztokrata és pártember veszi ki részét Lesbos szigetének politikai zava-raiban a 6. század elején. Engesztelhetetlen ellensége a tyrannosoknak és hosszú időn keresztül olyannak mutatkozik a két fél között egyeztető békebíróval: Pittakossal szemben is. Forradalmi dalai tartalom-ban mintegy összeolvadnak az utókornak mintát szolgáltató bordalai-val. Alkaios és Sappho dalai együtt sokkal jobban emlékeztetnek a

középkori troubadour-költészetre, mint bármi más a görög világban és főképp mint a sokkal kevésbé középkorias ión atmoszféra nagy költői.

A modern kutatás nem az ázsiai ión nyelvterületen fedezte fel a görög képzőművészet legrégebbi emlékeit. A hellén festészet „geometriai” stílusú volt, midőn új hazájában a mykenait felváltotta. Ennek a stílusiránynak, amely főleg egyenes vonalakkal dolgozott, Attika területén találjuk meg a legmagasabb fejlettségét. A hatalmas Diplyon-vázák mutatják be primitív silhouette-alakjaikkal, temetési jeleneteikkel és csataképeikkel azt, hogy mit tudott a szárazföldi görögség művészete a dór vándorlás korában, vagy röviddel utána. Mint a görög életnek első szemléltető képei is nagyértékűek ezek az athéni temetőben talált vázák.

Későbbi időre vonatkozik mindaz, amit az iónok építészetéről, szobrászatáról és festészetéről tudunk. A már többször említett megaronnak alaprajzából bontakozott ki a görög templom. Legrégibb példái: Artemis Orthia szentélye Spártában és Apolloné az aitoliai Thermosban. A belső házrészt körülfogó oszloprend (a „szárny” a pteron) azután sajátos formát adott ennek az épületnek. A templomnak egyes részei eleinte fából készültek: tető, gerendázat, oszlopok. Különösen a dór stílus jellemző alkotórészei magyarázhatók a fa-technikából. A dór és ión stílus elkülönülése fokenként történt meg. Jól meghatározott formában csak a 6. század folyamán áll a két stílus egymással szemben. Művelőiknek lelki alapjellegét mindegyikök szemléltető módon viseli magán. A férfias erőnek, keménységnek már az ókorban is a dór oszlop volt a szimbóluma; a nőies karcsúságot és gracilitást az ión képviseli számunkra. A dór templom szoros egységbe fogja össze a részeit; az ión lazább szerkezetű, az egyes részeknek nagyobb önállóságot biztosít és a képszalag (a friz) által eleve-nebb, beszédesebb. A templom egyes részeit mindkét stílusnál festéssel tették feltűnővé és színessé.

A régibb ión építészeti nem eredeti hazájában, a márványhasználat első helyén, Ióniában tanulmányozhatjuk legeredményesebben. Azok a hatalmas méretű kisázsiai templomok, az ephesosi, miletosi és samosi, amelyek már szóba kerültek, alapozásuk kivételével elpusztultak és így csupán építészeti méreteikről és beosztásukról szereshetünk némi tudomást. A későbbi ión templomról a szárazföldi Hellasnak egy-két megmaradt vagy rekonstruált emléke adhat képet: Delphoiban pl. a gazdag siphnosiaiktól emelt kincsház a 6. század végéről; Athénben az Akropolisz Niké Apteros temploma és az Erechtheion az 5. századból. A siphnosiai kincsháza mutat először

mennyezettartó karyatiseket. Itt az oromzat szobrai és a friz reliefjei az archaikus ión szobrászat elevenségéről és beszédes voltáról tanúskodnak. A monumentális szobrászat a 7. században bontakozik ki a görögök között, épúgy, mint a templomépítés, amellyel a legszorosabb kapcsolatban van. Ettől az időtől kezdve találunk embernagyságú férfi és női alakokat márványból kifaragva ión területen is. Később, Rhoikos és Theodoros, az első ércöntő szobrászok működése után ércszobrok is megjelentek a márványból faragottak mellett. Ióniában iskolák szerint és több nemzedéket felölelő családi hagyomány alapján különülnek el a művészi teljesítmények. A naxosi, samosi, miletosi iskola mellett beszélhetünk itt egy chiosiról is, amelynek tagjait három nemzedéken át név szerint is meg tudjuk jelölni. Az ión szobrászatnak egyik legrégebb emléke az az Artemis-szobor, amelyet a naxosi Nikandre állított fel Delosban. Itt az alak deszkaszerű kidolgozása a fatechnika hagyományait mutatja. A Cheramyestől felajánlott samosi Hera-szobor kerek alsó testén a ruházat redőzöttségével is elárulja az érctechnika hatását. A Delos szigetén nagy számban talált későbbi női alakok épp a ruharedőzet kidolgozásával fogják az ión szobrászat fokozatos haladását fejtüntetni. Ülő, nehézkes, idomtalan férfialakok szegélyezték valamikor Miletos mellett a Panormos kikötőjéből a Branchiadaei jóshelyéhez, a Didymeionhoz vezető szent utat: ezeknél a szobroknál kétségtelen a keleti hatás. De az utánzás mellett bizonyos belső fejlődést, haladást, is vehetünk észre a tíz ajándékozó képének egymásutánjában. Ezzel szemben az archaikus szobrászat másik jellemző típusa: a mezítelenül álló ifjú-szobor valószínűleg annak köszönheti eredetét, hogy a szigetvilág dórjai, elsősorban a krétaiak, a bal lábával előrelépő egyiptomi férfi-szobrot kezdték utánozni. Különös említést érdemel a Delosban talált Nike-szobor; szárnyasán, lebegő helyzetben van itt a győzelem istenasszonya feltüntetve, az ión archaikus művészet szellemének legjellegzetesebb kifejezője.

Nagyméretű festmények — minthogy ilyenek a görög világból egyáltalán nem maradtak reánk — természetesen az ión területen is hiányoznak. Pedig az irodalmi hagyomány szerint a samosi Bupalos már a 7. században megfestette a magnesiaiak küzdelmét a kimmerioi népével és egy másik samosi, Mandrokles, képben örökítette meg Dareios átvonulását a bosporosi hajóhídon, amelyet ugyanez az ión művész épített. Mi azonban a vázákra, a sokféle formájú cserépedényekre vagyunk utalva, ha az ión festészet fejlődését magunk elé akarjuk állítani. Teljes képet ugyan így sem nyerünk a különböző korok és helyek művészi munkásságáról, az egyes nagyobb műhelyeknek lé-

tezését és elkülönüléseit itt egyelőre csak tapogatózva tudja a vázák-
kal foglalkozó régész megállapítani. Egészben véve az ión vázafestészet
is azokon a fejlődési fokokon ment keresztül, amelyeket egybűtt is
tapasztalunk a görög edényfestészet terén: a geometriai ornamentikát
idővel állat-frízek váltják fel, hogy végül isteni és emberi jeleneteket
mutasson be a vázakép. A keleti befolyás itt Ióniában természetesen
közvetlenebb, mint a nyugati testvéreknél és ez esetben is azok a
sajátságok választják el az ión figurális festészetet a dór művészetnek
hasonló alkotásaitól, amelyeket már a szobrászatban is felismerhe-
tünk: aprólékosabban kidolgozottak, mozgékonyabbak az ión vázák
alakjai és jelenetei, mint a dórokéi. Az állatok: nyulat hajszólo kutyák
vagy a magukban legelésző kőszáli kecskék és szarvasok pompás ter-
mészet-megfigyelésről tesznek tanúságot. Az ión szellemnek humor
iránti érzékét az úgynevezett Busiris-váza alkalmas bemutatni: az
ijedtség groteszk mozgásai között rebbennek szét a szerecsenfiúk
Herakles megjelenésére.

Az ión művészet sem a festészetnek, sem a szoborkészítésnek a
terén nem alkotott véglegeset; legszebb építési emlékeit is a görög
szárazföld őrzi. Ennek a művészetnek akkor lesz majd folytatása,
amidőn — a perzsa hódítások következményeképp — ión művészek
lepik el Hellast és a görög Nyugatot, hogy tudásukat itt érvényesítsék
vagy azt másoknak itt adják tovább. Az athéni Akropolison talált kore-k
(fiatal nők szobrai), ruházatuk aprólékos kidolgozása által épűgy ión
ízlésről tanúskodnak, mint Alxenor sírköve Orchomenosban, vagy a
római Ludovisi-villából előkerült finomművű Aphrodite-relief és a
berlini Altes Museum gyöngye: a „trónusán ülő istenasszonyt.

HATODIK FEJEZET
IÓN FILOZÓFIA ÉS TUDOMÁNY

A gazdasági élet az egyént anyagilag függetlenítette, a politika viszont társadalmi-erkölcsi tekintetben. Költői-művészi reflexió érzelmi alapon helyezte őt a külvilággal szembe és emelte ilyenformán öntudatosságát. De a legnagyobb lépés még hátra volt: a tudás igényével fordulni a külvilághoz és az igazság nevében tenni fel a kérdést annak mivoltáról. Így született meg a görög filozófia Ióniában és vele együtt az egész európai filozófia. Mert egyetlen fejlődési folyamatnak tekinthetjük az egész európai bölcséletet. Ez a folyamat Thalésszel kezdődött és a mai napig sem fejeződött be. Amit Herakleitos szüretelt, az még Platon és Aristoteles elméjében is forrott s a görög aszú kószolgatása nélkül a mai gondolkodók sem szoktak az igazság asztalánál ülni.

„Minden víz, mert abból lesz és azzá lesz“ , így hangzott körülbelül Thales elmélete. Nem a gondolat-tartalom itt a fontos, hanem a gondolkozás formája: az igazság nevében és érdekében tett tudományos kijelentés, amely távol áll minden idegencjélű, gyakorlati igényeket kielégítő ismerettől. És épp itt van a nagy szakadék a görög és a keleti népek tudása között. Utóbbiak — az egyiptomiak és babiloniak — is sok mindent tudtak, ami a gyakorlati élet követelményeként az időszámításhoz, a földméréshez, az emberi test gyógyításához és egyéb technikai készségek megszerzéséhez szükséges volt. Öncélú, önzetlen tudományt először a görög művel. Azután nemcsak egyszerűen tudományról, hanem egyenesen filozófiáról van szó a thalesi tételnél. Ez rögtön az egész mindenségről s nem annak egyes részeiről kíván felvilágosítást adni. Mindenséggé fogja össze a részeket, hogy ilyformán egységes magyarázatot adhasson az egész világról. Sőt még ezenfelül: az elvont gondolkodás ideális formájával, egyetlen elvvel magyaráz, midőn — a jelenségek sokféleségének ellenére — a vízben látja meg a dolgok lényegét.

Az ión filozófia fejlődése valósággal logikai sorrendben ment végbe. Thales az alapanyag felvételével, megnevezésével kezdi. Az ugyancsak miletosi Anaximandros az alapp princípiumnak, az „arché“ - nek általános sajátosságait iparkodik az „apeiron“ , a határtalan fogalmával meghatározni. Viszont az ephesosi Herakleitos gondolkozásában már nem az alapanyag vagy ennek minősége, hanem megnyilat-

kozási módja, a mozgás problémája állott előtérben. Fejlődéstani szempontból azt mondhatnók, hogy az ión filozófia, statikus feltevésekből indulva ki, a dinamikus megállapítások irányában mozgott. A világkép helyességét tekintve rendkívül nagy haladást jelentett az az egy emberöltő, amely Thalest Anaximandrostól elválasztotta. Anaximandros földje már szabadon lebeg a világűrben és itt egyik irányban sem esik le, mert az égbolt minden pontjától egyenlő távolságban van. Ő még hengeralakúnak ismeri földünket, a gömbalak gondolata csak Pythagoras iskolájában vetődik fel. Az egész világegyetem keletkezését azután hatalmas képben szemlélteti Anaximandros. Neki köszönheti a tudomány az első világtérképet is, melyet az ión történelemnek (a járás-kelésen alapuló kutatásnak) ez a nagy képviselője bizonyít a tengerészek feljegyzéseinek, a kikötőt kikötővel összekötő mérések felhasználásával készített el.

Anaximandrosnál jóval kisebb jelentőségű tagja a miletosi „iskolának“ Anaximenes. Ő a levegőt vélte alapanyagnak. A sűrűsödés és ritkulás eszméje által ő lesz a mechanikus világnézetnek tulajdonképpeni megalapítója. De csúcspontját az ión filozófia a 6. és 5. század átmeneti idejében Herakleitos gondolkodásában éri el. Az Athénben élő Anaxagoras — bár Klazomenaiból származott — már az athéni műveltségi körbe tartozik; ugyanígy az atomisztika is, mert itt — Epikurosszal — kapcsolódtak bele az abderai Demokritos tanai az egyetemes görög filozófiába. Herakleitos az ellentétek filozófusa, nemcsak olyan értelemben, hogy az ellentétek harmóniáját tanította, hanem azért is, mert személyében és eszméiben egyaránt nehezen kibékíthető ellentétek igyekeznek egymásnak kezét adni. Előkelő papi családból származott. Ennek ellenére kemény szavakkal ítélte el a görög kultusz hagyományos szokásait: az istenszobrok tiszteletét és a véres áldozatot. Szenvedélyes hangon kelt ki a misztériumok ellen és az ihlet szavaival, a prófétai kinyilatkoztatás külső formái között hirdette a hivatalos helyett a saját új „vallását“. A magányt kereste. De azért mégis könyvet írt és helyezte el az istennő házában, mert amint a görög líra nem ismerte a közönségtől elvonatkoztatott magány költészetét, a görög filozófia sem a monológot. Herakleitos verbeli arisztokrata volt, aki kicsinyléssel tekintett le a tudatlan és rossz-hajlamú sokaságra. De azért alkalomadtán lelkesen hívta fel épp ezt a sokaságot az államtörvények megvédelméért. Alvajárónak nézte az átlagembert, noha filozófiáját közös emberi értelmünkre appellálva szerette volna igazolni. Végül: ámbár a szüntelen változást hirdeti, mégis a mozgásnak változatlan örök rendjében találja meg a világ-

egyetem legfőbb törvényét. Ne csodálkozzunk tehát azon, hogy abszolutisták — mint Hegel — és relativisták mindmáig egyaránt hivatkoznak rá.

A herakleitosi filozófia középpontjában az a gondolat áll, hogy változatlan nyugalomban semmi sem marad meg, hogy minden mindenkor az átmenet folyamatában van. Igazi ión gondolat, amely az ión szellemnek az érzékelések becsülésére való készségét választja kiindulási pontjának, hogy ebből azután olyan elvont tételhez jusson el, amely még az érzékelési tapasztalatokat is meghazudtolja. Mert Herakleitos szerint a nyugvás még akkor sem való, amikor érzékünk annak látja vagy hallja; a szemek és a fülek hamis tanuk a herakleitosi ismeretelmélet értelmében. Szerinte a mozgás, a változás főleg az ellentétek formái között jelentkezik. Dinamikus elvé válik ilyenformán még a logikai ellentmondás is; a világ harmóniáját, az egymást követő és kiegészítő ellentétekből magyarázza: „mindennek atyja a háború“ így hangzik Herakleitos tantétele. De ami ekként mindig más és más, az egyszersmind ugyanaz is, mert csak az örök anyagnak, a tűznek változata. A tűzé, amely „felfelé vezető útján“ a léleknek, a „lefelé vezetőben“ meg a vizen keresztül a földnek formáját ölti magára. S amint itt — a szubsztanciák körében — a tűz képviseli az állandónak, a maradandónak eszméjét, úgy háramlik a funkciónak, a mozgásnak birodalmában a „logos⁴⁴-ra ez a szerep. Herakleitos már ismerje Pythagoras és Xenophanes bölcséletét is. Mindkét vetélytársát azzal a soktudással (polymathíé-vel) vádolta meg, amely „nem ad észet“. O Xenophanes, sőt talán már Parmenides egység-filozófiájával szemben fejtette ki az ellentétek pólusai között mozgó kiilönféleségek bölcséletét. A lét és keletkezés, a megmaradás és változás, az egység és sokaság nagy metafizikai problémája vetődött fel itt, két ellentétes formájában egymással szembeállítva.

Ión eredetű a görög filozófián kívül a görög tudomány is. Már eddig is úgy találtuk, hogy főleg asztronómiai, földrajzi és néprajzi dolgok iránt érdeklődött az ión „historié“. Magának a historiának, a történettudománynak anyaga szintén nem utolsó sorban csak mint az utazgatásoknak, tudakozódásoknak eredménye lett önálló érdeklődési tárgy és került a földrajzi-etnográfiai anyag mellé. Hogy Herodotos munkájában olyan nagy terjedelmet foglalnak el a hely- és nép-leírások, azt az ión „historié“ természetes következményének kell tartanunk. Ilyen ión értelemben vett történetírást végzett miletosi Hekataios. Őt szokás a „történetírás atyjának“ emlegetni.

Ión tudományoszomja alapította meg az orvostudományt is. Ez Asklepios-szentélyekhez csatlakozó iskolák keretei között alakult ki, mint a kosi vagy knidosi iskola és úgylátszik kezdettől fogva arra a széles tudományos alapra helyezkedett, amelyet földrajzi és klimatológiai megfigyelések kínáltak számára. Az 5. századból reánk maradt „hippokratesi Corpus“ ad nekünk — sokféle tartalmú és eredeti könyvével — erről az irodalomról világos képet. Magyar nyelven is bő tájékozódást szerezhet róla az érdeklődő a Hippokratesről és a görög felvilágosodás tudományáról szóló munkából.

HETEDIK FEJEZET

AZ IÓNSÁG TÖRTÉNETI HIVATÁSA

Filozófiát és tudományt a görögség körében ión szellem művelt először. A költészet formáival, az epikáéval éppúgy, mint a líráéval, ión szellem ismertette meg először a világot. Iónok éltek mint elsők olyan eleven gazdasági életet, hogy egyes tudósaink még mindig a mai kapitalisztikus rend műkifejezéseit hajlandók alkalmazni erre az életre. Csupán a képzőművészetben jártak már mások az iónok előtt, ha csakugyan a dór templom volt a további építkezések mintaképe. De még itt is a maga könnyebb formáit állította az ión szellem a nehezkesebb dór ízlés mellé, sőt mondhatjuk, hogy klasszikus betetőzését is csak az ión stílus befolyása alatt tudja majd elérni a görög művészet.

Terjeszkedés útján érvényesült, lett közkinccsé az ión kezdeményezés: a 6. század közepétől kezdve a perzsa foglalás ad hatalmas lökést ennek az ión propagandának. Idegenbe vándoroltak az ión művészek és tudósok, akik otthonukból kiszorultak, vagy akik nem tudtak kibékülni az otthoni viszonyokkal. A tyrannosok udvarai ekkor lesznek hangosakká ión daloktól; az ión szobrászat ekkor bukkan fel az athéni Akropolison is; Xenophanes és Pythagoras ekkor telepítik át a filozófiai gondolkozást Alsó-Itáliába. És az iónságnak ez a terjeszkedése Nyugat centrumai felé az 5. század folyamán sem szünetel. A perikiesi kor műveltségét Athénben ión jövevények táplálják. Kicsinyben az történik itt a hazátlanná lett iónság beözönlésével, ami majd a 4. század végétől kezdve — a makedón foglalás utójátékaként — az egész görög-

séggel történik. A nyugati görögség iónizálását párhuzamba állíthatjuk Kelet hellenizálásával Nagy Sándor hódításai után.

Politikai függetlensége árán vállalta a görögség a hellenizmus korában a maga kultúrmisszióját, vállalták már előbb — a hellénség körén belül — az iónok is. A perzsa áramlatnak semmiképp sem tudtak volna ellenállani, de mindenesetre nagyobb erőt fejthettek volna ki vele szemben nagyobb nemzeti összetartás mellett. Az ión nem volt politikus nép. Ahol idegenben lépett fel, ott a gazdasági és műveltségi áthatás szándékával és nem a hatalom igényeivel tette azt. Azzal a terjeszkedési erővel szemben, amelyet az iónság egyéb szellemi területen mutatott, sajátosságán csekély volt az ión város-államok felszívó-beolvasztó képessége. A hatalmas Miletos környéke például mindvégig idegen maradt a város sokszázados története folyamán.

Jelentékenyebb politikai szervezkedésre az ión közszellem képtelennek bizonyult. Pedig két olyan központi helye is volt, amely jobban kiépített szövetségi alakulásra is alkalmat nyújtott volna. A szigettengeriek Delos körül csoportosultak; a parti városokat a mykalei Panionion kapcsolta egymással össze. De a delosi szövetség csak Athén kezében, Athén hatalma alatt nyer jelentőséget; utóbb meg a makedón királyoknak és a Ptolemaiosoknak protektorátusára szorult, hogy egyáltalán létezzék. A Panionion pedig sohasem tudta megvalósítani Thales eszméjét: az autonóm városok szövetséges államát. Az egyes polisok mindig versengve állottak egymással szemben. Az északiak saját érdekeikkel különültek el a déliektől. És még az elkülönülésen belül is ott találjuk pl. Samos és Miletos örökös vetélkedését. Idegen választott bíróságoknak kellett már nagyon korán az ión városok között felmerült perpatvarokat eldönteni. A Panionion nemcsak a perzsa-uralom alatt szünetelt; az 5. században sem hallunk róla semmit s csak a hellenisztikus idők támasztják fel ezt a nemzetközi látszat-alakulatot.

Az iónoknak megadatott, hogy műveltséget kezdeményezzenek és terjesszenek; de nem adatott meg, hogy e történeti hivatásukat minden erőt összefogó hatalmi politika formái között és eredményeképpen teljesítsék.

NEGYEDIK RÉSZ

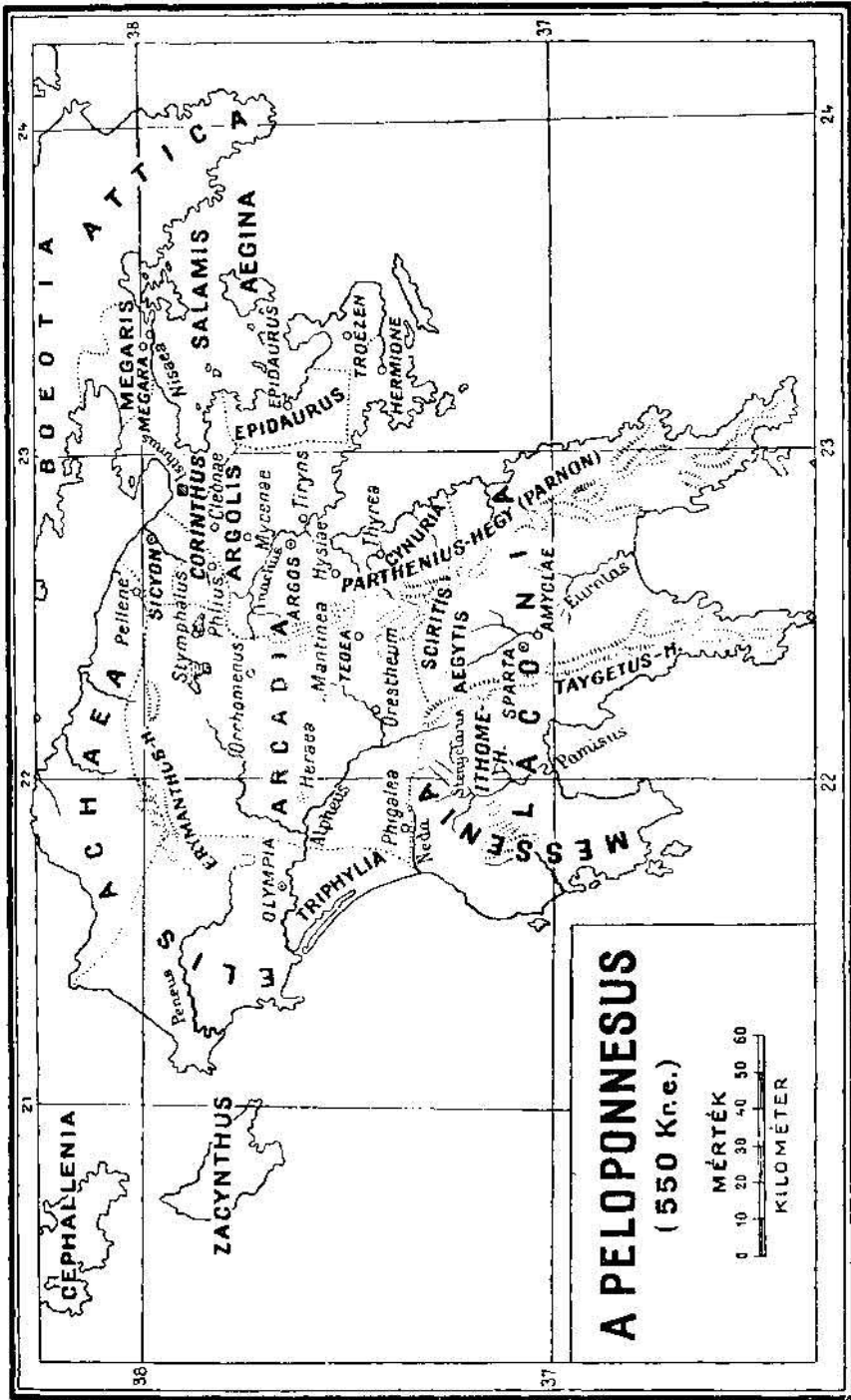
A DÓR VILÁG ÉS MŰVELTSÉGE

ELSŐ FEJEZET

SPÁRTA

A Peloponnesoson megtelepült dórok közül az a törzs alapította legerősebb, legnagyobb jövőjű államot, amely az Eurotas völgyébe hatolt. Fokozatos terjeszkedéssel nemcsak a mykenai kor erősített helyeit szerezte meg magának, hanem átlépte az egymással párhuzamosan haladó Parnonnak és Taygetosnak hegyvidékét is. Amattól keletre Kynosurát és Thyreatist, ettől nyugatra meg a Pamisos gazdag síkját csatolta — Messenia egyéb részeivel együtt — saját területéhez. Az arkádiai hegyektől észak felé jól elzárt külön ország keletkezett így a Peloponnesos déli részén. Ez az ország — már földrajzi helyzeténél fogva is — arra volt utalva, hogy a maga sajátos életét élje és hogy a többi dór nép állapotától annyira eltérő szokásait és intézményeit fejlessze ki.

Városi településük nevén spártaiaknak hívták ezeket a dórokat, hivatalosan azonban országuk nevéől lakedaimoniaknak. Mert nem a város-telep, hanem az egész államterület (Lakedaimon vagy Lakedaimonia) volt itt az államszervezet közjogi alapja. Spárta sohasem volt olyan értelemben polis, mint Athén. Azaz nem más községek egyesüléséből támadt és magasabb formaként föléjük emelkedő ideális község volt, hanem az elfoglalt és polgárai közt felosztott területnek hatalmi megszervezésén épült fel. Népgyűlésükön ezért szólították egymást „lakedaimoniak“ -nak a spártaiak, kötöttek ezen a néven idegen népekkel nemzetközi szerződéseket és szorították a spártai névnek használatát — a közjogi és nemzetközi vonatkozások kikapcsolásával — a polgárság magánjogi viszonyaira. Minthogy a származás gondolatát közvetlenül a spártai név foglalta magában, „spártaiének nem nevezhette volna magát, „lakedaimoni“ -nak is csak lefokozott

CEPHALLENIA

ZACYNTHUS

ACHAIA
ERANTHUS
PELLENE
SICYON

OLYMPIA
TRIPHYLIA
Phigalea
Neda

ARCADIA
Heraclea
Alphesius

CORINTHUS
Phlius
Isthmus
Cleonae
Argolis

Argos
Mycenae
Tiryns
Mantinea
Hyllariae

PARTHENIUS-HEGY (PARNON)
CYNURIA
Thyrea

MESSENIA
ITHOME
Pharos
Sparta
Amyclae
Eumoniae
Taygetus-M.

SCIRITIS
AEGYTIS
Sparta
Amyclae

BOEOTIA
MEGARIS
MEGARA
SALAMIS
AEGINA

EPIDAUROS
Troezen
Hermione

értelemben az a szabad alattvaló (perioikos), aki polgárjog nélkül szolgált a hadseregben vagy szerzett győzelmet — szülőföldjének dicsőségére — valamely nemzeti versenyen.

Spártának kétféle alattvalója volt: az imént említett „körül-lakók“ (perioikoi) és a helóták (heilotes). Előbbiek a határszéleknél, a perioikisnak voltak a lakói, kiket Spárta az ország biztosítása céljából hódított meg, de hagyott meg városaik területén szabadságukban. Polgárjog híján nem számítottak a lakedaimon állam kiegészítő részeinek. De közülük a gazdagabbak mint hopliták, a szegényebbek mint kiségitők szolgálták — utóbb a polgárság közé beosztva — a spártai hadsereget. Hűségeseeknek bizonyultak, míg Spárta hatalmának tetőpontján állott, de a háborús balsikerek idejében ők is szabadulni igyekeztek a kényszerű kötelektől. Társadalmi jelentőségük attól az időtől kezdve emelkedett, amióta a spártai ember kizárólag katonai kötelességének élt. Azóta ők lettek az ország iparosai és kereskedői.

Egészen más volt a helyzetük a leigázott, a mezőgazdasági rab-szolgákká degradált helótáknak. A polgári földtulajdonhoz kötve éltek családotul és végezték itt — a polgárok helyett — a mezei munkát. Tulajdonképpen nem is az egyes gazdának, hanem a lakedaimoni államnak voltak a rabszolgái; az nem rendelkezhetett velük szabadon: nem adhatta el és nem szabadíthatta fel őket. A termésnek csak a felét kellett beszolgáltatniok és így gazdasági állapotuk elég tűrhetőnek volt mondható. De politikai ellenőrzés címén annál többet kellett szenvedniük. A hatóságtól „ellenségének kihirdetett néposztály voltak, akikkel szemben nem bűn a vérontás. A spártai ifjak — hadgyakorlatok formájában — néha valóságos hajtó vadászatot rendeztek ellenük. Sűrűn ismétlődő lázadásaikat természetesen így sem lehetett megakadályozni s ez a belülről fenyegető veszély a lakedaimoni államnak örökös rákfenéje maradt. A történeti igazságszolgáltatásnak érdekes példajaként végül is ez az agyonsanyargatott elem diadalmaskodott. A számban megcsökkent polgárság kénytelen volt az ő hadiszolgálatát mind nagyobb mértékben igénybevenni; ennek következtében a hadi érdemek miatt történő felszabadítások is mind gyakoribbakká lettek és úgy halljuk, hogy Kleomenes idejében, a 3. században, amidőn a polgárságot már csak százankint számolták, még mindig találkozott 6000 helóta, aki az öt minás felszabadítási díjat meg tudta fizetni.

Tehát a körülalakók és a helóták nagy számán a polgárok kisebbsége uralkodott. „Homoioi“ -nak (hasonlóknak) hívták ezek egymást jogaik egyenlősége alapján. Mereven elzárkóztak a másfajúaktól és

a basztardok, a helóta nők fattyú gyermekei nem igen gondolhattak polgári kedvezményekre. Ámbár a görög fajnak külső sajátságait — a korbeli szemtanúk szerint is — a spártaiak őrizték meg ilyenformán a leghívebben, ez az elzárkózás a fajta kihalásához vezetett.

Elv szerint minden polgárnak az egyformára *szétdarabolt ország* megfelelő részét *kellett* volna birtokában tartania. Mert azt az ősrégi intézményt, amelyet Homerosból is ismerünk, a spártaiak igyekeztek fenntartani: az elfoglalt földet oszthatatlan és elidegeníthetetlen klarosok formájában maguk a foglalók élvezték. De ez a történeti kísérlet, mint ahogy a faj tisztán való fenntartásának eseténél nem sikerült, itt sem sikerülhetett a kellő mértékig. Házassági szokásaiknak furcsaságai ellenére sem tudták a spártaiak elejét venni annak, hogy a klaros sorsa a gyermekáldás szerint ne igazodjék. Ilyenformán egyetlen klarosban esetleg több örökösnek kellett részesednie. A birtokjogi baj mindenesetre még nagyobb lett volna, hogyha a népesedés növekedő és nem apadó irányzatot mutatott volna a spártaiak között. Valamelyes vagyonarisztokrácia kifejlődésének az egyforma földrészek nem állottak szükségképpen útjában. A kiválóbbak több klarost is kaphattak és a perioikisban, ahol a királyi domíniumok is voltak, mindenki annyi földet szerezhetett magának, amennyit tudott. A későbbi fejlődés a 4. századtól, mikor már a földrésznek szabad örökbehagyása és elajándékozása is meg volt engedve, a klaros-halmazához, a teljes vagyoni egyenlőtlenség állapotához vezetett. A nyílt eladás mindenkor tilos volt.

A spártaiak az 5. században, amelyről már biztosabb értesüléseink vannak, egyetlen helyen, állandó táborozás módjára éltek együtt: magában Spárta városában. Minden látszat szerint eredettől kezdve ez nem így volt.

Míntha csak a második messenei háború tanulságai indították volna ezt a katona-népet arra, hogy a szétszórt vidéki tartózkodás felhagyásával a tartós készenlét céljából együvé költözködjék és azt a kemény diszciplínát erőszakolja magára, amelyet azután hagyománytiszteletből Lykurgos legendás nevével hoztak kapcsolatba. Messenia elfoglalása, bekebelezése és felosztása két hosszantartó háború eredménye volt. Az elsőről (tán még a 8. században) csak annyit tudunk, hogy Theopompos király fejezte be a véres viaskodás huszadik esztendejében Ithome várának bevételével. A második messeniai háborúnak, amely a 7. század második felére esett, Tyrtaios költő volt a lelke és így az akkori hangulatról és a „nagy árok“ melletti győzelemről az ő töredékei tudósítanak. Az ellenség segítségére

siető nagyobb szövetkezéssel volt ez alkalommal Spártának dolga s csak az argosiaknak, pisaiaknak és arkádiaiaknak ellenére sikerült neki az északi határon fekvő Eira várát bevenni. E döntő vereség után hiába kísérelte meg Messenia két ízben is a felkelést az 5. század folyamán; ezentúl birtokolt terület marad a thebai beavatkozásnak, Epameinondas-nak koráig és lakosai, ha nem helóta-munkát végeztek otthon, az emigráció kenyerét ették Naupaktosban.

Minden valószínűség szerint egy gyökeres alkotmányváltozásnak keretei között ment végbe az az összeköltözködés, az a tényleges synoikismos, melyről az imént beszéltünk. Hogy Spárta kezdettől fogva a „lykurgosi rend“ alapján lett volna berendezve, az inkább mondái elképzelés, mint történeti tény. Az úgynevezett nagy rhétrából (törvényből), melynek egyes intézkedései szószerinti szövegben maradtak reánk, elég tiszta képet kapunk a 7. és 6. század átmeneti idejében végbement változásokról. Az mindenekelőtt a polgárságnak új beosztását rendelte el. Eddig vérségi phylék szerint csoportosultak a polgárok s a katonai alakulatok is azokhoz igazodtak még a második messeniai háború korában is, mint ezt egy újabban talált Tyrtaios-töredékből tudjuk. Most helyi kerületek (óbák) lesznek a csoportosításnak alapjai, nyilván a spártai egybeköltözéssel összefüggésben. Összesen öt ilyen óbát kerekítettek ki: Spárta városának négy negyedén kívül Amyklait ötödiknek. Itt tehát a lokális elv diadalrajutásával már egy századdal előbb történt meg az a fontos közigazgatási reform, mely Athénben Kleisthenes nevéhez fűződik.

De a legfontosabb alkotmányjogi változást a kérdéses törvénynek azon szavai tartalmazzák, amelyek a politikai hatalmat forma szerint is a népnek kezébe teszik le. Spárta tehát „alkotmányos“ demokratikus alapokon nyugvó monarchiává alakult át a messeniai háborúk után. Ezentúl az ephorosok testületé hónaponként veszi az esküt a királyoktól (Spártában két király volt egy időben), hogy a törvények értelmében fognak uralkodni s csak ezen eskü ellenében tesznek maguk is fogadalmat a királyság érintetlen fenntartása mellett. A polgárságnak növekvő katonai jelentőségével lehetett ez az egész alkotmányváltozás szoros kapcsolatban. A második messeniai háború alatt, vagy kevéssel utána fejlődhetett ki a hadviselésnek az a taktikai rendje, amely — a szétszórt csatározások helyett— zárt sorokban sorakoztatta fel a csapatokat az ellenséggel szembe s tette ilyformán ellenállóbbakká, sőt hatásosabbakká is ezeket a tagjaikban egymásra utalt tömör egységeket. A spártaiaknak hoplita rendje mintául szolgál azután az egész görög szárazföld katonaságának.

De csak elvben döntött a népakarat Spárta közügyei fölött; a népakarat kialakulásának és érvényesülésének már az elavult törvényhozói szokások is útjában állottak itt. Hónaponként hívták össze holdtöltekor a népet a Babyka és Knakion közötti térségen; eredetileg a királyok, később az ephorosok voltak az „apella“ egybehívói. A tárgysorozatot az öregek tanácsa (gerusia) készítette elő. Az eredeti királyi tanácsból alakult ki ez a „második kamara“ amely 30 tagot számlált, ha a két királyt is beleértjük. Rendes résztvevői mint 60 éven felüli „vének“ kapták életfogytigra szóló megbízatásukat. Törvényhozó teendők mellett az igazságszolgáltatásnak lett ez a testület a legmagasabb fóruma: ítélete nélkül spártai embert nem volt szabad kivégezni. Kontradiktórius vitatkozás — valamennyi felszólalásra jogosult bevonásával — a népgyűléseken nem volt divatban. Ősi jogszokásnak megfelelően csak a hatósági személyek szólottak hozzá az ügyekhez. A királyoknak és az öregek tanácsának törvény szerint meg volt a módjuk a néphatározatok hatálytalanítására nemtetszés esetében. A javaslatok fölött a szavazás a helyeslést vagy ellenkezést kifejező felkiáltással, szükség esetén felállással történt meg.

Az alkotmányváltozás a második sorba szorította a királyokat, de nem tette őket pusztá hivatalnokokká. A spártaiak voltak a görög nép körében az egyedüliek, akik az ősrégi basileia intézményéhez mindvégig kitartóan ragaszkodtak. E hagyománytiszteletnek annyit mindenesetre köszönhettek, hogy demokratikus fejlődésüket a tyranniszökkenője nélkül teheték meg. Spártában — mint láttuk — már a 7. század végén állandó népuralomról beszélhetünk, holott Athénben Solon intézményeit — a 6. század elején — évtizedekre felfüggesztette a Peisistratidák tyrannisa. Egészen bizonytalan eredetű a spártai királyságnak sajátos formája: a dyarchia az Agidai és Eurypontidai családjában. A kettős királyságra Epeiros szolgáltat analógiát. A királyi jogok közül — kisebb jelentőségű kedvezményektől eltekintve — a papiak és katonaiak bizonyultak a legszívósabbaknak a történeti fejlődés folyamán. A királyok maradtak Spárta főpapjai, kik a rendkívüli alkalmakon kívül havonként egyszer ünnepi áldozást végeztek Apollonnak az állam nevében; s ők maradtak a fegyveres nép fővezérei is. Ilyen minőségben valamikor mind a két király a háborúba vonult, később az ephorosoktól erre kijelölt; s míg hajdanában ellenőrzés nélkül végezték hadvezetői munkájukat, idővel az ephorosok személyében a harctéren is ellenőrzőt kaptak, sőt az 5. század végétől kezdve az is gyakrabban fordult elő, hogy tanácsadókat adtak melléjük. A háború és béke kérdéséről már régóta nem ők, hanem a nép-

gyűlésben határoztak, annyira nem voltak többé a véderőnek feltétlen urai. Ne csodálkozzunk tehát, hogy a 6. századtól kezdve Spárta története nem egy esetben annak a tragikus összeütközésnek története, amely a fejedelmi becsvágyat a hatalom elégtelenségén juttatta zátonyra.

Spárta alkotmányát ismertetve, több ízben találkoztunk már az ephorosokkal. Ez az öt tagból álló testület ősrégi intézmény volt: listájukat — mint az évnek is nevet adó hatóságét — állítólag a 8. század közepétől kezdve vezették. Ötös számukat Spárta városának kerületi beosztásával szokás kapcsolatba hozni. Eredeti hivatásukat a ködös múlt miatt nem igen lehetséges megállapítani. Hogyha már kezdettől fogva a királyi hatalmat kellett ellensúlyozniok és nem pusztán adminisztrátorokként működtek, akkor ezt a feladatot — a 8. századról lévén szó — nyilván csak arisztokrata és nem demokrata érdekekben teljesíthették. Az ephorosok mindenesetre csupán idővel, a demokratikus alkotmányváltozás következményeképpen lettek a spártai népnek valóságos néptribunusai. De ez időtől kezdve azután mindenütt ott találjuk ezt az évenként, a polgárság összességéből megválasztott testületet, ahol a nép szuverénitása személyes képviselőt követelt. A külföldi követekkel ők tárgyaltak, s ők elnököltek a peloponnesosi szövetség ülésein. Háború esetén a mozgósítást ők végezték s az ország belső biztonságáról is — főleg a helóták ellenőrzésével — ők gondoskodtak. Az egész hivatalos életnek — a királyi funkcióktól kezdve — ők voltak hivatásos felügyelői és egyszersmind a szigorúan előírt polgári életrend censorai. Végül és nem utolsó sorban a népgyűlést ők rendezték és vezették, ők voltak ilyenformán a néphangulat vezérei is.

Spárta nem alkotmányának köszönhette sikereit és nagyságát. Ez az alkotmány sokkal többet őrzött meg az idejüket múlt intézményekből, semhogy eleget tehetett volna a fejlődéssel együtt változó viszonyoknak. Alkati hibában is szenvedett: a királyi és az ephorosi tiszt ellentétét mesterségesen kiélezte. Spárta a polgáraiban élő szellemmel vívta ki a nagyságát. Közlebbi meghatározása: azzal a nevelési móddal és életrenddel, amelyet ők a maguk nyelvén agógának neveztek. Ez az életrend következetes erővel érvényesült attól az időponttól kezdve, amióta táborhellyé változtatták át Spártát az együvéköltözéssel. Itt a polgárok minden idejüket és energiájukat — katonai minőségükben — a haza szolgálatának ajánlották fel. Főleges dolog lenne ennél az erkölcs-pedagógiai berendezkedésnél legelső sorban a nagy törvényhozónak egyszerű intézkedéseire gondolni, ősrégi tábori szokásoknak és intézményeknek általánosításáról és rendszerbefogla-

lásáról van főleg szó, mint ahogy ezt az a hasonlóság is bizonyítja, amely a spártai és az — ugyancsak dór — krétai életrend között fennállott.

Születésétől kezdve haláláig a közösség érdekeitől irányítva élte a spártai ember az életét. A csecsemőt csak az ép test mentette meg a kitevéstől. A fiút már nyolcadik évében kiszakították a családi otthonból, hogy folytatólag állami nevelésben kapja meg a kiképzését. Kevés zenétől és a legegyszerűbb értelmi ismeretektől eltekintve, minden nevelés-tanítás a testi erőnek és ügyességnek, a lelki türesnek és kitarásnak, egyszóval a katonai erényeknek fejlesztésére törekedett. A gyermekek gyakorlatozását az ifjak irányították. Ezek korosztályokba és ezeknek tagozataiba csoportosultak. A kiképzés a huszadik évig tartott; de az együttélés és katonáskodás ezentúl sem szünetelt s a spártai — ha a szokásnak megfelelően korán nősült — kaszárnyájából csak lopva látogathatta meg fiatal feleségét. Valóságos tábori életet éltek Spártában a meglelt férfiak is, akik a közös étkező-termek látogatására voltak kötelezve. Krétában az állami pénztárból fedezték a közös konyha kiadásait. A spártaiak külön-külön szolgáltatták be azokat az élelmiszereket, amelyek a közös étkezés fenntartására szükségesek voltak. Polgárjogát veszítette el az, aki erre vagyontalansága miatt többé nem volt képes.

Nagyon egyoldalú nevelés alapján a militarizmus szűk korlátái közé zárta be magát a spártai ember. Tudománnyal, művészettel nem foglalkozott, a gazdasági boldogulás kérdéseivel nem törődött. Sőt attól való félelmében, hogy idegenből kerülhet be hozzá a kultúra „métélye“ a külföldi befolyásoktól szigorúan elzárkózott és még a pénzgazdálkodás fejlettebb formáit is kitiltotta az országból. Pedig nem mindig ez a szellem uralkodott Spártában. Ezt a merev militarista szellemet csak a második messenai háború után bekövetkezett politikai változások honosították meg közöttük. Mert valamikor nyitva állott a város az idegen művészet befogadására: zenét-táncot-poézist Thaletas Krétából, Terpandros Lesbosból, Alkman Sardeisből telepített Spártába. Ez a 7. század képe. Tyrtaios személyében pedig a nagy költő támadt számukra, kit még akkor is a Spártát éltető hazafias érzések hivatott tolmácsának kellene tartanunk, hogyha csakugyan — mint a hagyomány tartja — idegenben született volna.

Újabb ásatások eredményei a képzőművészetre nézve igazolták azt, amit a költészetre vonatkozólag irodalmi forrásaink alapján már előbb is tudtunk. Spárta számottevő helyi műveltséget fejlesztett ki a képzőművészet különböző ágaiban a 7. század folyamán. Sarkos,

merev kivitelükben is hangulatos sír-reliefek tanúskodnak erről az iparművészet apró-cseprő tárgyain kívül (terrakotta-álarcok, bronz- és elefántcsont-szobrocskák, ólomfigurák stb.); a vázafestmények azt mutatják, hogy a figurális rajzra a spártai művészetben sem hiányzott a tehetség: itt szemtől-szembe látjuk azokat az izmos szép-szál legényeket, akiket Tyrtaios dalai csatára buzdítottak. Még a monumentális építkezésnek is megvolt Spártában a képviselője. A híres Apollontrónust idegenből hozott művész, a magnesia Bathykses készíti ugyan az 5. század elején; de egy félszázaddal előbb még a spártai Gitiadas fedte be Athena Chalkioikos templomát mitológiai képeket ábrázoló rézlemezeivel. Sok mindennek vége lett ebből a katonai életrend, az „agóga“ bevezetésével. Talán csak azoknak az ünnepeknek pompájafénye maradt meg — az Apollonnak szentelt Karneia-é vagy az ifjak megkorbácsolásáról, a diamastigosisról híres Artemis-Orthia napjái — melyeket a régi épületek és zenei-költői alkotások hagyományosan fenntartott díszével is be lehetett mutatni.

De hogyha így az egyik oldalon sajnálnunk is kell azt a veszteséget, melyet Spárta szellemi élete a túlzott katonai érdekek miatt szenvedett, viszont a másikon arról sem szabad megfeledkezünk, hogy ennek a spártai militarizmusnak is megvolt az erkölcsi értéke és különös rendeltetése a görög műveltség védelmében. Spártát polgárainak hazaszeretete, egyéni tekinteteket nem ismerő önfeláldozása és katonai diszciplínája a Peloponnesos vezető államává teszi. Nem további foglalások útján történik ez meg. A második messeniai háború után Spárta beszünteti hódító politikáját s e helyett az arkádiai Tegeával kötött szerződéssel olyan külpolitikai eljárást inaugurál, amely végeredményében az úgynevezett peloponnesosi szövetség megalakulásához vezetett. Ez a katonai szövetkezés határozza meg azután — Spártával az élén — Görögország hatalmi viszonyait hosszú időre. Argos, Spártának ősrégi ellensége, melynek befolyása a 7. században még Olympiáig terjedt ki, az így alakult helyzetnek következményeképpen kiszorul nagyhatalmi rangjából és a második sorba kerül. Spártának, mint a peloponnesosi szövetség fejének — módjában van, hogy a félsziget határain túl még az athéni politika belügyeibe is beleavatkozassék a Peisistratidák elűzése alkalmából (a 6. század végén). Végül: spártai segítség és példaadás nélkül azt a nagy veszedelmet sem háríthatta volna el magától az egész görög műveltség, amely őt az 5. század elején kelet felől a perzsák képében fenyegette.

MÁSODIK FEJEZET
GÖRÖG ARISZTOKRÁCIA

A spártai intézmények — mint a dórizmus szélsőséges kifejezői — különösen alkalmasak arra, hogy a dór és az ión természet ellenétét szemünk elé állítsák. Az egyik oldalon a hagyománytisztelet, amely ősrégi szokásokat őriz meg vagy használ fel adott szükségletek kielégítésére; a másik oldalon a változtatás kedve, az újdonságszeretet, melyet „neoterismos“-nak nevez el az ión felvilágosodáson nevelkedett athéni reflexió. A dór szellem a közösség életét és ennek hatalmi érdekeit helyezi törekvéseinek középpontjába. Elsősorban mindig az államra gondol és azokra az erkölcsi feltételekre, melyeken annak ereje nyugszik. Ezzel ellentétben láttuk, milyen gyenge oldala volt az ionságnak az, hogy kellő koncentráció hiányában mennyire nem tudott szorosra fogott, céltudatos, terjeszkedésre alkalmas állami életet teremteni. Inkább művészi és tudományos hajlandóságában élte ki magát az ión géniusz, mintsem olyan ideálok megvalósításában, melyeket közvetlenül gyakorlati, akarati természetüktől követel meg a társas együttlét.

Mindennek eredményeképpen inkább individualista jellege volt az ión világnézetnek és kultúrának azzal a kollektív szemléletmóddal szemben, amely a dórizmust jellemzi. Már az ión felvilágosodás korában éreztük, hogy az itt vallott gondolkodásnak a következetesség útján el kell majd jutnia ahhoz az eszméhez, hogy senki és semmi nem áll az egyén fölött: hogy senki és semmi nem feshélyezheti ennek akaratát és hogy az állam maga is eszközzé tehető ennek a szolgálataiban.

Ettől a gyakorlattól mindenkor megóvta a dórizmust az egyén fölött álló értékek hite. A spártai alkotmányban és életrendben csak a közösség részeként van meg az individuumnak a létjogosultsága és értelme. Herodotos mutatja be történetének egyik helyén a keleti tömeg-ember ellenpárjaként azt a spártai harcost, aki egymagában is felveszi ugyan a versenyt a többi népek egyes tagjaival, de mint csapatának kiegészítő része egyenesen legyőzhetetlen.

A többi dór állam a Peloponnesosban sok tekintetben teljesen más fejlődést mutat, mint amelyen a lakedaimoni állam ment keresztül. Pedig alig lehet kétséges dolog, hogy azok is ugyanazon alapintézményekből indultak ki, mint Spárta maga. Így például azt a

rendszert, amely az államterületet valamiféle formában „mehódított“ népek földjével (az úgynevezett perioikis-szal) veszi körül és biztosítja, valamennyi dór államban megtalálhatjuk. Argos belső története lényegében nem egyéb, mint közvetlen környezetéhez való viszonyának története; Kleonai, Orneai, Hysiai pacifikáit autonóm városok maradtak ez események folyamán; Asine, Mykenai és Tiryns idővel megsemmisültek. Amit csak Spártában találunk és egyebütt nem, az a földbirtok egyenlősége, a minden teljesjogú polgárt magába záró klaros-rendszer. A többi dór államban az egyenlőtlenítésnek folyamata vagyoni alapon ment végbe. Spártában a dór hódító-rétegben külön arisztokrácia a jog- és birtok-egyenlőség miatt nem alakult ki. Itt olyan értelemben beszélhetünk arisztokráciáról, hogy az alkotmányon kívül állókkal szembehelyezve minden spártait arisztokratának mondunk. Amikor a következőkben a görög arisztokráciát jellemezzük, elsősorban a többi dór állam viszonyai lebegnek szemünk előtt és csupán bizonyos megszorítással — az egyik oldalon Spárta, a másik oldalon az ión polisok is.

A görög „polis“ arisztokráciája következetesen fejlődött ki a homerosiból a városi élet kialakulásával párhuzamosan. A lakosok nagyobb számával együtt tömörebb és mégis differenciáltabb polis-élet — a „politika“ előfeltétele és alapja — állandóbb és kizárólagosabb jellegű vezetést, közigazgatást igényelt. Ezt a királyság alkonyán a nemesség vállalta magára. Tette ezt oly módon, hogy bátran kimondhatjuk: a polis eszményét, a közügyek intézésében felolvadó egyén ideálját az összes görög államformák közül az arisztokrácia közelítette meg a legjobban. Látni fogjuk majd, hogy még a görög demokrácia is nagyon sok esetben arisztokratikus intézményekhez nyúlt vissza, ezeket utánozta vagy tette egyenesen a magáévá, anélkül, hogy az eljárásában rejlő következetlenséget akár csak észre is vette volna. Nagy kár, hogy a 7. századbeli görög anyaországnak erről a letűnt világról közvetlenül vajmi keveset tudunk. Átmeneti állapot volt a nemesség uralma: vagy a demokráciának engedett előbb-utóbb helyet a tyrannison keresztül, vagy lassankint a későbbi oligarchikus államformák valamelyikéhez vezetett. Megmaradt művészi emlékekből, tovább élő intézményekből és az arisztokrata-szellem már későbbi költőiből: Theognisból és Pindarosból, tehát rég elmondott szavaknak mintegy visszhangjából lehetséges csak azt az életet újból magunk elé varázsolni, amely általános volt ugyan annakidején az egész görög szárazföldön, de mégis a vele kongeniális dórok közt nyerte el klaszszikus formáját.

Arisztokrácia, szociális vonatkozásaiban, származást jelent. A származás ténye itt a fontos és nem az elmélet, melyet az arisztokratikus gondolkodásmód utólag, hanyatlási korokban szokott a tényékhez fűzni. Közvetlen valóságában érezte a dór arisztokrata, hogy jobb, gazdagabb és előkelőbb a másfajtajánál, tehát hogy a fölény minden elemével rendelkezik. Ezeket a külső és belső elemeket Aristoteles nem minden elméleti nehézség nélkül igyekezik az előkelő származás (az „eugeneia“) fogalmán belül egymással viszonyba hozni.

Elsősorban született katona a görög arisztokrata. A polist főleg fegyverrel lehetett és kellett szolgálni ebben az időben. A polis és a nemesség érdeke pedig tökéletesen egybeesett. Nem pénz kérdése még a fegyverhordás (ennek gazdasági feltételei egész természetesen úgysis megvannak) és csak egy további demokratikus fejlődés teszi meg az önköltségen kiállított fegyverzetet a polgárjogok alsó határává. Archai-kus szobrokhoz és vázákhoz, utóbbiak közül főleg a korinthosiakhoz kell fordulnunk, ha szemtől-szembe akarjuk látni ezeket a dór ariszto-kratákat vagy legalábbis közvetlen utódaikat, amint háborúba vagy versenyre indulnak, lesben ülnek vagy nyílt küzdelemben viaskodnak arcvédőkkel ellátott sisakjaikkal és nagy kerek pajzsukkal, amelyet Gorgo-fej vagy címerszerű szimbólum díszít. Még mulatságaik, szó-rakozásaik is a katonai erényekkel vannak összefüggésben. A vadász szenvedélyét egy későbbi irat a honvédelmi készség megszerzésével okolja meg. Ugyanezzel lehetett az athlétika szeretetét igazolni. Az olympiai versenyeket a dór kultúra tette meg a görög nemzetközi érdeklődés középpontjává; a dór kultúra eredményeként lett a hellén-ség gondolata gymnasionoktól, palaistráktól a legkésőbbi időkig elvá-laszthatatlan. Itt van végső forrása annak a társadalmi jelenségnek is, hogy a görög gentleman (az athéni „kalos kai agathos“) eszményképe mindenkor rejtett magában valamit a külső szépségre és ügyességre büszke „athletes44-ből.

Amilyen természetesen katonáskodott, éppolyan természetesen „politizált“ a dór arisztokrata. Minthogy az állam vagyónával (föld-jével) és jövedelmével (adóival, vámjaival) ő rendelkezett, a vezetés és igazgatás feladatát is vállalnia kellett az állami közösség fenntar-tása érdekében. Mindezért külön díjazásra már nem tarthatott igényt: nobile officiumként töltötték be a görög arisztokraták — mint utódaik a modern államokban, egész a legutóbbi időkig — a hivatalokat. Ezt az ingyenes szolgálatot követelik meg azután polgáraiktól a görög demokráciák is. Teszik ezt majd az erősen megnövekedett állami teen-dők idejében is, amikor azok a gazdasági feltételek hiányoznak, ame-

lyek a gazdag arisztokratákat hivataliak ingyenes ellátására képesítették. A görög demokrácia egyik kiáltó ellentmondását és következményeiben egyik legsúlyosabb baját ép ebben az arisztokratikus örökségben kell keresnünk. Ez tette a homo oeconomicus rovására homo politicus-szá a görögöt és ezen szeretett volna utóbb az athéni demokrácia úgy segíteni, hogy a polis életében való részvételért — amennyiben ez a polgár idejét külön igénybevette — napibért juttatott.

A legnagyobb hatalmat a senatus: a búié (dóruł: bóla) képviselte az arisztokratikus alkotmányokban. Mellette a népgyűlés — ha egyáltalán résztvett — csak azokban a kivételes esetekben szerepelt, midőn a nemeseken felül a polgárság összeségére, tehát a kisebb-jogúakra is történt valamely életbevágó kérdésben hivatkozás (ez a népgyűlésnek, az ekklesiának eredeti értelme). Kooptálás útján lesz számban teljessé a tanács és ez a szám nem szokott túlságosan nagy lenni (Korinthosban 80): kevés ember illik az annyira zártkörű polisnak legkizárólagosabb formájához, a zártkörű oligarchiához. Ahol ennek az államformának szélsőséges elve érvényesül, ott egyszerűen a fiú követte az apát a tanácstagságban; hiszen az arisztokrácia különben is a születési privilégiumra van felépítve. A változást és periodicitást legfeljebb az egyes hivatalok képviselik itt: az egész életre szóló magisztrátus mellett vagy helyett elég hamar alakul ki a görög arisztokráciákban is a több vagy csupán egy évre szóló megbíztatás. Törvényhozásra, végrehajtásra és bíraskodásra egyaránt kiterjedt a tanács illetékessége. Legfőbb bírának találjuk gyakran az efféle tanácsok tagjait azokban a későbbi korszakokban, amikor a közigazgatási teendők elvégzésére a régi mellett már egy új búiének szükségét is érezte a demokratikus fejlődés. Szokásjog, szóhagyomány, emlékezés döntik és intézik el a végrehajtás és igazságszolgáltatás vitás ügyeit. Az írás csak a 7. és 6. századnak átmeneti idejében kezdett nagyobb szerepet játszani a görög mindennapi életben és a hivatalos világban is, mint ezt a törvényeknek azidőtájt gyakoribb írásbafoglalása a legvilágosabban mutatja.

Jól meghatározott és körülírt jellege volt a görög arisztokrácia egész világnézetének. Herakles alakja állott őrt — megszemélyesítő szimbólumként — e világfelfogás fölött. Benne, különösen a dórok, az önfegyelmzés héroszát tisztelték, aki másnak szolgálatában vitte végbe emberfölötti tetteit. Tételekből összeállított erkölcsi kódex természetesen nem áll rendelkezésünkre. De a hét bölcsnek vagy a Pythagorasnak tulajdonított mondásokból és nem utolsósorban Pindaros költészetéből nem nehéz azt a szellemet visszaidéznünk, amely a görög

arisztokráciát kezdettől fogva eltöltötte. Az őszinteségnek, az igazság-szeretetnek követelménye áll itt előtérben; a megalkuvást, a ravaszkodást már csak a hanyatlás korában ajánlgatják Theognis tanácsai. A mértéktartás, a meghajlás az isteni akarat előtt a legfőbb erények közé tartozik itt, éppen azért, mert hatalmának, erőforrásainak világos tudatában élt a görög arisztokrata. Arról a vallási kapcsolatról, amely a dór nemességet Delphoihoz, Apollon vallásához kötötte, Pindaros ódáiból is tudomást szerezhetünk. Herakles mellett Apollon alakja is kifejezője a görög arisztokrácia világnézetének — bizonyos tekintetben szemben Dionysos-szal, a demokrácia szellemével rokonabb istenséggel.

Nem sokáig tarthatta magát teljes tisztaságában a peloponnesesi arisztokrácia. Újabb kronológiai feltevés szerint a 7. század vége jelenti itt a tyrannis eljöttét. Korinthosban Kypselos döntötte meg a Bakchiadai nemzetségének uralmát és emelte a várost — fiával és utódjával, Periandros-szal együtt— a gazdasági jólét magas fokára. Az államhatalomtól irányított gyarmatosításnak ők voltak a kezdeményezői (Leukas, Anaktorion, Ambrakia, Apollónia és Epidamnos a gyarmataik Észak-Görögország nyugati partvidékén); a művészetnek és költészetnek egynemely újítása az ő idejüktől kezdve fűződik Korinthos nevéhez. Megarában Theagenesnek hívták az átmeneti tyrannis birtokosát; Sikyónnak meg Kleisthenes lett az ura az Orthagoridák családjából. Ez tudatosan igyekezett az alsóbb néposztályt a dór nemesség rovására emelni és az Argosra emlékeztető Adrastos-ünnep helyett Dionysos tiszteletét szervezte meg Sikyonban. De készséggel sietett Delphoi segítségére is, midőn a 6. század elején Krisa önkényeskedése az úgynevezett „szent háborúra“ (az elsőre) adott alkalmat.

Változatlan formában az arisztokrácia a dór népek között sem maradt meg. De íme a bizonyíték ahhoz, hogy a dórság valamelyes ragaszkodást az antidemokratikus alkotmányokhoz a későbbi időkben is megőrzött: többnyire a „kevesek uralmát“ az oligarchiát képviselik vagy támogatják a dór államok a demokráciával szemben azon a hosszú küzdelmen át, amely az 5. századtól kezdve folyik alkotmányjogi téren a görög polisokban. Spárta előszeretete az oligarchikus államrend iránt közismert. Krétában csak nagykésőn, a 3. század folyamán győzedelmeskedett a népuralom; addig legfőbb hivatalnokaikat csak bizonyos előkelő családokból válogatták ki a krétai városok és ezek tanácsai élethossziglan működő tagokból voltak összetéve. Korinthost Pindaros az Eunomia (jórend) városának üdvözli, ahonnan számúzve

vannak Hybris és Koros (az elbizakodottság és féktelenség), arisztokrata szempontból nézve a demokrácia velejárói. Argost csak Athén közelsége vonta — az 5. század első negyedétől kezdve — a népuralom vonzásának körébe, de azért még egy századdal később is akadt itt oligarchia elég a nép dühe és ítélete siralmas prédájául. Aigina és Rhodos előkelő családait a pindarosi dalok a dór hagyomány hithű ápolóiként mutatják be és az utóbbi sziget csakugyan ősi alkotmányának köszönhető, hogy a hellenisztikus időkben az érte versengő diadochosoknak (Ptolemaiosnak és Demetriosnak) martalékává nem lett.

HARMADIK FEJEZET

DÓR ÉS NYUGATI GÖRÖG MŰVÉSZET ÉS KÖLTÉSZET

Mikor az ión szépérzékről volt szó, a költészettel kezdtük az ismertetést, mert az ión a szó embere volt. Most viszont, mikor a dórokra kerül a sor, a képzőművészeteken kezdjük, mivel a dór akarat — az ionság értelmi jellegével szemben — főleg a kemény anyagnak művészi alakítása felé irányult. A dór templom fejezi ki mindennek-előtt a dór szellem szépségideálját. A görög szobrászat keletkezését illetőleg kétséges, hogy az első mezítelen férfialakok, mezítelen álló ifjú szobrok („kurosok) az egyiptomi minták ión vagy dór utánzásának köszönik-e létüket? Az eredeti egyiptomi szobrokhoz legközelebb álló archaikus ifjakat a dór Rhodos szigetén találták. Ami végül a festészetet illeti, a geometriai stílus első nagy történeti szakasza után, melyet az attikai Dipylon-vázák képviselnek, ebben a művészeti ágban, az északi Peloponnesos veszi át a vezetést, és az orientalizáló stílustól — a protokorinthosi vázákon keresztül — a korinthosi edények fekete alakos rajzaiban szabadítja fel magát a görög műérzék. A dór templomok legrégebb emlékeit a Peloponnesoson találjuk meg. Két Hera-szentély, a Mykenai melletti és az olympiai Heraion áll a számunkra ismeretes építéstörténet legelején. Az előbbinek alaprajza csak hozzávetőlegesen határozható meg. Ezzel szemben az olympiai szentély világosan tünteti fel folytatólagos átalakításainak sorrendjét. A cella eredetileg csupán egy hajóból állott; kettős oszlopsor csak később osztotta három részre. A pteron (szárny) faoszlopait egyenként cserélték ki az idők folyamán kőből faragottakra. A két Heraionon kívül egy archaikus Apollon-templomból öt kőoszlop még most is áll

Korinthosban. Ennek a városnak nagy művészettörténeti jelentőségére már céloztunk. Az oromfalon (az aetomán) kívül a festett tégladekorációk (az akrotérionok) használata is nevéhez fűződik; a hagyomány szerint a sekyni Butades itt, Korinthosban, alkalmazta azokat először. Ilyen díszítéseket a thermosi (aitoliai) Apollon-templomban is napfényre hoztak az ásatások. Utóbbi szentély, mely az első alaprajzában a 7. századra keltezhető, máskülönben is elárulja a korinthusi dór befolyást.

Az archaikus dór templomok ismertetésénél külön fejezet illeti meg a szicíliaiakat és az alsóitáliekat. Minthogy Akragas (Agrigento) híres templomai legnagyobbbrészt már a klasszikus korbba tartoznak, a selinusi romokat és Poseidonia (Paestum) „komor szépségű“ három templomát kell itt említenünk. Poseidoniát Sybaris alapította a tyrrheni partvidéken. Selinusban (Szicília délnyugati sarkában) Demeter Malophoros szentélyével együtt nem kevesebb mint kilenc templomot vehetünk számba. Valamennyinek tulajdonsága, hogy a hátul zárt cella két részből állott és hogy a hátsó kisebbik rész — az adytón — szolgált többnyire az istenszobor befogadására. A selinusi romok főleg méreteik nagyságával vonják magukra a figyelmet. A legnagyobb épület 113 méter hosszú és 54 méter széles és oszlopainak magassága eléri a 17 métert. A selinusi rommezőről kerültek elő a palermói múzeumnak azok az ismeretes reliefjei is, amelyek — minden primitívségük ellenére — pompásan mutatják be a dór művészet erős szimmetriaérzékét (Perseus és Medusa, Herakles és a kerkopsok).

A peloponnesosi szobrászat kezdő korát azóta ismerjük közelebről, amióta a fiúi szeretet görög példaképeinek, az argosi Kleobisnak és Bitonnak ikerszobrait Delphoiban megtalálták. Erőtlen, izmos test, magasrahúzott váll, feltűnően alacsony homlok és lapos fej, keménynézésű arc: ezek a főbb vonások, amelyek a peloponnesosi kurosz-típust vékonyabb, nyúlánkabb és szelídebb külsejű ión társától megkülönböztetik. Természetesen az arcnak egyéni, portrait-szerű visszaadásáról még sehol sem lehet szó, ez mindenütt csak egy későbbi fejlődés művészi feladata. Egyelőre a fiatal férfitest az a probléma, amelynek mind tökéletesebb megoldásában tanulja meg a görög szobrászat mesterségének magasabb technikáját és dolgozza ki lassanként a maga szépségideálját. A boiotiai Ptoon hegyén, az Apollon szentélyében talált kuroszok is ebbe a feladatkörbe tartoznak. Ión, attikai és peloponnesosi hatást egyaránt elárulnak a boiotiai szobrászat e legrégibb emlékei. Az említett delphoi szobrokat — feliratuk szerint —

az argosi Polymedes készítette. Egyik korai elődje volt ilyenformán Polymedes annak az argosi Hageladasnak, aki az 5. század elején az olympiai győzteseket már ércbeöntve mutatta be és Polykleitos és Myron mestereként szerepelt. Márvány helyett a patinás érc sötét színe különösen jól illett most a komolytartású dór szobrászathoz. Kleobis és Bitón alakjai a krétai művészet modorát idézik emlékeztünkbe. És a hagyomány tényleg Krétából származtatta a peloponnesosi művészetet, a Sikyonban letelepedett Daidalidáktól. Sikyon azután továbbra is a művészi alkotások középponti helye maradt. Innen származott Kanachos, aki már idegenek, a miletosi Didymeion számára alkotta meg Apollon Philesiosnak azt a híres szobrát, amely a perzsa pusztuláskor Ekbatanába került.

A vázafestészetben az ú. n. protokorinthosi edények a geometriai stílus legmagasabb kifejezését jelentik. „Mintegy megközelítik az itt számbajövő technikai eszményt: a matematikai élességet és pontosságot“. E mellett keleti hatás, orientalizáló modor érvényesül az észak-peloponnesosi festészetben is, éppúgy mint a szigetvilágban az iónoknál. Palmettákon, rozettákon, lotosvirágokon kívül idegen állatokat: oroszlánokat, párducokat, antilopokat találunk itt is a vázákon, olykor heraldikus elrendezésben, azután keleti csodaszörnyeket: szfinxe- ket és griffeket és mindezt az ázsiai szövetek zsúfoltságában, gyakran egymás fölé helyezkedő szalagok keretei között ábrázolva. Csak a későbbi korinthosi vázák vetik le lassanként, lépésről-lépésre ezt a keleti színezetet, a geometriai kor hagyományaival együtt. A tér egyszerű kitöltésére szolgáló díszítések idővel elmaradnak, a szilueteket felváltva éles körvonalú emberi és állati alakok lépnek fel a karcolás technikájának eredményeképpen; frizszerű szalagok helyett egyetlen egységes kép foglalja most el a főábrázolásra szánt területet. Előbbi díszítő jellege helyett a dór vázafestés most elbeszélő természetű és amit elbeszél, az a görög emberekhez oly közel álló istenek és hősök világa, a mítosz. De a mitikus tartalom ellenére „sohasem históriai vagy antikvárius szellem hatja át a festményeket; ezek mindenképpen a jelen levegőjében élnek; olykor csak a mellékelt nevek teszik a genreképet mondái jelenetté“.

Láttuk tehát főbb alkotásaiban a dór építészetet, a peloponnesosi szobrászatot és festészetet, amint ezek a kezdet sötétjéből a történet nyilvánossága elé léptek a 7. és 6. század folyamán. Összegezően azt mondhatjuk róluk: szemléletes módon fejezik ki egy sajátos lelkiség alaptulajdonságait. Nem az ión-fantázia játékaival, az élet változatosága és színösszeállítás iránt mutatott ión fogékonysággal van itt dől-

gunk, hanem egy elvontabban érzett és elgondolt világgal, melyet azonban kellő precizitással, a pontos és tiszta munka iránt tanúsított nagy készséggel állít elénk ez a művészet. Mintha egyenes út vezetne a geometriai stílustól vagy a selinusi metópák szimmetriájától a legelvontabb szemléleti formához kötött gondolkodásmódhoz, a pythagoreizmus számfilozófiájához.

Az ión epikával és az ión és aiol lírával szemben a dórok főképpen a karköltészet művelői. Ennek a műfajnak a líd származású Alkman egyik legelső ismeretes képviselője, a 7. és 6. század átmeneti idejében. Spártába a keleti görög világ művészetét hozta magával. Lányoknak költött dalokat, és leányok szépségversenyét, egymásközi évődését mutatja be az a költeménye is, amely majdnem teljes egészében maradt reánk. Itt eleven képét adja a spártai dialektus nyelvén a spártai életnek. Az érzelmek gazdag skálájával rendelkező költő volt. Vele szemben Tyrtaios a spártai férfierény kevesebb témájú, de annál szívósabb oktatója.

őt is idegennek mondotta Spártában az antik hagyomány. De a mai kutatás inkább született spártainak tartja a második messeniai háború hadvezérét, aki katonáit recitálásra való disztichonos formában buzdította kitartásra. Költeményeiből az a kemény katona-szellem árad felénk, amely Spárta jövő nagyságát alapozza meg. Tanítómestere a spártai csatasornak, amelyet versei úgy idéznek fel, amint „áll láb a láb mellé, támaszkodik pajzs a pajzsra, érinti tollbokréta a tollbokrétát, sisak a sisakot, mell a mellett“ . Hasonló formában tanította a megarai Theognis ifjú barátját, Kyrmost, az arisztokrácia erényeire és az életbölcsestre, Annak az elkeseredésnek is ő adott hangos kifejezést, amelyet a görög arisztokrata a diadalmasan előretörő népuralom fölött érzett a 6. és 5. század határán.

A dór kardalköltészetnek, amelyet Alkmannál hagytunk el, a Szicíliában működő Stesichoroszon kívül (7/6. század) a rhegioni Ibykos jelentékeny képviselője nyugati görög területen. De ő Samos zsarnokának, Polykratesnek udvarát is szórakoztatta művészetével a 6. század végén.

A kardalok továbbfejlesztése mellett a nyugati görög kultúrának főképpen az irodalmi dráma első jelentős kísérleteit köszönhetjük. Valószínűleg itáliai hatás játszott közre abban, hogy Szicíliában létrejöttek Epicharmos vígjátékai, Tarentumban pedig pl. a burleszk phlyaxjáték dívott. A mindennapi élet alakjait prózai mimosában megjelenítő Sophron, Epicharmossal együtt Syrakusai „drámaírója“ Platonnak is kedves írója volt.

Theognisról és Epicharmosról szólva túlléptük azt a kronológiai határt, amelyet az ión és dór műveltség ismertetésénél magunk elé tűztünk: az archaikus korszak határát (7—6. század). Ha most a thebai Pindarossal fejezzük be ezt a sort, az időbeli határvonalon kívül a fajiság kereteit is túllépjük. Őt elsősorban világfelfogása tette „dórrá⁴⁴: ő a görög arisztokrata szellemnek későkorú reprezentánsa a perzsa háborúk idején és az azokat követő évtizedekben. Szavait hallva, egy pillanatra sem kételkedünk, hogy isteni akarat lebeg az emberi törekvések fölött és hogy a versenyek alkalmával a legfontosabb és legnemesebb emberi igyekezetét segíti sikerhez az emberi akarat. A test erényeit a szellem fénye ragyogja be ebben a költészetben. Pindaros olvasásakor mindvégig ott látjuk azt az egész erkölcsi háttérrel a görög agonisztika mögött, amely ennek látókörét a görög lovagkor csúcspontján kiszélesítette és lezárta. A pindarosi költészetnek nincs igazi folytatása. A keosi Bakchylides, mikor győzelmi dalaiba fog, minden buzgósa ellenére az ión módra csattogó „fülemile“ marad a „dór sas“ árnyékában.

NEGYEDIK FEJEZET

FILOZÓFIA A NYUGATI GÖRÖGSÉG TERÜLETÉN

Görög arisztokrácia, mint életmód, politikai magatartás és világnézet; művészet és költészet a Peloponnesoson, Szicíliában, Dél-Itáliában: mindezek mint mind tágabb és tágabb koncentrikus körök rétegeződnek egymás fölé. A középpontjukban álló dór fajiság és törzsi jellem már a legelsőt sem tölti ki egészen. Legkevésbé pedig a harmadik, legáltalánosabb emberi és legszellemibb kört: a nyugati görögség filozófiai gondolkodásának körét. A Peloponnesosról, majd különösebben a dóroktól kiinduló, illetőleg tőlük átszínezett gyarmatosítás területére az iónok ültetik át a legáltalánosabb elmélkedés virágait. A samosi Pythagoras a délitáliai Krotonban alapít iskolát; a kolophonai Xenophanes ugyancsak ezen a vidéken, Eleában (Veliában) telepszik le. Az „eleai irány“ nagy filozófusa természetesen nem ő, hanem az eleai Parmenides, és olyan egyetemes jelentőségű gondolkodást, mint Parmenidesé, faj vagy kultúrkörnyezet hatására visszavezetni nem lehet. De a nyugatra került ión gondolatok elválaszthatatlan alkotórészei lesznek a nyugati görögség szellemiségének. A

Keleten megütött hang nyugaton visszhangzik és a Nyugat hangjává lesz. Pythagoras már dór környezetben filozófusa a számelméletnek; ugyanott fejt ki Xenophanes az érzéki világ sokaságával szemben az egység eszméjét és határozza meg Parmenides gondolati alapon a való fogalmát. Empedoklest tekinthetjük azután a görög természetfilozófia dór modorú kiegészítőjének és bizonyos értelemben befejezőjének, aki jól kigondolt és szépen megszerkesztett rendszerben fogta össze mindazt, amit az érzékelhető világról az ő idejében mondani lehetett.

Pythagoras személyéről és tanításairól keveset tudunk. A személyéhez fűződő legendák Apollonnal kapcsolják össze: apolloniságot tulajdonítanak neki. (Ez — az apolloniságnak nem nietzschei, hanem újabban éppen nálunk kifejtett értelme szerint — annyit jelent, hogy tanítványai a megismerés és az isteni rend: a számok rendjének génuszát tisztelték benne.) Herakleitos ismerte és korholta „soktudását”. Samosból való kivándorlásának motívumai ismeretlenek. A délitáliai Krotonban mintegy vallásos egyesülés keretében élt tanítványaival közös életet vagyonszövetség alapján és egy szigorúan előírt életrend szabályai szerint. Apollont tisztelték elsősorban az iskola hívei, de ez nem zárta ki Dionysosnak éppen Dél-Itáliában annyira intenzív kultuszát. A lélekivándorlásnak az orphikusokra annyira jellemző hite vegetarizmusra kötelezte a pythagoreusokat is. De nem a babonásan őrzött vallási tisztaság körében mozgó ételszabályok jelentik a pythagoreizmus érdemét, hanem egyrészt etikai, másrészt tudományos jelentősége volt az iskolának. Apollon-vallásuk jegyében álló etikájuk a spiritualizált arisztokrata felfogás erkölcsstanának nevezhető. Ez nem jelentett a világtól való elzárkózást. Sőt ellenkezőleg: a pythagoreusok Krotonban és bizonyára Metapontionban is a város urai voltak.

Tudományukban nagyon nehéz a mester személyes tanításait a későbbi tanítványok megállapításaitól elválasztani. A „világinak” ők adják először a „rend” (kosmos) nevet: ők a „világrend” európai felfedezői és megnevezői. A rend fogalma a kiindulási pontjuk, ennek lényegét pedig a számszerűségben találják meg. Ha tán csak Philolaos mondta is ki az 5. században tételszerűen azt, hogy „minden megismerhetőnek számmal kell bírnia” a számnak lényegszerű fontosságát bizonyosan már maga Pythagoras is tulajdonította. A zenének az apolloni vallással is összefüggő művelése a pythagoreus iskolában a számok és hangok kapcsolatának felismeréséhez is elvezetett — ennek a kapcsolatnak a világrendre való alkalmazásában pedig egészen a „szférák zenéjéről” szóló tanításhoz. A kozmogóniában különösen

termékenynek bizonyul a számok rendjével való foglalkozás, amely különben a pythagoreus matematikát nagyrészt játékos számmisztikává tette. A pythagorizáló Hiketas és Ekphantos azonban a 4. században már a földnek saját tengelye körül való forgását tanítják.

A pythagorasi tudományt és filozófiát ugyanis késői tanítványok — mint amilyen a Thebaiban megtelepedő Philolaos vagy a tarénturni Archytas volt — tovább fejlesztik, még sokkal azután a katasztrófa után is, amely a krotoni pythagoreus gyülekező-házat a bennszorultakkal együtt elpusztította. A pythagoreusok politikai hatalma Krotonban erőszakosan, az iskola tagjainak majdnem teljes kiirtásával ért véget. Pythagoras maga állítólag Metapontionban halt meg. A pythagoreizmus nem hiába volt a görög arisztokrácia világnézetének egyik kifejezése: uralmában arisztokrata-uralmat döntöttek meg Dél-Itália demokratái.

A 6. században élt, mint Pythagoras, a kolophonai Xenophanes is, aki rhapsodos — homerosi költemények előadója — volt és ebben a minőségében járta be szélteben-hosszában a görögök földet. Maga elégiákat és gúnyverseket is költött és a miletosi bölcselkedők prózájával szemben versben írta meg természetfilozófiai munkáját. Említésre méltók ebben azok a megfigyelései, amelyeket Syrakusai bányáiban, Paros és Melite (Malta) szigetén talált köveken végzett és amelyek őt a paleontológia atyjává avatják. Ismeretesebb róla az, hogy a monoteizmus egy nemét propagálta. A „legnagyobb isten” gondolatából következetesen vonta le azokat a sajátságokat, amelyek az ilyen magánvaló lényt szükségkép megilletik. Egynek kell lennie, „csupa látás, hallás és gondolkozás” „a helyváltozásnak szüksége nélkül mindig egy helyben marad” és „eszének erejével fáradtság nélkül kormányozza a világot”. Ezt a tanítást egészítette ki az a közismert kritikája, amelyet Homeros és Hesiodos politeizmusával szemben gyakorolt és amellyel ennek — szerinte már erkölcsi szempontból is kifogásolható — anthropomorf jellegét emelte ki.

Összehasonlíthatatlanul nagyobb gondolkodó nála Parmenides a 6—5. század határán, az ión phokaiaktól alapított Eleában. Megkapó lendületű filozófiai tanítókölteményében az identitás törvényéből indul ki. Elsőnek ismeri fel ezt a maga egész szükségyszerűségében és kérélhetetlen logikával állapítja meg belőle, hogy csak az „van” ami sem nem volt, sem nem lesz; ami mindenkor ugyanannak marad meg a változás lehetősége nélkül; végül: ami összefüggő egész és mindentűt egyforma tulajdonságokat mutat. Parmenides evvel az idő egymásutánját és vele együtt a keletkezést és elmúlást, a

mozgást és módosulást, a minőség-különbségeket és a számszerűséget tagadja meg a „létezőtől. A herakleitosi világképnek ép az ellenkezőjét mutatja be ilyenformán: ott, az ephesosi filozófusnál minden örökös mozgásban és változásban van, itt Parmenidesnél minden egynek és ugyanannak marad meg. Tagadhatatlanul a logika hatalmas teljesítményével állunk szemben Parmenides tételeinél. Az önmagával egy gondolatnak határozmányait állapította meg végérvényesen, amelyeket azután annál inkább megtesz minden lét sajátságainak, mert a létezés különböző módjai között — legalábbis a munka általános részében — még nem tesz különbséget és a gondolatot egynek veszi a léttel („ugyanaz gondolni valamit és lenni“).

Ezekután Parmenides — munkájának második részében — annak az érzéki világnak bemutatására vállalkozik, amelyet előzetes ítélete szerint csak a nemlétező jelzőjével illethetünk. Ennek a látszólagos ellentétnek a megmagyarázására itt nem vállalkozhatunk (a legújabb és legvalószínűbb magyarázat szerint a felsorolt határozmányok nem a „létezőre“ hanem a „létezésre“ vonatkoznak). Kétségtelen, hogy az érzékelés birodalmának teljes tagadására csak a Parmenides után következő, az ő tételeiből a végső következtetéseket levonó tanítványok vállalkoztak. Az eleai Zénón konkrét példákon nagy éleselméjűséggel bizonyítja az időbeli egymásutánnak, a mozgásnak és többségnek képtelenségét (Achilles és a teknősbéka, az egy helyben maradó kilőtt nyíl, a gabonaszemek és a gabonarakás stb.) és a szicíliai Leontinoiból származó Gorgias mondja ki hármas tételével mindegyik az ellenkező értelmű végsőt — már a szofista-mozgalom relativizmusának szellemében: semmi sincsen, semmi sem ismerhető meg, semmi sem közölhető másokkal.

Az 5. században élő Empedokles filozófiájában azzal a természetismerettel van dolgunk, amely alkotórészeiben az előző ión és dél-itáliai spekulációkból tevődött össze. Ennél a szicíliai filozófusnál a kettős ember problémája érdekel bennünket legelsősorban. Empedokles ugyanis próféta és racionalista természettudós egy személyben, aki a „természetről“ szóló költeményeiben a legaprólékosabb megfigyelések alapján szeretne a világ keletkezéséről és változásairól számot adni. Mint próféta a lélekvándorlás tanának hirdetője, aki előbbi életformáira, közöttük: istenvoltára, visszaemlékezik, és aki — ezt saját maga mondja magáról — „koszorúktól és szalagoktól ékesen valóságos istenként járja Akragas utcáit és a többi városokat, töméntelen embertől, férfiatól és nőtől kísérve és imádatva, akik hol a jövőre kíváncsiak, hol meg a sokféle betegségre keresnek orvossá-

got“. Az a hite, hogy minden élőlényben „bukott“, de újra felemelkedni tudó isten lakik, az orphikusokéval közös. Ezeket említettük a pythagoreusokkal kapcsolatban. Vallási gyakorlatuk alapítójának Orpheust, a mitikus lantost, tartották, — innen a nevük. Egy külön szektától hordozott „orphikus“ vallási áramlatról azonban csak tartózkodóan beszélhetünk, szemben a modern vallástörténészek nagyrészevel, akik az „orphika“ (egy zömében későkori irodalom és a benne kifejezésre jutó lelküiét) létre merésznél merészebb konstrukciókat építettek.

Empedokles természetfilozófiáját kompromisszumnak tekinthetjük az eleai egység-tan és az érzékelés hitét valló közfelfogás között. Mechanikus és nem dinamikus felfogásmóddal van itt dolgunk, amely szerint a változatlanul egyeknek maradó elemek keveredéséből áll elő a világreg. Az Empedokles által felvetett négy alapelem: a föld, a víz, a tűz és a levegő a középkoron át egészen a modern tudomány kibontakozásáig állandó szerepet játszott a kosmos végső magyarázatában. Mozgató elvei a Philotes (Szeretet) és a Neikos vagy Kotos (Cívódás és Harag). A végső eredmény e szerint kettős: egyesülés vagy szétválás. Kedvelt kifejezéseinek, a szimmetriának és a harmóniának jegyében szerkeszti meg így annak a négy világperiódusnak körforgását, amely az osztatlan együttlétből (a Sphairosból) indul ki, hogy a teljes szétválásnak időleges korszaka után megint oda térjen vissza.

ÖTÖDIK FEJEZET
**A PÁNHELLENIZMUS ALAPJAI A DÓR MŰVELTSÉG
VILÁGÁBAN: OLYMPIA ÉS DELPHOI**

A Peloponnesos sziklavára helyenkint kétezer métert jóval meghaladó ormaival és a vele az Isthmoson és a Megaris hegyein keresztül összekapcsolt hasonló magasságú fal a tószerűen közrefogott korinthosi öböl északi partján: ez az a kemény mag, amelytől jobbra és balra, mint két ellentétes fekvésű karéj, tartják az egyensúlyt a nyugati görögség szicíliai és délitáliai új hazája és az iónság szigetei Kis-Azsia partszegélyével. Ide, a „dórság“ hamisítatlan jellegét őrző földre, az egész görög világ szívébe, a filozófiai gondolkodás legfeljebb csak akkor jutott el, ha szellemi középpontok másutt — mint a pythagoreusoké Krotonban, vagy Sokrates kivégeztetésével az ő tanítványaié Athénben — szétrobbantak és a menekülők ez ősi földdarab lakóinak filozófiai közömbösségében reméltek és találtak raegpihenést.

Másféle egység alapjai vannak meg itt, mint azé az egységé, amely a herakleitosi és parmenidesi gondolat örök küzdelmének ideális terében jött létre a görögség *felett*. Mert ilyen ideális-térbeli egység adódott azzal, hogy a görög Kelet és Nyugat ebben az emberileg elérhető végső formában mérte össze szellemét mindjárt filozofálása kezdetén. Amikor később Athén filozófiai élete, Sokrates igazságkeresése és Platon alkotóereje látható testet ad ennek a térnek, emberek harcává teszi a gondolat küzdelmét és végül harmóniává oldja fel: akkor már szintén túl vagyunk azon, ami *csak* görög. Csak görög, egyszeri, más nemzetnek így meg nem adott és éppen azért más nemzetekével össze sem mérhető egység az, amelyet az imént körülírt földön, a tágabb értelemben vett „dórság“ belső területén, jelent négy, aránylag kicsiny térség: Delphoi, az Isthmos, Nemea és mindenekelőtt Olympia. (Dórságról már csak azért is tágabb értelemben kell itt beszélnünk, mert a szűkebb értelemben vett dórság illír elemei a nyelvtudomány számára mindinkább foghatók lesznek: a „dór“ elnevezés azonban továbbra is jelölheti azt a nem ión görögséget, amelynek egységes jellemzését az előbbi fejezetek kísérelték meg.)

Amikor Spárta a második messeniai háborúban a hatalmának végső megerősítéséért küzdött, a már egyszer leigázott és most hiába lázadó messeniaiak, mint már említettük, nagyobb szövetkezésre

támaszkodtak. Ehhez tartozott Argos, amelynek Pheidon — a 7. század nagy, történelmi nevű argosi királya — ekkor még vezetőszerpet biztosított a Peloponnesoson; és ehhez Pisa, az Alpheios partján. Pontos földrajzi és politikai körülhatárolását nem ismerjük annak, amit ez az ősi mediterrán helynév — Pisa — jelent. De tudunk a pisaiaknak arról a hosszú küzdelméről, amely az olympiai térségen tartott verseny játékokért folyt közöttük és északi szomszédaik, az élisiek között. Az olympiai versenyekről a már nem tisztán mondái történelemben azzal kapcsolatban hallunk először, hogy Pheidon Pisa segítségére jött seregével és a versenyek vezetését kivette az élisiek kezéből. Valószínű az a föltevés, hogy az élisieket viszont Spárta támogatta és az ő végleges győzelmével nyerték azután vissza versenyrendező szerepüket. A mondái történelemben az élisieknek és a spártaiaknak régi kapcsolata abban a barátságos viszonyban tükröződik, amelyben Iphitos élisi király, a Heraklestől alapított versenyek felújítója és Lykurgos a spártai törvényhozó állottak egymással. A legnagyobb peloponnésosi hatalmaknak a belészólása az olympiai térség fölött való felügyelet kérdésébe mindenestre annak a magasabb értéknek volna a bizonyítéka, amelyet e versenyek elsősorban a dór világban, de az egész görög arisztokrácia világnézetében is jelentettek.

Az egész görög világ „szívéről“ beszéltünk itt. Olympia a szívnek szíve. Benne a Peloponnesos egységét juttatja kifejezésre már az, hogy a versenyek a félsziget névadó-herosának, Pelopsnak a sírja mellett folytak. A szent hely fekvése a Peloponnesos nyugati szélén a hozzáférhetőség szempontjából középpontivá lett, amióta Szicília és Dél-Itália a dór világ fontos alkatrészei. De sem Pelops sírjából, sem földrajzi fekvéséből egységesítő erejét Olympia nem merítette annyira, mint abból, hogy ez a minden görög táj közt belső energiák duzzadását leginkább kicsattantó, földhúsú hegyes vidék egy nagy isten-megnyilatkozás színtere. Kultuszhelyé Olympiát nem egyedül Pelops halotti tisztelete tette, hanem az is, hogy Zeusnak jóshelye volt.

Zeus megnyilatkozásának az a helye, amelyet a görögök legnagyobb istenségük lényegéhez legméltóbbnak éreztek, Thessáliában az Olympos volt, a Balkán-félsziget leghatalmasabb hegyma. Ugyanez az olymposi Zeus az Alpheios mellett — innen a térség „Olympia44 neve — mintegy a föld felől mutatta meg arcukat a görögségnek. A helyi legenda gyermek és kígyó alakjában való megjelenéséről tudott: belülről, a mélységekből való felvillanásáról. A hely jóslatadó erejét a földből áradónak érezték. Ilyen jóshelyeken a Föld — Gé istennő — nyilvánvaló jelenlétéről sem feledkeztek meg kultuszukban

a görögök. Nem áll ezzel ellentmondásban Zeus jelenlétének felismerése: valamié, ami több, mint szellemtelen erőtömeg jelenléte. Annyival több, amennyivel több van a Zeus-arcban ennél. Archaikus Zeus-ábrázolások a zeusi lendülettől való megragadottságot tükrözik. Harmonikus energiateltségét, lezárt lényegességét és határtalan távolbannyílását Pheidias faragta meg először szoborban annak az isteni arcnak, amelynek színe előtt megjelent négyévenként a görögök egyetemességéből mindaz, ami nemesi férfierőkifejtésben méltó tükrözése lehetett ilyen arculatnak. Az időt is attól az olympiai versenytől számítják a görögök, amelynek győzteséről a legelső feljegyzés van (Kr. e. 776).

Az olympiai „gyülekezet“ előtt lefolyt versenyeket itt részletesen nem tárgyalhatjuk. Erről modern olympianyertes magyar könyv szól. De ha beszélnénk róluk, e versenyeket nem nevezhetnők úgy, mint gyakran teszik: sportnak. Az angol *sport* valami más: elysiumi mezők játéka puha szigeti rétek „más világában“ — de benne a „másvilági“ játékok démoni átcsapásának a lehetőségével. Arra a kihült életű atlétikára emlékeztet, amelyet a lelkek, Pindaros vagy Vergilius leírása szerint, alvilági létükben folytatnak: hasonló a hangulata. Ki téveszthetné össze ezt, vagy amivé ez átcsapott: a modern tömegtribúnós óriás-tér hideg, az idegek démoni izgalmától is hideg szörnyűségét, akár a déli bikaviadal-aréna forró amphiteatrum-légkörével, akár a mindkettővel szemben egészen mással: Olympiával? Éppoly hamis volna itt sportról beszélni, mint Olympiában a szellem költői vagy szónoki megnyilatkozásának *alkalmát* látni.

„Sport“ és „szellemi teljesítmény“ itt nem választhatók el. Olympiai verseny: ez még annyira a hőskor életformájának folytatása, belső lendülete annyira azonos azzal, ami — legelőször az eposzban — egy különálló, az élők és meghalok léténél maradandóbb szellemi létet teremtett meg, hogy róla beszélve nem „sportot“ hanem „kultúrát“ kell mondanunk. Ez a kultúra a dór nemességé, tágabb értelemben a görög arisztokráciáé. De egyúttal az egész görögségé is, amely az archaikus korban egyetemlegesen magáénak vallja. Nem a dóroktól vette át, de elismeri bennük e kultúra középponti hordozóit és hivatott őrizőit. A dórok a görögök között a földközelség herakleszi megtestesítői. Súlyuk az egyetemes görögségnek határokat nem ismerő szellemi birodalmát, a törzsek fölött álló pánhellenizmust, földi terekhez kötve valósítja meg.

A „dórság“ éthoszához, tipikus különállamainak keretein belül — mint amilyen a lykurgosi Spárta — nem tartozik hozzá az „agón“

a versengés szelleme. Annál inkább hozzátartozik ez a „görögség“ éthoszához. Amikor a „dór“ nemes az olympiai versenyterre lép, általános „görög“ ideált valósít meg; ha nem valósítaná meg, maga is tökéletlen maradna. Ha költők és szónokok beszélnek Olympiában a görög egységről, csak az szől belőlük, ami ott *van*. A legszorosabb és földrajzilag legszűkebb földhözragaszkodás egyesült itt az egy nemzet keretén belül elérhető legteljesebb egyetemességgel és a nemzeti összetartozás, a „hellén ember“ valóságának megjelenítése itt egyúttal szabad tér és a legnagyobb dicsőséget hozó versenypálya az egyén érvényesülésének.

Ilyen ellentétes erők ilyen tökéletes egyensúlyának — a görög egység *görög* formájának — hordozója és hátere az olympiai táj. Es az olympiai táj az, amely ilyen isten-megnyilatkozást hordozni képes: Zeust és a hozzá méltó emberi valóságot. „Olympia versenyénél különbet mondani nem fogunk“ — hogy itt Pindaros szavait használjuk —: a nemeai és isthmosi versenyek soha semmiféle tekintetben nem érték el jelentőségét. Nemeában, az egyébként jelentéktelen Kleonai területén, Argos szomszédságában, az Apesas hegyén tisztelt Zeus tiszteletére tartották a versenyeket. A vallási háttér hasonló az olympiaihoz. De Zeus, akié a dülő sátorként hajló Apesas-rom ferde tetőlapja Kleonai felett, távolabb van innen, a versenyeket alapító Adrastos hős emléke, és a kígyómart gyermeké, akinek a halála a legenda szerint a versenyalapítás oka volt, jobban a halott-kultusz felé színezi a hely vallásos hangulatát. Az Isthmos, a két tenger közötti földszoros, Poseidon hatalmi szférájába tartozik. A versenyek Korinthos közelében, Poseidon szentélye mellett, az ő tiszteletére folytak. Halott-kultusz és Poseidon animálisabb, elemibb alakjának uralma nem vallanak arra a szellemiségre, amelyre Zeus mindent átható jelenléte Olympiában. Bár a nemeai és isthmosi versenyek legrégebb történeti dátuma elég kései időre: a 6. század elejére esik, mégis úgy látszik, mintha fejletlenebb fokon valósítaná meg ugyanazt, amit Olympia.

Delphoi a görög egységet hordozó versenyterek között nem mint versenyter mérközött Olympiával. A múzsái versenyek mellett akkor rendeztek itt először atlétikai versenyeket is, amikor már ezek alkották — Olympia példaadó hatására — a görög egység elfogadott kötelező formáját, s a Delphoiból kiinduló szellemi egységesítő hatás ebben a formában is bizonyítani akarta jelenlétét: azt, hogy Delphoi hasonló görög értelemben, mint Olympia — az állam-egyénségek szabadságának érintése nélkül — középpontja a hellénségnek. Ez a 6. század elején történt, amikor a Szent Háború már gyakorlatilag bebizonyította

Delphoi középpontiságát: kezdeményezőjének az athéni Solont emlegetik, nagy része volt benne Sikyon hatalmas tyrannusának, Kleisthenesnek, de viselték tulajdonképpen Thessalia s az egymással szomszédi szövetségben — amphiktyoniában — élő többi északi államok. Ok szereztek meg Krisának, a Delphoi kapujában vámot szedő kikötővárosnak az elpusztításával a szent hely szabadságát és ők biztosították odalent a Szent Síkon az igazi versenyteret. A kőből kivágott stadion odafent, az Apollon-templon felett későbbi korok versenyjátékainak színhelye volt.

Középponti fekvése Delphoinak csak akkor van, ha Észak-Görögországot is a görög történelem teréhez számítjuk. S ezt jogunk van tenni: az archaikus korban Thessalia hatalmi helyzete Lakoniáéhoz hasonló, a 4. századtól kezdve pedig északi görög területek — legvégül Makedonia — fokozatosan jutnak vezérlő szerephez. A fejezet elején körülírt területen azonban Delphoi határszéli fekvésű, és abban a sajátságos középpontiságban, amelyet kivívott magának, talán nemcsak annyiban van szerepe *északi* határszéliségének, hogy hatalmas északi-görög terület fekszik még mögötte. Fekvésének természeti fenéségét lehetetlen ki nem emelni, és még a legszigorúbban common sense-gondolkodású modern történetírók is felteszik a kérdést: nem ez magyarázza-e meg a delphoi jóshely bámulatos nagy hatását, híret és vallási jelentőségét? És kénytelenek azt a feleletet adni, hogy az egyetlen magyarázat Delphoi istene: Apollon.

A görögség e nagy istenségének lényegéhez nem a földhöz-kötöttség tartozik, hanem a *distancia*. Apollon a *távoli* istenség: jóságai messziről találunk, de messziről találunk nyilai is — biztos halállal. És az ő távola, ahonnan évenként eljött delphoi szenthelyét meglátogatni, az *északi* távol. A hyperboreusok „hegyeken túli“ (ezt jelenti e szó) távoli szellemország a ő birodalma: a tökéletes lét és az *euthanasia*, a boldog meghalás földje. Az apolloni tisztaságé, amely olyan, mint a napfény (innen Apollonnak későbbi azonosítása a Nappal), és mégis hideg, halálos tisztaság. A görögök a messzi észak hófényében ismertek rá a mithikus apolloni világra — akkor már, amikor a Fekete-tenger északi partján gyarmatosítottak. Az északiság Apollon lényében természeti kifejezése annak, ami ebben az istenben természetfölötti, vagy természetén túli. A tisztító és harmóniát teremtő szellem az, amit a görögök Apollon alakjában felismertek és tiszteltek.

Tisztelték dór területen egyebütt is, hiszen mint említettük, Herakles földi, és a földiségből az ég felé törő alakja mellett Apollon

előkelő istenisége is kifejezője a görög arisztokrácia világnézetének. Ő egyensúlyozza ki itt a Heraklestől nem idegen őskeleti, és a keletiséggel testvér ómediterrán szertelenséget. És tisztelték Apollont természetesen az iónok is. Egyetlen nagy görög isten sem törzsi isten. Ion területen Delos szigete Apolloné, ide jött el anyja, Leto farkas alakjában, hogy megszüljje isten-fiát, s ide jött el ő maga is, mint Delphoiba, a hyperboreusoktól, hogy az iónok ünnepejék. A monda szerint lebegő sziget volt ez, a valóságban kietlen kis sziget, apró hegyével, a Kynthossal elfekvő a tengeren, jelentéktelenül a sokkal hatalmasabb többi Kyklasok között. Pusztán befogadó: a szellem istenének befogadója Delos is, de szellemi középponttá olyan értelemben, mint Delphoi, sohasem lett. Mint jóshely mindig kisebb jelentőségű lehetett, és nem *irányító*. Talán mert itt a földes őserőknek olyan irányítására és kiegyensúlyozására, mint a „dór“ világban, kevésbé volt szükség.

Delphoi mint jóshely, nagy jelentőségű. De nemcsak mint jövőmondó, hanem mint irányító. A jövőmondásnak Delphoiban is, mint Olympiában, a földhöz kötött, chthonikus alapja van: ilyen szempontból ez a jóshely is a Földistenasszonyé, Gé-é vagy Themis-é (ezt a nevet mint a benne gyökerező jogok és törvények alapja viseli a Földanya). Apollon nem szorította őt ki és azt sem lehet mondani, hogy „a helyére lépett“. Gé-Themis tisztelete sértetlenül állott fenn Apolloné mellett, s csupán a jóslás természeti alapját jelentette, éppen úgy, mint a két forrás: a Kastalia és az Apollon-templom alapépítményébe is bevezetett Kassotis, és a Pythia maga, a jósnő, akinek női mivolta itt a forrásokkal együtt ugyanaz az elem, mint a Föld. „Ihletését“ a Pythia a föld alól előtörő gázokból merítette-e, amelyekről a kései antik szóbeszéd tud? A delphoi-i talaj ismerői, geológusok és ókortudósok, egybehangzóan tagadó választ kell hogy adjanak egyelőre erre a kérdésre. A Pythiának a Kassotis vízével való érintkezése azonban biztosan fontos feltétele volt a jósigék nyerésének. És végül a kultusz chthonikus gyökeréről tanúskodik az Omphalos, a köldök-dudorodást ábrázoló szent kő a templom belsejében.

A sajátóságosán apolloni Delphoiban ezen a chthonikus alapon nyugszik a jóslás, amelyben a valóságos vagy képzelt, de mindenestre mélyről jövő megsejtések az általános megtisztulás parancsaiá emelkednek. Így kell érteni azt, hogy Delphoi nagyságának a magyarázata maga Apollon. Az ő alakjában nyilatkozott meg a görögök számára a legtökéletesebb isteni tisztaság, amellyel szemben az ember

csak saját emberi mértékének korlátaira ismerhet rá, de ebben egyúttal a megtisztulás és harmónia lehetőségeire is. Attól kezdve, hogy Delphoiban Apollon tisztelői istenségük parancsát a *görög harmónia* követelményében felismerték, Delphoi a hellén világban, sőt még azon túl is, ameddig a görög szellem hatása eljutott, azzá lehetett, ami a középkorban Róma inkább csak szeretett volna lenni, mint valóban volt.

A delphoi papság jólérsütségét és okosságát csodálni lehet. De sokkal fontosabbnak kell tartani történelmi szempontból is az apolloni vallásnak azt a tisztaszellemű atmoszféráját, amely egyformán ihlette a Pythiát és az ő jóslatait formába öntő papokat. Ezek tisztában voltak saját mértékükkel is akkor, amikor a jóslatkérők ősvilági szerelenségét elsősorban azzal a tanáccsal fékezték, hogy „ismerjetek önmagatokra“ tudniillik arra, hogy mennyire semmi az ember az istennel szemben. A megtisztulás parancsa, amelyet Delphoi az archaikus korban olyan nagy tekintéllyel hirdetett, a chthonikus elemtől való megtisztulás kívánsága volt — de csak oly mértékig, ameddig ezt a természeti és szellemi görög élet kívánhatta. A vérség chthonikus kapcsolatán alapuló szörnyűségeknek: a vérbosszú gyilkos láncolatának megszakítása volt az egyik feladat, amelyet a Delphoiban öntudatra ébredt apolloni szellem világosan látott maga előtt, s amelynek a megoldása — amennyire sikerült — csak neki sikerülhetett. Az apolloniság legszigorúbb követelményeit a dór terület nyugati szélén a pythagoreusok valósították meg. Delphoi megmaradt azon a határon, ahol az apolloniság a vadságtól és keleti túlságtól visszatartó nemesi erkölcs.

Apollon történelemelőtti megérkezése Delphoiba — egy feltevésszerint a „kései minosi“ korban — a görög történelem számára jobban meg nem közelíthető, és részleteiben teljesen ismeretlen. Apollon mithikus harca a kígyóval a hely birtokáért, amely ennek nyomán a Pytho nevet kapta, történeti eseménnyé — a chthonikus jóshelyet elfoglaló Apollon-vallás küzdelmévé — minden további nélkül át nem értelmezhető. Ennek az elterjedt modern felfogásnak egyetlen bizonyítéka sincs. Apollon kétoldalú, sötét, halálos elemeket is egyesítő lénye, amely Itáliába való első befogadása idején még farkasvonásokat is mutatott, a jóshely chthonikus jellegével nem áll ősi ellentétben. A „Poibos⁴⁴-nak, a tiszta és megtisztító istennek kinyilatkoztatás-szerű teljes felragyogása tisztelői előtt, felismertetése általuk abban az alakjában, amelyben a görög történelem folyamán működik: ez volt a döntő történelmi pillanat. De a történelem számára ez sem meg-

ragadható, csak következményében, Delphoi erkölcsi hatalmában és hatásában válik észrevehetővé.

Egy döntő lépés e hatalom és hatás érvényesülésében mégis megfogható. A Szent Háborút Delphoi szabadságáért megvívó államok szövetsége, a már említett „Amphiktyonia“ Demeternek a Thermopylai közelében, Anthelában álló szentélye körül csoportosult. Demeter a Földistenasszonynak legteljesebb és leghatalmasabb személyiségű formája. A hozzátartozó férfi-isten, Poseidon, nem fölötte áll, hanem mellette, a föld, a szigetek és hegyeik meg-megrendülő belsejében, s annak a nemesebb állati termékenységnek a szférájában, amely ennek az istennek és istennőnek ősi mén- és kanca-alakjában jut kifejezésre. Demeteré és Poseidoné a talaj maga, a gabonatermő föld és a szikla, amely alapja a tengernek is. Tiszteletük nem szellemi: az őstalaj tisztelete. A szövetségesek — az „amphiktyones⁴⁴: a középgörögországi és thesszaliai törzsek — ezen az őstalajon érezték magukat egymáshoz közel, nem szellemiekben. A Földanyához való közös vonatkozásban tudták egységüket. Amikor azonban a Szent Háború után Anthelán kívül Delphoi is ünneplőhelye lesz az Amphiktyoniának, egy szellemi isten magasabb szférájában jön létre az előbb még súlyosan a „földhöz tapadt“ egység. A kapcsolatnak régibb alapját sem adják fel. Delphoi az előbbivel egyenrangú második kultuszközéppontja a szövetségnek. De a *szellemi középpont* — vallási alapon és értelemben, az előbb megjelölt mértéktartással a szellemiségben és a szellem hatalmi vágyában is — ezzel megjelenik a görög történelemben. Ahhoz a szellemi egységhez pedig, amelynek a középpontja Delphoi, Kleisthenes Sikyonján kívül hozzátartozik — ez nem kétséges — Athén is.

ÖTÖDIK RÉSZ

AZ ATHÉNI VILÁG KIBONTAKOZÁSA

ELSŐ FEJEZET

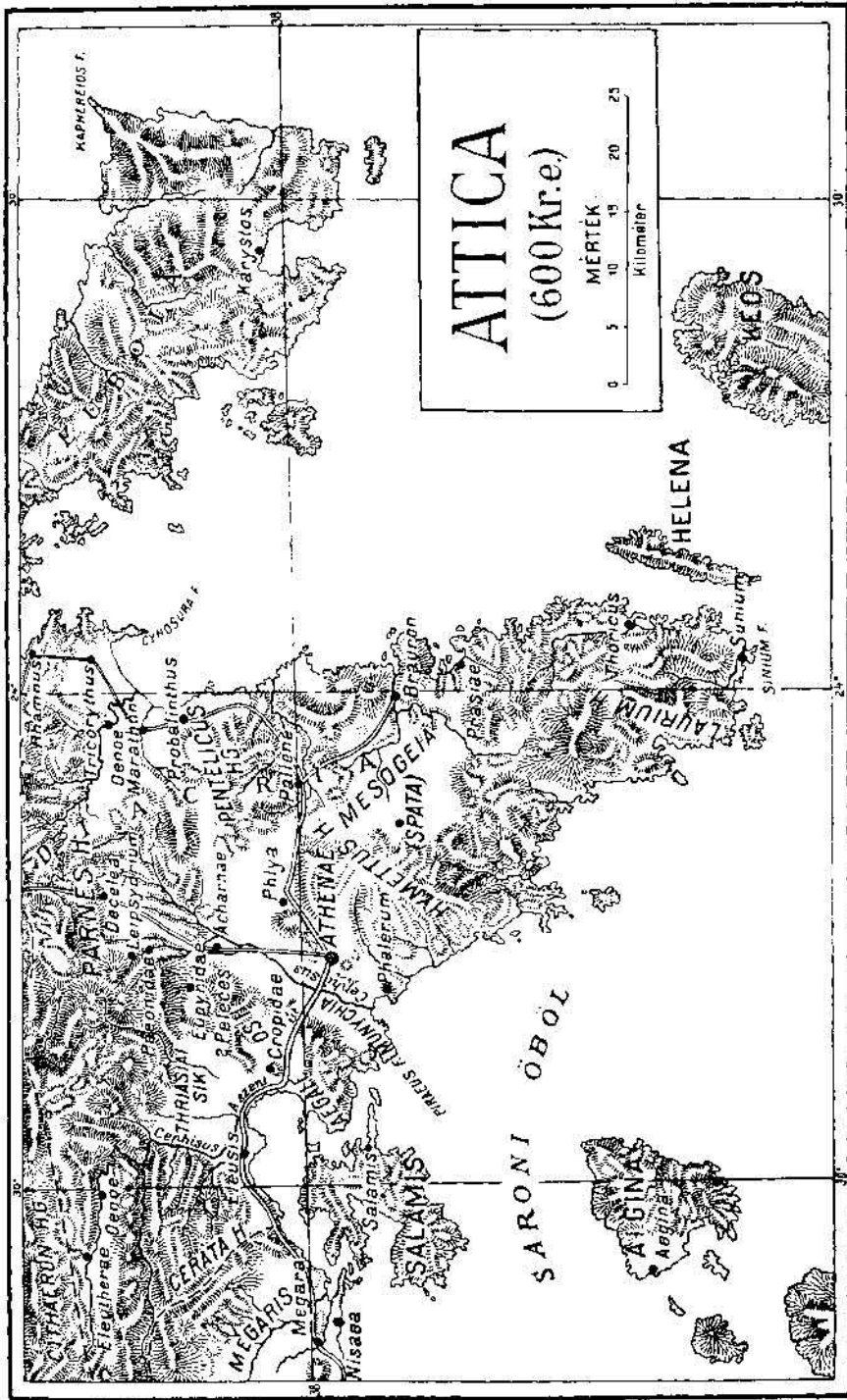
ATTIKA ÉS ATHÉN

A görög világ ión és dór arculata mögött mindaz, amiből Athén nagyszerűsége már az archaikus kor derekán kibontakozásnak indul, kezdetben észrevétlenül húzódik meg. Forrásaink bővebben szólnak a legrégebb időkről itt, mint másutt, s egyelőre egy önmagában véve is érdekes állam belső történetét ismerhetjük meg belőlük.

Maga a földdarab, amelynek életegysége jut kifejezésre Athén városában: Attika mintha csak függeléke volna a „dór“ világ tömbjének. De egyúttal fel nem adott nyugati hídfőállása is a szigetein és keleti nagy városaiban, Miletosban és Ephesosban, uralkodó ionságnak. Tehát ugyanakkor, amikor átmenet, középpont is Kelet és Nyugat között. Athén — földrajzi helyzeténél fogva — a középpont, egyelőre azonban csak a hozzátartozó földdarabnak, Attikának a középpontja. Egysorban kell említenünk Olympiával, mert Athén a görögség agónisztikus városa, és Delphoi-val, mint a „szellem“ városát, de egysorban Spártával is.

Amint Spárta uralkodó hely a görögségben és nem a görögség felett, Athén is ugyanúgy marad meg a görögség történelmi testén *belül* uralkodónak — egészen Platónig (ezért lehet és lesz versenytársa Spártának). Agon-jai — azok, amelyeknek az uralkodóhelyzetért való nagy történelmi agon a továbblendülése — egy a „dór“tól és ióntól elkülönülő világ versenyei, „szellemben“ — Sokrates és Platon előtt — nem apolloni, hanem az a szellem, amelynek valóságát a város (görög nevén Athenai) istennője, Pallas Athene fejezi ki.

Attika, amely e külön világnak hordozója, Görögország területéhez viszonyítva, elég nagy földdarab. Nem egészen akkora, mint

Lakonia (csak 2500 km²), de kevésbé olvad belé a görög szárazföld egységébe, mint az a Peloponnesoséba. Külön félsziget legalább — ha nem is sziget, amivé tenni földjüket élt a vágy az athéniakban. Parti ország: tele a tenger jelenlétével. Es csodálatosan atmoszférikus ország. Talán még csak a Provence azúr-partja hasonlítható hozzá, de ez az összehasonlítás sem meríti ki Attika tiszta „légköriségét”. Hozzá kell venni Felső-Engadin vagy más magas alpesi vidék világosságának, könnyű levegőjének a hatását. A majdnemhogy érdes frissességű föld, uralkodó túlevelűjével, az aleppói fenyővel, nagy területeken vöröses színeivel, hegyeinek híres zárt és éles vonalaival, ennek a világosság- és levegő-uralomnak hűsége szolgálatja. A délelőtti nap ragyogásában alámerül, szinte eltűnik, s az előrehaladó délutánnal merül fel újra, teljes, hamvas szépségében akkor, amikor a napnyugta ibolyaszín viszfényében fürdik. Ibolyaszínű a hó viszfénye is, amely télen olykor, futólag, a sík területeket is elborítja, s ez az uralkodó színe a virágoknak, amelyek az elpárolgó hó nyomában, gyakran mellette már, birtokukba veszik. Ez a szín is és a virágok is jellemzik Attikát.

Es e félsziget, amely úgyszólván csak a tér, az atmoszféra — a búvóhely is. Termékeny lapályok és az Athén mögötti művelésre alkalmas emelkedő vidék Attikának kis részét teszik. A nagyobb rész hegyek és fennsíkok nehezen járható magányossága. A hosszú partvonalnak kevés az öble és szinte azt mondhatni: alkalmas a kietlenségre. Ha az őslakoságnak önmagától magva nem szakadt, ez a föld mindig nyújtott neki nagy területeket a visszavonulásra. Attika görögországi mediterrán lakóinak nyoma megmaradt a földrajzi nevekben és az archeológiai emlékekben. A régi Acharnai melletti mykenai típusú kupolásír arról tanúskodik, hogy ezen a helyen a halottkultusz tovább folytatódott a görög időkben. A nyelvtudomány egyes helynevekből arra következtet, hogy az őslakóknak valamelyik rétege az etruszkokkal volt rokon. A helyzet általában hasonlóan látszik ahhoz, amelyet Toscanából ismerünk: az indogermán bevándorlóknak később elért magas kultúrája erős mediterrán alaprétgen nyugszik Attikában is. Ez a föld mintha egész történelmén végig megőrzött volna valami ősvilági vonást. Tisztára görög föld — a leggöröggebb talán —, amelynek az ión és dór világtól körülvelt ősi különálló helyzete Árkádiára emlékeztet. Attikában azonban az ősi földből a legmagasabb műveltség sarjad. Ebben mindvégig megmarad valami zártság, amely nem a szellemiségben föl nem olvadó földesség lomhasága, hanem egy ősrégen megtermett forma szabályozó hatása. Az attikai

földnek egy szerencsés néplényeg kialakításában, és ezen keresztül e forma létrehívásában nagy szerepe volt.

Az athéniak nem is bevándorolt őseik hódítói múltjából merítik nemzeti büszkeségüket, hanem abból, hogy autochthon-ok, földjük szülöttei. Ión, az ión törzs megszemélyesítője és névadója, Attikában nemzeti hős. De jellemző, hogy az athéni királyok mondái történetében nem mint honfoglaló szerepel, hanem mint befogadott és elfogadott hadvezér.

Athén akropolisához Pallas Athene és Poseidon versenyének mithosza fűződik: ebben az istennő győzött azzal, hogy az olajfával ajándékozta meg Attikát. Ő lett a hely és az ország úrnője, ahol az ő jelenlétét tükrözi e tápláló és áhítattal megbecsült fa. Közvetett adatot honfoglaláskori eseményekről ebben a mithoszban éppoly kevésbé lehet látni, mint Apollonnak a Pytho felett aratott győzelmében, amelyről Delphoival kapcsolatban szoltunk. Nem eseményt, hanem valóságot fejez ki a mithosz: itt is a „szellem“ uralmát a poseidoni valóságszféra felett. E szférát Delphoiról szólva jellemeztük. Attikát is Demeter és Poseidon világa szövi át és veszi körül. Demeter legszentebb helye az Athénnel nyugaton szomszédos thriasi síkság átellenes sarkában Eleusis: Attika egységébe aránylag későn és nem ellenállás nélkül olvadt bele. Poseidon, akit *tisztel* Attika is, tőle északon *uralkodik*: Boiotiában, délen pedig, Kalauria szigetén, a szentélye tengeri szövetség székhelye, amelybe a 7. században Aiginával s a Saroni- és Argoliszi-öböl városaival együtt belétartozik Athén is. Ez az a háttér, amellyel szemben Pallas Athene győzelme és uralkodóhelyzete az athéni akropolison azt fejezi ki, ami Athénre a legjellemzőbb.

A „szellem“ uralkodik Attika felett, de a „pallas-athenei“ szellem. Nem a „távolit“ megtisztító, redukáló, megsemmisítő, önsemmiségünk tudatára ébresztő apolloni szellem, hanem a „közeli“, „die Immernahe“ — így fejezi ki Athene istennő lényegét, aki a legszebben írt róla. Az otthon tisztaságának és gondoskodásának a szelleme, az otthoné, amely tere és biztos alapja messzesugárzó működésnek, valami védelmezően körülvevő, de mással körül nem záró, mint a saját talajhoz való tartozás törvényével. Ennek a szellemnek az alkotása az athéni állam, amely éppen mint az „otthon“ magasabb realitása lesz mindjárt kezdetén a legtisztább, a legszellemibb „állam“. Athén szellemi életének ez az állam kongeniális tere volt, tápláló atmoszférája és szükségszerű kerete. Ezért lesz úgy azután, hogy „az athéni állam összeomlásával a peloponnesosi háború utolsó évében a nagy költészet és történetírás hirtelen véget ér“. És ezért ölti fel

Platónnál az athéni szellemiség átköltözése egy földhöz nem kötött apollóni távlatú térbe — aminek erre meg kellett történnie — egy új, szellemi „államalapítás“ képét.

MÁSODIK FEJEZET

A SOLON ELŐTTI ÉS SOLONI ATHÉN

Az athéni állam megalapítása a mondái történelemben Theseus nevéhez fűződik, s a theseusi tett emlékét Athén a Synoikia ünnepében őrizte. Ez a vallási cselekménnyel mindig újra és újra megjelenített mithikus esemény volt a synoikismos, az ideális, pusztán szellemi „összetelepülés“ amelynek eredményeképpen Attika valamennyi közösségéből egyetlen, a közösségek fölött álló „állam“ lett: Athén. Nem a kőből épült Athén, amely ezt az államot csak egyetlen egyszer fogadta egészen falai közé, a peloponnesosi háború alatt, s akkor rögtön be is bizonyosult, hogy e szellemi államnak a megtestesülése a bukását jelenti. Athén, akropolisával és agorájával ennek az államnak csak szimbóluma volt és életmegnyilvánulásainak helye. A tőle legtávolabb fekvő attikai falu lakója egy magasabb értelemben volt athéni, olyan falvaké is, amelyek azelőtt külön „polis44-t, s négyes szövetségben például „Tetrapolist“ alkottak, mint Marathon, Oinoé, Probalinthos és Trikorythos a keleti part közelében. A régibb különállás ténye nem kétséges: az egyesülés ünneplésében annak az új valóságnak áhítatos megbecsülése rezeg tovább, amely az előbbi állapotot felváltotta. A történetírók ma hajlandók feltételezni, hogy a synoikismos egy lassú, kb. Kr. e. 1000-tól 700-ig tartó folyamat eredménye. Athén történelme a 7. századtól kezdve természetesen egészen mást mutat: az állam belső szerkezetének alkotói és újraalkotói mindig igazi pallas-athenei szellemű nagy emberek voltak, a vak történelmi „folyamat4 mindig e szellem alkotásai ellen dolgozott.

Ilyen „folyamat4 volt egy vagyoni arisztokrácia kifejlődése és csoportosulása Athénben, amely mint „város“ (astü: ugyanaz, mint Latiumban az urbs) a falusi Attikában, magába gyűjtötte az eleve-nebb szelleműeket és hatalomra vágyóbbakat, a „városiakat“ (astoi), szemben a vidéki „néppel“ (demos).

Athén a délnyugati part legjobb kikötőihöz, a phaleroni és a peiraieusi öbölhöz közel épült, de elég távol a tengertől, hogy kalóz-

támadásoknak, hajós hódítók rohamainak közvetlenül kitéve ne legyen. Mint királyi székhelynek nagy mithikus múltja van és ennek megfelelő történelemelőtti emlékei: mykenai típusú „palota“ nyomai az Akropolison. Királymondáinak erősen hieratikus a stílusuk. Az első király, Kekrops, természetesen igazi autochthon, kinek chthonikus lényét és eredetét félig kígyó-, félig emberalakja juttatja kifejezésre. De semmi sem jellemzi annyira az athénieknek őskirályaikról való felfogását, mint az utolsó királyukról szóló monda: Kodros, aki életét hazájáért áldozta fel, túlságosan jó volt, semhogy utána más király következtessek. A Medontidai családjából kikerülő uralkodóknak, akik kezdetben még életük végéig gyakorolták a hatalmat, osztozniok kellett benne egy — nem tudni, mióta — fennálló hivatal viselőjével, a polemarchos-szal („hadvezetővel“). A királyság helyére lép a végül már csak egy évre választott archon-ok tiszte. Az évnek nevet adó archon eponymos mellett azonban a polemarchoson kívül ott áll a régi király vallási feladatait teljesítő basileus mindvégig. És e három archonhoz csatlakozik még a hat „törvényhozó“ (thesmothetes). Tehát végeredményben egy kilenc archonból álló testület vezeti az athéni államot, e kialakult formában valószínűleg már a 7. század közepe óta. A később olyan nagyjelentőségű ekklesia, amely bizonyára az archonokat is választotta, ekkor még nem az egész athéni nép gyűlése: a legalsó néposztály nem kapott helyet benne. Az Areios pagos szikláján a Föld bosszuló Istennőinek akaratát végrehajtó és szelídítő öregek Tanácsa pedig mintha féllábbal még a chthoni, történelemelőtti szférában állana.

A királyság átmenete az imént leírt többtagú archonság intézményébe feltételezi az arisztokrácia hatalmának növekedését. Ez az arisztokrácia nemzetségek, genos-ok, vérségi kötelékén alapult. Attika népének ősi megoszlása négy törzs (phyle) között, s mindenegyestómé 3—3 *phratría* közt, nem szorítkozott pusztán e nemzetségek *tagjaira*. A *phratría* magasabb kötelék volt, mint a vérségi, jóllehet a szó a latin *frater*-rel rokon és „fivérek“ csapatát jelenti. Benne a „fivérség“⁴ mint tiszta férfi-kapcsolat s nem mint az anyaméhen keresztül vezető vak összefüggés jut kifejezésre. Ilyen összefüggésben állottak a genos-ok tagjai: a gennetai vagy homogalaktes, az egy anyatejet szívók. A 12 *phratría* valamelyikébe azonban minden attikai férfi belétartozott, ha nem is volt genos-nak a tagja. *Phratría*ba Apatúria ünnepén vették fel a gyermekeket, Zeus *Phratrios*nak és Athénének bemutatott áldozat után. *E két nem-chthoni istennek és a synoikismos szellemének felelt meg ez a kapcsolat. Nem állt ezzel ellentétben a*

nagybirtokos nemesek (eupatridai) s velük szemben a földművesek és kézművesek vagyoni különbsége. De ebből táplálkozott az a „folyamat4, amelyről már említést tettünk.

A vagyoni különbség fontossá válása a jellemző erre a folyamatra. A 7. század közepén már megvolt az a négy kialakult vagyoni osztálya Attikának, amelyet Solon törvényhozása e század végén feltételez. A legfelső osztály az „ötszáz mérősök44-é (pentakosiomedimnoi). Ezek azok a birtokos nemesek, akiknek évente ennyi mérőnyi gabonájuk termett. Hogy ezt a vagyoni színvonalat mások is, mint az eupatridai elérhették-e, nem lényeges kérdés. Ennek a bevételnek az alapja általában történelmi — hódított vagy egy előbbi uralom idejéből fegyverrel megtartott — birtok lehetett. A legmagasabb hivatalok viselőit ebből az osztályból választották. A következő osztályt a „lovagok“ (hippeis) alkották, akiknek a vagyoni helyzetük megengedte, hogy szükség esetén lovon szálljanak hadba. Politikai jogai voltak még a „két ökröt tartók44 (zeugitai) osztályának is. A legszegényebb athéni polgárok, a thetes, politikai jogokkal nem rendelkeztek. De rajtuk is nyugodott a lassan kifejlődő hajóhad terhe. Ennek a szempontjából mind a négy törzs 12—12 naukraria keretei közt oszlott meg, s ezeknek talán mindegyike kiállított egy-egy hajót. Az athéniak ekkor még Salamis szigetét sem vették birtokukba. Velük szemben a tengeren Aigina uralkodott. Onnan vették át a 7. század folyamán pénzük mértékét. A pénz használata tette a máris fontossá vált vagyoni különbséget a synoikismosban, phratriákban ható forma rombolójává.

A nagy vagyon előnyeit felismerő, vérében örökölt becsvágyat hordó és városiasán ürge szellemű athéni arisztokrácia ekkor már megkapta kívülről az ösztönzést a kor nagy kalandjának, a tyrannis-nak, a megkísérlésére. A szomszédos Megarában is tyrannosé volt a hatalom. S a tyrannis szívesen hozott létre és támogatott a közelében hasonló uralmat. Megara urának, Theagenesnek veje, Olympia-győztes fiatal athéni arisztokrata volt, vállalkozott az agonra. Különös, fojtott és elfojtó verseny színtere ekkor még Athén, nem a nagy polgári agonoké, amelyeket majd a sikeres tyrannos, Peisistratos szabadít fel. Az arisztokrácia családjai egyelőre abban versenyeztek, hogy megakadályozzák egymást a tyrannisban. Kylonnak, Theagenes segítségével, sikerült elfoglalni az Akropolist, de ennél több nem. Ő elmenekült, s híveit nem védte meg sem Athena Polias oltára, sem az Eumeniseké az Areios pagoson. Mekkorra dühölthette el a majdnem elnyert győzelem miatt Megakiest, az év archonját az Alkmaionidai becsvágyó nemzetségéből, s az ő oldalán állókat, hogy a szent helyeket a Kylon követőinek lemészárlásával

szennyezték be! Ezért az egész nemzetségnek számkivetésbe kellett mennie. Legfelül állók árulták el, hogy legbelül nem kötik őket olyan íratlan törvények, amelyeken az athéni állam nyugodott. Ezek a törvények azonban erősebbeknek bizonyultak náluk.

Az athéni állam és élet organikusságáról elég világos tanúbizonyítást tesz az, hogy rendszeresebb törvényhozásra először körülbelül ugyanekkor kerül a sor. Ebből az időből való Drakon hírhedt törvényhozása, amelynek kezdetleges nyerségeit az utókor bizonyára túlozta. Foglalkoznia kellett vérbűnökkel, az emberölés különböző fajaival, s bevinni a jog szempontjait oda, ahol az isteni és emberi bosszúlok csak a kiontott vért látták. Az 51 tagból álló Ephetai bírósága, amelyet Drakon ebből a célból felállított, csak gyilkossági ügyekkel foglalkozott, s ebben különbözött az areiospagosi legfőbb államtanácstól.

A vérbosszú romboló hatását ilyen nagy gonddal — és egészen Dephoi szellemében — igyekezett az athéni állam kiküszöbölni. A pénz használatával megkönnyített vagyongyűjtés és eladósodás rombolásának azonban semmi sem vetett gátat — egészen Solonig. A pénz még kevés volt, és drága. A kisbirtokos gyakran került abba a helyzetbe, hogy kénytelen volt kölcsönt felvenni a nagybirtokostól. Megarával — a Kylont segítő Theagenessel — való háborúskodás károkat, Athén első gyarmati vállalkozása: Sigeion megszerzése a Troasban, új terheket jelentett. Azok pedig, akik terményeik egy hatodát fizették bérül a nagybirtokosoknak, a félig-meddig jobbágysorban dolgozó hektémoroi, kezdetül fogva adósi viszonyban állottak velük szemben. Ha a hitelező földre adott kölcsönt, zálogba vette a földet, amelyet az adós azután visszaválthatott. De míg ezt meg nem tette, birtokon kívül maradt. Az adós saját személyében is birtokba vehető volt, ha fizetni nem tudott: rabszolgasorba került. Ugyanakkor, amikor a Kyloneion agos, a Kylonnal kapcsolatos szentségtörés fertőzete az athéni lét belső szerkezetének lazulását érezte a megrendült és tisztulási szertartásoktól gyógyulást váró lelkekkel, zálogjelző kövektől fehérlettek a földek, Attikában vagyontalanná és rabszolgává tett polgárok hagyták el birtokukat és hazájukat. A „nép“ — többé nem mint vidéki nép a vezető városiakkal szemben — jelen volt már Athénben és vezérére várt, aki megmenti a rabszolgaságtól, alakító-jára, aki megőrzi attól, hogy formátlan „tömeg“ legyen. Solonról mondja Aristoteles, hogy „a nép első vezére ő lett“. Vele kezdődik el az athéni demokratia története, azé az államformáé, amelynek a lényegéhez tartozik (Thukydides megfogalmazása szerint) „az első ember uralma“ a nép fölött.

Athén történelme azzal a különös élménnyel szolgál nekünk, hogy eddig a pontig adattöredékekből kell összeállítanunk, és itt egyszerre csak a főszereplő maga kezd beszélni, és rajta keresztül üdén és frissen az athéni, a pallas-athenei szellem. Sőt Solon reánk maradt költeményeiből, amelyekre célszó, kiderül, hogy tulajdonképpen ez a szellem a főszereplő: nem „a szellem“ általában, hanem az, amely formája az attikai kultúrának. E kultúra eddig nemcsak immans volt, — a közösség életét túl nem lépő — hanem számunkra néma is. Stílusát szinte csak a tájról és gyér alkotmánytörténeti adatokról olvashattuk le. A híres athéni fazekasság művei ugyan korán eljutottak messze földre. De az óriás DipyIon-vázák geometrikus formába sűrített emberi mozgalmassága mintha az egész egykorú Görögország heroikus életteltségét fejezné ki a merev vonalakban is attikai közvetlenséggel: ilyen lehetett az arisztokratikus uralom fénykora, a 9. és 8. század. A 7. század vázái a keleti motívumok beözönlését mutatják. Az ión világ műveltsége látszólag birtokába vette Athént, amely maga is iónságot hangsúlyozza ekkor: „Tudom, látom, — és a szívemben fájdalom van — hogy legidősb országa Ióniának lehangyollik“ — mondja róla Solon. A magasabb életszínvonal formái iónok: a ruházat és a költészet is. Solon ión nyelven, ión versmértékű költeményekben mondja ki azt, ami hamisítatlanul attikai.

Életérzésben Solon szembenáll az ión világ szellemével. Vitázik a szerelemnek élő és korán halni kívánó Mimnermoszal: az életörömmel csak tetőpontokat óhajtó szédületétől visszariad. És ugyanez az életérzés borzad vissza benne a vagyonszerzés vágyának hasonlóan szédületes sodrától: „A gazdagságnak nincs látható végső határa az emberek számára. Mert akiknek most közöttünk legtöbb a vagyonuk, kétszeresen rohannak utána. Ki lakathatná jól valamennyit?“ Közvetlenül érezzük Solon e soraiból annak a „folyamatnak“ végzetessé nőtt rohamát, amely az ión világon szabadon árad el, de Athén zárt formáját szétrombolással fenyegeti. „Városunk sohasem pusztul el Zeustól rendelt sors és a boldog istenek szándéka szerint: olyan hőselkű rá ügyelő: hatalmas apa lánya, Pallas Athene tartja fölője kezét. Elpusztítani maguk akarják nagy városunkat esztelenségükben polgárai, akik a pénznek szolgálnak. A nép vezéreinek elméjét nem az igazság irányítja: készen is áll nekik, hogy sok erőszakosságukért megszenvedjenek! Mert nem tudják kordában tartani jóllakottságukat és ami már itt van: a gyönyörűséget széppé tenni nyugalomban lakva lakomát. . .“ Ilyen hangokkal szólaltatta meg Solon azt a szellemet, amely most már nemcsak benne ébred önmagának tudatára.

Ez a legutolsónak idézett költemény az Eunomia, a jótörvényű állapot dicséretével végződik. Es Solon valóban adhat is törvényeket Athénnek. A Kr. e. 594-3. (vagy 592-1.) esztendőben archon epónymos és valószínűleg több évig is az állam törvényeinek teljes hatalmú alkotója.

Minden év archonjának első hivatalos megnyilatkozása a birtoklási statusquo sértetlenségének deklarálása volt. Solon ezt olyan formában tette meg, hogy mindazt a változást, amelyet Attika birtokmegoszlásában zálogolás okozott, és minden adósságból származó szabadságvesztést semmisnek nyilvánított. Az attikai föld ezzel egyszerre „lerázta terhét“ (seisachtheiá-nak nevezték el ezt a régi állapothoz visszatérő megújulást) és Solonnak amikor a régi alpra épített, csak azzal az újjal kellett számolnia, ami természetes és megváltozhatatlan volt. (Úgy látszik, ez a legnagyobb államférfiúi képesség: megkülönböztetni az időben természetesen nőttet attól, ami a velezáró bomlás puffadása). Solon az arisztokratikus Athén konzerválója. De szigorú kötelekein lazít. Két szempontból is lehet ezt a lazítást tekinteni: szerveket adott a formátlan sokaságnak, hogy organizmus legyen belőle és lehetőséget, „hogyan meg nem született nagy emberek teret kapjanak megteremni és nőni“. Athén formájához tartozik, hogy mind a két szempontnak helye van benne. A „demos⁴⁴ és „nagy ember“ együttesének megszűntével megszűnik a klasszikus athéni demokratia, s ami helyére lép, az ochlokratia, már nem az athéni forma, hanem csak romja neki.

Az athéni demos egyik szerve, az ekklesia, Solontól kezdve valóban ez: az egész athéni nép tisztviselőket választó és törvényerejű határozatokat hozó gyülekezete. Solon ugyan megtartja az athéni polgárság előbbi, négy osztályra való tagolását, sőt nem lehetetlen, hogy az egyes osztályok vagyoni cenzusának pontos megállapítása tőle származik: de az addig kizárt thètes osztályát ő bocsátja be a népgyűlésbe. A demos másik szervét Solon a Heliaia intézményében teremtette meg. A nép valamennyi osztályából kisorsolt esküdtszék volt ez, amely minden sérelem ügyében ítélt. Az archonok döntéseit is meg lehetett fellebbezni nála és felelősségre vonta a lelépő hivatalnokokat is. A sorsolást Solon nemcsak ennek az esküdtbírósnak a kijelölésére alkalmazta. Archonok továbbra is csupán a legmagasabb vagyoni osztályból voltak választhatók. A népgyűlés mind a négy törzsből 10—10 archonjelöltet választott, és e 40 ember közül sorsolták ki a 9 legfőbb hivatalnokot. A hagyomány a négyszáz tagból álló tanácskozó testület, a bule felállítását is Solonnak tulajdo-

nit ja. Az Areios pagos Tanácsának, amelybe tagul az archonviselt athéniek kerültek, már ekkor pusztán az a hivatás maradt volna, hogy az alkotmány és a törvények őre, a hivatalnokok ellenőrzője és a polgárok cenzora legyen. A bule tagjait is választották — valamennyi osztályból, kivéve a thetes közül — és lehetséges, hogy itt is szerepelt a sorsolás.

A sorsnak ez az igénybevétele nem szélsőségesen demokratikus magatartás. Solonnál ilyesmiről szó nem lehet. Vallásos elismerése ez egy emberen túli tényezőnek, a kozmikus történések belévegyítése az emberi szándékosságba, ösztönös bizakodás abban, ami a leglelkiesmeretesebb észember-törvényhozót is nyugtalanítja: a véletlenben. Ugyanilyen csodálatos kozmikus bizalom és biztonságérzés jele az is, amely kisorsoltakra — de olyanokra, akik esküjükkel a Kozmosz hatalmainak kötelezték el magukat — rá meri bízni a legfőbb bíraskodást. Ez a bizalom egyúttal az egész athéni nép bizalma, számára az állami életnek ez az összefonása az emberfeletti világgal erős támaszték. Az archaikus Athén még mélyen benne gyökeredzett az emberfeletti a világban. Es Solon e mellett gazdasági, pénzügyi és jogi újtó is. Olyan pénzegységet honosít meg, amely Athént az Aiginával való kapcsolatból kiszakította és Korinthos s Euboiá kereskedelmével kötötte össze mindaddig, amíg Peisistratos athéni méretű pénze a teljes önállóságot kifejezésre nem juttatta. Eladósodott athéni polgár rabszolgának többé eladható nem volt. Lehetetlenné tette Solon törvénykönyve, amelynek teljességét, egyszerűségét, hajlékonyságát és az utókorra nézve: mintaszerűségét joggal emelik ki.

Solon az ókor számára a hét bölcs egyike volt. Bölcsességét látták abban is, hogy törvényhozói tevékenysége végeztével a politikai élettől visszavonult. Ő nem óhajtott tyrannos lenni. „A népnek megadtam annyi tiszteletet, — mondja visszatekintve — amennyi elég neki: méltóságából sem el nem vettem, sem hozzá nem tettem. Akiknek pedig hatalmuk volt és vagyonuk miatt néztek rájuk tisztelettel, azokra is úgy gondoltam, hogy ne érje szégyen őket. Közibük álltam erős pajzsot tartva mindkettejük elé, s győzni nem engedtem egyiküket sem az igazság ellen.“ Iambosaiban és tetramétereiben még erősebb hangon védekezik: „Ha kímélettel voltam hazám iránt, tyrannishoz, durva erőszakosságához nem nyúltam beszennyezve s megcsúfolva vele híremet: nem szégyellem. Annál magasabban állok így az összes emberek felett“. De a sárkány magnak, amelyet a kor szele beléje vetett, attikai földből is ki kellett kelnie. Nyugtalan idők következtek. Valami készült még, aminek időszerűségét Solon törvényhozása nem vette el.

Ő maga is megjelent még egyszer az élen — egy költeménnyel, amely régi athéni vereségekből támadt tartózkodást tört át és győzelmes rohamot indított Salamis ellen. És még élt Solon, amikor a sárkánymag kicsírázott Peisistratos tyrannisával (első ízben 561—560-ban Kr. e.).

HARMADIK FEJEZET

PEISISTRATOS

Solon törvényhozói működése befejeződött a Kr. e. 6. század első évtizedével. A Peisistratos uralomra jutását megelőző idők zavarosságát már Aristoteles teljes biztossággal kiolvashatta az archonok névsorából, amely Athén történetének vezérfonala az utókor számára. Két évet — a Kr. e. 590-89 és 585-4-et — az anarchia szó jelez benne. Annyit jelent ez, hogy nem volt archon. Erős pártok kialakulása ebben az időben megérteti, miért nem sikerülhetett archont választani. Szemben állottak egymással a földbirtokos Síklakók (pediakoi) a tengeri és kereskedelmi érdekeltségű Partiakkal (paraloi). Ezekkel szemben pedig — úgy látszik — Peisistratos szervezte meg a keményebb Hegyilakók (diakrioi) pártját. Az anarchia után Damasiasnak két évig és két hónapig sikerült archonkodni. Tyrannisra törekedett-e? Magatartását így értelmezhetjük, s harmadik évének hátralevő idejére 10 archont választottak: ötöt az eupadridai, hármát a parasztok (agroikoi), kettőt az iparosok (demiurgoi) sorából. Csupa megoszlás az athéni társadalmon keresztül-kasul. A régi törzsi, nemzetségi, phratría-szempontra és a vagyoni osztályokon kívül íme még két szempont érvényesülése. Úgy látszik *minden* szempontnak érvényesülnie kellett, mert — amint e kornak az a kitűnő összefoglalója mondja, akit e fejezetben kevés kiegészítéssel követni óhajtunk — „még nem tudta átfogó szellem kihasználni az új nagy lehetőségeket.“ Ez az átfogó szellem jelentkezett Peisistratos személyében.

Attika keleti partjának „kietlenségre legalkalmasabb4 hegyvidékén, Brauronban volt otthon, ugyanott, ahol a szűz Artemis még medvék úrnője volt. A Neleidai nemzetségéhez tartozott. Sem Solon, sem ő, sem utánuk Kfeisthenes, akiben végre az Alkmaionidai nemzetsége lett Athén formálójává, sem a tetőpont Alkmaion-ivadékai: Perikies és Alkibiades nem törték meg azt az ősi attikai formakövetel-

ményt, hogy a „nép“ nagy „vezérei“ a legnemesebbek. Híressé Peisistratos abban a háborúskodásban lett, amelyben sikerült Salamist is Megara hatalmi köréből Athénébe átkapcsolni. Ő volt Nisaiának, Megara Salamisszal szembenfekvő kikötőjének elfoglalója. Olyan ember számára, aki mint Peisistratos, agonra vágyó erőktől feszült, ez az idő rendkívül csábító volt. Nem hiányoztak egyenrangú ellenfelek. Solon lehetővé tette volt az Alkmaionidai száműzött nemzetségének a visszatérést. Ezek a Partiakkal léptek szövetségre. Vezérük Megakies volt. Solonhoz és a mérsékelt soloni irányhoz ők állottak a legközelebb. Velük szemben a Solon előtti állapothoz visszatérni vágyó Síklakók küzdöttek az uralomért, élükön Lykurgossal az Etebutadai nemzetségéből. Peisistratos a sokkal szegényebb hegyi nemeseket nyerte meg magának.

Hogy e kor pártvillongásait mint kell elképzelnünk, arra nézve is tanulságos első lépése a tyrannis felé. Állítólag az ellenpárttól elszenvedett sebekre hivatkozva elérte, hogy a népgyűlés bunkós testőrség tartását engedte meg neki. Ezzel a testőrséggel foglalta el az Akropolist első ízben. Amikor elűzik, az addig ellenséges Alkmaionidai támogatása segíti újra hatalomra. Megaklesszel lép szövetségre, leányát veszi el feleségül. A visszatérés csele — vagy a róla szóló elbeszélés —, ismét jellemzően világítja meg a kort. Herodotos részletesen elmondja nekünk, mint vonult be Peisistratos ekkor Athénbe. Istennői termetű, gyönyörű attikai leányt felöltöztettek Pallas Athene módjára, elterjesztették azt a hírt, hogy az istennő maga hozza vissza Peisistratos Athénbe. Hírnökök jelentették be ezt hangos szóval a városban, s rögtön utánuk már érkezett is, Pallas Athenejével egy szekéren, a tyrannos. Herodotos együgyűnek találja a cselet és az athénieket, akik hittek neki. Ez az elbeszélés mindenesetre azt bizonyítja, hogy az istenek személy szerint való megjelenése ennek az Athénnek az életében még elképzelhető volt, mert vagy Peisistratos csele, vagy a visszatérésnek ez a legendája — hitelre talált. Az athénieknek isteneikről alkotott fogalmaik a 6. században még nem oszlatk meg „babona“ és „felvilágosodás“ között. A teljes elevenségű görög vallás szempontjából sem az egyiknek, sem a másinak nincs jelentősége.

Peisistratosnak ekkor két fia volt már előbbi feleségétől: Hippias és Hipparchos. Megakies leányától, a szentségtöréssel és átokkal terhes múltú Alkmaionidai véréből nem óhajtott gyermekeket. Ez ismét ellene fordította Megaklest és vele együtt a Partiakat. Peisistratos ellenségei összefogtak és elűzték a tyrannost másodszor is. A thrák

tengerparton, Makedonia szomszédságában talált működési területet és alapot arra, hogy a visszatérésre szervezkedjék. Segítettek a visszatérésben Eretria Euboiaj szigetén és Thebai. Argosiakból szervezett *zsoldoshad* sereget és a kölcsönös támogatás kapcsolata fűzte össze Lygdamisszal, aki az ő segítségével szerezte meg később a tyrannist Naxosban. Marathonban kötött ki Peisistratos, hogy újra ura legyen Athénnek. A döntő csatát állítólag ismét csellel nyerte meg. Az odysseusi vonás uralkodik abban az arcban, amelyet a közvetlen utókor megőrzött róla. Odysseus most végleg visszatért, szétkergette a kéroket és élete végéig uralkodott.

Az Alkmaionidai nemzetségének ismét számkivetésbe kellett mennie. Akik Peisistratos ellenfelei közül Athénben megmaradtak, azoknak a *gyermekei kerültek túsokul Naxosba, Lygdamis őrizetébe*. A Philaidai törzséből való Miltiades — akinek a leszármazottai között egymást váltották fel a Kimonok és Miltiadések — Thrákiába vándorolt ki, *úgy mint előbb Peisistratos*. *A dolonkosok törzse keresett és talált benne fejedelmet* magának és Athén ily módon vazallusállamhoz jutott a thrák Chersonesoson. Peisistratos pedig otthon azzá lett, amit modern történetírók „alkotmányos tyrannosnak“ neveztek el. Úgy is próbálták ezt a fajtáját a tyrannosnak meghatározni, hogy középen áll a legrégebb idők patriarchális királysága és a demokratia korának népszerűsége között.

Solont, aki — mint említettük — a Peisistratos első uralma alatt még élt, bántalom nem érte, tekintélye csorbítatlan maradt. Törvényeit a tyrannos mindvégig meghagyta nagyban és egészben érintetlenül. Alak szerint saját személyére nézve is érvényeseknek ismerte el őket és megjelent, mint legfőbb bíróságnak, az Areios pagos tanácsának ítélőszéke előtt. Az archonválasztásoknál természetesen érvényesíteni tudta akaratát és a legfőbb hivatalnokok egyike rendszerint az ő családjából került ki. Az Akropolison lakott. Zsoldossereget tartott fenn személyének védelmezésére és a földadónak a behajtására. De nemcsak erre az anyagi forrásra támaszkodott. (Ez a tyrannis későbbi folyamán könnyebbedett: egy tizedről egy húzadra szállott le.) Rendelkezésére állottak a laurioni ezüsbányák Attikában és még gazdagabb bányaterület volt thrákiai birtoka. Elmenekült, számkivetésben élő ellenfeleinek a birtokai pedig lehetővé tették, hogy a „hektemoros“ -oknak földet adjon és jobbagysorukból felszabadítsa őket. Ez a Hegyilakókon kívül is, a legszegényebb földművelők előtt általában népszerűvé tette a tyrannost. Anekdoták maradtak fenn Athén jó urának barátságos látogatásairól Attika keményen dolgozó pa-

raszjai között. Peisistratos kapcsolatai Argossal, Eretriával, Naxossal kifelé erősítették Athént. A tyrannos szerezte vissza az elvesztett Sigeiont s ő nyitotta meg az utat a Propontisra, ő szerzett érdemeket Athénnek Apollon szigetén, Deloson. Mindez előkészítése volt a következő században kibontakozó athéni terjeszkedési politikának.

Peisistratos lényeges alkotásai azonban nem politikai természetűek, legalább is nem elsősorban és csak azok. Vallási alkotásoknak sem lehet nevezni őket modern értelemben, de antik értelemben igen. A görögök az államtól elválasztott vallási testületet nem ismertek, még kevésbé mind a kettőtől elválasztott vallásos ént: számukra hétköznapi és ünnep egyaránt vallásos történet volt, vallásosnak lenni annyit jelentett, mint görögnek lenni és a legjobb görög volt a legvallásosabb. Olyan beavatkozás az ünnepek rendjébe, amilyent Peisistratos két ízben is meg mert tenni, nagy tett volt, mert a nép és az istenek haragját egyszerre híhatta ki. De nagy alkotás volt, mert Athén lényege szerint való volt és istenek és emberek szempontjából egyaránt tökéletesített: teljesebben fejezte ki a lappangó formát.

Athén belső formája szerint annyira az ellentéte Spártának, hogy arra lehetne gondolni, ez az ellentét — például az állam felépítésében — szándékos. Görögországban azonban minden dolog ösztönből és szükségszerűségből természetesen nő, nem elvont szerkezet alapján tákolják össze. Az attikai állam hajtóereje Peisistratos idejétől kezdve a versengés. Ily módon ott az egyes embernek egészen más a szerepe, mint Spártában. Bár a klasszikus Athén polgárát époly kevéssé szabad az Egészből kioldódott kósza egyénnek tartani mint a spártait, — ezért pusztul el majd Alkibiades — itt mégis mindenki versenyző karvezetőnek érzi magát a többi karvezetővel szemben. Solon előtt inkább az isteni döntés — a sors — jelentősége lebegett, mint az agóné. Peisistratos az athéni állam első vezére, aki a versengésben működő hajtóerőt felismeri. A versengésre vágyó athéninek a Panathenaia ünnepségének alapításával ő adja meg a lehetőséget arra, hogy városa istennőjének színe előtt megmutassa az erejét, mielőtt az egész görögség versenytereire merészkedik. A peisistratosi ünneprendezés 11 fajta versenyről gondoskodik a fiúk számára, 9 félérről a férfiak számára. Ezek mellett szerepel a lovasverseny, a fegyveres tánc, a szép férfiúságért való verseny és a fátylós futás. Mindezek a versenyek különböző athéni ünnepeken külön-külön már előbb is szokásban voltak. Hatalmas összefoglalásuk nagy vallásos eseménnyé Pallas Athene tiszteletére: döntő tette Peisistratosnak. Kiegészítése ennek az eposz nyilvános előadásának a rendezése: a rhapsodos-

versenyé. A homerosi költészet héroikus tartalmával talán ez hatotta át elhatározó módon az athéni szellemet.

A sokféleségnek egységbefoglalása; a nagy ünnepi menet harmonikus tagozódása, úgy amint a Parthenon frízén a pheidiaszi művészettől egy még tökéletesebb formavilágba felemelve tükröződik; az attikai szobrászat, vázafestés, szobrászat kibontakozása a perzsa pusztítás előtti Akropolis sajátos művészetévé: Peisistratos uralmának pallas-athenei atmoszférájáról tanúskodnak. A tyrannos ösztönös, görög mélységű bölcsességét bizonyítja, hogy az istennő szellemétől áthatott ünnepséget kiegészítette az athéni ünnepek rendjében a „Nagy Dionysia“ -val. Ebben a Dionysosnek szentelt ünneplésben éppen úgy egyesültek a régebbi szervezetlenebb formában kevésbé ható mámoros feszítő erők, mint a velük ellentétes valóság a Panathenaia keretében. Kr. e. 536 és 33 között adta elő Thespis első tragédiáját. Bak volt a versenydíj, amelyet elnyert. Ez a Peisistratostól alapított ünneplési mód is kezdettől fogva agonikus volt.

A nagy tyrannosnak mind a kétféle tevékenységét együtt kell látnunk: tiszteletben tartását a soloni rendnek, amely elég laza és egyúttal elég szoros volt az ő céljainak szempontjából is, a hasznos összeköttetések kiépítését messze területeken, veszedelmes vállalkozások kockázata nélkül és másfelől azt a legnagyobbat, amit mint ember alkothatott. Államát az immanenciából kibontakozott szellemi birodalommá tette, amelyben Athene és Dionysos, a Kötő és Oldó egyformán uralkodtak. Mindebből megérthetjük, hogy a későbbi Athén, a tyrannosok ellensége, Peisistratos uralmát mégis Kronos aranykorával hasonlította össze.

NEGYEDIK FEJEZET

A PEISISTRATOS-FIAK ÉS KLEISTHENES KORA

Hogy az a fogalmazás, amelyet Peisistratos működésének jellemzésére a fentiekben néhány bekezdésen keresztül szinte szószerint átvettünk, mennyire kifejezi azt, ami az athéni történelemben lényeges, kiderül, ha most egy pillantást vetünk arra a világra, amelyben az ellentétes dór lényeg bontakozik ki történelem formájában.

Spárta a 6. század folyamán létrehozza azt a csak „földes“ nem szellemi szövetséget, amelynek a spártai államférfiak előtt lebegő célja ekkor Lakonia uralkodó osztályának biztonsága és amelynek történelmi „értelme“ mégis: az egyensúlyt tartani, korlátozónak lenni Athén szellemi birodalmával szemben, amint ez anyagi formában is megvalósulni kezd. „Spárta és fegyverbarátai⁴⁴: ez a legpontosabb megjelölése annak az új hatalmi csoportosulásnak, amelynek a törzsét mindvégig peloponnésosi államok alkotják, de a perzsa háborúk idejében belétartozik már Athén maga is. O is „Spárta fegyverbarátja⁴⁴ és Spártában a „fejet“ elismeri, amikor nála emel vádat a perzsáknak földet és vizet adó aiginaiak ellen. Ez azonban a szövetség későbbi történetéhez tartozik.

Megalakítani e szövetséget Spárta a 6. század közepén kezdi el. Hódítói ereje ekkor tört meg Tegeával szemben. Árkádiából nem sikerült második Messeniát csinálni, helótáinak számát újabb meghódított földek lakóival szaporítani. Az „eunomiá⁴⁴-ban élő spártai már így is „veszedelmesen élt“. Alattvalóinak tömege felfordíthatta e két erő egyensúlyát: a szellemtelenül dolgozókat és a szellemtelenül uralkodókat. Különösen veszedelmessé válhatott Spártára nézve a helóták megmozdulása, ha valamely szomszéd államban támogatásra találnak. Ezért kellett előbb a sikeresen ellenálló tegeaiaknak, azután a többi peloponnésosi államnak „Spárta fegyverbarátai⁴⁴“ édesedniök. Egyelőre csak Achaia maradhatott ki e szövetségből, mert Lakomával érintkező területe és Spárta érdekeit érintő jelentősége nem volt. Es kimaradt a szövetségből Spárta peloponnésosi vetélytársa: Argos is mindaddig, amíg a következő század elején Kleomenes spártai király a sepeiai ütközetben erőszakkal meg nem törte.

Kleomenes a spártai lényeg legteljesebb, legeredményesebb képviselője e korszakban. Ő áll szemben Athénnel: Peisistratos fiaival és Kleisthenesszel és ő a spártai szövetségrendszer legtudatosabb, sőt

több mint tudatos: ösztönösen biztos érzékű kiépítője. A félőrült hatalom-embernek az a képe, amelyet Herodotos rajzol róla, megfelel leplezetlen görög formában annak a *chthón* — a Földméltség — démonizmusával működő politikus-típusnak, amelyben a szellemtelen „tisztá” politika megtestesülését csak ma kezdjük igazán felismerni. Az arisztokráciának veszedelmes nyíltsága a tiszta Szellem felé és a pusztá földesség felé egyszerre — és Delphoi, úgy látszik, még az elsőben bizakodott, amikor a fordulat után is együtt maradt a „dór46 érdekekkel — ez a kettős nyíltság átfordult Spártában kétféle, egyszerre merev és mozgékony földességgé. Mozgékonyvá annyiban és ott, ahol lényeges merevségét kellett védenie. Kleomenes politikája mutatja éppen, milyen mozdulatokra volt képes a leglényegét érvényesítő spártaiság.

A peloponnesosiak szövetségének Spárta felfegyverzett uralkodó osztálya, arisztokrata-hadserege adott értelmet. Ennek a segítségére számíthattak a szövetségesek. És pedig nemcsak kívülről jövő támadás esetén. A spártai uralkodó osztálynak helyzete biztosítására kellett „fegyverbarátai” akik hasonló helyzetüknél fogva állhattak csak teljes szilárdsággal mellette: oligarchikus, arisztokrata uralmak szövetsége volt ez tehát és Spárta éberrel ügyelt arra, hogy az is maradjon. Segítséget nyújtott minden másfajta berendezkedésre való törekvés ellen, sőt azoknak is, akik ilyen másfajta berendezkedést oligarchikus-arisztokrata szellemben felfogatni és megváltoztatni óhajtottak. A soklehetőségű egyes ember — a tyrannos — és a soklehetőségű nép uralmának egyformán ellensége Spárta, egy politikailag agóntalan, megfagyasztott Görögországnak a képviselője, szervezője és védelmezője túl a saját határain, őre egy negatívumnak: annak, hogy semmi se legyen másmilyen, mint ő. Ilyen módon meghagyhatta nyugodtan függetlenségben mindazokat az államokat, amelyekben ez állapot hivatott őre: az arisztokrácia volt uralmon; és ugyanekkor ezek az államok mégis legbelső ügyükben függték tőle, mert kormányzóik reá, az idegen államra, támaszkodtak.

A Peisistratos elől menekülő Alkmaionidák Spártában természetes szövetségesre találhattak. A nagy tyrannos hatalmát halála után két idősebbik fia, Hippias és Hipparchos vette át. Ezeknek az uralma alatt lett Athén először a múzsái emberek találkozóhelye. Hipparchos vonta oda az ión világ két legnagyobb költőjét, Anakreont és Simonidest, de Hipparchos volt az is, akinek a szenvedélyessége kihívta Harmodios és Aristogeiton, a később „a zsarnokölőknek” tisztelt baráti pár szenvedélyes gyűlöletét. Ennek esett áldozatul, s Hipparchos meg-

gyilkoltatása után Hippias tyrannisa is elveszítette belső biztonságát, amelyet pusztán a fegyveres erő és külső szövetség — ebben az esetben a Thessaliával való szoros kapcsolat — nem nyújthatott. Hellespontos-vidéki vonatkozásai Peisistratos családjának azt a lehetőséget is megadták, hogy Hippias megtalálja az utat a perzsa királyhoz. Az Alkmaionidai nemzetsége ezzel szemben elnyerte Delphoi szövetségét és Kleomenes segítségét. Megaklész fia, Kleisthenes, anyai ágon a sikyóni tyrannos Kleisthenesnek az unokája volt most a nemzetség feje. Az ő vezetésével már betörték egyszer a számkivetettek Attikába, a nélkül, hogy egy magaslati hely elfoglalásán kívül más eredményt elértek volna. Hippias a spártaiak első betörését is könnyen visszaverte. A második betörés, most már Kleomenes vezetésével, a spártaiaknak nagy győzelmet szerzett a Hippiast segítő thesszali lovasság felett, az athénieknek pedig meghozta a felszabadulást. A tyrannos elvonult Sigeionba, s Attika földjére állítólag a perzsákkal együtt tért vissza, a Marathonnál meghiúsult vállalkozás alkalmával.

Az Alkmaionidák kapcsolata Spártával csak közvetett volt. A szövetség Delphoion keresztül és az ő szellemében alakult. A „semmit se túlságba“ , „mindent mértékkel“ delphoi jelmondatai pedig csak látszólag egyeztek meg azzal az általános megmerevítéssel, amelyet Spárta és Kleomenes ösztöne akart. Kleisthenes demokratikus alkotmányreformja ezeknek az elveknek tisztábban és könnyedebben felelt meg: athéni módon. Az athéni és spártai forma belső és külső ellentéte élesen szembetűnővé lesz Kleisthenes „népvezérségével“. Spárta vele szemben Isagorasí, az 508-7. év archónját támogatja és eléri követelésével, hogy az Alkmaionidai „elátkozott“ nemzedéke ismét a száműzetés sorsát veszi magára. Kleomenes második bevonulása Athénbe az oligarchiát támogató hasonló spártai vállalkozások képét mutatja. A tyrannis és oligarchia ellenfeleivel szemben alkalmazott megtorlás és jogfosztás, a családok százainak elüldözése, ami Kleomenes oltalma alatt ment végbe, Attika népét egyesítették a demokrácia szellemében. Isagorasszal együtt körülzárták a nem nagy számú spártaiakat az Akropolison és Kleomenesnek szabad elvonulás fejében meg kellett adnia magát. Kleisthenes visszatért és az ő alkotó tevékenysége nyomán kibontakozó demokráciával szemben Kleomenes többé sem közvetlenül — egy újabb, hatalmasabb, de már útközben szétbomló szövetséges sereg támadásával — sem közvetve, az ő szellemében működő thébaiak és chalkisiak révén, nem ért el eredményt. Végül még Hippiasnak, a tyrannosnak a visszatérését is hajlandó lett volna támogatni . . .

Az új athéni demokrácia helytállását ezekkel a külső támadásokkal szemben a francia forradalom hasonló hadiszerencséjével szokás összehasonlítani. Két fontos eredményük volt: Thébai és a boiótiai szövetséggel szemben Plataiai megvédelmezése és Athén érdekköréhez való csatolása, Chalkisszal szemben pedig az, hogy az első Attikából kiinduló gyarmati település (apoikia) megvetette lábát a visszavert támadó földjén, Euboiában. A másfélelű külső ellenség — és ez volt Spártán kívül Boiotia is — Athén kibontakozása előtt egyelőre visszahúzódott. Az athéni lényeg belső ellenségét, a veszedelmes „folyamatot”, amely Solon előtt, azután Solon és Peisistratos uralma között és a tyrannis megszűnése után újra mutatkozott, Kleisthenes alkotóereje úgy tudta irányítani, hogy ne a jövő ochlokratiáját, az alaktalanná vált tömeguralmat hívja létre, hanem kényszerüljön a politikai életben is Athén formáját szolgálni.

Az új alap, amelyen Kleisthenes az athéni államot felépíti, tökéletesebb formában az ősi attikai synoikismos. Az minden lakóját a félszigetnek athénivé tette, s az athéni polgár fogalmát az egész attikai földdel kapcsolta össze. De ezen az ideális egységen belül megmaradt a széthasadásnak számos lehetősége. Nemcsak a törzsi és vérségi kötelékek és a vagyoni osztályok lehettek az elkülönülések alapjává, hanem azzá lett maga a Föld is: a lakóhely. Isagoras és Kleisthenes küzdelmében még mindig szemben állhattak egymással a Síkföldiek és a Partiak. És úgy látszik, hogy a városiak és a falusiak ősrégi ellentéte is jobban érezte hatását most, hogy a város a peisistratosi uralom alatt megnövekedett. És e hasadások egybeeshettek, erősíthették egymást, mélyülhettek. Kleisthenes a synoikismos szellemét idézte fel és tette rendező erővé, amikor az ideális egységen belül megteremtette az ideális felosztást, új törzsekben a törzsek tökéletes, idea-szerű formáit. Attika 200 „demosát” — községét, amilyenekből Athén maga is állott — felosztotta három földrajzi körzetre: a városiakra, a városkörnyékiekre s a vidékiekre. Mindegyik körzeten belül formált tíz csoportot — trittyst — a démosokból, talán ezeknek valamilyen ősrégi hasonló kapcsolatát használva fel. Ezekből a trittysökből alkotta meg a tíz törzset, úgyhogy mindegyik magában foglalt egy városi, egy környéki és egy vidéki trittyst. A Törzs tehát föléje került a Földnek és a hozzá kötött, helyhez ragaszkodó szűk gondolkodásnak. Az Akropolisz alatti városrész lakója, a képhisosparti kerteké és valamelyik vad hegyi fészeké új kapcsolatba lépett és egymáshoz tartozása a delphoi istentől megjelölt közös ősi alakjában is kifejezést nyert. Ez az antik, még az augustusi államformálásnak

is sajátosága: a szellem alkotása előhívja a Föld és a Vér valóságai közül a neki megfelelőket és önmaga megerősítését nyeri bennük.

Az új törzsi felosztás helyébe lépett a réginek, a nemzetség szerint való megjelölést a személynevek mellett felváltotta a démos szerint való. A közigazgatási egység is ez utóbbi lett a naukraria helyett, élén a demarchossal. A vagyoni osztályok korlátozó szempontja ugyan rövid ideig még érvényesül a hivatalok betöltésénél. De a polgári jogokat Kleistbenes olyanokra is kiterjeszti, akiket Solón még kizárt belőlük és érvényteleníti a tyrannis és oligarchia jogfosztásait. A tíz törzs olyan teljes számban foglalta magában Attika lakóit, hogy a reá ja felépített új nagy Tanács is a legteljesebb és legigazságosabb népképviselőnek mondható. Nem négyszáztagú többé, mint a régi, amely a régi törzsek négyes számával állott harmóniában, hanem ötszáztagú, mivel mind a tíz törzs 50—50 taggal vett részt benne, s ez az 50 tag is arányosan oszlott meg az egyes démoszok között. Kiküldésük kezdetben választás és sorsolás kombinálásával történt, később csak sorsolással.

A tanács hatáskörébe tartozott a legfontosabb közigazgatási ügyekben való döntés, a közmunkák ügye, a hadügy és a külügy. A hadüzenet és szövetségekötés megszavazása végső fórumon az ekklesia joga volt, éppen úgy mint a törvényhozás. Az ekklesiához való viszonyában a Tanács az előzetes megvitatás és a tanácsadás szerve volt és mint bíróság, eléje terjesztett vádakokat is megvizsgált és egyes esetekben ítélt is. Mindezt nem valamennyi tagjának állandó bevonásával tette, hanem a tíz törzs 50—50 tagjával az évnek egy-egy tizedrészében intézte az ügyeket. Az éppen soron lévő tanácsstagok viselték az „elnöki“ címet (prytanis) és a törzs, amelyhez tartoztak, volt olyankor az „elnöklő“. Az illető törzsen belül egy-egy tritrys tanácsstagjainak állandóan hivatalban kellett lenniök az agora déli oldalán épült köralakú épületben, a Tholosban. Es Kleisthenes ennek az egyenlően felosztott hivataloskodásnak az igényeihez igazította az időszámítást is. Valamennyi polgár ilyen igénybevitelének az értelme ismét csak valami kozmikus bizalom lehet, éppen úgy, mint ahogy a feladat vállalása és kétségtelenül eredményes végzése is csak valami kozmikus önbizalmon és zavartalan teljességérzésen alapulhatott. Ennek a hátere lett az új 360 napos év, amelyet szökőhónapok cvklikus visszatérése hozott összhangzásba a napévvvel.

Két további vonás teszi teljessé Kleisthenes Athénjének — a politikai természetében immár teljesen megmutatkozó — Athénnek képét. Az egyik ez: a haderőnek a tíz törzs szerint való felosztása tíz

új, egyenrangú, választás útján, betöltött nagyfontosságú hivatalt jelentett: a stratégos-i (hadvezéri) állást, mint a legösztönzőbb agón tárgyat a vezetésre törekvők számára és a legmagasabbrendű agón terét azoknak, akik elnyerték. A másik, egészen különös vonása volt ennek a nagyságot kihívó Athénnek az, hogy a nagyságot annak a számára tette veszedelmessé, akiből előhívta. Így érvényesítette a mértéktartás, az „Ismerj magadra, ember“ delphoi parancsát: az ostrakismosszal. Kleisthenes lehetőséget adott arra, hogy a közösségben működő földes, lefelé húzó és a nagyság lendületével szemben egyensúlyt teremtő erők jelt adjanak ott, ahol az embernek megadott mérték veszedelmes felülmúlását megérezték. Minden évben egyszer indítványt lehetett tenni a népgyűlésben, hogy Ostrakophoria tartassék. Ha a népgyűlés ezt elhatározta, egyetlen egyszer egy évben meg lehetett tartani az „ostrakizáló“ népgyűlést. Ehhez legalább 6000 polgár részvétele volt szükséges. Mindenki reá írhatta cserépdarabra (a cserépdarabokat hívják ostraká-nak) annak a nevére, akinek tíz évre való eltávolítását jónak látta. Akinek a neve legtöbbször szerepelt a beszédett cserépdarabokon, annak erre az időre számkivetésbe kellett mennie, a nélkül, hogy polgári méltóságában és jogaiban csorbulás érte volna: visszatérése után ismét gyakorolhatta őket.

A „minden görög emberben benne rejtőző tyrannos“ ellen Athén ily módon biztosítva volt, s nem volt szüksége a tyrannis szövetségi formájára, az oligarchiára sem. Spártával szemben kibontott formájának dicsőségében győzelmesen állott. De a háttérben ott volt már az annyira más, az annyira idegen ellenség, hogy Kleisthenes még a vele való szövetséget is lehetőnek tartotta: Perzsia.

ÖTÖDIK FEJEZET AZ IÓN SZABADSÁGHARC

546-ban foglalták el a perzsák Lydia fővárosát, Sardeist. Ez a győzelem Lydia alattvalóinak, az ázsiai görögöknek sorsát is eldöntötte. Sikeres ellenállásra gondolni sem lehetett az új hódító hatalommal szemben. Nemcsak az ión városok kerültek hamarosan perzsa uralom alá, hanem 1—2 évtized alatt perzsává lett a Földközi-tengernek egész keleti szegélye: Egyiptommal együtt Kypros és Kyrene, sőt az ión Samos is. Zarnokát, Polykratest, ki a kultúra csodájává tette meg a szigetet, törbe csalták és keresztre feszítették. Valamikor Thales szövetséges államnak alakítását ajánlotta a széthúzó ión városoknak: a világtörténetben ekkor merült fel először az állami föderáció gondolata! De a filozófus ötletének megvalósításáról az ázsiai görögök már elkéstek s most azoknak, akik az új helyzettel sehogyan sem békültek ki, nem maradt más hátra, mint Bias tanácsát követni: a kivándorlást. Teos lakói ez időben alapították Abderát a thrák partvidéken és a phokaiiak Massiliát (a mai Marseille-t) a távol nyugaton.

Hatalmas, minden eddigi méretet felülmúló birodalom alakult ki perzsa kormányzás alatt Kyrosnak, Kambysesnek (529-től) és Dareiosnak (522-től) folytatólagos hódításai által. Babylon már 539-ben elesett, Egyiptom 525-ben követte és Dareios kelet felé Indiáig, észak felé a Fekete-tengerig és Thrákiáig egészítette ki az óriási területet. India vidékeit egy kár-görög emberrel a Karyanda-ból származó Skylax-szal kémleltette ki előzetesen, aki azután írásos jelentésben számolt be hosszas folyóútjairól és Arábia körülhajózásáról (az első nagyobb periplus). A további foglalásokon túl a rendszeresebb szervezésnek munkáját is Dareios végezte el a perzsa birodalomban. Ez most 21 helytartóságra (satrapeiá-ra) oszlott, ha a később megszervezett Thráciát is beleszámítjuk. Külön ión helytartóságról nem hallunk: az ión és az aiol városok a károkkal, pamphyliaiakkal és egyéb kisázsiai népekkel együtt közösen tartoztak a Sardeisben székelő satrapes alá.

Ősrégi, babyloniai-assyriai nyomokon szervezkedhetett a perzsa civilizáció, midőn Susát építette ki a birodalom fővárosának a túl-messze fekvő Persepolis és Pasargadai helyett és midőn a biztos közlekedésnek lehetőségeit teremtette elő. Az úgynevezett király-út, amely

Sardeistól Susáig vezetett s melyen 3 hónapot is eltöltött a rendes utazó, lóháton egy hét leforgása alatt továbbította az udvari postát 111 váltóállomásával, amelyek egymástól 4—4 parasangés (24 km) távolságra voltak felállítva. A gyors hírszolgálatot ekként biztosította magának a központi hatalom: a helytartóknak külön gazdálkodása és garázdálkodása nem is eleinte, hanem majd csak később — hanyatlási tünetként — mutatkozik a perzsa birodalomban. A valuta rendezése, a „dareikos“ is Dareios nevéhez fűződik (aranypénz 20 babyloniai ezüstpénznek értékében) s ezentúl előre megállapított összegeket kellett — esetleg természetben — az egyes adókerületeknek beszolgáltatniok. Egészen véve 14 és félezer euboiai talentumra értékeli a perzsa kincstárnak évi jövedelmét a görög történetírónak forrása. S itt még számításba se került a sok külön robot és adónem, s az a legnagyobb áldozat, melyet katonai szolgálatuk által személyükkel kellett a meghódítottaknak lefizetniük. Ura pedig e mérhetetlen kincsnek és hatalomnak az Achaimenes családjából származó „nagy király“ a „királyok királya“ az „országok királya“ aki Ahura-Mazdának kegyelméből jutott trónra, mint Dareios híres behistuni feliratán olvasuk. Istenként való tiszteletet ugyan nem kíván magának a perzsa fejedelem — ezt Zarathusíra vallása nem is tűrné — de azért: minden egyéb emberi akaratot felülmúló önkénynek birtokosa az, akit — a szabad görög embernek örökös megbotráncozását híva ki — csak térdencsúszva közelíthetett meg a közönséges halandó.

Dareios csupán országának megszervezése után vállalkozhatott a skythák elleni expedíciójára. Ez volt az első kísérlet, hogy ázsiai nagyhatalom Európába vitte át hódító fegyvereit. A felvonulás a Boszporuszon keresztül történt — a samosi Mandrokles készítette el hozzá a hajóhidat — s a Duna deltájától tört előre a nagy sereg északi irányba, a mai Dobrudzsába. Mi célja lehetett a perzsa királynak ezzel a kissé kalandos vállalkozásával? A távolabbi ellenségnek — a skytháknak — megfélemlítésével talán csak hellespontosí birtokait akarta Dareios biztosítani s azt a tbrák tengerpartot, melyet hadvezére, Megabazos, az expedíció folyamán hódított meg a Strymonig. De földrajzi tájékoztatlanságból még azt is gondolhatta a nagykirály, hogy ázsiai országait mentesíti ilyformán a nomád törzseknek újabb betörésétől. (A kimmeriosok előázsiai garázdálkodása friss emlékből maradhatott.) A sokféle elemből összeválogatott hadsereg egyébként jól kiállotta a próbát; Dareiosnak nem kellett merészségét Napoleon oroszországi sorsával megfizetnie. A katonákat már ión hajók szállították és kísérték s ezekre hárult az a további feladat is: a király visz-

szatérését a Duna torkolatánál bevárni és biztosítani. A görög vezérek azok sorából kerültek itt ki, akiket a perzsa birodalom mint tyrannosokat állított az egyes görög városok élére. És ők — minden látszat szerint — nem hazudtolták meg a bizalmat. Histiaios, Miletos zsarnoka, a thrák Myrkinost kapta érdemeiért jutalmul. Miltiadesről, Chersonnesos uráról, azonban azt beszélték, hogy az őrtálló hajóhadnak titkos elvonulását javasolta, s így már akkor pusztulni engedte volna a perzsa sereget.

Mintegy fél százada szenvedett már a görögség a perzsa uralom alatt, midőn megtörtént köztük az első nagyobb szabadulási kísérlet: apróbb-cseprőbb zendülésekre Dareiosnak syktha útja is adott alkalmat: Byzantion, Perinthos lázadására. Véletlenség robbantotta ki az elégedetlenséget és nem tervszerű előkészítés; bajba került tyrannos tűzte ki a felkelés zászlóját. Menekülő naxosi arisztokraták fordultak Aristagoras-hoz, Histiaios vejéhez, aki Miletos zsarnoka volt, amióta apósát kényszerű vendégnek Susába rendelték. Arra kérték, hogy segítse őket vissza hazájukba. Aristagoras belement a tervbe, sőt ezt perzsa segítséggel, a nagykirály haderejének bevonásával, Naxos elfoglalásának szándékává szélesítette ki. A kísérlet nem sikerült; a naxosi nép sikeresen állott ellent. Aristagorasnak, ki ezenfelül a perzsa hadvezérrel is összekülönbözött, vissza kellett vonulnia, s minthogy így — be nem tartott ígéretei miatt — minden oka meg volt, hogy Dareios haragjától tartson, tyrannisáról önként lemondott és a szabadság kivívására szólította fel az iónokat (499).

E többféle magyarázatú eredet ellenére sem szabad a hat évig tartó ión szabadságharcot lebecsülni. Vegyük csak számba a nehézségeket, melyekkel kezdettől fogva meg kellett küzdenie. A perzsa zsoldban álló tyrannosoknak ezentúl is érdekük maradt, hogy hatalmi pozíciójukhoz ragaszkodjanak. A demokraták és arisztokraták közt dúló ellentét sem mozdíthatta elő a görög városokban az egységes állásfoglalást. Utóbbiak — többnyire a zsarnoknak, tehát egyszerűszersmind a perzsának céljait támogatták. De azért vetélkedésből felvonultak — helyenként a demokratákkal együtt is — az idegen önkényuralom ellen. Az iónságot különben is nehéz feladat volt az egység gondolata számára megnyerni. A szégyenteljes politikai függés érzése azonban — a gazdasági okokkal együtt — eléggé erős volt ahhoz, hogy körében általános nyugtalanságot keltsen. Nem kétséges dolog, hogy a perzsa uralom nagyon szűk tere szorította össze azt a virágzó ión kereskedelmet, amely már a 7. századtól kezdve — végpontjaiban nevezve meg e gazdasági területet — a Pontos vidékét az egyiptomi

Naukratishoz kapcsolta. Nyelvi, vallási, művelődési okok alig jöhettek szóba az ión szabadságharc kitörésénél. A perzsa államvezetés türelmes volt. Alattvalóitól csak a hatalom eszközeit követelte meg, de nem nyúlt hozzá a többi dologhoz, ami egy városállam belső kötelékét alkotta.

A szükséges erőforrások beszerzése kezdettől fogva gondot okozott az iónoknak. Hekataios, a jeles geneológus és geográfus, aki könyvében a görög mondavilágot is „észszerűen“ igyekezett elrendezni, a Didymeion (a miletosi Apollon-szentély) kincseinek felhasználását javasolta. Ajánlatát nem fogadták el. A templomot azután a győztes perzsák rabolták ki: őket nem tartotta vissza a tisztelet. De a görög anyaország segítségére minden okkal számíhattak az iónok. Maga Aristagoras utazott Spártába s Kleomenes előtt az ión tudomány vívmányával, a földabrosszal magyarázgatta a győzelem kedvező esélyeit. A szívós akaratú spártai király azonban peloponnesosi terveivel volt elfoglalva — Argossal (1. 256. o.) — és elutasította a kérelmezőt. Az iónok csupán Eretriától és Athéntől kaptak támogatást; amaz 5, Athén 20 hajót küldött. Ez a segítség édes-keveset jelentett a küzdelem forgatagában. Az athéniek a legelső kudarc után visszavonultak. A támogatás — szerencsétlenségre — csak annyi eredménnyel járt, hogy a nagykirály figyelmét a görög anyaország felé fordította.

A felkelés az iónok győzelmével, Sardeis felégetésével kezdődött; de teljes vereségükkel, Miletos bevételével ért véget (494). Az első siker alig számított valamit — a sardeisi fellegvár különben is perzsa kézen maradt — mert nyomban követte az ephesosi kudarc. A végső döntést főleg a perzsa hajóhadnak elégtelensége halogatta; ők eleinte csak alattvalóikra, a phoinikiiaiakra számíhattak az ión flotta felkészültségével szemben. De az időleges kyprosi siker, az ottani görög városok felszabadítása sem lendített sokat az aránytalan küzdelem sorsán. A felkelés vezetője, Aristagoras, kiról a történetíró csak negatív formában állapítja meg azt, hogy nem tartozott „a nagy lelkek közé, hamarosan elérkezettnek látta az időt, hogy thrákiai birtokára vonuljon vissza. Apósa, Histiaios, szeretett volna a helyébe lépni. Elhagyta a perzsa udvart, már 498 őszén Sardeisbe érkezett s eddigi múltja megtagadásával csatlakozott a szabadságmozgalomhoz. Sőt az a hír is járta, hogy tulajdonképpen ő volt az egész megmozdulásnak szellemi atyja, mert már Susából ő utasította vejét annak megszervezésére. A miletosiak bizalmatlanul fogadták egykori zsarnokuk ajánlkozását, a városba be sem engedték s így Histiaios nem tehetett egyebet, minthogy hellespontosi kalózkodásával ártson — lehetőség szerint

— a perzsa haderőnek. Végre is az ellenség kezébe került és ki-végezték.

A döntés a tengeren, Miletos partjához közel, Ladé-nél történt meg (495). Jelentékeny, mintegy negyedfélszáz hajót vontak itt össze az iónok; de időközben a perzsák tengeri ereje ennél is nagyobbra gyarapodott. A harc — részben a samosiak árulása miatt — az iónok teljes vereségével végződött. Ennek folytán Miletost sem lehetett hosszú ideig tartani s az ostromlott város a következő esztendőben megadta magát. Az ión-felkelés — apró-cseprő gerilla-harcoktól eltekintve — mindezzel befejezéséhez ért s a perzsa uralom — a megtorlás szokott formái között — újból helyreállott. Legfeljebb az volt a változás, hogy most a megbízhatatlanoknak bizonyult zsarnokok helyett, perzsa támogatással, maga a nép vette át sok esetben az ügyek vezetését és hogy a perzsa fennhatóság alá olyan szigetek is kerültek, amelyek előzetesen nem ismerték az idegen jármot (Chios, Lesbos, Tenedos, Thasos). A Chersonnesos ura, Miltiades, családjával és vagyonával együtt, kénytelen volt most Athénbe menekülni. Mardonios, a perzsa vezér, a thrák partokon végig Makedoniáig terjesztette ki hódító tevékenységét. Visszatértében érte a perzsa hajóhadat az athosi szerencsétlenség.

HATODIK FEJEZET

MARATHON

Az a segítség, melyet az anyaország az ión felkelőknek nyújtott, kihívta a perzsa megtorlást. Lehet ugyan, hogy Dareios egyébként is megtámadta volna Heliast; láttuk a skytha vállalkozásnál, hogy politikájához tartozott birodalmának környezetét a foglalás szándéka nélkül megfélemlíteni. A Dareios görögországi terveit igenlő tanácsadók sem hiányoztak már akkor a perzsa udvarban. Damaratos, a spártai király, akinek igaz származását vonták kétségbe, Susába szökött trónjának elvesztése után és Hippias, az elűzött athéni tyrannos, aki a hellespontosi Sigeionban telepedett meg, a sardeisi helytartónak, Artaphernesnek útján szította a tüzet. Utóbbi — a jó barátság zálogául — Hippias visszahívását egyenesen követelte az athéniektől, amit azonban ezek kereken visszautasítottak. A krotoni kalandor, Demokedes, aki a perzsa király közvetlen közelében látta el a háziiorvosi tisztelet,

talán ebben az időben indult perzsa megbízásból Görögországba kémkedő útjára, melyet azután szökésre használt fel.

Az összecsapás tehát kikerülhetetlen lett: a nagy küzdelem, melyet már a görögök maguk is Európa és Ázsia, a demokrácia és a despotizmus, a szabadság és a rabszolgaság küzdelmének fogták fel. Az ellentétet ma sem lehetne élesebben megvilágítani, merthiszen csakugyan arról volt szó, hogy szabad emberek közösségei, melyek még sokszoros elkülönülésükben is sajátos kultúrát teremtettek mindenütt, olyan hatalommal kerültek szembe, amely határt nem ismerő terjeszkedésében nyelvre, vallásra, műveltségre tekintet nélkül gyúrta a népeket egyetlen ember akarata alá. A harc a célok fokozatosságában ment végbe. Dareios még csak büntetni akart és kedvét szegni a görögöknek, hogy az ő alattvalóit segítségben részesítsék. Xerxesnek — *nagyarányú előkészületei is erre utalnak — már hódítás volt a szándéka.*

Képzőtehetségünket, ha világtörténeti perspektívában szemlélődünk, ép a hódítás lehetősége foglalkoztatja. Mi lett volna a világból, ha e küzdelemből nem a görögök, hanem a perzsák kerülnek ki győztesen? Görögországban tiszta vagy akárcsak felemás perzsa kultúrát bizonyosan nem hozott volna létre a foglalás, ilyen igénye a perzsa szellemnek sohasem volt; de a görög kultúrának természetes továbbfejlődését az idegen uralom kétségkívül megakasztotta volna. Éppen-séggel Athénben, ahol a fejlődésnek alapját az egész közösség, az egész nyilvános élet szolgáltatta. Mi lett volna a szabad fürkészésnek és szókimondásnak társadalmi feltételei nélkül a szokratizmusból? Csak megindulással tudunk a perzsa győzelem eshetőségére gondolni, ha Athénnek 5. századi kultúrája felé fordítjuk szemünket.

Pedig nem a pusztá nyers erő, a kultúrátlanság szállott itt a kultúrával szembe; ezt a hitet a görög nyelvhasználat „barbár“ szavának sem szabad alátámasztania. Vitéz, tiszta erkölcsű, nemes vallási képzetekben élő nép volt a perzsa hadsereg magva s a birodalomnak nagyarányú és magas színvonalú közigazgatásáról az imént kaptunk már némi képet. Még maga a fejedelmi udvar is — előkelő életszokásokkal és művészettel, irodalommal együtt — csupán idővel vált mindjobban a babiloni „orientalizmus“ utánzójává, rabjává; eleinte a fejedelmek egyéni nagysága, emelkedett perzsa erkölcsökre vallott. De mindenesetre egymást kizáró, tagadó kultúrák kerültek itt a perzsa-görög életharcban össze. Iráni elemek ugyan már az öreg Platon gondolkodásában és a körülötte kialakult szellemi környezetben is kezdenek szerepet játszani. De még ezt a késői megértést is az a már

kialakult hellén műveltség tette lehetővé, melyet most — az 5. század elején — mintegy csírájában fojtott volna el a perzsa győzelem.

Dareios 491-ben küldte követeit Görögországba, hogy a megadás jeléül földet és vizet követeljenek annak lakóitól. A spártaiak súlyosan vétettek a nemzetközi jog ellen, midőn a hozzájuk érkezett követeket kútba dobták. Az ellenséges seregnek, mely 490 nyarán gyűlt össze Kilikiában, Datis és Artaphernes lett a vezérük (utóbbi a sardeisi helytartó fia).

A perzsa szállítóhajók Rhodos érintésével először Naxosban kötöttek ki, hogy a partra szállt csapatok a sziget lakóit az ión felkelésben való részvételükért megbüntessék. A delosi áldozás után az euboiái Eretria következett sorra. Azért az öt hajóért, melyet a város annakidején az iónoknak küldött, keservesen meg kellett lakóin: megostromolta, árulással bevette az ellenség és lakóit messze Ázsiában telepítette le. Eretria után Attika földje volt a további cél; a vidéket jól ismerők tanácsára — állítólag az öreg Hippias velük utazott — Marathonnál kötöttek ki a perzsák.

Az athénieket nem érthette váratlanul az ellenséges felvonulás. Az iónoknak nyújtott segély óta annyira el lehetek rá készülve, hogy még belső pártpolitikai viszonyaik is — minden látszat szerint — a „perzsa kérdéshez“ igazodott azon időktől fogva. A 20 hajó elküldését talán az Alkmaionidák szavazták meg, kik valamikor a perzsa segítségtől várták ugyan a népuralom biztosítását, de Hippias sikereseknek látszó intrikái folytán most kénytelenek voltak a perzsa-barátokkal szembefordulni. Viszont az ión felkelésnek balsikerei annak a pártnak erejét növesztették meg szükségképpen, amelynek vezetői a Peisistratidák egykori híveiből kerültek ki. A párt ha nem is mert nyíltan a mellett állást foglalni, hogy a tyrannis idegenek segítségével restauráltassék (ilyesmit az athéni demokrácia nem tűrt volna meg), mégis a béke és megegyezés politikáját követte a perzsa veszedelemmel szemben. Már a segítőhajóknak gyors visszahívása Ephesos alól és a további segítség elmaradása is ezzel a politikai fordulattal lehetett összefüggésben. A 496—5. esztendőre meg Hipparchos, Charmos fia, lett az archon, akit később — a marathoni győzelem után (488—87-ben) — mint Peisistratos-rokont elsőnek osztrakizálnak. Miletos elestét valóságos nemzeti csapásnak érezhette az athéni közvélemény. De midőn Phrynichos, a tragédia-író, mythos helyett ezt a szomorú eseményt hozta színre, mégis magas pénzbírságra ítélték. Egyelőre még visszariadtak annak az erőfeszítésnek a gondolatától, amely már érlelődött bennük.

A veszély közeledése, a perzsa készülődések híre újabb fordulatot adott a pártpolitikának. A 493—2-ik évnek archonjává Themistoklest választották az athéniak, a Lykomidai nemzetségből, ki új emberként most lép a történet színpadára az eddigi demokrata és oligarcha pártállásoktól független és magasan azok fölé emelkedő szerepében. Mert bármilyen nagy szándékai lehettek is Themistoklesnek, már kezdettől fogva a demokrácia kiépítésére, ez a legcéltudatosabb és legelőrelátóbb athéni politikus most a közvetlen veszély elhárítását tartotta szemelőtt, midőn flotta-tervével állott elő és az új kikötőnek, a Peiraieusnak építésébe máris belekezdett. Világosan látta, hogy Athén csak mint tengeri hatalom tudja a perzsákat a hazai földtől tartósan és sikeresen távol tartani. De az egymásra torló események nem engedték meg, hogy a themistoklesi terv már most megvalósulhasson. A dareiosi expedíció még az övéinél is gyorsabb és közvetlenebb intézkedéseket követelt s ezeknek érdekében a görögség legnagyobb politikusát egyelőre a fenyegető szükség embere szorította háttérbe: Miltiades.

Ő a perzsa szakértő tekintélyével, de a Peisistratostól támogatott chersonnesosi uralkodó hírének tehertételével jött Athénbe. Utóbbi miatt népbíróság előtt kellett magát igazolnia. A port nyilván a még mindig hatalmas Alkmaionidák szorgalmazták ellene. Ezek közül egyeseket egyrészt Themistokles politikája, másrészt a vetélytárs-nemzetségből — a Philaídaiból — származó Miltiades sikerei utóbb a perzsa-barátoknak, a médizálóknak táborába szorítanak. Csak felmentése után láthatott Miltiades strategosi minőségben a véderő megszervezéséhez. A városban akkortájt a phylék szerint megválasztott tíz hadvezér testületé intézte a hadügyeket. Ehhez a testülethez — elnöki minőségben — a harmadik archon, a polemarchos is tartozott. Nem annyira a konzervatív államférfiúnak gondolata, mint inkább az egyedül kínálkozó lehetőség vezette Miltiadest a nehéz fegyverzetű katonaság kiépítésében. Kellő számú hajók híján egész természetesen csak azokra a hoplitákra számíthatott, kik már régóta főtámaszai voltak az athéni hadseregeknek.

Az athéniak nem várták be a Marathonnál táborozó perzsákat a város falai alatt, hanem elébük mentek. Talán biztosabb helyzetnek gondolták a nyílt mérkőzést, mint az árulásra alkalmat nyújtó ostromot. A spártaiaktól a kellő időben kértek segítséget. Hogy ez mégis későn érkezett, annak a legjobb esetben a vallási aggodalom volt az oka: a holdtöltét kellett bevárniuk. Az athéni sereget a hűséges plattaiak segédcsapata egészítette ki.

Miltiades — a görög történetíró szerint — a sürgős támadást ajánlotta. Talán csak akkor tette ezt, midőn látva az ellenség támadási készségét, a spártai segítségre már úgyszemint számíthatott. Vezetársainak véleménye annyira nem volt egyhangú, hogy a kérdést Kallimachosnak, a polemarchosnak kellett az ajánlat javára billentenie. A fővezérséget — az egységes akció érdekében — Miltiadesre bízták, mert a fővezérség az athéni hadvezetés akkori rendjében naponként változott. Az összecsapás, melyet a szárnyak erőssége és körülményei döntöttek el, az athéni fényes győzelmével végződött. A perzsákat hajóikra szorították vissza és mindössze csak 192 hoplitát vesztettek az ellenség 6400 halottjával szemben (a görögöknél a könnyű fegyverzetűek és a szolgák természetesen nincsenek számításba véve). A seregek egész számáról ránk maradt adatok megbízhatatlannak; talán akkor is túlozzuk a perzsa erőt (hajókon szállított katonákról van szó), ha 30.000 embert állítunk a mintegy félannyi göröggel szembe. Az ellenséges hajók a sunioni hegyfok megkerülésével, de minden további kísérletezés nélkül Ázsiába távoztak.

A győzelem teljesnek volt mondható. És értékét különös módon emelte az a körülmény, hogy Athén egymagában — számottevő idegen segítség nélkül — hárította el egész Hellaszról a perzsa veszedelmet. Az athéni hopliták a perzsa lovasnál és íjásznál erősebbnek bizonyultak. Keveset vont le a tettek érdeméből, hogy a perzsáknak olyan kísérletéről volt szó, amelyet az ellenség lebecsülése miatt talán nem a kellő arányokban készítettek elő.

De a győztes vezér, Miltiades nem sokáig örülhetett a dicsőségnek. Ez a kettősképű kemény katona, kinek jelleme félig az eltemetett arisztokrata időkben gyökerezett, félig a demokrata igényekhez alkalmazkodott; aki egy személyben tyrannos is, szabadsághős is volt, s aki amily erős akarattal tudta a pillanat alkalmait kihasználni, éppannyira nélkülözte az előrelátás erényét: a parosi kalandba keveredett. A perzsáknak nyújtott segítség címén kellett volna ezt az ión szigetet megbüntetni; de az ostromló seregnek nem sikerült e kicsinyes megtorlást a parosiaktól kicsikarni. A balsikerű vezért politikai ellenfele, a demokrata Xanthippos, Perikles atyja, állította törvényszék elé. Ez 50 talentumos bírságra ítélte a marathoni hőst. Miltiades kevéssel utóbb egy Párosban kapott sebében halt meg: a pénzbírságot utóbb fia, Kimon fizette ki.

Dareiosnak nem adatott meg, hogy maga köszörülje ki a marathoni csorbát; 485-ben meghalt 36 esztendei uralkodás után az Egyiptomban kitört lázadások leverése előtt. A trónon Atossától származó fia, Xerxes követte. Ennek is előbb Egyiptommal, majd Babylonnal kellett leszámolnia és csak azután gondolhatott Hellas meghódítására.

Időközben a legközvetlenebbül érdekelt görög állam, Athén sem várta tétlenül azt, aminek szükségképpen el kellett következnie. Mindent megtett, hogy egy újabb perzsa támadás előkészület nélkül ne találja. Elsősorban alkotmánya szorult némi revízióra. A régi rend szerint még mindig egy polgári hatóságnak, az archónok testületének kezében futottak össze a legmagasabb állami rendelkezésnek szálai. Ezt a helyzetet a mostani kivételes viszonyok nem tűrték meg. Az ország — a külső ellenség támadásától állandóan veszélyeztetve — valóságos ostromállapotban volt s ilyenkor a katonai hatóságokat illeti meg a végső intézkedésnek joga. Ilyen gondolatok indíthatták Athén népét arra, hogy szűkítse az archónok munka- és hatáskörét s hogy 487—86-tól kezdődőleg az eddiginél sokkal tágabb keretű sorsolással töltsé be az archoni tiszteket: a két legmagasabb censusosztályból a demosok 500 kisorsolandót választottak, akik közül a kilenc archon kikerülhetett. Ez az alkotmányváltozás többet jelentett, mint amennyit belőle az első pillanatra kiolvassunk. Mert általa politikai tekintetben is másodsorba kerültek azok, akik eddig a végrehajtásnak legfőbb tényezői voltak. A versengés megszűnt az archonság elnyerése érdekében és a pártküzdelmek kizárólag a hadvezetés betöltése felé fordultak, melynek képviselőit — a strategosokat — megnövekedett hatáskörükben és jelentőségükben — éppúgy mint eddig — nyílt szavazással választottak meg. Az ország védelmével összefüggő kérdések fölött — a népgyűlés és az ötszáz tanács közreműködése mellett — ezentúl ők — a strategosok — döntenek és a politikai irányításnak is közülük lesz majd valaki a legfőbb vezetője.

Így marad ez az egész 5. századon keresztül. A kivételes viszonyokból teremtett erőmegosztás megmarad, s később is csupán az lehet a népnek vezére (a prostates), akit a közbizalom a stratégiával tüntetett ki. Az athéni demokrácia körében oly nagy szerepet játszó

politikai népmegnyilatkozások folytatólag is a hadvezérek megválasztásakor verték a legnagyobb hullámokat. Mindez pedig még nem foglalja az intézményes fővezérségnek gondolatát szükségképpen magában. Az egységes hadvezetést ezentúl is lehetett külön megbízással garantálni, s a politikai vezetést (a prostateiát) a pártviszonyok esetről-esetre határozzák meg.

Az alkotmányváltoztatásnál nem kevésbé volt fontos a nemzetvédelem szempontjából a megváltozott politikai helyzet. Ez úgy alakult Athénben egy pár esztendő leforgása alatt, hogy Themistoklesnek 493-ban elgondolt tervei immár megvalósulhattak. Miltiades távozása a politikai színtérről megint az Alkmaionidákat tolta egy ideig az előtérbe: Xanthippos, a sikeres vádló, Kleisthenes húgának volt a férje. De hamarosan fordult a kocka s a 488-ik esztendőől kezdődően egymásután számúzik az athéniak — Kleisthenes egy régibb törvényének újszerű alkalmazásával — mindazokat, akik a tyrannis vagy a perzsa barátság gyanújában állottak. Tudjuk már, hogy nagy demokrata múltjuk ellenére utóbbi váddal az Alkmaionidák sem voltak egészen jog nélkül illethetők; 486-ban Megakiest, 484-ben magát Xanthipposzt osztrakizálták. Lehetséges, hogy a demokráciáról vallott újabb felfogás is szerephez jutott ez intézkedéseknél: a legalsóbb néposztályok, a *thés*-ek (zsellérek és ipari munkásság) érdekeit, egy szóval a demokrata radikálizmust most már akaratlanul is Themistokles képviselte messzemenő flotta-propagandájával. A szükséges hajólegénységnek a *thés*-ekből kellett kikerülnie. Xanthipposék már csak annak a mérsékelt népuralomnak hívei lehettek, amely a kisbirtokos parasztságra támaszkodott. Nem egészen világos a számunkra Aristeidesnek pártállása. Marathon évében strategos, a következőben archon, Emberi mértéket meghaladó igazságosságáról volt nevezetes, s nem politikai vagy hadvezéri képességeiről. Themistoklesnek, jelleménél fogva, ellenfele volt. 482-ben Athént is el kellett hagynia: osztrakizálták.

Themistokles szándékainak a külső körülmények is kedveztek. Az akkortájt Aigina szigetével, Athén régi riválisával, folytatott sikertelen küzdelem világosan bebizonyította, hogy a város csak a kellő tengeri hatalom birtokában érheti el kívánt céljait. E hatalomnak előteremtésére meg azok az új ezüsbányák nyújthattak most módot, melyeket 483-ban Laurion hegyvidékén fedtek fel. Themistokles sürgetésére a népszerű osztozkodás helyett hajók építésére használták fel az ott befolyó állami jövedelmeket s talán a Hierarchia intézménye, a gazdag emberek igénybevétele a tengerészet céljából, szintén ebben az

időben kezdődött. Ilymódon 180 új típusú háromevezőst (nem régi módú ötvensorost) állítottak ki az athéniek a legrövidebb idő alatt, s most már — 481 őszétől — jó reménységgel várhatták a perzsa támadást.

Athénnek, a peloponnesosi szövetség tagjának, nem volt szándékában — még a marathoni tapasztalat után sem Spártától függetlenül külön ügyet csinálni. Ott volt tehát, midőn a messzemenő perzsa készülődések hírére még 481 végén az isthmosi Poseidon-szentélyben közös gyűlésre jöttek össze a görög hatalmak s itt új esküvel megpecsételt panhellén szövetségre léptek egymással. A helyzet kedvezően alakult a kölcsönös megértésre a két vezető állam: Athén és Spárta között is. Kleomenes, az athéni arisztokrata-mozgalmak egykori támogatója megőrült és kikapcsolódott a nemzetközi politikából s helyét féltestvére, Leonidas foglalta el. Persze az argosiaktól, kik a sepeia-i vereséget még mindig nem heverték ki, nem lehetett várni, hogy örök ellenségük oldala mellett vegyenek részt a közös akcióban. Viszont Athén és Aigina egyelőre félretették vitás kérdéseik bolygatását s a kis sziget tényleg egyik leglelkesebb támasza lett a védelmi küzdelemnek. Az isthmosi gyűlés Spártára, a peloponnesosi szövetség fejére, bízta a fővezérséget s Athén vezéri pozíciót — még a tengeri haderő fölött sem igényelt.

A nagykirály, Xerxes 480 tavaszán indította útnak azt az óriási sereget, melynek Hellaszt kellett volna elfoglalnia. Ez alkalommal szárazon és vizen közeledett a zivatar. A szárazföldi csapatokkal az áthidalt Hellespontoson és Thrákián keresztül jött Xerxes Görögországba, míg a hajók nagy száma a partok mellett kísérte a sereget. A múlt emlékéttől riasztva, még az Athos hegy fokát is átvágatta a fejedelem, hogy hajóinak csendes utat biztosítson. A görög források igen nagy számokat emlegetnek, midőn e felvonulásról szólanak. Mintegy 60—100.000 kombattáns tényleg lehetett ebben a hatalmas mozgó tömegben s a szemtanú költőtől említett 1000 hajót sem szabad a felénél kevesebbre becsülnünk, midőn tengeri ütközetre alkalmas, csatahajókról beszélünk.

A terv: Thessaliát, az olymposi vonalat tartani, az első gondolatnál kivihetetlennek bizonyult. Thessalia már különben is — az Aleuadai vezető nemzetségével az élén — akkor már Perzsia vazallusának számított. Közép-Görögországot a thermopylai szoros védte; ezt a gátat kellett hát megerősíteni a hömpölygő áradattal szemben. A spártai király, Leonidas maga vállalkozott a kevés sikerrel biztató feladatra. Mintegy 7000 emberével (phokisiakkal, lokrisiakkal és

peloponnesosiakkal) napokig tartotta vissza a perzsa sereget s miután ez a védelmi állásokat megkerülte, a 300 spártaival együtt dicsőséggel esett el.

A perzsák előtt most már szabad volt az út Athén irányába. Ha útközben Delphoit megkímélték, a jóshely ezt a kíméletet különös magatartásával látszólag kiérdemelte: homályos tanácsai a legvégső határig — és erőforrásokig — való visszavonulást ajánlották. Boiotia — Thebai vezetésével — meghódolt; Athént azonban üresen találták a perzsák. A lakosság hajókon Salamisba, Troizenbe, Aiginába menekült. Csak a majdnem védtelenül hagyott Akropolist kellett megostromolniok. Az úgynevezett „perzsa törmelék“ és az az alatt újabban talált emlékek tanúskodnak arról, hogy milyen alapos munkát végzett itt a pusztító ellenség.

Tehát a szárazon a perzsák maradtak fölényben. De a föld tartós birtokáért a tengeren kellett a döntésnek megtörténnie. A görög hajóhad jórésze Euboiáig jött a perzsa flotta elé, amely a Thermopylaiért küzdő szárazföldi sereget fedezte. A sziget északi részén fekvő Artemision környékén többnapos tengeri csatára is került a sor; de a perzsáknak inkább egy heves vihar okozott károkat, mint a váratlan görög támadás. Amikor meg a thermopylai szoros eleste köztudomásúvá lett, a görögök kénytelenségéből és hogy a Peloponnesost védjék a saroni öbölbe vonták vissza hajóhadukat s az attikai parttal szemben Salamis előtt foglaltak állást. Eurybiadas, a spártai fővezér, mintegy 300 hajóval rendelkezett. Ezeknek jelentékeny részét Athén szolgáltatta; időközi veszteségeiket számítva, a perzsa flotta nem jelenthetett sokkal nagyobb haderőt. A sztratégémát — minden látszat szerint — maga Themistokles vezette. Keményen ellenállott a kísértésnek: a védelem második vonalára, az Isthmosig visszavonulni; hamis üzenettel a salamisi tengerszorosba csalta az ellenséget és itt a teljes kibontakozásában akadályozott perzsa Armadát tönkrevverte (480. szeptember végén). Harcászati fejtegetésekbe nem kell bocsátkoznunk; soha el nem fakuló színekben festette meg számunkra a csata lefolyását a szemtanú költő: Aischylos a „Perzsákéban.

A megvert perzsa hajóhad Ázsiába vitorlázott a görögök üldözése nélkül. Pedig Themistoklesnek gondolata nyilván ez volt: keletre, az ellenség vizeire tolni át a hadműveletek területét s ennek további következményeképpen az egész perzsa szárazföldi seregnek visszavonulását kierőszakolni. Így azonban Xerxes csak a csapatok egy részével vonult a Hellespontoson át hazájába s igen jelentékeny haderőt Mar-donios vezérlete alatt Görögországban hagyott. A nagy király, aki

maga is végignézte a salamisi katasztrófát, emberi vonásaiban kevésbé ismeretes előttünk; a görög felfogásmód annak az emberfölötti akarásnak típusává tette meg, amely az istenek irigységét, büntetését vonja szükségképpen maga után. Orientalisták úgy tudják, hogy Zarthustra vallásától, Ahura Mazda egyistenségétől, Xerxes óta fordul el a perzsa udvar a későbbi politeisztikusabb perzsa vallás felé.

Mardonios, a nagykirály sógora, nem az isthmosi falak mögött elsáncolt peloponnesosiakat támadta meg, hanem télvíz idejére Thessaliába vonult s innen kezdte meg tavasszal, 479-ben, az új hadműveleteket. Athén városának újból végig kellett szenvednie a perzsa pusztítást, miután Mardonios hívogató ajánlatait visszautasította, sőt annyira eltökélte magát a hazai föld megvédésére, hogy a 479-ik esztendőre nem a tengernek nagy barátját, hanem a száműzetésükből visszatért Aristeidest és Xanthipposzt választotta meg hadvezéreknek. A spártai segítséget megint csak szorgalmazni kellett: Xanthippos és Kimon, Miltiades fia, voltak Spártában s fenyegetések között sürgették Pausaniast a kivonulásra. A szövetséges görög seregek egyesülése után Boiotia határán, Plataiainál ment végbe a döntő mérkőzés, az első igazán nagyméretű csata, melyet helléneknek saját földjükön idegen ellenséggel szemben kellett vívni ok: mintegy 50.000 ember a perzsák oldalán, 30—40.000 a görögökén; ennél nagyobb számokkal csak a hellénisztikus korban találkozunk. A győzelmet a spártai phalanx hozta meg, melynek sikerült az ellenség centrumát benyomni. Közben maga a perzsa vezér, Mardonios is elesett. Boiótiaiak ellen athéniak és megaraiak küzdöttek; mert a testvérharc itt sem volt kisebb arányú, mint Salamis szigeténél, hol az ellenséghez hű. ión flottát még Themistokles sem tudta elpártolásra bírni. A győzelem után a szabadító Zeus-nak — Zeus Eleutherios-nak — oltárt emeltek a görögök, négyévenként megisméltendő ünnepet jelöltek ki s a zsákmányból azt az arany-tripust ajándékozták a delphoi Apollon-nak, melynek bázisa a harcban résztvett 31 állam nevét a mai napig Őrzi {az úgynevezett „kígyóoszlopon“ Konstantinápolyban). A médizáló görögök közül egyelőre Thebait büntették meg a győztes csapatok.

Plataiai nemcsak a perzsa veszélytől szabadította meg az anyaországot, hanem egyszersmind a themistokleszi terv kivitelét is lehetővé tette: az Egei-tengert tenni meg a küzdelmek színterévé és az ázsiai rokonokat felszabadítani a perzsa járom alól. A még mindig spártai fővezérlet (Leotychidas) alatt működő szövetséges flotta a Mykale hegyfokánál aratott fényes győzelmet. Itt a szárazon koncolták fel a görögök a Miletossal szemben táborozó ellenséget. A hajóhad ezután

Kypros érintésével a Hellespontosba evezett, ahol Byzantiont hódította vissza a perzsák kezéből (478); Sestos a spártaiak segítségével már előzetesen elesett. Byzantióznál Plataiai hőse, Pausanias volt a hajóhadparancsnok. Azonban a sértődött Spártából öngigazolás végett csakhamar visszahívták, mert épp az ő magatartása miatt követelte az iónok elégedetlensége mind hangosabban Athén vezérségét. A szárazföldi Peloponnesosnak ura különben is szívesen vonult vissza a további tengeri akcióktól: egy spártai nomarchosnak, Dorkisnak elküldése már csak formaszámba ment. Ezentúl Athén szervezi és irányítja a perzsák elleni küzdelmet s rakja le ezzel — mint a delosi szövetség feje — nagyhatalmi állásának alapját.

Míg keleten a perzsák ellen, nyugaton Karthágóval szemben kellett a görögöknek, itt a szicíliaiaknak élet-halálharcukat megküzdeniök. A jól előkészített együttműködésre Xerxes szerződéssel kötötte le phoinikiai alattvalóinak gyarmatosait, a karthagóiakat. A szicíliai görög segítséget volt hivatva e szerződés megakadályozni. Hiszen ilyenről szó sem lehetett, míg a sziget a maga saját bajaival volt elfoglalva. De azután Gelon, Syrakusai fejedelme, kitől az anyaország hiába kért és várt támogatást, épp a salamisi győzelem évében annyira döntő módon verte meg az ellenséget Himera falai alatt, hogy e győzelmével Karthágó további terjeszkedését lehetetlenné tette s a szicíliai görögség helyzetét a dél felől fenyegető veszéllyel szemben hosszú időre biztosította. Itt azonban még a tyrannisnak és nem a már szabad polgárságnak köszönhetette a hellénség a diadalt.

A görög egység, melynek alapjait a IV. részben megismertük, bevált a perzsa háborúban, az idegen ellenséggel szemben. Közös fajtájának, nyelvének és műveltségének tudatában a görögség külön-külön is ellenállott és — ahol mód volt reá — összefogásával támogatta egymást. A kivételek a rendkívüli helyzetben vagy közelfekvő okokban találják magyarázatukat. A félvad aitolosok és akarnánok alig számítottak még görögöknek; ő tőlük nem lehetett együttérzést várni. A nyílt kapuban élő thessalíaiak ellenállásra csak kevéssé gondolhattak és Thermopylai után Boiotia, Thebai is szabad prédájává lett az ellenségnek. Az argos-spártai ellentét bebizonyította azt, hogy a rossz szomszéd még az ellenséges idegennél is gyűlöletesebb. De egyes kivételektől könnyen eltekinthetünk, mert Spárta és Athén, annak fegyelmezett testi ereje és ennek értelmi fölénye a perzsa háborúban egymásra találtak.

HATODIK RÉSZ

ATHÉN BIRODALMA

ELSŐ FEJEZET

A DELOSI SZÖVETSÉG

ATHÉN hatalmához az alkotmányjogi feltételeket a kleisthenesi demokratia teremtette meg. Alkalmat az Athénben szunynyadó erők kifejtésére a perzsák elleni küzdelem adott. Ennek a következménye lett az is, hogy bizonyos társadalmi eltolódások mellett az egyes néposztályok közjogi szerepe is lényegesen módosult. Az eredetileg agrárjellegű Attikát a perzsa háborúk, Themistokles flotta-intézményei tették meg az iparára és kereskedelmére, közlekedésére és külföldi kapcsolataira támaszkodó tengeri hatalommá. De míg ez a társadalmi és gazdasági átalakulás csak lassanként és lépésről-lépésre történik meg, az ezt előmozdító és siettető külpolitikai feltétel mintegy önként és nagyon hamarosan kínálkozott Athén számára a delosi szövetség formájában.

Mielőtt azonban Athén a támadásnak és terjeszkedésnek ezt a hatalmas fegyverét megszerezte, már előbb a védelem eszközéről kellett gondoskodnia magában a városban. Mindjárt 479—78 telén kezdik meg — Themistokles irányítása mellett — az új városfalak építését, amelyek mintegy 6 km-es körzetükkel a múlthoz képest lényegesen kiszélesítették a körülbástyázott területet. A themistokles falnak nyomait itt-ott a mai napig megtalálhatjuk; kevés változtatással az egész ókoron keresztül Athénnek városfala maradt. A kikötőnek, a Peiraieusnak megerősítése már előbb befejeződött; egy-két esztendő lefolyása alatt ezt is befejezték. Így hát csak a Peiraieust a várossal összekötő műveknek, az úgynevezett „hosszú falakénak vagy „láb-szarakénak kellett később elkészülniük (461—456 között), hogy Athén kikötőjével együtt egyetlen hatalmas erődítési rendszer oltalma alatt álljon.

Tudjuk már, hogy Athén tengeri vezérségét és folytatólag a delosi szövetség megalakulását Pausanias magatartása provokálta. Egyike volt azoknak a spártai király-típusoknak, akik sehogysen akartak a lakedaimon politikának szűkös határaihoz alkalmazkodni és akik messzemenő terveik kivitelében nem tűrték az ephorosok féltékeny ellenőrzését. Pausanias Byzantionban fényűző udvart tartott maga körül és, féktelen uralkodói vágyában, titokban már a perzsákkal is alkudozni kezdett. Első igazolása után önhatalmúlag tért vissza a hellespontosi vizekre és Byzantiont, Sestost erőszakkal kellett az athéni szövetségnek — Kimonnak — tőle visszahódítani. Mint halálra éheztetett ember Athena Chalkioikos temploma előtt végzi majd be életét Spártában, miután Themistoklest is magával rántotta a perzsákkal való közös szövetkezés gyanújával.

Athén az iónoktól felajánlott vezérséget szívesen fogadta el, s 477-től kezdődően építi ki azt a nemzetközi szervezetet, melyet a delosi szövetség néven ismerünk. Minthogy az egész változás nem spártai akarat ellenére történt, Athén továbbra is tagja maradhatott az isthmosi pánhellén szövetségnek; ez az alakulat csak a spártai-athéni ellentétnek kiéleződésekor bomlott szét (461). Az egyszerű „symmachia“ (fegyverbarátság) szavára hallgatott a delosi szövetség is; de Athén hatalmi fölénye csakhamar az alattvalók sorsára juttatta a szövetségeseket. A peloponnesosi symmachiával ellentétben, amely szabadságukban kevésbé feszélyezte a tagokat s az internacionális érintkezést a szövetségen belül is megengedte, az athéni kezdetől fogva a szupremácia jegyében alakult. A szervezet székhelye egyelőre Delos volt, a szigeti iónok ősi gyülekező és tanácskozó helye. De 454-től kezdve már az Akropolison kezelte a 10 hellenotamias a szövetséges pénztárt. Egyenlő szavazási joggal döntő tanácskozások eleinte lehettek; később mindenképpen Athén akarata és szava intézte az ügyeket a Periklestől hangoztatott elv alapján, hogy a szövetségesekről való gondoskodás fejében a vezető államot a szabad rendelkezés joga illeti meg.

Bizonytal a fegyveres segítség volt az együttműködés eredeti gondolata. De a kisebb államok kezdetől fogva pénzzel váltották meg részesedésüket s utóbb már csak a lesbosiak, chiosiak és samosiak küldötték el a saját hajóikat a közös akciókra. A váltságdíjat, a phoros-t az „igazságos“ Aristeides állapította meg elsőnek; időleges változtatásokat külön e célra kirendelt adóhivatalnokok — a *taktai* — eszközöltek, kiknek végzése ellen az athéni népbírósághoz (a heliaia-hoz) lehetett fellebbezni. A 425—24-ik évig (ekkor új számítási

alapra tértek át) átlagban 460 talentum volt az adózás végösszege. Ezt a ránk maradt kőbevésett phoros-listákból láthatjuk. A befizetés Delosban, illetőleg Athénben történt. A tavaszi Dionysos-ünnep alkalmával hozták később a szövetségesek adóikat a fővárosba. Tehát nem a kötőhatalmat — ebben az esetben az athéni fennhatóság kötőhatalmát — képviselő Pallas Athéné jegyében történt ez a hódolatnyilvánítás, hanem a feloldódásban egyesítő Dionysos légkörében. A helyzet a szövetséges államok autonómiájának tekintetében rosszabbodott az idők folyamán, nem utolsó sorban a peloponnesosi háborútól teremtett kényszer miatt. A késedelmesek ellen „adóbehajtó hajókat“ küldöttek ki. Végül már nem volt ritka eset, hogy állandó katonai őrseget (phruroi-t) és ellenőrző hivatalnokokat (episkopoi-t) tartott Athén a szövetségesek között. A szövetségből idővel tényleg athéni birodalom lett, ahol beolvasztás helyett legalább is bizonyos egyformaságot iparkodott Athén elérni.

Az alkotmánynak lehetőleg mindenütt demokratikusnak kellett lennie; birodalomellenes oligarchiát csak kényszerűségből türtek ideig-óráig a nagyobb államokban. A pénz s a különböző mértékek egysége természetesen athéni volt. Egyszersmind zárt gazdasági területet alkotott Hell ásnák Athén szuverénitása alatt álló része, ahol az áruforgalmat: a kivittelt és behozatalt, a vámokat és a termelés elosztását maga a központi hatalom szabályozta. És végül — ami a szövetségeket a legérzékenyebben érintette — még igazságszolgáltatásuk sem maradt a középponti hatalomtól független. A náluk elkövetett főbenjáró bűnök fölött, még ha ezek nem is veszélyeztették a birodalom érdekeit, az athéni népbíróság ítélezett és saját törvényszékeik — egyéb jelentéktelenségeken kívül — legfeljebb azokat a kereskedelmi porokét intézték el, amelyekben az alperes helybeli volt.

Az athéni birodalom a perzsák fölött aratott diadalog arányában növekedett és erősödött. Virágzásának tetőpontján több, mint 200 állam tartozott körzetébe. A 443—42-ben eszközölt közigazgatási beosztás 5 kerületbe osztotta ezeket: az ión, a hellespontos, a thrák, a kár és a szigeteket felölelő kerületekbe. Elszakadási kísérletek — a közösen élvezett gazdasági virágzás ellenére — nem maradhattak el a mind nyomasztóbb központosítás következményeképpen. 469-ben a naxosiakat kellett engedelmességre szorítani; 463-ban — a levert lázadás után — a thasosiak kapituláltak s 440—39-ben maga Perikles vette Samost ostrom alá, mert a város oligarchái mindenképpen el akartak az athéni szövetségtől szakadni. Athén viszont nem engedhetett. Nemcsak hatalmi állása nyugodott e pilléreken, hanem az egész

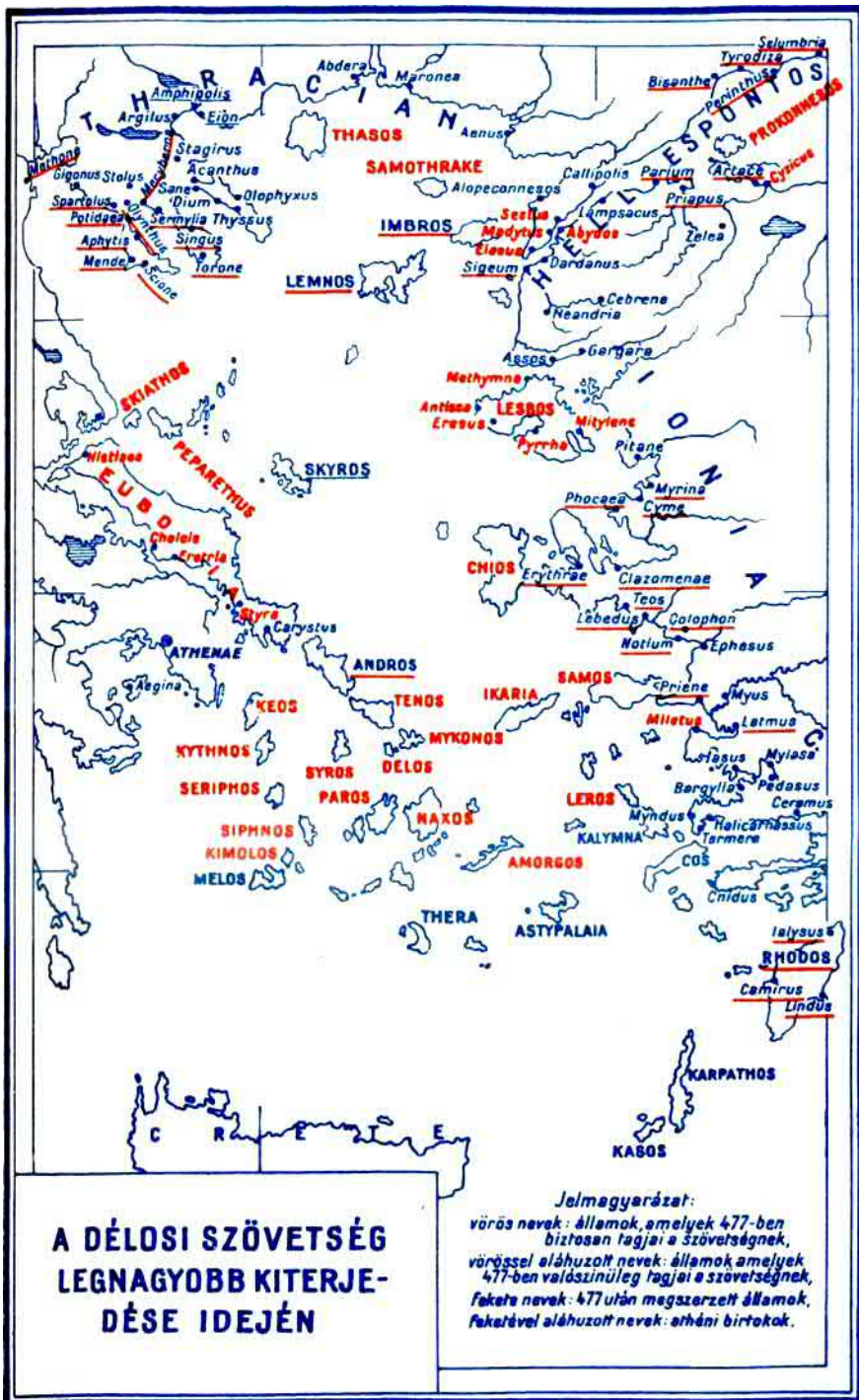
gazdasági jólét is, amely egyik feltétele volt az athéni kultúra pompás megvalósulásának.

A szövetség nevében megkezdett hadműveleteknek Kimon lett a vezetője, eleinte Aristeides oldalán. Hajóhadával a Hellespontos megtisztítása után a thrák partok felé fordult s itt fényes győzelmet aratott a Strymon torkolatánál Eion-ban a perzsa őrség fölött. Később Skyros szigetének megszállását arra használta fel, hogy Theseus csontjait nagy ünnepséggel vitesse innen Athénbe. A további hadműveletek — bizonyára belpolitikai okok miatt — csak lassan folytatódtak. A káriai és lykiai városok csatlakozására csupán 468-ban került sor, egy Kimontól vezetett expedícióban, amelynek folyamán a perzsa-phoinikiai hajóhadat és szárazföldi sereget döntő módon verték meg a görögök a pamphyliai Eurymedon torkolatánál. Az elhárító háborúnak ezzel tulajdonképpen vége is lett. Az egyiptomi-kyprosi vállalkozás, melyről később lesz szó, már nem az elhárító, hanem a támadó fázisát tünteti fel a görög-perzsa háborúknak.

Most az eurymedoni győzelem után nemcsak hogy az eddig habozó ión városok — Ephesos, Lampsakos — csatlakoztak a delosi szövetséghez, de a thrák partvidék is teljesen felszabadult. Athéni gyarmatosoknak kellett volna itt a kilenc út találkozásánál (Enneahodoi) a foglalást biztosítani. De a Drabeskos-nál szenvedett vereség ezt egyelőre lehetlenné tette. A 436-ban alapított Amphipolis (Hagnon) igyekszik itt a város érdekei fölött tartósan őrtállani.

A pamphyliai győzelem után Athén ünnepelt hőse Kimon lett, ki egyúttal a belpolitikai vezetést is a kezében tartotta. Atyjával, Miltiadesszel és Themistoklesszel szemben nem annyira a katonás életforma embere volt, mint inkább a jómodoré, a művelt életszokásoké és a lovagias erkölcsi felfogásmódé. Pedig inkább hadvezér, mint politikus. A mindent lenyűgöző szónoki képesség hiányában bőkezűségével nyeri meg a lelkeket. Vagyonával válogatás nélkül mindenkinek a rendelkezésére áll. Gondolkodása, világfelfogása arisztokratikus. Úgy tetszik, ép személyes tulajdonságaival állította meg rövid időre a demokratikus fejlődés gyors menetét. Azok az élet-halál küzdelmek most már megszűntek, melyeket a régibb generáció előkelő nemzetségei politikai jelszavak alatt folytattak egymás ellen. Külpolitikai irányát illetőleg Spárta-barát, a hatalmi egyensúly fenntartásának híve, mert a két legerősebb állam megegyezésében látja a görög rend és békesség legfőbb biztosítékát.

Abban az időben, midőn Kimon eurymedoni győzelmét aratta, Themistokles már Ioniában, Ephesosban ette a száműzetés kenyerét.

Salamis után nem sokat hallunk róla. Még 474—73-ban történt ostrakizálásának nem tudjuk igazi okait megmondani. (Az ostrakizmus természete — mint az előbbi részben megismertük — nem is olyan, hogy kézzelfogható okokat lehessen mögötte keresni: nem észszerű megfontolások, hanem ösztönös reagálás kifejezése.) Kimonnal szemben bizonyára egy radikálisabb demokratizmusnak elveit vallotta s mintha jövőbe néző elméjével most már a Spártával való leszámolást tartotta volna fontosabbnak, mint a legyőzött perzsáknak további visszaszorítását.

Száműzetésének első idejét Spárta örök ellenségénél, Argosban töltötte. Amidőn a Pausanias-esettel kapcsolatban a hazaáruló perzsa-barátság vádjával illetik, igazolása céljából nem tér Athénbe vissza, hanem földönfutóvá lesz. Korkyrán azután a molossusok királyi udvarában tartózkodik, majd Ioniába megy. Itt a Xerxest követő I. Artaxerxesnek ajánlja fel szolgálatait (464) és Perzsia vazallusaként a néki ajándékozott Magnesiában fejezi be életét. Erről az elmúlásról sokat regéltek Athénben és még a legnagyobb görög historikus is anekdota-gyűjtővé lesz, midőn bizonyítékot keres a megrendítően hihetetlenre, a salamisi hős szerepére a perzsa birodalom keretében.

A közösségből kitalált nagy egyén létének teljes átértelmeződését mutatja be nekünk a themistokleszi sors. Egyúttal a nagy elhatározások és nagy tettek emberének sorsát a nyugodtan továbbépítővel szemben, minő ellenfelének, Aristeidesnek, a delosi szövetség megszervezőjének jutott osztályrészül. A demokratia fénykorának kétségkívül Themistokles fektette le Athénben az alapjait; de azért a nép szívéhez — úgy látszik — minden ékesszólása ellenére sohasem tudott férközni. Jellemének komorabb és többet rejtő vonásai jól illettek a 6. század archaizmusából a klasszikus görögséghez vezető átmeneti időkhöz. Csak a félbarbároknál, a makedón történet hőskorában találunk hasonló nagy elméket és erkölcsi aggályokat nem ismerő jellemeket. Életkora az idősebb nemzedék tagját, Themistoklest a simább arisztokratának, Kimonnak tette meg balsikerű versenytársává; de őt időben a demokratiának ahhoz a tetőpontjához is közelhozta, amely Perikles személyében nyerte el a hozzá illő vezérlő személyiséget.

MÁSODIK FEJEZET
PERIKLES KORA

A perzsa háborúk után Athén és Spárta között a viszony nem alakult kedvezően. Utóbbinak növekvő féltékenységgel kellett kísérelnie az athéni hatalom gyarapodását a delosi szövetség élén. Eleinte büntető expedíciókkal igyekezett Spárta a görög szárazföldön a régi befolyást fenntartani. A perzsabarát thessaliaiak ellen indult (476) az utóbb megvesztegetettnek ítélt és száműzött Leotychidas vezérlete alatt. Azután a delphoi amphikhtyoniat szerette volna hasonló megtorlások céljaira felhasználni. De Themistokles ellenkezésén, aki ekkor a nemzetközi gyűlésnek athéni követe (phylagoras-a) volt, megtört ez a szándéka is. Később a peloponnesosi állapotok vették Spárta figyelmét teljes mértékben igénybe. Athén példája erős demokratikus mozgalmakat indított el a félszigeten. Argos, az ősi ellenség, demokratikus formát öltött és az eddig önálló Tirynst — később Mykenait is — elfoglalta. Egyesülésre való törekvések mutatkoztak az arkádiai törzsek között is. E veszedelmes mozgalmat fegyverrel kellett Spártának elnyomnia. Az egyesült arkádiaiakat a tengeri félgyőzelem után Dipaiá-nái döntő módon verte meg (472—71). Csak Mantinea tartotta magát távol az arkádiai egyesüléstől. Ezért a nagy mantineiai „összeköltözködést“ (synoikismost) ez alkalommal nem bántották (Mantineiát a következő században telepítik szét).

Első alkalmat a két nagyhatalom összekülönhözésére a 464-e8 helóta-lázadás adott. Ez Lakoniában egy hatalmas földrengés jeladására következett be. A felkelők, kik között helótasorban élő meseniaiak is voltak, Ithomé hegyén sáncolták magukat körül s mert megostromolásuk eredménytelen maradt, a spártaiak a még akkor szövetséges athéniektől is kértek segítséget. Kimon tanácsára és vezérletével 4000 athéni hoplita sietett Spártába. Azonban a segílyt kérők bizalmatlanságból dolgukvégezetlenül küldték őket vissza. Erre a barátságtalan eljárásra Athén az isthmosi panhellén szövetségből kilépett és egyéb kapcsolatok után nézett. Az argosiakkal és thessaliaikkal ekkor kötöttek az athéniék fegyverbarátságot. Ehhez a megaraiak is csatlakoztak, mert a peloponnesosi szövetségtől hiába vártak a velük szembenálló Korinthos ellen támogatást. Athén elkeseredését növelhette, hogy kevéssel a Spártának küldött segíly előtt a pártütő thasosiakat (ezek a delosi szövetség tagjai voltak) egy attikai betöréssel

akarta Spárta tehermentesíteni. Most viszont, Ithome nagysokára elkövetkezett bevétele után (459), a földjükről kiszorult messeniaiaknak az athéniek adtak ideiglenes lakást a korinthusi öböl mellett, a lokrisiaktól akkortájt elhódított Naupaktosban.

Kimon spártai távollétét Athénben a demokrata párt arra használta fel, hogy az Areiospagos tanácsának átszervezésével lényeges alkotmányváltozást vitt keresztül. Az az ősrégi tanács mindezeideig mint a hagyomány őrtornya magaslott ki a népuralom intézményei közül. Egyedül képviselte élethossziglan megválasztott tagjaival a folytonosságot, hiszen az állam hivatalnokai évöl-évre változtak. Azután a lelépő legmagasabb tisztviselők (az archonok) egészítették ki, ami e testület konzervatív jellegét már mintegy eleve meghatározta. A most behozott újítás, melynek Ephialtes és Perikles — a fiatal államférfiú — voltak a szószólói, nem a választási modusra és a tagok összetételére vonatkozott, hanem az egész tanács illetékességét szorította meg jelentős pontokban. Bírói és ellenőrző jogát vonta meg az államvezetés és közigazgatás területén s illetékességét csupán bizonyos súlyos vállalási megítés alá eső bűnügyekben — gyilkosságokban — hagyta meg. Tehát ezentúl az 500-as tanács — a Bule — és nem az Areiospagos tanácsa fogja a kisorsolt vagy megválasztott hivatalnokok arravalóságát felülvizsgálni (dokimasia); ő nála és nem az Areiospagosnál kell a hivatalos minőségben vagy az állam épsége ellen bárki részéről elkövetett vétségek esetében a bejelentést megtenni (eisangelia); többé nem az Areiospagos, hanem a Heliaia ad a tisztviselőknek belépésük alkalmával felmentést (euthynai); és végül törvényellenes javaslatoknál maga a népgyűlés, az ekklesia és nem az Areiospagos az illetékes fórum (graphé paranomon). Mint látjuk, ezek az újítások nem kis mértékben járultak hozzá az athéni köztársaság radikalizálásához, Bule, Heliaia és ekklesia között osztva szét a régi „tanács” eredeti funkcióit. Történeti analógiát keresve azt mondhatnók, hogy az athéni „senatus” megszűnt. Egyéb politikai és alkotmányjogi intézkedések, amelyek hasonló irányba mutatnak, később kerülnek majd szóba.

Kimon elkésve érkezett vissza Athénbe; a mélyreható közjogi újításokon már nem tudott változtatni. A városban különben is Spárta-ellenes hangulat kerekedett felül s a politika eddigi irányítóját, kit már a thasosiak leverése után a megvesztegetettség vádjával illetett Perikles, de akit akkor felmentettek, 461-ben osztrakizálták. Miután a demokrata pártnak idősebb vezetője ebben az időben politikai orgyilkosság áldozata lett, most Perikles veszi át az állam-

ügyekről gondoskodó prostates szerepét. Ezt azután — Kimonnak rövid időre szóló visszatérésétől eltekintve — állandóan meg is tartja.

A peloponnesosiakkal való ellenségeskedés — az első peloponnesosi háború — a Megara birtokáért vetélkedő Korinthos és Athén között tört ki. A Kekryphaleia szigeténél aratott athéni győzelemnek hatására a város régi ellensége, Aigina is belesodródott azután a küzdelembe. Az athéni flotta — Leokrates vezetése alatt — ismét győzelmeskedett s ennek eredményeképpen Aigina, a kereskedelmi vetélytárs, kénytelen volt magát megadni (456). Falait lerombolták, hajóit elkobozták és mindezen felül 30 talentumnyi pénzbírsággal kellett a delosi szövetségbe történt felvételét megváltania.

Az eddig tétlen Spártát a boiótiai események kapcsolták be a háborúba. Tulajdonképpen a kis Doris védelmére a phokisiak ellen szállott Közép-Hellasban síkra. De a thébai oligarchák uralmuk restaurálására szerették volna a spártai hadsereg jelenlétét felhasználni. Ez azután Tanagránál az athéniakkal állította szembe a spártaiakat. Itt, ahol a pártpolitikailag osztatlan spártai és athéni erők először mérték fegyvereiket össze, Athén maradt alul. De a csorbát hamarosan kiköszörülte, mert két hónapra rá a „szöllőhegyek“ -nél, Oinophytánál (457) a boiótosok fölött döntő győzelmet aratott az athéni vezér Myronides s evvel együtt — Thebai kivételével — az egész boiótiai szövetség a város fennhatósága alá került.

Athén hatalma tetőpontján állott. Nemcsak hogy — mint a delosi szövetség feje — az Egéi-szigeteknek, Elő-Azsia partvidékének, a Heliespontosnak és Thrákia görög telepeinek ő volt az ura, de ezenfelül Közép-Hellasban is ő rendelkezett a boiótosokkal, phokisiakkal és lokrisiakkal, sőt a Peloponnesosba is átnyúlt a keze s Megarán kívül Troizent és a szintén idetartozó Aiginát is hatalmában tartotta. Vezére, Tolmides 455 tavaszán győzelmesen hajózta körül az ellenséges félszigetet, Gytheionban felégeti a spártai hajóállomást s megverekszik a sikyoniaiakkal a korinthosi öböl birtokáért. Két évre rá maga Perikles ismétli meg ezt az észak-peloponnesosi térhódítást. Achaiát — Zakynthos-szal és Kephalleniával együtt — Athénhez kapcsolja, sőt a szembenfekvő Akarnania elfoglalására is kísérletet tesz.

Pedig ekkor már megtörtént az egyiptomi katasztrófa (454). Athén tulajdonképpen kettős fronton küzdött az egész idő alatt, melyben imént felsorolt foglalásait végezte. Már 459-ben engedett a perzsák ellen fellázadt libyai fejedelem, Inaros kérelmének s 200 hajóval támogatta ennek igényeit az egyiptomi trónra. A vállal-

kozást nem lehet egyszerűen „kalandosának” jellemezni; az athéni birodalomnak nagy érdeke fűződött ahhoz, hogy a Földközi-tengernek délkeleti öble: Kypros, a phoinikiai part és a Nílus deltája ne a perzsáknak, hanem valamely barátságos uralkodónak kezei között legyen. De az erőknek az a megoszlása, amely a kért segélynyújtással járt, mégis csapásszerűnek bizonyult. A hosszasan húzódó egyiptomi háború azzal végződött, hogy Megabyzos, a perzsa vezér, a görög segélycsapatokat Memphishből kiverte, a Nílus torkolatánál fekvő Prosopitis szigetén körülzárt. Innen a görögök csak hajóik felégetése után vonulhattak el. Természetesen nem sokan kerültek vissza hazájukba. A győztes perzsa flottának támadó előrenyomulásától is lehetett tartani s ebben a félelmükben helyezték át az athéniak a delosi szövetség pénztárát az Akropolisra, a Pantheon opisthodomosába. Amikor Psammetichos, Inaros fia, 445—44-ben gabonát küld Athénbe, ez 14.240 polgár között kerül elosztásra. Kicsiny kártérítés azért a vérvesztéséért, melyet az egyiptomi vállalkozás az athéniaknek és szövetségeseiknek okozott.

Athénnek most nyugalomra volt szüksége. A száműzetésből hazatért Kimon öt esztendőre szóló fegyverszünetet kötött Spártával (451). Csak két évvel utóbb vehette elő azt a régi tervét, hogy a perzsa befolyást az égíi vizekről végleg kiszorítsa. A nagymultú vezér újonnan felszerelt flottával indult el Kyprosba. Itt azonban Kition ostroma közben váratlanul meghalt. Halálával a kyprosi, Salamis mellett aratott győzelem ellenére is abbamaradtak a további hadműveletek: a delosi szövetség eredeti célkitűzése megszűnt. A perzsákkal meg egyezést kötöttek az athéniak, amelynek értelmében perzsa hajók nem mutatkoznak görög vizeken a Boszporusz bejáratától délre és a lykiai partoktól nyugatra. Az ión városok formális szabadonbocsátásáról nem esett szó: a perzsa fejedelem csak arra kötelezte magát, hogy a tengerpartot legfeljebb egynapi lovastávolságra közelíti meg; Kypros a perzsáké maradt. A megegyezést Kallias írta alá az athéniak nevében (448). Az anyaországban az ellenségeskedések nem várták be az öt esztendőre kötött béke lejáratát. Delphoit 448-ban spártai és athéni csapatok is meglátogatták, előbbiek az autonómia, az utóbbiak a phokisiak érdekében s a jóslási elsőbbség tisztességét (a promanteiát) majd a spártaiaknak, majd az athéniaknak adta meg a delphoi papság. Komolyabb következményekkel jártak a boiotiai események. Itt a thébai oligarchák igyekeztek újból a hatalmat maguknak megszerezni. Ez Athén beavatkozásához és végül a koroneiai csatához vezetett, ahol a Tolmides alatt küzdő athéniak teljes vereséget szenved-

tek (447). Ezzel azután meg is szűnt Közép-Hellasz fölött gyakorolt hegemoniájuk, a boiotiai szövetség ezentúl Thebait ismerte el fejének. Kevéssel utóbb Megara szakadt el Athéntől és Euboiában tört ki lázadás, melyet csak nehezen sikerült elfojtani. Ennyi csapás után Athén szívesen kereste az alkalmat, hogy legnagyobb ellenfelével, Spártával megegyezzen. Az Attikába betört peloponnesosi sereg elvonulása után 446-ban jött létre a 30 esztendőre szóló fegyverszünet, amelynek áráként peloponnesosi szövetségeseiről kellett Athénnek egyszersmindenkora lemondani — Megaráról, Troizenről, Achaiáról — s Aiginának önkormányzatot engedélyeznie. A birodalmi terület némileg összébb szorult; de legalább a békés fejlődésnek lehetősége látszott hosszú időre biztosítottak.

Annak a mintegy ötvenesztendős időszaknak (a pentekontaeteiának), amely a perzsa küzdelmekről a peloponnesosi háborúig terjedt, egyik részét „perikiesi kornak“ szoktuk nevezni; azt a 15 esztendőt, amely a fegyverszünet évével kezdődött és a harcok újólagos felvételével végződött. „Perikliesi“ a kor, mert az athéni kultúra virágkorát éli (akmé-ről szokott ilyenkor a görög beszélni), s ez a virágzás elválaszthatatlan a nagy államférfiú nevével és személyével. Nem mintha Periklesnek a művészet és irodalom, a tudás és filozófia remekeihez mint mesternek vagy szerzőnek lenne köze. De ez a műveltség — s ez legjellemzőbb általános vonása — az athéni élet egységéből merült fel és magát az athéni életet feltételeiben és alapjellegeiben, politikai és társadalmi szerkezetében Perikles intézkedései határozták meg.

45.1—50-ben mondja ki a törvény, hogy polgárnak csupán az számít, aki polgári atyától és anyától származik. Kettős ok magyarázza meg a szigorúbb eljárást: először a demos megnövekedett hatalma, másodsor a díjazás, melyben — Perikles újítására — a népbírói működést részesítették (misthos dikanikos). Természetesen nem a Kimon bőkezűségére féltékeny versengés diktálta ezt így. A napibér a demokráciának mintegy természetes folyománya volt, mert a joggal együtt a jog gyakorlásának lehetőségét is meg kellett adni; az az 1—2 obolos ugyan nem kártalanítja gazdasági érdekeinek elhanyagolásáért a polgárt; de módot nyújt a legszegényebbnek is, hogy jogával élve az államgépezet mozgatójában részt vegyen. A bírói napibér mintájára idővel a többi közszolgálatokat is honorálni fogják. A Dionysos-vallástól nyújtott nagy indulatfelszabadító és kielégítő alkalmaknak, a drámai előadásoknak látogatásáról is valószínűleg Perikles gondoskodott úgy, hogy a szegényebb polgárok külön „búcsú-pénzt“

vagy „látványossági pénzt“ kaptak. A fontossá vált polgári listák revidálására talán már a Psammetichos-féle ajándékkal kapcsolatban került először sor. Az időközi ellenőrzés annál szükségesebb most, mert mindinkább csak sorsolják és nem választják a tisztviselőket, és mert a legmagasabb hivatal, az archonságot az alacsony cenzus-osztályoknak is megnyitották (457—56-ban az első archon a zeugiták közül). Nemcsak közjogi alapon, nemzetközi formában is emelte Perikles az athéni polgár öntudatát. Még 447-ben — tehát az öt éves béke tartama alatt — panhellén gyűlésre hívta meg az összes görögöket, hogy most a perzsák visszanyomása, a Kallias-féle egyezmény után közösen gondoskodjanak a perzsáktól elpusztított templomokról. Hogyha Spárta részvétlensége miatt nem is lett semmi ebből a nagystíliú tervezetéből, a gondolat érdeme, a kezdeményezés dicsősége Athéné maradt. Panhellén jellege volt Thurioi alapításának is (4°) Alsó-Itáliában, az elpusztított Sybaris romjai fölött. Abba a nyugati érdeklődésbe kapcsolódott be ez a Periklestől kieszelt vállalkozás, amely idővel a szicíliai városok egyikét-másikat — Segestát, Leontinoit — és az itáliai Rhegiont Athén szövetségesévé tette. Így jött létre az ión-attikai koalíció a dór Szirakusai-val szemben.

A delosi szövetség szervezésének és terjeszkedésének nem egy mozzanata bizonytalán szintén Perikles személyéhez fűződik. De azután — a birodalmi politika körén belül — egyenesen középpontja lett annak a népesedési mozgalomnak, melyet a kleruchia néven ismertek az athéniak. A Peisistratostól és fiaitól megkezdett munkát folytatta itt Perikles: gyarmatosokat küldött ki az athéni birodalom különböző pontjaira, földrészeket (kleruchos-okat) utaltatott ki nekik, melyeket ezek bérbeadhattak, vagy maguk művelhettek. Ez úton a városi lakosság tehermentesítésével együtt egyszersmind biztos örállomásokat is létesített, mert a telepések a katonai szolgálatra voltak kötelesek. Athéni polgárjogukat szülőföldjüktől távol is megtartották, csak ép hogy nem gyakorolhatták. Így lett Euboia szigete a chalkisi hippobotai (lovat tartó birtokosok) rovására athéni kleruchosoktól népes; Naxos, Imbros, Lemnos és a Chersonnesos pedig athéniektől is lakott földdé. Ez részben azon expedíció eredménye volt, amelyet Perikles — mint utolsót — a Hellespontos biztosítására a Pontosba vezetett (447—46). Nem kis részben a nép észszerű, és az athéni formaösztonnek megfelelő foglalkoztatását szolgálták a híres periklesi építkezések is: a „hosszú falak“ a Hippodamos által átépített Peiraieus egyenes, egymást derékszögben metsző utcáival és költséges hajóházaival, az Odeion, a 447-ben megkezdett Parthenon és Mnesikles műve: a Pro-

pylaia. A kultusz emelésén és a város szépítésén kívül közmunkálatokat is jelentettek ezek az építkezések átlagosan 1 drachmás napi-bérükkel polgárnak, metoikosnak, sőt rabszolgának egyaránt. A magasztalás szavai után később kemény bírálatra is adtak alkalmat: nagyrészt a szövetségesek adózásából, phorosaiból épültek fel. A 443-ban osztrakizált Thukydides elsősorban az építkező Periklest támadta. Előttünk azonban nemcsak a bámulat tárgyai — romjaikban is — az Akropolis emlékei, hanem az athéni lényeg legvilágosabb kifejezései.

Perikles ellenfelének száműzetése után egyedüli vezetője maradt az athéni népnek. Evről-évre strategosnak választották. A történetíró már idézett megállapítása órála szól: „csak névleg volt Athénben demokratia, tényleg az első ember uralma volt az“. A politikai ellenzék a titkos társaságokba, az oligarchikus hetaireiákba menekült; de a nyilvános megszólás az időközönként megrendszabályozott komédiákban bőségesen jelentkezhetett. (A személyeskedés első tilalma Morychides archonsága alatt 440—39-ben.) Mi magyarázza meg, kérdezhetjük joggal, ezt a periklesei monarchiát a népuralom legradikálisabbnak mondható formái között?

Részben ennek az államformának a lényege. De nagy részben mégis csak Perikles vezéri képességén fordult meg a demos és az ő személye közötti viszony: vezetett és nem őt vezették. Telivér arisztokrata volt, ami származását illeti (anyai ágon az Alkmaionidai nemzetségéhez tartozott): de ez csak növelte a tömeg szemében tekintélyét. Nemessége már nem jelentette az egymással vetélkedő családok élet-halál harcát; egyszerűen vagyont és előkelő modort sem jelentett; hanem a veleszületett előkelőség legmagasabb fokát és azt a műveltséget fejezte ki, melyet az előző évtizedekben senki sem és most is csak a legmagasabban álló szerezhetett magának. A Múzsák megbecsülésére, zenére és költészetre Damon tanította, a filozófiát a nagy Anaxagoras-szal folytatott személyes érintkezésben kedvelte meg. Es bár mindez nem távolította el a nyilvános élettől, ösztönös uralkodói érzékre vall, hogy ritkán mutatkozott a tömeg előtt s még javaslatainak egy részét is másokkal adatta elő az ekklesiában.

Ékesszólásának széles skálája volt; éppúgy értett a lelkesítéshez, mint a józan belátás érvényreemeléséhez. Saját maga a reális gondolkozásnak és a képzelettől támogatott idealizmusnak harmonikus keveréke. Nyugodtan feladta azt, amit az állam erői többé nem bírtak; de a kevesebbet, amit kezében tartott, a többi népek fölé emelkedő panhellénizmus szempontjából tudta bemutatni. Művészet- és tudás-

szeretete, nemes gondolkozása, a finomult életszokások iránt való fogékonysága a Thukydidesztől szájába adott beszédekből is kiérezhető. Az összes görög politikusok közül a legegyensúlyozottabb egyéniség a széthúzó élettörekvések kiegyenlítésében. Államérdekű szolgálatai, sikerei meg annyira nyilvánvalóak voltak, hogy a néphangulat „súlytalan“ és ép ezért kiszámíthatatlan tényezői csak a háborús önkívület állapotában tudtak ellene fordulni.

HARMADIK FEJEZET

A PELOPONNESOSI HÁBORÚ ELSŐ TÍZ ÉVE

A 446-ban 30 évre kötött békeszerződés nem olyan állapotot rögzített meg, melyet teljességgel lehetetlen lett volna fenntartani. Athén mint tengeri hatalom az egyik részen, a másikon meg Spárta mint a szárazföldi Görögország vezető állama: ezt az okos kompromisszumot talán hosszabb időre is biztosítani lehetett volna. De másrészt tagadhatatlan, hogy az így elgondolt egyensúlynak akadályai már kezdettől fogva elég jelentékenyek voltak.

A szerződés csak a tényleges birtokállományról rendelkezett, de nem vágta el a lehetőségét annak, hogy mindkét koalíció újabb csatlakozások útján gyarapodhassék. A helyzet — nyersen vázolva — ez volt: állig felfegyverkezve és újabb erőgyűjtésről gondoskodva őrizte a két táborba szakadt görögség — a békét.

Nem kis veszélyt rejtettek magukban a szövetségeket alkotó rész-államok külön érdekei sem. Főleg Korinthos gazdasági érdekeltisége állott Athén hatalmi törekvéseivel éles ellentétben. Az északi Peloponnesost élelmezni csak nyugatról: Alsó-Itáliából és Szicíliából lehetett; éppen ezen nyugodott a korinthosi kereskedelemnek egyetemlegesebb jogosultsága. Viszont Athénnek terjeszkedése a korinthosi öbölben — Naupaktos birtoklása, a szövetség Akarnaniával — és a nyugatra vezető szigetvilágban (Zakynthoson, Kephallenián) létalapjában fenyegette meg ezt a kereskedelmet. Az 5. század folyamán — mint ezt a máig található cserépedények igazolják — az athénieknek egyébként is sikerült Korinthost Alsó-Itáliában és Szicíliában visszaszorítani.

Ahol pedig gazdasági okok nem adtak a féltékenykedésre és ellenségeskedésre alkalmat, ott a politikaiak tették meg ezt. A leg-

különbözőbb államokban az oligarchák a spártaiakat, a demokraták meg az athéniakat tekintették lényeg szerint való patrónusaiknak s az elvadult pártküzdelmek közt a külpolitikai kapcsolatot mindkét fél igen gyakran többre tartotta az önálló lét követelményeinél. A politikai ellentétek mögött az életmódnak és világfelfogásnak az a nagy különbsége vonta meg magát, amely utolsó magyarázatot a dór és ión faj elkülönülésében talált, mint ezt halotti beszédében már Perikles észrevette. Nem a másféle „vér“ itt a döntő (hiszen a küzdő felek közeli fajrokonok), hanem a másféle „forma“ amelynek végzettségét éppen a peloponnesosi háború teszi az egymással küzdő felekben teljesen öntudatosá.

„Ürügy“ vagy — ha úgy tetszik — „alkalom“ az ellenségeskedések megkezdésére hamarosan három is akadt: a körülbelül egy időre eső korkyrai, poteidaiai és megarai bonyodalom (433). Korkyra leány városa: Epidamnos miatt keveredett Korinthos-szal pörbe, amely viszont annakidején a hálátlan Korkyrát gyarmatosította. A sziget szorultságában Athéntől kért segílyt. Ez hosszú gondolkozás után egy védelmi szövetség (epimachia) folyományaképpen meg is adta. A Sybota-szigetsoportnál azután tényleg az athéni segítség akadályozta meg azt, hogy a korinthosi flotta a korkyrai fölött győzedelmeskedjék. Mindez formailag nem volt kifogásolható, Athénnek csakugyan jogában állott a bekeszerződés értelmében is, hogy a neutrális Korkyrát a maga érdekkörébe vonja. De a sziget támogatásával kényes helyzetbe kerültek az athéniak, a peloponnesosi szövetség egyik legtekintélyesebb tagjával, Korinthos-szal szemben.

Egészen más volt az eset a poteidaiai eseményeknél. Itt — Chalkidike félszigetén — egyenesen az athéni birodalmat támadta meg Korinthos, midőn gyarmatvárosát, mellyel fenntartotta a baráti kapcsolatokat, sőt a hivatalos érintkezést is, elszakadási szándékában segítette.

Mert az, hogy Aristeus csapata korinthosi „önkéntesek⁴⁴-ből állott, nem módosított a dolog lényegén. A körülzárt Poteidaia csak évek múltán (429 telén) kapitulál, miután a peloponnesosi háború már egész erejével fellobbant. Poteidaival egyidőben a chalkidikei városok és a thrák Bottiaioi is nyugtalankodtak; de nagyobb mérvű elpártolásra csak a nagyháború folyamán, a spártai vezérnek: Brasidasnak jelenlétében kerül itt a sor. Azonban Olynthos összetelepítését (synoikismos-át) már a háborús események kezdetén létrehozták II. Perdikkasnak, a makedón fejedelemnek intrikái. Ennek a középonti városnak lesz még később is szerepe a görög történelemben.

Egészen rendkívüli fontosságot nyert a peloponnesosi háború kitörésében a megaraiak ellen hozott néphatározat. Az athéniak rossz szomszédaitak valamiféle ok miatt kitiltották a piacukról. A dolog nem volt különösebb jelentőségű. De a szabad forgalomnak ezzel az erőszakos megkötésével jól lehetett az athéniak ellen agitálni. Végül mégis úgy tűnt fel, — athéni vígjátékíróktól halljuk — hogy a megarai hagymák és malacok hozták a háborús mozgalmakat fejükre.

A sok felgyülemlett keserűség elintézését követelt. A Peloponnesoson a közvetlenül érdekelt Korinthos szította a tüzet. Szövetségi gyűlést hívat össze Spártában és kilépéssel, argosi barátkozással fenyegetődzik. A spártai népgyűlés, melyet a szövetségesek — az alkotmány értelmében — nem majorizálhattak szavazataikkal, csak nehezen volt a háborús elhatározásra kapható; főleg Archidamos, az öreg király szeretett volna a béke mellett kitartani. De végül itt is a harci hangulat kerekedett felül s azon ultimátumszerű követelések, melyeket a fokozás sorrendjében juttatott Athénbe a szövetség (az Alkmaionidáknak, tehát elsősorban Periklesnek száműzése; Poteidaia ostromának abbahagyása; a megarai psephismának érvénytelenítése; a delosi szövetség felbontása) immár világosan mutatták, hogy tulajdonképpen mit akarnak elérni. Athénben Perikles volt a megszügyenítő feltételeket visszautasító, a háborús hangulat lelke. Pedig ekkor már megrendült valami abban a szilárd kölcsönös bizalomban, amely őt a közügyek élén tartotta. Szűkebb baráti környezetének csak kevéssel előbb kellett a legsúlyosabb vádak ellen bíróság előtt védekeznie. A halhatatlan Pheidias még így is elmarasztalták- „sikkasztásban“ Anaxagoras az „istentelenség“ vádja elől kénytelen volt Lampsakosba menekülni és Aspasiát — a lelegevenebb athéni szellemiséget tüzelő szép „miletosi asszonyt“ — csak ép hogy el nem ítélték.

431 tavaszán kezdődtek meg az ellenségeskedések: a thebaiak Plataiát rohanták meg, Archidamos a peloponnesosiak élén Attikába vonult be. Az erőviszonyok a harci modort mindkét félnél úgyszólván már előre kijelölték. A spártaiak szárazföldi hadseregükkel voltak fölényben. Mintegy 35.000 hoplitát tudtak kiállítani az ellenfélnek legfeljebb 25.000 emberre rúgó összlétszámával szemben. Az athéniak viszont 300 trieresükkel, melyhez még a nagy szigetek kontingense járult, a tengeren voltak az erősebbek. Ez okból, hogy szárazon a nyílt összetüzközést elkerüljék, a város területére szorították védekező ellenállásukat: a vidék lakosságát a falak mögé terelték. A termést és a falvakat az ellenség szabad prédájának engedték át. Rendkívül sok hátránnyal járt ez a később is gyakorolt passzív magatartás. A falu-

siakban a legnagyobb elkeseredést támasztották az évről-évre megismétlődő ellenséges betörések. Ők a „békepártiak“ — amint ezt Aristophanes vígjátékaiból jól tudjuk — hiszen joggal tekinthették magukat a háború eleven áldozatainak. A városban meg lehetetlen állapotot teremtett a túlszűfoeltság, főképpen egészségügyi szempontból. Mindjárt a második háborús év elejét tört ki Athénben az a nagy epidémia, amely két esztendeig egyfolytában dühöngött s mely magát a felelős vezért is elragadta (429). Halála előtt a görög politikus örök sorsát Perikles sem kerülhette el; számadásai miatt pörbefogták és 50 talentum megfizetésére ítélték el. De a népharag nem tartott sokáig; a következő ciklusban megint strategosnak választották s ebben a minőségben fejezte be a nagy államférfiú hatvanegynéhány éves korában az életét.

Utána a népvezetés — kisebb kaliberű demagógok háttérbeszórításával — hamarosan Kleon kezébe került, ő — úglátszik — mint az erergikusabb hadvezetés barátja volt már a perikiesi politikának ellenfele. De hogy miként kellene ezt az energiát kifejteni, azt maga sem tudta. Vele az államférfiaknak az az új típusa lépett fel a görög történelemben, amely többé nem mutat ösztönösen szilárd kapcsolatot azzal, ami az államéletben ősrégi nemesi feladat: a hadi tevékenységgel. De azért a csatatéren „póz nélkül tudott Athénért meghalni“. Mint bőrgyáros, a gazdag iparososztály tagja volt, erős gazdasági érzékkel és a nyilvános élet akkori viszonyainak megfelelően: az állami pénzügyek ismeretének teljes birtokában. A „birodalmi kincstárnok“ (hellenotamias) tisztét töltötte be, mielőtt „hadvezérnek“ választották: és ezt a tisztet minden látszat szerint — éppúgy, mint azután következő pénzügyi megbízatásait — becsületesen látta el. Erős akarat, kíméletlensége, egyenes és nyers modora a tömeg korlátlan urává tette. De a műveltebb athéniek annak a kultúrának hiányát érezték és kifogásolták benne, melyet abban az időben a gazdagabb és előkelőbb emberek a görög műveltség központjában már könnyedén megszerezhettek maguknak. Még a tárgyilagos Thukydides sem egészen „objektív“ mindön erre a kemény „demagógéra fordul a beszéd.

Időközben a háború, melyet valósággal a nyílt összeütközések kerülésének lehetne jellemezni, rendes formái között folytatódott. A nyári hónapokban a peloponnesosi sereg tartotta Attikát megszállva; Archidamos halála után (427) Kleomenesnek, utóbb Agisnak vezérlete alatt; az athéniek meg — a hajózásra kedvező időszakban — a Peloponnesos ellenséges körülhajózását és partvidéki pusztítgatását

végezték el. Ennek már Perikles volt a kezdeményezője és az utóbb pénzbírságra ítélt Phormion-nak sikereit kell itt külön kiemelni (429—28). A félszigetnek a közlekedéstől való teljes elzárásáról szó sem lehetett. Még a korinthosi öböl ellenőrzésére is csak jókésőn gondolhattak az athéniek naupaktosi bázisuk igénybevételével. A háború okozta bajok kezdtek mindkét félnél megszokottakká lenni. Pedig Athénben még egy évvel Perikles halála előtt olyan nagy volt az elkeseredés, hogy békeköveteket küldtek — oktalanul és természetesen minden eredmény nélkül — Spártába. Ennek meg korán kellett — pénzügyei miatt — idegen segítségre gondolni. Már 430 nyarán követiséget menesztettek a spártaiak a perzsa királyhoz. De a követek Thrákiában az athéniek kezére kerültek és ezek kivégezték őket.

Bizonyos változatosságot a következő fontosabb események hoztak a peloponnesosi háborúnak első tízesztendős szakaszába: a lesbosiak lázadása, Plataiai eleste, a sphaktériai esemény, az athéniek veresége Boiotiában és Brasidasnak, a spártai vezérnek thrák hadjárata. Ezzel szemben a korkyrai véres pártvillongásoknak demokraták és oligarchák között csupán helyi jelentőségük volt; az első szicíliai expedíció pedig, melyet az athéniek a szigetre indítottak, egészen eredménytelenül végződött s így berniünket csak a második hasonló vállalkozással kapcsolatban fog érdekelni.

Spárta a szabadság nevében kezdte meg vetélytársa ellen a peloponnesosi háborút: „az athéniek járma alatt nyögő szövetségesek felszabadítása“ volt az a panhellén jelszó, melyet az oligarchák patrónusa zászlajára írt. Es tényleg volt valami tragikus abban az állapotban, hogy a demokratia görög fővárosának — az adott viszonyok kényszerűségéből — erősebb eszközöket kellett szövetséges társainak megtartásával szemben alkalmaznia, mint a peloponnesosi symmachia fejének, Spártának, ahol a félsziget közös érdeke és Spártának kétségbe nem vonható fölénye mintegy magától tartotta össze a tömör szárazföldi koalíciót. Hajlam a delosi szövetségtől elszakadni csakugyan hamar jelentkezett a háború alatt. A lesbosiak — Methymna kivételével — már 428-tól kezdve keresték az utat a peloponnesosi csatlakozáshoz. A lázadás fészkeinek, Mytilenének, keservesen kellett bűnhődni, amikor a lanyha spártai támogatás miatt hamarosan megadta magát. A háborúban elvadult érzelmek szomorú bizonyítékául szolgált ez esetben Kleon indítványa: minden férfilakost kardélre hányni, az asszonyokat és gyermekeket rabszolgáknak eladni. Ettől a szégyentől Diotimos okos ellenvetései mentették meg ez alkalommal az athéni becsületet. Az elfogott és Athénbe szállított „bűnösöket“ így

is kivégezték. Az ellenfél a hatalmába kerülő plataiaiakon bosszulja meg ezt.

A háború eleje óta ostromolt Plataiai ugyanis Mytilenével egy esztendőben, 427-ben esett el. Az athéniak most falaik közé fogadták és polgártársaikká tették a mindig hűséggel kitartó menekülteket. De akik nem érték el Athént és a spártaiak kezébe kerültek, hiába hivatkoztak Plataiai szolgálataira, amelyeket a perzsa háborúk alatt a spártaiakkal együttműködve tett a görögség ügyének. Megölték őket és városukat földig lerombolták.

Új stratégiai gondolatot valósított meg az athéniak kitűnő hadvezére, Demosthenes, akkor, amikor a messeniai partokon Pylos elhagyatott vidékét megszállta, erősséggé építette ki s innen nyugtalanította Spártának mindenkor kényes közbiztonságát (425). Mert a szárazon eddig csak defenzíven viselkedő Athén most támadó félként lépett fel 80 km távolságra magától Spártától. A veszélyt hamar átlátta az ellenség és szárazon és vizen iparkodott a pylosi megszállástól szabadulni. A mindkét részről megindult katonai műveletek eredményeképpen 427 lakedaimonit kerítettek körül az öblöt záró Sphakteria szigetén az athéniak s azok közül 180-an a legelőkelőbb spártai családokhoz tartoztak. Ha 120-ra apad is le a számuk, míg hadifoglyokként Athénbe kerülnek, a békekötés hangulatára így is jelentékeny befolyást gyakorolnak a létszámukban rohamosan apadó spártaiak között.

Demosthenes készítette elő azt a haditervet is, mellyel az athéniak ugyanoly módon igyekeztek szárazföldi ellenséges szomszédaikat, a boiotosokat megszállás alatt tartani, mint azt velük — évenként megisméltendő betöréseikkel — a peloponnesosiak tették. De a kísérlet — mindjárt kezdetében — balul ütött ki. Az egyesült szövetségesek az athéni Hippokratést döntő módon megverték Delionnál (424). Sokrates is ott volt a megvert hadseregben, mint ahogy már Poteidaia ostromlásánál is eleget tett polgári kötelességének. A kudarcért Athént Megara kikötőjének, Nisaiának kevéssel előbb történt elfoglalása csak nagyon csekély mértékben vigasztalhatta meg.

Ahogy az athéniaknál Demosthenesnek, a spártaiaknál Brasidasnak fellépte hozott némi lendületet és változatosságot a hosszanhúzódo küzdelemben (424-től kezdődően). Ötlete merész és eredeti volt: az athéni birodalom legkényesebb pontjára helyezni át a háborúskodás főhelyét. A thrák part — a Chalkidikétől a Hellespontosig — a legkevésbé biztosított területe volt az athéni uralomnak. Ennek egykori szövetségese, az odryosok királya: Sitalkes most már nem keverhette

a kártyákat; a makedón fejedelem, Perdikkas pedig ebben a pillanatban és legalább egyidőre Spárta barátjának számított. Brasidasnak csakugyan sikerült is e vidék „kulcsát“ Amphipolist hatalmába keríteni. Ez alkalommal követte el Thukydides, a historikus, aki itt hét hajónak parancsnoka volt, azt a mulasztását, amelyért — ámbár a stratégiailag fontos Eion-t biztonságba helyezte — hosszas száműzetéssel kellett lakolnia. Amphipolis elvesztése és a chalkidikei városok elpártolása következtében igen veszedelmes jelleget öltöttek Athénre nézve a thrák viszonyok. Ezért bár 423-ban egy esztendőre fegyverszünetet kötöttek egymással a háborúskodó felek, ennek elteltével újabb expedícióra határozták el magukat Athénben. A fővezér Kleon lett, kit a sphakteriai siker tett elbizakodottá. Pedig ezt nyilván Demosthenes ügyességének és nem az ő merész vállalkozásának köszönheték az athéniek. Az Amphipolis felmentésére indított akció Kleon életébe került: de ugyanakkor Brasidas is elesett (422), kinek nemes alakja előtt az ellenség személyesen érdekelt historikusa is készséggel hajtotta meg a zászlaját.

Kleon és Brasidas kikapcsolásával sokat nyert a béke ügye. A vágyat reá már mindenki érezte. Békéről tulajdonképpen már 425-től kezdve volt szó. Nyomatékosabban a sphakteriai esemény után indultak meg tárgyalások a spártaiak kezdeményezésére. De Kleon, aki a háborús pártnak elszánt vezére volt, lehetetlen követelményeivel mindannyiszor meghiúsította a békés megegyezést. Ezt — mint láttuk — az egy esztendő fegyverszünet sem hozta meg s csak Kleon halála tette most lehetővé, hogy a hadakozó felek között tíz esztendei eredménytelen viaskodás után az úgynevezett Nikias-féle béke létrejöjjön (421 májusában).

NEGYEDIK FEJEZET
NIKIAS BÉKÉJE ÉS A SZICÍLIAI EXPEDÍCIÓ

Tehát az első nagy összeütközés mindkét részről önkéntes visszavonulással végződött. Főleg a végső eredménnyel semmi arányban nem álló veszteségek érlelték meg a békés elhatározást. Athénben ezenkívül pénzügyi okok is közrejátszottak. Tíz év előtt még 6000 talentum volt az Akropolison őrzött tartalék. Időközben ez meglehetősen lepadt. Már a lesbosi lázadásnak elnyomásakor is csupán egy rendkívüli adónak kiírásával tudták a szükséges költségeket előteremteni. Kleon sürgetésére pedig a delosi szövetség járulékait is emelni kellett. A másik oldalon Spártát a békére az is ösztökélhette, hogy a 451-ben Argos-szal kötött szerződés lejáratához közeledett.

A nikiasi béke 50 évre szólott és elvben a háborús zsákmányok kiszolgáltatását követelte. Tehát — a hadifoglyok kölcsönös kicserélésén kívül — Amphipolist újból Athénnek kellett volna juttatnia, Pylost és Kytherát Spártának. Ha Plataiai Thebaihoz tartozó város maradt, viszont a megarai Nisaiát Athén megtarhatta magának és határvárát Panakton-t is visszakapta. Aigináról nem kellett külön intézkedni; a megfenyített sziget lakóit az athéniak már Perikles idejében asszonyostul-gyermekestül kitelepítették.

A béke körül Nikias szerzett különös érdemeket: ezért nevezték el róla. Kimoni nyomokon járó politikus volt, kit származása és nagy vagyona a túlzó demokratákkal hozott ellentétbe. Valamiféle középpárt képviselőjének mondhatnók, hogyha az athéni alkotmány a kifejezetten oligarchikus nézetűeket nyilvános szerephez engedte volna. De így is fejthetett ki ellenzéki tevékenységet nemcsak a konzervatív felfogástól támogatott béke érdekében, de a nép kegyét hajhászó és azt jutalmazó demagógokkal szemben is. Ereje stratégiai tudásában rejlett; Kythera elfoglalását nem számítva, egy sikeres korinthosi expedíciónak emléke is (425) fűződött már akkor nevéhez. Gyöngéje volt habozó természete és a hagyományos képzetektől erősen megkötött s a kezdeményezésben gátolt gondolkozásmódja. Mindezzel még mindig jó szolgálatot tehetett most a békepontok meghatározásánál; de vajjon elégséges lesz-e mindez a legnagyobb, a legsürgősebb intézkedések pillanatában?

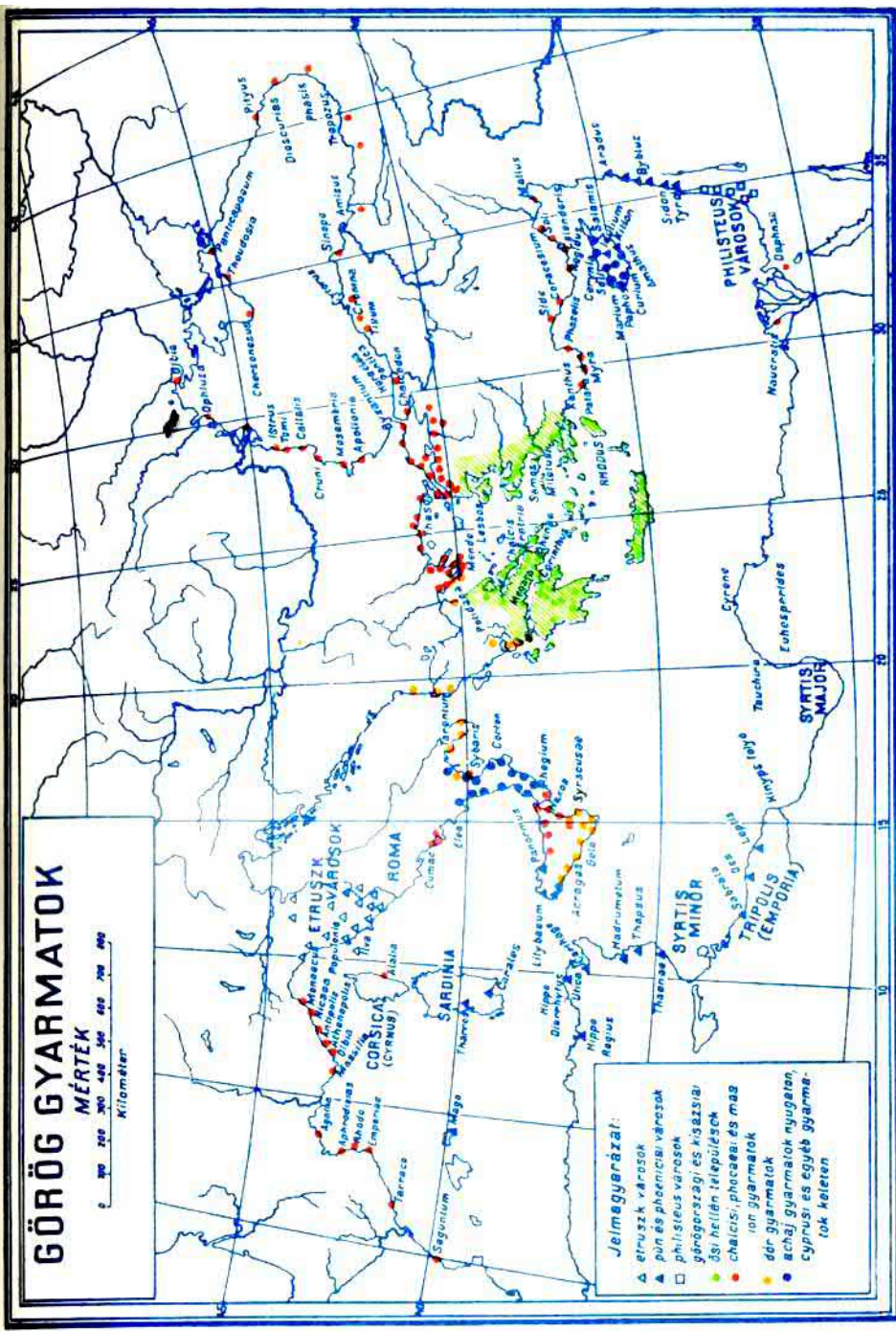
A bajok rögtön a békekötés után jelentkeztek. Két körülmény okozott kezdettől fogva nehézségeket. Mindenekelőtt ez: a szerződő

GÖRÖG GYARMATOK

MÉRTÉK

0 100 200 300 400 500 600 700 800

Kilométer

- Jejmagyarázat:**
- ▲ etruszk városok
  - ▲ pun és phoeníciai városok
  - philisteus városok
  - görögországi és kisázsiai ősi hullén települések
  - chaiciszi, phocaeai és massion gyarmatok
  - dór gyarmatok
  - achaj gyarmatok nyugaton, cyprusi és egyéb gyarmatok Keleten

felek többre vállalkoztak, mint amennyit végre tudtak hajtani. Amphipolis átadása a helyi tényezőknek ellenkezése miatt nem sikerült s így természetesen Athén is vonakodott, hogy Kytherát és Pylost keze közül kiengedje. Még többet jelentett a szövetségesek ellentmondása, kik a békepontok végrehajtásaiba nem akartak belenyugodni. Boiótia Panakton, Megara Nisaia miatt elégedetlenkedett; Elis Lepreon-t szerette volna visszakapni; Korinthos az akarnánoknak átengedett gyarmatvárosait fájalta, s Athénnek csorbítatlanul megmaradt tengeri hatalmát különben sem tudta megnyugvással elfogadni.

A peloponnesosi szövetségnek tömör testén először mutatkoztak veszedelmes repedések. Spárta most olyan módon igyekezett a közép- és kisállamok mozgolódását hatástalanná tenni, hogy Athénhez csatlakozott. Még 421 nyarán kötötték meg azt a védőszövetséget, melynek 50 esztendőn át kellett volna a szerződő felek ellen intézett bármely támadást visszautasítani. De ezt a nagy áldást, mely ebből a közösségből származhatott volna, csakhamar reménytelenné tette egy másik szövetség, melyet tulajdonképpen a folyton békétlenkedő Korinthos kezdeményezett, midőn Argost mozgósította. Ez Elis-szel és a nagyobb önállóságra törekvő Mantineia-val külön szervezkedett s végül Athént is megnyerték maguknak immár Korinthos kiválásával (420). Egészen újszerű politikai helyzet állott ilyformán elő: négy demokrata állam vállalt közös érdeket az oligarchiákat támogató Spártaival szemben.

Spárta most Boiotiát csatolta magához szorosabban s mert a peloponnesosi hegemoniát sem engedhette át: Argos-szal iparkodott leszámolni. Végül a Mantinea mellett vívott ütközetre került a sor (418), melyben a spártaiak az ellenük felvonuló szövetségeseket teljesen megverték. Athéni hopliták és lovasok is küzdöttek az utóbbiaknak oldalán, annak a szövetségnek ellenére, mely Spártát és Athént jogilag még mindig egymáshoz kötötte. Tehát az áldatlan háború — ha nem is tisztázott formák között — tényleg újból folytatódott. A mantineiai csata eredményeképpen Argosban az oligarchák kerekedtek felül és a város rövid időre Spárta szövetségese lett. De Alkibiadesnek már a következő évben sikerült Argos-t megint Athén oldalára vonni, miután nem őt, nem is Nikiast, hanem Kleon politikai örökösét, Hyperbolost sújtotta az osztrakizálásnak utolsó esete az athéni történelemben (417). Szigeti pozíciójukat akarták az athéniek megerősíteni a dór Melos leigázásával. Ez az imént említett eseményeknél kevésbé utóbb következett be (416). A szigetieken gyakorolt kegyetlenkedés sötét képe a hosszú háborúskodás nyomán támadt megkeményedésnek.

Az Argos és Athén közötti szövetezések középpontjában kezdettől fogva az ifjú Alkibiades állott. Arisztokrata ivadék az Eupatridai családjából. Gyámjának, Periklesnek házában nevelkedett, mivel anyja annak az Alkmaionidának volt a leánya, aki Perikles anyjának a fivére volt. Az akkor újszerű nevelés a görög arisztokratának egészen új típusát teremtette meg benne. Származásából adódó helyzete, szépsége és szelleme, vezetésre jelölték ki. Korán vállalta is a szerepet, mint mérhetetlen becsvágyának kielégítését. Az önző célkitűzést elméletileg is alá tudta támasztani; mestereitől, a sophistáktól tanulta meg — és meggyőződésében a Sokrates-szel való érintkezés sem tudta megingatni — hogy a kiváló egyénnek mindent szabad akarnia és tennie, mert ő saját magának elég törvény. Nyilvános sikereit szuggesztív erejű természete biztosította neki: nyelvhibája ellenére magával ragadta hallgatóságát és botrányai, költekezései — utóbbiak Olympiában, a nemzetközi szintéren egyszersmind a nemzeti hiúságot is legyezgették — csak növelték tekintélyét a nép szemében. Ama démonikus hatású emberek közé tartozott, akiktől a legfőbb jót és a legnagyobb rosszat egyformaképpen remélhette vagy félhette az a közösség, amely sorsának irányítását az ő vezetésére bízta.

Alkibiades fiatalon, politikai érettségének első idejében, már strategos volt (420). Az argosi orientáció, melyet ő kezdeményezett, mint láttuk, kevés sikerrel járt. Annál nagyobb hévvel ragadta tehát meg az érvényesülésnek azt az alkalmát, mellyel 416—15 telén a szicíliai ügyekbe való avatkozás kínálkozott. A segestai küldöttség jelent meg akkor az athéni agorán, hogy a dór Selinus ellen a nagy pártfogó állami segítségét kérje. Segesta lakói, az elymoi, már Perikles idejétől kezdve szövetségben állottak Athénnel, mint ahogy ennek gazdasági érdekei a szicíliai ión gyarmatokat is régtől kezdve igyekeztek maguknak megnyerni. 427-ben járt Gorgias vezetése alatt Leontinói követsége Athénben, és itt a nagy sophistának személyes hatása kitörölhetetlen nyomokat hagyott hátra. 425-ben csakugyan sor is került az első szicíliai vállalkozásra a peloponnesosi háború folyamán. De a gelai kongresszus (424), melyben a szicíliaiak az athéniak feje fölött békét kötöttek egymással, tárgyalanná tette akkor az Eurymedon és Sophokles parancsára hallgató seregnek további műveleteit. Az óvatosabbak, Nikias is, a segestaiak egyszerű támogatására gondoltak most; az Alkibiadestől fűtött néphangulat egész Szicíliának meghódítását vette tervbe. Kevés esemény volt Athén történetében, amely annyira döntő módon határozta meg a város végzetét, mint ép a szicíliai vállalkozás; és mégis: kevés esemény ment végbe annyira a népszeszélytől befolyá-

soltan, mint ez. Meglepő és problematikus a tervszerűtlen intézkedéseknek hosszú sorozata, amelyek az Aristophanestól oly pompásan kifigurázott vérmes remények nyomában jártak (a Madarak, 414 tavaszán). Nikias ellenkezett, de azon az emlékezetes népgyűlésen, amelyen az ügyről határoztak, a néphangulat hatására mégis ő állapította meg a vállalkozás óriási kereteit. A segestaiak vagyonáról a legképtelenebb hírek keringtek; ezek későbbben illúzióknak bizonyultak. A nagy hódítást (a közismeretek alapján feltételezett hódításnál mindenestre nagyobb) a népnek Alkibiades személye garantálta. És Alkibiadest mégis visszarendelik majd vezető állásából, sőt ezzel Athén engesztelhetetlen ellenségévé teszik.

A tisztázatlan és eléggé nem mérlegelt eshetőségek között vállalt tervnek végrehajtására 134 trierest szereltek fel az athéniak s mintegy 32.000 embert, köztük 2630 athéni harcost küldöttek át 415 tavaszán Szicíliába.

A hajók indulása előtt történt a Hermák — az utcai Hermes-pillérek — hírhedt megcsonkítása. A tetteseket és tettük okait sohasem sikerült kideríteni. De a közhit hazaárulásról, oligarcha összeesküvésről, alkotmányváltoztató merényletről beszélt, mely talán a szicíliai vállalkozás meggátolását tűzte ki végső céljának. Az isteni jóindulatot kockáztató vallási vétség mindenestre kétségtelennek látszott s ez alapon a közelmúlt valamennyi vallásértő esetét vizsgálat tárgyává tették. Így került Alkibiades is abba a gyanúba, hogy az eleusisi mysteriumokat — nem is egy alkalommal — gúnyos utánzásával sértette meg. Az indulásra kész vezér — társai Nikias és Lamachos voltak — szeretett volna azonnal törvényszék elé állani. De ezt az okos indítványt demokrata versenytársai — Peisandros, Androkles, Kleonymos, Charikles és sok más törtető politikus számított közójük — nem fogadták el s az állami hajó — a Salaminia — csak akkor ment érte a törvényes idézéssel, midőn a hajóhad már Katana előtt horgonyzott. Alkibiades most már nem érzett hajlandóságot, hogy az athéni népbírósaigtól kapjon felmentést; őrei elől megszökött. Argoson át a spártai ellenséghez menekült. Számkivetették: a nép bálványából, az istenek kegyeltjéből az istenek és emberek elátkozottja lett.

A szicíliai hadműveletek a főhelynek, Syrakusai-nak ostroma körül összpontosultak. Szövetségeseiktől alig kaptak segítséget az athéniak; magukra voltak utalva. Kezdeti sikerek után a város bevétele leküzdhetetlen akadályokba ütközött. Az ellenállás erejét az ostromlottakban a kiváló Hermokrates tartotta fenn; az ostromfalak emelésére rögtön ellenfalaknak építésével feleltek a syrakusaiak.

Súlyosbította az athénieknek helyzetét a spártai felmentő sereg megérkezése a kitűnő hadvezérnek, Gylipposnak vezetésével. Ez egyszerűs mind az ellenséges hajóhad növekedését is jelentette, tehát azt, hogy a syrakusaiak most már a kikötőjükben tartózkodó athéni flottát is sakkban tudták tartani. Lamachos elestével a hadvezetésnek energikusabb felét vesztette el az athéni sereg. Nehéz állapotán az Athénből kért és Demosthenes vezetésével elküldött segítség sem tudott már lényegesen javítani.

413 nyarán következett be a katasztrófa. A kitörési kísérlet, mellyel az athéni hajóhad többízben próbálkozott, kudarccal végződött s így szárazon kellett a számban még mindig nagyon jelentékeny hadseregnek a visszavonulást megkísérelnie. Szeptember elején indultak útnak. Ezt — mégpedig kedvezőbb körülmények között — már előbb is megtehették volna, hogyha az augusztus 27-ikén beállott holdtölte a vallási aggályoktól gyötört Nikiast a józan megállapodástól nem térítette volna el. Az ellenség folytonos nyugtalanítása között mintegy két hétig tartott a világtörténetnek ez az egyik legszomorúbb visszavonulása egészen az Assinaros folyó partjáig, hol a még eddig fel nem örölt maradékot teljes vereség érte. A vezéreket: Nikiast és Demosthenest kivégezték; a hadifoglyok rabszolgasorban azokba a syrakusai latomiákba kerültek, melyek akkor még csupasz kőbányák voltak s nem idegen vegetációval benőtt szakadékok, minőknek őket manapság csodáljuk.

ÖTÖDIK FEJEZET
ATHÉN FÖLDI BIRODALMÁNAK BUKÁSA

Az athéni birodalmi politika megbukott. A veszteség, amely a várost Szicíliában érte, mértéken felül nagy volt: az elpusztult 216 trieres közül 160 az athéni flottát csökkentette, s a mintegy 50.000 ember elvesztéséből 12.000 az athéni polgárságot. A pénzügyek is a lehető legrosszabbul állottak. A szövetségesek újabb megsarcolására gondolni sem lehetett; sőt tanácsosnak tűnt fel az évi adó (a phoros) helyébe az ötszázalékos áruvámot (az eikosté-t) hozni be a birodalmi kikötőkben. Csakhamar az utolsó tartalékot, a már Periklestől őrizgetett 1000 talentumot sem kímélhették az athéniak, hogyha a háborút folytatni akarták. Ezt pedig — nem önhibájukon kívül — a legkedvezőtlenebb jelek között meg kellett tenniük.

413 nyarán történt a szicíliai szerencsétlenség s ugyanazon esztendőnek tavaszától kezdve Dekeleiát, Attika legnagyobb községét, amely az Euboia felé vezető fontos úton feküdt, a spártaiak már megszállva tartották. Mert ezek ismét háborús állapotban érezték magukat az athéniakkal, amióta ezek Argost támogatva a lakóniai partvidék pusztítgatásától sem tartózkodtak (414). Azt a tanácsot, hogy Dekeleia tartós megszállásával vágják el Athént északi összeköttetéseitől, Alkibiades adta a spártaiaknak. Újból megkezdődött a vidék beözönlése a város falai közé s ennek következtében újból mutatkoztak Athénben a túlszűfoaltság súlyos következményei, csakhogy most már nem az ellenséges betörés rövid idejére korlátozva, mint az „archidamosi háborúban, hanem endemikus formák közt.

Spárta el volt tökéelve, hogy régi ellenfelével most egyúttal a tengeren is leszámol. Két egymásba játszó körülmény erősítette meg elhatározásában. A szicíliai katasztrófa Athén szövetségeseiben az elpártolás szándékát érlelte meg. Elsősorban a legnagyobb sziget-hatalom, Chios kérte az elszakadáshoz Spárta támogatását. Azután — az ión városok miatt — a perzsák is érdeklődni kezdtek a háborús fejlemények iránt. Athén annak idején azt a meggondolatlanságot követte el, hogy II. Dareios ellen a sardesi szatrapa fiát támogatta lázadásában. Ez a Kallias-féle szerződés megszegését jelentette s most egyszerre két perzsa követség is tett Spártának ajánlatot a szövetekezés érdekében. Tissaphernes-nek, az ión-káriai partvidék helytartójának, feltételeit fogadták el és nem Pharnabazos-éit. Ezentúl perzsa zsoldért

szolgálnak hajóikon a peloponnesosiak s ennek fejében messzemenő határig ismerik el a barbárok jogigényeit göröglakta városok és területek fölött. A több alkalommal és többféle szövegben fogalmazott megegyezés nem igen szolgált a spártai politika dicsőségére. Távol vagyunk attól az időtől, amidőn a perzsák ellen vállvetve harcoltak a görögök egymás szabadságáért.

A főhadszintér ily formán az ión szigetek tengere lett. Chios elszakadását az athéniek már nem tudták megakadályozni (412). Ez a sziget a háború egész tartama alatt az ellenség kezén marad. Lesbosért harc folyik; az athéni uralom biztos támpontjának egyedül Samos bizonyult, ahol egy azidőtájt kitört polgárháború kegyetlenkedései alaposan elvették az oligarchák kedvét a nyugtalankodástól. A gyorsan és nagy áldozatkészséggel felszerelt flottának ez okból lesz Samos a bázisa. Viszont a szicíliai segítséggel — Hermokrates támogatásával — bővült peloponnesosi hajóhad a miletosi kikötőben horgonyzott, miután Alkibiadesnek sikerült a legnagyobb ión várost az ellenség pártjára állítani. Eleinte nem is annyira a hadműveletek, mint inkább az Alkibiades személyével kapcsolatos politikai események vonják figyelmünket magukra. Ez a hozzátartozó közösségtől elszakadt nagy egyén, akit népével a gyűlölet kapcsolata fűzött össze továbbra is, összezördült a spártaiakkal és Astyochos-nak, a nauarchosnak (hajó főparancsnoknak) táborából Tissaphernes házába menekült. Szándéka, hogy előbb-utóbb hazájába térhessen vissza, kedvezően találkozott azon oligarchikus mozgalommal, amely Athénben a szicíliai szerencsétlenség óta és ennek hatására mindnagyobb erőre kapott.

Ott már 413—12 telén tíz „tanácsadót“ (probulos-t) állítottak a közügyek élére, hogy ezek mindazt az intézkedést megtegyék, mit a rendkívüli viszonyok a közjó érdekében haladéktalanul megkívántak; kérdést nem tárgyalhatott a rendes tanács, javaslatot nem fogadhatott el a népgyűlés e 40 éven felüli férfiak előzetes jóváhagyása nélkül. Az eddig titkos politikai társaságok (a hetaireiák) most már nyílt szerepre is mertek vállalkozni s a valamikor nagy demokraták egymásután cseréltek pártállást. A leghangosabbak, a vezetők is; Peisandros és Phrynichos. Utóbbi ugyan nem akart még most sem Alkibiadesről tudni. De vele ellentétben az oligarcha párt a maga egészében Athén számára még a perzsa segítséget is megnyerhetőnek gondolta, hogyha a szükséges alkotmányváltozás Tissaphernes barátjának, Alkibiadesnek visszatérését készíti elő. Mindez utólag illúziónak bizonyult. Tissaphernes semmiképpen sem volt az athéni barátság számára kapható; ő legfeljebb szabotálta az erélyesebb segítségnyújt-

tást; Alkibiadesnek pedig csak az volt fontos, hogy bármi áron, de diadallal térhessen vissza.

Az oligarchák összeesküvése a samosi táborból indult ki s a samosi tábor vet véget az oligarchák négyhónapos uralmának (411 jún.—szept.). Peisandros, az egyik flottavezér, miután az athéniak megbízásából sikertelenül tárgyalt Alkibiades-szel és Tissaphernes-szel, újból Athénben termett s itt társaival együtt a demokratikus alkotmányt megbuktatta. Az első népgyűlés, amely máris a terror hangulatában tanácskozott, a 30 syngrapheus („összeíró“) testületévé egészítette ki a 10 probulosét. Kifejezetten azt a jogot kapták meg most ezek a férfiak, hogy bármiféle indítványt, tehát alkotmányelleneset is, írásban és közvetlenül (tehát a bule megkerülésével) terjeszthessenek a nép elé. A döntő ekklesia egy-két nappal később a Kolonos dombján ülésezett. Ekkor határozták el, hogy az állami bevételek csupán háborús célokra fordíthatók; hogy a tisztviselők — a háború ideje alatt — fizetést nem kapnak, hogy a teljesjogú polgárok számát cenzus alapján 5000-re csökkentik. Aristoteles és Thukydides egybehangzó értékelése szerint intézményesen „mérsékelt oligarchiát“ konstruáltak mindezzel. De az oligarchiának radikális képviselői gondoskodtak természetesen arról is, hogy a tényleges hatalom a syngrapheis intézményén túl is az ő kezükbe kerüljön. Az 500-ak tanácsát a 400-aké váltotta most fel olyképpen megválasztva, hogy 5 proedros összesen 100 embert, ezek közül meg mindegyik további hármat kooptált. Egy végleges, majd „a jövő időre szóló“ alkotmánytervezetet is készítettek és fogadtak el az összeesküvők. De nemcsak hogy ennek a megvalósítására nem került soha sor, hanem még ama bizonyos 5000 polgár nevét sem írták soha össze az e célból megválasztott „lajstromozók“ (katalogeis).

A 400-as tanács zsarnoki uralmát a samosi tábor ellenkezése buktatta meg. Első eset a görögök történetében, hogy a politizáló hadsereg dönt az események fölött. A katonák nyílt lázadásba törtek, a gyanús hadvezéreket letették és a demokratiához hű Thrasybulos és Thrasyillos köré csoportosultak. Azután — előbbinek sürgetésére — Alkibiadest magukhoz hívták száműzetéséből és strategosukká tették meg. Az athéni oligarchák most már hiába jártak küldetésben a samosiaknál; a 400-as tanács távozását maga Alkibiades is követelte, csupán a polgárok redukált száma ellen nem volt kifogása.

Az összeesküvők végleges bukására az alkalmat egyrészt az ellenséggel való alkudozásuk és Eetioneiának, a peiraieusi kikötő földnyelvének gyanút keltő megerősítése, másrészt egy harctéri esemény:

az euboiai vereség és a sziget elvesztése adta meg. A mérsékelt közép-pártot képviselő Theramenes-nek átmeneti és csak rövid ideig tartó alkotmánya után, amely — irányszámul az 5000-et fogadva el — „fegyvert nyújtók“ körére szorította a polgárságot, újból a demokráciának régi formái tértek vissza Athénben (Demophantos törvénye a demokrácia védelmére, 410). A megtorlás természetesen nem maradhatott el. Phrynichost már az első zavarok idejében orgyilkos kéz ölte meg, Peisandros pedig bukása után a spártaiakhoz menekült; Antiphon-t, az egész mozgalom értelmi szerzőjét, kinek szónoki képességeit és érdemeit hálás szavakkal ismeri el e korszak nagy történét-írója, törvényszék elé állították és kivégezték.

A politikai zűrzavarból Alkibiades személye került ki győzelmesen. Az ő hadvezéri erényeitől várta most Athén megint — a közel-múlt szomorú tapasztalatait feledve — jövő boldogulását. Egyelőre nem is csalatkozott. Mindenekelőtt a Hellespontos vidékén kellett rendet teremteni, mert az erre vezető út biztosította az Attika élelmezéséhez szükséges gabonabehozatalt. Az athéniek létfenntartása függött a helynek birtoklásától. Derkyllidas, a spártai parancsnok, Abydost, a megarai Helixos meg Byzantiont és Kalchedont szakította volt el Athén oldala mellől és több város önként hódolt meg a győzteseknek (411). A Kynossema-i siker után, melyet még Thrasybulos és Thrasylos vezetésének köszönhetnek az athéniek, először Abydosnál, azután Kyzikosnál verte meg Alkibiades a peloponnesosiakat (410 tavaszán), utóbbi helyen annyira fölényesen, hogy még a spártai nauarchos is áldozata lett a szárazon folytatott kézitusának.

Spártában nagy ijedtséget váltott ki a kyzikosi vereség. A status quo alapján rögtön békére lettek volna hajlandók a spártaiak. De mint a háború első fázisában, most is találkozott Athénben vezető államférfiú, aki nem látta elérkezettnek az időt, hogy a hosszan húzódó küzdelmet befejezzék. Ez alkalommal Kleophon, a hangszerkészítő, mondott határozott nem-et és hiúsította meg propagandájával a sokaktól óhajtott békekötést. Az ő nevéhez fűződik az akkortájt behozott diobelia intézménye is. Minden athéni polgár közellátás címén napi két obolosra tarthatott igényt. És ez akkor már nemcsak „demagógia“ volt; ez az athéni polgárság rohamos elszegényedését is élenken dokumentálta.

Ezideig Alkibiades száműzetése óta még nem járt Athénben; ez csak 408 nyarán következett be, miután a Bosporost (Byzantiont és Kalchedont) is kiragadta az ellenség kezéből. Rendkívüli sikerek érdemével térhetett így vissza szülővárosába; a polgárok kenyerét most

már nemcsak a chrysolipisi (skutari) vámórség, hanem az egész szabaddá tett tengerszoros biztosította. De nem sokáig örvendhetek egymásnak: a szülőváros és megtért vezére. A harctér változásai AD kibiades jelenlétét sürgősen követelték. Ott Ioniában ugyanis a két-színű Tissaphernes helyett a perzsa király fia, Kyros, az eljövendő görög fiatalságnak lovag-ideálja, vette át a perzsa erők parancsnokságát. Ez egyúttal a háború energikusabb folytatását jelentette. A második személyi változás az új spártai nauarchosnak, Lysandros-nak fellépésével történt meg. Az a kiváló hadvezér jelent meg vele a görög események színterén, aki az alkibiadesi szellemet és tudást a dór diszciplinaltsággal párosította. Lysandros nagyratörő céljai jobban összhangzásban is maradtak hazája érdekeivel, mint Alkibiadeséi. E mellett voltak az athéniak régi ellenfelére Kleomenesre emlékeztető politikus-tulajdonságai. Az ión városokban az oligarchák társaságait (a hetaireiákat) mozgósította és helyezte a háborús cél szolgálatába.

Alkibiades Notion-t, Kolophon városának kikötőjét, választotta a hadi műveletek bázisául az Ephesos alatt horgonyzó ellenséges flotta közelében (407). Nagyobb összetűzésre — Lysandros tartózkodása miatt, ki a spártaiaknak valóságos Cunctatora — nem került a sor. De az egyik athéni kormányos, a meggondolatlan Antiochos, a fővezér távollétében és egyenes tilalmára, megtámadta az ellenséget és vereséget szenvedett. A 15 hajónyi vereség nem volt épp túlságosan nagy; de következményében Alkibiades elejtéséhez és távozásához vezetett. Az athéniak most másodízben követik el azt a hibát, hogy épp azt tolják félre, kitől még csak az imént mindent reméltek. A régi bizalmatlanság támadt fel ellene: Athénben azt hangoztatták, hogy dorbézolásai miatt mulasztotta el fővezéri kötelességét. A további érvényesülés minden reménye nélkül egyik chersonnesosi vagy propontisi várba vonult vissza. Megismétlődik benne Themistokles sorsa. Csak-hogy ő mintha e sorsot tudatosabban és féktelenebbül provokálta volna. És mégsem volt ez ekkor már pusztán egyéni sors, hanem egyúttal azé az államé is, amelyben a nép és a nagy ember egyensúlya végleg megbomlott. Az athéni forma belső veszélye lett végzetessé, mint az élő szervezeté, amely érett korának erejében még diadalmasan lebeg önhalálának veszélye felett, hogy azután egyszerre — értelmetlenül — mégis belézuhanjon. Az önkénytesen száműzöttet később (404) Phamabazos bérencei ölték meg; sírját Phrygiában, Melissában mutogatták.

Az athéni táborban most Konon vette át Alkibiades tisztét, míg a spártaiaknál Kallikratidas váltotta fel — csak egy évre szóló szolgálat-

idejének letelte után — Lysandrost (406). Az új vezetésű felvonulás az athéniak vereségével kezdődött. Az ellenség Lesbos szigeténél 30 hajójukat elfogta és a flottának többi részét a mytilenei kikötőben zárta körül. Amennyire lesújtotta a hír az athéniakat, annyira felébresztette áldozatkészségüket. Tudták nagyon jól, hogy az utolsó, a sorsukat eldöntő erőlködésekről van szó. Besoroztak tehát minden ép-kéz-láb polgárt és metoikost, sőt sokat a rabszolgák közül is, kiknek szabadságot ígértek és adtak is utólag. És hogy az anyagiakat előteremtsek, az istenek vagyonának sem kegyelmeztek: a Parthenon üresen tátongett, mert az arany-ezüst ajándékokat, még a Nike-szobrocskákat is, beolvasztották (ez az első aranypénz Athénben). A nagy áldozatkészségnek jutalma az Arginusai-szigetek közelében, Lesbos déli partja és az ázsiai szárazföld között aratott fényes győzelem lett. Ebben a legnagyobb tengeri ütközetben, melyet görögök ezideig egymás ellen vívtak, a peloponnesosi hajóhadnak háromötöd részét (70 hajót) semmisítették meg az athéniak.

Spárta újból békehajlandóságot fejezett ki, úgy mint Kyzikos után. De Kleophonék, a teljes győzelem hívei, a tisztas meg egyezésnek ezt az utolsó lehetőségét is megbuktatták. Az athéniak viselkedése megdöbbentően mutatja a megzavarodott és értelmét veszített nagystíluséget. Hat diadalmas strategost ítéltek halálra és végeztek ki amiatt a mulasztás miatt, hogy az ütközetben elesett katonák hulláinak a nagy viharban nem adták meg a végtisztességet.

A végső fordulatot a háborús eseményekben Lysandros újlagos szereplése hozta meg. Mivel nauarchos másodszor nem lehetett, mint vice-admirális (epistoleus) vette át az erősen megfogyatkozott peloponnesosi hajóhad újjászervezését és vezetését. Az athéni kihívások elől hosszú ideig kitért; végül a Hellespontosba csalta az ellenséget és a thrák Chersonnesos partvidékén, Aigospotamoi mellett megsemmisítette (405 szept. elején). Részben a hátrányos helyzet, részben elbizakodottságból származó hanyagság okozta a katasztrófát, melyből a fővezér, Konón is csak nagynehezen szabadult. Lysandros valósággal meglepte és csata nélkül kerítette hatalmába az ellenséges sereget. Miután Athén gazdasági forrásai immár végleg kiapadtak, Aigospotamoi az egész peloponnesosi háborúnak határkövévé lett. Mihez is kezdtek volna az athéniak élelmi útjuktól, a Hellespontostól elvágva, hajóhaduktól megfosztva, a Dekeleiat megszálló ellenség miatt a város belső területére szorítva? Athént végül is a gazdasági körülfűrés kényszerítette térdre.

Lysandros most 150 hajóval közeledett a Peiraieus felé, az egész peloponnesosi hadsereg pedig Pausanias vezetésével a város falaihoz (405 nov). Kleophon még most is tud izgatni egy darabig a békekötés ellen, de azután halálra ítélik és kivégzik, a mérsékelt elemek — élükön Theramenes-szel — veszik kezükbe a békekötés ügyét. Sok engedményre nem lehetett kilátás. A végérvényesen megállapított békeszerződés szerint (404 április) Athén kénytelen volt belenyugodni abba, hogy meglévő összes birtokait elveszítette; egyedül Attika és Salamis maradt az övé. Még súlyosabbak voltak a többi feltételek: a kikötőnek és a városnak falait le kellett rombolni, a hajókat — 12 kivétellel — kiszolgáltatni, a száműzötteket hazaengedni. És — úgy halljuk — a korinthusiak és a thébaiak, Athénnek legelkeseredettebb ellenségei, mindennél még többet, még rosszabbat szerettek volna kierőszakolni: a város teljes eltüntetését a föld színéről.

Mi tartotta ettől vissza Spártát? Kétségkívül nem a „nagylelkűség“ . Hanem amint spártai tulajdonság volt megakadályozni azt, hogy „a fák az égbe nőjenek^, spártai dolog volt, úgy látszik, mértéket is tartani és megállni annál a határnál, amelyet a földből nőtt és az istenektől növelt valóságok iránti tisztelet szab meg az embernek. Ilyen valóság volt Athén. Az az emberinél nagyobb lendület, amely benne kétszeresen is felszabadult és megbontotta szerkezetének harmóniáját — a féktelen személyiség és a fékezetlen nép megzavarodott tetteivel — annak idején, Melos és Skione esetében, megmutatta, hogy nem ismer határt az idegen élet pusztításában, amint saját felfokozásában is korlátlan volt. Spártának e lendülettel szemben ellenséges másfélesége most Athént magát mentette meg, bár a felbomlás jelei nála is — éppen Lysandrosnak önmagát kiemelő és önállósító politikájában — mutatkozni kezdenek már. Ami pedig Athénből megmaradt, az árnyéka önmagának. A földi birodalomnak vége. Az athéni szellem, amely eddig egyszerre hordozott két birodalmat — saját szellemi birodalmát is — egyelőre megoszlott a földi haza szerelme (Demosthenes) — és egy égi hazáé között (Platon). De hamarosan eljön az az idő, amikor csak felülről ragyog le csodálatos tisztasággal a megmervült Athénre, a tanulmányok városára.

HATODIK FEJEZET
ATHÉN SZELLEMI BIRODALMA

Amit az előbbi részek mintájára „athéni műveltségnek“ nevezhetünk, alapjában véve ugyanolyan viszonyban van az athéni világ egészével, mint például a „dór“ világ műveltsége a „dór“ világ egészével. Történelmi jelentősége mégis más és nagyobb, mert más a viszonya a görög világ totalitásához. A homérosi eposz, az ión és nyugati görög filozófia az ión, aiol és dór görögség testi valójában kezdődő lendület folytatásai a görögség felett, a törzsek és városok életéből kiszakadva egy szellemi ideális térben. Az aiol lira és a pindarosi kardalköltészet a maradandóság színvonalára emelt görög élet, de nélkülözhetetlen tartalma az aiol és „dór“ nemesség élete teljes testi formájában. Akit ez az élet nem ragad meg, azt ez a költészet sem tudja megragadni: hiányt fog érezni benne, vagy vissza fogja belőle utasítani éppen az életet, a forrást, amelyből Alkaios, Sappho, Pindaros soha egészen ki nem lépett. Vagy elszakadt a rész-világoktól és úgy emelkedett az egész görög világ felé; vagy a rész-világokhoz tapadva maradt és az egész fölé nem emelkedett fel a görög műveltség Athénon kívül. Athén valósította meg a görög szellem igazi „birodalmát“⁴⁴: művészete, költészete, filozófiája életének kifejezésre jutott értelme, mint a peloponnesosi szobrászat a „dór“ arisztokrácia életéé, de ebbe az életkifejezésbe belévonja mindazt, ami kifejezésre képes élet — „tehetség“ — és ami kifejező forma Görögországban. Ami nem athéni, annak a görögség fölé kell emelkednie vagy emeltetnie, hogy athéni lehessen és ami athéni, az a görögség fölé emelkedik, a nélkül, hogy megszűnnék még mindig, teljes mértékben athéni lenni. Athén olyan egészen benne van műveltségében, hogy ez a szellemi birodalom marad a földinek elvesztése után az „ideális“ Athén és még akkor is, amikor a földi Athéntől haraggal elszakad — Platon görögség feletti államában — az athéni élet lendületét adja át minden idők szellemi görögjeinek.

A műveltség valamennyi megnyilatkozásában megfigyelhetjük ezt a folyamatot: Athén vonzza a rokon görög erőket, befogadja a rokon görög formákat és a saját erejével fokozva fel, a saját formája szerint teremtve újjá őket, létrehozza azt a maradandó valóságot, amely az athéni történelem folytatástalanságáért örök kárpótlás és az athéni élet teljes értelme — olyan

teljes, hogy lehetetlen fel nem ismerni benne az egész görögség értelmét.

Az attikai vázakészítés és vázafestésről említettük, hogy a 7. században a keleti motívumok beözönlését mutatja. Ez akkor az egész görög, sőt az itáliai világ művészetére jellemző (1. 397. o.). Az a háromféle attikai stílusváltozat, amelyet a művészettörténész ezen belül meg tud különböztetni, csak egy-egy arabeszkje egy óriás szőnyegnek, bár Athén már itt és ekkor is érezteti hatását Boiotia és Eretria irányában. A 6. század az egész görög, és görög hatás alatt álló területen a fekete-alakos vázak korszaka. Most azonban már megállapítható, hogy „az egyetlen gyártási hely, ahol a fekete-alakos stílus egészen kiélte életét, ahol minden lehetőségét kimerítette, az egyetlen gyártási hely, amely életerejét az egész archaikus és klasszikus koron keresztül megmutatta: az attikai“. Az idegen hatás itt kezdetben nagyobb mint egyebütt: „Athén középponti helyzete Korinthos, Chalkis (két nevezetes vázakészítő hely) és a Kykiások között, kapcsolatai a keleti Ioniával okai lettek annak, hogy a régi attikai művészi hagyományt más elemek hatották át és ennek nyomán új stílus képződött.“ E stílus egyelőre sokárnyalatú, különböző — gyakran idegenből jött — mesterek ízlését mutatja, de az archaikus vázafestészet ere ekkor már Athénben és athéni módon lüktet. Olyan remekekben, mint Klitias, a festő és Ergotimos a fazekas műve: az ú. n. Frangoisváza, az attikai forma a lét teljes gazdagságát foglalja össze.

A fekete-alakú mellett megjelenik 530 körül a vörös-alakú stílus is és az 5. században uralkodóvá lesz. Benne mutatkozik meg az athéni élet bája és frissesége olyan vonalakban, amelyek a klasszikus görög festészet emlékeinek elvesztét feledtetni tudják s egyúttal visszaidézik ezeket az emlékeket. A nagy ión festőnek, akit Kimon hozott Athénbe, Polygnotosnak művészetéről csak a vázáképeken mutatkozó hatásából alkothatunk fogalmat magunknak. Azt az „örökre való gyönyörűséget“ amelyet a görög váza és a görög festészet együttese jelent az utókornak, tulajdonképpen Athén adta nekünk ezzel a maga területén emberi tetőpontot megvalósító művészettel. És ő adta már a szép életet kultiváló kortársainak, a kultúrhédonizmus klasszikusainak, az etruszkoknak is és azután a közvetlen utókornak. A vázafestészetet Dél-Itáliában valószínűleg a periklesi kor gyarmatai honosították meg.

Hasonló a helyzet az építészetben. A dór és az ión stílus Athén Akropolisán, a perikiesi korban éri el az átszellemülésnek azt a fokát, amely a részletek leírásával meg nem fogható attikai forma tulajdonsága és amely egyúttal az utókorra nézve is érvényes. Sőt a Parthenon,

Erechtheion, Propylaia vonalai nemcsak a későbbi építészet alakulására hatnak, hanem meghatározó alkatrészei annak az eszmei képnek, amelyet Európa a görögségről általában alkot magának. Es állíthatjuk, hogy megbízható alkatrészei, mert a tiszta formát közelítik meg: nem fűződik hozzájuk más formába is önthető gondolati tartalom és nincs idegen tartalommal megtölthető képszerűségük. Az anyag is — a nagyszerű pentelei márvány, amely ma arany-rózsaszínével természetes úton pótolja a régen reáfestett színeket — azt juttatja kifejezésre (semmilyen vonalas rajz vagy fénykép ezt ennyire meg nem tudja tenni), hogy mennyire tisztán atmoszférái ez a forma, szemben például Akragas legklasszikusabb dór templomainak földszerűségével.

A dór építészeti stílus eredetileg az archaikus kor legrégebb periódusához tartozik, ennek éppen olyan általános formanyelve, mint a geometriai stílus a vázafestésben. A 7. és 6. században a Kelet ión művészete az irányadó s ez honosíthatja meg Athénben is azt a stílust, amelyet saját építészeti stílusává, az ú. n. ión stílussá kifejelesztett. De ekkor már a dór stílus, a mellett, hogy a görög szárazföld építkezéseinek ünnepi nyelve volt általában, kifejezője lett egy régebb, földesebb Attikának — ugyanannak, amelyről nekünk az Akropolis legrégebb szobortörmelékei beszélnek: a legkifejezőbben a kígyótestű ú. n. Typhon három 'csak természet- és semmi szellem'-istenarca. Jellemzően attikai itt a hiány: a tompaság, nyomottság hiánya. Közvetlenül a peisistratosi uralom előtt dór stílusban építették Athénének azt a templomát, amely a későbbi Parthenon és Erechtheion között állt. Ezt a Peisistratosfiak alatt nagyobbra építették és ekkor, dór oszlopainak csarnokán belül, a templomház kiképzésében talán már teret kapott az ión stílus is. Egyes jelek erre mutatnak. Homlokán az új templom — nem úgy, mint a régi érdes póroskőből (innen maradt ránk valószínűleg a szépen színezett Typhon) — hanem márványból való szoborcsoportot viselt: a gigas-ölő Pallast, akinek attikai, egyéni báját a gyilkolással való elfoglaltsága nem zavarja meg.

Ettől a később teljesen lebontott templomtól délre, a szélesebbre kiépített hegytető-lapon, már a perzsa háborúk előtt, a kleisthenési korban kezdett épülni — talán egy másik régi templom helyén — a város istennőjének az athéni államhoz méltó díszes otthona, a perikiesi korban Athén fölségének és hatalmának reprezentálós helye: a Parthenon. Mikor a perzsák Athént és akropolisát elpusztították, áldozatul esett a Parthenon első nagyobb szerű alapvetése is. Iktinos műve, a perikiesi Parthenon, az abba hagyott alapok fölött új

terv szerint megkezdve, romjaikból restaurált régi épületek között bámulatosan rövid idő alatt, ugrásszerűen valósította meg a legnagyobbat, ami dór stílusban, de ismét ión építészeti elemek segítségével elérhető volt. A hegytetőlap északi peremén a valamivel fiatalabb Erechtheionnak — neve szerint Erechtheus őskirály palotájának — ión stílusú csodája újszerű foglalatba zárta az Akropolis legrégebb, legréjtelmesebb, legszentebb emlékeit; ión stílusban épült a várba felvívó út felett kiugró fokon Athena Niké, a Győzelemistennő apró temploma; és dór oszlopokat egyesített iónokkal a vár felső kapujának helyén, a templomok és szoborművek sűrűségét — benne a Parthenont is — körülölelő magas falak bejáratául Mnesikles, e ragyogó előkelőségű Propylaia építészé.

Nem a különböző elemek, a dór és ión egyesítése a fontos ebben — ezek már magukban véve is, öntörvényűeknek ilyen tökéletes teljesülésében attikai formát fejeznek ki —, nem is a Parthenon vonalában csodált és lemért, de cél és értelem tekintetében megfejtetlen „optikai finomságok“: hanem ennek az egész építészetnek megnyugtató és boldogsággal eltöltő teljesültsége. Előtte van a fejlődés (de nem mindenütt, hanem csak Attikában pont ide vezető fejlődés) rendjében a dór stílus földes szilárdsága, amely azonban megengedi, hogy a szellem túlnyugtalanokdják rajta egy neki megfelelőbb állapot felé. Utána az ión stílusnak olyan túlfinomultsága következik — a következő lépés az Athena Niké templom után, márványpárkányainak ritmikus vonalcsodájú domborműveiben már majdnemhogy benne — amelyben a szellem ismét lebegővé, nyugtalanná lesz. Az attikai ión stílusból bontakozott ki e veszedelmes helyzetnek az a megoldása, amely korinthusi stílus néven ismeretes és az athéni hatás alatt álló korinthusi művészettel áll összefüggésben: egy olyan oszlopforma, amely a növényi finomság megnyugtató hatását szükség esetén még a kolosszális méretekkel is össze tudja egyeztetni.

Az antik építészet jövőjét az 5. századi Athén az antik kultúra lényegét érintő módon határozta meg. A perikiesi korban és még utánrezgésének ideje alatt is, egész Attika kivirágzott márványépületekkel: az Akropolis déli lejtőjén Dionysos-templom épül, amelynek szent körzetében a színjátszótér idővel márványszínházzá alakul, a fazekasnegyedben Hephaistos-templom (amely ma Theseion néven ismeretes), templomok Rhamnuszban és Sunion hegyfokán, beavatási csarnok Eleuszisben.. Ezentúl az államalkotó szellemiség ilyen márványkivirágzással tudatos azonosulásban formál magának székhelyeket: Alexandriát vagy augustusi Rómát.

Ebbe a márványvirágzásba természetesen belétartoznak a szobrászat művei is. Eddig sem hagyhattuk őket egészen figyelmen kívül. De talán helyesebb itt, ahol a márvány mellett a bronz is szolgálatába áll az „alak“-nak, az ember számára katexochén érvényes „alak“ kivirágzásáról beszélni. És Goethével nem anthropomorfizmusnak, hanem theomorfizmusnak kell neveznünk ennek az „alagnak“ az uralmát. Mert ami ebből a szobrászattól kibontakozik, és ami visszasugárzásával képezi az emberi arcot és testet is, az a tökéletes istenalak. Az archaikus szobrok mosolyának Pallas Athene arcán van teljes értelme, még akkor is, ha az istennő gyilkol. A sunioni ifjú vagy az akropolisi szőkefej több mint emberi komolysága — ez a zárkózott ragyogás az archaikus mosoly kitörő ragyogása után — ez az olympiai Zeus-templom nyugati oromfalan a kentauros-jelenet felett uralkodó Apollonnak a komolysága. Az emberi test a mérték és a minta. De ily egyetemesen és kizárólagosan, mint a görög művészetben, csak azért lehet az, mert az istenit ismerték fel benne.

Két folyam erejét fogja össze itt is Athén. Az egyik a keleti — az ión, — a másik a peloponnesosi. Sodra mind a kettőt — az archaikus kor nagyszerű isten-ember-egyensúlya után, amely inkább azzal fenyegetett, hogy az ember az istenek felé töri át a mértéket — a nagyonis emberi felé viszi. A 7. és 6. század nagyhatású ión művészetének attikai példáit említettük már, amikor az Akropolis archaikus törmelék-anyagából előkerült „korékról“ ezekről a hímezett és redőzött ruhákban pompázó női szobrokról beszéltünk (1. 201. o.). Ezeknek a köréből emelkedik ki a gigasölő Athene. A felszínre fordított gond, a csakruha és csak fitogtatás nagyonis emberi veszedelmét elhárította Athénben a testhez való hűség peloponnesosi irányának a befogadása. A testi és a magasabb valóságot egyesítő attikai forma teljes megvalósulása a karyatis, az Erechtheion oszlophelyettesítő nőalakja: elementáris szilárdságú, architektonikus szolgálatú hat nővér a finom archaikus hölgyek utóda. Ehhez közelítőt a dór világ művészete — Olympián kívül — a reánk maradt emlékek közül a „Kocsihajtó“ delphoi bronzszobrában alkotott, amelyet a Biztosság szobrának is lehetne nevezni. De alig öntötte ki a Peloponnesos Attikára is a testhezértésnek azt a friss árvját, amely vezető szobrásziskoláiban — az argosiban és sikyóniban — még állandóan növekedett, máris visszakarta tőle a legnagyobb görög istenalkotó: Pheidias hatásában. A peloponnesosi művészet nagyonis emberi veszedelme a testben van, mint csak-anatómiában, csak-arányszámban, csak a földhöz tapadó nyugalmi állásban: abban, aminek a klasszikusa Polykleitos. Az attikai szobrászat

útját Pheidias s az ő magasabb valóság-világát megvalósító Parthenon-művészek után a 4. században Praxiteles irányítja — szintén a nagyonis emberi felé, de a test virágzásának dionysosibb módján.

A perikiesi Athén még az archaikus kor lendületével dől affelé, hogy az istenvilág irányában törje át a mértéket. Ezért ragadja meg legnagyobb szobrászait az emberi létből az isteni mélységű pillanat és az emberi lét felett álló isteni alak. A mozgás és nyugalom isteni pillanatainak nagy megörökítője Myron. Közel áll a peloponnesosiakhoz. A testnek argos-sikyoni ismeretéből pattantja ki — mint a szellem athéni csodáját — a „Diszkoszvető“ pillanatát vagy a Marsyasszal szembenálló Athene leányfrissességének azt a netovábbját, amely az emberi lét mértékével mérve csak egy pillanat lehet: a következő pillanatban már biztosan a hervadtság váltja fel. Myron művészete a tiszta atticizmus: a természet eleganciája istennői hamvasságban, a legmagasabb atlétái iskolájú vagy a kisfiú-test finomságában, vagy a tökéletes animalitás rugalmasságában. Ezzel a pillanatba — a legnagyobb és legkönnyedebb pillanatba — összefogott, és a magasabb valósággal itt érintkező életvalósággal szemben, amely legalább szoborkópiákban testi érzékelésünk alá esik, Pheidias egy magasabb valóság megfoghatatlan jelenléte a számunkra mindabban, ami athéni az 5. században.

Nem becsüljük őt ezzel történelmietlenül többre a kelletténél. Sőt: ebben a meghatározásban benne van a bevallása a róla és művészetéről való részletismereteink hiányának. Mint aki csak szobrász — tehát csak mesterember — nem is lehetne Athénben „történelmi” szereplő. Ezért van az, hogy alakja akkor lesz „történelmivé” amikor a politikaivá lett alacsony indulatok hullámai csapódnak hozzá. De még ez a történelmi sors is — a vád, amely Athénből elüldözi, hogy azután működésének másik területén: Elisben essék áldozatul az Athén ellen fellángoló gyűlöletnek — még ez a sors is szimbóluma Periklésszel való összetartozásának. Athén államéletének irányítója mellett Pheidias mintegy a művészet magasabb valóságának jelenléte. Irányító ő is: nemcsak az akropolisi építkezéseknek és a Parthenon szobrászati felékesítésének, a Panathenaia-friz és az orom-szoborcsoportok megalkotásának irányítója, hanem műveivel irányítója az athéni népnek, olympiai Zeus-szobrával a panhellenségnek. Minden magas művészet kifejező és irányító egyszerre, nem mint parancs vagy célgondolat, hanem mint a forma, amelynek legtökéletesebb megvalósulása. Pheidias Athene-szobrai az Akropolison — a kolosszális bronz Promachos és a Parthenonban álló arany-elefántcsont Parthenos — az athéni

lényeg istenalakú megnyilatkozásai: ilyen uralkodóság volt az athéni ideál, ösztönzés és tragikum forrása, mert emberi lét számára örökké elérhetetlen.

Így tartozik össze Pheidias művészete Athén nagy költészetével, a tragédiával. Ő is, a tragédia-költők is prófétái a görögségnek, de görög típusú próféták. Nem a legnagyobb parancsot és a benne foglaltatott legnagyobb dorgálást, elítélést, elátkozást kiáltják népükre, hanem a legmagasabbat mutatják meg és — a tragédia-költők — az ember eltörését rajta, és ebben az eltörésben is csak ezt: a legmagasabbat. Athén tragikus sorsa nem tükröződik, hanem mutatkozik a tragédiában; a költészetben a történelemtől függetlenül, de e történelemmel közös forrásból fakadva fejezi ki és irányítja Athén sorsát. És úgy, ahogy a perikleskori művészetben az athéni forma megvalósulása örökre Athén és az egész görögség fölé emelkedik, lesz a tragikus költészet a szellem birodalmában az athéni sorsnak történelmi szempontból előre vetett, abszolút szempontból időtlen mása. Így is ki lehet fejezni ezt a viszonyt: „Valamint a tragikus hősök a legmagasabb színvonalon állanak, amelyen — bár meg kell halmozni és alul kell maradniuk a küzdelemben — mégis istenekkel versenghetnek, ugyanúgy tudja Pheidias az emberit és istenit egyesülésben ábrázolni, az embert győzedelmes szépségben és tökéletességben, az istent emberi testben“ . De a görög költészet ebben az egyesítésben már Homeros óta mindig előtte járt a képzőművészetnek, s előtte járt abban is, hogy az isteni és emberi azonosságának tragikus határára rámutatott: egyfelől ott a törékeny ember — „de mint érc oly szilárdan örökké áll az istenek székhelye, az ég“ (Pindaros).

Aischylost Pheidias előtt kell még említeni. Elődje a perikiesi kor e nagy szobrászának éppen úgy, mint e kor nagy tragédia-költőinek: a teljesen perikiesi Sophoklesnek, akinek a költészetében benne van e kornak igazi tragédiája, és Euripidésnek, akinek a költészetében benne van, ami ezután következik. Kettejükben rajzolódik ki élesen e kor határa: Sophoklesben mintegy az innenső oldalról a teljes virágzás felől megvilágítva, Euripidésben mintegy a túlsó oldalról, amely már nemcsak folytatása, hanem ellentéte is az aischylosi világnak. A történelmi athéni ember, és vele az athéni közösség egzisztenciális — a világ egészében való — helyzetének rohamos átalakulása sehonnan úgy le nem olvasható, mint az attikai tragédiából. Azt lehet állítani, hogy a főszereplő benne mindig a közönség: a Dionysos-ünnepet ülő athéni nép, amely a tragédiában saját, mélység felett

lebegő helyzetét éli meg az irtózás és szédület gyönyörűségével. Ez a mélységbepillantás felel meg az ünnepnek, ez a dionysosi ünnepelés lényege. A kar szerepe a görög tragédiában mindvégig bizonyítéka annak, hogy az igazi játékos a közösség. A kar akkor veszti el jelentőségét, amikor a közönség nem közösség többé, hanem egyének csoportosulása, és a drámai játék nem tükre többé egy közösség sorának, a közösség szónak mind a két értelmében: az emberi közösség és az ember és világ közösségének sorsa ekkor már eldőlt, az ősi és az athéni állam virágkorában még ható közösségek felbomlottak.

Azok az ősi kartáncok és karénekek, játékos és lényegükben kezdetről fogva drámai szokások, amelyekből a drámai költészet kiemelkedik, természetesen egészen immanensek. A közösségnek mintegy gesztusai: teljesen kifejezők és csak kifejezők a maradandóság igénye nélkül. Úgy tetszik, hogy ezt az immanenciát az attikai dráma már Thespisszel átlépte a maradandó mű irányában. A görög szellemre jellemző ez az irány, és megmutatkozik már abban is, hogy ennek az első színjáték-alkotónak, aki állítólag kartól a színészt elválasztotta, a neve és emléke nem ment feledésbe.

De jellemző viszont az attikai szellemre az, hogy az élet, kultúra állam egészéből mégsem bocsátja ki a drámai költészetet. Thespis Solonnak fiatalabb kortársa volt, Solont magát is megdöbbentette (egy anekdota szerint) költészetének merészségével, de ő már a peisistratosi Athén embere. Költészetének kiemelkedése az immanenciából az egész Athén emelkedésével együttes (1. 171. o.). A drámai költészetnek sorsfelidéző előrerohanását Phrynichos mutatta meg nekünk (1. 268. o.). Általa talán az iónság érezte ebben a művészetben is érést siettető, lágyító hatását, ugyanúgy, mint Pratinas a dórság frissítő lehelletét. Kettejük fiatalabb kortársa Aischylos, kinek „klasszikussá“ válása a görög tragédia bevonulását jelenti a szellem földhöz nem kötött birodalmába. De még Aischylos is igazi athéni módon tudja immanensnek önmagát. Sírfeliratában, amelyet maga írt, nincsen szó, csak arról, hogy harcolt a perzsák ellen.

A marathoni, salamisi és plataiai ütközetben vett részt Aischylos. Az athéniek maguk tragédiaköltészetük helyzetét történelmükben a perzsa háborúhoz viszonyítják. Abban az elbeszélésben jut ez kifejezésre, hogy a salamisi ütközet után, amelyből győztesen tért vissza Aischylos — akkor már egy színpadi versenynek is győztese — a fiúk ünneplő karában táncolt a 16 éves Sophokles, és ugyanebben az esztendőben született Euripides. Aischylos világa valóban még a perzsa-háborúk koráé: az a világ, amelyből a periklesi Athén kibontakozott,

s amelyből Aischylos — bár az újnak kezdetét megélte (456-ban halt meg Szicíliában) — maga soha ki nem lépett. „Ember, félisten vagy hős, bárhol állott is, nem állott ekkor még egyedül, az isteni és emberi összefüggéseken belül maradt. Semmi sem történhetett vele, amivel nem az isteni vette őt körül barátságosan vagy ellenségesen, vagy áthatotta titkon, mint Apollon, mint Erinys, Héra vagy Aphrodite vagy Zeus. Saját vétkétől ez nem mentette fel, saját erényétől nem rabolta meg, de az istenek rejtelmes együttműködése benne volt bűnében és érdemében is. Bármint cselekedett vagy érzett, nemesen vagy gonoszul, meghajolva vagy dacosan, sohasem tett egyetlen lépést sem egy önmagában elfogódott, az általánostól elhatárolt saját, külön létbe. Aischylosnál még Prometheusnak is van egy ütés a kezében, összekötve marad Zeusszal, bármennyire meghasonlott is vele. Aischylos hőse áldozatul eshetett a világvalóságok harcának, kijuthatott neki elég borzalmas bukás, meghajszoltatás, üldöztetés és meggyötörtetés: a körülvevővei való összekötöttségét, belétartozását mégsem veszi hette el egy csapásra és oly idegenül, elhagyatva és elárulva nem állhatott a világban, mint Sophokles embere. Mert Aischylosnál nem vált ki még az isteni Egészéből egy tisztán emberi kör. Mint a kései archaikus kor határa, de mint sokkal régibb hatalmak felébresztője, amelyek rítusban, jogban és szokásban — sokkal inkább, mint költészetben és megformált elképzelésben — sötét körvonalakkal nyúltak be az ő korába, Aischylos inkább a hatalmak ellentétére mutat rá, teltségükre és eloszlásukra, megfélemezésükre és fellázadásukra, mint az ember és isten közötti határ problémájára. Ha rövid kifejezését keressük ennek, sokkal inkább érvényes számára a régi mondás: „Minden istennel teli“ mint az, ami ezután következik: „Ismerj rá magadra!“

Az a kitűnő filológus, akitől az aischylosi világnak ezt a jellemzését átvettük, Sophoklest, mint a legborzalmasabb „önmagáraismerés“ költőjét állítja szembe Aischylosszal. Az ő tragikus hősei „magukra maradtak, gyökerükről leszakítottak, kivetettek“. Nem ismerünk-e rá ebben arra a tragikus helyzetre, amely Themistokles sorsában kezdett alakot ölteni és Alkibiadesében valósult meg teljesen az athéni történelemben? Csakhogy Themistokles abból a világból, amely Aischylosnál mutatja meg nekünk nagyszerű összetartását, meg nem ereszkedett szilárdságát, ki nem válhatott teljesen, legfeljebb benne játszhatta a saját, külön idegen háttérére támaszkodót. De amely pillanatban teljesen, csak erre hagyatkozott, ennek adta át magát: ellényegtelenült az elhagyott világ szempontjából. Alkibiades mögött azonban ott tátong a gyökértől való szakadás mély sebe: az egész megereszkedő

athéni létben. Ezért a periklési Athén teljes, középponti tudatossága Sophokles, vége és felbomlása Alkibiades. Amit ez fékevesztetten, „önmagától üdözött” — az öncélú „önmaga” démonától hajtva és elhódítva, a kiszakítottak új világát megalapítva — tesz, azt a régi, az elhagyott világ érzéséből formálja meg tragédiává Sophokles. Nem az alkibiadesi sorsot tükrözted költészetében, hanem megvalósítja úgy, ahogy ez a sors az ő világának a szerkezetében adva van. Éhben különbözik az ő világa az Aischylosétól. Sophoklest a kitépődés rettenetessége ragadta meg. Abban, hogy a szakadást így érzi, az istenektől áthatott világgal való összetartozása szól hozzánk. De azzal, hogy éppen ez ragadta meg őt, arról is tanúskodik, hogy a szakadás már fenyegetően hozzátartozik a világához.

A sophokleszi tragédiára és a periklési Athénre jellemző existenciális helyzet — a meredek szélén állás — azonos. Ebből fakad itt a művészet legmagasabb felfokozása, maga a sophokleszi tragédia, ugyanúgy, ahogy viszont a sophokleszi tragikum lényege, a „tragikus lejtő” a legmagasabb életfelfokozást hívja életre. Sophoklesé a tetőpont költészete. Az athéniak maguk annak a magasabb erőnek a megnyilatkozását tisztelték benne, amely állami létüket, birodalmukat éllette. Az Antigone sikerének hatására strategosnak választották meg Sophoklest: a rosszul végződő samosi hadjárat egyik vezére volt a nagy tragédia-költő, akinél ragyogóbban senki sem mentette át az attikai dicsőséget a szellem birodalmába. Az Akropolis építészeti és szobrászati alkotásai, Sophokles tragédiája és az aristophanesi költészet: ezek a mi számunkra az athéni lét művészi formát öltött teljessége. Aristophanes művészete lényegében kiegészíti Sophoklesét. Az egész úgynevezett attikai ó-komédia, amelynek ő a reánk maradt nagy költője, annak a tanúbizonysága, hogy az antik közösség időnként maga adott alkalmat tagjainak a kötelékeiből való kioldódási vágy kielégítésére. Az athéni komédiáírók névkimondó támadásaiban a közösség kötelékeitől elnyomott egyéni agressziós kedv élte meg felszabadulását. Ez a tisztán állatinak tetsző ösztön, vissza nem szorítva, megtalálta itt szellemi formáját: a komédia társadalmi rend-újító és törvényhozó ötleteiben. Madárkirályság, nőuralom, Kleon-megdöntés, különbéke — aristophanesi megoldásai annak a feladatnak, amelyet a szerző elé az ókomédia eredeti népi formája szabott.

És egyúttal a régi közösség belső gondoskodása magáról a szakadás veszedelme ellen. A tragédia dionysosi éleltfelfokozása mellett a dionysosi megoldódás tisztító orvossága . . .

Euripidesben, a harmadik nagy tragédia-költőben azonban már ott volt az új állapot, amely ellen az ókomédia orvossága nem használt többé. Az a tizenöt év, amellyel Euripides fiatalabb Sophoklesnél, egy új világot jelent a régi mellett; és ez a „rég” most már a sophoklési világ. Kitar és tovább él ez is az új mellett, és pedig nemcsak azzal az egy-két évvel, amellyel Sophokles túlélte Athén földi birodalmának bukását és azután mindjárt Euripides halálát is. A szellemi birodalmat ez a két tragikus más és másképpen vívta ki Athénnek. Sophoklesnél még mindig az egész athéni lét az, amely a görögség fölé emelkedik, Athén helyzete állami életében ugyanaz az egzisztenciális helyzet, mint amely a sophoklési tragédiában nyer örök művészi formát. Euripides tragédiája nem az athéni lét tragikus helyzetéből fakadt, hanem abból, ami ebből a tragikus helyzetből fakadva már elkövetkezett. Themistokles és Aischylos korában még az lett lényegtelenné, aki az istenektől áthatott világegységtől elválaszthatatlan közösségből kiszakadt. Most már a kiszakadtság lényeggé lett és elnyerte a lélek nevet, a magára maradottság csupaszsága és magát megmutatása az „egyéniség” és „személyiség” formáját. Az ősi közösség léte lett lényegtelenné annak az új szférának a történéseivel szemben, amelyet mostantól fogva ezek alkotnak. Ebben a szférában hódított Euripides Athénnek szellemi birodalmat. Ismét annak a ókortudósnak a jellemző-művészetéhez folyamodunk itt, akinek a nyomán az imént Aischylos világát bemutattuk, és akinek Sophokles-felfogását az athéni lét történetének összefüggésébe állíthattuk belé. Az euripidészi világot joggal rajzolja meg úgy, hogy az aischylosinak kész ellentétét ismerhetjük fel benne — amint ezt, Aristophanes Békáinak tanúsága szerint, felismerték már az athéniak, és ha nem is ébredtek megmásíthatatlan új világhelyzetüknek teljes tudatára benne, talán már megsejtették.

„Euripidesnél sem hiányoznak ugyan, ellentétben Aischilossal, az eltolódások, feszültségek, össze nem hangzások értelem és értelem között (mint amilyen Sophoklesnél az isteni és emberi értelem különbsége: a szakadás következménye), de nála mindez a lélek szférájában megy végbe: akár mint lelki erők és hatalmak harca egymással, borzalmasan fenséges vagy megható bűnök, áldozatok vagy szenvedésekkel kapcsolatban; akár abban a viszonyban, amelybe egy túlradó kedély, egy felfokozott, túlhevült nemes lélek kerül a körülmények hatalmával vagy a hideg, aljas vagy közömbös világ ellenállásával szemben. Így lesz, a lelki összeütközésből kiindulva, Euripidesnél a szenvedély-tragikum a protestálás tragikumává. Mert az

egyik lelki erővel az „igazságosság“ szokott párosulni, úgy amint a másikkal az aljas „haszon“. És mennél inkább összeolvad az egyik a lélek izzásával, annál nagyobb szilárdságot nyer a másik a világ folyásában. úgyhogy végül az „igazságosság“ és „haszon“ közötti ellentét, valamennyi változatával, elferdítésével, csillámló utánzataival és mindazzal, amit a rábeszélés művészete csinálhat belőle, ugyanazon feszültség változatának bizonyul. Ehhez járulnak az intrikus-játéknak, a külső meglepetéseknek tarka ellentétei, az antitézisek akaraterővel párosult okosság és a körülmények megcsúfoló hatalma, társadalmi rang és méltatlan viszonyok között, mithikus öltözetek és a korszerű problémák, az összeütközések a borzalmas és finom, a belső látszat és külső folyamat, hallucináció és valóság, álorcásság és felfedtettség között, vagy a törődöttség és fiatalos handabandázás közt, és ami efféle lelki csere-bere még lehetséges. És ezzel még távolról sem idéztünk fel mindent, de legalább valami fogalmunk van arról, ami egy euripidészi drámai helyzetbe beléfér. Megértjük, miért adhatta át magát a hellénizmus teljes készségével az ilyenfajta tragikumnak; megértjük, miért Euripides a „legtragikusabb“ már Aristotelésnél. Mert Euripidésszel jött létre első ízben a tragikumnak az a fajtája, amelynek a gyökerei nincsenek többé a kultuszban és hitben, a vér kötelékeiben vagy az öserőktől keltett vallásos borzadályban. Az euripidészi tragikum átvihető, alkalmazható, utánozható, későbbi idők számára nyitva áll . . .“

Mindaz, amit később a hellénizmus művészetéről elmondhatunk (1. 534 s a köv. oldalak), Euripidesben gyökeredzik. Egy görög világbirodalomnak megfelelő lelkiség — azzal a különös lebegéssel a közvetlen hatásosság egészen szűkké vált tere (a család) és a kitágult haza beláthatatlan távlatai között, amely a világbirodalmak polgáira általában jellemző — Athénben alakult ki először, és mindvégig magán hordozta attikai eredetének bélyegét. De ahhoz, hogy kialakuljon, Athént székhelyül kellett válassza, fővárosának el kellett ismerje mindaz a görög szellemiség, amely a törzsek és városok életéből máris kiszakadt. Ezt a perikiesi Athén valóságos „főváros“⁴ volta, a földi „birodalom“⁴ átmeneti megvalósulása természetesen hozta magával. Az ión filozófia várt a „birodaloméra, kerületi helyzetéből egy sugárzási középpont lehetősége felé tört, a nélkül, hogy megkötetlen szellemi lebegését feladni akarta volna. Legkitűnőbb képviselője e korban, a kisázsiai Klazomenaiból származó Anaxagoras Athénbe jön és Perikles baráti köréhez tartozik. Amikor e kört üldözni kezdik, a vallástalanság vádját emelik ellene, s neki is el kell hagynia Athént,

mint Pheidiasnak. A vádemeléshez Anaxagorasnak az égitestekre vonatkozó tanításai adtak alapot. A nap szerinte „izzó kőtömeg” nem istenség többé. Egyébként a változás és megmaradás tanát ő is Empedokleshez hasonlóan egyesítette: semmi sem keletkezik és semmi sem pusztul el, hanem csak már meglévő dolgok egyesülnek és válnak szét újra. Kezdetben minden dolog együtt volt valamilyen zűrzavaros állapotban. Ebben a zűrzavarban az Értelem teremtett rendet úgy, hogy forgó mozgást hozott benne létre, amely mindent elkülönített; a híg és meleg a kerületre távozott, a sűrű és nedves a középre, ahol e két utóbbiból támadt a levegőtől tartott lapos föld. Az Értelem a legfinomabb és legtisztább dolog, amely nem keveredik össze semmivel, hanem mozgatója és rendezője az égitesteknek s az élőlényekben is mint lélek működik.

Ez a filozófiai világbép felel meg és tulajdonképpen már előtte jár annak az új világhelyzetnek, amely az euripidesi tragédiában költői kifejezést nyert. Athénhez filozófusnak vagy filozófiai iskolának neve mindedig nem fűződött és ez jellemzően különbözteti meg őt ión város-testvéreitől vagy a nyugati görög világtól. Az ión természetbölcselet ekkor, Anaxagorasszal vendégeskedett ott először huzamosabb ideig. Az athéni nép ellenséges magatartása vele szemben, majd pedig a saját véréből való filozófussal: Sokratesszel szemben is, a sajátságos attikai immanencia egyik kifejezésének fogható fel. Csakhogy ami a szellem birodalmában a sophoklési és euripidési világ örök egymásmellettségévé lehetett, az a földi birodalomban egy állandó feszültséget jelentett. Kezdetben, amíg a sophoklési világnak megfelelő földi valóság teljes életerejében volt, felfokozó feszültséget. De ahogy ennek az életerejére fogyott, és vele jogosultsága is az új valósággal szemben, a feszültség úgy lett mind gyilkosabb: Sokratet a halott „régiai Athén” ítélte halálra. Legelevenebb korában, a periklési virágzás teljességében ez a „régiai Athén” olyan új is volt egyszerre, hogy befogadhatta s engedhette hatni — akár a kívülről jövő művészeti irányokat — a meg nem kötött Értelem új ember-típusát: a szofistákat. Mennyire jellemző Athénre az is, hogy a filozófia történetébe való igazi belépése ezeknek a nem-athénieknek a szereplésével kezdődik!

A görög „sophistes” (szofista) szó alig egy árnyalattal különbözik a „sophos” -tól, a „bölc” -től, amely az ión természetbölcselelőknek is rendes megjelölése. Athénben mind a kettőnek rosszaló mellékértelme volt: élő emberről csak némi gúnyal mondták azt, hogy „bölc” és Sokrates, az első athéni bölcselelő az, aki elsőnek nevezi

magát következetesen „a bölcsesség barátjának“ , nem „bölcshoz“ . Így lett a már előbb is felbukkanó „philosophos“ szó az elfogadható és elfogadott megnevezéssé. A „sophistes“ szóban ezzel szemben az van benne, hogy viselője nem megmagyarázhatatlan vágyból — a bölcsesség iránt való ,barátságból — úzi a bölcselkedést, hanem foglalkozás, mesterség gyanánt. Ennyiben valóban jellemző ez a név a szofistákra. Általuk lesz a szellem öncélú működése értékesíthető foglalkozássá. A kor szellemi emberének ,fővárost és ,birodalmat kereső vágya bennük öltött igazán testet. És pedig olyan módon, amelynek Athén mind belső formájával, mind külső körülményeivel megfelelt. A szellem ,pallas-athenei‘ formájával összeegyeztethető a mesterségszerű alkalmazás. A periklesi Athén anyagi ereje pedig lehetővé tette, hogy ez nagystílusú és nagy anyagi haszonnal történjék meg. A szellemiségében személyiséggé — „kiszakadná“ — lett ember, aki mindent önmagához és önmagával mér, és ebből a helyzetéből megél: ebben az alakjában mutatták be mint ideált Athénnek a ,világbirodalmi‘ embert a szofisták. Az egész görög világot birodalmukká tették úgy, hogy tudásra váltották fel, amellyel az egyén akárhol érvényesülhet.

Eleven szellemük és magas értelmi színvonaluk alkalmassá tette őket arra, hogy az előbbi bölcselkedők gondolatait és e mellett a virágzó ión történeti és földrajzi kutatás eredményeit elsajátítsák. Maguk is majdnem mindnyájan a görög műveltség távolabbi vidékeiről való emberek voltak — a két legnagyobb hatású közöttük: Gorgiasz Sziciliából, Protagoras a thrákiai Abderából — akik sokat utaztak és sokfélét jól megfigyeltek. Kutatták és magyarázták a népek erkölcsait és hiedelmeit, a nyelvet és költőket. Ok vetik meg ezzel annak az alapját, amit ma általános műveltségnek szoktunk nevezni, s egyúttal az emberi műveltségről való bölcselkedésnek is. Bölcselkedésük relativista, amint világhelyzetük is a lebegés a görögség terében, a görög államok határai felett. Éppen olyan természetes hívei, sőt megvalósítói a panhellénizmusnak, mint amilyen természetes szövetségesei a „legerősebbnek“ , a tyrannosznak — vagy a tyrannosjelöltnek. Különböző népek különböző szokásainak összehasonlításából arra az eredményre jutottak, hogy az erkölcsi törvények az emberek közös meg egyezésén (nomos) nyugszanak s éppen abban különböznek a természet (physis) jelenségeitől, hogy az egyes ember tetszése szerint megváltoztathatja őket, ha kellő hatalommal rendelkezik. Az ami egy állam ősi, meggingathatatlan hittörvénye szerint helyes, a természet mértékével mérve lehet helytelen is. A döntő nem a tartalmi helyesség, hanem az eszköz kezelésének művészete, amellyel a nyilvánvalóan

kevésbé helyes állítást is diadalra lehet juttatni a helyesebbel szemben. Az eszköz az ékesszólás. A szofisták Athén első nagy szónoklat-tanítói, akik egy ősi emberi, görög és sajátosán attikai képességet felemeltek a hatás eszközeiben tudatos szellemi tevékenységnek oly fokára, hogy az antik rétor-művész virtuozitása soha sem lesz többé mentes bizonyos zenei megbízhatatlanságtól.

Amióta Athénben a szónoklás igényt tart a maradandóságra s kilép az immanenciából, mindig együtttható benne a szofista-művészet: a rétorika. Nem azoknak az ösztönöknek közvetlen, zavartalan megnyilatkozása többé, amelyek a perzsa háborúkban győztes és a birodalomalapítás útján elinduló Athént éltették: még a démosthenési ékesszóláson is végigvonul a letagadhatatlan hasadék a közösség és az egyén érdeke között, és éppen az antik szónoklat legmagasabb teljesítményeit teszi egy belsőleg disszonánssá lett világ tükrévé. Valóban nem szabad elfelejteni azt, hogy az attikai ékesszólás valamennyi reánk maradt emléke a felbomlásnak abból az idejéből származik, amikor már a szofisztikában tükröződő helyzet — akkor még csak egyes nagy „gyökértelenek” helyzete — Athénben is megvalósult: a negyedik századból. Ezekből az emlékekből az 5. század athéni életére következtetni nem lehet. A szofisztikának az „én”-től való megragadottságával szemben áll a történelmében héroikus alakot öltő Athéntől való megragadottság. Az ión és nyugati görög bölcselkedésből fakadó tudományosság szellemét is rabul ejti ez a kétféle megragadottság: Athéneken kívül eljut Leukippos és Demokritos atomelméletéig, (ezt az athéni Epikuros csak mint tanítvány veszi majd át akkor, amikor az athéni élet is teljesen atomizálódott) — vagy eljut a hippokratészi orvostudományig —; de Athénnel benső kapcsolatba lépve a nagy történetírás születik belőle. Herodotost, a perzsa háborúk ión történetíróját, akinek athéni látogatása a periklési kor hagyományos képéhez tartozik, életérzése Sophoklésszel köti össze. Az a költemény, amelyet a nagy tragédia-költő hozzá intézett, bizonyára nem volt mélyebb jelentőség nélkül. Thukydides, a peloponnesosi háború résztvevője és ábrázolója, a magányos kutató és kritikus mélységes komolyságával, amely nemcsak az athéni és görög történetírók között adja meg neki a legmagasabb előkelőség rangját, inkább az euripidési világhelyzet embere. Ez a történetírás, mint említettük, a tragikus költészethez hasonlóan, Athén összeomlásával aluszik ki.

Hogy Sokrates életének kioltása is összefügg Athén belső elhalásával, azt szintén megjegyeztük. Az ő kivégeztetésével (399) ér véget tulajdonképpen a nagy athéni század, amely a perzsa háborúkkal

kezdődött. E század második felének Sokrates a legkülönösebb és a csak szellemi Athén kialakulása szempontjából legjelentékenyebb alakja. Az érem, amelynek egyik oldalára Perikles nagyszerű görög harmóniájú fejét képzelhetjük, a másik oldalán az ő híres szatírvonásait mutatja. (Az athéni érmek a valóságban Pallas Athéné fejét és a baglyot hordozzák.) Sokrates csúnyasága fascinálóan vált ki az arcok közül abban az Athénben, amely még az öregemberek szépségversenyét is ismerte. De a szatír-arc mögött — így mondja Alkibiadész Platon Symposionjában — mint egy tokban, istenszobor van elrejtve. Örökös szerelmi-mámoros magatartása mögött tisztaság és józanság az élete. Megtévesztően túlzott udvariassága, a sokratesi „színlelés”⁴ (görögül: *eironeia*, irónia) mögött a szava — ismét a Symposionbeli Alkibiades vallomása szerint — olyan, mint a kígyómarás, amely gyógyíthatatlan kínzó sebet okoz. A legszebb athéni ifjút erre az új imádságra tanítja: „Adjátok nékem, istenek, hogy szép legyek belül”. Íme, a teljes kettősség, amelyben már nem is a kettészakadás tragédiája a megragadó, hanem az eleddig ismeretlen „belső”⁴⁶ meglepetései. A „befeléfordulásban újjászülető görög lélekkel” együtt születik meg — Sokrates anyai örökségének, „bábames terségének” segítségével] — a lélek-középpontú kultúra. Sokrateset a természet már semmire sem tanítja. Róla mondja Cicero, hogy „a filozófiát visszaszólitotta az égből — amerre tudniillik a természetbölcselek fordították — letelepítette a városokban, bevezette a házakba és kényszerítette, hogy vizsgálatai tárgyává tegye az életet, erkölcsöket, jót és rosszat”. Tudjuk, hogy ebben az irányban Sokrates előtt már a szofisták elindultak, amikor az egyoldalú természetbölcseletet és a „létező”⁴⁴-ről való okoskodást kiegészítették „emberibb” dolgokról való elmélkedéssel. De a szofisták relativizmusa — az „ember mindennek a mértéke” tanítás — annyiban mégis az embert és világot egységben látó archaikus gondolkodásban marad meg, hogy számára az ember, amely mérték, érzéki és nem lelki, ösztönös és nem erkölcsi lény, tisztán a természet tükre és folytatása, tehát maga is relatív. Sokratesnél az ember abszolút. A testtől elválasztott lélek állapotában, a tiszta „eszmélésben” (phronesis-ben) ismeri fel törvényét, amelyet magában hord. De ez a törvény — törvény.

Az eszméléshez Sokrates kérdezőgetéssel igyekezett elvezetni az embereket. Virtuóz módján zavarta meg ezzel a félig még ösztönös, nem tudatos „tudó”-t. Megmutatta neki, hogy maga sem ismerheti el, hogy tudja azt, amiről azt hitte, hogy tudja. De közben ráeszméltetett arra, hogy a helyes gondolkodásnak vannak mindnyájunktól tisztelet-

ben tartott törvényei. Csak azt tudjuk igazán (ma azt mondanék: tudományosan), amit ezeknek a törvényeknek (későbbi nevükön: a logikai törvényeknek) megfelelő eljárással ismertünk meg. Ez a ráeszmélés a régi bölcselkedők elméleteivel szemben egyelőre elutasító kritika volt, a szofisták pompázó szónoki műveltsége számára pedig megszegyenítés. A vele járó szerénység, a tudatlanság sókratési beismerése a kettészakadás beismerése: az ösztönösség kapcsa az ember és a világ között megszakadt, a magára maradt ember sötétben maradt. A beismerésre szükség volt, hogy az új állapotban a tudás feltételeit egyáltalán meg lehessen teremteni. Sokrates ehhez az első lépéseket nemcsak tisztító munkájával tette meg, — a csökevényes, félig ösztönös, félig tudatos átmeneti állapot elsöprésével — hanem azzal is, hogy bizonyos logikai eljárásokat elsőnek alkalmazott céltudatosan: a leggyakrabban és legügyesebben az indukciót. Ezzel fogalmi meghatározásokhoz igyekezett eljutni. Őt nevezték később mind a kettő felfedezőjének. A sokratesi beszélgető — „dialektikus“ — módszerből születik meg a logika tudománya. És bár Sokrates beszélgető művészete még távol volt attól, hogy az a tökéletes, matematikai pontosságú és biztonságú tudományos módszer legyen, amelynek utána Platon elképzei: közvetlen emberre-ható ereje annál nagyobb volt. Elsősorban egy dologról győzött meg: arról, hogy a Sokratestól felvetett kérdéssel *kell* foglalkozni, mert a legközelebből érint és mert tudunk is vele foglalkozni.

Sokrates kérdése közvetve vagy közvetlenül mindig a legnagyobb „emberi“ kérdés: hogyan élhetünk helyesen? Ez kérdéssé lett abban a pillanatban, amikor az ösztönös helyesség megszűnt. A görög nyelv azonban még a tiszta ösztönösség alapján áll. „Helyesen élni“ görögül egyszerre kettőt jelent: a közösség szempontjából helyesen és önboldogságunk szempontjából élni. Sokratesnek egy új megragadottságon — a lélek eszméitől való megragadottságán — alapuló meggyőződése ugyanaz, mint amit a görög nyelv is kifejez: amihez a „jóról“ és „rosszról“ való helyes gondolkodás útján, mint „jóhoz“ — a „jó“ eszméjéhez — eljutok, az az életemben is „jó“ tehát ezt a „jót“ lehetetlen nem cselekednem. Következtetése, hogy aki tudja mi a helyes, cselekszi is, abból magyarázható meg, hogy Sokrates a tudáson mindig a megismert igazságnak való teljes odaadást érti — vagyis megragadottságot. Az olyan tudást, amelynek nincsenek erkölcsi következményei, nem is érzi igazi tudásnak. De a megragadottság következménye csak általa lesz „erkölcsi“ következménnyé. A görögség ősi megragadottsága — nem a lélek eszméitől, hanem a természet Ósálakjaitól

való irányítottsága — a görög ember életében mint *areté* jutott kifejezésre. Ez inkább „érem“ mint „erény“ az „érem“ szó eredeti magyar jelentésében: amilyen például az organikus tökéletessége szerint működő „láb érdeme“. Életbéli tökéletesség, nem erkölcsi. A szofisták az *areté* tanítására vállalkoztak: arra, hogy tökéletes működésüvé tegyék az embert, aki működése organikus forrásától, ősi megragadottságától — attól, amely az archaikus görög életet a maga egészében létre hívta — elszakadóban volt. Az *aretét* a hatásával, a sikerrel kötötték össze, a forrásától elszakították. Sókratész az *areté* forrását kereste: egy megragadó eszmében, amelyet a lélek felismerhet és ha felismert, csak a szerint lehet cselekedni. Fogalmi meghatározásához akart eljutni és az ő fáradozásainak eredménye, hogy az *areté* tisztán a lelket érdeklő erkölcsi fogalommal lett, azzá, amit számunkra a magyar „erény“ szó kifejez.

A szofisták egész magatartása nem-vallásos. Sokratesé az. Benne mintha az egyszerű attikai parasztnép egészséges érke és vallásossága szólalt volna meg a szofistákkal szemben. De ez a megszólalás a felbomlás útjának egy még előrehaladottabb pontján történt már, mint a szofisztika stádiuma volt. Sokrates szofistábbnak tűnhetett a szofistáknál. Élete — külső lefolyásában — egészen athéni immanenciájú volt. Szülővárosa területét alig hagyta el egyszer-kétszer (Potidaia ostromában és a delioni ütközetben vett részt mint hoplites); beszélgetései elválaszthatatlanok az athéni színtértől, amellyel együtt nyertek művészi megörökítést a platoni dialógus műformájában; ő maga nem ír semmit és csak a vele egy közösségben élő kortársai számára óhajtott az ösztökélő „bögyöly“ lenni; és még halála is tudatos hódolat volt az athéni közösség törvényeinek. De indukciói hiába indulnak ki az egyszerű kézműves-élet pallas-athenei világából, amelyből ő maga is származott: ezt a világot ő sem építi már tovább, hanem rombolja. Farkas-magatartása minden kispolgári vagy arisztokratikus tisztázatlansággal szemben, hattyú-vágya a végső tisztaság és tisztázottság felé apollóni. Megragadottsága, amelynek sötétségben rejlő forrásáról tudja — és ez a megmagyarázhatatlan tudása ad neki gyökeret a világegyetemben —, hogy a láthatatlanságba vesző tiszta világosság: ez a megragadottság Apollonvallás. Az új belső világ ezzel nyert kozmikus helyet és jelentőséget nemcsak a szellemtelen testiséggel, hanem a kiszakadtan lebegő lelkiséggel szemben is. Sokrates halála tanúbizonyság arról, hogy a belső világ teljes különválásban és önállóságában kozmikus szilárdsággal, jelen van. A filozófus már alávetheti magát az őt halálra ítéelő külvilágnak: igazságtalan bírái felett

a benne működő istenség pusztán azzal máris ítélkezett, hogy elválasztotta tőlük őt.

Athén szellemi világa ebben az öntörvényű és „önmagának elég” sokratesi belső világban nyerte el azt a végső formáját, amelyben világbirodalmak fennállásától vagy összeomlásától mint lelkiség is függetlenné lett. A sokratesi eredetű athéni filozófia a görög, sőt az egész athéni műveltség testében az ellenméreg a szofisztikus eredetű szónokiassággal szemben. Pallas-athenei eredetére vall az, hogy az emberről óhajt gondoskodni és azt kutatja: mi az ember számára a legszükségesebb? De apolloni sodra és tisztaság-igénye az, ami birodalmak bomlásának a zürzavarában is szigetet teremtő. Ilyen szellemiség hordozója minden állami közösségben és közösségen kívül teljes működésű ember marad: nem száműzött, hanem polgár. Sőt csak most lesz igazán az: a „világ polgára” *kosmopolites*. Ez a Sokrates-tanítványok közül Anthistenes útja: a kynikusoké, majd a stoikusoké is, akik államférfiúságukat a világegyetem lényegéből merítik.

A legapollonibb Sokrates-tanítvány, Platon e kerülőút nélkül marad államalapító. Az athéni lét ősforrásától, amellyel a régi királyokig visszavezetett arisztokrata-származása köti össze, nem szakította őt el sem a filozófiátlan, sőt végül filozófusgyilkos történelmi Athéntől való haragos elfordulása, sem az ideák földöntúli világa felé húzó vágya. Ezekben fedezte fel a sokratesi új megragadottság forrásait: ősképekben, a még ősbibb ősképeknek, az isteneknek jogutódjaiban és nagyrészt másaiban. Kisugárzásuk számára kívánt új közösséget teremteni, előbb csak elméletben, ideális „államalapításával” melyet már említettünk (1. 2°. o.), azután a filozófus-állam tragikusan megghiúsult tervével Sziciliában, végül a megvalósítható állam számára már hiába írt törvényeivel, amiről még szó lesz (1. 340. o.). Mindez már belevész a negyedik századnak kevésbé szellemi erőktől csattogó történetébe. Másfajta, nem állami közösség az, amelyet az athénkörnyéki olajligetek pallas-athenei atmoszférájában az apollóni szellemiség ekkor létrehoz: a platóm Akadémiát. Ez a kert — Platon birtoka Akademos heros szentélyének közelében — és benne az odaadással befogadó és kutató tanítványoknak múzsái gyülekezete több mint azoknak a filozófiai iskoláknak egyike, amelyek Athént a 4. és 3. század folyamán a tanulmányok városává teszik: ez a szigetvágyak első teljesülése az atommá lett egyén epikurosi rezignációja nélkül, a szépséggel való érintkezésben termékeny Szellem társaságának örök mintaképe. A pheidias helyett praxitelési valóság, de a perikiesi Athén egyetlen genuin folytatása.

HETEDIK RÉSZ

A MAKEDÓN BIRODALOM

ELSŐ FEJEZET

SPÁRTA VEZÉRSZEREPE A PELOPONNESOSI HÁBORÚ UTÁN

A peloponnesosi háború után Spárta maradt az egyetlen nagyhatalom, a peloponnesosi szövetség az egyetlen még fennálló görög államszövetség. De maga Spárta sem saját erejével verkedte ki a győzelmet, hanem a perzsa arany segítségével. Ezt az ázsiai görögök kiszolgáltatásáért kapta, meg azért, hogy elismerte a perzsa király uralmát a görögség negyedrésze felett. A hellén világ ezer sebből vérzett. Attika fel volt dűlva, lakóinak csaknem felerésze elpusztult. Maga Spárta kénytelen volt csapatait háromnegyedrészen perioikosokból kiállítani. A phoinikiaiak betörése Szicíliába három várost megsemmisített és a megmaradtak legtöbbszörét is a karthagóiak fennhatósága alá juttatta. Még szörnyűbb volt az államok belső bomlása. A régi jólétnek vége, a kereskedelmi utak elhagyottak. A pártviszályok dühe mindinkább fokozódik. Athénben, Kerkyrában, a szicíliai városokban vadáliai módon marják egymást a politikai ellenfelek. A perrendtartás és a jogérvényesítés odavesztek, a bírák megvesztegetése és a politikai besúgás napirenden voltak, a belpolitika a pártok véres villongásaiban és a mindenkori győztesek rémuralmában oldódik fel. A legyőzött hozzászokik, hogy a hazaárulás a politika rendes eszköze. A városokban a háború alatt árulás útján állandóan változnak a párturalmak. Már 411-ben közel álltak ahhoz, hogy magát Athént is a peloponnesosiaiak kezére játssza az árulás. A görög világban hemzsegték a száműzöttek, akik kész segítői voltak minden vállalkozásnak a hazájuk ellen. A nagy háború utolsó éveinek hadseregei tele vannak az ellenséges államok kiűzött polgáraival. Ezek maguk is háborút viselő hatalommá alakulnak és fegyveres hazatérésük után

gyilkossággal és vagyonekobzással állnak bosszút. Nem csoda, hogy a háborúskodás eldűrvült, hogy a foglyok lemészárlása, családjaik rabszolgának való eladása, a temetés megtagadása mindennaposak lettek.

Már a kortársak is világosan látták, hogy az államok bomlása az egyes személyiségek győzelmét jelenti és hogy a régibb időkben nem volt példa olyan emberek politikai hatalmára és egyben lelki ismeretlenségére, mint amilyen egyének Kleon, Alkibiades vagy Lysandros voltak. Ok csinálták a politikát, tárgyaltak Perzsiával, váltogatták a pártjukat, határoztak a háború folytatásáról és befejezéséről. Alkibiades mint politikai hatalom Thrákiában és a szatrapák udvarainál tevékenykedett. Lysandrosnak még Spárta is kénytelen volt szabad kezet adni, mert a perzsa rokonszenv az övé volt, nem az ott-honi névtelen hatóságoké. Tűrnie kellett Spártának, hogy Athén felszabadított alattvalói vallásos tisztelettel adóznak neki: ez az első nyoma a 4. század királykultuszának. Nemcsak az athéni demokrácia maradt a csatatéren, de a „polis“ gondolata is, a közösségé, amelynek akarata szükségképpen a polgárok sorsa. A gátlást nem érző férfiúnak felkínálkozott az új eszköz: a szerteszéledt száműzöttek, a zsoldos katonaság legjobb anyaga. Az emberöltőnyi háború megteremtette a zsoldos alakját, aki minden fizetőnek szolgál és akinek nincs hazája. Új könnyű fegyverek, a hajítógépek „tüzésége“ tűntek föl. A régi polgárkatonaság, még Spártáé is, arra ébredt, hogy megszületett a hivatásos katonaság. A csatahajózás és az erősítés is hatalmasan kifejlődtek a háborúban.

Spárta szövetsége most magába foglalta az egész Peloponnesost Argos, Elis és néhány kisebb helység kivételével, azonkívül Athént és a szigeteket. Az első feladat ennek a területnek az új rendezése volt. Egyelőre folytatódtek a vad megrázkódtatások. Lysandros mindenüvé saját párhíveiből álló kormányokat ültetett: Athénbe a harmincakat, az athéni birodalomhoz tartozott egyéb városokba kisebb testületeket. Ezek mindenütt véresen dühöngtek a demokraták ellen. Athénben, ahol a történeteket figyelemmel kísérhetjük, látjuk, hogyan mészárolnak le egész helységeket, hogyan üznek el ezeket, végeznek ki gyanúsítottakat vagy jó módúakat. Az volt a kérdés, vajjon a hivatalos Spárta jóváhagyja-e mindezt. Ez azért fontos, mert ez dönti el, vajjon beadja-e derekát az állam saját győztes hadvezérének. Már kezdték is hirsztelni, hogy a régi dinasztiaát megfosztják a tróntól és Lysandrost teszik meg Spárta királyának. A kérdés hamar eldőlt. Athénből a polgárságnak felét kiűzték, ezek Boiotiában gyülekeztek — figyelmeztetés volt

ez is Spártának, amely láthatta, hogyan távolodik el az egykori hű szövetséges a Lysandros szellemében kormányzott barátjától. Thrasybulosnak sikerült is Attikában megvetnie a lábát és a kormány csapatait megverni. Lysandros bosszút követelt, de Pausanias király közbelépett, bevonult Attikába és közvetítette a pártok békekötését. 403 szeptemberében a demokraták bevonultak Athénbe, a harmincak és híveik pedig Eleusisban külön államban rendezkedtek be — ez azonban hamar beolvadt megint Athénbe. Lysandrost ezzel félretették az útból, rendszere megbukott és a terror mint uralkodási forma megszűnt a peloponnesosi szövetségben. A hivatalos Spárta más helyeken is beavatkozott, ahol Lysandros hívei működtek. Sestosba, ahová tengerész-zsoldosait telepítette, visszatértek a polgárok. Byzantionból elmenekült Klearchos, a helytartója.

Legfőbb ideje volt már: a magas politika kérdései mindnagyobb mértékben követelték Spárta készenlétét. Hellas régi nagy hatalmainak szétmarcangolása időt adott a szomszédoknak, hogy helyzetüket megszilárdítsák. Makedoniában 413 óta Archelaos király uralkodott, aki országát erődítmények és utak építésével, a hadsereg új megszervezésével gyors ütemben fejlesztette. Már Thesszália felé törekedett, ahol akkor a városok a még alig megingott helyzetű birtokos nemesség ellen küzdöttek. Archelaost a nemesség hívta be; Spárta pedig, hogy egy északgörögországi nagy hatalom kifejlődését megakadályozza, a polgárság mellé állt, amelynek élén mint tyrannos a pherai Lykophron állott. Thesszália most jut arra a fokra, amelyre Athén a 6. században. Archelaos halála (399) lehetővé tette Spártának, hogy Thesszália déli részét és a délen Boiotiáig terjedő vidéket a szövetséghez csatolhassa. Ugyanakkor több hadjáratot indított Spárta Elis ellen is, hogy visszakényszerítse ezt az államot a szövetségbe, amelyből az Athén elleni háború idején kivált. 399 tavaszán ez sikerült is. És a belső ügyekben még távolról sem volt vége a válságnak. Néhány hónapra rá egy helóta-összeesküvést az utolsó pillanatban hiúsítottak meg. Lysandros befolyása is új lendületet vett: a 399-iki spártai trónváltáskor Agésilaost juttatta hatalomra, akiről úgy hitte, hogy neki fog kedvezni.

De a főkérdés a Keleten volt. Spárta győzelmének gyűlöletes ára az ázsiai testvérek kiszolgáltatása volt. Annak az államnak, amely egész Hellas fölött akart uralkodni, ezt jóvá kellett tennie. Alkalom hamar kínálkozott. II. Dareios király 404-ben meghalt és utódja, Artaxerxes ellen fellázadt öccse Kyros, aki még apjuk idejében helytartója

volt fél Kis-Ázsiának. Spárta titkos támogatásával, olyan sereggel, amelynek magvát görög zsoldosok alkották, 401-ben vonult hadba. Az ázsiai görögök szabadsága lett volna Spárta támogatásának az ára. De a számítás nem vált be, Kyros Kunaxánál elesett. A görög nehézfegyverzetű gyalogság legyőzhetetlensége nagy hatást keltett minden ázsiainál, de a politikai cél kudarcot vallott. Kyros régi ellenfele, Tissaphernes szatrapa átvette a kisázsiai perzsa seregeket és a görög városok bekebelezéséhez fogott. Spártának döntenie kellett, hogy teljesítse-e fegyveresen a köteleességét mint görög vezető hatalom. Teljesítette is: a peloponnesosi szövetség seregei 399-től kezdve végeztek hadműveleteket Tissaphernes és a hellespontoszi vidék szatrapája, Pharnabazos ellen. De a háború vontatott volt. A perzsa birodalom hűbéri rendszerű laza felépítése lehetővé tette, hogy egyes nagybirtokosokat, a szatrapák hűbéreseit megnyerjék. A szatrapákkal magukkal hamar fegyverszünetet kötöttek. Másfelől a perzsák teljességgel nem bírták az ellenséget kiszorítani az országból. Amikor 396-ban Agesilaos király vette át a vezérséget, a görögök győzelmet arattak ugyan Sardesnél és hadjárataik meg politikai sikereik egészen Belső-Phrygiáig és Paphlagoniáig hatoltak el, de a lábukat tartósan megvetni épp annyira nem tudták, mint azelőtt.

Közben a perzsák is lerakták aknáikat. Már 397-ben elkezdte a perzsa hajóhad az ellenség összeköttetéseit fenyegetni és ugyanakkor megkezdődött Európában is az alattomos munka. Spárta volt ellenfelei és szövetségesei még nem felejtették el Lysandros napjait, sem a szövetségi városok belső szabadsága ellen való későbbi túlkapásokat. A Boiotiától nyugatra fekvő területek beolvasztása a szövetségbe rossz vért szült: Boiotia és Argos féltek, hogy ők is hamarosan sorra kerülnek. Athén is forrongott. 403 után a mérsékeltek uralkodtak, Thrasybulos, Anytos és mások ragaszkodtak Spártához és megtettek mindent, ami tőlük tellett, hogy újjárendezzék az államot. De csakhamar ők is megérezték, hogy a radikalizmusnak nincs még vége. A nagyhatalmi helyzet elvesztése a főváros utcáira taszította a családok ezreit, akik addig gyarmati birtokaikból éltek. Visszhangra talált minden terv, amelynek célja a régi dicsőség visszaállítása volt Spárta rovására. És a perzsa követek nyitva tartották a fülüket. 395-ben robbant a perzsa akna, a boiotiaiak rávetették magukat Lokrisra, a peloponnesosi szövetség egyik tagjára. Spárta sereget küldött, de ennek ereje Lysandros vigyázatlansága folytán Haliartosnál megtört. 394 elején Boiotia, Athén, Argos, Korinthos, Euboia és még több állam fegyverben állott Spárta ellen. A perzsa hajóhad ugyanakkor megszállta Rhodost — az

athéni Konon volt a tengernagy — és a nemzeti háborúnak Perzsia ellen véget kellett vetni. Agesilaos szárazföldi úton sietve hazatért. Makedóniában és Thesszáliában már akadályokba ütközött az útja. Hazaérkezésekor az volt a helyzet, hogy Spárta a Korinthostól nyugatra folyó Nemea-pataknál megnyert ugyan egy ütközetet, de nyeresége csupán a csatatér volt. Mikor Koroneia mellett a boiotiaiakkal ütközött meg, ugyanaz volt az eredmény. Így nem kockáztathatta, hogy az Isthmoson keresztül, Korinthost hátbatámadva vonuljon haza. Ugyanazokban a napokban, 394 augusztusában Konon megsemmisítette a peloponnesosi hajóhadat Knidosnál. Spárta terve, a görög világ egyesítése, összeomlott.

Az erre következő háború Boiotia, Athén s a többek ellen felőrlő küzdelem volt az Isthmosért. Eveken keresztül harcoltak Korinthos kikötőjéért. Közben azt is megkísérelték, hogy árulással Korinthost magát is megnyerjék Spártának. Mozgóháború csak 390-ben kezdődött, amikor Iphikrates athéni hadvezér könnyű zsoldoslovassággal először semmisített meg egy spártai nehézfegyverzetű gyalogos hadtestet. Offenzíva végrehajtásához azonban a szövetségesek ereje is túlságosan felőrlődött. A Perzsiához való politikai vonatkozások jelentősége egészen magától nőtt túl a katonai dolgokon. Perzsia eléggé csalódott Athénben. Konon és az Athénben most uralkodó radikálisok arra használták fel a király jó pénzét, hogy a város falait helyreállítsák és a demokrácia etető-jászolát üzembe helyezték. A szigeteket Athénnel akarták szövetségbe hozni, nem Perzsiával. Így nem volt csoda, hogy Spárta már 392-ben megkísérelte Pharnabazossal érintkezésbe lépni és nem volt csoda, hogy a mérsékeltek Athénben és Boiotiában beléúntak a háborúba. A diplomáciai lépés egyelőre nem volt sikeres, sőt egy spártai sereg, úgy-ahogy, még egyszer viselt is hadat Kis-Ázsiában, de a dolgok folyásán ez már semmit sem változtatott. Perzsia elhatározását Athén oktalansága hívta ki. Birodalma újjáalkotása érdekében egy felkelést támogatott, amelyet Euagoras, a kyprosi Salamis királya kezdett 390-ben és — ha csak pénz hiányától hajtva is — megjelent egy hajóhaddal a kisázsiai parton, hogy a görög városokat megnyerje vagy legalább is megszarolja. Spárta és Perzsia most már közös érdekükben találkoztak. Antalkidas sorsa lerontotta a király rokonszenvét eddigi eszközeivel szemben. 397-ben Perzsia ultimátumot intézett az összes hadviselőhöz, hogy kössenek békét, amelynek alapja a kisázsiai szárazföld görögjeinek kiszolgáltatása és minden egyéb állam autonómiája. Ezt úgy értelmezték, hogy csak a peloponnesosi szövetség maradjon fenn. A kimerültség engedelmességet

parancsolt, a béke, amelyet „a király küldött le“, 386-ban alapja lett a görög államok világának. Már nem voltak messze attól, hogy Perzsia hűbéresei legyenek. Perzsia diktálta a határokat, a szövetségesek és államok fennállását. Spárta győztesnek tekinthette magát, mert a király úgy akarta.

MÁSODIK FEJEZET *SPÁRTA BUKÁSA*

A nyugati görögség fejlődése e közben örvedetesebb utakon haladt. A karthagói megrohanás az 5. század végén tulajdonképpen csak Syrakusait hagyta meg szabadon a szicíliai városok közül. De a védekezés szükségessége itt az idő legerősebb géniuszát juttatta kormányra, a nagy Dionysios. Eveken kérészül kellett a köztársasági elméletekkel küzdenie, egyszer csaknem meg is buktatta egy fegyveres felkelés. De a Spártával való jóviszonya segítségére volt és lépésről-lépésre sikerült neki a városok egyesítése a sziget keleti partján. Syrakusait ezzel egy időben a világ legerősebb várává építették ki és először állították be az öt sor evezőstől hajtott új sarhajót a hajóhadba. Nyugtalankodások, amelyek megrázkódtatták a karthagói birodalmat Afrikában, megmutatták, hogy elérkezett az idejük ezeknek az előkészítő lépéseknek. Csak akkor szabadult fel Karthágó mindkét keze, amikor Dionysios Messana és Lokroi megnyerése után már Rhegiont akarta bevenni. A nyugati görögség nemzeti háborúja a külső ellenség ellen csak most, 396-ban kezdődött. Két nyár fényes hadjáratai úgyszólván elsöpörték a karthagói hatalmat. 396-ban a karthagóiak legvégső erőfeszítésére a görögség ereje ellankadt és maga Syrakusai is veszélybe jutott. De az új erődítés falai megtörték a rohamot, pestis ütött ki az ellenség táborában, új nyugtalankodások támadtak Afrikában: 395-ben Dionysios mint „Szicília uralkodója“ parancsolt az egész szigeten. Csak nyugaton maradt meg egy kis karthagói birtok. Még évekig húzódtak a harcok görög és szicíliai helységek ellen, amelyeket Karthágó támogatott katonailag vagy politikailag. Rhegion bevétele csak 387-ben sikerült. A hetvenes években új háború volt Karthágó ellen, de ez a karthagói tartomány megmaradásával végződött. Annál tisztábbak voltak a sikerek a szárazföldön. A görög városok Hipponionig Dionysios oltalma alá helyezték magukat, Ta-

rentumig szövetségesei voltak: Szicília ura erős pajzsát a lényegében már egyesített nyugati görögség összessége fölé tartotta. Sőt új gyarmatokat is telepítettek, Adriát, Anconát, Pharos szigetét, Alessiot Albániában. Itt nyugaton olyan görög nagyhatalom állott fenn, amelyet nem idegenek kegyelme tartott, mint Spártáét.

Perzsia, Spárta, Dionysios maradtak meg egyedül. Minden egyéb hatalom le volt törve. Makedonia is trónviszályok zavarába esett vissza; Thesszáliában Lykophon előrehaladt ugyan, de a nemesség és a városok ellentéte még korántsem oldódott fel egy magasabb egységben. Spárta politikáját ez határozta meg: fenntartani a barátságot Perzsiával és Dionysiosszal és fékentartani a többieket. Más szóval, nyíltan lemondott Ázsiáról és megkísérelte, hogy a peloponnesosi szövetséget a görög félszigeten terjessze ki, amely már csak egyedül állott rendelkezésre. A demokrata városok belső bomlása megkönnyítette ezt. Athén története a számtalan botránypöröké, a Justizmordoké, a vagyonekbozásoké és megvesztegetéseké. A politika ebben a kérdésben látszott kimerülni: honnan lesz a jövő hónapban pénz az esküdtek és a népgyűlést látogatók napidíjának kifizetésére. A király békéje bizonyos kiábrándulást hozott, a radikálisok azzal az ígéretükkel, hogy visszaállítják a birodalmat, hajótörést szenvedtek. Rövidéletű javuláson kívül egyéb nem teremhetett meg ilyen talajon.

386 óta a spártai politikában kicsinyes, gyűlölködő vonás tűnik fel. Olyan állam politikája ez, amely szerencsétlen szervezete miatt — számtalan helota és elenyészően csekély nemesi felső réteg — a bukásra megérett rendszert csak gyanakvással és alattomossgal tudja életben tartani. Halmazódnak az esetek, hogy a Peloponnesos szövetségi városaiban nyílt vagy rejtett erőszakkal a spártaiaknak megfelelő kormányokat juttatnak uralomra. A külpolitikában is az a jelszó: nem tűrni semmi életképes hatalmat. Ami Thesszáliát illeti, megbíztak Lykophonban, de a távolabbi északon veszélyt szimatoltak. Makedoniában Amyntas király folytatta Archelaos munkáját. Chalkidike város-köztársaságai szövetkeztek ellene, sarokbaszorították és egy erős, egységes állam kialakításához fogtak. Spártának elegendő volt ez, hogy egy hadjáratban (383—79) Amyntas mellé álljon és a chalkidikei államot megsemmisítse; minden egyes tagjának csatlakoznia kellett a peloponnesosi szövetséghez. A háború lefolyása különben megmutatta, hogy más görög csapatok harci értéke mindinkább hasonlóvá válik a híres spártaiakéhoz. Az északi háború alatt még másvalami is történt. Egy spártai hadtest megrohanta Thébait. A boiotiai állam vezetőit elűzték vagy színleges tárgyalás után ki-

végezték: Boiotiát is letörték és belekényszerítették a szövetségbe. Terület tekintetében a spártai szövetség legnagyobb kiterjedését érte el, de a kortársak aligha láthatták ebben a nemzet egységét. Tele volt a világ gyűlölettel Spárta és alávaló eszközei ellen. Alig volt, aki hallgatott volna a szónoklatokra, amelyekben Isokrates minden nyomorúság ellenére is az egységes, felfegyverzett Hellas eszméjét hirdette. Ázsia görögjeire a perzsa király keze nehezedett. Euagoras felkelése kudarcot vallott, szatrapák és helyi hűbérurak zendülései hasonlóképpen.

Európában tulajdonképpen még csak Athén állott fenn függetlenül a spártai kényszer-szövetség mellett. Ő lett volna a következő áldozat, de a menekült boiotiaiak, akiket befogadott, megvetették az alapját a változásnak. 379—78 telén egy kalandorcsapat Pelopidas vezetésével visszafoglalta Thebait a spártaiaktól, Boiotia fellázadt Spárta ellen, Athén is fegyvert ragadott. A szigeti görögök új tengeri szövetséget kötöttek Athénnel és hátatfordítottak Spártának. Biztosítékul szerződést kaptak, amely ígérte nekik, hogy athéni elnyomás, mint az 5. században nem fenyeget. Chalkidike csatlakozott, Spárta birodalma ezzel a felére csökkent. Még komolyabb volt, hogy Spárta legyőzhetlensége nem vált be többé. Evröl-évre igyekezett egy sereg behatolni Boiotiába, de a boiotiai parasztok és az athéni zsoldban harcoló hivatásos katonák harctéri erődítésekkel mindannyiszor leszerelték. 376—75-ben két tengeri csatában Athén Spárta hajóhadát zúzta össze. Thesszáliában Lykophron utóda, pherai Iason végbevitte az ország egyesítését. Spárta utolsó reménye ismét a perzsák jóakarata volt. 374-ben, és miután a fegyverszünet megszegése ismét kihívta a harcot, 371-ben újra a tárgyaló asztalhoz ültette Perzsia az ellenfeleket. Athént új tengeri szövetségének elismerése engedékennyé tette és hajlott a békére. Spárta nem kevésbé. Csak Boiotia nem volt hajlandó: a kimerült görögök szemében ő volt az utolsó békebontó. Spárta ereje Athén különbékéjével felszabadult és most végképpen összeszedte magát, hogy leszámoljon az utolsó ellenséggel is. De az történt, ami egészen váratlan volt: Leuktránál 371-ben Epameinondas teljesen megsemmisítette a spártai hadsereget. Ezzel az államrendszer alapjaiban megrendült, a zűrzavar nyíltan terjedhetett.

Csakhamar kitűnt ugyanis, hogy Boiotia ereje nem volt elegendő Spárta pótlására, már csak azért sem, mert Pelopidas és Epameinondas egyszerre két cél felé akarta az országot vezetni. Pelopidas északon látta az állam feladatait, Epameinondas a Pelopon-

nesoson. Thesszáliában Iasont nemsokára a leuktrai csata után meggyilkolták. Utódja, Alexandros nyers és tehetetlen ember volt, keze alatt szétmállott az alig egyesített Thesszália. Pelopidas megkísérelte, hogy Alexandros ellenfeleit, végül őt magát is, később pedig távolabbra nyúlva, a trónviszályokban legyengült Makedónját is boiotiai főhatóság alá helyezze. De csak részlet-eredményekig juthatott. Amikor 364-ben elesett, Észak teljes szétdarabolása maradt utána. Még rosszabb volt a helyzet a Peloponnesoson. Spárta hatalma odaveszett, feloldotta megmaradt szövetségeseit kötelezettségeik alól és alázatosan belépett az athéni tengeri szövetségbe. De a megszabadított peloponnesosiak nem egyesültek Epameinondas vezetésével. Minden állam, Arkadia, Elis és a többiek saját útjukon haladtak, pártok váltakozó uralma alatt; belső viszályokban gyakran vadállati módon marcangolták egymást. Egy utolsó kísérlet alkalmával, 362-ben, Epameinondas maga is elesett. Ezzel Boiotia ereje megbénult, a Peloponnesos apró államokra szaggatva maradt. Athén is haladt saját útján. Felingerelte Epameinondas törekvése, aki boiotiai hajóhadat és tengeri uralmat akart alkotni, újból kezdte elnyomni a szövetségeseit a szigeteken, Samosba gyarmatosokat kezdett telepíteni, ami azt jelentette, hogy szegényeinek etető-jászolat szövetségeseinek költségén rendezte be. A többiek politikájába alig avatkozott be mással, mint azzal, hogy 367-ben Spártával együtt megakadályozni igyekezett Boiotia közeledését Perzsiához, de Leuktra hatása alatt ez sem sikerült. Arra is tettek kísérleteket, hogy a makedóniai trónviszályokat kihasználva, északon biztosítsák befolyásukat. Meg is nyerték egyes városállamokat: Methonét, Pynát, Poteidaiát. Sikerült Athénnek a Chersonesoson is megvetnie a lábát. Sőt már az ázsiai szárazföld felé kezdett tekinteni.

Mert itt is terjedőben volt a zűrzavar. A leuktrai csata idejében a perzsák, amikor Egyiptomot akarták meghódítani, vereséget szenvedtek. Ennek a kisázsiai helyi hatalmak évekig húzódó lázadása lett a következménye. A szatrapák és hűbéreseik, perzsa származásúak vagy bennszülöttek, helyi fejedelmek, a perzsa király eddigi alattvalói független államokat akartak kihasítani maguknak. A királyi hatalmat árulással és gyilkossággal lehetett csak helyreállítani. De a helyi hatalmasságoknak azt a lépését, hogy tömegesen telepítettek le hazájukban gyökerüket vesztett görögöket, már nem lehetett meg nem történné tenni. Ezek mint zsoldosok, hivatalnokok, mérnökök stb. találtak megélhetését. Új társadalom volt kialakulóban.

HARMADIK FEJEZET
// FÜLÖP FELLÉPÉSE

360 körül a spártai szövetség már a történelemé volt. A boiotiai szövetséghez elméletben még hozzátartoztak a Peloponnesos, Thesszália és a nyugati Közép-Görögország részei. De semmi érdekközösség nem adott neki valódi létezést. Egyedül az athéni tengeri szövetségben volt még valamicske élet. Hamarosan összeomlott ez is. Athén megújuló kísérletei a szövetségesek kiszipolyzására és területüknek gyarmatosításhoz való lefoglalására a kisázsiai part nagyobb szigeteit és Byzantiont lázadásra indították. 356-tól 354-ig hadakozott Athén a felkelőkkel. A vége az lett, hogy egy athéni hadvezér, hogy hadipénztárát megtöltse, az utolsó kisázsiai felkelők zsoldjába állt, mert ezek koronát ajánlottak fel neki. Perzsa ultimátum jött, amelynek nyomása alatt Athén végső politikai ereje is összereszkedett. A felkelő szövetségeseket szabadnak ismerték el. Az athéni tengeri szövetség nagyhatalmi álmai szertefoszlottak.

De nemcsak a szigeteken vesztette el Athén a talajt a lába alól. Közben föllépett az az ember, akivel új korszak kezdődik, „a legkimagaslóbb férfiú a történelemben mind a mai napig“ mint egy kortársa mondja: makedoniai II. Fülöp. Amyntas harmadik fia volt. Idősebbik bátyját egy trónkövetelő ölte meg, a másodikat a vad illírek, akik betörték a szétmarcangolt országba. Amit Fülöp 359-ben átvett, romhalmazzal látszott. De lépésről-lépésre kiszorította az illíreket. Legyőzte az Athénból küldött trónkövetelőt, aki hátbatámadta. Megfékezte a nagyurakat, akik a zavaros időkben régi igényeket elevenítették föl. 359 óta úr a maga házában, elragadja Athéntől a tengerparti támaszpontokat és elfoglal olyan helyeket, amelyeket Athén magának követelt: Amphipolist, Pydnát, Poteidaiait. Csak Methone tudta még tartani magát. Azután Thesszália irányában tört előre. Békére és engedelmességre kényszerítette a pherai Alexandros még civódó örökösait és a belföld városait. Visszatért Makedónjába, ahová Athén vad illír és thrák fejedelmek szövetségét küldte ellene. 355-ben leverte ezeket, 354-ben Methone is elesett. Makedonia egyesítve volt. Legalább egy tömb állt szilárdan, amíg a khaosz dagadt és az athéni tengeri szövetség felbomlóban volt. Közép-Görögország is elsüllyedt az örvényben. A boiotiaiak 356 tavaszán itt felhasználták azt az alkalmat, hogy a phokisiak megsértették Delphoi területének szent

földjét és szövetségi háborúra bírták rá a delphoi amphiktyoniát. Legalább Közép-Görögországban akarták ezzel Epameinondas napjainak boiotiai hatalmát helyreállítani. Thesszália egyes részei és a tőlük délre fekvő kis államok, továbbá Lokris, készek voltak segíteni. Athén és Spárta viszont féltek Boiotia hatalmának új gyarapodásától és Phokis mellé álltak. Ezek meg Delphoi kincseivel, amelyek csakhamar a pénzverőbe jutottak, számtalan zsoldost hívtak be és szélteben-hosszában pusztították az országot. Ahová Fülöp karja nem ért el, dühöngött a zűrzavar.

Ugyanakkor nyugaton Dionysios „acélláncokkal összetartott állama“ omlott össze. Ennek az épületnek hatalmas alkotója 367-ben meghalt. Utolsó, eredménytelen harca Karthágóval még tartott ekkor. Fia, aki az ő nevét viselte, nem az az ember volt, aki örökségét meg tudta volna tartani. Evek óta voltak kapcsolatai Platónnál és athéni körével — azzal a körrel, amely merészkedett arra vállalkozni, hogy a legtökéletesebb állam rendszerét kitervezze. A nagy Dionysios mint ellenséggel bánt vele. De a fiatal Dionysios trónrakerültével újra megjelent Platon Syrakusaiban, hogy tanítványa, a tyrannos segítségével, „a hatalom és az ész szövetsége“ által Sziciliából eszményi államot csináljon. Az uralkodó és a tanító közt hamar bekövetkezett a szakadás. Diont, a király sógorát Platónnál, sőt már Platon előtt száműzetésbe küldték. A platon kör támogatásával Dión zsoldoshadsereget fogadott és 357-ben partraszállt Sziciliában. Az uralkodó gyöngegsége és a görögök gyógyíthatatlan széthúzása neki juttatták a sikert. Dionysios Lokroiba menekült, de a hódító kezei között szétmállott a birodalom. Uralkodása valami középút volt mintafejedelemség és zsarnokság között. Platon barátainak egyike törével vetett véget az életének. A gyilkos, az ő fajtájából való emberek, az elűzött dinasztia tagjai, Dionysios zsoldostisztjei, részben nem-görögök, mindenki, akinek pénze vagy fegyvere volt, darabokra szaggatták az országot. Minden városban helyi tyrannus rendezkedett be. A szárazföld vad itáliai népe Rhegionig nyomult előre és megalapította a bruttiumi államot; a karthagóiak is érezhették, hogy megvirradt nekik — és mindennek oka Platon és Dionysios ellentéte.

NEGYEDIK FEJEZET

A 4. SZÁZADI GÖRÖG ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM

Érdeemes a politikai történet vázolását itt abbahagyni és a 4. század görög világának műveltségére vetni egy pillantást. Hogy az állammal kezdjük, a polisok élete ugyanazt a politikai nyomorúságot mutatja, mint az egész nemzet sorsa. A rendes alkotmány a demokrácia: még pedig mindig növekvő mértékben az ügyvédköztársaság. A nép vezetője a retorikai művészet. Az iparosok letűnnek a közélet színpadáról. A szabadság és közjó rendületlenül ismételtetett frázisai mögött a való étellel nem számoló kormányzat áll, meg az etetőjászol kormányzata, amely hivatalnokok és bírák felpuffedt testületét napidíjakkal táplálja. Athénben 400 körül elkezdtek a népgyűlés látogatásáért fizetni, 360 körül a polgároknak kezdték visszafizetni a színházi belépődíjakat. A politikusok magukról sem feledkeztek meg. Megvesztegethetetlen népezért alig lehetett már elképzelni. Csak az tett különbséget, hogy a saját országa közpénzein gazdagodott-e meg a politikus, vagy idegen országokkal fizettette magát. Fülöp fellépése óta két részre oszlanak a köztársaságok vezetői: a Makedoniától és a Perzsiától pénzelt személyekre. És amikor az euboiaiak Demosthenes szolgálataiért pénzt adnak, akkor csak az kelt felháborodást, hogy ezt nyilvános határozat alapján tették. A városok féltékenyen tiltakoztak a polgárjog kiterjesztése ellen, mert az etetőjászolnál nem akartak tűrni új igénylőket. Nem csoda, hogy az államról való ilyen anyagi felfogás hatására, a háborúkban és forradalmakban gyökerelenné vált emberek között társadalmi reformok eszméi vetődtek fel. A földosztás és az adósságelengedés gondolatai kezdenek kísérteni. Athén 400 körül az ilyen gondolatok ellen való harcot, mint polgári kötelességet az esküdtek fogadalmába is beillesztette.

A pártoskodás elvadul, a hatalomért klikkek marakodnak, amelyek már egy célban sem hisznek. A belső politika per-háborúkban és sok helyütt véres száműzetésekben oldódik fel; a száműzöttek vagyonát elkobozzák. A peloponnesosi államokban a spártai felügyelet bukása után minden városban mérsárolják egymást a pártok, Szicíliában a két Dionysios uralma után éppígy. Az athéniak nagyon embersegéseknek tartották magukat, mert tömeges „Justizmord“-jaikat szónokoktól felbujtott esküdtszékek útján intézték el. Tárgyilagos külpolitikára egy népgyűlés sem volt képes. Ha a szónokok nem pénzért

vallják a nézetüket, elvakult dogmatizmus uralkodik, amely mennydörög minden uralkodó, minden „zsarnok“ ellen és a helyzet szükségességeire nincs tekintettel. Minden népgyűlés, sőt csakhamar minden törvényszéki tárgyalás is zavargó tömegek uralma alá kerül. Aki a kisemberek barátjának vallja magát és jómódú polgártársakat, vagyonekobbzás céljából, reakcióval vádol, az megnyerte a tömegeket a maga számára. Nagyon gyakran csak önvédelem volt, ha a felső társadalmi réteg kezdte meg zsoldosaival a polgárháborút, ahelyett hogy le hagyta volna mérsárolni magát. Hasonló volt az eset, amikor egy athéni hadvezér, a perének tárgyalása közben, zsoldosait botokkal felfegyverezve a törvényszék körül állította fel. A hivatalnokok pénzt akartak, de kötelességeket nem. Egyik hatóságnak sincs rendben a számadása. Tárgyilagos igazgatásra úgysem képes egyikük sem, mert a felbujtott nép minden pillanatban vérpadra küldheti. Egy hatóság sem hajthatja végre az akaratát. Athénben még a hadvezér is csak úgy vonhatja felelősségre a katonaszökevényt, hogy a hadjárat befejeztével feljeleníti a polgári törvényszéken — ha meri. A hadipénztárak üresek, Athén hadvezérei kifosztják a szövetségeseiket, vagy lázadó perzsa sztrapáknak szolgálatába állnak, hogy az embereiket kifizethessék. Mert különben perbefogják őket olyan pénzek elsikkasztásáért, amelyeket soha meg nem kaptak.

A politikai szokások elvadulásán kívül az államszervezet kezdetlegessége is hibás mindebben. Szabályos jövedelmi adó egy városban sincs. Esetenkint vetnek ki durván megszabott vagyoadókat, amelyek minden esetben a tőkét dézsmálják meg. A vámokat bérbeadják és senki sem tudhatja, hogy mennyi pénz ragadt meg a bérlők keze között. Különösen nyomasztóak voltak Athénben az úgynevezett leiturgiák. A vagyonos osztályoknak minduntalan ki kellett állítaniok egy-egy énekkart vagy atlétacsapatot az ünnepekre, vagy felszerelniök egy háromsorevezős hajót a háborúban. Előre kiszámíthatatlan volt, hogy mikor fogja ilyen új adó sújtani a gazdagokat és hogy mennyi pénzbe fog kerülni. Egész irodalma keletkezett a pénzügyi politika javított rendszereinek, de a demokrácia radikalizmusa lehurrogott minden reformkísérletet, mint a népjogok csorbítását.

A polgárhadsereg csaknem mindenütt kivész. Zsoldosok foglalják el a helyét. A hadvezérek maguk sem szívesen tűrik a seregben a fegyelemnélküli, függetlenkedő zsoldosságzatócsokat, akiknek hiába parancsoltak. Elmúltak azok az idők, amikor egy hirtelen kiállított polgárseregnek nagy katonai értéke volt. A hadvezetés bonyolultabbá válik, új fegyvernemek keletkeznek. Aki katona, annak egészen

annak kell lennie. Az athéni hadvezérek nem űznek többé politikát, a politikusok nem lesznek többé hadvezéreké. Mikor Athénnek békéje van, akkor a hadvezérek elmennek zsoldosvezetőknek Perzsiába, Egyiptomba, a thrák fejedelmekhez vagy máshová. Földdel és néppel jutalmaztatják meg magukat, és nem egy szerez magának fejedelemséget azok közül, akik az athéni ordítózó csócselék elől hagyták el hazájukat. Az athéni tengeri hatalom nevetséges torzképpé lesz. A leiturgiák háromsorevezőseinek parancsnokai — tengerészeti ismeretek híjával — tekintély nélküli kapitányok. A matrózok akkor jönnek a hajókra és akkor mennek el, amikor nekik jólesik. Pherai Alexandros egyszer kifosztotta Peiraieust, az elméletben legerősebb görög hajóhad kikötőhelyének kellős közepén. A hivatásos katonasággal azonban együtt jár a hadi technika már említett gazdagodása. A hajítógép uralkodóvá válik. Tábori erődítéseket emelnek. Ostromgépek bukkannak fel. Fülöp hadseregében nagy szerepet játszanak mérnök-tisztjei. A tengeren a háromsorevezősök helyébe a nagyobb ötsorevezős hadihajók lépnek; hajítógépekkel ezek is el vannak látva.

A zsoldosokat és hivatásos katonákat el sem lehet képzelni a minden görög város számüzötteinek beláthatatlan tömege nélkül. A városi polgárok nemzete mellett ott van a gyökértelenek második nemzete. Ezek úgy boldogulnak, ahogy éppen tudnak. Tele vannak velük a szatrapák zsoldosseregei — így túljutnak a nemzet életének régi területén. Nagy központokban mint politikai jogok nélkül való metoikosok telepednek le. Így távol maradnak a politikai élet szennyétől és kezükbe veszik azokat a gazdasági ágakat, amelyeket az etető jászlak körül tolongó nép elhanyagol. A hellénizmus megértéséhez feltétlenül szükséges annak a tudatosítása, hogy a 4. században a görögök nagyrészen már nem volt hazája a régi polis értelmében. A görög egység látnoka, Isokrates elpanaszolja, hogy a férfiak, akik hazátlanul bolyonganak, akik idegen katonai szolgálatban állanak, kik minden lehető hivatással a tágas perzsa birodalomban szívódnak fel, elegendőek lennének, hogy a világot meghódítsák a hellének számára.

Világos fejek mindenütt látják, hogy a nemzet fordulóponton áll és hogy a megbomlott demokrácia, a kiélt polis, minden bajnak forrása. Az egyik a tisztességes emberek régi mérsékelt demokráciájának visszatéréséről álmodik, mások Leuktraig Spártában látják az eszményt, az öregedő Platon a „Törvényeket“ írja s azon gondolkodik, hogyan lehetne mindig finomabban kicsiszolt alkotmányrendszerekkel az emberek egyetemes boldogságát megvalósítani. Akinek a gondol-

kodása kevésbé idegen a földi világtól, az pheraii Iasonban vagy Dionysiosban sejtí az eljövendő megmentőt. Xenophon történetírásban és regényben a parancs és engedelmesség dicséretét zengi, és az agg Isokrates a makedón ezredek döngő lépéseire figyel föl. Még a demokrácia leghangosabb szócsövének, Demosthenesnek is meg kell valania, hogy egy ember ökle teremti meg a rendet, ha megterem valahol. És Fülöp hatalmi köre volt az, ahol létrejött a rend, továbbá Kis-Ázsia perzsa uralom alól felszabaduló helyi államai. Kis-Ázsiában az elgörögösödött Karia uralkodója, Maussolos adott példát. A folvilágosodottak lassankint megtalálják az utat a monarchiához. Xenophon, a katona és Isokrates, a hazafi az ideális fejedelmekről írnak könyvet. Amit a valódi republikánusok a legszentebbnek tartanak, alkotmányi kérdéseket és paragrafusbölcseiséget, azt ők gúnyosan félrelökik. Isokrates nem bölcseséget és erényt magában egyesítő államférfit kíván, mint Platon, hanem hadsereggel rendelkező parancsolót. Dionysios Sziciliában, Maussolos Kariában, Lykophon Thesszáliában, Klearchos a Pontos mellett Herakleióban alapít — görög nyelvterületen — több-kevesebb ideig fennálló uralkodóházat. A Peloponnesos, Euboia, a szigetek egyes városaiban a zavargások között város-uralkodók lépnek föl. Az egyeduralkodó gondolata ismét elgondolhatóvá válik, bármilyen rövid is egyelőre az új fejedelmek uralkodása. A tömeg gyűlölete a zsarnok ellen persze tovább élt: az átlagos görög szemében a tyrannos gonosztevő volt, akit leszúrni polgári és emberi kötelesség. Az ilyen módon állandóan fenyegetett életű uralkodók kormányzatának elkerülhetetlen keménysége hozzájárult még ezekhez a gondolatokhoz — és nagyon kevesen is múltak ki természetes halállal. Időre volt szükség, hogy az új eszmék és velük együtt az új uralkodóházak is gyökeret verhessenek. De a nemzetet ki kellett menteni a káoszól: itt nem lehetett jobb időket kívárni, így a nemzet egyesítői nem az új tyrannosok közül lettek egyesek. Az egységet a leghatalmasabb teremtette meg a görög világ északi szélén még fennálló régi monarchiák közül. Makedonia volt ez hűbérurával és nemesi birtokaival, paraszthadseregével és dinasztiajával, amelynek nem kellett létéért aggódnia, hanem minden erejét a külső politikára fordíthatta.

ÖTÖDIK FEJEZET

A GAZDASÁGI ÉLET KIBONTAKOZÁSA

A hellenség hatalmas életerejéről tesz tanúságot, hogy a politikai nyomor közepette is a gazdasági fejlődés éppúgy, mint a műveltségé, hatalmas lépésekkel haladt előre egy új világ kialakulása felé. Athénen és Spártán kívül a népesség száma is gyors ütemben növekedett. A 4. század közepe táján mintegy 9 millió volt a görögség száma. A számban ehhez legközelebb álló népi egységek az arameusok voltak 4—5 millióval és az egyiptomiak 2—3 millióval. Athén mellett Szirakusai és Ephesos is nagyvárosokká lettek. Közepes nagyságú városok is voltak minden vidéken. Egyidejűleg a gazdasági súlypont is eltolódott. A kisázsiai görög városok gyorsan fejlődtek, annak ellenére, hogy politikailag nem voltak szabadok, hanem a mögöttük elterülő tágas országtól függtek. Rhodos, Kos, Byzantion résztvettek ebben a fellendülésben. Olyan országokban is, amelyeknek gazdasági élete eddig szunnyadt, mint Thesszália és Makedonia, most virágzó városok emelkednek. A lovagvárat elhagyják mind a két országban, a nemesség a városba költözik. Megváltozik a városok külső képe. Tekintélyes magánházak, sokhelyütt többemeletes bérpaloták emelkednek a régibb idők apró házacskái helyett. Olynthos — ismereteinket többnyire ennek a városnak a maradványaiából szerezhetjük — széles utcákat mutat, jómódra valló polgári házakat, a szobákban mozaikokat találunk, a városnak vízvezetéke van. Alig van görög város, amelyik a 4. században nem épített volna új színházat, palaistrát vagy templomokat. Athénben megkezdődik a rendszeres utcatisztogatás és az országútak építése.

A társadalmi rétegződés eltolódik. Két helyen kifejezett ipari vidék keletkezik. Az egyik Athéntől Megarán és Korinthoson keresztül Argosig és Sikyonig terjed, a másik Chiost, Samost és Ephesost foglalja magába. Ezek a vidékek ipari cikkek kiviteléből élnek. Ezzel jár párhuzamosan a szabad és rabszolga proletariátus elszaporodása. Athénben a lakosságnak több mint egy harmada nem szabad és a polgároknak még 30 százaléka tartozik a középső és felső rétegekhez. Meg lehet érteni a szociális megrázkódásokat, amelyek sok helyütt kísérik az állandó politikai forradalmakat. A forradalmak egyben keverik is az emberanyagot. A menekültek mindenütt letelepednek, ahol pénzt lehet keresni. Athénben a polgárság 50 százalékát

teszik ki a metoikosok. De mindenekelőtt a Keletre özönlenek a görögök. Egyiptomban, Phoinkiaiában, Kis-Azsiában számtalan görög telepedik le mint zsoldos, iparos vagy mint földműves. Phoinkiai városkirályok, sőt egyiptomi papok is görög művészekkel készíttetik sírjukat és szarkofágjukat. Mindegyike a kis helyi államoknak, amelyek mint szatropaiák vagy félig független fejedelemségek alakulnak meg, gyűjtőmedencéje lesz görög embereknek az államvezető minisztertől a háremhölgyig, a zsoldoskapitánytól az udvari borbélyig. Olyan görögök ezek, akik nem érzik magukat többé athénieknek, korinthosiaknak vagy valami más városhoz tartozónak: egyszerűen csak görögök. A helynélküli nép szétözönlött minden szomszéd országba. Az évszázad nagy kérdése az volt, hogy továbbra is szétszakadozva mint a kultúra megtermékenyítői szolgáljanak csak, vagy hogy meg fogják-e Ázsiát hódítani, az egyesülés már lefektetett alapján.

A földművelés intenzívebbé lesz. Bevezetik a hármastermelési rendszert és mind nagyobb mértékben vetik rá magukat a kivitel számára való gyümölcs- és bortermelésre. Sok város a déloroszországi gabona gyorsan fejlődő behozatalából él. Az őstermelés jelentősége a nemzet életében viszonylagosan csökken. Athénben a peloponnesosi háború előtt a polgárok 85 százalékának volt földbirtoka, most már csak 20 százalékának. Nagyüzemek keletkeznek ezért, amilyeneket Spártában, Thesszáliában és Makedoniában már régtől fogva ismertek. Ötven évvel ezelőtt Attikában egy 20 hektáros birtok nagy volt, most már a 30 hektáros is kicsiny. Az ipar fémárukat, szövöttárukat, bőr- és fagyártmányokat állít elő és visz ki. A tanult rabszolgák és szabad munkások munkamegosztása fejlődik. Vannak üzemek 80—120 munkással. Új bányavidékeket nyitnak meg. A makedoniai Pangaion tízszer annyi nemes fémet szolgáltat, mint amennyit Attika legjobb éveiben termelt. A gazdaságnak behozatalra van szüksége. Rezet Kyprosból, gyapjat Phrygiából, bőroket a Krimből és Kyrenéből, fát Thrákiából, vásznat Egyiptomból és Szíriából hoznak. A görög világ külkereskedelmi mérlege bizonyára passzív volt. De kizárólagosan a görögöké a hajózás Karthágótól a Donig és a Nílusig, a „láthatatlan kivitel“ túlságosan is kiegyenlítette a passzívumot. A kivitel mindig messzibb és messzibb vidékek felé tapogatódzik. Behatól messze Dél-Oroszországba és Egyiptomba, a perzsa birodalom végtelen távolába. Az államok felismerik a gazdaság jelentőségét. Makedónja és a Boszporus görög királyai a hajófa és gabona kivitelét politikai fegyvernek használják.

Az 5. és 4. század fordulóján bankok keletkeznek. Ezek betéteket fogadnak el kamatoztatásra — eddig a templomok kezelték a gyűjtött tőkét. Résztvesznek a kereskedelmi üzletekben, hajókat járatnak és rendszeres külföldi kapcsolatokat tartanak fenn. De ezek még kezdeti állapotok. A kamatláb az állandó zavarok miatt magas (12—16% az átlagos), 300.000 drachma betétállományú bank már tekintélyesnek tűnik. Hiányzik még az írásos átutalóforgalom. De a 4. század ezen a téren is megvetette a hellénizmus alapját.

A hajózás hálózata sűrűbbé lesz, a gyakorlatban tavasztól ősziig összeköttetés áll fenn minden görög és előázsiai kikötő között. Az utazás gyorsabbá válik. Közép-Görögországból a tengerszorosokig 3—4 napig tart az út, Tarentumon keresztül Syrakusába 12—13 napig. Először esik említés turistákról. Ok meg a kereskedők szállást kérnek: így keletkeznek az első vendégfogadók. Már Thesszáliában is olyan fejtettek ezek, hogy Fülöp király főhadiszállásnak használhatott egyet.

Az áraknak a növekvő forgalomnak megfelelően emelkedő az irányzatuk. Miután Athén és Syrakusa kivételes esetekből eredően erre példát adtak, Fülöp nagy mértékben kezdte el az aranypénz veretését. Egy teJek jó házzal Athénben mintegy 6000 drachmába kerül, felszerelt gyárak 8—14.000, nagy földbirtokok néha 48.000 drachmát is jövedelmeztek. Egy négytagú kispolgári család megélhetéséhez egy évre mintegy 1000 drachma szükséges, csaknem a kétszerese az 5. században szükségesnek. Ezért a tanulatlan munkás napibére fél drachmáról 1—2 drachmára növekszik, az építészé 1-ről több mint 2-re. A polgári katonák élelmezési pénze, a zsoldosok zsoldja, a hajók fuvardíjai ugyanezt az irányzatot mutatják. A köztársaságok pénzügyi politikája nagyon megnehezítette a nagy vagyonok kialakulását. 20—30.000 drachma vagyonú embereket Athénben már jómódúaknak tartanak. A legnagyobb biztosan ismert vagyonok azért már akkor is felülmúlják a 200.000 drachmát, és a század vége felé ennél jóval magasabbra emelkednek. Attika teljes kataszterképes földbirtokát 378-ban 36 millió drachmára becsülték. Az athéni állomány 2 és 3 millió között van.

HATODIK FEJEZET

A 4. SZÁZAD SZELLEMI ÉLETE

A kor irodalmi életének középpontjában mindjobban növekvő mértékben a retorika áll. A szépróza bővöli el az embereket, a költészet kevés visszhangra talál. Politikai és emlékbeszédeket, alkalmi füzeteket százával adnak ki. Az állami ünnepek ünnepi szónoka keresett állás. Legalább Athénben a politikai publicisztika és a nyelv használatának tanítása elismert és jövedelmező kenyérkereset. Isokrates prózáját és ezzel együtt eszméit Görögország egyesítéséről és az ázsiai hellén irredentáról tanítványai széthordták az egész görög világban. Ha a tragédia és a vígjáték már nem is jelentenek annyit, mint az 5. századi Athénben, a színpad új lehetőséghez jut. Mindenekelőtt elterjed egész Hellasban. A legtávolabbi városoknak is van már színházuk, és az elmúlt nemzedékek attikai irodalma azzá válik itten, ami a költők életében volt: nemzeti irodalomná. Ugyanazok a versek, ugyanazok az eszmék, ugyanaz a nyelv hangzott el valamennyi színpadról. Azt a jelentőséget, amelyre Euripides jutott a halottak között az élők számára, politikai tekintetben sem lehet lebecsülni. A szellemi kapocs, amellyel a közös irodalom az egész hellénséget összefűzte, a törzsek gazdasági keveredése mellett a nemzeti politikai egyesülésének legszilárdabb alapja volt: Athén szellemi birodalma élt benne tovább. Az 5. század műkedvelői helyett most hivatásos színészeket találunk, akiknek dicsősége az egész görögországban elterjedt. De minden irodalomnál sokkal fontosabb — mint eddig is — a zene, nyilvános ünnepeknél csak úgy, mint a házi életben. Csakhamar zeneiskolák alakulnak, amelyek jól el tudják tartani tulajdonosukat. Szenvedélyesen harcolnak a zene új fajtáiért, új zeneszerzési formák szelleméért.

A képzőművészetre ugyanaz áll, mint amit az irodalomról mondtunk. Ez is átfogja az egész hellénséget. Nemcsak Athénben és még egy pár helyen, hanem mindenütt művelik. Az államok és még inkább a magánosok nagy építési megbízásai, színházak, hatósági épületek és magánházak, egészen a tirannusok kastélyaiig, számtalan építésznek adnak kenyeret. A szobrászat köre is kiszélesedik, mert csakhamar minden polgárcsaládnak akkora szüksége van családtagjainak és öseinek képmására, mint ma olajfestményekre. Népszerűbb volt azonban — de számunkra alig megfogható — a festészet. Festőiskolák

a legkülönbözőbb helyeken virágzanak. A festők honoráriumai fejdelmiek. Kezdetét veszi az, hogy nyilvános intézmények gyűjteményeket állítanak fel híres festményekből. A vázafestő-művészet kivész és csak a határterületeken, Dél-Oroszországban, Alsó-Itáliában virágzik tovább. A kisművészet egyéb formái, terrakotta és vésés annál erősebben fejlődnek.

A tudományok terén a filozófia elkülönítése a természettudománytól a nagy esemény. A filozófia, mióta Sokrates tanított, tisztára etikává lesz. A különböző, többé-kevésbé mind Sokratestől függő iskolák nem akarnak egyebet adni, mint erkölcsant és életszabályokat. Még életben vannak ugyan a nyomai a gyanakvásnak a szellemi foglalkozással, mint élethivatással szemben. Ez keserítette el annak idején az első szofisták életét és ez okozta Sokrates halálát. De gondolkozók ellen eszméik miatt többé port nem indítottak. A szaktudomány dúsan bontogatja első rügyeit. A történetírás folyama kiszélesedik. Egyes vidékek vagy korszakok külön történetei tűnnek fel. A jog- és alkotmánytörténetet is megírják a politikai történet mellett. A földrajzban is mindig újabb általános és speciális munkákat találunk. Eudoxos és Archytas megállapítják a föld gömbalakját. Herakleides felfedezi, hogy a belső bolygók (Mercur és Venus) a Nap körül forognak. Mutatkoznak a nyelvtudomány első kísérletei. A matematika, amelyet Platon Akadémiája is gondosan művelt, új utakat talál. Az orvostudomány haladása viszont vesztegel, mert a város-közársaságokban tilos volt minden anatómiai tanulmány. Csak a 3. század abszolutizmusa szabadította fel itt az utat. A tudomány is átfogja az egész hellénséget. A görög világ minden részéből származó férfiak tevékenykednek benne és ezeket az egész görögség ismeri. Az államok maguk azonban a legritkább esetben tesznek valamit a tudomány érdekében. Athén csak éppen hogy áldoz apró összegeket az elemi oktatásra. Kivételt egyedül a tyrannos-udvarok tettek. Klearchos teremtette meg Herakleióban az első nyilvános könyvtárat. A kor tudósai, ha maguk nem voltak gazdagok, mint nevelő éltek nagyúri házaknál, vagy mint tanácsadók tyrannosok udvaránál, valahol a széles görög világban.

A nemzet érdeklődése különben továbbra is a megszokott dolgok felé irányul. A versenyek megtartják vonzóerejüket, az olympiai győztes a dicsőségét — bár most már mind gyakrabban nyeri hivatásos atléta a díjakat. A közönség lelkesedik a birkózóért és a versenyfogatóért. De elhítetik magukkal, hogy az ünnepi szónok művészi prózáját még szebbnek tartják. Az élet könnyebb lesz. Minden háborús

baj ellenére a nagy városok mellett létrejönnek az első villatelek. A kor embereinek több a bútora, az ezüstkészlete, a faliszőnyege, mint nagyszüleiknek. A nő helyzete érezhetően szabadabbá válik, a köztársaságokban lassabban, a királyságokban igen gyorsan. Itt a királynék és hercegnők helyzete adott példát. Szerepet kap a nagy kurtizán, régimódi emberek elszörnyülködnek, ha istennők szobrainak vagy képeinek vonásaiban megismerik azt az ilyen hölgyet, akinek a köréhez a művész tartozott. A polgári társaságba azonban csak nagyon lassankint tudnak a nők bejutni. Fülöp idejében még úgyszólván hallatlan, hogy társaságban nők vegyenek részt. Ennek megfelelően a homoerotika is csak nagyon lassan veszíti el társaságbeli polgárjogát, amellyel a dór világban és Athén arisztokratikus köreiből is rendelkezett.

HETEDIK FEJEZET

II. FÜLÖP URALKODÁSA.

A politikai történetet abban a pillanatban hagytuk el, amikor Makedonia volt az egyetlen egységes hatalom, amikor Közép-Görögországban a templomgyalázó phokisiak ellen való szent háború kavart fel mindent egyetlen örvénnyé és amikor nyugaton Dionysios állama atomjaira bomlott szét. Hogy Közép-Görögországgal kezdjük, Phokis ellen Boiotia, Thesszália, Lokris és a Thesszáliától délre elterülő kis államok hadakoztak. Boiotia régi versenytársai felhasználták ezt az időt. Athén Euboiát, amelyet Epameinondas elszakított tőle, ismét a saját szövetségébe kényszerítette vissza. Spárta azokat az államokat támadta meg, amelyeket Epameinondas a Peloponnesoson létesített. Váltakozó szerencsével és véres borzalmakkal folyt a szent háború. Phokis zsoldoshadai 354-ben Thesszáliát, 353-ban Boiotiát dúlták végig. Az első esetben maga Fülöp is összeütközésbe került velük, és meg kellett hátrálnia. Mikor 353-ban a phokisi haderő Boiotiában állt, Fülöp nagyobb erővel lépett közbe és Thesszáliát elragadta Phokistól. Föllépése ennyire közel Termopylaihoz az athéni és spártai csapatokat most már nyíltan Phokis mellé állította. De a király még nem gondolt középgörögországi tervekre, még északon volt dolga. Phokisra azonban mindenesetre olyan csapást mért, hogy ettől kezdve a szövetségesek lassankint és még egyelőre ingadozásokkal magukhoz ragadják a támadást és sarokba szorítják a phokisiakat. 351-től kezdve

a háború guerilla-harcban oldódik fel. Ugyanebben az időben Görögország más részein is átfut a lázas borzongás. Athén Megarával keveredik helyi háborúba. Spárta peloponnesosi államok ellen indít hadjáratokat, különösen Arkadia ellen. Ebben a háborúban lépnek fel a boiotiaiak utoljára Spárta ellen. Középen és délen marcangolja egymást a görögség, Thermopylaitól északra Makedonia rendje uralkodik.

Semmi sem volt, ami az északon fenyegető hatalmat ellensúlyozza? A partikularizmusnak csak egy fedezője volt: Perzsia. Amióta Athén lemondott a kisázsiai partok szigeteiről és amióta az utolsó kisázsiai felkelőket III. Artaxerxes perzsa királynak életre-halálra kiszolgáltatta, Perzsia kedvence lett. És ennek csak azért nem vonta le a következményeit, mert teljesen ki volt merülve. Még olyan emberek, mint Eubulos sem kívántak mást, csak azt, hogy nyugalomhoz és eszmélethez jussanak. Becsvágyó emberek, mint a feltörekvő Demosthenes beszéltek ugyan a birodalom visszaállításáról, még ha ezzel Perzsiával ellentétbe is jutnának. De a fejlődés csakhamar világosan megmutatta a helyzet állását. Épp akkor, amikor Fülöp Thesszáliában megverte a phokisiaikat, Athén a neki megmaradt Chersonnesost gyarmatosította. Nemsokára azután Thrákiában jelent meg Fülöp, hogy itt is biztosítsa Makedonia fennhatóságát. A thrák főnökök ellenálltak, ahogy tudtak és Athént hívták segítségül. Súrlódási felület állt elő így Athén és Fülöp között, még pedig a perzsa politika látókörén belül. Perzsia ereje egyelőre le volt még kötve, ezért Fülöp Thrákiában használta ki az idejét. 351-ben a 60 év óta lázadó Egyiptomot akarta Artaxerxes legyűrni, de megsemmisítő vereséget szenvedett. 349-ig a Szíriai és kisázsiai felkelőkkel kellett harcolnia. Ezek már a perzsa birodalom széthullását vélték látni és elérkezettnek az időt, hogy megszabadítsák magukat. Egyideig arra gondolt Demosthenes, hogy ezt a helyzetet Perzsia rovására ki kell használni. De a makedón nyomás mindjobban megtiltott minden egyéb gondolatot. Egy athéni hajóraj 357-ben már segített a lázadó Kypros elleni hadműveletekben, csak hogy Athént a perzsa király jóindulatába ajánlja. Ugyanakkor nyíltan kitört a háború Makedonia és Athén között. Fülöp a Chalkidike ellen fordult. Ez Athéntől kért segítséget, és Athén kész volt erre, hogy megakadályozhassa az Észak egy kézben való egyesítését. Fülöp azzal felelt, hogy Euboiában aknáztta alá az athéni politikát. Ezt a szigetet Athén vissza tudta hódítani, de a chalkidikei államot megmenteni már nem lehetett. 348 augusztusában elesett Olynthos. Thermopylaitól a Chersonnesosig Makedonia paran-

csolt. Hiábavalók voltak Demosthenes szónoklatai, amelyekkel makedón-gyűlöletének adott kifejezést, állítólag attól az időponttól kezdve, hogy a perzsa udvartól rendszeres fizetést kezdett húzni.

Fülöp egyelőre meglegedett sikereivel és Athénnel megegyezésre igyekezett jutni. Még Olynthos eleste előtt kezdett ebben az irányban tapogatódzni. Később ismét fellángolt az elkeseredés a győztes ellen, de végül diadalmaskodott a nyugalomra való vágyakozás. Demosthenes is a béke mellé állt, azzal a föltétellel, ha Fülöp meghagyja függetlennek az utolsó még fennálló thrák államot Kersobleptes uralma alatt, ütközönek a Chersonnesos felé. Ennek ellenében Demosthenes Phokist áldozta volna föl, hogy ezzel megnyerje Boiótiát és így egy középgörög tömböt teremthessen. Az athéni-makedón békét 346-ban írták alá, de Demosthenes számítása nem vált be. Kersobleptest egy rövid hadjáratban leverték. Így Athén pártján csak Byzantion és Perinthos maradtak meg a Hellespontos mellett. Azután Közép-Görögországba sietett a király, ahol a szövetségesek a Phokis ellen való guerilla-háborúban emésztették magukat. A szövetségesek hívták oda Fülöpöt döntőbírónak. Előtte elnémult a fegyvercsörgés. Phokisnak békét diktált. A delphoi templomnak nagy kárpótlásokat ítélt meg. Az Amphiktyonia tagja lett, szavának súlya volt még Boiótiában is. Athénben lázas izgalom kapott lábra. Sajnálkoztak a phokisiakon, fél voltak háborodva, hogy Boiótia elutasított minden előnyös athéni ajánlatot, de mindenekfelett féltek a nemzetnek makedón uralom alatt való egyesítésétől és a partikularizmus végétől. Mindez Demosthenes szájában a legnagyobb dühhé fokozódott. Mindig inkább kereste a kapcsolatot Perzsiával, a szétforgácsoltság és a város-köztársaságok védőbástyájával a nemzeti egység ellen. Mások meg másként gondolkoztak. Amióta a makedónok bevonultak Delphoiba, minden polisban keletkeztek makedón pártok. Voltak ezek között izzó hazafiak, akik a nemzet egységét és az ázsiai irredenta megszabadítását várták, de voltak megvásárolható alakok is, akik Fülöp kincsesládája felé sandítottak. A perzsa uralommal elégedetlen görögnyelvű fejedelmek, mint az atarneusi Hermeias és a száműzött lázadó nagyurak már elkezdtek egybefonni a szálaikat Fülöppel. Perzsia és Makedonia ellentéte lett az uralkodó a helyzet fölött.

Az események folyása 344-ban indult meg. Artaxerxes ekkor újra Egyiptom ellen vonult, Fülöp pedig ennek megfelelően a tenger-szorosok utolsó szabad városait fenyegette támadással. A király akkor az illírekkel állott harcban, és egy sebesülése a háború abbahagyására kényszerítette. A függetlenségiek már a halálát remélték és Demos-

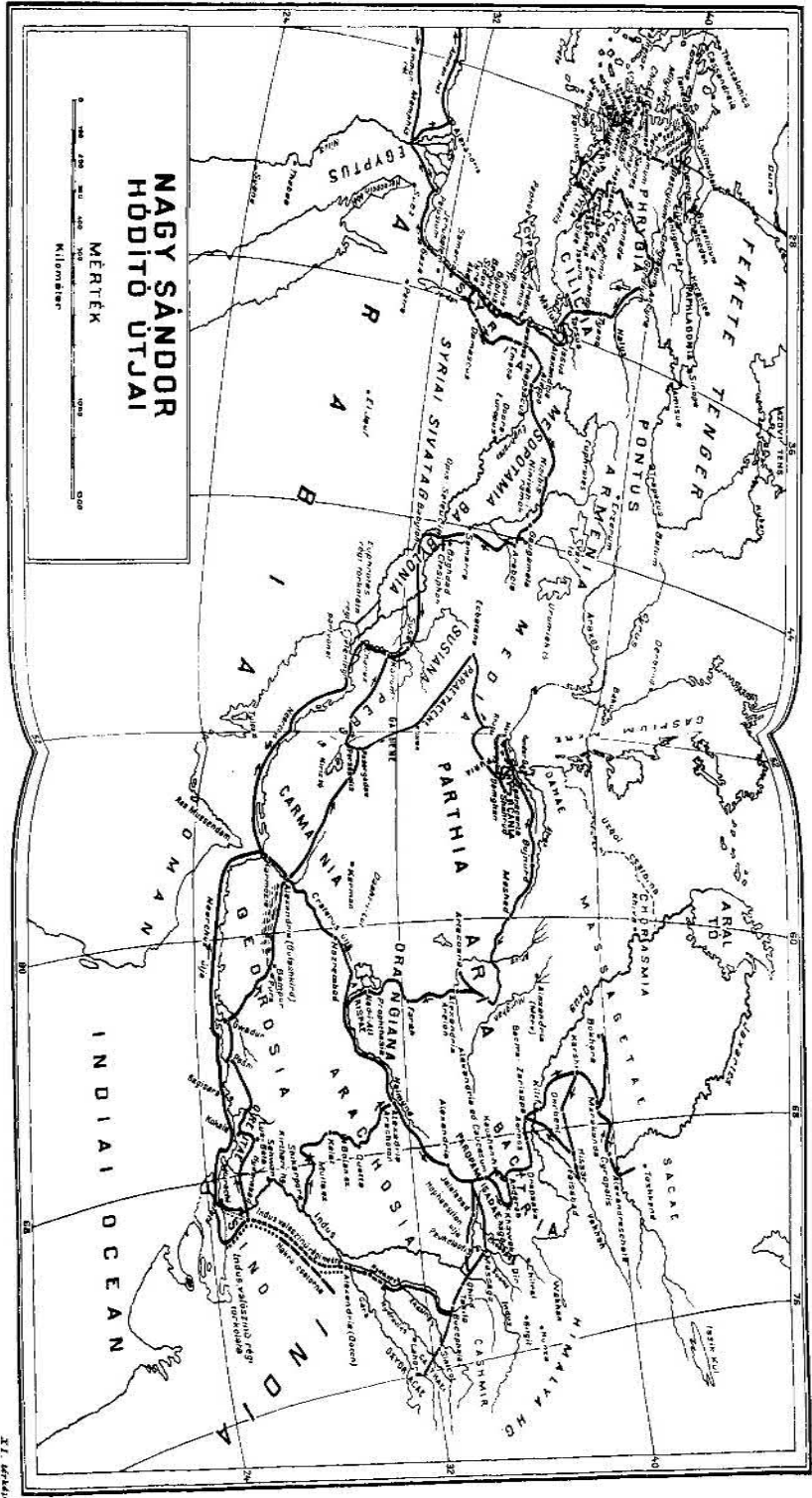
thenes peloponnesosi körútra indult, hogy szövetséget hozzon létre Makedonia ellen. Fülöp ezzel nem törődött és 343-ban a 346-iki békefeltételek revízióját ajánlotta fel. De máris megjelent a perzsa ellenkövettség, hogy Athént teljesen a perzsa érdekek szolgálatára bírja és Fülöpöt ezzel lekösse. Mivel Athén még vonakodott, Argosba és Boio* tiába ömlött a perzsa pénz. Ez a két ország azután sietett a napos oldalra és csapatokat küldött Egyiptom ellen. Nem volt csoda, hogy Athén is odafordult és Fülöpnél arcátlan követelésekkel lépett fel. Kívánta, hogy a Balkán-félsziget déli szélének athéni birtokait — amelyek minden vitán felül állottak — legnagyobb kiterjedésükben állítsák vissza. Fülöp még került az összeütközést és ezért Epeiros felé fordult. Az itteni király, Arybbas helyébe saját sógorát, Alexandrost ültette. Arybbast az athéniak azonnal befogadták. A függetlenség-pártiak aknamunkája mindig hevesebb lett egész Görögországban. Demosthenes eszmetársai mindenütt mozgolódtak. Tágabb látókörű hazafiak, mint Isokrates, aggodással figyelték a fejleményeket.

Most azután Fülöp is komolyra vette a dolgot. Csapatokat helyezett Euboiába, hogy Athént lekösse. Megarában puccsot szított, de ezt athéni csapatok levertek. Ő maga a kérdések gyújtópontja, a tengerszorosok felé fordult, 343 végén. Kevés hónapra rá athéni csapatokkal találta magát szemközt és hadüzenet nélkül megkezdődött a háború. Fülöp tulajdonképpen már elkésett, 342-ben Egyiptomot már levertek és a perzsa tekintély szilárdabban állt mint valaha. Artaxerxes és minisztere Bagoas 341-ig végeztek minden megbízhatatlan elemmel, az atarneusi Hermeiasszal is. Perzsia szabadon mozoghatott, még mielőtt Fülöp az athéniak néhány külső őrhelyénél és néhány Hellespontos melletti polisnál többet foglalhatott volna el. A Chersonnesos még mindig nem akarta megtámadni. Csak Euboiában folytatta az offenzívát, hogy Athén kezét megkötözze. De megkezdődött az ellentámadás, 341 őszén Phokion visszafoglalta Euboiát. A sziget jogot kapott arra, hogy az athéni tengeri szövetség mellett saját szövetséget alkosson. Athéni hajók Makedonia partjait zárták el, athéni követek egész Hellast harcra szólították Fülöp ellen. Megtörtént a formális hadüzenet, a Chersonnesosba új erődítéseket küldtek. Amint 340 nyarán Fülöp megtámadta Perinthost, athéni és perzsa csapatok együtt verték vissza sikerrel a támadást. Demosthenes már a céljánál látta magát: a barbároktól védett partikularizmus fegyverei győzelmesen álltak ellent a nemzeti egységnek. Felhasználta Demosthenes az alkalmat arra, hogy a hajóparancsnokságok új rendjével súlyos

csapást mérjen a vagyonosokra és műveltekre, akikben panhellén törekvéseket sejtett. Fülöp ugyanolyan kevés sikerrel támadta meg Byzantiont, mint Perinthost. Belátta, hogy a döntést Közép-Görögországban kell keresnie. Hamar kínálkozott az alkalom. Ürügyet ismét a delphoi templom szolgáltatott. A szent földet ezúttal a lokrisiak használták — jogtalanul. Fülöp tagja volt az Amphiktyoniának és ezért joga volt a fellépéshez. 339 végén jelent meg Közép-Görögországban. Lokrist békén hagyta és azonnal délkeletnek fordult. A boiotiaiak most megtalálták az utat Athén felé, a két állam szövetségre lépett, athéni csapatok tengeri úton Lokrisba siettek. De Fülöp nem zavartatta magát. Bebizonyult, hogy Demosthenes szabadság-kiáltása nem tesz hatást a Peloponnesosra. Elérkezett a nemzet egységesítésének órája. Fülöp Chaironeiánál 338-ban tönkreverte a boiotiaiakat és athéniakat. Boiotia azonnal alávetette magát, Athén még ellenállásra gondolt, de beadta a derekát, amikor Fülöp kíméletes tervei nyilvánosságra jutottak. Elvesztette Chersonnesost, fel kellett oszlatni tengeri szövetségét, de Boiotia rovására neki ítélték meg Oropost. A semlegeseknél harcok nélkül győzött az egység pártja. Mikor Fülöp 337 tavaszán megjelent a Peloponnesoson, mindenki mellé állt — Spártát kivéve, de ezt Fülöp megvetéssel kikerülte. A rákövetkező ősszel összegyűltek minden görög állam követei Byzantiontól Messeniéig és megkötötték a panhellén, ú. n. korinthosi szövetséget. Ezzel Fülöpöt megtették a nemzet hadvezérévé a perzsák ellen, biztosították minden állam határait és alkotmányát. A régi bajok gyökeres megjavítására törekedtek azzal, hogy a polisok belső forradalmi ellen elhatározták a szövetség együttes fellépését és megtiltották a száműzöttek megsegítését saját hazájuk ellen. Évtizedek óta egyet jelentett a művelt görög számára a nemzet egyesülése az ázsiai irredenta felszabadításával. Mintha természeti törvény hajtotta volna, úgy fogott az éppen egyesült Hellas fegyvert. 336 tavaszán a makedón seregek átlépték a Hellespontost. A tenger-szorosok vidéke és Ephesos a kezükre kerültek, a nemzeti háború megindult. Ugyanakkor a szövetség területén is meg akarta Fülöp tenni az utolsó lépést. Atyjának gondolataihoz és Lysandros példájához kapcsolódva istennek akarta magát nyilváníttatni. Minden városköztársaság állami istene akart lenni, mert ki akarta kerülni azt, hogy királyi parancsokat osztogasson. Jóslatkérő követek jöjjenek hozzá isteni ígért, mint eddig Delphoiba. Ez lett volna a polisok panhellén birodalomba való beleilleszkedésének az a formája, amelyet Isokrates követelt. Itt lépett közbe a gyilkos töre. Családi viszályok és a főnemesség egyenetlensége szaggatták szét a makedón udvart. Fülöp

felesége, Olympias és a trónörökös, Sándor, száműzetésben voltak. Sándor pártján állt Fülöpnek egy szintén mellőzött unokaöccse. Valószínűleg tőle indult ki az orvtámadás, amelynek a nagy király 336 nyarán áldozata lett.

A görög nyugat közben tovább járt saját útjain. A kis városfejedelmek, akik mint a Dionysiosok örökösei a széttépett Szicília rongyait ragadták magukhoz, véresre marcangolták egymást és alattvalóikat. Syrakusában az ifjabb Dionysios jutott még egyszer uralomra. Ellenfeleinek pártja végül az anyaváros, Korinthos döntését kérte. Korinthos 344-ben Timoleon-t küldte ki csekély haderővel. Szicília annyira le volt gyengülve, hogy Timoleon mindenütt győzedelmeskedett. Örömmel üdvözölték a semleges békítőt, a tirannusok meghátráltak előtte vagy békét kötöttek vele. Dionysios is beadta a derekát. Ahol ellenállás mutatkozott, ott is hamar győzedelmeskedett Timoleon új barátainak segítségével. Mikor a karthagoiak, félve a görög hatalom új megerősödésétől, 341-ben ismét támadtak, őket is leverte. Azután, mint dogmatikus köztársasági, mindenféle ürügyekkel félretette az útból a hozzá csatlakozott tyrannosokat. Az eredmény görög városoknak laza szövetsége volt, élükön Syrakusaival. Szegényes pótlása volt ez Dionysios birodalmának, de megfelelt, amíg a karthagoiak meg voltak félemlítve. Sokkal sötétebb volt a helyzet az itáliai szárazföldön, ahol a vad lukaniaiak gyötörték az utolsó görög városokat. Ellenük esett el 338-ban Archidamos spártai király mint zsoldosvezér Tarentum szolgálatában.

XI. ÁBRÁ. 1.

NYOLCADIK FEJEZET
NAGYSÁNDOR PÁLYAFUTÁSA

Keleten Fülöp halála után minden veszélyben forog. A fiatal Sándor erős kézzel nyúl bele az udvarba. Eltávolítja unokatestvérét, akinek az érdekében történt valószínűleg a gyilkosság. Az udvari körökből még többen is esnek áldozatul, de ezzel a külpolitikai helyzet még nincs biztosítva. Az ázsiai sereg vezetői az ellenpárthoz tartoztak. A városállamokban megint felbukkant az a párt, amelyik elbűjt Chaironeia után; Demosthenes volt az élén. Boiotiában nyílt lázadás ütött ki. A thrákok és illírek is úgy érezték, hogy föl virrad a napjuk. Sándor visszahívta a sereget Ázsiából és felhagyott a nemzeti háborúval. 335 tavaszán egy erélyes hadjáratral tekintélyt szerzett magának Illíriában és egészen a Dunáig, azután Boiotia ellen vonult. Thebait meghódította és elrettentő példaként lerombolta. Athén és a többi elszakadásra kész állam azonnal meghunyászkodott. A korinthusi szövetség ugyanolyan viszonyba került Sándorral, mint amilyenben Fülöppel állt.

A perzsa háború új megindításához Sándor ereje felszabadult. 334 tavaszán átkelt a Hellespontoson, nem úgy mint atyja, hogy Hellast egyesítse és Kis-Ázsiát elfoglalja, hanem tudatosan mint világhódító. Félrevezették korának elképzelései, hogy Turkesztán és az Indus medencéje mögött azonnal a tenger következik és hogy Ázsia csak negyede valóságos kiterjedésének. A perzsák a 336-iki abba-hagyott támadás után jobban voltak felkészülve, mint eddig. Sándor megverte ugyan seregüket a Granikosnál, de a nyugati part helyőrségei 333-ig tartották magukat. A perzsa hajóhad is ura volt a tengernek és a korinthusi szövetség görögjeinek területi épségét és hűségét veszélyeztette. Csak miután 333 novemberében Sándor leverte Dareios királyt Issosnál, miután benyomult Szíriába és meghódította a phoinikiai városokat, miután hosszú ostrommal bevette Tyrost és ezzel megfosztotta az ellenséges hajóhadat bázisától, a hadjárat válságának csak akkor volt vége. 332 végén Sándor Egyiptomban volt, a bennszülöttek mint szabadítót üdvözölték. Itt tette meg ünnepelesen azt a lépést, amelyben apját a halál gátolta meg. Istenné nyilvánította magát a sivatagi Ammontól, ettől a jós-istentől, akit a görög világ jobban tisztelt, mint a keleti. A szövetségi városokban, amelyekhez most már Kis-Ázsia megszabadított görögjei és az elgörögösödött Karia

is tartoztak, egymás után hozták a határozatokat, amelyekkel Sándort városuk istenévé emelik.

331-ben Mezopotámia meghódítása következett a gaugamelai győzelemmel. 330-ban Dareioszt menekülés közben perzsa főurak megölték az északi Iránban és saját szakállukra szervezték meg az ellenállást. Az iráni szatrapciák, a művelt élet kis foltjai a sivatagban és pusztaságban, természetesen megadták magukat. De mikor Sándor 330—29 telén átkelt a Hindukuson, Baktriában és Sogdianában erős ellenfélre talált. A puszták népei és a régi perzsa határőrség szállt vele itt szembe és 327-ig lekötötte minden erejét. Egy helyi hatalmaságot, aki a mai Taskenttől délre székelt, csak úgy tudta megnyerni Sándor, hogy feleségül vette leányát, Roxanét. Ezekben az években keresett magának az új állam formákat is. Az ázsiaiak előtt úgy kellett Sándornak viselkednie, ha tekintélyt akart, mint ázsiai királyhoz illik. De a makedón tisztek élesen elleneztek az udvari szertartásokat, bár tőlük nem kívántak semmi ilyet. Többször szítottak összeesküvéseket az udvari táborban tartózkodó művelt görögökkel együtt. Fülöp egy régi fővezére, Aristoteles egy unokaöccse, a hadjárat sok derék hőse lett Sándor parancsára gyilkosság vagy kivégzés áldozata. Fontosabb volt Sándor elhatározása, amely szerint nem pusztán a makedónokra és a görög szövetségi városok szolgálatukat felajánló polgárraira alapítja a birodalmat, hanem az irániaiakat is bevonja a kormányzás munkájába. Mezopotámiától keletre már nem makedón szatrapákat nevezett ki, hanem bennszülötteket. Ezek mellé makedón helyőrséget vagy katonai települést állított makedón parancsnokkal. A közigazgatásban más helyeken is mindig növekvő mértékben kapnak irániak helyet.

Makedoniában Sándor Antipatroszt hagyta hátra, ez ügyelt fel a korinthosi szövetségre. A nagy győzelmek után kevés volt a kísértés a makedónok ellen való lázadásra. Athénben politikai tüntetés volt az a per, amelyben Demosthenes győzött régi versenytársa, a makedónbarát Aischines fölött. Ezzel — legalább szavakban — ismét feléledt a régi partikularizmus. Spárta 331-ben oktalan kísérletet tett, hogy visszaállítsa hatalmát a Peloponnesoson, de Antipatros egy ütközettel elintézte ezt a felkelést.

A turkesztáni tartózkodás megmutatta Sándornak, hogy Ázsia földtömegei a végtelenségig folytatódnak. India ellen fordult 327-ben, legázolta a perzsa uralom utolsó maradványait, leverte a Pendzsab fejedelmeit, azután itt is belátta földrajzi feltevéseinek helytelenségét. Irányt változtatott és a bennszülöttekkel vívott, olykor igen kemény

harcok után elérte az Indus torkolatát (325 májusában). Innen a sereg több hadoszlopban Persisbe és Susába tért vissza. Az Indiai-óceánon a hajóhad kísérte. A király hadteste nagy veszteségekkel a gedrosiai sivatagon keresztül tért haza. Az uralkodó hosszú távolléte a birodalomban sok kérdést vetett fel. A perzsa szatrapák nagy része megtagadta az engedelmességet — ezeket másokkal kellett helyettesíteni. Mások saját zsoldos-seregeket toboroztak maguknak, ezeket a király nem tűrhette meg. A birodalom szíriai-babyloni része pénzügyeinek intézője, Harpalos, visszaéléseket követett el és Athénba menekült. Egy darabig úgy látszott, hogy a kincsek, amelyeket magával hozott, a görög függetlenségpártiaknak új bátorságot adnak az ellenállásra. De elegendő bátorság nem volt a kalandhoz. Az ügy áldozata Demosthenes lett, akinek el kellett hagynia Athént. Harpalost magát egy zsoldostiszt gyilkolta meg a kísérői közül.

Egyidejűleg megtette Sándor a lépéseket az új birodalom formálására. Perzsa királyi házból való hercegnőt vett feleségül. Makedónok és perzsa nők között ezerszámra hozott létre ilyen házasságokat, a fővezérektől kezdve a közlegényekig. A hadseregbe iráni legénységet osztott be, úgy hogy minden legkisebb csapategységbe is jusson belőlük. A makedónok várható ellenállását hamar letörte. Ugyanakkor parancs ment a görög városállamoknak, hogy minden száműzöttet fogadjanak be. Ez kétségkívül megszegése volt a korinthusi szerződésnek, viszont lezárása a nemzet zavaros múltjának: kibékülése a pártoknak és osztályoknak az új görög világbirodalomban. Az ilyen intézkedésekre természetesen nagy izgalom következett és sokhelyütt még fokozódott a királynak a polisok igazságszolgáltatásába és alkotmányába való egyes beavatkozásaival. Új nyugtalanságoktól és jogi bizonytalanságoktól féltek, ha a visszatérők kártérítési igénnyel lépnének fel. Mégis jogosult volt ez az intézkedés. A világ Turkesztánig és Indiáig nyitva állt mindenféle foglalkozású görög vállalkozó szellemének. Négyzetkilométerek milliói adtak teret, Ázsiát el kellett árasztaniok a helléneknek. Nem volt már meg az a veszély, mint a múltban, hogy a tér nélküli nemzet önmagát örli fel, amikor Sándor most megkezdte a telepítést. Nem volt másra szükség, mint néhány évi szilárd uralomra Ázsiában — és ekkor a király 323 júniusában Babylonban meghalt. Harminchárom éves volt, tele tervekkel, amelyek Észak-Afrikára, Itáliára és a Nyugatra terjedtek ki. Azt hitte, hogy még csak a kezdetén van hódításainak. Tizenhárom év alatt megváltoztatta a világot. Kortársai joggal érezték, hogy olyasvalamit élnek át, amire még nem volt példa a történelemben. A perzsa birodalom,

amely 200 éven keresztül olyan adottság volt a görögök számára, mint a tenger vagy az ég, nem volt többé. Azoknak az embereknek a fiai, akik a Nilus-deltáig és Szíriáig terjedő gazdasági vonatkozásokat ismertek csak, most mint uralkodó nép parancsoltak a Felső-Nilustól az Arai-tóig.

Új világhelyzetnek volt a megteremtője Nagy Sándor. Ennek a világhelyzetnek, a hellénizmusnak részletes jellemzésével az ő személyéből kell majd kiindulni.

KILENCEDIK FEJEZET

A NAGY BIRODALOM FELOSZLÁSA

A babyloni királyi udvarban felmerült a trónöröklés kérdése. Élt Sándornak egy féltestvére, Philippos Arrhidaios, ártalmatlan bolond. Roxane pedig gyermeket várt. A hadsereg önálló alakulatainak vezetői — akik közül az újonnan beosztott irániak csakhamar eltűntek — és a király belső katonai tanácsadói elhatározták, hogy Philippost nem veszik figyelembe és a várt örökös számára ideiglenes kormányt állítanak. Ebben a makedón gyalogság ellenállására találtak. Örök idők óta nem a nagyurak tanácsa emelte a királyokat, hanem a harcosok gyülekezete. A vezéreknek engedniök kellett. Philippost tehetetlensége ellenére elismerték királynak. Ez így is maradt, akkor is, amikor sikerült a hangadók ellen halálos ítéletet hozni és amikor Roxanének fia született, Alexandros. A valódi hatalmat a nagy makedón családokból származó urak osztották meg maguk között, a birodalom fővezérei. Krateros kormányzó lett. Perdikkas, a királyok gyámja, gyakorlatilag még fontosabb állást kapott. A szatrapákat újra szétosztották. Politikai tekintetben nagyjelentőségű volt, hogy Ptolemaios Egyiptomba nevezette ki magát és azonnal el is utazott oda. Kezdetre lett ez a Nilus országa új történetének. Antipatros megtartotta a makedón anyaországot. A többi helytartó között meg lehet nevezni az egyetlen nem-makedont, Eumenest, Sándor titkárát, akié Kappadokia lett. Antigonos Nagy-Phrygiát kapta Lykiával, Lysimachos Thrákiát, Peithon Médiát. A bennszülötteket háttérbe szorították, kevés szatrapia tartotta csak meg iráni szatrapáit. Azok között, akik megmaradtak a hivatalukban, ott volt Roxane atyja is. A trónváltás következményei nem maradtak el. A távoli Baktriában már

Sándor életében nyugtalankodni kezdtek a görög zsoldosok. A felkelők most megkísérelték, hogy a birodalmon keresztül hazavonuljanak. Peithon leverte őket, de a birodalom északkeleti bástyája meggyöngült. Főként az járt végzetes következményekkel, hogy a király éppen akkor halt meg, amikor a kis görög államok ingerültsége a száműzöttek miatt a tetőpontján volt. Még élt a régi széthúzás, még éltek az egység régi ellenségei és ezek kihasználták az alkalmat. Aitolia és Athén, a Peloponnesos legtöbb állama, Közép-Görögország Boiotia kivételével, sőt még egyes szigetek is fellázadtak. Demosthenes visszatért Athénbe. Antipatros közbelépett, de ereje nem volt elegendő, Lamiában körülzárták. Még Thesszália is csatlakozott a felkelőkhöz, pedig Fülöp ideje óta különösen szoros kapcsolatban állt Makedóniával. Leonnatos, a hellespontosi vidék szatrapája jött először segítségül, de megverték és ő maga is elesett. A szerencse csak akkor fordult meg, amikor a kormányzó, Krateros maga jelent meg a színen és amikor egyben a királyi hajóhad elsöpörte a szövetségeseiket. 322 őszén behódoltak az egyes államok, Aitoliát kivéve. Az eljárás most keményebb volt, mint 337-ben. Makedón helyőrség vonult be több városba. Athénnek meg kellett szüntetnie demokráciáját és a polgárjogot cenzushoz kellett kötnie. eltörölték a hivatalnokok díjait. Demosthenest a makedónok megbízottai üldözőbe vették; öngyilkos lett. Aitolia leverésével akarták a munkát befejezni, de a hadjáratot abba kellett hagyni, mert a dolgok alakulása a kormányzót Ázsiába szólította.

Itt két párt alakult ki. Perdikkas képviselte a központi hatalmat. Vele szemben álltak a keleti szatrapák, akik önálló államok alapítására törekedtek. A vezetőjük Ptolemaios volt, aki Egyiptomban megtalálta egy külön birodalom minden előfeltételét és ezeket bőségesen ki is használta. Sándor holttestét saját kívánsága szerint a 332-ben alapított Alexandriában temették el. Ez alkalmat adott Ptolemaiosnak, hogy a nagy király igazi tanítványának adja ki magát. Perdikkasnak csaknem egyedüli támasza Eumenes volt, aki mint nem-makedon, nem is gondolhatott arra, hogy a birodalmi gondolattól eltávolodjék. De 322-ben még az kötötte le az erejét, hogy Kappadokiát, amelyet Sándor hadjárata alig érintett, most kellett még csak tulajdonképpen meghódítani. Ez sikerült is, de a helyi hatalmak csoportjának ideje maradt a megalakulásra. Perdikkas e mellett még kétszer hibázta el a dolgát. Éppen akkor vette feleségül Antipatros leányát, de közeledett Sándor nővérehez, Kleopátrához, aki Antipatros uralmával elégedetlenül jött Ázsiába. Ugyanakkor meggyilkoltatta Sándornak egy másik féltestvérét, Kyanét, aki Philippos Arrhidaioshoz akarta adni

leányát, Eurydikét. Az első lépésnél úgy látszott, mintha a koronára törekednék, a második pedig kísérletnek tűnt arra, hogy a gyöngelmű királytól minden befolyást távol tartson. Antigonos és más nyugat-kisázsiai szatrapák megtagadták Perdikkasnak az engedelmességet, behívták Antipatroszt és Kraterost, Ptolemaios is csatlakozott ehhez a szövetséghez. Antigonos és Krateros 321 tavaszán megjelentek Kis-Ázsiában. Antigonos a parton vonult végig, Krateros a belföldre igyekezett Eumenes ellen. Perdikkas ugyanakkor Egyiptomot támadta meg. Krateros vereséget szenvedett és elesett. Perdikkas támadása is összeomlott, csapatai éhség és veszteségek miatt fellázdak. Perdikkast megölték, útja az új rendszer kialakulásának nyitva állt. 321—20 telén a hadsereg gyűlését arra használták fel, hogy kimondták Eumenes halálos ítéletét. Eurydikét férjhezadták Philipposhoz. Újra rendezték a szatrapiai elosztását, Perdikkas barátait eltávolították. Babylont Seleukosnak adták, a makedón testőrlovaság vezérének. Kormányzó Antipatros lett, de ő hazatért Európába. Gyakorlatilag ez jelentette az ázsiai központi hatalom végét. Perdikkas pártjának maradványai Dél-Kisázsiaiban lassanként beadták a derekukat. Az ország belsejében Eumenes szívósan tartotta magát Antigonos túlerejével szemben. Antigonos azonban, mint csaknem egész Kis-Ázsia ura, láthatóan kiemelkedett társai és versenytársai közül. Ami korlátok még a nagy szatrapákat gátolták, mind lehulltak, amikor Antipatros 319-ben meghalt.

Európában Aitolia a 322-iki háború után ténylegesen független maradt. Másutt a makedónok párthívei uralkodtak, így Demades és Phokion Athénben. De a helyzet még távolról sem volt biztos, amikor Antipatros meghalt és végrendeletével új zavarokat okozott. Utódjául a kormányzásban hadvezérét, Polyperchont nevezte meg. Ez jogilag tarthatatlan volt, Polyperchon különben is másodrendű ember. Nem volt csoda, ha az új urak felhasználták az alkalmat, hogy a törvénytelen kormányzóság és egyben minden központi hatalom ellen tiltakozzanak. Csak Sándor anyja, Olympias és Eumenes álltak Polyperchon mellé. Ptolemaios és Antigonos ellene fordultak, Antipatros saját fia, Kassandros is hozzájuk csatlakozott. A központi uralom tekintélye és főként Sándor anyjának állásfoglalása még volt olyan hatalmas, hogy Eumenes helyzete új csapatok hozzáözönlésével megerősödött. Antigonosnak újra el kellett kezdenie a harcot ellene. Kassandros közben Görögországban támadta meg Polyperchont, Ptolemaios pedig Szíriába tört be. Eumenest lépcsőről-lépcsőre kiszorították Kis-Ázsiából. Babylonban Seleukos is ellene fordult. 317 elejétől fogva Eumenes

Irán felé tért ki és így reménytelenül el volt választva a Makedoniában székelő birodalmi kormánytól. Szívósan védte magát, de 316 elején a túlerő legyőzte. Makedón katonái is ellenségesen nézték őt, a nem-makedon civilt. Antigonos kezébe került és ez seregének nyomása alatt kivégeztette.

Európában Kassandros azonnal rátette a kezét Athénre, de Polyperchon aláaknázza a helyzetét. Kassandros hatalmával együtt megrendült minden, ami rendet a makedón uralom Hellasban teremtett. Mindenütt visszaállították a radikális köztársaságokat. A csőcselék Polyperchon mellé állt. Athénben Sándor és Antipatros rendjének híveit bírósági komédia után lemészárolják. A Peloponnesoson is mindig több hely áll Polyperchon, vagyis hivatalosan Philippos király és a gyermek Alexandros mellé (318). A fordulatot az hozta, hogy Antigonos Byzantionnál tönkrevverte a központi hatalom hajóhadát. 317 elején Athén visszatért Kassandroshoz. Ez phaleroni Demetriost, Aristoteles tanítványát nevezte ki helytartónak és újból megszüntette a radikális köztársaságot. Súlyosabb volt Polyperchon számára a belső viszály, amely az uralkodóházat marcangolta. Az öreg Olympias és a fiatal Eurydike halálos ellenségek voltak. Olympias hazájába, Epeirosba vonult, epeirosi csapatokkal tért vissza és 317 őszén borzalmasan meggyilkoltatta vetélytársnőjét a félkegyelmű Philipposzal együtt. A makedón nép erre megtagadta az így meggyalázott ügynek a szolgálatot, Polyperchonnak menekülnie kellett. Kassandros megszállta Makedoniát, a fiatal Alexandros, most az egyedüli trónörökös, a kezébe került. A meghódított Pydnában 316 áprilisában végrehajtotta Olympiason a halálos ítéletet. Nőül vette Thessalonikét, Nagy Sándor egy nővérét és ezzel kapcsolatba került az uralkodóházzal; nejéről nevezte el országának újonnan alapított fővárosát. A mellett újjáépítette Thebait. Ezzel védőbástyát teremtett Hellasnak és jótette a 335 év rombolását. Így adta bizonyítékát annak, hogy az új dinasztia készül elhagyni a réginek útját.

ANTIGONOS BIRODALMA

Minden, amit Kassandros elért, elenyészőnek látszott azzal szemben, amit a szatrapák küzdelme az uralkodóház ellen el tudott érni. Antigonos birodalma az Egéi-tengertől Turkesztánig és Indiáig terjedt, Ázsia minden szatrapáját mint alattvalóját kezelte; a kormányzóhatalmat egyelőre cím nélkül gyakorolta. Aki nem akarta alávetni magát, mint Babyloniában Seleukos, annak menekülnie kellett. Olyan volt, mintha Antigonos lenne az egész birodalom örököse, mellette Kassandros, Ptolemaios és Lysimachos csak szerény szerephez jutottak. Lysimachost ezekben az években különben is lekötötte a balkáni és dunai törzsek nyugtalanodása. A három versenytárs 316—15 telén a birodalom egyenlőbb felosztását követelte Antigonostól. Amikor ezt elutasította, elkezdődött a diadochosok új háborúja, a harc a birodalom egységéért vagy egy új államrendszerért. 315-ben Antigonos elfoglalta Ptolemaiostól a Szíriában megszállt területeket és Kyprost. Unokaöccse, Ptolemaios meghiúsította Kassandros partraszállását Kis-Ázsiában és Bithyniát, amely a perzsa idők óta független állam volt, megnyerte szövetségesül. Európában Polyperchon mozgolódott az aitoliaiakkal Kassandros rendszere ellen. Ahol még Kassandros ellen voltak a városok, mint a Peloponnesoson sok helyütt, ott Antigonossal léptek szövetségre. De a sikerek nemsokára elapadtak. Kypros újból elveszett. Asandros, Karia szatrapája felmondta Antigonosnak a szövetséget és egy hídfőt engedett át Kassandros seregének. Csak Szíriából takarodtak ki Ptolemaios helyőrségei Tyros eleste után. Antigonos főcélja Görögország volt. Ezt nem lehetett nélkülözni, mint zsoldosok és gyarmatosok forrását a létesülő ázsiai nagy birodalom számára. 314-ben annyira megerősödött a tengeri hatalma, hogy lépésről-lépésre megszállta a szigeteket, mialatt Kassandros Aitoliaival és az illírekkel hadakozott és először terjesztette ki Makedoniát az Adriai tengerig. Epeiros is gondot okozott neki. Itt elűzték ugyan Olympias segítőjét, de még mindig támadtak új felkelések ennek az uralkodónak az érdekében. Antigonos számára fontosabb volt, hogy 313-ban sikerült Kariát, a szálkát a szemében, ártalmatlanná tenni. Miletos is elesett, ellenségeinek utolsó erőssége Ázsiában. A következő télen Antigonos Közép-Görögországban vetette meg lábát. Boiotia csatlakozott hozzá, Athén ingadozott, minden városban össze-

omlott Kassandros pártja. Elkerülhetetlennek látszott, hogy a birodalom újra egységes lesz Antigonos kezében. Ptolemaios lépett közbe. Seleukost nagy hatalommal Szíriába küldte, hogy foglalja vissza régi szatrápiáját és verjen éket Antigonos ázsiai birodalmába. Antigonos fiatal fia, Demetrios, Gazánál vereséget szenvedett, rövid idő múlva Seleukost elismerték Mezopotámiában. Szíria, a Ptolemaioshoz vezető híd, ugyan ismét az ellenség kezébe került, de Babylonból a betolakodót nem lehetett elűzni. Evekig próbálkoztak ezzel a sikertelen törekvéssel. Közben Seleukos Babyloniára támaszkodva egész Iránt megszerezte. Antigonos uralma Szíriára és Kis-Ázsiára szorult. Ezzel a háborúnak vége szakadt. Antigonos nem gondolhatott európai hadjáratának folytatására. Kassandros helyzete is megingott. Mindenki békét kívánt. 311-ben meg is kötötték a békét a tényleges helyzet alapján. A cím nélküli nagyurak úgy viselkedtek, mint a fejedelmek, a helyi szatrapákat alattvalóikként kezelték. Természetes volt, hogy Fülöp és Sándor dinasztiájával nem törődtek. Még azon az ősön Amphipolisban elpusztult Roxane és a fiatal Alexandros. Seleukos nem volt a békekötők között, Antigonos, mint említettük, mindig új és hiábavaló kísérleteket tett* hogy kiszorítsa. Seleukos biztosította magát a hátbatámadás ellen, azzal, hogy az indiai tartományokat, amelyek Sándor halála óta úgylis csak alig tartoztak a birodalomhoz, átengedte Csandragupta ind királynak. Csandragupta ekkor nagy területeit egyesítette Észak-Indiának. Korábbi segítői azonban meg sem mozdultak Seleukos érdekében. Ptolemaiosnak Kyrenében kellett nyugtalanodásokat leküzdenie. Igyekeznie kellett arra is, hogy Görögországban politikai befolyásra tegyen szert, mert csak így tudott zsoldosokat és gyarmatosokat szerezni. Így viszont a Kassandrosszal való összeütkezésre támadt alkalom. 310-től kezdve újra és újra személyesen tevékenykedik az Egéi-tengeren és a szigeteken.

A 311-iki béke szabadságot hirdetett minden hellén számára, így elméletben minden hatalmasság újra kezdhette a hatalmi csoportok kialakítását. Antigonos Kis-Azsia hellén városait forma szerinti szövetségeseikként rendezte be, mint annak idején Sándor. Ő is állami istene lesz a polisoknak, és evangéliumnak először a 311-iki békét hozó jó hírt nevezik, amelyet városainak megküldött. Valódi szabadságról alig volt szó. Csak Herakleia tartotta magát a Pontos mellett a régi tirannusdinasztiával mint önálló politikai alakulat. Abból a kérdésből, hogy mit jelentsen a szabadság az európai görögök számára, új súrlódások származtak és a békének csakhamar végét szakították. Antigonos helyettese itt unokaöccse Ptolemaios volt, aki azt hitte, hogy

nagybátyja elárulta és ezért saját lábára igyekezett állni. Polyperchon is felmerült a feledésből. Magával hozta Pergamonból Nagy Sándornak egy állítólagos törvénytelen fiát, Heraklest. Az aitoliaiak Kassandros ellen akarták őt fegyverül használni. Dicsőségüknek csakhamar vége szakadt. Egyiptomi Ptolemaios, aki a zavarosban akart halászni, Kosban, tanácskozás közben meggyilkoltatta Ptolemaios. Polyperchon hamar feladta a versenyt és a fiatal Heraklest áldozatul dobta oda. Görögországban már csak Kassandros és Ptolemaios újonnan fel-támadt becsvágya maradt meg. Az egyiptomi uralkodó a letűnt fejedelemek örökségéből már megszerezte magának Korinthos és Sykion erősségeit. Úgy látszott, hogy Kassandros és Ptolemaios között háborúra kerül a sor. De megváltoztatta a dolgok folyását, hogy újraéledt az összes új uralkodó ellentéte Antigonossal. Ptolemaios az ő birodalmában is intrikált a hellének szabadságának jelszavával. A 311-iki békét pedig veszélyeztette Ptolemaios kísérlete, amellyel a kisázsiai görög városokban meg akarta vetni a lábát. Antigonosnak egy elhibázott lépése 307-ben újra összehívta ellenfeleinek régi szövetségét. Nagy Sándor említett nővéreinek egyike, Kleopatra, Sardesben élt. Antigonos megtudta, hogy házasságról tárgyal Ptolemaiosszal és meggyilkoltatta. Nem akarta, hogy még egy másik versenytársa is Kassandros helyzetéhez jusson, aki szintén sógorságba lépett a régi uralkodóházzal és mind erősebben vert gyökeret Makedoniában. Fellángolt a harc Antigonos és Ptolemaios között. Lysimachos, Kassandros és Seleukos is azonnal Ptolemaios mellé álltak.

Antigonos ismét európai hódításra fektette a súlyt. Fia, Demetrius, nagy haderővel partraszállt és 307 őszén sikerült a nagy rajtaütés: Athén elfoglalása. Hatásos propagandaeszköznek bizonyult itt Kassandros ellen a köztársaság kikiáltása. De ezt ellensúlyozta az, hogy mindinkább magától értetődővé vált az uralkodók istenné való nyilvánítása. Epeirosban Pyrrhosnak adta Antigonos a trónt. A győzelmek sorozata azután megakadt, mert Ptolemaios befolyására Rhodos fellázadt Antigonos ellen és délről közeledett Ptolemaios roppant hajóhada. Demetrius vele szemben Kyprosban foglalt szilárd állást. Itten semmisítette meg 306-ban, a világtörténelem legnagyobb csatáinak egyikében, Salamisnál Ptolemaios hajóhadát. Antigonos most megtette az utolsó lépést és felvette a királyi címet. De az Egyiptom elleni támadás, amellyel meg akarta koronázni a győzelmét, szárazon és vízen kudarcot vallott. A harc megint eldöntetlen volt. Ptolemaios, Lysimachos, Seleukos és Kassandros szintén fejükre tették most már forma szerint is a koronát.

Apjának megbízására 305—04-ben Demetrios megpróbálkozott Rhodos meghódításával. Ostroma híressé lett, azonban más eredménye nem volt, mint hogy a város semlegesnek nyilvánította magát; diplomáciai kapcsolatait Ptolemaiosszal, akit istenné emelt, nem szüntette meg. Az ostromot azért kellett abbahagyni, mert Kassandros és Polyperchon — most mint az ő hadvezére — Antigonos 307-iki hódításait kezdték fenyegetni. Demetrios egy páratlan hadjáratban 304 ősztől 303 ősziig tönkrevverte Kassandros hatalmi helyzetét Közép-Görögországban és a Peloponnesoson. Elfoglalta Ptolemaios erődítményeit is. Az aitoliaiakat magához láncolta és mindezeket az államokat egy új szövetségbe, a 337-iki szövetség felújításába foglalta össze. 303—02 telét Athénben töltötte, mint isten székelt a Parthenonban. 302-ben Makedoniát akarta megrohanni és Sándor birodalmának európai részét ezzel végleg meghódítani. Ez a veszély az összes szövetségest erejük legvégső megfeszítésére bírta. Lysimachos, aki épp akkor szabadult meg thrákiai gondjaitól, Ptolemaios és Seleukos megmozdultak. Lysimachos és Seleukos egyenesen Kis-Ázsia ellen fordultak. A támadóknak különösen kedvezett az itteni görögök hangulata, akikkel Antigonos szigorúan bánt és városi igazgatásuk visszaéléseit erősen korlátozta. Demetriosnak abba kellett hagynia Thesszáliában megkezdett győzelmes hadjáratát és sietnie apja segítségére. Kis-Ázsia északnyugati részét már Lysimachos kezében találta. Lysimachos még azzal is megszilárdította helyzetét, hogy feleségül vette Herakleia úrnőjét. Demetrios eleinte itt is győzött, a támadás megakadt. De 301-ben Seleukos vonult be. Seregének magvát az elefántok alkották, amelyeket Csandragupta bocsátott rendelkezésére. Sikerült neki, hogy egyesüljön Lysimachosszal és Kassandros testvérével, Pleistarchosszal. Ipsosnál Antigonos trónját és életét veszítette. Fia meg tudott tartani néhány parti várost, néhány erődítményt Phoinikiában, azonkívül Kyprost és a szigeteket. Antigonos nagy birodalmának azonban vége volt.

**AGATHOKLES SZICÍLIAI KIRÁLYSÁGA;
PILLANTÁS AZ ÚJ VILÁGHELYZETRE**

A görög nyugat ebben az időben tovább élte a maga külön történelmét. Abban állt ez, hogy a szárazföldi görögöket a lukaniaiak és bruttiumiak nyomták el, Szicília életét pedig a széthúzás és Karthágó intrikái irányították. Csak egyszer nyúlt át ide is a görög világhódítás gondolata. Tarentum áthívta Epeiros királyát, Alexandrost, Nagy Sándor nagybátyját. Ez nyugaton ugyanazt akarta elérni, aminek a példáját keleten látta. Epeiros maga túl gyöngye alap volt és a városállamok engesztelhetetlen széthúzása megbénította az eleinte egészen tekintélyes sikereket. Alexandros ugyanis Észak-Apuliaiáig és csaknem Campaniaiáig tudott előrehatolni. Bruttiumi és — sajnos — görög lázadók ellen a harmincas évek végén esett el. Guerillaháborúk az itáliaiak ellen és Szicíliában az egyes városok között, párt-harcok különösen Syrakusában: ezek a következő évek eseményei. Karthágó ezt örömmel látta, és csak akkor rémült meg, amikor ezekből a zavarokból 317—16-ban Syrakusaiban új tyrannos támadt: Agathokles. Ennek az előzőtt ellenfelei, meg a helyzetüket féltő államok mint Akragas, Gela és Messana, Karthágó felé tapogatództak. Karthágó mindnyájuknak védte a hátát és mikor már rosszul állt a dolguk, közvetítette a békét. Messana azonban a békét nem ratifikálta, Agathokles ezért elfoglalta a várost. Ezzel nyíltan kitört a háború Karthágó ellen. 311 nyarán Agathokles Eknomosnál súlyos vereséget szenvedett, 310-ben már Syrakusai előtt voltak a karthagóiak. Agathokles 310 augusztusában merész kalandra szánta el magát: áttörte a parti zárat és Afrikába dobta a seregét. A karthagóiak afrikai birodalma lazán volt összetákolva phoinikiai kisvárosokból, amelyekkel rosszul bántak, és líbiai törzsekből, amelyeknek még rosszabb volt a soruk. A görög támadásban széthullott az ország. 309-ben Karthágó előtt álltak a győztesek. Felmerült Afrika és a Nyugat görög uralmának gondolata. Karthágó szicíliai serege ugyanakkor kísérletet tett, hogy Syrakusát elfoglalja, és döntő vereséget szenvedett. Ptolemaios kyrenei helytartója, Ophelias 308-ban szintén megjelent Észak-Afrikában, hogy államot ácsoljon össze magának. Agathokles őt azonban félretette az útból és átvette seregét. De sikereinek tetőpontján a syrakusai tyrannus is túl volt már. A szemita szívósság nekilátott, hogy

visszahódítsa az Afrikában elfoglalt földet. Szicíliában pedig újból feltámadt a széthúzás. Amíg Agathokles ereje le volt kötve, Akragas kísérletet tett, hogy vezető hatalommá váljék. Szicília így nem küldött megerősítéseket a pénz fogytán volt. 306 végén kisíklott Agathokles kezéből guerilla-háborúban felmorzsolódott zsoldos-serege. Pusztá életét is nehezen tudta a lázadóktól megmenteni. Szicíliai ellenfelein ugyan hamar diadalmaskodott, Karthágó is le volt annyira gyöngülve, hogy hadisarcot fizetett. De a phoinikiaiakat egészen kiszorítani a szigetről, mint Dionysios idejében, nem sikerült. Szicília nyugati része a kezükön maradt. Egy nyugati görög állam létesítése azonban mégis csak sikerült. Agathokles 305-ben felvette a királyi címet. Politikai vonatkozásai különösen Ptolemaiosszal voltak. A következő években a szárazföld felé irányította erejét. Itt Tarentum ismét felfogadott egy spártai herceget zsoldos-vezérnek, hogy megvédje magát a lukánaiak ellen. Ezek mögött most már ott állott Róma, vagyis az egyesült Közép-Itália. Agathokles Thurioiig alávetette magának a városokat, erőszakkal, csellel, vagy erős oltalmával.

Érdeemes megállani és egészen röviden egységben tekinteni azt az emberöltőt, amely Sándor ázsiai partraszállása és az ipsosi nap között növekedett fel. A világ teljesen megváltozott: Kabulig, Taskentig, Assuanig települnek és parancsolnak görög emberek. Az erős lelkek nem pusztán a kultúra megtermékenyítői többé, hanem birodalmakat szereznek maguknak. A görög ember világrészekben kezd gondolkodni. Nagy görög birodalom Ázsiában, Afrikában, az egész Nyugaton: ez a gondolat kezd formát kapni, vagy legalább is ábrándokban jelenik meg. A kor emberei úgy érezték, hogy korlátlan lehetőségek korszaka érkezett el. Tyche, a Szerencse-istennő kormányozta a világot: aki ma zsoldos volt, holnap félmillió négyzetkilométeren parancsolhatott, holnapután ismét feledésbe merülhetett. A technika, különösen a hadi technika, hallatlan vívmányokat hozott létre. Felléptek az elefántok — mi úgy mondhatnók, tankok. A hajók űrtartalma naponta növekedett. Egy 330-ból való hadihajó 310 körül már teljesen elavult, öt- és tízszeres térfogatú versenytársak álltak már mellette. A tüzérség eszközei hasonlóképpen növekedtek. Először fordul elő, hogy állásokat hajítógépek ütegeivel megrohamozhat óvá lónek. Mikor Demetrios, a „városhódító“ Kassandros birodalmát rombolta szét, nehéz tüzérsége csaknem naponta döntött le egy-egy új erődöt. Milliós értékek folytak át az új urak kezéin, akkorák, amilyeneket a klasszikus kor egy görög állama sem tudott volna elképzelni.

Antigonos hadiköltségvetése harmincöttször volt nagyobb a Demostenes korabeli Athén egész költségvetésénél. Az aranypénz mind általánosabb lesz. Itt találkozunk az első mai értelemben vett állami kölcsönökkel. A zavarok között a gazdaság hatalmas lendülettel fejlődik. És a fegyvercsörgés között megindul az áramlás Európából Ázsiába, Egyiptomba, Szíriába és Kis-Azsia, Mezopotámia távolabbi vidékeire. Még Irán egy része is megtelik görög emberekkel és görög városokkal. Sándor maga tucatszám alapított ilyeneket, az első Seleukos, ha lehet, még felül is múlta őt.

A korszak monarchikus. A város-köztársaságok kiválasztják maguknak az urat, akinek szolgálni akarnak. Csak nagyon kevesen tudnak közülük politikai tényezőként önállóan megmaradni; ilyen például Rhodos. A hadsereg-gyűlések a Sándor halála után történt utolsó kísérlet óta elnémultak. Az új isten-királyok szent helyei emelkednek mindenütt. Megfontolt házasságok kötik össze az új uralkodóházakat, egy hercegnő sorsa több történelmet teremt, mint az államférfiak minden szóbeszéde a polisokban. Semmi sem jellemzőbb annál, hogy Agathokles, akinek birodalma pedig csak egyetlen polisból állt, koronát hordhatott és szabadon mozoghatott: senki sem osont utána „törrel köpenyében“ mint az még a Dionysiosok alatt minden valódi hellén legszentebb kötelessége lett volna. A nemzet életereje sziporkázott a gazdaságban, technikában, művészetben és kutatásban. A bankok növekedtek, a földművelés meghódította a sivatagot, a hajók mind gyorsabban szeltek át a tengereket. Földrajzkutatók utaztak a királyok megbízásában Belső-Ázsiába és Belső-Afrikába. Történészek kiadták a városok levéltárainak okiratait. Görög ezredek lépte alatt dongott a föld a Szaharától India kapujáig. És mindez a diadochos-háborúk önmarcangolásának ellenére tudott idáig fejlődni. Nem elmélkedtek többé a legjobb államról. Aki egész országokat kormányozhat úgy, hogy új arculatot adhat nekik, annak nem kell filozofálnia. Még a város-köztársaságokban is megváltozott a királyok felügyelete alatt a politika levegője. Az etetőjászol és a korrupció eltűntek, az igazságszolgáltatás megtisztult, a hivatalnokok tekintélye növekedett. Voltak még imádói a szabadságnak, amilyenben az ősöknek volt részük, de a tisztességes emberek csak úgy tekinthettek vissza arra, amit a felbomlás korában megéltek, mint valami rossz álmra.

A DIADOCHOS-BIRODÁLMÁK TELJES KIALAKULÁSA

Még egy negyed évszázadra volt szükség az ipsosi csata után, amíg a hellenisztikus államrendszer szilárd kialakulásáig jutott. A győztesek úgy osztották fel a zsákmányt, hogy Lysimachos a nyugati Kis-Azsiát kapta, déli szélét pedig Kassandros testvére, Pleistarchos. Kappadokiáig — Kappadokiában magában is — Seleukos parancsolt. Dél-Szíria a parton Gabaláig és a belföldön Emesáig Ptolemaiosnak maradt, de ezt Seleukos csak ideiglenes megoldásnak tartotta. Demetriosnak mindenütt megvoltak a támaszpontjai. Európában Athén felmondta neki ugyan a hűbérességet, de Kassandroshoz sem csatlakozott. Az európai szárazföldön lévő összes többi birtoka, Korinthost kivéve, Kassandroshoz jutott. Epeirost is alá tudta magának Kassandros bizonyos mértékben vetni. Kerkyrában a szicíliai Agathokles vetette meg a lábát. Hogy Demetrios megmaradt mesterséges állama fenn tudott állni, azt csak a győzők közötti feszültségnek köszönhetette. Seleukos ugyanis azt hitte, hogy joga van fél Szíriára és Kis-Ázsia nagy részére. Ezért örült annak, hogy Demetrios, Európában hagyva sógorát Pyrrhost, az elűzött epeirosi királyt, Lysimachos partvidékeit háborgatta és egy hirtelen nagy csapással eltávolította Pleistarchost. A szíriai parton tartott tanácskozáson nyilvánvalóvá vált a közeledés Demetrios és Seleukos között. Az utóbbi feleségül vette Demetrios leányát, Ptolemaios leányai viszont Lysimachoshoz és Kassandros egyik fiához mentek nőül. Seleukos és Ptolemaios viszályát még egyszer elodázták és Demetrios is bevették a szerződésbe. Ő Ptolemaiosnak egy első házasságából való leányát vette feleségül, sógorát Pyrrhost pedig kezesként Alexandriában hagyta. A keleti királyok szándéka nyilván az volt, hogy Demetrios becsvágyát Lysimachos és Kassandros felé fordítsák, vagy még inkább az utóbbi fiai ellen. És valóban, támadásai ezentúl ezek ellen fordultak.

Kassandros 297 májusában meghalt, legidősebb fia, Philippos négy hónapra rá követte. Azután fiatalabb fiai, Antipatros és Alexandros uralkodtak. Kettejük között csakhamar kitört a villongás. Antipatros meggyilkolta anyját, Thessalonikét, Nagy Sándor nővérét, aki összekötő kapocs volt a régi és az új dinasztia között. Kassandros uralkodásának vége felé Athénben is forradalom tört ki. Lachares megtette magát a város urának. Kifelé megszilárdította helyzetét az,

hogy újból Kassandroshoz közeledett. Belső uralkodása erőszakos volt, Athén alkotmányát is sokban megváltoztatta. Demetrios 297—96 telén azzal az ürüggyel, hogy a görögöket a zsarnokoktól és csatlósaiktól megszabadítja, visszaindult az anyaországba. Kassandros utódjaitól elragadta a Peloponnesos nagy részét és 265 márciusában hosszú ostrom után bevette Athént. A makedoniai családi háborúság nagyobb vállalkozásra is adott alkalmat. Az ellenséges testvérek egyike, Antipatros, Lysimachoshoz menekült. A másik, Alexandros az időközben Epeirosban ismét trónra jutott Pyrrhost hívta be. Segítségét határterületek átengedésével biztosította magának, de ezzel a makedónok büszkeségét vérig sértette. 294 tavaszán Demetrios abbahagyta Spárta ellen vezetett hadjáratát, északnak vetette magát, egy tanácskozáson meggyilkolta Alexandrost és elismertette magát Makedonia királyának.

De általános helyzete időközben nagyon hátrányossá változott. Az új rendszer államainak nyugalomra volt szükségük belső kiépülésükhöz, ő pedig örökösen nyugtalanságot szított. Amíg Hellasban győzelmeit aratta, Ptolemaios Kyprosbán, Lysimachos Kis-Azsiában elfoglalta területeit. Pyrrhos sem mint barátja, hanem mint ellensége érkezett vissza Ptolemaiosztól. Az még megjárta, hogy magában Görögországban tovább terjeszkedett és leverte Boiotiát és mindent, ami még ellenállott neki. De nem tudott lemondani arról a tervéről, hogy helyreállítsa apjának hatalmas birodalmát. Mihelyt Lysimachost a Dunától délre egy geta támadás kötötte le, — egyszer a vadak fogságába is eseti — Demetrios azonnal megkísérelte, hogy hatalmába kerítse Thrákiát. Azután feleségül vette Lanasszát, Agathokles leányát, aki elvált első férjétől, Pyrrhostól. Közben Kerkyrában oldalba támadta Pyrrhost. Pyrrhos azzal felelt, hogy megtámadta Makedoniát. A békekötés a papíron maradt, és mikor Demetrios nekilátott egy nagy hajóhad felszerelésének, az összes többi uralkodó veszélyben érezte magát és szövetségre lépett. 288 tavaszán Lysimachos és Pyrrhos támadása győzedelmeskedett. Kítűnt, hogy örökös háborúi és pompája a makedónokat is elidegenítették Demetriostól. Athén és a legtöbb hozzátartozó város elhagyták. Demetrios mostan fiát, Antigonost hátrahagyta a kevés még megmaradt európai birtokán és 287-ben egy kalandos hadjáratral megkísérelte Lysimachos ázsiai birodalmát kiemelni sarkaiból. Katonai lángesze többet ért el, mint amennyit gondolni lehetett volna, de a túlerő túlságosan nagy volt. Keletre szorították és 286 tavaszán megadta magát Seleukosnak. Három évvel később meghalt a szíriai birtokon, amelyet átengedtek

neki. Makedonián Pyrrhos és Lysimachos osztozkodtak. A görög városok is náluk kerestek támaszt. Antigonos csak Korinthosban és még néhány erősségekben tudta magát tartani.

De a nyugalom még mindig nem állott be. Makedoniának, a birodalom régi magvának felosztása mégis csak túl nagy szörnyűség volt. Körülbelül 284-ben az epeirosi Pyrrhosnak tágítania kellett. Lysimachos maradt az ura az egész zárt európai és ázsiai görög nyelvterületnek — Epeiros és Aitolia kivételével. Aitolia 322 óta szabad volt és Demetrios támadásait is el tudta hárítani. Lysimachos és a fia Ptolemaios-hercegnőket vettek feleségül. Így a szoros családi kapcsolatok Ptolemaiosszal biztonságot adtak, hogy Alexandriában megbékülnek a Lysimachosnak váratlanul kijutott hatalmi helyzettel. De Seleukos nem tudott és nem akart azzal megbarátkozni, hogy hatalmas ázsiai gyarmatosítási tervei elől elzárják a földet, ahonnan gyarmatosokat lehetett toborozni.

Egyiptomban I. Ptolemaios második házasságából származó fiát társuralkodóvá tette meg 285-ben. ő lett II. Ptolemaios, a későbbi Philadelphos. Mikor I. Ptolemaios 283-ban meghalt, első házasságából származó egyik fiának, Ptolemaios Keraunosnak Lysimachoshoz és nemsokára Seleukoshoz kellett menekülnie. A menekült herceg híveinek ülközése hosszú időre megbénította a politikát Alexandriában. Lysimachos családjában is csúnya háborúság támadt, és Keraunos még csak tovább szította és mérgezte az uralkodóház tagjai közt az amúgyis állandóan forrongó viszályt. Lysimachos fiát, Agathoklest kivégezték, özvegye szintén Seleukoshoz menekült. Seleukos mostan, 282 végén érettnek látta a helyzetet arra, hogy egyesítse Nagy Sándor birodalmát és megtámadta Lysimachost 281 őszén. Hermos mellett, a Kuropedionon, Lysimachos országát és életét veszítette, de a birodalom egyesítésére mégsem került sor. Keraunos, aki azt képzelte, hogy Seleukos az ő számára akarja elfoglalni Európát, elégedetlenkedett és 280 elején meggyilkolta jőtevőjét.

Ezzel üres tér keletkezett. Minden centrifugális erő ideje elérkezettnek látszott. Bithynia, Byzantion, Herakleia szövetségre léptek. Philetairos, Lysimachos utolsó helytartója Pergamonban gyakorlatilag önállóvá tette magát. Mithridates, egy perzsa nagyúr Kis-Azsia északkeletén, amelyet Sándor hódítása nem érintett, megalapította Pontos királyságot Keraunos Makedonia trónjára ült. Seleukos fia, Antiochos Kis-Ázsiába sietett, hogy atyjának hódításait biztosítsa a maga számára. Antigonos, Demetrios fia új nekiindulással próbálkozott, de Keraunos leverte. Ez még jobban megingatta helyzetének megmaradt

nyomait Hellasban. Még a kis Spárta is újból elkezdte a nagy politikát. Hogy a zavar még teljesebb legyen, Antigonos Ázsiában próbált szerencsét és így Antiochossal került ellentétbe. Mintha elkezdődött volna a mindenki háborúja mindenki ellen. A józan belátás első jele Antigonos és Antiochos békéje volt. Elismerték egymást Európa és Ázsia urának és megvetették alapját az Antigonos- és a Seleukos-ház tartós barátságának. Egyúttal szövetség volt ez Keraunos ellen.

De ezalatt idegen tényező lépett közbe. A kelta népvándorlás elárasztotta a Balkánt és megtámadta Makedoniát. Keraunos 279 elején elesett a kelták ellen. Kassandros családjából való hercegek, helyi hatalmasságok, kalandorok kísérelték meg, hogy megszervezzék az ellenállást. De az összes kísérlet gyámoltalan és tiszavirág-életű volt. A barbárok 279 végén Közép-Görögországig hatoltak előre pusztításukkal. Itt léptek szembe velük a veszélyben egyesült görögök. Az aitoliaiak vették át a vezetést. Antigonos és Antiochos csapatai, athéni és egyéb haderők álltak ki: Delphoinál megtörték a kelta áradatot. Új kelta rajok érkeztek, betörték Kis-Ázsiába és Antiochos birodalmát marcangolták — de Európában a borzalmakból új rend támadt. Antigonos fölvette a harcot a barbárokkal és amikor 275-ben Lysimacheiánál megsemmisítette őket, nem volt több ellenállás. Akadálytalanul ült a makedón trónra. Az aitoliaiak szabadságába belenyugodott. Azzal sem törődött, hogy a Peloponnesos északi részén Achaia független maradt. Spárta önállóságát is elismerte. Különben a görög államok a védelme alá helyezték magukat. A 3. század politikai térképe megtalálta végleges alakját.

Harmadik könyv

Róma

ELSŐ RÉSZ

RÓMA BELÉP A TÖRTÉNELEMBE

ELSŐ FEJEZET

ITÁLIA

RÓMA története egyetemes mintakép gyanánt áll előttünk.

Ezért fordul feléje ma is, mint mindig, különös érdeklődés. A római történelem most és mindenkorra az „egyetlen igazi történelem, amely jelentékeny és nagy; szigorú fejlődéssel teljes“. Ehhez járul minden művelt európai embernél annak a tudata is, hogy Rómát saját nyugati műveltségünk alapvetésében az egyik leglényegesebb rész illeti meg.

Ez nemcsak abban a viszonylag egyszerű értelemben igaz, hogy a római birodalom térbeli kiterjedése döntő fontossággal hatott a román és a germán népek történeti kialakulására. Hanem igaz ez főleg abban az értelemben, hogy Rómában játszódik le első ízben a görögségnek az a teremtő átvétele, amely ettől fogva minden művelt európai nemzetnek, éppen mint művelt nemzetnek, belső alkotává lesz. Rómában válj: a görögség először az emberi műveltséggé általában: időtlen és nemzetek fölött álló mintává. Csak ez tette lehetővé, hogy sajátos római műveltség egyáltalán kifejlődjék. Régebben azt hitték, hogy a görög műveltség meglevő kezdeteket csírájukban fojtott el. Ennek az ellenkezője az igaz: ő szabadította fel Róma és Itália nemzeti erőit és ébresztette fel a minta utánzásának, sőt a vele való versengésnek a vágyát, az egyéni alakításra való kedvet és a benne lelt örömet. Görögség és rómaiság: két ellentétes pólus, amelyek felől Róma sajátos nemzeti nagysága felé vezet az út. Átvételnek és életrehívott saját alkotnak egyformán van része ebben a nagyságban. És ugyanez a két pontból sugárzó, közös eredményben találkozó ellentétesség vonul végig ettől kezdve, ha változó erősséggel is, a nyugati nemzetek történetén.

Ez a megismerés teszi egyáltalán lehetővé Róma igazán „történelmi“ szemléletét. „Történelem“ ép abban különbözik a pusztá történetestől, hogy nemcsak egyszerően elénk állítja az időbeli egymásutánban végbement folyamatot, hanem értékelésre, perspektívába való beállításra törekszik. Erre ad alkalmat és lehetőséget a görögséghez való állandó vonatkozás és állásfoglalás. És ez szabja meg egyúttal Itáliában a prehisztória és történelem között is a határokat. Római történelem, amely ezt a nevet a szó szoros értelmében megérdemli, csak abban a pillanatban kezdődik, midőn Róma a görögséggel érintkezésbe lép. Ezzel minden előbbi eseményt a tulajdonképpeni történelem területéről kizártunk és a történelemelőtti időbe utaltunk.

Ezt a megkülönböztetést történelmi és történelemelőtti kor között még egy okból hangsúlyoznunk kell. Korunk hajlandósága, amely inkább a keletkezés, mint a létezés, inkább a kibontakozás, mint a megérett és kialakult felé fordul, hatalmasan előmozdította az érdeklődést Itália őstörténete iránt. Már úgy áll a dolog, hogy a terramare-kultúrában a későbbi Róma vonásait vélik fölismerni és a történet-tudós is szükségét érzi, hogy a különféle, bevándorlásra és eredetre vonatkozó feltevésekben állást foglaljon.

Erre a következőkben nem kerül sor. Aki a neolit-kori őslakosság, az etruszkok vagy az umberek eredete, az itáliai nyelvek közös történelemelőtti alaprétege iránt érdeklődik, máshol keressen választ. Itália történetelőtti helyzetének legfontosabb körvonalait őskortudományi bevezetésünk nyújtja. Ha majd alkalomadtán látszólag állást is foglalunk ilyen kérdésekben, az csak azért lesz, hogy valamely eddig az őskorban utalt fejlődési folyamatot a történelem világosságába állítsunk, vagy hátteret nyerjünk a történelemhez. Mert erre és csakis erre iránul itt egész figyelmünk.

Kévs országoknak adatott olyan földrajzi egység, mint Itáliának. Határainak éles körvonalaiából önkénytelenül arra következtetne az ember, hogy az ország egésze is osztatlan egységet alkot. Ezzel azonban felületes képet nyernénk belsejének alakulatáról. Éppen ebben a nagy ellentétek földje Itália.

Szigorúan véve ugyanúgy kiveszi részét a szubtropikus zónából, mint az örökös hó birodalmából; de már ezeken a határokon belül a legszűkebb területen is mélyreható különbségek kerülnek szembe egymással. Csatornák és folyam-ágak szelik át, nedvességtől duzzad, a termékenység zöldjében pompázik és finom párával telten a távoli tenger végtelen ködébe olvad belé Venetia síksága. Valóban egész

világ választja el Apulia mészkő-síkjától: ez vízben szükölködő, poros, és a könnyörtelen Nap terhe alatt nyög. Szicília szigetének tájképe pedig már félig afrikai. De Felső-Itáliához tartozik a liguriai tenger-öböl vidéke is: kiaszott sziklás part, a magasban várak és városok, gyér, csaknem tropikus növényzet; mindez tele túlradó fénnel, amelyben a legtávolabbi körvonalak is kirajzolódnak és a tenger a legcsillogóbb kékjével tündököl.

Ezek az ellentétek nem szorítkoznak egyetlen területre. Itália éghajlata olyan szélsőséges, hogy a terebinthusz, amely délen az örökzöld fák közé tartozik, a legészakibb végeken télen lehullatja a lombját. Az olajfa, amellyel az Alpések felől érkező utas csak elvétve találkozik, Bolognától és Firenzétől fogva mindig jobban növekvő gyakoriságával adja meg a táj jellegét; és ha tovább haladunk, a trópusi eredetű agrumenek járulnak hozzá: a narancs és citromfa. Ami végül a talaj alakulását illeti: a közepén végigvonuló hegylánc elválasztja a félsziget keleti és nyugati részét egymástól, ezeket meg a Pó alföldjétől; az utóbbi mint Itália dereka nemcsak éghajlatában, hanem térbeli alakulatában is különálló terület.

És ami a földre áll, áll a lakosokra is. Meglepően nagy azoknak a népeknek a száma, amelyek az idők folyamán Itália földjén megtelepedtek. Nemcsak eredetükben és jellegükben voltak ezek különbözőek, hanem elterjedésük méreteiben is. De nyomot valamilyen formában mégis hagytak mindnyájan. Görögök és phoinikiaiak, kelták és etruszkok, germánok, arabok és bizantinusok, a szomszédos országok román népei — valamennyi részt követelhet magának Itália történetéből és népiségéből.

A népek rétegződésének sokfélesége a földrajzi különbségekkel együtt magyarázza azt, hogy mindenkor egy kifejezett és erősen céltudatos politikai akaratra volt szükség a félsziget valamennyi törzsének és vidékének egyesítéséhez. A történelem folyamán mindössze kétszer volt ilyen törekvésnek sikere; viszont oly hatalmas egyéniségeknek is, mint hohenstaufi II. Frigyes, hiábavaló küzdelemben kellett itt felőrlődniük.

És mégis távol volt a politikai egység mindegyik létrejötte attól, hogy erőszakolt és a természeti adottságokkal szembehelyezkedő folyamat legyen. Ellenkezőleg, mindig úgy érezték, hogy megkoronázása, beteljesülése annak a törekvésnek, amely a föld természetében és történetében lelki nyitját. Értelmetlen volna az ilyen érzés, ha minden különbözőség és ellentét mögött nem állna ott Itália földjén az egység valósága.

A politikai egybefoglalástól a földrajzi és népi tényezőkig ez az egység mintegy koncentrikus körök rendszerét futja át. Államnak, műveltségnek, természetnek nevezhetjük ezeket a köröket. Az elsőben, az államban, amely a legbelső e körök közül, a legszembevetőbb módon nyilvánul meg az egység. De ez nem volna lehetséges, és mindenekelőtt az egység nem lenne természet- és törvényszerűnek érezhető, ha nem volna a többi körben is már eleve valamilyen formában megalapozva.

A nemzet politikai egyesülését Itáliában eddig még mindig a szétválaszthatatlan szellemi összetartozás tudata előzte meg. Így a műveltség mindig mintegy az államra utal, de egyszersmind a természetre is, a koncentrikus körök legkülsőbbjére. Mert minden művelődés és szellemi alkotás itt csak annak a megragadását és továbbképzését jelenti, ami a természet birodalmában már előre kirajzolódott. Más szavakkal: Itália államának és műveltségének egysége csak azt az ősi egységet domborítja ki, amely — a terület belsejének minden változatossága ellenére — földrajzi határainak éles körvonalozottságában már eleve adva van. Ezzel visszaérkeztünk ahhoz a megfigyelésünkhöz, amelyből kiindultunk és most már helyes megvilágításba helyezhetjük. Valóban, a tenger, amely felé a félsziget három oldalán feltárul, el is zárja egyúttal. Hiszen ez a partszegély kemény, zárt vonalban húzódik és csak ritkán nyílik meg öblök alakjában, vagy előtte elterülő szigetek felé. Észak felé pedig az Alpések természetes fala szab nem könnyen áthágható határt.

Mindezekben úgy tárul elénk Itália története — amennyire természetes tényezők határozzák meg — mint két nagy elv küzdelme. Ezek felváltva akarják egymást visszaszorítani és legyőzni. Egyik oldalon mélyreható földrajzi és népi elkülönülés, a másikon törekvés az egység felé. A félszigetnek természet-elzárta határaitól indul ki ez a törekvés és folytatódik kultúrában és államban. Itália határai között először a műveltség életköre törekszik előre egysége felé, azután ez politikai formában is kifejeződést teremt magának.

Egy nagyon elterjedt felfogással szemben hangsúlyoznunk kell, hogy a legkülönbözőbb néptörzsek tarka sokfélesége, keveredése és egymásra való rétegződése nem hanyatlási korszak eredménye, amely az országot idegen nemzetek beavatkozásának szolgáltatta volna ki. Ellenkezőleg, amikor a történelem fénye először kezdett Itáliára vetődni, ezek a különbözőségek már szembeötlőek voltak. A Kr. e. első évezred első felében már olyan a népesség tagozódása, hogy annál gazdagabbat és változatosabbat gondolni is alig lehetne.

Ott vannak elsősorban az indogermánok, Itália történetének legelőkelőbb *hordozói*. Ezeknek a zömét azok a népek teszik, amelyeket szűkebb értelemben itáliaiaknak szoktunk nevezni. A történeti korban nyelvi szempontból két csoportra oszthatók: a latin-faliszkus és az umber-szabellus csoportra. Míg az elsőnek kezdetben csak szűkre mért hely jutott, a másik csoport hatalmas darab földön helyezkedett el. Latium-nak északi részével és a Tiberis jobb partjának a Soracte lábánál elhúzódó kis csücskével már meg is vontuk a latin-faliszkus népek területének határait; az umber-szabellusok földje az Appenninek északi lejtőjétől és Picenumtól le egészen Itália legdélibb vidékéig — olykor a félsziget egész szélességét magában foglalva — húzódtott végig.

Ennek megfelelően csoportosulnak e népek nyelvjárásai. A történelem kezdetén az umber dialektus a Tiberistől keletre egy keskeny sávra szorítkozott, Ameriától fel Perugiáig; ehhez járult még Iguvium és az Appenninek hegygerincének egy darabja. Kelet felé a picenumi nyelvjárás csatlakozott hozzá (ennek idetartozását csak nemrégiben ismerték föl), délen pedig a szabellus középső dialektusok hosszú sorozata. De mindannyiuk között a szamnizok (samnites) népe tudott legtávolabbra elterjeszkedni. Egymásután övék lett a Maiellától délre fekvő hegység a keleti partig, nyugaton Campania, délen Lucania és Bruttium. A 4. században nincs párjuk birtokban és elterjedésben.

A szamnizok maguk megőrizték az emlékezetét annak, hogy aránylag későn jutottak hatalmas területük birtokába. Úgy tudták, hogy északról, a szabin földről jöttek és lökészerűen haladtak előre. Előttük ugyanis más, de szintén itáliai jellegű népek laktak a félsziget déli részeit az oinotrusok és oszkusok, az auszonok és italuszok. Ezek az utóbbiak, akik Bruttium legdélibb részén laktak, adtak aztán nevet az egész országnak.

MÁSODIK FEJEZET
AZ „ŐSITÁLIAI“ TÖRZS ÉS NYELV KÉRDÉSE

Népek és nyelvjárások messze szétágazó elforgácsolódása ellenére mégis szokássá vált őket egybetartozó egésznek tekinteni. Egészen napjainkig szilárd tétele volt a nyelvtudománynak, hogy a latin-faliszkus és umber-szabellus csoport egy eredeti egységből szakadt ki. Már külön és egymásután vándoroltak be a félszigetre. De — úgy hitték — közös alapjukat egy zárt „ősitáliei“ törzs tette ki, amelynek lakóhelyét az Alpeseiktől északra lévőnek gondolták. És amint ez az ősnép később latin-faliszkus és umber-szabellus ágra, úgy oszlottak ezek tovább egyes törzsekre. A kisebb egységek kiszakadásának és önállóságának folyamata fa növekedéséhez volna hasonló, amely egyetlen gyökérből sarjadva, mindig finomabban elágazó gallyakat hajt.

De ez a „családfa“-elmélet, amennyire vitathatatlan volt egykor, annyira kétségessé és kérdésessé vált ma. Már általános meggondolások alapján is. A nyelv keletkezésének, fejlődésének sokféle feltételtől függő bonyolódottsága túlságosan merev és egyszerű képbe volt itt beleszorítva. Sikerült az egészet egyetlen folyamatra redukálni: leválás és mindig újabb leválás útján kellett különálló nyelvi egységeknek keletkezniük. Ezek pedig — alig hogy előtűntek — önálló, szomszédságuktól jórészt elszigetelt fejlődésbe kezdtek. Tehát kerti növények módjára, mesterségesen megteremtett ideális feltételek között nőttek volna fel. Mindenki, aki egyszer átgondolta a törzsek vándorlása alapján a görög dialektusok fejlődéstörténetét vagy a román nyelvjárások rétegződését, az egyébbel is kell hogy számoljon. A kölcsönös hatás, összeolvadás, rétegek egymás fölé való helyezkedése, az újabb fejlődés takarója alatt régibb formák továbbélése mind lehetséges tényezője a nyelv alakulásnak.

De ugyanilyen elégtelen az ősitáliei „családfa“-elmélet más szempontból is. Pusztán módszertani követelmény alapján a két itáliei nyelvjárás-csoport közötti megegyezéseket egy feltételezett őskorba helyezik, a különbségeket ellenben egy későbbi fejlődési stádiumba. Ezzel azonban csak megkerültünk, de nem győztünk le egy kétségtelenül fennálló nehézséget. Egy ősitáliei nép és egy későbbi közös-itáliei nyelvkincs megkülönböztetése ez a nehézség. Más nyelvek tisztázott, áttekinthető történeti fejlődésével való összehasonlítás egyálta-

Ián nem teszi ajánlatossá az itt alkalmazott föltevést, amely szerint az „ősitaliai“ nyelvegység állana a fejlődés kezdetén. Mert kezdetben nem egységet, hanem dialektusokat találunk mindenütt. El kell érkeznie az időnek, meg kell ériök a körülményeknek ahhoz, hogy valamely több néptörzset és nagyobb területeket egybefoglaló nyelv kialakulhasson. *Ilyen nyelv határozott* történelmi elkészültség eredménye, tudatos alkotás, nem pedig ajándék, amely a népeknek már kezdetben, mintegy megszolgáltatlanul az ölükbe hullott volna.

Ezek általános jellegű ellenvetések az eddig uralkodó elmélettel szemben. De segítségünkre jönnek vele szemben az itáliai dialektuscsoportok szókincsére vonatkozó megfigyelések is. És itt az a jellemző, hogy éppen a legfontosabb, döntő jelentőségű fogalmak vannak a két csoportban különböző névvel jelölve. És pedig olyan szavakkal, amelyek nem csupán az illető csoporton belül fordulnak elő, hanem azonkívül még egy vagy több más indogermán nyelvben is megtalálhatók. Úgy áll a dolog, hogy pl. a tűz latin megjelölése (*ignis*) a litván, szláv, ó-ind névvel, umber-szabellus elnevezése, (*pur*), ellenben a görög, örmény és a keletturkesztáni szövegekben fölfedezett indogermán nyelvvel, a tochárral közös. Ugyanez áll a „férfi“ „nép“ „víz“ „fal“ „isten“ és más fogalmakra vonatkozóan is. Joggal magyarázhatjuk ezt a tényt arra, hogy mind a nyelvi megjelölés különbözősége, — olyan fogalmak esetében, amelyek egy nép életére és gondolatvilágára vonatkozóan alapvető jelentőségűek — mind e különbségek ősrégi volta eredeti, mélyreható ellentétre utal az itáliai nyelvjárások két csoportja között.

Nem térhetünk itt ki más körülményekre, amelyek ugyanebbe az irányba utalnának, mint pl. azok a messzeható nyelvi vonatkozások, amelyekkel mind a latin-faliszkus, mind az umber-szabellus nyelvjárások szilárdan csatlakoznak a kelta nyelvek egy-egy külön csoportjához. Elég az hozzá, hogy ma már mindinkább arra a nézetre hajunk, hogy az itáliai nyelvjárás-csoportoknál nem eredeti egységről, hanem egymástól elkülönült, önálló népekről van szó. Egymástól függetlenül váltak ki ezek az indogermán kötelékből és különböző időben jutottak Itáliába. Csak itt indult meg a lassú közeledés, amely kb. a történelmi idő kezdetétől fogva vezetett mind erősebb és áthatóbb érintkezésre.

Mindezt azért tárgyaltuk ilyen tüzetesen, mert elvi jelentőségűnek látjuk. Hiszen benne tükröződik már nagyrészt Itália történelmi végzete: a széttagoltság és egység folytonos ellentéte. Először — mint

mindenütt Itália földjén — a nyelvjárások terén is a legélesebb különbözőségek állanak egymással szemben. Másrészről a kölcsönös át megáthatás és az ebből fakadt viszonylagos egység csak fejlődés eredménye, amely lépésről-lépésre halad történelmi hivatása felé és annál jelentősebb és nagyobb horderejű az a megfigyelés, hogy a fokozatos egységesülés e folyamata nem korlátozódott az eddig tárgyalt nyelvjárásokra.

A szűkebb értelemben „itáliaiának” nevezett népek mellett az illírek játszanak jelentős szerepet a félsziget indogermán népei között. Csak a legújabb kutatás jutott némileg közelebb szerepük megértéséhez. Ez a nép Itália számos pontján, de különösképp a keleti parton telepedett le. Összefüggő egységekben azonban csak két helyen vert gyökeret. Dél felé, Otranto vidékén és Apuliában az iapyxok és messapiusok, északkeleten a venetusok telepedtek le — a máig róluk elnevezett vidéken. A két csoport nyelvileg nagyon elüt egymástól, de az illír törzshöz való hozzátartozásuk ma már kétségtelen.

Mármost nagyon figyelemreméltó, hogy bizonyos hangváltozások, amelyek a két „itáliai” nyelvjárás-csoportban közösek és ezért „ős-itáliai” jelenségszámba mentek eddig, ezeknél az illír népeknél is előfordulnak. Így az *eu* diftongus *ou*-vá változásával nemcsak a latin-faliszkus és umber-szabellus csoportban találkozunk, hanem a venetusoknál és messapiusoknál is. Es egy másik hangváltozásnak, amelyet szintén az „itáliaiakra” nézve tartottak jellemzőnek: annak, hogy zöngés aspiratából (dh, gh stb.) zöngétlen fűvóhang (pl. az angol zöngétlen th-nak megfelelő hang) lesz, legalább részleges megfelelőjét találjuk a venetusoknál.

Az a tény, hogy az összes illírek közül csak az Itáliában lakóknak volt részük a hangváltozásnak ebben a két formájában, csak úgy érthető meg, hogy mindkettő ott ment végbe, ahol a szóbanforgó nyelvek mind egymás mellett éltek: az Appennini félszigeten. De ezzel egyszermind az is eldőlt, hogy egyik esetben sem „ősitáliai” hanem csakis közös-itáliai hangváltozásról lehet szó, és ez legkorábban a történelmi idő kezdetén következhetett be. A datálást — az *eu*: *ou* változásra vonatkozóan — szerencsésen erősíti meg a *Polouces* név; ebben a formában vették ugyanis át a 6. sz. vége felé a latinok a görög *Polydeukes*-t.

Az azonban az „ősitáliai” elmélet megdöntésénél sokkal fontosabb az a megállapítás, hogy egy hangtani fejlődés a tulajdonképpen „itáliaiak” köréből kilépve a félsziget többi indogermánjaira is kiterjeszkedett. Az *eu* : *ou* hangváltozás az északkeleti végektől le egészen

Apuliáig végbement, tehát végighúzódik Itália egész hosszában és csak a határainál áll meg.

De a zöngés aspirátának zöngétlen fűvóhanggal való pótlása sem korlátozódik csupán az „itáliaiakra“, vagy órájuk és a venetusokra. Ellenkezőleg, ezt is az egész félszigeten végig, sőt még tovább dél felé is lehet követni. Mert a szikulusoknál, akik egykor a róluk elnevezett sziget keleti felét, valamint Bruttium egy részét lakták, hasonló jelenség mutatkozik. Itt a görög gyarmatosok szókincséből két kölcsönzó érdemel figyelmet. Az Aetna (Aitné), valamint egy ezüstpénz (litra) görög nevében a várható -dh- helyett -t- hanggal találkozunk. Ez a hangkakat arra vall, hogy a görögök e szavakban a közös-itáliai zöngétlen fűvóhangot pótolták ezzel a -t- hanggal.

Ismét megmutatkozik tehát Itália nyelvtörténetében az az elv, amely a mind kisebb részekre való szakadás, az elkülönülés ellenében működik, és összekapcsolás, egységesítés felé törekszik. De még egy lépéssel tovább is követhetjük. Eddig még csak olyan nyelvekről szoltunk, amelyeket — minden különbözőségük ellenére — az indogermánység rokoni kötelékei kapcsoltak össze. De ez nem végső határa az elv működésének.

Eddig még nem volt szó Itália nyelveinek egy másik csoportjáról, az indogermánok előtti és a nem-indogermán lakosságról. Ebbe a fogalomba nagyon különböző elemek tartoznak. Korzikában és Szardíniában általában elismerik egy ilyen őslakosság maradványait. Nehezebb a kérdés eldöntése a Szicília nyugati részén lakó szikánusokra és a ligurokra vonatkozólag. A szikánusok esetében az ibériai törzshöz való tartozásuk kétségtelen bizonyítékát felkutatni még nem sikerült. A liguroknál viszont az indogermán eredetet mindenesetre a lehetőségek közé kell számítani. Ellenben feltétlenül nem-indogermán jellegű, ha nem is tartozik az őslakossághoz, két nép, amelynek aegaei eredetét épp most vitatják. Az elymusokról, akik az Eryx hegye és Segesta városa körül laktak, helység-neveik, de főleg kultuszuk ezt az eredetet bizonyítja. Mert az Eryx-hegyi Aphrodite bizonyára a kisázsiai nagy istenanyának egyik megjelenési formája, és a bevándorlók emelték erre a messziről csak dombnak tetsző, 750 méteres magaslatra. A másik nép, amelynek keleti eredetét már az ókortól fogva épp oly nyomatékosan állítják, mint amilyen hevesen cáfolják, az etruszkok: az egyetlen ebben a sorban, amely történelmi jelentőségre jutott.

Nem kérdezzük itt, hogy vannak-e az etruszk nyelvnek rokonai és hogy hol kell ezeket keresnünk, Kis-Azsiában vagy másutt. Csak azt kell leszögeznünk, hogy az indogermántól elütő jellege ellenére,

érintkezések az egyes esetek egész sorozatában mutatkoznak. Különösen az „itáliai⁴ nyelvjárásokra áll ez, és ezek közt ismét elsősorban a latinra. És ez a viszony távolról sem egyoldalú: az átadás és átvevés mindkét félnél egyensúlyban marad. Hogy ez a csereviszony milyen élénk volt, azt nemcsak a kölcsönszavak száma tanúsítja, hanem még inkább a keverékszavak. Így *Mastarna*, etruszk nemzeti hős neve egy csak felületesen eletruszkosodott latin szóból van képezve (etruszk *macstrna* a. m. latin *magister* és az etruszk *-na* képző) ; míg másrésről a „június“ hónap, amely a latin Juno istennőtől kapta a nevét, tövének képzésmódjában (a várható *Junonius* vagy *Junonalis* helyett) etruszk hatásra mutat.

A legerősebben nyilvánul ez a kölcsönösen átható befolyásolás az itáliai személynév-rendszerben. Jellemző erre az elő-név (praenomen, az egykori egyéni név), a tulajdonképpeni név (nómén) és a melléknév (cognomen) megkülönböztetése. Ehhez az utóbbihoz bizonyára Etruria adta a mintát; itt sokkal előbb lépett fel, mint az „itáliaiak“ között és egy nemzetség különböző ágainak megkülönböztetésére szolgált. Nem ilyen egyszerű a nemzetség-név (a „nomen“) keletkezése. Ez eredetileg a közös atyától vagy őtől való leszármazást juttatta kifejezésre; abban, hogy ez lett a név legfontosabb alkotórésze, már adva volt a régi egyéni névnek elő-névvé („praenomen“) való lefokozása. És itt megfigyelhetjük, hogy nem csupán etruszk férfiú utódját jelölik etruszk képzővel, itáliaiét itáliaival, hanem mindjárt kezdettől fogva csereviszony áll fenn. Minthogy pedig a névképzésnek ilyen módja számára egyetlen képző a legtöbb esetben nem elég, hanem a képzők halmozása, burjánzása egyenesen jellemző rá, etruszk és itáliai elemek tarka változatossága ismerhető fel. És ez mutatja, hogy merev nyelvi elkülönítést nem lehet végrehajtani. Etruszkok és itáliaiak lényegében közösen teremtették meg ezt a névrendszert.

Azzal, hogy az etruszkoknak is részük van az itáliai nyelvek kiegyenlítődéseben, egységessé válásában, ez a nyelvvalakulási folyamat elérte legmesszebbterjedő erősségét. Csakugyan, a félsziget majdnem egész területét magával ragadta valamilyen formában. És így kezd Itália meglévő, de még lappangó egysége első körvonaláiban kirajzolódni.

De ezzel el is érkeztünk arra a pontra, ahol a csupán nyelvi vizsgálódás túlvisz saját határain. Mert az eddig etruszknak mondott, valójában azonban itáliainak nevezhető névadási rendszer elterjedése, nemkülönbön következetes végrehajtása szükségkép egy egységes tár-

sadalmi réteget föltételez ennek hordozójául. E „nemzetségek“ összessége bizonyára jelleg és származás közösségével egybekapcsolt felsőbb rendnek érezte magát és ez az érzés az életstílus és életmód exkluzív formájában nyilvánulhatott meg. A legrégebb Rómában ez még szinte kézzelfogható tényként mutatkozik: idegen nemesi nemzetségeket, mindenkivel, aki hozzájuk tartozott, egyszerűen felvettek a polgári kötelékbe, sőt származásukhoz méltó helyet is biztosítottak nekik. A Tarquiniusok mellett elsősorban a Claudiusok említhetők itt, akiknek Rómába való beköltözését a hagyomány a köztársasági kor elejére teszi. Csak később tértek át szűkkeblűbb eljárásra.

HARMADIK FEJEZET

A FÖLDKÖZI-TENGERI MŰVELTSÉG-FORMÁK JELENTŐSÉGE

Utolsó megjegyzéseinkkel már az általános művelődési viszonyok területére jutottunk. Mielőtt azonban tovább haladnánk itt, ismét egy elvi jelentőségű megjegyzést kell közbeiktatni.

Fejtegetéseink „történelmi“ és „történelemelőtti“ kor elvi megkülönböztetéséből indultak ki. Ezzel azonban egyáltalán nem akarjuk azt állítani, hogy a kettő között abszolút értékkülönbség van. Erről csak annyiban lehet szó, amennyiben európai műveltségünk álláspontját választjuk ítéletünk alapjául. És ugyanolyan távol van tőlünk az a gondolat, hogy Itália történelemelőtti kora — őskora — szükségképpen a teljes primitívséget jelentené, hogy semmi tudatosságot vagy semmi alakítóképességet nem lehetne benne felfedezni. Ellenkezőleg. Ma mindinkább utat tör magának az a belátás, hogy az Appennini félsziget jobban kivette részét a Földközi-tenger nagy régi műveltségéből, mint eddig általában feltételezték. A következőkben látni fogjuk a sok különféle vonalat, amely kelet felől nyugat felé átvezet. A történelemelőtti kor értéke abban áll számunkra, hogy a háttér alkotja a történelmi fejlődéshez. Egy más alkatú világgal szembeállítva domborítható ki igazán a történelmi századok különleges törvényszerűsége. De hogy ezt világossá tegyük, szélesebb alapot kell vetnünk fejtegetésünk számára.

A középkor kezdetét úgy lehet felfogni, mint az akkori barbár népeknek, főként germánoknak és araboknak betörését a magas műveltségek területére a földközitengerkörüli országokba. Kétségtelen,

hogy ez jelentős oldala a folyamatnak. Így jutott egész csomó nép, amely eddig távol volt a történelem nagy középpontjaitól, érintkezésbe a kései antik műveltséggel. De a korai antikvitás történetére nézve is termékenynek bizonyul ez a megfigyelés. Mert kétségtelen, hogy a görög törzsek bevándorlása az Észak-Balkán felől hasonló előretörésnek tekintendő, amelynek iránya szintén földközitengeri központ felé halad. A jövevények számára — némely alacsonyabb fejlődésű kultúra mellett, amelyek ma már csak nyomaikban ismerhetők fel — Kis-Ázsiában, de mindenekelőtt Krétában oly világ tárult fel, amelyben a régi földközitengeri műveltség egyik legkifejlettebb és legkifejezőbb formája áll előttünk.

A sokféle vonatkozásból, amelybe a bevándorlók ezzel a világgal jutottak és amely a változatok minden lehetőségét felölelte — hadi érintkezéstől átvételekig és kölcsönös mély hatásokig — az következik, hogy a görög történelem nem haladhat el szó nélkül a régi Kréta mellett. Nem mintha Kréta földjén és műveltségében a görög nép vagy a görög lélek valamelyik eleme talált volna kifejezést. Ellenkezőleg: a görögségnek bele kellett magát találnia ebbe a tőle annyira különböző, sőt vele valósággal ellentétes világba. És éppen ebben a folyamatban alakította ki saját belső formáját. A régi Krétának a korai görögséggel való összehasonlítása páratlanul alkalmas arra, hogy ennek sajátos egyénisége az ellentétek hatásával kidomborodjék.

Ha már most igaz, hogy ma számunkra európai történelem a szó igazi értelmében mindig csak ott kezdődik, ahol a görögség hatása megjelenik, akkor előbbi megjegyzésünkől elvi jelentőségű megállapítás szűrődik le. A történelemelőtti műveltséggel való szembeállítás segítségével lehet az első történelmi kultúrát sajátos mivoltában igazán megérteni, önként adódnak ebből a következtetések Itália számára is.

Az „itáliai“ népek bevándorlása éppúgy, mint a görögöké, betérés a távolabbi kerületről a Földközi-tenger mellékre. Itt nem találkoztak mindjárt a görögséggel. Ezt a réteget nyugaton is egy másik előzte meg, mely éppúgy, mint akár a krétai, a régi földközitengeri körhöz tartozik vagy legalább is ahhoz közel áll. És itt még kevésbé lehet arról szó, mint az előbb említett esetben, hogy a későbbi fejlődés közvetlen hatásokat kapott volna innen. Ellenkezőleg, a döntő jelentőségű itt is az ebből adódó összehasonlítási lehetőség. Mert az, ami új, — ebben az esetben Itália történelmi kultúrájának keletkezése a görögséggel való érintkezés és hatásának feldolgozása következtében — ismét ebből a régibb rétegből, mint valami háttérből emelkedik ki. Vagy általános megfogalmazásban: a történelmi kor különleges

mivolta ismét úgy mutatkozik meg igazán, hogy egy régi földközi-tengeri jellegű, történelemelőtti korszakkal állítjuk szembe.

Ezt a régi szardíniai kultúra képviseli számunkra. Azzal azonban, hogy ebben az összefüggésben említjük, nem akarunk eredetéről ítéletet mondani. Csupán annyit akarunk megállapítani, hogy itt egy olyan forma-világról van szó, amely teljes kifejelettsége korában különlegességénél fogva jelentékenyen elüt a görögségtől és a Földközi-tenger keletének régi magas kultúráihoz (égéi, kisázsiai, egyiptomi) csatlakozik. Emellett Szardíniának megvolt az a ritka szerencséje, hogy fejlődése nagyjában zavartalanul mehetett végbe. Belsejének hozzáférhetetlensége megőrizte a szardíniai műveltséget a punok, görögök és etruszkok beavatkozásától. Amikor aztán a rómaiak birtokukba vették a szigetet, még találkoztak ezzel a maradványával egy rég letűnt korszaknak.

NEGYEDIK FEJEZET *A SZARDÍNIAI VILÁG*

Legszembetűnőbb ismertetőjele a régi szardíniai műveltségnek a sziget területén ezerszámra elszórt „nuraghe“: alapformájában csonkakúp alakú torony, amely koncentrikus körétegekből épült, vakolat nélkül. A régi földközitengeri kerek háznak monumentálissá fokozott továbbképzése ez az erődítmény. Ugyanebbe az irányba mutat a lépcsőzetes boltozat alkalmazása is — és a kőből emelt védőbástya általában. Harcias nemesség vára és egyúttal lakóhelye ez, a Földközi-tenger medencéjének valamennyi korai kultúrájára jellemző forma.

De a formai megegyezésnél talán még világosabban mutatja a nuraghe idetartozását egy másik jellemvonása. Felépítésében félreismerhetetlen a tudatos törekvés, a roppant tömegek és a fölényes erő, mondhatnók: az emberfölötti kidomborítására. Körvonalai a sziklatömbyszerű lezártágot, a dacos kevélységet és állhatatosságot hangsúlyozzák. Építői szemmel láthatólag igyekeztek arra, hogy minél hatalmasabb kődarabokat halmozzanak egymásra. Úgy látszik, hogy a szerkezet nehézségét és idomtalanágát, ami egy ilyen elgondolással együtt jár, inkább keresik, mint kerülik. És innen már csak egy lépés Mykenai és Tiryns várainak „kyklopsi“ építészetéig. A mértéktelenség a vezető elv.

Hogy ez mit jelent, az abban a pillanatban lesz világossá, amikor a görögség későbbi építészetét állítjuk melléje. Két dolog az, amiben a görögség újat teremtett minden megelőzővel szemben. Az első, hogy a dolgok mértéke minden építészeti tér- és tömeg-alakítás számára is az ember lesz. Testének arányai adják az alapot, innen kiindulva lesz ezentúl építészeti forma-alkotás lehetséges. Megszabott körét nem hágja át akkor sem, amikor monumentálissá emelkedik, hanem emberi elvét fokozza fel a nagyság és méltóság legmagasabb megnyilvánulásáig. A másik görög újítás, hogy az így meghatározott építészet mint saját valójú kozmosz válik ki a természet világából. A természet határtalanságával szemben itt szilárd törvényszerűség áll, a megfoghatatlansággal és rejtélyességgel szemben szellem-alakította átlátszó rend, keletkezéssel és elmúlással szemben a tervszerű alkotás állandósága uralkodik.

Mennyire ellentétes ezzel mindaz, ami a mykenai műveltség építészetében és még inkább a nuraghékban jut kifejezésre! A görög-ségben az emberi mérték uralkodik, — itt gigászi és kyklopsi mértéktelenség. Ott a szellem rendje érvényesül, tudatos ellentétben a természet nyers adottságaival, itt versengésre kelnek a természet alkotásaival és hatásával. Roppant kötömegek és hatalmas szikla-tömbök egymásra halmozása, az anyag elemiségének kifelé fordítása töretlen hatalmasságában: ezek a vonások a természetnek és a természetes eltérésnek egyes oldalait domborítják ki. Feléjük; törekszik ez az egész építkezés, mint a legméltóbb cél felé.

Hasonló ellentétességgel lehet a szardíniái plasztika kezdeteinek helyzetét felvázolni. Bronzból és agyagból készült fogadalmi figurák aránylag gazdag anyagot nyújtanak.

Valamennyi görögségelőtti művészetnek, de leginkább az egyiptominak van egy határozott alkotási szabálya. Törvénynek is nevezték már: a szobrok mindenfelől határoló síkok rendszerébe mintegy befoglalva jelennek meg. Részleteikben úgy vannak ezek elrendezve, hogy a szemben tekintett fősíkkal vagy párhuzamosan haladnak, vagy derékszögben találkoznak. Így az alak mintegy kívülről van felépítve e mindenfelől körülvevő, hasábszerű rendszert alkotó síkokból.

A szardíniái kisplasztikában is uralkodik ez az alkotási elv. Mindenekelőtt észrevehető, hogy egy fősíkot keresnek, amelyet szembeállíthatnak a nézővel. Hogy egy példát ragadjunk ki; egy Párisban őrzött harcos-szobrocskánál ezt a fősíkot a test elé tartott pajzs határozza meg. Ezzel párhuzamosan halad a test elülső síkja, amelyet a csaknem deszkaszerűen lapos törzs, a fej, a felsőkarok és a lábszárak

alkotnak. De oldalt is minden úgy van megformálva, hogy a határoló részek síkok legyenek. A test itt a válltól le a lábíg csaknem merőlegesen leereszkedő síkot mutat, amely derékszögben találkozik az előbb említett fősíkkal.

A derékszögben található síkok ilyen rendszere a csoportalkotásban is érvényesül. Gyakran ábrázolnak anyát gyermekével — és az elvet olyan következetességgel viszik keresztül, hogy derékszögben rendezik el itt is az alakokat: az anya előre néz, a gyermek a főiránytól oldalt fordul. Olyan nagy ebben a megegyezés Egyiptom művészetével, hogy itt is, ott is azonos megoldások mutatkoznak.

A szardíniái plasztikának egy másik sajátossága bensőleg a legszorosabban összefügg ezzel. Feltűnő ellentét mutatkozik abban, hogy a legteljesebb módon realiztikus, minden tárgyi részletre figyelemmel lévő külső forma mellett, az alak egészének felépítésében organikus szerkezeti elemek hiányoznak. Egyik oldalon megfigyelésre feltárult érzékek és olyan közlékenység, amely az öltözet és fegyverzet minden részletéről tudomást vesz. Másfelől a belső forma olyan fokú tökéletlensége, amely az emberi alak felfogásában bábúszerű bálvány alkotásán nem engedi túljutni. Az összehasonlítás legközelebbi lehetősége itt az időben is közelálló kései mykenai művészetben kínálkozik. Ez is a testalkat hasonló vázlatos képzésére szorítkozhatott, bár — mint a fennmaradt darabok mutatják — épp oly volt az érdeklődése a ruházat minden külsősége iránt. A késő mykenai szobrászat eltért ebben a krétai kisplasztikától, amely az ösztönös növekvés és dagadás, a növényies virágzás formáinak művészete.

Tudatos nyomatékosságtól különül el itt is a görög művészet. Nem kívülről akarja az emberi alakot megragadni, sem síkok rendszerével, nem ruha és ékszer, fegyverzet és mozdulatok visszaadásával. Ellenkezőleg: mint belülről összetartott rendszert fogja fel. A termet szerves fölépítése és a testnek ezen nyugvó szerkezete az alkotás irányító elve. A szerkezetileg fontos részek — mellkas és medence, izomzat és Ízületek — mint ennek az alapelvnek hordozói gyakran szándékosnak tűnő felismerhetőséggel vannak ábrázolva. Nem a külső jelenséget akarja a görögség megragadni, hanem mély értelmű összefüggésben a belső formát, amelynek a külső csak kifejezője.

Más világ a régi szardíniái világ. Mivel az emberi alak szerkezeti összetétele iránt még nincs érzéke, szinte jogosult benne a testrészek természetellenes szaporítása. Azzal, hogy a szardíniái művészet ezzel az eszközzel élt hősök vagy istenek ábrázolásában, ismét az aegai és régi keleti művészethez csatlakozik. Alapja ennek az ábrá-

zolásnak egy olyan eszme az istenségről, amely megint egyenesen ellentéte a görögség isteneszméjének. Nem az a világ ez, ahol az ember és csak egyedül ő volna alkalmas az istenség képének; itt nem ő a mérték és a szellemi irányító forma. Ellenkezőleg, egész lényével még teljesen a természetben gyökerezik, és ez ott is érvényesül, ahol az attribútumok és testrészek halmozásával jut kifejezésre a kiemelkedés az emberi lét szűkebb köréből és vele együtt az emberfölötti-isteni átérzése. Mert ez a szertelen bőség a legmélyén ismét csak azt jelenti, hogy mindez még a természetben benne, szinte növénytáplálóan megy végbe.

Ilyen álláspontra általában az elemi természethez kötött isteneszme felel meg és ez is ahhoz hasonló, amit például az égí kltúra körében lehet megfigyelni. Források és vizek kultusza, inkubáció (a kultuszhelyen való alvás és álom élményei), általában a vallás hatalmainak kapcsolata a föld mélyével, de a nemzéssel és egyáltalán az élet keletkezésével is, végül az isteneknek maguknak állatalakú ábrázolása — ezek itt a leglényegesebb vonások. Jellemző, hogy a bikaisten, akivel Szardíniában (és a Baleárok közeli rokonkultúrájában) találkozunk, éppen a Földközi-tenger keletén a legelterjedtebb jelenségek egyike. Mellette pedig — hogy valami egészen mást is említünk — a krétai kettős bárd is megjelenik, mint vallásos szimbólum: újabb, döntő bizonyága ennek az összefüggésnek.

ÖTÖDIK FEJEZET *AZ ETRUSZK VILÁG*

Szardínia mellett a második kör, amelyben régi földközitengeri forma bontakozott ki, az etruszkok világa. Ez ötlik elsősorban mindenkinek eszébe, ha a Kelethez való vonatkozásokról van szó.

A Szardíniával való összehasonlítás két különösség felismerésére vezet. Itt van az eredet kérdése, amelyet amott egyelőre függőben hagyunk. Az etruszkok esetében szenvedélyes vita folyik róla, sőt úgy látszik, mintha a kutatás középpontjában állana. Érvek és ellenérvek egész tömegét sorakoztatták fel arra a herodotosi hagyományra vonatkozólag, amely szerint az etruszkok a lydek földjéről, tehát Kis-Azsiából vándoroltak volna ki. És ha ma úgy is látszik, hogy a mérleg a keleti eredet felé billen, a végső megoldástól még távol állunk. De nemcsak ebben különbözik Szardínia problémája Etruriáétól, hanem abban is, hogy amíg ott nem mutatkozott hatás Itália többi részére és különösen a későbbi fejlődésre, addig az etruszkok ellenkezőleg a legmélyebb nyomokat hagyták maguk után.

Ami az eredetkérdés megoldási kísérleteit illeti, ezek eddig nemcsak tárgyukban, hanem módszerükben is az őstörténetiek voltak. Ez azt jelenti, hogy Etruria legrégebb rétegeiről számos és sokféle, de mindig csak különálló adatokat igyekeztek megállapítani, hogy ezek az aegai-kisázsiai keletről való származást bizonyítsák. Így sikerült megegyezéseket összehordani ornamentikában és eszközökben, ruházatban és fegyverekben, a művészet formáinak részleteiben. De mit érnék ezekkel a tényekkel és különlegességekkel, ha a földolog kisiklanék a kezeink közül! Tudniillik az a belátás, hogy ezek csak egy általánosabb formára való vonatkozásukban kelthetők életre. Ennek az általános formának, amely magában a világ egy szemléletét jelentené, kell — ha ítéletünk helyes — régi földközitengerinek bizonyulnia. A viszonyok tehát nem olyan egyszerűek, hogy itt az őskortudomány eszközei kielégíthetnének.

Az etruszk őskor gyér adatain túl, amelyekben alig lehet az igazi élet egy darabját megragadni, egyéb anyagot is segítségül kell vennünk. Még inkább erre késztet egy másik megismerés. Nem helyes felfogás ugyanis az, hogy itt az őskor egyedül régi földközitengeri, a későbbi századok viszont kizárólag itáliai jellegűek, vagy hogy

legalábbis túlnyomó részben így áll a helyzet. Szemléltessük ezt röviden néhány példán.

A halotteltakarításnak két formája áll szemben egymással az ókor egész folyamán és változó sikerrel küzd az elsőségért: a holttest eltemetése és a halottégetés. Éppen itáliai talajon áll szigorú földrajzi elkülönülésben ez a két mód. A halott lényegéről való két egészen különböző képzet talált ezekben kifejezésre.

Aki a holttestet a tűz szétbontó és megsemmisítő hatalmának adja át, annak számára a halott maga is véglegesen kivált az élők köréből. Annak a szemében viszont, aki a testet sértetlenül adja át a földnek, csak oda tér az vissza, ahonnan vétetett: a mindent létrehozó anyaföld ölébe. Azzal, hogy a Földanyánál tartózkodik, a halott csak még hatalmasabb lett, mint életében volt. Ezért akarják nyugóhelyét megővni, tetemét ártalmas hatásoktól megoltalmazni, kedvelt tárgyait mellétenni, végül adományokkal engesztelékenységre bírni.

Az etruszkok ezt a magatartást az említett alapfelfogástól kiindulva, de rajta még túlmenően, valósággal monumentálissá fokozták. A halott itt roppant nagy hatalom, amely az élők világába mélyen beléavatkozik. Véres áldozat illeti meg, sírjánál az emberáldozattól sem riadtak vissza: ezekből fejlődtek ki az Itália-szerzte elterjedt gladiatori játékok. És a nagyok mellé örök nyugalomuk díszéül egész kincseket adtak. De még hatalmasabb és lenyűgözőbb hatásúak a mai szemlélőre is az etruszk nekropoliszok — éppen mint igazi halottak városai.

És ha a gladiatori játékok már régebben is azokra a véres halotti játékokra emlékeztették a kutatót, amelyek a Homeros előtti Görögországban és egyebütt az égéi világban voltak szokásosak, akkor ezek a nekropoliszok utalnak csak igazán ide. A hatalmas, magasra feltöltött sírdombok, belsejükben a lépcsőzetes boltozattal betetőzött kamrák, egyáltalán az épületek maradandósága és monumentalitása a mykenai műveltség és a nyugati Kis-Ázsia megfelelő alkotásainak legszebbjeit juttatják eszünkbe. És egyenesen a Sardes melletti lydiai nekropoliszra és az egyiptomi halottak városaira emlékeztet az, hogy Etruriában az élők városa mellett zárt elkülönülésben emelkedik a halottaké. Caerében ez egy egész dombvonulatot foglal el és éppúgy van megerősítve, mint maga a város. Számtalan sírdomb és sírkamra borítja el, utcák és utak szabályos hálózata szeli keresztül-kasul.

Úgy látszik, itt is szoros érintkezés van a Kelet korai kultúráival. De ki kell emelnünk, hogy ennek az érintkezésnek döntő bizonyítéka — az, hogy a halottak városát éppen városnak, külön világnak tekin-

tik — milyen kevésbé jelent valami régit! Ellenkezőleg: ez a fejlődés utolsó stádiuma. Éppen Caerében lehet megállapítani, hogy a szabályszerű utcarendszer kiépítése, a Kr. e. 4—3. század alkotása. Igazi város ezzel vált a síremlékek még éppen csakhogy térben összefüggő halmazából. Pedig egymást derékszögben metsző utcák szabályos hálózata — „hippodamosi módra“ — a Marzabottóban kiásott telepen például már jóval előbbi időből vált ismeretessé.

A halottak városának ez a típusa csakugyan a régi földközitengeri kultúra valódi jellemvonása: ezt véleményünk szerint is nyugodtan lehet állítani. Csakhogy Etruria nem mutatta ezt a vonást kezdettől fogva. Lassú növekedéssel érte el itt a számára belsőleg megszabott formát. És ez mindig világosabban és világosabban domborodott ki, mint olyan embernél — hogy hasonlattal éljünk — aki igazán jellemző vonásait csak teljes kifejlődésével kapja meg. A csirát már bizonyára korán ültették el. A mag korán fogant meg, de erről csak későbbi megérése szolgáltat bizonyosságot.

Egy másik példa ezt még élesebben fogja megvilágítani. Az emlékekről ismert az a nagyszámú démon-ábrázolás, amely sok ember számára az etruszk vallás ismertetőjegye általában. Szárnyas lények a legkülönfélébb attribútumokkal, emberi és állati formákat összevegyítő félelmetes torz-alakok: ép annyira idegenek ezek a klasszikus görögségtől, mint amennyire emlékeztetnek a régi kelet vagy a krétamykenai világ szörnyetegeire. Ebben a görög isteneszmével való közös ellentétben csakugyan régóta összekötő kapcsolatot láttak a Nyugat etruszkjai és a régi Kelet műveltségei között.

És mégis úgy áll a dolog ismét, hogy Etruriában ez a különlegesség egyáltalán nem található meg kezdettől fogva. Démonok ugyan ekkor sem hiányzanak teljesen, de sokkal inkább állanak az előtérben más, különösen görögöktől átvett „nagy“ istenalakok. Csak lassanként, a későbbi századokban lépnek fel a démonok tömegesen és minden egyebet szinte elborítanak túlfejlődő burjánzásukkal.

Itt is bebizonyul tehát, hogy az etruszk műveltség keleti és régi földközitengeri elemeit nem szükséges már fejlődésének kezdetén megtalálni, jóllehet keleti eredetének hagyományos feltevése erre bátorít. Inkább úgy látszik, mintha Etruria, e lemaradott sarj az antik népek között, maga mégegyszer végigjárta volna azt az utat, amelyet a többiek már régebben megjártak. Éppen fordítva áll tehát a dolog, mint ahogy az a naiv felfogás vélte, amely az égéi és régi keleti világhoz való tartozás problémáját az eredet kérdésével azonosította. Nem az a helyzet, hogy kezdetben, a történet előtti vagy a korai történeti időben

uralkodott a Kelet hatása, a következő korszakban pedig felszabadultak volna alóla. Éppen ezekben a történelmi századokban válik mind erősebbé a beilleszkedés a Kelet felől megadott formába. Ekkor bontakozik ki és teljesedik be mindaz, ami a keleti eredettel inkább csak mint ígéret volt megadva, nem mint kész tény.

De ha most már az etruszkok régi földközítengeri és keleti jellegének kérdése nem történelemelőtti, hanem a szó szoros értelmében történeti, akkor hasonlíthatatlanul jelentősebb mértékben nyúl bele Itália egész fejlődésébe. Látni fogjuk, hogy az etruszkok hatalmas arányokban vették át a görög kultúra kincseit, sőt egyenesen hordozóik és terjesztőik lettek. És ha ennek a kultúrának belső elsajátításáig, mélyebb befogadásáig mégsem jutottak el (ilyet majd a régi Rómában fogunk látni), annak az okát éppen az etruszk alkat keleti sajátosságában kell keresni. Éppen a történelmi fejlődés folyamán jutott ez az alkat mind erősebb és határozottabb kifejezésre. Hogy a problémának ilyen felfogása milyen termékeny, arról még egy példát hozunk fel.

A nő különleges helyzetére utalnak azok a sírfeliratok, amelyek a halott leszármazását az anya említésével jelölik meg, akár egyedül ezzel, akár az apa nevével együtt. Természetes volt kisázsiai népeknél található hasonló jelenségekre gondolni és ebben az „anyajogra“ (Mutterrecht, az ú. n. matriarchatus jogi formája) valló sajátosságban az etruszkok keleti örökségét látni. Ez a konstrukció mégsem volt meggyőző. Ugyanis ezzel a megjelölésmóddal csakis kései és legkésőbbi emlékeken találkozunk; az ó-etruszk feliratok ezt a szokást nem ismerik.

Az előző megjegyzéseinkből azonban kiviláglik, hogy igazi ellenvetést ezzel nem tettünk. Mert ebben az esetben is úgy kellett történnie, hogy az anyától való leszármazás megnevezése egyebütt meglévő kezdetekből bár későn, de belső szükségszerűségből következett be. Következésképpen kérdeznünk kell, mifélek lehettek azok a kezdetek? És itt ajánlatos, hogy látókörünket ne korlátozzuk túlságosan. Pedig ezt tesszük akkor, ha tekintetünket mereven az anya-„jogra“ irányítjuk. Nemcsak azért, mert a néptudomány maga is kritikai revíziónak vetette alá ezt a fogalmat. Az előbb említett etruszk sajátosság sem jogi jellegű tulajdonképpen (már az ingadozás az anya nevének említése körül is ez ellen szól), hanem szokásnak látszik.

Nem intézményt kell tehát az ilyen jelenség mögött keresnünk, hanem mást: egy alapul szolgáló világgépet. És pedig olyat, amelynek a nő és a vele lényében rokon vérségi és természeti rend

elvi szabnak mértéket. Ezt a szemléletet kell kezdeteitől fogva felkutatnunk és a leszámazásnak az anya nevével való megjelölését mint ennek belső értelemmel bíró következményét kell felfognunk. Azt kell tehát kérdeznünk, hogy a nő Etruriában csakugyan különleges szerepet játszott-e és ha igen, milyen téren? Mennyire vált az ő érzelmi világa az élet törvényévé? Bizonyára a vér és a rajta alapuló kötelékek különös tiszteletében; a nőnek a ház és a nemzetség körében való középponti helyzetében; a testi szépségnek mint pusztán természetnek — és nem valami szelleminek — nagyraértékelésében, bájának tudatos ápolásában.

Mennyit jelenthet a világnak ilyen női szemlélete, azt megmutatja az ember ábrázolása az etruszk művészetben. Ismeretes, hogy a nő megjelenítése itt, különösen az archaikus korban, diadalait ünnepli. De a férfi helyzete és felfogása is egészen más a görög világhoz mérten. A görög számára az ideális meztelen férfialaknak szellemi jelentősége is volt: az, hogy az embernek, még pedig elsősorban a férfinek az volt az igénye, hogy tökéletessége folytán középpontja és mértéke legyen a mindenségnek. Az etruszkoknál ezek a görög formák, bármilyen nagy mértékben vették át őket, sokkövetkezményű átalakulásokon mentek keresztül. Annyira a lényegbe vágnak ezek, hogy ami a görögségből megmaradt, alig több, mint külső formulák átvétele. Nem eszményi forma plasztikus kialakítása az, ami az etruszk szobrokban élénk tűnik, hanem tagjaik hatalmassága, izomzatuk kifejelettsége, koncentrált, szinte halmozott erejük. Más szóval: itt is olyan látás nyilatkozik meg, amely a természethez tapadva annak elfogultságában osztozik — egyenes ellentéte a görög formának, amely szellemet és nem nyers elemi természetet jelent.

Általában el lehet mondani, hogy az etruszk kultúra alkotásai egy szép élet élvezetéről és ingereiről beszélnek. Ez az etruszk lélek másik véglete a halálra, sírra, démonokra való beállítottsággal szemben és mindazzal szemben, ami ezzel összefügg: például belsőrészekből való jóslás, nekromantia (halottakkal űzött mindenféle mágia), villámtan és más hasonlók. A kettő között mintegy átmenetet alkotnak a gladiátori játékok, amelyek a halottkultusból erednek, de idővel minden nyilvános játék vonzó középpontjává váltak.

Színes, ünnepi, mozgalmas élet az, amely Tarquinia sírjainak festményein még ma is élénk tárul. Lakoma és szerelem (*amare* valószínűleg etruszk szó), tánc és lant játék olyan világról beszélnek, amely teljesen a pillanatnak él. Igaz, hogy a görög befolyás erős, talán erősebb, mint valaha. Azonban csak azt veszik át, ami ebbe a keretbe

beleillik. A görög irodalom nagy alkotásai, a görög filozófia ilyen környezetben sohasem verhetek gyökeret. Egy népies színjáték kezdeti formája, az Atellana, megvolt ugyan az etruszkoknál. De amiként kezeik között a színjátszás bohózzattá lett, úgy vált a hősmonda mesévé: a fantázia színes, változatos, alapjában véve azonban henye játékává.

HATODIK FEJEZET A GÖRÖG VILÁG ITÁLIÁBAN

Épügy mint az előbbieket, ez a szemlélődésünk is a görögökhöz vezetett el. Mindenütt úgy áll elénk ez a nép, mint amelynek megjelenése itáliai földön döntő választóvonalat, fordulatot jelent, egyben elfordulást az egész eddigi múlttól. De amilyen jogosult az ilyen szemlélet annak a számára, aki a történelmet végső eredményétől, mint valami magas őrtoronyból tekinti át, olyan különböző ettől az a kép, amelyet a dolgok közlőre nézve mutatnak. Le kell szögezni, hogy a görögség kész, mintegy klasszikus formájában az itáliai-római fejlődés folyamán csak lassanként tudott érvényesülni. Ennek kettős oka van. Egyrészt az a körülmény, hogy ezt a formát maguk a görögök is csak lassú, fáradhatatlan alakító folyamat során érték el. Ok sem tagadhatták meg műveltségüknek a régi földközítengeri körből való eredetét és ennek a jeleit még sokáig viselték magukon. Másrészt a görög kultúra nem mindig közvetlenül, eredeti formájában jutott el az „itáliai“ népekhez, hanem gyakran idegen közvetítéstől módosítva.

Az utóbbira alább még számos bizonyítékot fogunk találni. Csak ideiglenes tájékoztatásul említjük meg, hogy a nyelv itt is csalhatatlan módon tudósít a kultúra folyamatáról. Etruszk közvetítéssel került a latinba *thriambos* mint *triumphus*, *Ganymedes* mint *Catamitus*, *Acheron* mint *Acheruns*. Másfelől *Aias*, *Aiacis* töképzése a görög *-nt-*tővel szemben az oszrusok, *rosa* pedig *rhodea* helyett a szabinusok felé mutat.

Még egy másik eset. Az Odysseus-monda megjelenése itáliai talajon ősrégi időkbe nyúlik vissza. Bizonyosága ennek Hesiodos Theogoniájának vége, amely Odysseust Kirke férjének ismeri és a latiumi partvidékek Kírkéről elnevezett hegyfokára helyezi. De Rómában is a messze múltig kísérelhető vissza Odysseus alakja. Annál figyelemreméltóbb dolog, hogy nem a homéroszi költemények közvetítésével

jutott oda. Hanem, mint nevének Ulixes formája mutatja, talán a dél-itáliai messapiusok, de mindenesetre illír törzsek voltak a közvetítők. Hiszen ők laktak éppen Odysseus hazájának, Ithakának közvetlen közelében.

Hasonlóan áll a dolog Messapus vagy Metabusszal, aki a déli és középső Itáliában úgy jelenik meg, mint hérosz vagy isten. Poseidon körébe tartozik, sőt talán eredetileg azonos volt vele. De a nevének alakja ismét elárulja, hogy ez a görög isten nem közvetlenül jutott Itáliába, hanem az illírségen keresztül.

Itt az is észrevehető, hogy az idegen közegen való átszűrődés az isten alakjára nézve sem maradt hatás nélkül. Messapusban nem Poseidon klasszikus emberi formája tükröződik. Mítoszában — úgy látszik — még teljesen az egykori „földanya férje“ ő, megfelelően a Poseidon név eredeti jelentésének. Mint mén párja a kancaalokban megjelenő földanyának. Az idegen körben tehát valami ősi, eredeti maradt fenn, amin a görögség maga már régesrég túlhaladt.

Ezzel szemlélődésünk azonban már a másik sajátosságához vezetett át, amely jellemző a görögség kezdeteire Itáliában. Eleinte teljesen a legrégebb, mintegy még nem kész formájában mutatkozik itt. Még teljesen benne van a keleti és az égíi korai műveltségek légkörében.

Hogy ebben a kérdésben tisztán láthassunk, egy lényeges körülményt kell szem előtt tartanunk. A görög hatás áramlását Itáliában egyáltalán nem egyedül a görög gyarmatok jelölik meg. Ezek a hatások némelyik esetben korábbiak, máskor ismét egészen más, önálló utakon jártak. Fontos ebben a tekintetben az etruszk ábécé eredetének a kérdése. Annál is inkább, mert megoldása az ebből eredt itáliai: a faliszkus és a kampániai-etruszk, talán még a római és az Appeninnekől északra elterjedt ábécék eredetére is fényt deríthet. Régebben, mintha csak ez magától értetődő lett volna, az etruszk ábécét Kyméből akarták származtatni. Ma már egészen más lehetőségeket kell fontolóra vennünk. Kétségtelenül vannak érintkezési pontok a közép-görög (boiotiai stb.) ábécékkel. De más hatásokkal is kell számolnunk. Az etruszk / betű például a lydiai írásból való átvétel lehet. Ez és más kérdések még eldöntetlenek. Mindenesetre 700 körül már lényegében lezárva áll előttünk az etruszk írásjelek rendszere, mind a betűk alakját, mind jelentését tekintve.

Ezek után nem lesz meglepő egy második megállapítás sem. Artemis istennőt korán befogadták Itáliába. Hogy honnan jött, azt nevének alakja csalhatatlanul elárulja. Legrégibb itáliai formája az

etruszk *aritimi*. Ez az általános görögtől eltérő magánhangzóival Kis-Ázsia felé mutat. Tehát nem a homerosi költemények tündöklő alakja lép fel kezdetben Nyugaton, hanem a régi, görögség-előtti istennő. Még nem emelkedett fel a vadászó szüzzé, az érintetlen és szabad természet úrnőjévé. Mint démoni hatalom lép elénk a legrégebb műemlékeken. Merev, kérlelhetetlen és kegyetlen, fenyegető és vészthozó: így nem áll messze a kisázsiai anyaistenségtől. Es őt is, mint azt, az állatok úrnőjének és szelídítőjének ábrázolják.

Ennek az isten-alaknak a szemlélete a Homeros előtti vallás fokára vezetett el, ahol az istenség eszméje még nem haladta túl az égei és keleti világ színvonalát és még nem találta meg jellegzetesen görög formáját. Hasonlót lehet a képzőművészetről is mondani. Vagy pontosabban az ú. n. Kleinkunstról és az iparművészetről is. Mert ezek egyedül képviselik a legrégebb korban a művészetet.

A 8. század végére, részben a 7. század elejére tartozik a középitáliai sírok egy csoportja, amely északon Vetulonia (Tómba del duce) és Marsiliana d'Albegná-tól Caeré-n (Tómba Regulini-Galissi) és Tarquinián (Bokchoris-sír) át le Praenestéig (Tómba Barberini, Tómba Bernardini) húzódik. Valamennyit jellemzi a mellékletek gazdagsága. Ezek három csoportra oszthatók. Először phoinikiai eredetű tárgyak, elefántcsontfaragások és ezüst csészék lapos, gyakran egyiptomi domborművekkel; azután belföldi munkák ugyanezekből az anyagokból, de aranyból és bronzból is; végül protokorinthosi (öskorinthosi jellegű görög vázák.

Ezek a leletek elsősorban a phoinikiai kereskedelem hatalmas jelentőségét mutatják. Megerősítik ezt a tapasztalatot Kyme várának görögség-előtti sírjai. Itt is phoinikiai fém-tárgyakra bukkanunk. Hogyan illeszkedik ez bele abba a történelmi képbe, amelyet a Nyugat gyarmatosításáról alkotnunk kell, arról később. De az a tény, hogy a leletek ilyen csoportja mellett a görög váza is föllép, azt mutatja, hogy a phoinikiaiak kereskedelmi vezérszerepe megingott. Görög műtárgyak hozták be már a geometriai stílust is Itáliába. Utánzása itt egészen általános. A protokorinthosi stílusra való áttérésben pedig Kyme alapítása tükröződik: a gyarmatosok mint valami újat hozták magukkal a vázákat. Ezek még a stílus első, geometriai jellegű korszakából valók voltak. Ezeket kezdték a bevándorlók a félszigeten terjeszteni.

Egy pillanatra sem lehet kétséges, hogy honnan származnak ennek az új stílusnak a forma-elemei. A protokorinthosi vázák csaknem ugyanannyira tele vannak keleti motívumokkal, mint a phoinikiai

műtárgyak. Lótuszvirágok, a papirusz és ciprus virágernyői jelennek meg. Mellettük pedig a Kelet állatvilága: oroszlán és párdúc. Azonkívül griffek, szfinxek és egyéb kevert alakzatok: démoni lények, szárnyas állatok és mesebeli szörnyetegek. Az egész még a féktelen keleti fantázia termékeivel versenyez. A korai görög művészet ezeket igyekszik utolérni — bár ma erről itáliai földön csak az igénytelen vázafestés tanúskodik. De nagyértékű alkotásokban, amelyek felérték a keleti ötvösművészet remekeivel, bizonyára itt is époly kevéssé volt hiány, mint a görög keleten, ahol az ilyen gazdagságot leletek bizonyítják.

Alaposabb vizsgálat persze megmutatja, bogy a keleti motívumok bősége a protokorinthosi stílus belső formájáról még semmit sem mond. Ezek a motívumok csak motívumok maradtak, amelyeket tárgyi megjelenésükben kívülről vettek át. Az igazi elsajátításhoz még lényeges átalakító folyamaton kellett keresztülmenniök. A belső és szerves odatartozást a görög művészethez az biztosítja, hogy az új stílust csak mint a geometriai ellentétét lehet megérteni. Ez a szükség-szerű visszahatás amannak a szegényességével és merev megkötöttségével szemben a görög formaérzék leglelkéből fakad. Igazi felszabadulás ez: a művész épúgy örül a tárgyainak, mint a megformálásnak magának. Görbékben, merész lendületekben, művészien összefonódott növényi formákban és addig szokatlan szín pompában éli ki magát.

A keleti külsőségek között a görög forma körvonalai tűntek föl. Hasonló folyamat megfigyelésére ad alkalmat a leletek harmadik csoportja is. Erre is kell egy rövid pillantást vetnünk. A protokorinthosi edények mintáikat a keleti művészetből veszik ugyan át, de teljesen a saját formájuk szolgálatába állítják őket. Ugyanez a folyamat figyelhető meg a belföldi-itáliai ötvösművészet alkotásain is. Már érezhető a kezdetei annak, ami később az itáliai-római művészet jellemző sajátóságaként bontakozik ki. Az arányok lazább kezelése, a törvényszerűségek iránti érzék csökkenése valóban félreismerhetetlen. De e mellé járul a -fogékonyság a festőiség iránt, különböző megnyilatkozásaiban: akár csiszolt és érdes síkok ellentétéről van szó, akár színes csíkokra való felbontásról, akár fénylő és árnyékolt felületek váltakozásáról. Feltételeznünk kell, hogy a görög minta itt már az itáliaiakat saját formaérzékük kibontására készítette.

Ennek az utolsó megjegyzésünknek szellemében az is jellemzőnek látszik, hogy a latin nyelv feliraton való használata ebben a környezetben *mutatható ki először*. *Persze, ez is még csak kezdet, tapogatódzás*, lassú kibontakozás egy idegen világból. Es jellemző, hogy az a prae-

nestei fibula, amely ezt az első latin feliratot viseli, egy phoinikiai-keletieskedő jellegű aranykincsből való; továbbá hogy a mindössze öt szó közül az egyik etruszk tulajdonnév; végül az, hogy leírásukra görögből továbbképzett ábécét használtak. Ilyen idegen környezetben próbálkozik először napfényre jutni a későbbi világnyelv a Kr. e. 7. század folyamán.

HETEDIK FEJEZET

A LEGRÉGIBB RÓMA

Az „itáliai“ népek természetes, nyelv és törzsek szerint való tagozódásával kezdtük és aztán áttértünk a műveltség formáira, amelyek a történelmi kor kezdetén a félszigeten és közvetlen körében találhatóak. A következő kérdés az lenne, bele tudtak-e illeszkedni az „itáliai“ népek ezekbe a készen talált formákba és ha igen, milyen módon. Addig, szinte történelmi nyersanyagként, érintetlenek voltak a korai és magas kultúráktól. Az előbbi fejezet végén már érintettük ezt a kérdést. Most a legjelentősebb esetről kell tovább kutatnunk: Rómánál magánál.

A régi Latium területe három részre oszlik. Mint valami természetemelte várorom emelkedik keleten az albai hegyek tömege. Északkelet felé Praeneste, dél felé Lanuvium és Velitrae mintegy előőrsei. A másik vidék a tengerparti síkság: a Tiberis torkolatától dél és délkelet felé húzódik. Északon végül az Anio és a Tiberis völgyei — az utóbbi a határ Etruria felé. Itt, a két folyó egyesülésénél kissé alább, volt Róma helye. Területe a Tiberis jobb partján mintegy hídfő az északi szomszédnép felé; ugyanilyen szerepe van viszont a latin Dél felé a közeli etruszk Fidenaenek.

Határmenti helyzete a legkülönbözőbb hatásoknak kellett hogy megnyissa a fejledező várost. Etruria úgyszólván kapui előtt terült el és a Tiberisen lefelé a tengerig rövid az út. Itália belseje felé is természetes utat létesítettek a folyóvölgyek. A hegyek közé vezettek, ahol Cures és Tibur között a szabinok tanyáztak. És valóban, ennek a helyzetnek a következményei a város fejlődésének már legkorábbi idejében is nyilvánvalóak.

A római hagyomány azt állította, hogy Róma két közösségnek, egy latinoknak és egy szabinusoknak az egyesüléséből származott. A talaj

leletei ezt a hagyományt teljesen megerősítik. A kutatás két települést állapított meg. Egy régebbit a Palatínuson — ez halottait elégette és a latin törzshöz tartozott — meg egy későbbit a keleti dombokon, az Esquilinuson és Quirinalison; itt szabinusok laktak, akik halottaikat elégetés nélkül eltemették. Kölcsönös közeledés már korán mutatkozik: a halottégető község egykori temetkezőhelyét — ahol később a Forum emelkedett — szomszédainak engedi át. Így a halotti urnák régibb rétege fölött egy újabbat találunk, ahol a halottak kőlapok gyűrűjébe zárva vagy tölgyfakoporsókban nyugosznak. Kifejezett jogi eljárás, szerződés nélkül ez bizonyára nem történhetett.

E szerint már az ősidőben települt meg egy szabinus, tehát az umber-szabellus csoporthoz tartozó törzs-töredék Róma földjén a latinok mellett. De mellette feltűnő már az etruszk hatás is, mindenekelőtt a temetők kisebb sírmellékleteiben. Sőt az Esquilinus egy sírjában teljesen felfegyverzett harcos holttestét találták — ez Vetulonia (Tómba del duce) és Tarquinia (Tómba del guerriero) hasonló leleteire emlékeztet. Nem hagyhatjuk említés nélkül azt sem, hogy a forumi halottak városában, amelyről az imént volt szó, a későbbi rétegben protokorinthosi vázák szórványos behozatala is mutatkozik.

A fejlődés további folyamata főként a vallásban tükröződik és ugyanazokat a vonásokat mutatja, amelyeket már eddig is megfigyeltünk. A *Septimontium* ünnepében annak a Rómának az emléke maradt fenn, amely a Palatínus két ormán, a Velian és délen a Caeliuson kívül az Esquilinus három szembenlévő emelkedését is magába foglalta. Tehát a Palatínuson lakó latinok egyesülése a szabinusokkal újabb lépéssel haladt előre. De e mellett az idegen hatás is változatlanul erős maradt. Jellemzően mutatja ezt az, hogy Róma néhány dombjának neve etruszk eredetű vagy legalább is etruszk képzésű. És hogy teljes legyen ez a kép: az ezekből a dombokból kialakult Róma városa is etruszk nevű, nemkülönben mondái alapítója, Romulus is.

Az eddig vázolt fejlődés a római ünnep-naptárban jelenik meg először lezárt egészként. Ennek a legrégebbi alkotórészei még a királyság korai idejéből, a 6. század közepe előtti időből valók. Itt már a Quirinalis szabinus települése is mint az új közösség tagja jelenik meg. Ez a közösség tehát már a római dombok teljes sorát magába foglalja. A Forum és a Capitolium persze még kívül esnek a város határain.

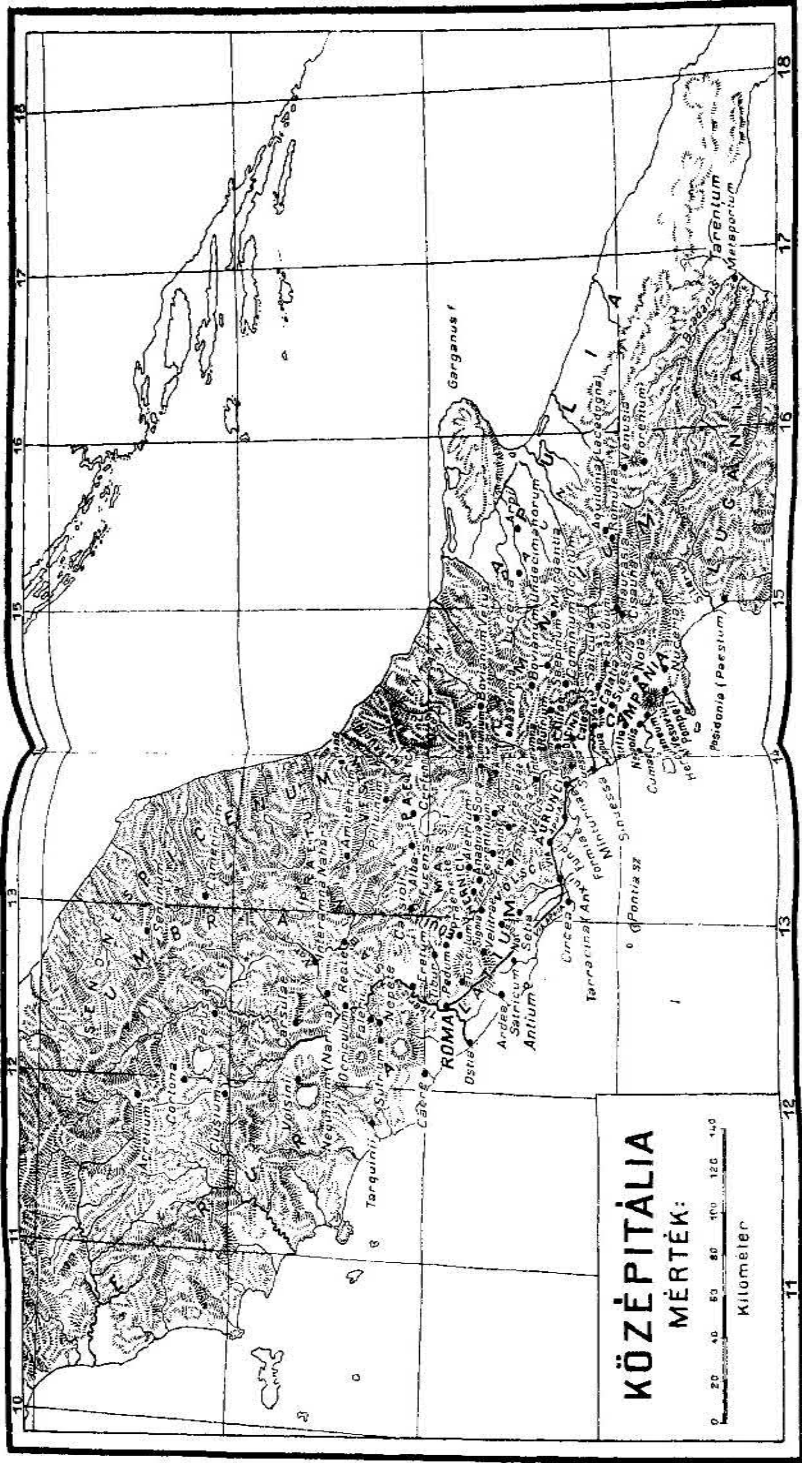
Régebben azt hitték, hogy az ősi naptár csak olyan istenek ünnepeit foglalja magába, akik nemzeti értelemben latinok vagy

„itáliaiak“ — a később, kívülről jött kultuszok ki vannak belőle zárva. Ma már világos, hogy itt egyszerűen csak bizonyos történelmi pillanat ünnepeinek rendje van feljegyezve. Ez a naptár akkor keletkezett, amikor Róma földjén az összes települések már egyesültek: az új közösség vallási szokásait rögzíti meg. Tudatosan megalkotott és egységes szempontok szerint végrehajtott rend érvényesül benne, de a megelőző fejlődés nyomai mégis felismerhetők rajta.

Elsősorban a község eredeti kettős volta tűnik fel. A Palatínus egykori istenei Pales (akiről a dombot elnevezték), Consus, Faunus; a szabinusokhoz viszont Flora és Quirinus tartoznak. Az utóbbi, akiről a *collis Quirinalis* van elnevezve, a latin Marsnak szabinus megfelelője, úgy hogy Róma ugyanazt az istent kétszeresen tisztelte, két különböző néven. Az egymással szembenálló két istenvilágnak olykor a papság tagozódásában is megvan a megfelelője, s akkor az eredeti kettősséget bizonyítja ez is.

Ezek mellett harmadiknak itt is megjelenik az etruszk elem. Volturnus, Saturnus, a női istenségek közül pedig Diva Angerona és Furrina már nevük alakjával is kiválnak az „itáliai“ körből és Etruria felé mutatnak. Hogy nevük képzése hogyan magyarázható, arról később fogunk szólni — elég az hozzá, hogy a név etruszk alakja világosan tanúsítja az istenek eredetét.

Végül — és talán ez a legjelentősebb és a legmeglepőbb — Róma legrégebbi istenei között már görög eredetűeket is találunk. Itt elsősorban Volcanust és Libert kell említeni, Hephaistos és Dionysos rejtőznek ez alatt a két itáliai név alatt. Legalább is úgy áll a dolog, hogy kultuszuk és mítoszuk minden lényeges vonása annyira megegyezik a két görög isten minden jellemző vonásával, hogy egyáltalán nem lehet különbséget fölfedezni közöttük. Természetesen nem egészen lehetetlen, hogy valamikor, emberemlékezetet meghaladó ősi időkben volt külön itáliai Volcanus isten. De éppen ha ezt az — egyelőre csak elvi — lehetőséget elfogadjuk, akkor is azt kell nyomatékosan hangsúlyoznunk, hogy a Hephaistossal való azonosítás nemcsak valami tudós és későn kieszelt konstrukció, hanem éppen a kultuszban tűnik fel, még hozzá mindjárt kezdettől fogva. Abból az eredeti itáliai istenből, amióta hagyományaink vannak, semmi sem maradt meg. A görög jellemvonások annyira elhatalmasodtak rajta, annyira felszívták és átalakították, hogy az egykori létére már csak a neve mutathat. Es *Liber*-ben is olyan félreismerhetetlen a vonatkozás Dionysos *Eleutheros*-ra és általában ennek az istennek a lényegére: mámorra, feloldó-

KÖZÉPÍTÁLIA

MÉRTÉK:

Kilométer

dásra, szabadságra, hogy legalább itt tényleges, eredeti azonosságot kell feltételezni.

Végül még egy női istenség is található ebben a körben. Ceres, Flora és Tellus neve alatt a görög Demeter, a „Földanya“ jelenik meg eredeti alakjában. Itt is függőben maradhat a kérdés, volt-e hajdan külön itáliai Földanya. Lényét már nem tudjuk megfogni. Mindenütt görög elképzelések állnak előttünk: a görög istennő, Flora nevében is teljes hasonmása Demeter Chloénak.

Hogy ezek a görög istenek hogyan kerültek Rómába, azt már nem lehet mindenütt kimutatni. Más itáliai népek közvetítő szerepére gondolnak. Volcanusnál az etruszkos név határozott irányba mutat, bár Hephaistost Etruriában általában másként nevezik. A névadásban egyébként is nagy helyi különbségek mutatkoznak. Dionysos nemcsak Rómában található Liber néven és hasonló elnevezéssel a faliszkusoknál és szabellusoknál is, hanem Fuflluns névvel az etruszkoknál is. Női párját Rómában Liberának hívják, de a venetusoknál is van hasonló nevű istennő: Louzera. A Földanyával végül a legkülönbözőbb alakokban találkozhatunk. Mint Flora Rómán kívül még a szabellusoknál fordul elő, de ezek és a faliszkusok Ceresként is ismerik. Anna Perenna neve, mint kettős név vagy két külön név nemcsak a római városi kultuszban, hanem Szamniumban és Etruriában is megjelenik; eredetét bizonyára itt kell keresni. Más kérdések, mint például a szicíliai kultuszokra vonatkozók, még nem értek meg a tárgyalásra.

A dolgok ilyen állása mellett annak a megállapítására kell szorítkoznunk, hogy ezek a görög istenek nemcsak a legrégebb Rómában tűnnek föl a történeti kor kezdetén, hanem az itáliai törzsek között mindenütt. Vándorlásuk útját már nem lehet megállapítani. Számunkra egyszerűen kezdettől fogva ott vannak és elnevezéseik sokasága és alakja mutatja, hogy Itália népei mennyire behatoltak lényükbe és milyen önállóan vették át őket. De a legfontosabb, hogy Róma, legrégebb isteneinek tanúsága szerint, mint a régi Itália szerves része jelenik itt meg. Az, ami mindenütt feltárult, a szívesen befogadott hatások működése, megnyilvánul a kialakuló római közösség életében is. Így a vallás terén is feltűnik az, amit bevezetésül a nyelvről állapítottunk meg: az egységre való törekvés. Róma esetében újra megmutatkozik, hogy a régi Itália különböző népi műveltségei fölött egyetlen ó-itáliai műveltség körvonalai kezdenek kirajzolódni.

Eddig csak külső adottságokra: az istenek nevére és eredetére vonatkoztak megfigyeléseink. Ha most a lényükre vetünk egy pillantást, eredményeinkre is új megerősítést kapunk. Mert amit, mindenütt,

az itáliai görögség kezdeteinél is, meg lehetett figyelni, az a régi római istenképzetnél is megmutatkozik: belső formájában még nem áll a klasszikus kor színvonalán. Ez azt jelenti, hogy nem zárt szellemi rendet fejez ki, hanem ellenkezőleg még kötve van a természet rendjéhez. Az elemi hatalmak roppant jelentősége, az isteneknek állati és félig állati formában való megjelenése, chthonikus vonatkozásuk és keletkezésben, elmúlásban való gyökerezésük Rómában is megnyilvánul.

Hogy néhány példát hozzunk fel: Faunust farkasnak, társát Picust harkálynak képzelik el. Marsnak máshol még világosan felismerhető bika képében való megjelenésének Rómában is vannak nyomai. Legújabb tudunk egy római-latin napistenről is, akit ősatya (*indiges*) gyanánt tiszteltek. A Földanya mellé állítható: amint ez nemcsak a szülője minden élőnek, hanem a halottakat is az ölébe rejti, úgy a napisten is vonatkozásban van a föld mélyével. Hasonló ellentétes kétoldalúság mutatkozik a Laroknál. Sőt magának a ragyogó égi istennek is van egy komor, fénytől elfordult megtestesítője: Veiovis.

Ugyanez a helyzet azoknál a görög isteneknél, akik a legrégebb római ünnep-rendben megjelennek. Már említettük Demetert, akit még teljesen mint elemi erőt, mint a Földet magát tisztelik. Jellemző egyébként, hogy a szomszédos Faleriiben még hajdani ló-alakjában képzelik el. Mellette áll Hephaistos, a föld mélyében rejlő tűz ura, az ott lakozó és dolgozó kovács, szintén chthonikus istenség. Ide lehetne Dionysost is sorolni, aki elhozza a tavaszi virágzást, de elhozza a holtak rajait is, sötét lakukból a felvilágra vezérli őket. Akárhogy is vonjuk meg lényének körvonalait, a Föld-istenség előbb említett jellemvonásait megtaláljuk nála. Hatalmak magába zárt köre jelenik itt meg és alig lehet kétséges, hogy miről is van szó. Homeros ismeri ugyan ezeket az isteneket, de inkább csak alkalmilag említi őket. Az ő istenvilágának képével alapjában nem illenek össze — már nem illenek össze. Mert a Homeros előtti világ istenei azok, akik itt, Rómában és Itáliában, a legrégebb rétegben megjelennek.

Marsnak bizonyos ünnepei arra mutatnak, hogy Róma abban az időben még használta a harci szekeret. Bizonyítékot Etruria szolgáltat; a monteonei ismert harci szekérre kell csak utalnunk. Kiválóan jellemző ez a harci eszköz a régi Keletre és a korai, különösen a mykenai Görögországra. Ismét összefüggés mutatkozik tehát és jelentősége messzire kihat. Mert a harciszekér nyilvánvalóan kiképzett harcost és felszereléséhez tehető embert kíván. Harcias és gazdasági-

lag független úri osztállyal, avagy ami ezzel egyre megy, nemességgel Rómában különben is találkozunk. Nemcsak a fentebb már említett névadási rendszer mutat a létezésére, hanem például a lakásnak és várnak szolgáló megerősített tornyok is. Ezek a szardíniái nuragheknek és a Földközi-tenger mellett mindenütt előforduló hasonló építményeknek felelnek meg.

Figyelemreméltó a nemzetségi istenek fellépése. Olyan istenek ezek, akiket az egyes nemzetségek tiszteltek és ilyen vallásos kapcsolat révén nevüket is nemzetségtől kapták. Így van a *Numisius Martius* vagy *Numisius Mars* a *gens Numisia*-ról, *Feronia* istennő a *Feronius*-okról elnevezve. A régi római naptárban is fordulnak elő istenek, akiket ilyen módon neveznek: pl. *Diva Angerona*. Csakhogy ekkor már egy nemzetség szűkebb köréből a közösség szélesebb világába léptek át. De ez az átlépés maga és az, hogy nemzetségi nevük megmaradt, arra mutat, hogy az illető nemzetségeknek volt bizonyos jelentőségük, sőt bizonyára vezetőszerepet játszottak az ősi közösség életében.

Végül még valamit. A római nép legrégebbi tagozódása, amelyről a hagyomány tud, már a naptárnak egy ünnepében tükröződik. Ez a harminc kúriára való felosztás. Ezekbe foglalták össze a nemesi nemzetségeket, még pedig úgy, hogy bizonyos számú nemzetség alkosson mindig egy kúriát. E kúriák összessége jelentette tehát a népet és a közösséget. A közösség maga összessége volt így a vérségi kapcsolatokkal egybefűzött nemzetségeknek. Más szavakkal: a nép természetesen fejlődött tagoltsága és állami rendje azonos; az állami rendet még nem fogták fel sajátos lényegű alakulatlak.

NYOLCADIK FEJEZET
A RÓMAI ÁLLAM MEGSZÜLETÉSE

Ezzel azután a természet világában és annak törvényszerűségében való gyökerezés, amellyel eddig mindenütt találkoztunk, Rómában is, teljes következetességében mutatkozik meg. De ki kell nyomósan emelnünk, hogy éppen itt tűnik fel először valami határ és itt tör utat magának valami új.

Feltűnő már az is, hogy a naptár egyes istenei nemzetség átvették a nevüket, de tiszteletüket a közösség vette kezébe. Később a körülmények hasonlóságának segítségével (amilyen a Hercules-vallás államivá tétele 312-ben) csak úgy érthető ez, hogy az egyes nemzetségektől elvették öröklött isteneiket és tiszteletüket az egész közösség számára hozzáférhetővé tették. A vallás terén tehát az állam mint a nemzetségekkel ellentétes erő diadalmaskodott és ilyen módon saját mmivol-tában alakult meg. És valóban, később az lett a rend, hogy még az is, ha egyik-másik nemzetségnek meghagyták egy közösségi isten kultuszát, csak állami ellenőrzés mellett, mint az állam megbízója végezhetette a nemzetség a vallásos szolgálatot.

A kúriákkal sem áll másként a dolog. Már gyakran észrevettük, hogy nevüket ugyan kaphatják nemzetségekről, de ez nem általában. A nemzetségi elv áttörése tehát már a nevükben feltűnik. Azután az a helyzet, hogy a nemzetségek ugyan kúriákba vannak összefoglalva, de nem ők alkotják a kúriák alosztályait. A hagyomány szerint ezek egészen más csoportok: a „tizedek“ (decuriae). Hogy mit kell alattuk értenünk, az világossá válik, ha arra gondolunk, hogy a harminc kúria alapja volt mind a hadsereg behívásának, mind az állami szervezet tagozódásának. A senatus eredeti háromszáz tagja, az úgy az ekkora számú lovasság, a gyalogság háromezres teljes hadi létszám és egyebek szorosan összefüggnek a harminc kúria számával, ha figyelembe vesszük, hogy minden kúriában tíz decuria volt, akkor világos, hogy ezek olyan csoportokat jelentenek, amelyek eredetileg tíz-tíz fegyverforgató embert voltak kötelesek a nagy mozgósításkor kiállítani.

Ezek a „tizedek“ nem eshettek egybe a nemzetségekkel, kereteik különböző módon kellett, hogy keresztezzék és átszeljék egymást. És ebben nagy jelentőségű mozzanat rejlik. Igaz, nem tekintettek el teljesen a nemzetségi kapcsolatokról (mint ezt később a legridegebben

a *comitia tributa* alkotásakor tették), és elvből nem osztottak fel egy *gens*-et több kúria között. De a kúrián belül a *gens* azért mégsem volt a legkisebb államjogi egység, ilyen jellege egyáltalán nem volt. A fegyverfogható férfiak száma alapján tizedek elvont rendszerében oszlott meg.

Nyilvánvalóan mellőzik a természetes tagozódást, mellőzik azt, ami magától nőtt fel és a vér törvényei szerint épült. Számrendszer kerül ennek a helyére, olyan, ami nem fejlődött, hanem amit egyszerre alkottak. Ahogy minden kúria tíz *decuriára* oszlik, úgy foglalódik össze tíz kúria egy *tribus*-szá. A három *tribus* az egész nép legfelső osztályozása. Neveik: *Titius*, *Ramnes*, *Luceres*, valamennyien nemzetség-nevek ugyan, tehát ezúttal határozottan valami természetes, törzsek vagy nemzetségek szerinti tagozódásra látszanak mutatni. De ez se egészen helyes következtetés.

Kétségtelen, hogy Róma két községből keletkezett és ezzel alaptalanná válik minden elmélet, amely a három *tribus*ból kiindulva, Róma alakulását három törzs vagy egyéb alkotóelem egyesülésére igyekszik visszavezetni. Egy egészen más magyarázat kínálkozik. A vallásban még itt-ott megmaradtak a nyomai a római közösség ősi kettős voltának. A politikai rendszerben azonban sokkal erélyesebb eljárásra tértek. Ez a rendszer nem vesz tudomást a régi kettősségről, és egy új rendszerrel, hármasszékével pótolja, amely, már amennyire meg lehet figyelni, az eredeti tagoltsággal sehol sem érintkezik. Feltehetjük, hogy ez tudatosan történt. A szervesen kifejlődött alakulatok háttérbe szorítása, amelyet már a nemzetségek osztályozásánál megfigyelhettünk, nagyarányú, elvi jelentőségű. Nem lehet félreismerni, hogy minden eddigivel szakítani akartak, hogy új, valóban új és egységes közösség lépjen a korábbi csoportok és külön közösségek helyébe. A természetes módon kibontakozott rendet, amelynek értelme éppen természete s kifejllettségében volt, most egy másik helyettesíti: ebben az elvont *ratio* uralkodik. Szükségszerű, hogy az ilyennek az alapja a szám legyen.

Ez az eredmény Mommsen gondolatainak továbbfejlesztésén alapul. Ha magunkévá tesszük, a *tribus*- és kúria-rendszer egész másnak, sokkal jelentőségteljesebbnek tűnik fel, mint ahogyan eddig nyilatkoztak róla alkalomadtán. Nem Rómának, a nemzetségek városának alkotmányát mutatja, hanem olyan állameszme kezdetét, amely saját lényegét tisztán és élesen akarja kidomborítani a nemzetségi, természetes tagozódással szemben. Nem szaggatja ugyan szét, de visszaszorítja, hogy önmagát állítsa a helyébe. Egy szóval: nem több és

nem kevesebb, mint a római állam megszületése volt az, amit itt meg lehetett figyelni.

Ez az alakulás Róma történetének arra a korszakára esik, amelynek jellegét külsőleg a királyság adja meg. De hogy mit jelent ez a királyság, miben egyezik meg más népekével, és miben tér elő tőlük, csak külön e tárgynak szentelt mélyebb vizsgálódás deríthetné ki. A római királyság e pillanatban történetileg csak a vége felé fogható meg, a Tarquiniusok etruszk dinasztiájának idejében. Talán újszerű, de elkerülhetetlen, hogy Róma történetét a következő századok — a Kr. e. 6. és 5. század — folyamán úgy tekintsük, mint Itália történetének egyik, egyelőre még nem a legfontosabb alkotórészét. Róma ekkor még csak tagja, nem vezére és középpontja az itáliai történet összefüggésének. Nem annyira mozgó, mint inkább mozgatott, kevésbé kiinduló pontja belőle áradó erőknek, mint inkább idegen erőktől hajtott és hányt-vetett. Az a pillanat, amelyben előlép és maga is játékosá less a játékban, sőt nemsokára az uralkodó benne, még ekkor nem jött el.

MÁSODIK RÉSZ

RÓMA ÉS AZ ITÁLIAI HATALMAK

ELSŐ FEJEZET

NAGYHATALMAK A KR. 'E. 6. ÉS 5. SZÁZADBAN

Az itáliai történelem és műveltség gyújtópontjai — mint előbbi vizsgálódásaink megmutatták — a görög Dél és az etruszk Észak voltak. Minden egyéb törzsi kultúrának (így a latin-rómainak is) a színvonala attól függött, hogy mennyire tudták ezeket a gyújtópontokat megközelíteni.

Etruszkok és görögök egyaránt hatalmasan kiterjesztették érdekkörüket ebben az időben. Az előbbiek a Po-síkság délkeleti részére terjeszkedtek ki és etruszk gyarmattá tették. De délfelé is előrehatoltak és valószínűleg a tenger felől megvetették a lábukat Campaniában. A másik oldalon a görög gyarmatosítás is hatalmas területeket szerzett. Az eredménye az volt, hogy Szicília egész déli partján, azonkívül Syrakusaiban és Megara Hyblaiában dór bevándorlók, keleten és északon iónok telepedtek meg. Itáliában pedig Tarentum mellett ott áll már a többi hatalmas város az Ión-tenger partján: Metapontum, Sybaris és Kroton. Telepítéseik átnyúlnak a nyugati oldalra és messze északra előretolva épült Poseidonia, az összekötőkapocs Campania görögjei és Magna Graecia között. Ha a két hatalom elhelyezkedését — vázolt kiterjedésük szerint — összehasonlítjuk, figyelemreméltó egyezéseket találunk. Az első az, hogy súlypontjuk mindenkor a félsziget nyugati oldalára helyezkedik: arra az oldalra, amelyet joggal neveznek Itália „történelmi“ oldalának.

Ezen a nyugati parton terülnek el tehát az etruszkok telepei az Arnotól a Tiberisig. Sőt tovább is nyúlnak — az etruszk befolyás alatt álló Latium inkább összeköti, mint szétválasztja őket — a Volturnustól le a Silarusig. Nemcsak Capua és Nola, hanem állítólag Pompeii és Herculaneum is hozzájuk tartoztak. És tovább délen Mar-

cina a salerno-i öböl mellett, valamint a picentinusok földje az öböl és a Silarus között. Salernótól nem messze, egy archaikus nekropolisban művelődési behatásukat meg lehet állapítani nagyon valószínűen.

A görög települések elsősorban — mint már az előbb röviden utaltunk rá — Szicília partvidékén terülnek el. A sziget nyugati csúcsát üresen hagyják, különben zárt egymásutánban sorakoznak. Ez a sor folytatódik azután a szemközti szárazföldön. Az alsóitáliai városok öve két irányban húzódik a part mentén. A kiindulópont Bruttium déli csúcsa. Onnan vonul az egyik sor a Bradanus folyóig és a tarentumi öbölíig. A másik a nyugati parton először északnak megy Tempesta városáig. A part településre alkalmatlan meredeksége miatt a sor rövid megszakítása következik, azután északnyugati irányt vesz Laostól Poseidoniáig. És itt, a Silarus mentén, érintkezik először a görög és az etruszk terület. A görög foglalás végső határát azonban még ez sem jelenti. Ellenkezőleg, a nápolyi öböl partján ott találjuk a campaniai görög városokat: Nápolyt, Dikaiarchiát és az ősi és nagy tiszteletben álló Kymét. Ezeket már egészen körülveszi az etruszk terület.

Ez a Volturnus és Silarus közötti föld volt az, ahol az összeütkezésnek be kellett következnie. Egyelőre csak a közvetlen szomszédok keveredtek harcba egymással. A távolabbi erők beavatkozását még akadályozta mindkét hatalmi csoport laza szervezete. De már 524-ben hallunk arról, hogy Kyme falait ostromolják, és ebben mások között az etruszkok is résztvettek. De ez a hullám megtört és a város tyrannosa, Aristodemos, a következő évtizedekben számos előnyhöz jutott az ellenfél rovására. A mondái Porsenna király fia ellen vívott harcban Aristodemos — tengeri hatalmára támaszkodva — állítólag egészen Latium szívéig hatolt előre.

A tengeri haderő szerepe új mozzanatot jelent. Etruszk kalózok már korábban megkísérelték, hogy megszállják a Lipari-szigeteket és így éket verjenek a szicíliai és a délitáliai görögök közé. Kísérletüket Lipara harcias polgárainak ellenállása megghiúsította ugyan, de előretörésük iránya és módja a küzdelem új korszakának az első jelei. A tengeren való küzdelem itt is — mint mindenütt az ókorban — annak a jele, hogy pusztán helyi jelentőségű viszályokon messze túlmenő célokról van szó. A kérdés valóban nem volt más, mint a Földközi-tenger nyugati részének hegemoniája. Hogy a dolgok idáig fejlődhessenek, ahhoz egy harmadik hatalom megjelenése volt szükséges. Az összes barbárok közül — mint már az ókorban megjegyzték — az etruszkok és a phoinikiaiak vetették magukat legkorábban a

tengerre. Egyesülve keltek döntő küzdelemre most a görögség ellen.

Az északafrikai part, Szardínia és Dél-Hispánia a legrégebb időktől fogva a phoinikiai kereskedelem területei voltak. Hogy ennek a kereskedelemnek a kezdetei milyen korig nyúlnak vissza, nem kutatjuk. Elég az, hogy a 6. századdal gyengülés mutatkozik. Tyros politikai hanyatlása a Nyugaton is érezte a hatását. A görögök kihasználták ezt a helyzetet és sikeresen terjeszkedtek nagyobb múltú versenytársuk kereskedelmének területén. Előrenyomultak egészen Dél-Hispániáig, az ezüstben gazdag Tarsis vidékéig, vagy, amint most nevezték, Tartessosig.

Különösen a kisázsiai Phokaia polgárai húztak hasznot ezekből a kalandozásokból. Különben nem maradtak meg az Ibériai-félszigeten, Dél-Gallia is szemhatáruk körébe jutott. Itt alapították 600 körül Massaliát (Marseille), nem messze a Rhone torkolatától. Nemcsak a folyammenti, hanem az észak-hispániai és ligúriai parti kereskedelem gócpontja lett ez. A szomszéd szigetekre is kiterjeszkedtek a phokaiai gyarmatok. Korzika szigetén, az itáliai szárazfölddel szemben alapították 565-ben Alalia városát.

De épp itt volt készülöben az az összecsapás, amely aztán véget vetett a görög terjeszkedésnek. Tyros hatalmának hanyatlásával egy időben a Nagy-SyriNtől nyugatra fekvő phoinikiai gyarmatok között Karthágó hatalmi helyzetre kezd szert tenni. Csakhamar hozzálát, hogy nyugaton anyavárosának örökébe lépjen és a meggyöngült és elszigetelt phoinikiai telepeket vezetése alatt egyesítse. A phoinikiai hatalom hanyatlása azonnal megállott, majd kezdetét vette az új emelkedés. Szardíniában sikerült a gazdag déli vidék meghódítása. A mozgalom azonban elsősorban a görög ellenfelet érintette. Szicíliai terjeszkedésének most vet először gátat a harc Lilybaion birtokáért. A 6. század vége felé Hispániában is erősen éreztetik a hatalmukat a karthagoiak. Tartessos elpusztítása és a görögök kiszorítása a félsziget déli részéről egymással szorosan összefüggő jelenségek.

Hogy a dolgok idáig fejlődhetek, annak az a küzdelem az oka, amely Itália hatalmi köreben folyt le. Alalia alapítása egyaránt érintette Etruriát és Karthágót. A karthagoiak új szardíniái birtokát épp úgy veszélyeztette ez a városalapítás, mint a szemközti, fontos ércekben gazdag etrusiai partot. Mikor Phokaia, az anyaváros, 545-ben a perzsák kezére került és lakosságának nagy része a korzikai gyarmatra vándorolt ki, a feszültség elviselhetetlenné vált. Alig néhány évvel később a fenyegetett államok szövetségre léptek. Az etruszk és

karthagoi egyesült hajóhadak a phokaiak gyarmatosokat Alalia feladására kényszerítették.

Ez az esemény jelzi a visszahatást nemcsak a phokaiak tengeri uralma, hanem általában a görögség előretörése ellen is. Ennek az eseménynek a következményei közé számíthatók minden bizonnyal Karthágó támadásai a délhispaniai görög hatalmi szféra és Massalia ellen, és Kyme előbb említett ostroma is. Az etruszk-karthagoi szövetség közös törekvései is ebben nyilvánulnak meg. Másfelől természetes az is, hogy a görög hatalom új megerősödése kihatott mind a két ellenfélre.

Kyme eddig előőrs volt és egyedül hordozta a küzdelem terhét. Az alsóitáliai görögöktől, akik a dolog természete szerint segítségre lettek volna kötelezve, semmit sem lehetett várni. Tarentum messze volt, a bruttiumi félszigeten Kroton Lokroi-val és a gazdag Sybarisszal állt háborúban. Amíg a nyugati görögséget mindenfelől veszély fenyegette, sikerült a krotoniaknak, hogy leggyűlöttebb ellenségüket, Sybarist elfoglalják és a földig lerombolják. A helyzet csak akkor változott, amikor Szicília földjén nagyobb hatalmak alakultak ki. A syrakusai Gelon és az akragasi Theron, akiket rokoni kapcsolatok fűztek egymáshoz, az 5. század kezdetén Szicília görög részén széleskörű hódításokat tettek. Karthágó közbelépésével is eredményesen szálltak szembe. A himerai győzelem (480) az évszázad végéig távol tartotta a szicíliai görögöktől az idegen beavatkozást. ^

A visszahatás az itáliai szárazföldön is azonnal jelentkezett. Nemcsak abban, hogy Gelon utóda, Hieron érdekkörébe kezdte vonni a görög városokat; a visszahatás mindenekelőtt a karthagoiak szövetségeseit, az etruszkokat sújtotta. Anaxilas, Zankle (Messina) és Rhegion ura már a himerai csata előtt elzárta a tengerszorost kalózhajók elől. Most pedig Hieron és a kvmeiek egyesült erejével szemben összeomlott a tengeri hatalmuk. Mutatja a vereség jelentőségét az is, hogy a campaniai etruszkok az anyaországból segítséget kaptak, és az is, hogy Karthágó is hiába próbálkozott elhárítani a végzetet.

Ez a tengeri ütközet Kyme előtt zajlott le 474-ben. Pindaros szavai szerint az etruszkok „ifjúságának virágát gyors hajóikról a tengerbe döntötte és Heliast mélységes szolgaságtól mentette meg“ . A költő habozás nélkül hasonlítja össze ezt a csatát Himera, Plataiai, Salamis ütközeteivel. Amint Keleten elhárították a perzsa hódítást, úgy vetették most jó időre vissza a punokat és úgy törték meg véglegesen az etruszkok támadó erejét is. Eddig etruszk kalózkok tették a tengert bizonytalanná, most — Hieron alatt és utána — pusztító

rablóhadjáratok indultak Etruria partja ellen. Most úgy látszott, hogy megvan minden feltétele az itáliai helyzet egyensúlyának és így megszilárdulásának is. Es hogy ez mégsem következett be, annak egy folyamat volt az oka, amely magának Itáliának belseje felől érezette hatását. Az eddigi ellenfeleket, görögöket és etruszokat egyaránt sújtotta.

Ez a két hatalom úgy gyarmatosított Közép- és Dél-Itáliában, Campaniában, Magna Graeciában vagy Szicíliában — hogy a partvidéket szállotta meg és az ottlakó itáliaiakat részben leigázta, részben a belföldre szorították vissza. Mind a két mód az őslakók kikapcsolását jelentette a művelődésből és a politikából. Az antik kultúra kifejezetten tengerparti, ezért a tengertől való elszakítás a belső vidék lakóit függő helyzetbe és alacsonyabb műveltségi fokon való veszteglésre szorította.

Az a folyamat, amelyre az előbb céloztunk, kívülről nézve a régi lakosság visszahatásának látszik az így ráerőszakolt szerep ellen. Meg lehetne itt említeni a szicíliai Duketios felkelését a görög önkényuralom ellen, vagy az iapyxok ellenállását Tarentumnak a sallentini (calabriai) félszigeten való előnyomulásával szemben. Csak ennek az utóbbi kísérletnek volt tartós eredménye. Tarentum 474-ben olyan súlyos vereséget szenvedett, hogy ez a hatalmas város belső ügyeire is hosszú időre kihatással volt. Az iapyxok győztek, a szicíliaiak vállalkozása pedig nem sikerült: mindez azt jelenti, hogy Calabriában többről volt szó, mint puszta visszahatásról, puszta védekezésről az idegenekkel szemben. Az iapyxokat magukat is szorongatták, lökés érte őket is. Mögöttük nagy népmozgalom hullámozása zajlott. Az umber-szabellus törzs vándorlása ez, amely csak az 5. században fejeződött be. Már előbb meg kellett emlékeznünk róla; most itt az ideje, hogy közelebbről figyeljük. Két egymástól teljesen különböző stádiumot lehet benne megkülönböztetni.

Az umber nyomás alatt küldték a szabinusok állítólag férfinemzedékük fölöslegét „szent tavasz“ (ver sacrum) formájában idegenbe. Ez az eljárás megisméltődött és így keletkeztek volna a picentinusok, paelignusok, marsusok, hernicusok, valamint a sammnisok mint külön törzsek. Dél felé előrehatolva a belföld egész hegy tömbjét megszállták. A tengerig csak egészen szórványosan — úgy látszik, először keleten — jutottak el.

Ennek az első mozgalmuknak az szabta meg az irányát, hogy az umber-sabellus törzsek nyilván utolsóknak érkeztek a félszigetre. Mivel későn érkeztek, azzal kellett beérniök, ami még megmaradt,

tehát a gyéren lakott és kevésbé termékeny belföldi hegyvidékkel. Az Appenninek természetes sáncai nemcsak megvédték, de el is különítették és távoltartották őket Itália többi részétől. Az 5. század végéig, úgy látszik, beletörődtek ebbe a helyzetbe. Ekkor azonban előretörésük sorozata, hatalmas terjeszkedésük kezdődött. ^

Az első jele annak, hogy a hegylakók mozgásba jöttek és a nyugati partszegély felé törekedtek, az aequusok és volscusok fellépése Latium határán. A legrégebb felfogás szerint ezek a határok Circei hegyfokáig nyúltak. Az ott uralkodó istennő fiaként jelenik meg a latinok mondái őse, Hesiodos Theogoniájának végén. Az 5. század végén ez a vidék, sőt az albai hegyektől délre elterülő egész síkság a volscusok kezére kerül. Megmozdulásuk nemcsak a latinokat, hanem a délfelől velük határos auruncusokat is érintette. Ez a régen hatalmas és kiterjedt nép az 5. század elején még tudott harcolni a pomptini vidékért. De az előrenyomuló volscusok, sidicinusok és samnisok elől kénytelenek voltak egy keskeny földsvárra visszaszorulni a Liris és a Volturnus torkolata között.

A döntő lüktetésre azonban csak a távolabbi délen került a sor. Legelőször Campaniában, ahol görög és etruszk gyarmatok voltak egymás mellett. Az etruszkokat régebbi tengeri vereségük már meggyöngítette, most pedig teljesen eltűnnek innen, amikor a behatól samnisok 430-ban meghódítják Capuát. De a görögöktől is elragadták Kymét már négy évvel előbb. Így legrégebb alapításuk, a tenger ura, minden görög kultúra székhelye és kiindulópontja Közép-Itáliában oszkus vidéki várossá lesz. Röviddel ezután a lucanusok népe — amely szintén egy samnis rajból eredt — jelenik meg a nagy-görögországi városokkal vívott küzdelemben. A görög községek virágzó koszorúját rövid idő alatt megsemmisítették vagy behódoltatták. Független maradt Campaniában Neapolis, Dél-Itáliában Tarentum. De helyzetét mindkettőnek folytonos küzdelemmel kellett védelmeznie.

Ezzel Itália képe alapjában megváltozott. Jellegét többé nem csupán a görög és etruszk gyarmatosítás szabta meg. Mindkettő nagy és éppen legfontosabb területeit elvesztette. A sabellus nemzet, bármennyire tagozódott és külön alakulatokra szakadozott is, odáig jutott, hogy magához ragadja a vezetőserepet a félszigeten. Ettől a képtől a szemlélődés önkéntelenül affelé a másik alakulat felé fordul, amely ekkor szembeszáll a sabellusokkal és kicsavarja kezükből a biztosnak ígérkező győzelmet.

MÁSODIK FEJEZET

RÓMA KÜLSŐ TÖRTÉNETE A GALLUS TŰZVÉSZIG

A régi Rómát eddig pusztán önmagában tekintettük. A latin törzsön, azon az egységen belül, amelyhez helyzete és lakóinak származása folytán tartozik, nem vizsgáltuk szerepét. Ezt kell most röviden pótolnunk.

A történeti kor kezdetén nincs meg, helyesebben mondva *már* nincs meg a latinság természetes, törzsi egysége. Önálló város-államok egész sora jött létre. Ami kötelék őket nyelvükön és a közös származás tudatán kívül a latinokat összekötötte, az vallásos jellegű volt. Tudunk közös szent helyeikről, ahol a „*nómén Latinum*“ viselői meghatározott napokon összejöttek. Az ardeai Venusnak és a Nemi-tó Dianájának voltak ilyen szent helyeik. Igaz, hogy legalább is a második esetben későbbi alapítással van dolgunk. Viszont kétségtelen, hogy tekintélyes múltra tekinthet vissza Juppiter kultusza az Albai-hegyen. Az istent itt „*Latiarisnak*“ nevezték, ami arra mutat, hogy tisztelete az egész latin földre kiterjedt.

A Nemi-tó Dianája számára eredetileg Tusculum, Venus részére maga Ardea volt a kultusz vezetője. Juppiter Latiaris kultuszának székhelyén az Albai-hegy és tó között fekvő Alba Longa volt. Ez a város vezette az évenként megismétlődő közös latin ünnepet, és az ebben résztvevő harminc község, mint az ő telepítése szerepelt. Ez az ünneplő közösség volt a kiindulópontja Róma első terjeszkedésének. Valóban le is rombolta Alba Longát és a területét a magáéhoz csatolta. Mint győztes, a kultusz vezetését is meg tudta magának szerezni. Vezérszerephez egyelőre csak a kultusz terén jutott; de ez alkalmat adott a siker politikai kihasználásához is.

Nagyjában ez volt Róma külső helyzete, amikor azoknak a politikai áramlatoknak és hatalmaknak az erőterébe került, amelyeket előbb vázoltunk. A 6—5. század római történetében már egy felületes pillantás is megmutatja, hogy az általános folyamat mint valami tükörben jelenik itt meg. Döntően határozták meg Róma külső történetének körvonalait az etruszkok, karthagóiak és görögök szembenállása és ellentéte és nem utolsó sorban a sabellus-vándorlás is.

Legelőször is az etruszk hatalom nagyarányú kiterjeszkedése mutatkozik a 6. század eleje óta. A Po-síkság elfoglalásával és a Campaniában való megtelepedéssel körülbelül egyidőben jut egy

etruszk nemzetség Rómában uralomra: a Tarquiniusok. Szakadatlan folytonosságban vagy megszakításokkal — a kérdés függőben maradhat — a század végéig megtartják uralmukat. Hogy ez a korszak mit jelent Róma belső életében, arról később szólunk még pár szót. Kifelé minden bizonytalanságot megerősödést hozott. Rómának csak az imént kivívott vezetőserepe a Juppiter-kultuszban hegemoniává szélesedett.

Nem lehetne állítani, hogy ez a vallásos formák szétzúzásával vagy félretolásával történt. A hagyomány különböző utak felé mutat. Különösen kiemelik a Tarquinius-nemzetség rokoni kapcsolatait a szomszéd városok nemességével. Emellett azonban éppen a vallásos intézményeket használták fel arra, hogy a politikai súlypont eltolódását kifejezésre juttassák. Legszembetűnőbben nyilvánul ez abban, hogy most már Rómában magában alapítanak egy második szövetségi szent helyet. Az Alba-hegyi Juppiter mellé az aventinusi Diana lép, ő is középpontjává válik a latinok összességének.

Van egy igen figyelemreméltó bizonyossága annak, hogy a római állam ekkor már milyen magas tekintélyre emelkedett, akkorára, hogy a kívülállók számára akaratlanul is a latin föld főhelyének tűnt. Csak úgy érthető az, hogy a távoli, a tengeren uralkodó Karthágó szükségessé tartotta, hogy szerződésre lépjen vele, ha Róma valóban olyan hatalmat jelentett, amellyel számolni kell. Ezzel a szerződéssel Róma látókörében a második fontos szerepű nagyhatalom tűnik fel. Polybios, aki ránk hagyta az okmány szövegét, L. Junius Brutus és M. Horatius konzulsága idejébe helyezi, és ezt az adatát mint a római történelem első biztos dátumát kell értékelnünk. Fölhozták ugyan, hogy ez a konzulpár nem történeti és ezért neve nem állhatott a szerződésben. Pótlásul a 348. évre vagy az évszázad elejére való datálással próbálkoztak meg. De Polybios nem olyan jelzést akar közölni, amely már magában az okmányban is benne lett volna, hanem a saját véleményét. Ezekkel a kortársai előtt jól ismert konzulnevekkel nem akar egyebet megjelölni, mint a köztársaság első éveit. Egyidejű görög eseményekkel még jobban megerősíti időadatát.

Egyébként szó sincs róla, hogy ebben az okiratban már valami megrögzött formula, egy már megállapodott szerződési fogalmazás nyilvánult volna. Általában nem lehet egy fennálló osztályba, a kereskedelmi vagy a politikai szerződések közé besorolni. Már csak azért sem, mert a szerződő államok érdekei kezdettől fogva különböző sikon fekszenek. Róma igényt támaszt Latium parti városaira. Ebben a Tarquiniusok korának birtokviszonyai tükröződnek, akár ténylegesek,

akár csak igényserűek. Legalább az igényt az új köztársaság is fenntartotta. Terület-politikai elsőbségről van tehát itten szó. Egyelőre ez még csak egy kis földdarabon nyilvánul, de amit Róma egyszer elért, azt szívósan igyekeznek megtartani. A másik oldalon Karthágó tágra terjesztette ki érdekeinek körét. Hispánia már az ő szférájába tartozik. Itt és az egész nyugati tengeren más népek teljesen ki vannak zárva a kereskedelemről. Szardíniában és Lybiában is csak megszorításokkal engedte meg Karthágó az idegen kereskedelmet. Ez a szerződő fél nem területek birtokát kívánta, hanem kereskedelmi előjogokat. Főtörekvése, hogy ezeket biztosítsa. Ettől a követeléstől csak kényszerűen áll el, mint Szicíliában. A későbbi ellenfelek ebben a legelső okiratban már kidomborították egyszerű, de jellemző vonásokban állami és történelmi egyéniségük sajátosságait.

A Karthágóval kötött szerződésben — mint láhattuk — a Tarquiniusok már nem szerepelnek. A római hagyomány uralmukat, különösen az utolsóét, tyrannis-jellegűnek rajzolja, elűzésüket pedig ennek megfelelően az erőszak művének. Hogy ez mennyiben áll, azt nem kutathatjuk. Elég az, hogy az etruszk származású királyi család elűzése egyúttal elfordulás volt általában Etruriától. A következő bonnyodalmakban is ugyanez nyilvánul meg félreismerhetetlenül. Egyes vonásokat ezekből is megőrzött a hagyomány. Porsenna király mondjában egy átmenetileg sikeres etruszk visszahódítás emléke élhet, ha ez nem is vezetett a Tarquinius-hatalom visszaállítására. Viszont a kyméi krónika úgy tudja, hogy Aristodemos hadjáratot indított Latium szívébe; Aricia előtt legyőzte Porsenna fiát és így véget vetett hódításainak.

Kyme ismét mint nagyhatalom képviselője lép a színre. Az itáliai görögség általa teljesen abban a szerepben mutatkozik, amelyet várni lehetett. Az Etruriától való elfordulás szükségképpen oda vezette Rómát, hogy az ellenkező oldalon keressen támaszt. Sőt annak is maradtak nyomai, hogy a Tarquiniusok elűzése kymei segítséggel történt. A szomszédos Vejivel vívott harcok viszont beszédes tanúságai a római-etruszk ellentét élességének. Ilyen harcok közben történt a Fabius-nemzetség veszte a Cremera-pataknál. Ezt pedig időpontja olyan szorosán összekapcsolja a kyméi tengeri ütközettel (474), hogy bizonyos összefüggést kell gyanítanunk. Azt természetesen nem lehet eldönteni, hogy miről van szó: Rómának egy sikertelen vállalkozásáról-e az etruszk szárazföldi hatalom ellen, vagy pedig arról, hogy ellenkezőleg egy görög győzelem mentette-e meg Rómát ezúttal is súlyos veszedelemből.

Az etruszk uralkodóház bukásának csaknem ilyen tartós volt a hatása Latiumon belül is. Itt, ahol a Tarquiniusok Tusculum hatalmas nemességével rokonságban voltak, csakhamar kifejlődött egy olyan mozgalom, amely a Rómától való elszakadásra, sőt háborúra vezetett. Külön latin szövetség keletkezett. Az aventinusi Diana-templommal szemben hét város Róma kizárásával új szent helyet alapított az istennő számára — azt, amelyet már említettünk, a Nemi-tó partján, nem messze Ariciától. A latin szerződés (amelyet 493-ba, Spurius Cassius konzulsága idejébe szoktak helyezni), újra helyreállította a szorosabb viszonyt. De a jelentősége nem csak ebben van. Az Alba-hegyi ünnepi társulás mellé most már odaáll a szilárd szabályzatú politikai szövetkezés. Ezzel megszűnik az az eddigi állapot, hogy a politikai súlypont eltolódásai vallásos intézmények leple alatt mehettek végbe és hogy ezeket kívülálló célok érdekében fel lehetett használni. Ha a szerződési okirat ránk maradt kivonatát hitelesnek fogadjuk el, akkor Róma tisztán és világosan elismerte a latinok autonómiáját, tehát lemondott egyelőre minden hatalmi igényről. Viszont kölcsönös segítségre kötelezték magukat. Ehhez a katonai szövetséghez rövidesen harmadiknak a hernicusok szomszédos törzse is csatlakozott.

Ennek a szerződésnek mintegy kettős arca van. Egyfelől félreismerhetetlen, hogy a hegemonia kérdésében csak ideiglenes megoldást ad — ideiglenesei, mert Róma zárt egységű hatalmának túlsúlya a számos községre forgácsolódott latinokkal szemben továbbra is fennmaradt. Valóban megmutatják még azok a szűkös és bizonytalan adatok is, amelyek a latin községek történelméről tudósítanak, hogy Róma értette a módját annak, hogy a szerződés feltételeinek megkerülésével a szövetség oly fontos tagjaival, mint Tusculum és Ardea szorosabb viszonyba jusson. Másfelől a kölcsönös segítség akkora szükségessége mutatkozik, hogy ez csak külső nyomással magyarázható. A hernicusok csatlakozása eléggé világosan mutatja, hogy merről jött ez a nyomás. Arról volt szó, hogy a latinság előőrseit és a Tolenus kelet felé csatlakozó völgyét megvédjék az Appenninek és a Lepini hegyek betóduló hegyi törzsei ellen. Az aequusokkal és volskusokkal találkozunk itt mint a nagy sabellus vándorlás résztvevőivel. Tarracina és Circei, Antium és Velitrae ekkor kisiklott a latinok kezéből. Tusculum körül és az Algidus-hegynél az aequusokkal harcoltak. A veszély nagysága Coriolanus és Cincinnatus mondájában tükröződik. Csak nagy erőfeszítések árán sikerül akkor, hogy a hernicus és tusculumi terület birtokát megtartsák.

Mily másként látszik itt Róma helyzete minden oldalról, mily nagy az ellentét a következő évszázadok Rómájával! Független hatalmak törekvéseitől, korlátozva van cselekvésének szabadságában, sőt tulajdon legszűkebb területén is veszélyeztetik. Vejitől a Cremera mellett szenvedett vereséget és a volszkus szomszéd ellen alig tud védekezni. Az őslatin föld nagy darabjai az utóbbi kezén maradnak. De éppen ott indult meg az ellenhatás, ahol a veszély a legnagyobb volt. Néhány évtized alatt sikerekre, majd a saját cselekvésszabadságára vezetett ez a mozgalom. A római naptárak és évkönyvek győzelmi adatait akárhogy is értékeljük — Ardea elfoglalása 442-ben fordulópontot jelent. Ide küldte Róma első gyarmatosítását, amelyről biztos tudomásunk van. A szomszéd volszkusok ellen volt erre szükség szilárd támaszpontnak. Bizonyára ekkor emelték a hatalmas falat is a város keleti oldalán. Ez már alakjánál fogva is emlékeztetett a római Servius-falra, jelölve annak, hogy Ardea sorsába valami új tényező nyúlt bele döntő módon: éppen Róma.

A század fordulóján megkezdődik a latin part visszahódítása és ennek kiindulópontjául kell az újonnan megerősített Ardeát felvennünk. Részletekben lehetnek ismereteink bizonytalanok, de a végeredmény, Anxur-Tarracina meghódítása bizonyos. Ennek pedig előfeltétele, hogy legalább is a parti sáv egész hosszában, tehát Circei és Antium is, római fennhatóság alatt álljanak. Velitraet is ekkor szerezték vissza. Az évkönyvek a délen elért sikerekkel közvetlen kapcsolatban hasonló északi vállalkozásokról is beszélnek: a Vejivel vívott utolsó háborúról. Harcok előzték ezt meg a Vejivel szövetséges Fidenae, egy Rómától közvetlenül északra fekvő hídfő birtokáért. Még Augustus korában is megvolt Juppiter Feretrius capitoliumi templomában Veji királyának, Lars Tolumniusnak vászonvértje. Őt Aulus Cassius ölte meg párviadalban és a zsákmányt Juppiternek szentelte. Róma történelmének kevés más eseménye igazolható ilyen hitelesen. A győztes római ugyanis konzulnak nevezi magát, az esemény ezért nyilván a 326. évbe tartozik. Másrészt a Tolumniusok nemzetségével magában Vejiben is találkozunk archaikus fogadalmi feliratokon.

Az etruszk város bukása már a következő évszázadra esik. A hagyomány úgy színezte ki, ahogy ez megilleti az ilyen nagyjelentőségű eseményt. Allítólag tízéves ostrom után semmisült meg Dél-Etruria kulcsa, csaknem oly hatalmas város, mint Róma. A győztes területe a felével gyarapodott. Ha az eredményeket áttekintjük, figyelemreméltó

fordulatot tapasztalunk minden eddigivel szemben. A latinság hatalmas lökésekkel teret biztosított magának Észak és Dél felé. Félreismerhetetlen a külső hatalom jelentős megnövekedése a királyság idejével szemben is. És ami a legfontosabb, ezeket a sikereket nem az etruszk hatalomhoz kapcsolódva vívták ki, hanem vele szembehelyezkedve. Róma és Latium teljesen önálló és független alakulatok az itáliai államok sorában.

Hogyan vált ez lehetségessé? Az okot itt is az általános politikai körülményekben keresték. Etruria helyzete már megrendült — mondják — és főleg a gallus betörés készítette elő a talajt. De ez éppen a Vejivel vívott háborúval veszi kezdetét, mint látni fogjuk. A többi Etruria még hatalmának teljességében áll. A volszkusokra vonatkozólag még kevésbé válik be az ilyen magyarázat. A sabellus nemzet éppen ekkor van ugyanis hatalmának tetőpontján. A hagyomány a 445. évről azt mondja, hogy ekkor alakult meg a campaniaiak nemzete. A samnisok Apulia széleit tartják birtokukban, a lucanusok délfelé hatolnak elő. A 435. esztendőben Thurioiak állnak háborúban. 390-ben már övék Laos városa a Tyrrheni-tenger partján. Fővárosuk ekkor Petelia volt a Sila-erdőség keleti lábánál. Bruttium még nem különült el tőlük önálló állammak. A kérdésre tehát, hogy Róma viszonyainak váratlan fordulatát hogyan magyarázzuk, máshol kell feleletet keresni.

RÓMA BELSŐ TÖRTÉNETE A GALLUS TŰZVÉSZIG

Négy hatalmat, illetve hatalmi csoportot találtunk, amelyek maradandó hatással voltak Róma külpolitikájára. Karthágó befolyása volt eleinte a legkisebb: az ő ideje még nem érkezett el. A szabellus törzsek jelentősége a politikai és katonai térre korlátozódott, az ő szerepük sem jutott még teljes kifejlődéséhez. Közvetlenül érezhető hatásuk csak a görögöknek és etruszkoknak volt, a kultúrájuk magaslátán álló népeknek.

Az etruszk királyok uralkodása Róma külső hatalmának nagy fellendülését hozta és befelé is tartós hatású volt. Ekkor vették át azt a számos intézményt, amelyeknek alapján sokak azt gondolták, hogy Róma nem egyéb mint etruszk község.

Elsősorban maga a város bővült ki újra. A későbbi Forum helyének mocsaras mélyedését kiszárították, piac keletkezett, középpont a közügyek számára. Ugyanekkor északon a kapitoliumi dombot vonták be a város körébe, a Forum védelmére. Ez volt a vár és egyszersmind a középponti szent hely. Itt épült Juppiter, Juno és Minerva nagy temploma. Ez a háromság a Tiberistől északra húzódó országból jött, a Tarquiniusok nemzetségének hazájából, tehát a templomok is etruszk módra épültek. Szoborművű ékességeiket a hagyomány szerint Vejiből való mesterek alkották. Ezt a művészetet keltette új életre számunkra is az az agyagból való Apollon-szobor, amelyet ebben a városban találtak.

Az etruszk eredet bélyegét más istenek, akiket szintén ekkor fogadtak be, ugyancsak magukon viselik. Minerva az eletruszkosodott Faleriából jött *át és ugyanott találkozunk Mercurius egy képmásával*, aminthogy maga ez az isten is etruszk nemzetségnevet visel. Ezek az újonnan átvett istenek ugyanúgy kaptak templomot és szobrot, mint az előbb említettek. A kultusz- és ünneprend elemei hasonlóképpen Etruriából jöttek a római hagyomány szerint, így a nagy játékok, amelyek most már a későbbi Circus Maximus helyén (a Palatínus és Aventinus közt) állandósultak. Etruszk eredetű a triumphus intézménye. A vesszőnyalábot (fascis), amely eredetileg a királyi hatalom jelvénye volt, szintén ilyen származásúnak tekintették.

Már ebből a futólagos áttekintésből is látni, hogy jelentős és messze kiható újításokkal van dolgunk. Állandósul az a kép, hogy a

győztes hadvezér, a quadrigán állva, Juppiter Optimus Maximus ornátusával felruházva, pirosra festett arccal, mint ennek az istennek az ősi szobra, vonul serege közepén a Kapitoliumra. És ezentúl mind a triumphus, mind a cirkusz és a fascies a római jelleg kifejezéseként szerepelt a maga területén. Ilyen mélységesen magukévá tudták tenni azt, ami eredetileg etruszk, tehát idegen volt.

Kérdés azonban, hogy teljesen idegen volt-e az, ami ekkor Rómába behatolt? Kétségtelen, hogy etruszk vonásoknak egész tömege fedezhető fel Rómában: a capitoliumi triász vagy az ünnepi játékok etruszk eredete megcáfolhatatlan. Az akkori templom formája már az ókorban a „Tusculus“ (etruszk) nevet viseli, de fontos megjegyezni, hogy legelső feltűnése messze kinyúlik Etruria határain túl. Latium tengerpartján, Ardeában, Satricumban, Minturnaeban is találkozunk ezzel a formával. Hasonlóan áll a dolog a plasztikánál is: alkotásai — nemcsak az agyag-istenszobrok, hanem még inkább a frizlemezek és a tető-terrakották tömege — hatalmas területre terjednek ki, az etruszk Északról egész Latiumon, Campanián keresztül Samniumig és Apuliáig. Sőt a festményekkel díszített sírkamra — látszólag sajátosan etruszk alkotás — is kimutatható nemcsak Campaniában, de még Ardeában is. Ennek megfelelően biztos, hogy a monumentális falfestés nemcsak Etruriában, hanem Campaniában és — irodalmi nyomok tanúsága szerint — Latiumban is otthonos volt. Ez a művészet az itáliai kultúra területén mindenütt jelentős szerepet vitt, Görögországgal ellentétben a plasztikát messze túlhaladta jelentőségében.

Az úgynevezett „Tusculus“ templom a homlokzat kiemelésében, egész térbeli megfogalmazásában lényegesen eltér a görögtől és egyenesen a római építőművészet jövő tendenciáira utal, Különbösen is nemcsak etruszk, hanem általános itáliai jelenség, hogy a képzőművészetben két áramlat különböztethető meg. Az egyik sztatikus — ez a görög — elhatárolásra, tagolásra és rendre irányuló; a másik — az igazán itáliai — inkább dinamikus mivoltával kidomborodó, kihajló, a lezártágból kifelé tör. Ami az istenek alakjait illeti, itt is Etruria és szomszédsága szűkebb határain messze túlmenő elterjedésükkel találkozunk. Sok esetben Etruria volt ugyanis a közvetítője a görög istenségek tiszteletének, de önállóan, egyéni módon fogták fel őket. Erre vall az, hogy különleges helyi képződések nagy bőségét figyelhetjük meg. A görög Artemis pl. Etruriában megtartotta a nevét, de Latiumban, mint Diana, új képzésű nevet kapott. Hermest Rómában és Praenestében, valamint Faleriiben és Capuában Mercuriusnak nevezik, de megingint másként a tulajdonképpeni Etruriában. Még változatosabbak a

Dioskurok nevei itáliai területen. Tiszteletük csaknem mindenütt gyökeret vert és általános elterjedésüket ismét egyéni alakítások egész tömege kíséri.

Ha még megemlíjtük, hogy görög istenség valamely itáliai dialektushoz tartozó néven jutott el az etruszkokhoz (így Minerva eredetileg faliscus megjelölése Athénének), akkor világossá lesz, hogy szűk volt a szemlélet eddigi módja. Helyette egy kultúra egésze jelenik meg előttünk, amely zárt és egységes összefüggésben terjed ki nemcsak Etruriára, hanem Latiumra és Campania egy részére is. Ennél fogva jórészt annak, amit eddig etruszknak tartottunk, ezentúl itáliai-nak kell neveznünk. Itáliai a terrakotta-plasztika és a sírok festészete, a templom formája, itáliaiak maguk az istenek is. Tehát csak folytatódik itt az, amit már a legrégebb Rómában megtaláltunk: a szoros, felbonthatatlan kapcsolat az egyetemes itáliai kultúrával. Csakhogy most egészen új formák lépnek be az itáliai-római fejlődésbe és velük egy alapjaiban megváltozott világnézet, amely új korszak kezdetét jelenti.

Ahol eddig Itáliában a görögséggel találkoztunk, akár a művészetben, akár az istenek világában: az legrégebb, Homeros előtti alakjában jelentkezett. A most bevonuló új formákon át azonban a görög kultúra döntő változása bontakozik ki. Ekkor már megtalálta az önmagához, belső rendeltetéséhez vezető utat. Eddig minden emberi tevékenység a nyers, elemi természet korlátaitól lenyűgözöttnek tűnt fel benne, mostantól fogva az ember lesz a lét mértékévé és középpontjává. Templómépítés és istenkép egyaránt bizonyosságai ennek. Eddig az építészet, ha monumentálissá fokozódott is, csupán a természet hatásaival kelt versenyre; sőt az istenek kultusza is csak ott lépett föl, ahol az őstermészet maga teremtette meg előfeltételeit: magaslatokon és ligetekben, barlangokban és forrásoknál. Most mindez új középpontból indul ki. Istent immár az emberi ház mintájára emelt templomban tisztelnek, az építés részleteiben is emberi forma és mérték tükröződik. Egy kiváló művészettörténész megállapítása szerint az oszlopban is mintegy a természetes ember egyenesedik fel a magasba. Mostantól fogva egyedül ő az, akiben az istenség ideája méltó kifejezését megtalálja. Másféle istenalakok ezután már csak mint egy letűnt világ megtűrt maradványai szerepelnek. A régebbi korra jellemző volt, hogy nem tartott distanciát az elemi természettel szemben. Most az emberrel a szellem és annak alakító ereje lépett a természet alaktalan és határtalan változékonyságának helyébe. Ezzel jár együtt az istenség lényegéről való felfogás megváltozása is.

Ma már ismeretes, hogy a királyság korának végén nem Apollon volt az egyetlen görög isten Rómában, hanem Mercurius neve alatt a görög Hermes, Diana és Minerva alakjában Artemis és Athene; egy-szóval Homeros istenei vonultak be. A régi istenekkel ellentétben ezek szabadok minden földhöz, általában az elemek világához való megkötöttségtől. Ennek megfelelően nem jelentenek semmi olyat, amit az anyag korlátozhat, — a Föld és a Tűz szent hatalmait sem — hanem mindig valami nagy egészet. A lét egésze az, ami bennük egy-egy határozott középpontból nézve, valemely különleges szellemi formában feltárul. Apollonban distancia és emelkedettség, nemes tartózkodás és mérték, Athénében belátás és okos tetterő, Hermesben az éj sötétjének csábító varázsa, meglepetés és váratlan siker egyesül: minden istenhez a lét egy különlegesen árnyalt módja, egy csakis őt megillető szellemi forma tartozik.

Igaz, hogy az itáliai templom és agyagból való istenképe nem állítható teljesen a görög minta mellé. Ezentúl is figyelniünk kell arra, hogy az új istenekben, akármennyire megegyeznek az olympusiakkal, nem mutatkoznak-e másfajta hatások is, nem látszanak-e meg a különleges itáliai forma vagy régibb képzetek nyomai. Aki a Vejiben talált Apollon-szobor vonásait szemléli, nem menekülhet attól a benyomástól, hogy bennük az isten sötét, halálos oldala tükröződik. És ez megegyezik azzal, amit Apollon ó-itáliai alakjáról különben tudunk: itt az isten lényében csupán megsemmisítő hatalma domborodott ki. Itt semmi sincs a szellem világosságából és messze látóhatárából, pedig a halálos nyilak felett való hatalom — ezek is távolról találnak — csak szükségyszerű kiegészítése ennek. Épp így semmi nyoma a szellem ama magasabb tisztaságának, amely minden földin túl van és ezért már halálos. Az etruszk mesternek ebben a művében minden súlyos és a földhöz tapad. A szobrot szemközt nézve, megmerevedő mosolyában a halál kényszere tekint leplezetlenül ránk. A ragadozó-szerű profilban pedig lehetetlen rá nem ismerni Apollon állatára, a farkasra, amely a sötétben ragadja el az áldozatát. Itt az istennek olyan képét látjuk, amely a régi, az elemek világában élő korhoz tartozik — amelytől távol van még a homerosi Apollon sugárzó ragyogása. De ez mind nem befolyásolhatja alapvető megállapításunkat, hogy új stádiumát értük el a görögség befogadásának. Mert más esetekben egészen világos, hogy a homerosi isteneket nemcsak egyszerűen átvették, hanem jelentőségük egész terjedelmében, egy-egy nagy egészként igyekeztek őket felfogni. Athene-Minerva nemcsak a kézművesség istennője, Hermes-Mercurius nemcsak a kereskedők védője. Az isten-

nőnek, a város úrnőjének ereje kezdettől fogva egyaránt megnyilvánul a háborúban és a kézügyesség és művészi érzék alkotásaiban, Mercurius is általában a meglepő siker isteni kifejezője.

A művészet az a terület, ahol a görög minta lényegének mind behatóbb átértése egész fokozatosságában megmutatkozik. Ezen a téren a kopenhágai új Koré meglepő bepillantást nyújtott. Itt az az archaikus kifinomult leánytípus jelenik meg, amely duzzadó formái ellenére mégis egész felépítésében a karcsúság megtestesítője. Törékeny bokáin sudár, karcsú alak nyugszik; rajta a keskeny fej, mandulavágású szemével, tiszta, nyílt tekintetével. A festészetben hasonló törekvés mutatkozik. Elég a Tómba Stackelberg és a Tómba del Triclinio freskóira (Tarquiniiben) rámutatnunk. Hátsó falukon az a csaknem lányosan finom asszony jelenik meg, akinek súlyos sötét haja koronaként nehezedik nemes profiljára, virágszerű nyakára: feledhetetlen alkotása a görög érzéstől áthatott művészetnek. Elutasíthatatlanul tolul fel az a meggyőződés, hogy az itáliai történelem nem csak a görög hatás megjelenésével kezdődik, hanem ennek a történelemnek az egész folyamatát a görögséghez való vonatkozása határozza meg. Ennek a vonatkozásnak a fejlődéséből, a korszakokból, amelyek ezen belül megkülönböztethetők, Itália egész történelmének tagozódását leolvashatjuk. Ezt az új megismerést a továbbiakban is szem előtt kell tartanunk és horderejét meg kell vizsgálnunk. — Most legelőször a Tarquiniusok bukása után történt események felé fordulunk. Ez a változás az Etruria fennsőbbiségétől való elfordulást jelentette, művelődés tekintetében is.

A régebbi hagyomány szerint a királyság után azonnal az egy-egy évre szóló, kollegialitáson nyugvó konzuli hatalom következett. Az újabb kutatás egy kevésbé hirtelen átmenetet igyekezett kimutatni. Nemcsak Rómában, de Latiumban is előfordul a diktatúra. De Rómában hat hónapra szóló, rendkívüli magistratust jelent, Latiumban pedig egyéves, rendes hatalomról van szó. Ebben a latin intézményben vélték a keresett átmeneti formát megtalálni. Föltételezték, hogy évenként változó főtisztviselőn át jutottak a konzulok társas inézményéhez, és a diktatúra eredetileg rendes hivatalból lett a fejlődés során rendkívülivé. Ezt a felfogást még az is támogatja, hogy a kettősség a konzulátusnál is, a diktatúránál is előfordul. Csak teljes egyenrangúság nincs az utóbbi esetben: a diktátor mellett a lovasság parancsnoka áll, alacsonyabb rangban (magister populi és magister equitum). A latin városok alkotmányában ennek a párját is meg vélték találni, azonkívül Etruriában is. De mindenekelőtt az oszkusok két egyéves

főmagistratusa (meddix summus és meddix minor) figyelemreméltó mint teljes megfelelő.

Szervesen megérthető fejlődést azonban ezek az analógiák semmiképp nem állítanak elének. Mert éppen az, ami a római konzulság különleges lényegét teszi: *teljesen* egyenrangú kollegialitás a hatalom (imperium) *osztatlan* volta mellett — éppen ez marad továbbra is előzmények nélkül, kifejlődésében megmagyarázatlanul. Épp így a diktatúránál: a latin egyéves rendes főtiszttség Rómában rendkívülivé lett és veszély idején az imperium összességét egyetlen kézben egyesítette. Ez nem fejlődés eredménye, hanem gyökerében más, teljesen eredeti elgondolás. A konzulátus is, a diktatúra is Róma politikai génuszának alkotása, egyedülálló voltukat semmiféle fejlődés-elmélet nem homályosíthatja el.

A konzulság rögtön a királyság bukása után megjelent Róma életében. Ennek ténybeli bizonyítéka az, hogy a konzulok fennmaradt jegyzéke a köztársaság első évéig megy vissza. A jegyzék élén Brutus áll, Róma mondái alakká vált felszabadítója és M. Horatius, a kapitoliumi templom befejezője. Ennek nevét pedig maga a felavató fölirat biztosítja, úgyhogy mind világosabbá válik, hogy a konzulok jegyzéke megbízható. Ez nemcsak a 4. századra érvényes, hanem sokkal régebbi időkre is: épp a történet elején jelennek meg olyan nemzetségnevek, amelyek később ismeretlenek, tehát nem lehetnek utólagos kitalálások. A konzulság intézménye a 6. század végétől fogva igazolva van.

De az 5. századra forrásaink sokkal gyérebbek, mint a 6. századra, ahol nyelvi megfigyelések és gazdag régészeti leletek egészen új világot tártak fel. Még az ál-história későbbi keletkezését is megfigyelhetjük: láthatjuk, hogyan igyekeztek az évkönyv-írók a talált hézagot kitölteni. Cassius Hemina (Kr. e. a 2. század közepén) még egyetlen könyvben foglalta össze a királyság korát és a pyrrhosi háborúig terjedő eseményeket, Piso két könyvben, Cato egyáltalán mellőzte. Csak Gelliusnál (a Kr. u. 2. században) dagad meg hatalmasan az anyag. De már az évkönyvek hagyományának régebbi rétege is (ha ugyan Diodoros római forrása ez volt) az 5. századra nézve csak nagyritkán tud megbízható híradást adni. A feltétlenül igazolt anyagot tehát a történetírónak kell először kihámozni.

A biztos források közé tartoznak, mint már említettük, a Fasti Consulares. Legrégibb részeik eredetiségének kérdése egybeesik azzal a kérdéssel, hogy milyen régiek az első történelmi feljegyzések egyáltalán. És itt figyelembe kell vennünk, hogy az ősi Rómáról alkotott

képünk milyen alapvetően változott meg. Ma világosan áll előttünk, hogy már ő benne megvannak egy *történelmi* monda kezdetei. Hesiodos Theogoniájának vége már két latin őskirályt ismer. Romulus sírja és az archaikus nőstényfarkas: mindkettőnek a mitikus városalapító az előföltétele. Ehhez még azt is figyelembe kell venni, hogy mindkettő még a 6. századba tartozik és hogy Róma városának neve nyelvileg már föltételezi Romulus nevét. És ha ehhez vesszük még az első írásbeli feljegyzések korát (a naptár írásbafoglalása és a forumi felirat), akkor világos, hogy a Fasti Consularesre vonatkozólag is új megállapításokra van szükség.

Ahhoz kevés kétség fér, hogy az évkönyves feljegyzések Rómában a messze múltba nyúlnak vissza. Hiszen a névadó főtisztviselők jegyzéke itt, mint másutt is, nélkülözhetetlen volt; az 5. század Rómája számára ezt nyugodtan elfogadhatjuk. És hogy ehhez hamarosan rövid évkönyves följegyzések csatlakoztak, az igen valószínű mindannak alapján, amit egyébként az antik történetírás kezdeteiről tudunk. Későbbi időből azt halljuk, hogy e följegyzések vezetése a pontifex-collegiumra volt bízva: innen természetes, hogy a kultuszt érintő események állottak érdeklődésük középpontjában. Ezeknek a meg gondolásoknak megfelel az a tény, hogy a köztársaság kezdete óta és különösen az 5. századtól kezdve nagyszámú adat maradt ránk templom-alapításokról. Leginkább görög istenek templomairól van szó. És e hagyományok teljesen megbízhatóknak bizonyultak. Így a flaminiusi mezőkön álló Apollon-templom építésére a hagyomány szerint 433-ban, a pestis alkalmából tettek fogadalmat, és ebben az időben a Földközi-tenger keletén ez a járvány valóban fellépett. Szintén hitelesnek fogadható el Mercurius templomának fölszentelése 495-ben, Castorénak 484-ben mindannak alapján, amit ezeknek az isteneknek Rómában és a szomszéd városokban való kultuszáról, különösen pedig Róma közvetlen közelében lévő templomaikról tudunk. Épp legutóbb ismerték fel Ardeában a 6. és 5. század határán emelt római templomok időben is pontosan megfelelő párját. A gallus tűzvész nem hozható fel a följegyzések hitelessége ellen, mert az archaeologiai leletekből kiderült, hogy az állami épületek, amelyekben az okmányokat őrizték, tehát mindenekelőtt a templomok, nem pusztultak el teljesen.

Még egy templomalapításról kell különösen megemlékeznünk. 496-ban Ceres, Liber és Libera háromsága számára — amely a Déméter, Dionysos és Koré görög triászának felel meg — templomépítés fogadalmát tették és három évvel később az Aventinuson fel is szentelték a templomot. Az új szentély, amely a „Tuscus“ módra épült, és

az a kétségtelen vonatkozás, amelyben ez a chthonikus isten-háromság az etruszk-eredetű égi háromsággal áll — mindez, úgy látszik, Etruria irányába mutat. Csakhogy itten egészen új tüneménnyel találkozunk: Róma ekkor lép először közvetlen összeköttetésbe a görögséggel. Ceresnek a Circus Maximus mellett épült római templomát Plinius fontos híradása szerint Damophilos és Gorgasos, nagyhírű szobrászok és egyben festők díszítették mindkét művészetükkel. Ok az első görög mesterek, akiknek római működéséről tudni; addig a római templomokban minden etruszok műve volt. Ezzel egybevág az, hogy a papnóket Campania és Dél-Itália görög városaiból hozták be. A kultuszt magát is a nemrég, állítólag az utolsó Tarquinius alatt bevezetett sibyllai, tehát görög jóslatok utasítása szerint rendezték be. Ezek pedig Kyméből eredtek, és így valószínűleg ugyaninnen eredt a hármas istenség is. Egy sírfelirat, mely még az 5. század elejéről származik, Dionysos beavatott híveinek egy közösségéről tud — és ebben az összefüggésben jelentős, hogy Cicero erről a római kultuszról mint misztérium-kultuszról beszél.

A kép vonásai kiegészítik egymást. Politikai téren az etruszk királyok elűzése Kyméhez való fordulást jelentett; a vallásban is hasonló törekvésekkel találkozunk. Etruria kulturális fennsőbbségétől akarnak szabadulni és így közvetlen összeköttetésbe jutnak a görögséggel. És jelentőségteljes, hogy épp ekkor nyilatkozik meg egy alapvető római jellemvonás. Ezt a templomalapítást a hagyomány ugyanis éhínség dúlásával hozza kapcsolatba; ebben prodigiumot — isteni figyelmeztetést — láttak: annak jelét, hogy az istenekkel való egyetértő viszony meg van zavarva. Ennek helyreállítása végett tanácsolták a jósigék a három görög isten: Demeter, Dionysos, Koré kiengesztelését. Ezzel hasonló kérdezősködések hosszú sora kezdődik és új istenségek, vagy különleges kultusz-formák ennek a révén jutnak a Rómába. Előfeltétele mindig egy isteni akaratnyilvánítás: az égiek bizonyos eseményekben tudtul adják indulatukat, az ember kötelessége pedig erre ügyelni és megtenni, ami szükséges. És éppen abban, hogy az isteni megnyilatkozásokra való figyelés milyen kötelező fontosságú, abban, hogy ezeket milyen gondosan veszik tekintetbe: ebben rejlik a római „religio“. Ez hatja át teljesen Róma kultuszait és vallásos képzeletvilágát; mostantól fogva pedig a nemzet állami és kulturális életére nézve is jelentőségteljes lett.

NEGYEDIK FEJEZET
A JOG KODIFIKÁLÁSA

Végül még egy hagyományról kell beszélnünk, amely hitelesnek tekinthető és ezzel támaszt ad a hagyományozott történelem megítélésére: a 12-táblás törvényről. A kiindulópont itt is a görögség. Későbbi korban külön követségről tudtak, amely Athénben a soloni törvényekről másolatot készített; egy ephesosi száműzött, Hermodoros is részt vett állítólag Róma jogának ebben az első kodifikálásában. Az a kérdés, hogy ez a hagyomány szószerint vehető-e vagy nem, kicsiny jelentőségű. A lényeges az, hogy fölismerjük, mi az értelme. Azt, amit mi fogalmi levezetés, forrásszerű összekapcsolás, lélektani magyarázat, egyáltalán elmélkedés formájában mondunk el, az antik történetírás szereti képen állítani olvasói elé. Ami nálunk fogalomná hígul, ott szemléletté, cselekvéssé és életté alakul. A most említett részletek sem jelentenek egyebet, mint azt, hogy a görög jognak mértékadó szerepet adtak a római jog írásbafoglalásánál.

Ezt a nézetünket általános jellegű meggondolás is támogatja. Már a forumi felirat is tanúskodik a görög befolyás régi voltáról. Tartalma részletekben bármennyire homályos is, az biztos, hogy törvényszöveget tartalmazott. És nagy jelentősége van itt annak, hogy a száz évvel régebb chiosi kőoszlopban párjára találtunk. Ezen is ilyen szöveg van, és láthatjuk, hogy a kő külső formáját, valamint az írás elhelyezésének módját Görögországból vették át. Tartalmi hatások sem hiányozhattak tehát egészen.

Ebbe az irányba mutat a 12-táblás törvénynél már ez a kölcsön-szó: „poena“ . És már az ókor észrevette egy esetben a megegyezést Solon egyik törvényével. A fényűzés korlátozása a temetéseknel — mert erről van szó — a régi Rómába is beleillik, hiszen az archaikus kultúra általában és így Itáliában is távol van minden kezdetlegességtől: luxus és raffináltság épp a külsőségekben ebben a világban egyenesen elvárható. Egy pillantás a szomszéd Caere vagy Tarquinii sírjainak világába igazolja nézetünket.

Rómában tehát görög jogi könyvet vettek mintául. Ép az ión Nyugaton már eljutottak a jog írásbafoglalásához; elég Charondas nevét megemlítenünk. De ki kell még emelnünk azt, hogy a görög szikra lobbantotta lángra a római államalkotó akaratot, amely aztán jogrendjének alaptörvényeit megteremtette.

A római hagyomány a 12-táblás törvényhozást mint az osztályharcok egyik legfontosabb mozzanatát emeli ki. Önként felmerül a kérdés a küzdelmek és velük a plebs és a patríciusok közti különbség eredete után. Az államjogi különbség egyszerű konstatálásánál azonban ma se jutnak tovább: a nemzetségek egyik csoportja egyedüli részese az államhatalomnak. Csak nekik áll nyitva a konzulság és annak segédhivatala, a quaestorság; csak ők juthatnak be a senatusba és vehetnek részt, mint szavazati joggal bíró tagok, a Comitia Curiatákon.

Ezzel szemben a plebs ismertető jele mindenekelőtt egy negatívum: kizártság mindenből, amiben állam és állami hatalom megtestesül. A politikailag jogtalan polgároknak ez a tömege azonban nagyon különböző rétegekből tevődött össze. Így bizonyos, hogy a gazdasági hatalom ugyan főleg a patríciusok kezében összpontosult, de azért a plebset nem csak a szegény és függő helyzetben lévő elemek tették ki. Nyomatékosan ki kell emelnünk, hogy vagyonos és társadalmilag tekintélyes csoportok is tartoztak hozzá. Erről tanúskodik az osztályharcok későbbi története, valamint az a körülmény, hogy később, a régi szokástól eltérően, az idegenből bevándorolt és Rómában letelepedett nemesi nemzetségeket a plebs keretébe osztották be. Ceres, Liber és Libera templomának alapításánál lép elénk a plebs először határozott alakban, egyelőre csak mint vallásos közösség. Ez a templom volt a plebs középpontja: mint a capitoliumi háromság szent helyének ellenképe az Aventinuson emelkedett, azon a dombon, amely később, a Lex Julia által a plebs tulajdona lett. Ebben a templomban volt elhelyezve a plebs levéltára és pénztára, elöljárói úgy szerepelnek, mint plebejus! hivatalnokok. És hogy mindez ősrégi jellegű, annak bizonyítéka az, hogy a Föld-istennő mindenütt a plebszel vagy a demosszal volt szoros kapcsolatban, — és ő az, aki ennek az osztálynak ősanjaként jelenik meg: a régi időkben a családfa nélküli tömeget „föld szülőtteinek⁴” nevezik.

Sokkal nehezebb az évkönyves hagyományban felsorakozó eseményeket megítélni. Nagyrészt későbbi idők szüleményei ezek, amelyek e történelmileg jelentős, de hagyományban szegény évtizedeket lobbanékony képzeletük alkotásaival töltötték ki. Hogy a plebsnek volt-e már valamelyes politikai szervezete, mikor a jog első kodifikálása megtörtént, azt sem cáfolni, sem bizonyítani nem lehet. Teljesen megoldatlan kérdés legalább is az, vajjon ez a szervezettség annyira előrehaladt-e már, hogy a plebs összes tagjai a tribusi beosztás alapján külön népgyűlésben egyesültek és választottak-e már néptribunokat vagy sem.

Ennek a kezdetei messze visszanyúlhatnak, hiszen a soloni alkotmány nem áll többé egyedül, mióta tudjuk, hogy ekkor Chios szigetén is a királyok mellé vagy elé állította a nép a maga demarchosát. A fejlődés ritmusa Itáliában azonban kissé késlekedni szokott. Már azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a 12-táblás törvény semmit sem tud néptribunokról vagy külön plebejusi népgyűlésekről. Ezek a kérdések eredményesen most nem tárgyalhatók, egyenesen a 12-táblás törvényhez fordulunk.

A legóvatosabb mérlegelés mellett is elismertnek tekinthető, hogy a táblák megalkotása egy tíztagú rendkívüli testületre volt bízva és legalább is az első decemvirátus tagjainak nevei hitelesnek fogadhatók el. Az is biztos, hogy ez a törvényhozás nem bocsátkozott a plebs valamilyen politikai követeléseinek teljesítésébe. Célja csupán a jog megrögzítése volt, mindenekelőtt a per- és büntetőjog terén; itt azonban nem szabad elfelejteni azt, hogy a régi kor még nem ismeri a különbséget a polgári és büntető-jogi eljárás között. Egyébként az adós elleni eljárás, amely a patriciusok gazdasági túlsúlya mellett a gyakorlatban főleg a plebejusok ellen irányult, továbbra is szerfölött kíméletlen volt. Kifejezetten tudunk oly rendelkezésről is, amely a két rend között nem ismer el connubiumot (jogilag érvényes házasságot). Semmi sem szól tehát a mellett, hogy a plebejusok helyzete könnyebbedeit volna, nyomát sem találni itt az osztályok kiegyenlítődésének. Adós jog és tiltó korlátozások a connubium terén nemcsak hogy megmaradtak, hanem mostantól emelkednek voltaképp törvényerejűvé.

De ha a plebsnek az egyenjogúságra és helyzete könnyítésére irányuló követelését nem vették figyelembe, akkor miben állott hát a jelentősége ennek a törvényhozásnak? Minden bizonnyal magának a kodifikálásnak a tényében. Hogy ez világossá váljék, tekintsük át még egyszer az előzményeket. Vesszõnyaláb és bárd egy olyan büntető hatalom jelvényei, amely az egyén élete fölött is rendelkezik: a későbbi Rómában *insigne regium*, királyi jelvény számba ment. Valóban nagyjelentőségű lépés volt, amikor Róma királyai ezeket a jelvényeket választották méltóságuk szimbólumának. Hiszen bennük az jutott kifejezésre, hogy a büntetés és megtorlás csak egy személy joga. Már vége volt annak az állapotnak, amelyben minden nemes, rokonságára és klientélájára támaszkodva, nemcsak elég erősnek, hanem jogosultnak is érezte magát arra, hogy önmaga vegyen elégtételt ellenfelén. Még nem jutottak el odáig, hogy egy felsőbb hatalom elvileg és minden vonatkozásban magára vállalta volna, hogy a magánbosszút szabályozza, és saját normáinak rendszerébe szorítsa, de legalább annyira

korlátozták az önbíráskodást, hogy az élet és halál fölött való rendelkezést kivették a kezéből.

A későbbi Róma szemében ez az állapot természetesen még mesze volt mindattól, ami jog és igazságosság. Számukra a kényúri önkény mindig hozzátartozott a királyság lényegéhez. És valóban, a *patrimoniális* királyságban a hatalom konkrét birtokosának szubjektív, személyes jogával szemben a legfőbb államhatalom intézményes jellege még nem domborodik ki. Más szóval: olyan jogrendszer, amely objektív normákat adna és melyen magisztrátus, mint „hivatal“ alapulhatna, mint külön szféra még nem létezik. Minden, ami erre emlékeztet, még nem különül el a *családatya*, a *ház ura* személyes hatalmától. De a patrimoniális királyság ebben a tiszta formájában sohasem állott fenn Rómában. A kúria-rendszer vizsgálata éppen azt mutatta, hogy az állam gondolata objektív, egyének és azoknak természetes kötelekei fölött álló sajátosságában már előbukkant. Még erősebben érvényesül az 5. század patriciusi államának kialakulásakor.

Két mozzanat jellemző erre. Az egyik az, hogy a hatalom egyedüli birtoklásának helyébe megosztás lép, élethossziglani tartamát időbeli korlátozás váltja fel — és ezzel általában a hatalom korlátozása és szabályozása. A másik mozzanat pedig abban nyilvánul, hogy a két konzul jogkörét nem személyes hatalomként gyakorolja, hanem mint megbízottja annak a rendnek, amely az államhatalom egyedüli birtokosa. Már láttuk, hogy a patriciusok számára a kuriális rendszerben már megvoltak az intézményes, személyi és vérségi kötelekek fölött álló államrend kezdetei. De ez csak a kiváltságos osztályra volt érvényes, a kúriákból kizárt plebs számára továbbra is a régi rend állott fenn. Vele szemben a patriciusi magistratus, általában a patriciusi patrónus ezentúl is birtokosa maradt a személyes előjogoknak. Jogkörüket ezért egyéni hatalom módjára gyakorolták; a viszonyok egyoldalúan, a patriciusi önkény alapján rendeződtek. Ezt az önkényt szabályozta most a 12-táblás törvény; igaz, hogy a nemesi rend világnézete, értékelése és rangrendszere alapján. Azt, ami ezt a rendszert élteti és bizonyos tekintetben igazolja, a *distancia pathosának* lehet nevezni.

Ez a *pathos* abban jut kifejezésre, hogy áthághatatlan válaszfalat emel a nemesség önmaga és az alatta állók közé. A válaszfal nemcsak a társadalmi rétegződésre vonatkozik, hanem ezt bizonyos erkölcsi értékeléssel is azonosítja: a „jó“ és „rossz“ kategóriáival. Ez a Theognisból jól ismert és minden arisztokratikus társadalomra jellemző értékelés Rómában is megjelenik. Itt is az a felfogás uralkodik, hogy voltaképp a nemesség az, amely a „jókat“ (*virī boni, optimates*) kiter-

meli, — és ezek egyszersmind a derék és rátermett emberek, akik a csatában és a tanácsban egyaránt megállják a helyüket (*bonus vir sapiensque*). A másik oldalon viszont a társadalmilag alant álló fogalma a minőségben is csekélyebb értékű, a hitvány, rossz jellegével esik egybe; a társadalmi rangrendszer *malus-a* a kereskedelem *mala merx*-ének, hitvány portékájának felel meg. Az alantas tetterőben, rátermettségekben is másodrendű, gyarló, gyenge és nem utolsó sorban gyáva is; *bonus* és *vir strenuus* (elszánt férfiú) éppúgy együtt járó fogalmak, mint *malus* és *imbellis* (gyáva).

De a különbség mélyebbre nyúlik. Minden nemesi társadalom számára a nemesség a normája az erkölcsnek: amit ő gondol, cselekszik, kíván, az a helyes és példaadó és egyúttal az az *igazság* is. Úgy fejezhetnék ki, hogy jó az, amit egy „jó“ (nemes) cselekszik. Ezzel szemben állanak az alantas nép gondolkozása és üzelmei: a hazugság, álnokság — ezek Rómában a legmegvetettebb bűnök — gyanúja mindig rajtuk van. Az ilyen cselekvésnek jellemző módon „malitia“ a neve, mint ahogy — Nietzsche szerint — általában „minden arisztokrata alapmeggyőződése, hogy a közönséges nép hazug“. Ennek megfelelően fegyvere a „mala lingua“ szellemi terméke a „malum carmen“ a gyalázkodó gúnyvers.

Hogyan érvényesült ez a világnézet a gyakorlatban? A magisztrátusi hatalomnak és a plebsszel szemben semmitől sem korlátozott önkényének hordozója a patriciusi konzul volt. Amíg lerögzített normák nélkül hozta meg a döntéseit, azokban, akarva-nemakarva, az előkelő és kiváló ember egyedüli értéke és a közönséges ember jelentéktelensége jutott kifejezésre. Forrásaink eleget beszélnek a superbiáról, a patriciusok fölényes érzületéről, és ez valóban kemény iga lehetett. Még a későbbi korban is, amikor a magistrátustól elvették a főbenjáró büntetés szabad kiszabását, megvolt a joga ahhoz, hogy az engedetlen polgárral szemben azonnal pénzbüntetést, megvesszőzést vagy fogságba vetést alkalmazzon. Ennek megfelelően a plebs törekvése Rómában is az, ami volt Görögországban, hogy ezt az uralmat korlátozza, szabályozza, írásban lerögzítse: ha már önkény, legyen megszabott, tételes önkény. A hagyomány szerint már Terentilius megtette az indítványt arra, *ut quinque viri creentur legibus de imperio consulari scribendis*.

Mégis tévedés lenne azt hinni, hogy a plebs nyertesként került volna ki ebből a küzdelemből. A kodifikálás — kétségtelen előnyei mellett — a plebs számára veszteséget is jelentett: megfosztotta bizonyos szabadságoktól, lehetőségektől, amelyek addig nyitva álltak előtte. A dolognak ezt az eddig kellőképpen meg nem világított oldalát

alaposabban szemügyre kell vennünk. A „jó“ és „rossz“ szembeállítására kapcsán világossá vált, hogy a „jó“ a régi nemesi világnézet számára nem az a szűkebb erkölcsi fogalom, amelyet ma jelent ez a szó. De a dolognak még egy árnyalatát kell megemlítenünk. A „jó“⁴⁴ magába foglalja az életrevaló, rátermett, mintakép-szerű fogalmait és egyben az örvendetes, biztató, sikeres árnyalatait is. A „rossz“ viszont a kedvezőtlen, hátrányos gondolatát rejt magában. „Jó“ és „rossz“⁴⁴ előjelekről beszél a római akkor, amikor mi szerencséhez és baljós ómenekről beszélünk. És ez az a momentum, ahol a „rossz“ jelentése a szájalom, elnézés, megbocsátás érzelmeivel kezd összevegyülni. Ahogy a nemes ember „jó“ és ezzel egyszersmind szerencsés, boldog is, úgy a „hitvány“ egyúttal szájalomraméltó, nyomorult, szerencsétlen. „Mala mors“ „malus exitus“ szokott fordulatok; „rosszak“ és „szerencsétlenek“ (mali scelestique: *scelestus* nemcsak gonoszt, hanem szerencsétlent is jelent) e felfogás számára egybetartoznak.

A mondottak alapján lélektanilag érthető, hogy az előkelő és közrendű közötti szakadéknak jótékony hatása is volt. Önkény és elnézés közel állnak egymáshoz. Az úr, éppen úri voltának és szerencséjének büszke tudatában parancsol, követel, de éppúgy tud fölényesen és bőkezűen ajándékozni és elengedni is. Hesiodos meséjében ezt mondja a héja zsákmányának, a fülemilének:

„ . . . Erősebb az, ki téged fogva tart.

Bármily szépen énekelsz is, úgy jársz, ahogy én vezetlek.

Kényem szerint fellakmározlak, vagy elengedlek.“

Az adósság és a büntetés elnéző elengedésének lehetősége teszi teljessé a nemesi önkény képét. A jogi életben az asyllum intézménye tanúskodik erről a gondolkodásmódról. A jogi fogalmak általában először vallásos formában jelennek meg: az asyllum is eredetileg vallásos intézmény. Forrása annak az istennek sajátos lényé, akihez az asyllum tartozik.

Így jellemző, hogy nemcsak Juppiter papjának megpillantása szabadította meg a vétkest a fenyítéktől, hanem a házába való menekülés is földoldotta a bűnös bilincseit, akármilyen súlyos esetekben is. És itt emlékeztetnünk kell arra, hogy Juppiter papjának — sok egyéb korlátozó előírás mellett — semmiféle csomóra kötöttet nem szabad viselnie, mert a csomó, a görcs a varázsnak, a félelmetes hatalmaknak világához tartozik és így az égi istenektől idegen. A pap ujján lévő gyűrűnek sem szabad zártnak lennie, mert ugyanebbe a varázskörbe

tartozik. A bilincs hasonló a csomóhoz is, a gyűrűhöz is. Ezért kellett Juppiter papjának házában föloldani és azután onnan eltávolítani, még pedig a tetőn át, mintegy az ég szemeláttára. Az isten szól itt bele az emberi jogi életbe, ő szabadítja meg a bűnöst: ezért nevezik Juppiter Libernek is. És kétségtelen, hogy ez az isten Zeus Eleutheriosszal, a „szabadok istenével”⁴ összefüggésben van. Apollon és Artemis védelmezői mindazoknak, akik a távolból jönnek vagy oda igyekeznek, tehát minden idegennek. Ezért tartozik Lucorishoz (a farkas — lykos — istenhez) a capitoliumi asylum. Mert ahogy a farkas a száműzöttség és idegenség állati szimbóluma és ezért Apollonnal szoros kapcsolatban van, úgy Lukoris is körébe tartozik és maga köré gyűjti az előzőiteket és menekülőket. — De hasonlóképp védi az idegeneket Diana, Artemis itáliai mása is: legelőkelőbb papja, az ariciai rex nemorensis beszédes bizonyosága ennek. Ezért figyelmet érdemel az a hagyomány, amely szerint Diana aventinusi szentélye hajdan asylummal volt kapcsolatos. Emellett még különösen a chthonikus hatalmak adnak menedéket, általában mindazok az istenek, akik a Földdel valamilyen kapcsolatban vannak. Ok azok, akik a köznépet, a nagy tömeget oltalmuk alá veszik. Tehát nem véletlen, hogy Rómában a capitoliumi asylum nemcsak Lucorisszal, hanem Veiovisszal, a halál- és alvilág-istennel is kapcsolatban van. Ezt az istent pedig Apollóval azonosították, ennek megfelelően Apollo ősitáliai kultuszaiban sötét, halál felé forduló alakjai lépnek előtérbe.

Később azonban Rómában szándékosan korlátozták ezeknek az asylumoknak a hatáskörét. A capitoliumi asylumról tudjuk, hogy utóbb kerítéssel hozzáférhetetlenné tették. Ezekben a törekvésekben a jogról való új felfogás, épp az a szellem jelentkezik, amely a 12-táblás törvényt is megalkotta. A régi nemesi szellem önkényességében keménység és elnézés párosult. Ezzel a felfogással összhangban volt az asylum-jog tisztelete. Annál inkább, mert a rangok és rangkülönbségek iránt való érzék nemcsak az alantasabbakkal, hanem a magasabb hatalmakkal, az istenekkel szemben is megnyilvánult. Amint természetesnek tartották, hogy a közember családjával együtt egy nemesi patrónus védelme alá helyezkedett és úgy óvta meg magát más hatalmasok erőszakától, úgy megértéssel fogadták azt is, ha az istenek klientélájába lépett és mintegy azok tulajdona lett.

Mindez megváltozott abban a pillanatban, amikor objektív és minden esetre érvényes normák léptek a szubjektív önkény helyébe. A 12-táblás törvény távol volt még ugyan az általános elveken alapuló és következetesen átgondolt jogrendszerrel és főtörekvése csak az volt,

hogy a gyakorlatban előforduló vitás kérdésekben egyértelmű, világos döntést szabjon meg. De már ezzel is érvényre jut az az irányzat, amely ellene fordul az egyszer megrögzített normák bármilyen áthágásának, tehát a menedékjognak is. Ebben a kodifikálásban tehát nem a plebs diadalmaskodott, hanem valami magasabb: az *állameszme*. Eddig, a kuriális rendszerben, ez csak a patríciusokra vonatkozóan érvényesült, mint ezeknek vérségi kötelekeit áttörő felsőbb hatalom. Most azonban az egész népre kiterjeszti az uralmát. Azzal, hogy a patriciusi magisztrátust arra kényszeríti, hogy magatartása a plebsszel szemben ne önkényen, hanem objektív normákon alapuljon, ezzel rendi magisztrátusból államivá teszi, amely a rendek fölött áll. A plebset viszont kiemeli ugyan a kiváltságosakkal szemben való védtelen és jogtalan helyzetéből, de ugyanekkor sokkal kötelezőbb normáknak veti alá.

Ez a gondolat magában a római hagyományban is határozottan kifejezésre jut. Polybios szerint a római államnak és az ideális alkotmány felé való emelkedésnek kezdete a 12-táblás törvényhozással datálódik. Livius nem egy bizottság művét látja benne, hanem olyan alkotást, amely az egész római nemzet jogi öntudatának felel meg és ezért minden következő jogalkotás alapjául szolgálhatott. Hogy valóban az állameszme diadalmaskodott a kodifikálásban, az még nyilvánvalóbbá lesz előttünk, ha a másik döntő változást állítjuk mellé, azt, amit az általános katonakötelezettség behozásának mondhatunk. A *comitia centuriata* intézményére gondolunk. Ebben az új szervezetben lép először fel a vagyon alapján való megkülönböztetés, a nemzeti elvvel szemben a timokratikus. Később pénzértékben történt a vagyonbecslés, a régi időkben kétségtelenül a földbirtok alapján. Eszerint osztották be a polgárokat a lovasságba, a gyalogság öt osztályába, és az ezeken kívül álló alakulatokba. A szavazás úgy volt berendezve, hogy egyrészt a gazdaságilag tehetősebbek, másrészt az idősebb évfolyamok eleve túlsúlyban voltak. Ebben határozott konzervatív jellemvonást látunk annak bizonyosságául, hogy az új intézmény nem újítási törekvésnek, hanem a viszonyok kényszerének az eredménye.

Hogy ez a kényszer miben állott, az világossá válik, ha meggondoljuk, hogy a centuria-rendszer egyúttal sereg-rendszer is volt, amelynek magvát a nehéz fegyverzetű gyalogság zárt phalanxa alkotta. A régi időkben, a királyoknak és a köztársaság kezdetének korában, a gyalogság mellett lovasok és harci szekerek állottak. Ezeket a lovasokat *celeris*-nek nevezik (parancsnokaik a *tribuni celerum*), és mindig a szekérharcosok mellett jelennek meg. Ez tehát nem tulajdonképpen

lovasok zárt svadronja, hanem egyénileg harcoló, nehézfegyverzetű férfiakról van itt szó, akik csupán nagyobb mozgékonyság céljából vonultak lovon hadba. Ugyanez az állapot tükröződik az emlékekben nemcsak Rómára, de egész Közép-Itáliára vonatkozóan. És említésre méltó, hogy a harcsizekér letűntével Görögországban is a lovas hoplites-csapat jelenik meg, amelynek tagjai szintén nem zárt oszlopban, hanem — lovon vagy gyalog — párviadalban harcoltak.

Ezzel a rendszerrel szemben a hoplites-phalanx alapvető változást jelent. A „celeres“ eddigi elite-csoportja megmarad ugyan, de kiszorul középponti helyzetéből. Helyére a gyalogság lép, amelynek eddig csak másodrendű szerepe volt. Egykori fegyverzetét a Saliusok, az előkelő papi kollégium viseletéből ismerjük. Falandsával és törrel, kerek pajzsral, érc-övvel és mellvérttel felfegyverkezve, fejükön az ércvel bevont pilusszal, vállukon a bíborszegélyű trabeával: ők a régi római gyalogos képmásai. — És ennek a gyalogos hadnak most már magának kell, pénzügyi helyzetének megfelelően, fegyverzetét beszereznie. Ugyanilyen fontos, hogy zárt oszloppá alakul át, amely alaposan kiképezve, csatarendben harcolva, vezére parancsszavától irányítva, már fegyelmezettsége által fölényben volt az egyéni harcosok csapata fölött. A nehézfegyverzetűek seregének ez a növekedése és ezzel katonai teljesítőképességük fokozása csak úgy volt lehetséges, hogy az állam sokkal nagyobb igényekkel lépett fel polgárai tömegével szemben. Hajdan a gyalogos nemesi urának engedte át a döntő harcot; most a küzdelem legnagyobb terhe az ő vállára nehezül. Hozzájárulnak még a fegyverzet jelentős költségei, amelyek csak vagyonosok számára voltak elviselhetek.

Világos, hogy ez az erősebb igénybevétel csupán úgy volt lehetséges, hogy a polgárok széles rétegeit, amelyeket most erélyesebben vontak be a katonai szolgálatba, nem zárták ki többé az államból. Az új katonai rendszer sajátosságával természetesen együttjárt a timokratikus rendszer uralma. Igaz, hogy a comitiákon a lovasok és a gyalogság első osztálya döntött, és ezzel áttörték a patríciusok kizárólagos szavazati jogának elvét. De az engedmény csak azoknak szólt, akik fegyverzetüket beszerezhették és így biztosították a phalanx harcképességét. A többi osztályok szintén szavaztak ugyan, de valójában szereplésük sohasem lehetett döntő. Más szóval: a honvédelem igényei szabályozták nemcsak a sereg új szervezetét, hanem az alkotmány megváltoztatását is. Nem a jogtalanok társadalmi igényeire való tekintet, hanem csakis az állam érdekei hozták magukkal ezt a változást. És ez a folyamat még tovább is követhető. Az egyes polgár vagyonának felbecsülése

(census) szükségessé tette a censori hivatal felállítását, amely a centuriális szervezettel egy időbe kellett hogy essék. A sereg erős megnövekedése és jelentőségének fokozódása az állam életében előidézte a magisztrátus módosulását is, annál is inkább, mert az ő kezében volt a sereg vezetése. A két konzul helyébe konzuli hatalommal felruházott katonai tribünök léptek. Elutasíthatatlan az a feltevés, hogy a hadvezetés igényei voltak itt mértékadók; a katonai vezetés beleszólt az állam irányításába.

A censori hivatal patríciusi tisztség maradt. Ezzel ellentétben a katonai tribunátus a 4. század kezdete óta időnként a plebs számára is megnyílt. A hadügynek és vele az állam érdekeinek hatalmas előtérbenyomulását látjuk mindenfelé. Jogtalanok és másodrendű harcosok tömegéből új, fegyelmezett nehézfegyverzetű sereget teremtett magának. A jog kodifikálásával való összefüggés kétségtelen. Nemcsak időben esik nagyjából egybe a két reform, hanem lényegét illetően is egybetartozik: mindkettőnél feltűnő az állameszme megizmosodása, amely a közösség összes tagját körébe vonja és új rendbe illeszti bele. Így lesz uralkodóvá az állameszme a rendeknek már csak magánjellegű körei fölött.

Önként felmerül a kérdés: mi volt ennek a folyamatnak a végső oka? Nézetünk szeiint a külpolitikai viszonyok adtak legalábbis alkalmat arra, hogy ez a belső átalakulás, kulturális téren is, meginduljon. Maradt is reánk olyan antik fejtegetés, amely szerint a rómaiak annak köszönhették nagyságukat, hogy mindig tanultak az ellenségtől és csakhamar saját különlegességében múlták felül. A felhozott példák között ott találjuk az etruszokat is: ércpajzsosan, zárt phalanxban harcoltak a rómaiak kisebb csapatai ellen, míg ezek is át nem vették a fegyverzetet és a hadirendet — és ettől fogva mindig ők kerekedtek fölül.

A belső reform végrehajtására külső viszonyok adtak alkalmat és ösztönzést, viszont ez a reform sem maradt külső következmények nélkül. Ezzel elérkeztünk oda, hogy megfelelőhessünk az előző fejezet végén fölvetett kérdésünkre: mivel magyarázható a katonai aktivitás és a tagadhatatlan siker, amelyet Róma a 4. század második felétől kezdve mindenütt elért. Úgy gondoltuk, hogy ekkor új szellemnek kellett a városba bevonulnia. Most már határozottan láthatjuk, hogy e század közepén, az előző sikertelenségek hatása alatt, valóban új államforma és új hadsereg alakult meg. Kétségkívül: Róma belső újjászervezésének köszönheti sikereit; ezt külső indítóokok váltották ki, de következményeiben ismét kifelé hatott.

ÖTÖDIK FEJEZET

AZ Ó-ITÁLIAI VILÁG LEHANYATLÁSA

Az archaikus Itália műveltsége, ennek virágzása a 6. században és még az 5. század első felében is a görögség és az etruszk hatalom alappillérein nyugodott. Ezek a pillérek azonban az 5. század vége felé mindjobban meginogtak. A sabellus hegyvidéki népek betörése már mindkét eddig vezető nemzettől nagy darabjait ragadta el annak a területnek, amely életszükséglet volt számára. De az igazi roham még hátra volt. A belföldi vándorláshoz két irányból is külső beavatkozások járultak, úgyhogy a félsziget szinte alámerült a harcok teljes zúrzavarában.

Délen a görög városoknak eddig csak egy fronton kellett védekezniük. A támadók lehettek lucanusok, bruttiumiak, iapyxok, samnisok, de rohamaik mindig ugyanabból az irányból jöttek és a görög gyarmatosítás magvát, Szicíliát egyelőre érintetlenül hagyták. Igaz, hogy tartós sikerrel a görögök ellenállása az itáliai törzsek északról betóduló inváziója ellen most már ritkán járt. Teljesen tarthatatlannak látszott azonban a helyzet attól fogva, hogy az ellenkező oldalon egy új, fölényes ellenfél tűnt fel. Csaknem évszázados pihenő után Karthágó újra megkezdte hódításai kísérleteit.

Olyan ellenfélre talált, amely csak fogyatékosán volt felkészülve a döntő küzdelemre. Syrakusaiban a nyugalom éveit a Deinomenidák elűzése után az etruszk part ellen vezetett rablóhadjáratokkal és a bennszülött lakosság leigázásával teltek el. Az athéniek expedíciója egy pillanatra súlyos veszélybe döntötte ugyan a várost, de végül is idegen segítséggel elhárították. Ezután kifelé az anyaországban folyó — peloponnesosi — háborúba, bent a különféle osztályharcokba avatkoztak be. Ezek a demos győzelmével végződtek.

A karthagoi beavatkozásra Segesta segélykérése Selinus ellen adott alkalmat. Az ekkori suffet — a legmagasabb karthagoi hivatal viselője — Hannibal, Gisgon fia, először tette ezt a nevet Itália vidékein félelmissé. Egymás után kerültek az ellenség kezére Selinus és Himera, végül — komoly védekezés után — Agrigentum is. Ebben a pillanatban, amikor a szicíliai görögség léte forgott kockán, maga a demos segédkezett a tyrannis felállításánál.

Syrakusai új ura, Dionysios a fordulatot nem valami gyorsan és nem általános megkönnyebbülésre idézhette elő. Igaz, hogy hadjáratai

Szicília nyugati széléig vezettek, ahol hatalmába kerített olyan, szinte bevehetetlen erősségeket, mint Eryx. Viszont nem egyszer táboroztak a karthagoiak megszálló seregei Syrakusai előtt és szinte csodaszámba ment, hogy a szorongatott város mindannyiszor felszabadult. Élete vége felé Dionysios mégis sikeres tevékenységre nézhetett vissza. Szicília keleti részét megtartotta Syrakusai számára, a bruttiumi félsziget déli részét birodalmához csatolta és a lucanusok előretörésének hatalmas sánc emelésével vetett gátat, az Adria mentén Anconában és Po torkolatánál nyert támaszpontokat, a nyugati parton újra megalázta az etruszkokat, sőt a görög anyaország hatalmainak küzdelmébe is sikeresen avatkozott bele. E mellett állott a lakosságban hatalmasan megnövekedett város: mint erősség is, páratlan görög területen. A tengeren háromszáz ötsorevezős hajóból álló flotta, a szárazon harcrakész sereg, arzenálok, hajógyárak és mindazoknak a technikai eszközöknek a birtoka, amiket az épp akkor hatalmasan fellendült haditudomány kínált: ezek egészítették ki a képet.

De mi volt mindezeknek az oka? Karthágó és Syrakusai természetes segélyforrásaikat illetően egyenlőtlen ellenfelek voltak. Karthágó az egész Nyugat kereskedelmét monopolizálta, a szardíniai bányák, Dél-Hispania ezüstkincsei felett rendelkezett és Afrikában magában is hatalmas, jól megművelt terület állott mögötte.

Mint már régebben, úgyjmost is az'összes erők kíméletlen összefogása: a tyrannis által tudtak a görögök Karthágó ellen védekezni, így a kép másik oldala félelmes látványt nyújt: kíméletlen kihasználását az állami és személyes hatalomnak.

Syrakusai megerősítése pár hét alatt történt, eddig hallatlan erők felhasználása árán. A hadviseléshez szükséges anyagi eszközöket minden elgondolható módon teremtették elő: rossz pénz verésével, vagyonelkobzással, kegyetlen adóztatással. A sereg nagyrészt zsoldosokból állott. Köztük nagy szerepet játszottak a campaniaiak: ez a jövő számára nagy veszélyt jelentett. Hogy a város népességét gyarapítsák, virágzó telepek lakóit költöztették át. Azzal, hogy tömegesen osztogatták a polgárjogot, a lakosság eddigi jogtalan rétegeiből vakon engedelmeskedő párthíveket szereztek. Tűszok szedése és kivégzések is megtették a magukét. És mindezek fölött ott trónolt, bizalmatlanul és hozzáférhetetlenül, kincsházai és zsoldosserege közepette, az erődde átalakított Ortygia szigetén a tyrannos.

Szicília mindig a kiegyenlítettlen ellentétek földje volt. Tájainak csábító szépsége mellett fenyegetően emelik fel fejüket a természet rettenetes erői; a tavasz mámorító pompáját a nyár kiégett szárazsága

követi; közmondásos termékenységének ellentétéként ott vannak bel-sejének sivár pusztaságai. Rabszolgasorban tengődő nép lakja időtlen idők óta földjét; tengődik az emberi méltóság és életlehetőség határán és műveli a földet, munkájából pedig mások húzzák a hasznot. Urai: phoinikiaiak, görögök, rómaiak, arabok vagy normannok — mindig idegenek. A bennszülöttek maguktól kultúrát sohasem teremtenek, az idegenek hozzák be a magukét és szicíliai talajon hatalmassá, váratlanul fantasztikussá fokozzák. Sugárzóan emelkedik föl ez a kultúra a létföltételekről gondoskodó tömeg sötét nyomora felett. Afrika izzó lehellete itt már érezhető és felgyújtja az érzékiket, de ugyanakkor el is tikkasztja. Az ember itt arra hajlik, hogy minden mértéket elvessen és gigászi arányokban tombolja ki magát, de alkotásai szükségkép korlátozottak és töredékben maradnak. Igazi példája ennek az akragasi Olympeion: oszlopainak rovátkáiban felnőtt ember is kényelmesen elfér. Egy évszázad dolgozott rajta, mégis befejezetlen maradt. Ugyanez látható az államéletben: a tyrannos úgy hiszi, hogy érc-kötélékkel kovácsolta össze, rövid virágzás után mégis önmagába omlik össze.

Észak felől hasonló végzet közeledett kívülről Itália felé és halálos veszedelmet hozott az egész eddigi világra. A romokból, a helyzet szükségéből azután Ott is új rend bontakozik ki, amely egészen eredeti jellegű és Dionysios tyranftisával csak ellentétes volta kapcsolja össze. Dionysios egy híradás szerint szövetséget kötött a gallusokkal, akik Rómát felgyújtották, és ezek zsoldosokat állítottak számára. Ebben tükröződik a nagy fordulat, amely mostantól fogva az egész félszigetet mozgásban tartotta. Alig kezdődött meg, már előréveti árnyékát Dél-Itália és Szicília viszonyaira. Mert ma már elfogadottnak vehető, hogy a gallusok betörése Itáliába csak Kr. e. 400 után kezdődik. És nem lassankint, egymás után hatoltak be ezek az északi törzsek, hanem hirtelen özöAlótték el Itália tartományait. Egyelőre nem telepszene meg a meghódított földeken, nem vesztegetik idejüket városok hosszas ostromával: sietnek tovább Dél felé. A 4. század első évtizedének kezdetén még a Po völgyében találjuk őket; alig telik el tíz év és már Közép-Itáliában és Latiumban állanak; valamivel nagyobb időköz után egy elszigetelt rajuk Apuliáig hatol előre. De még akkor sem ül el a viharzó fergeteg és csak 348-ban zárul le a Latium elleni gallus előretörések sorozata.

Különös figyelmét érdemel, hogy a leletek mennyire visszatükrözik ezt a mozgalmat. A helyzet tisztázásához ezek itt jobban hozzájárulnak, mint másutt. A lökés először a Po völgyében lévő etruszk

gyarmatvidék ellen irányult. A század kezdetén az idegen rajok még a Pótól északra, a Ticino és Aosta között állottak: ebbe az időbe tartozik a gallus fejedelmi sír is Sesto Calendeben, a Lago Maggiorétól délre. A következő támadásnak a Po-vidék keleti és délkeleti része felé kellett volna irányulnia. De a leletek tanúsága szerint az itteni etruszk gyarmatok vagy mindvégig, vagy legalább a 4. század befejeztéig megtartották etruszk jellegüket. A venetusok meg egészen mentek maradtak a hódítástól: hozzáférhetetlen telepeik megővták őket.

Mindebből az következik, hogy Róma meghódítása megelőzte a gallusok végleges megtelepedését. Hiszen a városok meghódításának ezzel együtt kellett járnia. Nem szabad elvetnünk tehát Polybios datálását, aki Róma gallus megszállását 387—86-ra teszi. A gallus törzsek eleinte nyugtalan, kóbor, portyázó életet éltek, messzi hadjáratokba fogtak, nagy távolságokra merészkedtek. Többnyire szerencsésen, zsákmánnyal mindig megrakodva, azonban tartós siker nélkül járva végül visszatértek Észak-Itáliába és ott meg is telepedtek. Ugyanezt bizonyítják a sírok leletei is. Élesen válik el két csoportjuk. A régebbi — Marzabottóban, az Appenninek keleti lejtőjén és Bolognában — harcos népre vall: a halottal csak fegyverzetét és egy kevés eszközét temetik el. Csak később, a 3. századba való átmenettel kezdődik meg a gallusoknál az etruszk és a hellenisztikus kultúra hatása. Az egykori hódítók alkalmazkodnak az itáliai kultúrához és csak az aranyban lelt barbár örömlük, tömegesen felhalmozott ékszereik vallanak még hajdani eredetükre.

Így kezdődik el Itália északán le a Picenumig (itt a senonok telepedtek meg), egy olyan kultúra, amelyet idegen uralkodórétege ellenére is legalább az itáliai műveltség eltorzult képének nevezhetünk. Az egykori etruszk lakosság maradványai, de egyéb itáliai népek is föltétlenül fontos szerepet játszottak benne. Látszólag ez a harmadik hullám is, amely a szabellus vándorlásra és a karthagoi betörésre következett, végül is az itáliai kultúra medrébe illeszkedett bele. A valóságban azonban ennek a kultúrának a letűntét jelenti. A gallus áradattal lezárul az ó-itáliai korszak.

Erre az eredményre kell jutnunk, ha Etruria felé nézünk. Hajdani nagysága nemcsak az anyaországon nyugodott, hanem messze kiterjedő gyarmatain is: Campaniában, Latiumban, Korzikában, a Po völgyében. Sőt az 5. század vége óta felsőitáliai, különösen etruszk iparművészeti termékek áramlanak a gallusokhoz az Alpeseiken túlra és jelentékeny stílus-elemekkel járulnak hozzá azok művészeti tevékenységéhez.

A germánokhoz is etruszk közvetítéssel jutott el a görögség neve és híre. Egy évszázad leforgása alatt mindez odaveszett és északon és délen erőszakos szomszédok, gallusok és rómaiak már az anyaországra támadtak.

Ha szabad itt modern elnevezéseket használni, az etruszkok itáliai nagyhatalomból helyi hatalmassággá süllyedtek. Életüknek ez a megmerevedése csaknem ugyanabban a pillanatban mutatkozik művészetükben is. Archaikus falfestészetük csaknem hézagatlan időrendet mutat, az 5. század közepétől pedig datálási nehézségek kezdődnek. Mert ezt az időpontot az jellemzi, hogy elapad az eleven folyam, amely a görög művészetből fakadt és könnyűvé tette a datálást. Most megálltak a kései-archaikus formáknál: ezek lettek másfél évszázadon keresztül a művészet állandó formái.

Ugyanez a jelenség mutatkozik a dekoratív agyag-domborművek terén is: tömegszámra találkozunk szatíroknak és nimfáknak, vagy „az állatok úrnőjének“ archaizáló ábrázolásaival. Görögország klasszikus nagy művészete hatás nélkül maradt Etruriában. Új élet csak a hellenisztikus korral kezdődik, de ez sem tárul fel előttünk, ha pusztán Etruriát vesszük szemügyre.

Ezt az elszakadást a görögségtől, amely az 5. század közepével kezdődik és csak a 3. században ér véget, már régóta párhuzamba állították az egykorú politikai eseményekkel, sőt az okokat is ezekben keresték. Es nem alaptalanul. De egy másik szempont is érdemel figyelmet. Már utaltunk arra, hogy az itáliai művészet két alapvető tendenciája: egyfelől a test kiszakítása a térből, elhatárolása ezzel szemben, másfelől a sztatikus magatartás — egyenesen ellentétes a görög művészet alapelveivel, amely tektonikus és az anyagnak belülről való átformálását jelenti. A tektonikus felépítés a görög művészetben az 5—4. században virágzott és belső okokból idegen kellett hogy maradjon az itáliaiak előtt.

Itt ugyanaz a jelenség magyarázható egyrészt történelmi események, másrészt lényegbeli különbségek által, tehát időtlen tényezővel. Amikor az etruszkok napja leáldozott, a látszat az lehetett, hogy ezt különféle körülmények, harcias barbárok betörései okozták. A mélyebb tekintet számára azonban a véletlenek fályolán át egy belső szükségszerűség körvonalai bontakoznak ki: az új formák befogadása itt lehetetlen volt és már belső okok miatt is megszűnt ennek a népnek a történelmi szerepe.

Az etruszkok mellett Róma az, amelynek sorsában az eddigi korszak lezárulása nyilvánul. Az itáliai világ körébe zárva, első pil-

lantásra úgy látszik, mintha az események itt is, ott is párhuzamosan folynának. De ez a látszat nem megbízható. Etruria napja lehanyatlóban volt, Róma számára most jön a virradat.

HATODIK FEJEZET

RÓMA BELSŐ TÖRTÉNETE A GALLVS TŰZVÉSZ UTÁN

Az a feladat vár ránk, hogy megállapítsuk az alliai csata (387) és a gallus tűzvész jelentőségét.

Ha még egyszer visszatekintünk Róma eddigi történetére, akkor élesen megkülönböztethetjük jellegének két oldalát. Az egyik a végzet és a viszonyokban rejlő rendeltetés: Róma az itáliai terület része és azonfelül még a földközítengeri műveltség egy darabját jelenti. A legnagyobb része annak, ami eddig szóba került, idetartozik: az istenek világa, a művészet, jelentékeny része a nyelvi fejlődésnek, a sereg átszervezése nehéz fegyverzetű phalanx-szá és minden, ami ezzel összefügg. A másik oldalon azonban — egyelőre még szerényen, de nyomatékai — feltűnik a szabadság elve is: a személyes rendeltetés, amely nem a külső viszonyokból ered, hanem belülről formálódik ki. Különösen az állameszme kifejlődésében, az államhatalom kialakulásában van ennek része.

Ezzel a megkülönböztetéssel szempontokat kaptunk, amelyek lehetővé teszik a kérdés eldöntését: a messze kiható események közé tartozik-e a gallus tűzvész, vagy nem.

Már előre meg kell állapítanunk, hogy ez az esemény az egész világon visszhangra talált. Theopompos, Aristoteles és Herakleides is ismerik. És hogy Hellenis polis-nak emlegetik, az nyilvánvaló jele annak, hogy Róma a görög kultúra darabjaként szerepelt. Görög hatások az 5. században már közvetlenül jutottak el hozzá. Veji meghódítása után a zsákmány tizedét Delphoinak ajánlották fel.

Annál nagyobb a jelentősége annak, hogy a gallus tűzvész után ezek az összeköttetések egy évszázadra megszakadtak. Már régen kiemelték, hogy a Rómába korábban eljutott görög istenek sorozatát egy évszázadnál nagyobb időköz választja el egy második sorozattól, amelynek befogadása rövidesen 300 után veszi kezdetét. Az első sorozat utolsó jelensége: a három istenpár ünnepélyes megvendéglése (lectisternium) 399-be, a 4. század kezdetére esik.

Ez azt jelenti, hogy Róma a 4. század folyamán el volt vágva a görög világtól. Ugyanezt mutatják a leletek, amelyek már előbb mutatják az összefüggés megszakadását. Egy harmadik területen is ki-mutatható ez a fejlődés.

Az archaikus korszakban erősen és elevenen özönlöttek a görög hatások. Így egyenesen érthetetlen volna, ha a görög irodalom befolyása is nem lett volna érezhető. A drámai játékok számára megvolt a kiindulópont a Dionysos-kultusz régi átvételében. Laviniumban valóban hallunk ünnepekről, amelyek a delosi ithypalloi és phallophoroi-ra emlékeztetnek. A falusi Liberaliák szokásai — tánc, ének, primitív álarcok Vergilius szerint, aki Georgicájában írja le ezeket, az ősidőkre nyúlnak vissza.

Annál figyelemreméltóbb, hogy Rómában a 4. században a görög színpad semmiféle formáját nem fogadták be. Etruszk színészek azok, akiket 364-ben Rómába hívnak. Velük jelenik meg az Atellana, etruszk eredetű műfaj. Ebből is csak azt lehet megállapítani, hogy a görög kultúra javainak beáramlása ebben a korban szünetelt.

Felmerül az Etruriával való párhuzamosság gondolata. Itt is, ott is ugyanaz a hézag: annak jele, hogy milyen szorosan volt Róma az itáliai kultúrával összekapcsolva. Szomszédaival együtt hozta létre és élte át a ó-itáliai korszakot, velük együtt haladt ennek a kultúrának a vége felé is.

Így most már világosan, éles körvonalakban rajzolódik ki az, amit jellegzetes értelemben korszaknak nevezhetünk. Róma történetét egy fejezettel kezdtük, amely a történelemelőtti, vagy, ami ezzel egyet jelent, a még nem-görög Itália virágzó kultúráit tárgyalta. Azokról a formákról és elemekről volt ott szó, amelyeknek az eredete a régi földközítengeri kultúrák korába nyúlik vissza. Új korszak kezdődik akkor, amikor a 6. század elején a görögséggel való érintkezés megindul. Vallásban, művészetben, építésben egyaránt megnyílnánul az a görög felfedezés, amely az embert tette a mindenség mértékadó középpontjává. De a sereg szervezetében, a jogban és az állami élet formáiban is mélyre hatott a görög befolyás. Az új szellem szétáradt az archaikus Itáliában, amíg politikai alapjaival maga a kultúra is össze nem omlott. A virágzó életet ekkor stagnálás váltotta fel, a görög áramlás megszűnt, legfeljebb a régi mintákat ismételték. Csak a 3. század elején indul meg új kezdeményezés.

Milyen hatással volt Rómára ez az időköz a lehanyagló archaikus korszak és az eljövendő új között? Az etruszk és római fejlődés között, minden látszólagos megegyezés ellenére, marad egy lényeges, döntő

különbség. A hézag, a nyugalom Etruriában a kimerülés jele, amely már sejteti a végét az etruszk népnek és kultúrájának. Rómában a helyzet fordított: a szünetelésre itt új előretörés következik.

A gallus dúlás után Róma már külső helyzetében is teljesen megváltozott képet mutat. A régi város nem tagadhatta meg önálló telepek csoportjából való eredetét. Igaz, hogy a Capitolium közös erősség, lábánál a Forum közös piac volt. De az egyes dombok továbbra is önálló alkotórészek voltak, erődítési szempontból is. Egyeséges falgyűrű nem vette őket körül, mindegyik domb magában állott. Nem falakkal védték, hanem régi szokás szerint úgy, hogy a dombtelejéket meredekké tették.

Az egyes telepeknek ez az egymás mellett való, független fejlődése természetes jellegű. Mindegyik szervezet a saját hajlamát követi, még hiányzik a szabályozó kéz, ami ebből a laza egymásmellettségből egészet alakítana. Az egyes települések is hasonló képet mutatnak. Teljesen megegyeznek az ó-itáliai, pontosabban ó-etruszk város-típussal, amelynek klasszikus példái Falerii, Orvieto, Ardea és Bieda. A domb tetején szorul össze az emberi lakóhelyek tömege: tehát ott, ahol a föld maga kínál menedéket természetes alakulatával. A természet határozza meg a város nagyságát és tervrajzát. Az ember még nem szabályozza a természetet, nem próbálja még saját jellegét rányomni, hanem beleilleszkedik, rendjéhez alkalmazkodik.

A gallus dúlás után ez a magatartás Rómában teljesen megfordul. A fal emelése, mint mindenütt, mint a toscanai városokban is, nemcsak későbbi jelenség, hanem egyáltalán a fordulat jele is.

Az a nagy falgyűrű, amely a gallus megszállás után és annak hatása alatt Róma körül épült, éppen abban mutatja a változást, hogy most térnek el először a régi természetes erődítménytől. A Servius-féle fal ott vonul keresztül a fennsíkon, amelynek nyúlványai a Quirinalis, Viminalis és az esquilinusi ormok. A talaj alakulatára nem ügyel, nem az adott terepviszonyok szerint, hanem mint mesterséges emberi akarat alkotta mű határolja és védi a várost. E mellett megszünteti az egyes dombok önálló erőd-jellegét: az egész várost egyetlen védőbástya öleli körül. A politikailag már régesrég egyesített községnek már kifelé is megadta a szükséges lezártágot azzal, hogy az egész területet, a Capitoliumot, Caeliust és Aventinust is magába foglalta.

Ilyen újítás csak úgy lehetséges, ha a község különben is, az állandóan fenyegető veszélyektől tartva, teljesen zárt egységbe tömörül.

És valóban, a gallus tűzvész utáni évtizedek az erők összefogását hozták meg.

Ezt kell mostan a részletekben kimutatnunk. Vissza kell ehhez nyúlnunk a gallus vész előtti kor egy alkotására. Ez a néptribunuság és a plebsnek ezzel összefüggő politikai megszervezése. Ennek a szervezetnek kiindulása és alapja a plebs külön gyűlései, amelyek a városi polgárságnak helyi alapon, valószínűleg adminisztrációs és védelmi célból négy tribusra való beosztásából fejlődtek ki. Ennek a beosztásnak a korát bizonyossággal már nem lehet megállapítani és a tribusok eredeti számát szintén nem; később négy városi és tizenhét vidéki tribus volt. A *concilia plebis tributá-ból* fejlődött ki a *tribuni plebis* intézménye; már világos történelmi időkben tizen vannak. Feladataikhoz tartozott elsősorban a plebejusok jogainak védelme a patriciusok és a patriciusi magisztrátus önkénye ellen (*ius auxilii*), e mellett azonban igényt támasztanak arra is, hogy a magisztrátus hivatalos cselekményeit tiltakozásukkal megakadályozzák, vagy ha ezt a tiltakozást nem vették figyelembe, az ellenkező hivatalnokot elvezessék és megbüntessék (*ius intercedendi* és *ius coercendi*).

Ez kétségkívül a plebs szabályos külön szervezete. Természetesen nem úgy, hogy ez az állam egészén belül önálló közösséget jelentett volna, külön népgyűléssel és külön, a konzulokkal egy sorba állítható magisztrátussal. Látszólagos analógiák nem gátolhatják meg annak a fölismerését, hogy a patriciusi hivatalnokok voltak a törvényes hatalom birtokosai, a nép előljárói ellenben teljesen forradalmi eredetűek.

Hatalmuk kezdetben bitorolt és csak a tények erején alapult. Ez áll gyűléseikre és azok határozatainak kötelező erejére és ugyanúgy áll a néptribunusokra is. Ezért nincs ezeknek sem *imperium*-uk, sem — ennek külső jeleként — joguk *auspiciumok* tartásában. Ami őket azzá teszi, az a plebs összetartása, amely előljáróit sérthetetlen-ségük ünnepélyes kinyilatkoztatásával védi. Ezért nem állítják a tribunusok sohasem a rendes törvényszék elé azt, aki ellenük szegül; szabályos eljárás és ítélet nélkül tartóztatják le, sőt vetik le a tarpeji szikláról a vádlottat. A szervezet kezdetétől fogva egyáltalán nem annyira az állam birtokbavételére és igazgatására, mint inkább mechanizmusába való beavatkozásra, a legitim hatalmaknak egy tisztára tényleges hatalmi tényezővel való ellenőrzésre irányul. És mivel ez a beavatkozás bármikor bekövetkezhetett, a forradalmi állapot mintegy állandósult. A szilárd formák betartása folytán azonban a mozgalom erői megszabott mederbe terelődtek.

Állást kell még foglalunk a néptribunuság és a plebs politikai megszervezése korának kérdésében. A római hagyomány a köztársaság első évtizedeire teszi kezdetüket, de már említettük, hogy ez nem bizonyító erejű. Mert nemcsak hogy a 12-táblás törvény egy szóval sem említi a néptribunusokat, hanem egyenesen fordítva áll a dolog: nem a kodifikálás tételezi fel a tribunusi intézményt, hanem ellenkezőleg. Az intézmény csak a már meglévő szilárd jog alapján alakulhatott ki. Csak akkor volt hiszen értelme a tribunusok jogi segítségének, ha minden polgár igényt tarthatott arra, hogy objektív normák alapján érvényesíthesse jogait.

Hasonló következtetésekre jutunk egy másik oldalról is. A tribunusok szerint rendezett népgyűlés helyi alapelvénél fogva különbözött minden megelőző szervezettől. A comitia curiata nemzeti, a centuriata vagyoni beosztáson nyugodott — a kerületek szerint tagolás itt jelenik meg először. Görögországban ez a szervezet a legkésőbbi az összes lehetséges formák között és annak a jele, hogy a demos a nemzetségekkel szemben felküzdötte magát. Rómában is így kellett lennie. A comitia centuriata a soloni timokratikus alkotmányban találja meg a megfelelőjét, a tributa pedig a kleisthenesi községi elvben.

Erről az álláspontról nézve a plebs fölemelkedése nemcsak idő szerint, hanem tárgyilag is nagyobb összefüggésbe illeszkedik bele. Kezdetől fogva a külpolitikai viszonyok nagy behatását vallottuk. Ezek adnak alkalmat a belső változásokra: a külső hatások a népszellem reakcióját váltják ki, alakító erejét felszabadítják, jellegzetes alkotásait napvilágra segítik. Így láttuk, hogy a hadsereg és a jog újjászervezésére a külső népek nyomása volt az indító ok. A plebs politikai megszervezését is úgy foghatjuk fel, mint ennek a folyamatnak a későbbi kihatását.

Nagyon is megszoktuk, hogy ezt az osztályfőre hagyományos szemszögből nézzük. Igaz, mindennek, ami új, szüksége van arra, hogy harcosan vallják, különben nem tud érvényesülni. De a plebs szervezetével olyasvalami született meg, ami még akkor is megtartotta az értékét, amikor a harcnak már régesrégén vége volt. Már abból új szemléleti módnak kell fakadnia, hogy eredeti forradalmi jellege ellenére tartós és törvényes intézményként illeszkedhetett bele az államrend kereteibe.

A centuriák szervezete a plebszet katonai szolgálatra vonta be és teljesítményének mértékéhez képest a törvényhozásban is részt juttatott neki. A tizenkét tábla pedig szilárd jogi szabályokkal határozta

meg a helyzetét. Most egy további lépés történik a plebs politikai tevékenységének kifejlődése felé. Engedélyeznek egy plebejusi ellenőrző hatóságot, majd később — a lex Hortensiával, 287-ben — elismerik a plebejusi népgyűlések (comitia tributa) törvényhozó jogát. És alig képzelhető, hogy ezeket a jogokat — amelyek egyúttal fokozottabb állampolgári köteleességeket is jelentettek — egyszerűen csak kicsikarták volna az ellenpárttól. Ennek föltétele a patriciusi hatalom lényeges meggyöngyülése volna, aminek pedig nyoma sincs. Sokkal inkább úgy kellett lennie, hogy a patriciusok egy része kezdettől fogva nem vonta kétségbe a plebejusok követeléseinek jogos voltát. Fölsírmerte, hogy itt politikai erők alakultak ki, amelyek elől az állam — saját kára nélkül — tovább nem zárkozhatik el. És az ilyen belátás mellett a patriciusság elég erősnek is érezte magát arra, hogy az új szervezet pozitív erőit a hagyományos rend kereteibe illessze és így a köz javára gyümölcsözővé tegye.

Ilyen felfogás mellett az az újítás is természetes módon illeszkedik bele a dolgok menetébe, hogy a plebs előtt a konzulást is megnyitották. Ez mintegy záróköve a fejlődésnek. A hagyomány szerint a 367. év és a Sextius Licinius-féle törvény jelenti ennek a vívmánynak a végleges megszilárdulását. De ma úgy látjuk, hogy ez nem végső pont, hanem két évtizeden át húzódozó harc kezdete.

Az évkönyves hagyomány szerint a patriciusoktól ezt az eredményt a plebs összetartása csikarta ki a néptribunusok vezetése alatt. De helyes megítéléshez szem előtt kell tartanunk, hogy a két osztály közötti connubiumot már 445-ben engedélyezték. Az összeházasodás patriciusok és plebejusok közt lehetséges volt és bizonyára éltek is vele. Azt is figyelembe kell venni, hogy a konzuláris tribunusok között a 4. század eleje óta plebejusok is vannak. És itt az a benyomásunk, hogy ezt a méltóságot nem annyira érdemes, kiváló egyéneknek nyitották meg, hanem inkább bizonyos nemzetséghez — a Titiniusokhoz, Liciniusokhoz, Popliusokhoz — való tartozástól függött az elnyerése. Alapos az a feltevés, hogy egyes plebejusi nemzetségek az uralkodó osztállyal szorosabb kapcsolatba, rokonsági összeköttetésbe is kerültek. Az ilyen összeköttetések pedig akkor is, mint mindig, jól megfontolt politikai szempontok szerint irányultak.

Egész világosan állnak előttünk az események 367-től fogva, amikor a konzulátus — egyidejűleg visszaállításával — a plebs előtt is megnyílt.

Világosan látni, hogy a patriciusságon belül két párt állott egymással szemben. Most az van fölényben, amelyik a plebs bizonyos

rétegeivel való összekötötést pártolja, ez vívja ki ezt az első konzulátust. Majd visszahatás következik be, végül azonban, a 4. század negyvenes éveinek végén, az egykori vívmány lassanként megszilárdul. Mindenesetre a plebejusi nemzetségek igen szűk és csak néha gyarapodó száma az, amelyet a patriciusság a konzuli méltósághoz juttat és ezzel a kormány képes családok közé tartozónak elismer. Természetesen akkor is akadtak egyesek, akik személyes kiválóságuk alapján jutottak erre a legfőbb hivatalra. De általában a nemzetség, mint egész az, amely jogosult a méltóságra. Ez félreismerhetetlen jele annak, hogy a nemesség maga, vagy legalább is egy része, szükségét érezte annak, hogy a nemzetségek körét kibővítse. És ezt saját elhatározásából hajtotta végre.

Ugyanaz az alapelv érvényesül itt, amelyet eddig is megfigyelhettünk mindenütt. A külső viszonyok régóta tartó, a gallus vész folytán fokozódó, az összes erők megfeszítését és fölhasználását követelő nyomása alatt fejeződik be az állam alapjainak az a kibővítése, amelyet először a hadsereg reformjánál figyelhettünk meg. Az adott erőknek ez a fokozatos felhasználása és kifejlesztése — ez az alapelv húzódik végig Róma fejlődésén és ennek egyedülálló voltát kell még kiemelnünk.

Igaz, hogy ennek a fejlődésnek számos mozzanata a görög történelemben megtalálja a megfelelőjét. A jog kodifikálása, a nehéz fegyverzetű phalanx fölállítása, a demos politikai megszervezése, a nemzetségi elv helyettesítése a timokratikus és községi elvvel, a köznép behatolása a főhivatalokba — mind idetartoznak. A néptribunusokat már az ókorban párhuzamba állították a spártai ephorosokkal; az ión demarchosok sem csak nevükben emlékeztetnek a néptribunusokra.

És mégis — egy döntő jelentőségű pontban nagy különbség mutatkozik. Athén alkotmányában minden újítás egyszersmind zökkenést, hirtelen fordulatot jelent. Ilyen fordulatok (metabolé) hosszú sorozatát — közülök nem egy éppen ellentétbe csap át — sorolja fel Aristoteles az athéni államról szóló könyvében, hogy megcáfolja a Theseus- és Solon-féle demokrácia folytonosságába vetett hitet. Ezzel szemben Rómában minden változás, új néprétegeknek az állam életébe való nagykorú bevonása ellenére, nem érinthette az állam arisztokratikus-oligarchikus alapjellegét. A változások csupán az állandó alapelv lassú kifejlesztését, sohasem gyökeres fordulatot jelentettek.

A római léleknek éppen ez az egyik fő jellemvonása: a folytonosság, ez a csaknem konzervatívnak nevezhető vonás, amely a lát-

szólag legforradalmibb jelenségekkel is össze van forrva. Ebben nyilvánul a rá amúgy is jellemző magatartás: megőrzése és továbbfejlesztése annak, ami számára valamilyen formában már adva van. Valamilyen ha csak csirájában is már meglévő rendet, tendenciát következetesen kifejleszteni, szembeszökővé tenni; erre hajlamos a római.

Ennek a felhasználásával felelhetünk meg végre a fejezetünk elején felvetett kérdésre: miben állott a gallus tűzvész jelentősége? Arra már rámutattunk, hogy Róma és egész Közép-Itália számára a görög kultúrával való összeköttetés megszakadását jelentette. Ez a kikapcsolódás és vele az ó-itáliai kultúra lehanyaglása úgy mutatták Rómát, mint tagját a nagy egésznek, amelyhez tartozik. De az érem másik oldala is megmutatkozott. Róma a katasztrófát nemcsak túlélte, hanem általa is szilárdult és sajátos egyéni formájában csak megerősödött. És talán épp ez a döntő jelentősége a gallus betörésnek, hogy Róma egyéni jellege kibontakozhatott. Most megy végbe Róma kiválása az egyéni keretből, most lép az előtérbe mint a jövődjő új és döntő tényezője.

Nem lehet föladatunk a fejlődés különböző mozzanatait, a plebs felemelkedését a diktátor! és cenzori méltóságig nyomon követni. Új hivatalok fölállításáról sem kell szólni itt, ahol csak az alapvető jelentőségű dolgokról van szó. Csak arra vessünk még egy pillantást, amit a fejezet elején röviden jellemeztünk.

Mint Rómában, úgy I. Dionysios Syrakusaiában is az erők összpontosítását a külső nyomás, az élet-halál harc kényszerítette ki. De mennyire különböző formákban következett be ez a koncentráció! Rómában az állam kizárólagosan nemesi jellegén rést ütöttek és minden fejlődésképes erőt bevontak az új rendbe. Szicíliában az a törekvés, hogy minden önálló növekedést visszafojtsanak. A polgárság szigorú ellenőrzés alatt álló, akarat- és hatalomnélküli tömeggé fokozódik le, amelynek egyedüli tevékenysége a néma engedelmesség és az adózás a teherbírás legvégső határáig. Fölötte egy állami és harci gépezet emelkedik, részben idegenekből, de mindig a tyrannos kegyeltjeiből vagy személyes lekötelezettjeiből. Ami Rómában törvényesen szabályozott, de mégis spontán növekedés, élő szervezet, az itt előre kiszámított, egyetlen ember becsvágyának kiszolgáltatót, kezennyomásával szabályozott gépezet.

Fölmerülhetne az a gondolat, hogy itt — Jakob Burckhardt szellemében — az államról úgy beszélünk, mint műalkotásról. Számos analógia kínálkozik az ókori Szicília és a renaissance-kori Itália tiran-

nusai között. De az az állam is műalkotásnak nevezhető, amely magába fogadja a természetes fejlődés tendenciáit, hogy megformálja és egy felsőbbrendű szervezetben megőrizze. Sőt csak ez műalkotás magasabb, igazabb értelemben: a formáló erő és a formált anyag, az alak és tartalom értelemmel teljes, feloldhatatlan egységgé olvadnak össze. Ezzel szemben Dionysios tyrannisa inkább csak az arisztokrata-szellem alkotásaival hasonlítható össze. Ezeknek törvényszerűsége nem természetes adottságok megformálásában áll és így nincs is tárgyi vonatkozása. Az ilyen alkotások egykor értelemmel bíró, de már üres formákból állanak, amelyeket egyedül alkotójuk önkénye, számítása, majdnem azt mondhatnók, egyensúlyozó ügyessége tart össze.

HETEDIK FEJEZET *RÓMA TÉRHÓDÍTÁSA*

Kelet és Nyugat sorsa, amely eddig teljesen elszigetelt volt egymástól, Polybios szerint a 219 esztendőől kezdve összefüggő egésszé lesz. Olyan módon, hogy most már Itália és Afrika, Görögország és Ázsia történelme szervesen egymásbakapcsolódik és közös irányban fejlődik. Polybios következetesen tartja fenn az álláspontját, amikor Róma előző fejlődését úgy fogja fel, mint lényegében véve belső-itáliai folyamatot. Latium uralmának megszerzése után az etruszk, kelta és samnis háborúk következtek és ezeknek szerencsés befejezése után Róma Itáliát mintegy saját jogos tulajdonának tekinthette. Miután Pyrrhos királlyal szemben becsülettel megállta a helyét, a félsziget urának vallhatta magát — a kelta törzsek területeit nem számítva.

Ez Polybios nézete. Az újabb történetírók csaknem kivétel nélkül őt követik. Számukra Róma térhódítása Itálián belül egy természetes elhivatottság beteljesedése: a félsziget földrajzi alakulatában, törzseinek rétegeződésében már megalapozott egység kap csak nyilvánvaló megjelenési formát ezáltal. Róma államalkotó művészete nem sokat törődött azzal, hogy mit művelnek egyéb hatalmak a Földközi-tenger vidékén, nem nézett sem jobbra, sem balra, úgy építette fel Itália fölött való uralmát. És csak azután lépett a Város a világpolitika színpadára, csak azután tűzött messzebbre ható célokat

maga elé. Az ilyen felfogás szerint a római hajóhad megteremtése és ezzel Róma megjelenése a tengeren az az esemény, amely a nagyhatalmak küzdelmében való részvétel kezdetét jelenti. Ez a szicíliai háború idejében történhetett és volt az első lépés Róma harcában a világhatalomért.

Ezzel a felfogással szemben hivatkozhatunk korábbi fejtegetéseink eredményére. Arra az eredményre jutottunk, hogy Róma történelmének már régebbi korszakai is csak egy magasabb rendszer összefüggéséből érthetők meg igazán. Ez a rendszer pedig a Földközi-tenger egész nyugati vidéke, Róma ennek csak egyik tagja. Abban a korszakban, amelyről most van szó, a helyzet szintén csak ez. Róma már kezdettől fogva nem pusztán itáliai, hanem egyszersmind földközi-tengeri állam is. Az a kísérlet, amely a két terjeszkedési korszak között válaszfalat akart emelni, nem nyugodott lényegbeli, de még fokozati különbségen sem. Ilyen különbséget máshol kell keresnünk.

A rómaiaknak már kezdettől fogva három fronton kellett harcolniuk. Északon az etruszok, keleten az aequusok, délen a volszkusok ellen; negyedik ellenfélnek később a gallusok léptek fel. A város helyreállítása után (ami a gallus tűzvészt követte), mindegyik ellen folytatniok kellett a harcot, vissza kellett verniök betöréseiket, biztosítaniok kellett saját területüket. Az eddigi védekezők nemsokára támadókká váltak. De hiba lenne azt hinnünk, hogy ezekben a harcokban mindegyik ellenfél egyformán jelentős. Az események fejlődésének gyújtópontjai vannak, amelyek felé egyoldalúan irányul minden figyelem.

Igaz ugyan, hogy a gallus csapatok minden portyázása újabb veszélyt jelentett. De ez a nép állhatatlan volt és így a zivatar mindig hamar elvonult. 345-től fogva hosszú ideig nem jelentett többé közvetlen veszélyt. Az aequus határon is pihentek a harcok az évszázad végéig. És ami végül az etruszokat illeti, itt a rómaiak megelégedtek azzal, hogy a megelőző idők hódításait biztosítsák. Négy új tribust állítottak össze és két kolóniát (Sutrium 383; Nepete 373) alapítottak dél-etruszk területen. Határaikat azonban csak kevéssé tolták el. A szövetkezett faliscusok és etruszok elleni hadjárat (357—354) szintén jelentősebb kezdeményezések és következmények nélkül maradt.

Annál jelentősebb volt az előnyomulás dél felé, a latin-volszkus határon. Döntő jelentőségűnek látszik itt a latinokkal való szövetség megújítása (358). Már előzőleg alapítottak volszkus területen garmatokat, Satricumot és Setiát. Ezzel két új tribus alkotása járt együtt.

Ettől fogva Róma vállalkozásai rohamos előrehaladást mutatnak. Elég néhány nevet említeni, hogy képet kapjunk az állandó és fel-tartározhatatlan előretörésről: 345-ben az auruncusokat vetik hatalmuk alá, 338-ban ezeknek két városa, Formiae és Fundi alattvalókat meg-illető jogokat kap; közben a volszkusok meghódítása is annyira előre-haladt, hogy az ő területükön két új tribust állítanak fel, Maeciát és Scaptiát. Utolsó független városuk, Privernum is kénytelen volt 329-ben felhagyni az ellenállással.

Lehetetlen fel nem ismernünk, hogy ez a déli terjeszkedés sok-kal nagyobb energiával ment végbe, mint másutt, akár Etruria irá-nyában is. Bizonyossá válik ez a nézet, ha egy pillantást vetünk a triumphusokról való föl jegyzésekbe. A kapitoliumi Fasti-k, amelyek-nek 360-tól fogva összefüggő darabjuk marad fenn, a Privernum meghódításáig eltelt időszakban két triumphusról emlékeznek meg a hernicusok, ötről a volszkusok különböző városai fölött aratott győze-lemmel kapcsolatban. (Ezek között volt Antium is.) Ezzel szemben Tibur fölött két diadalról, a gallusok fölött háromról és az etruszkok fölött csak egyetlen egyről hallunk.

Kétségtelen tehát, hogy a római terjeszkedés, jjiután előbb kü-lönböző frontokon örölte fel az erejét, most összesített erővel dél felé fordult. Ha ennek okait keressük, olyan felfogásra is találunk, hogy másfelé egyszerűen nem jutottak előre, ezért a legcsekélyebb ellen-állás irányában akartak terjeszkedni. De ilyen egyszerű módszerrel nem lehet történelmet csinálni. A döntés elöl, ha egyszer felismerték, nem kitérni, hanem azt keresni és mindenáron kivívni — ez az ismer-tetőjele a történelmi nagyságnak. Olyan nép, amelynek politikai ereje még töretlen, mindig a legnagyobb felé fog törekedni, ami csak elérhető számára, vagy ami csak elérhetőnek látszik. Az tehát, hogy Róma elfordította külpolitikai erejét Etruria felől és délre irányozta, annak a jele, hogy Etruria kilépett a nagyhatalmak sorából és nem volt többé döntő szava Itália és a Földközi-tenger Nyugata sorsának irányításában. A súlypont másfelé tolódott el. Az etruszk nép hanyat-lása már korábban világossá vált előttünk. Helyette két más hatalom tűnt fel dél felől a római látóhatáron: a samnis szövetség és Karthágó.

A samnisokról, a velük legközelebbi rokonságban lévő törzsek-ről és hatalmuk akkori méreteiről még szólni fogunk. Most csak any-nyit, hogy külső kiterjedésben nem volt párjuk az itáliai államok kö-zött. Rómával később a Közép- és Dél-Itália fölött való uralomért, sőt csakhamar a pusztá létért kellett harcolniok, de most még Róma nem lépett fel ellenségesen. A kölcsönös érintkezés ekkor még barát-

ságos formák között történt. Az évkönyves hagyomány a 345. évben kötött szerződésekről ad hírt, de a tartalmát nem közli. Ha igaz az, hogy a rómaiak átengedték a samnisoknak a Sidicinusok területét és viszont a samnisok segítséget adtak a rómaiaknak a felkelő latinok ellen, akkor ez azt jelenti, hogy kölcsönösen elhatárolták és elismerték egymás politikai érdekszféráit.

Jóval több részletet tudunk a karthagóiakkal kötött szerződésekről.

Livius, Diodoros és Polybios lényegében megegyező tudósítása szerint az első szerződést ebben a korszakban a 348. évben kötötték (az első konzulok korában kötött szerződésről már korábban szoltunk). A két ízben változatlanul megújított szerződést 279-ben egy kölcsönös fegyveres segítségről (symmachia) szóló szakasszal toldották meg. Ennek az éle Pyrrhos ellen irányult. Szárazon és vizen való kölcsönös támogatásra, az ellenféllel való együttes békekötésre kötelezik magukat.

A 348-ban kötött szerződés tartalmából, amelyet Polybios őrzött meg, két dolog érdekel bennünket. Először is az a tény, hogy a két szerződő fél egymás területét és hatalmi körét elhatárolja és magát a határ tiszteletben tartására kötelezi. Ami Latiumot illeti, a karthagóiaknak jogukban áll valamilyen ottani várost, ha nem alattvalója Rómának, elfoglalni és a zsákmányt és a lakosokat elhurcolni, a várost magát azonban át kell adniok a rómaiaknak. Ez azt mutatja, hogy Róma igényt tartott az egész latiumi területre, azonban egyidejűleg azzal is számolt, hogy egyik-másik város még nem volt bekebelezve vagy ismét elpártolt. Az érdekszférák elhatárolása, amit a samnis szerződéseknél csak gyaníthatunk, itt tényként áll előttünk.

De ez a megállapítás egy másik szempontból is jelentős. Ha a szerződés azzal a lehetőséggel számol, hogy Karthágó megtámadhatja valamelyik latiumi várost, akkor tengerparti városra kellett gondolnia. Az afrikai tengeri nagyhatalom pedig aligha támadt ok nélkül. Ok a támadásra pedig a gyakorlatban nem lehetett más, mint a karthagói kereskedelem háborítása, a tengeri kalózkodás.

Egyelőre nem tesszük fel a kérdést, hogy melyik latin városra gondolhattak, hanem egy harmadik mozzanatot emelünk ki. A Karthágó és Róma között kötött legelső szerződésben szó sem volt római hajóhadról, itt pedig mint tényről, vagy legalább is mint valószínű lehetőséggel számolnak vele. Mert csak így van értelme annak a tilalomnak, amely a karthagói területet római kalózvállalatok vagy városalapítások ellen akarja megvédeni. Felfogásunkat támogatja

Diodoros, aki arról tudósít, hogy 386-ban Szardínia szigetén római gyarmat létesült. Theophrastos hasonló kísérletről beszél Korzika szigetén. Döntő jelentőségű ebből a szempontból Ostia alapítása, amely éppen az évszázad közepére esik. Az út a tengerre ezzel közvetlenül megnyílt. Néhány évtized múlva már római tengeri kalózkodásról hallunk a keleti vizeken.

Ebből a karthagói szerződésből tehát — gondos interpretáció mellett — egy határozott és pedig feszült politikai helyzet adódik, amely céltudatos előretörekvésből ered. Ezek a célok: Latium teljes meghódítása a partvidékkel és a parti városokkal együtt, végül a római tengeri hatalom megteremtésére való törekvés. Mindez a feszültség alig egy évtizedre rá elérte beteljesülését a latinok és Antium elleni háborúban.

Antium kezdettől fogva a volszkusok védőbástyája volt, római uralom alá csak átmenetileg jutott. Lakosainak legkiadósabb foglalkozása a tengeri kalózkodás volt. A római terjeszkedés folytán, főleg Circei megszállása óta szűk határok közé szorult, az önállóságát mégis a végsőkig megőrizte. A hagyomány szerint 346-ban és 341-ben a rómaiak győzelmet arattak Antium felett, 338-ban pedig meghódították. Ki kellett szolgáltatniok hadihajóikat, városukba római gyarmatosokat küldtek; *interdictum mari Antiati populo est*, mondja Livius.

Kétségtelen, hogy Antium volt az az ellenfél, amely ellen a karthagói szerződés tárgyalt pontja, de Róma tengeri erőfeszítései is irányultak. Ma is felismerhető még, mekkora erővel folyt a küzdelem. Az újonnan alapított Ostia mellett, az Antiumtól nem messze eső Ardea volt a rómaiak fő táborhelye. Csábító az a feltevés, hogy a hatalmas sáncok, amelyek keletről Ardeát, a szárazföldi oldalról Antiumot védik, a két ellenfél 338-i hadállásai.

Antium leverésével együtt jutottak el a rómaiak másik céljukhoz, a Latium fölött való uralomhoz. Az ittlakó eddig szövetséges népek 340-ben felláztak Róma ellen, kétségkívül a mind erősebb déli terjeszkedés hatása alatt. A szövetség alapja most is, mint eddig, Spurius Cassius szerződése volt, a latinok névleges egyenjogúságának elismerésével. Ennek a szerződésnek a megújítását 358-ban az jellemzi, hogy a latinok kifejezetten a régi szerződés alapján (*ex foedere vetusto*) bocsátják haderejüket Róma rendelkezésére. De alig van alkalom, amely jobban bizonyítaná, hogy nem a jogi forma, hanem a politikai súlyelosztás határozza meg az ilyen szövetség mivoltát. Antium és — amiről mindjárt szó lesz — Capua fegyveres segít-

sége ellenére a latinok felkelési kísérlete hiábavaló volt. A rómaiak, teljes győzelmük után, a latin viszonyok gyökeres újraszervezéséhez láthattak (338).

Itt két szempont az uralkodó. Először is föltétien biztosítékra volt szükség minden hasonló kísérlet ellen. Ezért a latin szövetséget, mint politikai szervezetet felosztatják (vallásos tekintetben nem érintik: az albai ünnepközösség továbbra is megmarad), gyűléseit megtiltják, az egyes községektől egyelőre elveszik a kölcsönös *connubium* és *commercium* jogát. Ha nem is kebelezték be valamennyit a római állam kötelékébe, mindegyikük egyenesen csak Rómával volt köteles szerződési viszonyba lépni.

De Róma nem lett volna Róma, ha a régi politika és államjogi szervezet felbontását nem követte volna nyomon egy újnak a megteremtése. Es ezzel eljutottunk a második szemponthoz, amely a római politikát vezette. *Latium* leverése hatalmas sikert jelentett. Róma hatalmát jelentékenyen kiterjesztette és, ami még jelentősebb, szilárd talajon rögzítette meg: a latinok többé nem támadhattak fel. Ha azt keressük, hogy mi vezetett ekkora sikerhez, akkor azt látjuk, hogy Róma politikai egysége és katonai ereje bizonyára igen fontos tényező volt, de nem az egyedüli. Ennek az érvényesüléséhez szabad térre, zavartalan lehetőségekre is volt szükség. Róma pedig ezt csak úgy érthette el, ha biztosította magának a szomszéd samnisok, továbbá a Tyrrheni-tengeren uralkodó Karthágó egyetértését. A 348-i szerződésből láthattuk, mekkora engedményeket kellett Rómának tennie: csaknem az egész nyugati tenger el volt zárva előle. De ezek az engedmények bőven hoztak kamatokat.

Láthatjuk, hogy *Latium* megszerzése — pedig ez a Róma számára mintegy természettől rendelt terület — nem csupán a belülről való természetes növekedés eredménye volt, hanem a külső viszonyok különleges alakulásának is köszönhető. Róma ismét más hatalmak politikai körében jelenik meg. Csak a külpolitikai viszonyok szabályozása tette lehetővé, hogy Róma érvényre juttathassa hegemoniaigényét a latin terület fölött.

De nemcsak ez mutatja azt, hogy Róma és *Latium* viszonyát a külpolitika határozza meg. Barátsági és biztonsági szerződések gyakran csak előzményei a fegyveres döntésnek, amikor nagy nemzetek terjeszkedésük közben egymásba ütköznek. A samnis és a karthágói szerződésekre is már a jövő háborúk vetik az árnyékukat. A jövő előérzetében és annak hatása alatt Róma épp ott akarta biztosítani magát, ahol az első összecsapásnak be kellett következnie: a *latiumi*

határon. Ezt a területet, amelyen ettől fogva nagyhatalmi állása nyugodott, mintegy kivonta a külpolitikai bonyodalmak köréből és belpolitikájának rendszerébe iktatta be. Más szóval: a levert szövetséges-társaknak módot adott arra, hogy a római állam alkotó részei legyenek.

Csak kevés olyan község volt, amely Rómával formális szövetségre léphetett és ezzel megkapta autonómiája elismerését, de ezeknek is, mint Tibur és Praeneste esetéből látjuk, területük egy részéről le kellett mondaniok, hogy a római fensőbbtség kétségtelen maradjon. Sokkal jelentősebb rendszabály az, amelyet már említettünk is, hogy számos latin községet egyenesen a római állam kötelékébe vettek föl. És itt azzal a megkülönböztetéssel találkozunk, hogy csupán néhány szomszédos város kapta meg a teljes római polgárjogot. Tusculumon kívül, amely ezt már előbb megkapta, Ariciát, Nomentumot és Pedumot említik. Egy másik csoport: Fundi és Formiae a fél-polgárjog újonnan megteremtett formáját (*civitas sine suífragio*) kapta. Ez a választójogból való kizárást jelentette, de különben egyenjogúságot a római polgárokkal.

Félreismerhetetlen, hogy az a jelenség, amely hajdan a plebsszel kapcsolatban mutatkozott, itt újra feltűnik, tágabb méretekben. Mert mindkét alkalommal, külpolitikai viszonyok hatása alatt, különböző formákban és fokozatokban, a római államban való részesedésről van szó.

Kétségtelen ez a teljes polgárjog adományozásának esetében. De a fél-polgárjogot is foghatjuk fel ilyen értelemben, amennyiben később lehetett szó a szavazati jog elnyeréséről. Különösen feltűnő a plebs történetével való hasonlóság abban, hogy amint a plebejusi nemzetségek egy csoportjának megadták a patriciusi jogokat és ezzel a részesedést a főhatalomban, most az eddigi latin községekkel hasonló módon jártak el. A leghatalmasabb és leggazdagabb latin családok: Tusculumból a Maniliusok, Fulviusok, Coruncanusok, Tiburból és Praenestéből a Plautiusok Rómába költöznek át. Érdekeik összekapcsolódnak a római nemességgel és ők is részesülnek a kormányzóhatalomban.

A lassankint végbemenő, de céltudatos és következetes bebocsátás a római államba — az, amit már előbb is jellegzetes római eljárásnak ismertünk föl, most új formában mutatkozott meg előttünk.

NYOLCADIK FEJEZET
RÓMA ÉS A SAMNIS SZÖVETSÉG

Azzal a korszakkal, amelybe most lépünk, már azokhoz a szakaszaihoz közeledünk a római történelemnek, ahol már mind jobban lehet szó igazi forrásokról. Még nem mondjuk azt, hogy most már minden tisztán és világosan látható. De most már lehetségessé válik, hogy az események folyását sebtében kövessük, anélkül, hogy egyes kérdések fejtegetésébe kellene bocsátkoznunk. Csak azt vesszük majd szemügyre, ami problémáinkhoz okvetlenül szükséges.

Róma szomszédját és vetélytársát: az oszkus-szabellus népet kell tekintenünk. Ez a század dereka táján érte el területének legnagyobb kiterjedését. A samnis szövetséghez tartozott ekkor a felső Lirisvölgy Fregellaevel és — legalább is igény szerint — a sidicinusok területe. Apuliai földön Luceria és Asculum szilárd támaszpontjaik voltak már azon a síkságon, amely hajdan az iapyx törzs elvitathatatlan birtoka volt. Délen a tarentumi mezők határát érintették. A másik tenger mellékén Lucania a campaniai határtól Thurioiig nyúlt el. I. Dionysios a tirioloí földszorosban vont sánccal igyekezte a bruttiumi félszigetnek legalább a déli részét az itáliaiak terjeszkedésétől megóvni.

Sokkal kevesebbet figyeltek eddig arra a tényre, hogy ugyanennek a nemzetnek törzsei már igen korán megjelentek Szicíliában — jóval korábban, mint ahogy mamertinus néven előtűnnek.

Platon a nyolcadik levelében sötét, de nézete szerint valószínű képet rajzol a jövőről: egész Szicília elfelejti majd a görög nyelvet és vagy a punok, vagy az oszkusok hatalmába kerül. Feltűnő, hogy az oszkusok felől fenyegető veszélyt egy sorban említik a másik, mindig közvetlen veszéllyel, amelyet a hatalmas Karthágó jelentett. Ez csak akkor érthető, ha az oszkus támadás valóban a küszöbön állott, vagy valamilyen formában már meg is valósult. Elsősorban a campaniai zsoldosokra gondol itt mindenki. Hogy ezek nem voltak már pusztá zsoldosok, annak példája a nápolyi Nypsios, akit úgy említenek, mint az ifjabb Dionysios bizalmasát. Már az idősebb Dionysios campaniai zsoldosainak engedte át Katanét lakóhelyéül. Itt uralkodott később Mamerkos tyrannos (neve kétségtelenül oszkus), amíg a korinthusi Timoleon, Szicília felszabadítója, 339-ben fel nem szabadította ezt a várost is. És bizonyára nem véletlen, hanem a már letelepedett itáliai

lakosságnak tulajdonítható, hogy épp ez a Katané Róma első hódításai közé tartozott szicíliai földön.

De úgy látszik, hogy még régebbi időre nyúlhatunk vissza. Nyolcszáz campaniait bocsátott Nápoly az athéniak rendelkezésére a Syrakusai elleni háborúban. Már Duketios, aki az 5. század közepe táján a görög idegenuralom ellen való nemzeti fölkelést vezette, inkább itáliai, mint szicíliai nevet visel. Legyen elég az, hogy lassú, egy évszázadnál jóval hosszabb idő óta tartó bevándorlási folyamattal van dolgunk, ha a campaniaiak nyílt hódítására csak Agathoklesnek, Syrakusai új tyrannosának halála után (289) került is csak sor.

Annál fontosabb ennek a megállapítása, mivel a szabellus törzs dél felé: Nagy-Görögország és Szicília felé való törekvésében Róma igazi előfutárjának bizonyul. Legalább is abban teljes a megegyezés a két nemzet között, hogy ugyanannak a törvénynek engedelmeskednek. A Karthágó és a görögség közti küzdelem gyújtópontjai, a két faj és kultúra világtörténelmi harcának színtere határozza meg mindkét esetben az előretörés irányát.

Másfelől azonban jelentős különbségek is tapasztalhatók. A római állam dél felé irányuló terjeszkedésének kezdete óta nemcsak területben gyarapodott, hanem növekvésével belső megszilárdulásban is lépést tartott. Az oszkusoknál, épp a látszólag legnagyobb virágzás idején a belső életben már hanyatlási tünetek mutatkoznak. 356-ban a Silaerdőben lakó bruttiumiak lefordulnak a lucanus szövetségtől, sőt hatalmukat észak felé Laosig tolják előre és az egykor lucanus Cosentia lesz a fővárosuk. Világosságot vet belső viszonyaikra, hogy a molossus Alexandros epeirosi király hatalmának virágában lucanus száműzöttek seregét tartja maga körül. Elpártolásuk bukását pecsételi meg. 330-ban meggyilkolják.

Csupán a samnis szövetség volt valamennyire szilárd szervezet. Ez volt az egész törzsnek mintegy gerince. Területük az Adriai-tengertől a Tyrrheni-tengerig nyúlt, ennek partján Paestumtól északra egy félnapi járóföldre terjeszkedett. De Campania nagy oszkus városai: Nola, Nuceria és mindenekelőtt Capua önállóak voltak. Ez új veszélyt jelentett a nemzet számára. A samnis hegyi törzsek arra törekedtek, hogy a síkság virágzó, gazdag városait meghódítsák. Megisméltődött az a régi küzdelem, amelyben egykor Capuát az etruszkoktól, Kymét a görögöktől elnyerték. Csakhogy ezúttal rokon népek állottak harcban.

Capua nemesei abban lelték kedvüket, hogy sírkamrájukban mint a samnisok legyőzői örökíttessék meg magukat. De a dicsőség rövid

ideig tartott, nemsokára a szomszéd Rómánál kellett segítséget keresniük. Már ekkor (343—341) hallunk egy háborúról, amelyben a rómaiak a síkság lakóit hegyi testvéreik ellen segítik.

Hogy a samnisok a latin háború alatt békében maradtak, az annak a következménye, hogy az előbbi háború végeztével a szerződést megújították. Különbön is megkapták a sidicinusokat prédaképpen. De akkor sem tettek ellenvetést, mikor Capua igen messzemenő előnyökkel a római szövetség kötelékébe lépett: lakói nemcsak jogi és házassági közösséget kaptak, hanem — legalább is a lovagok — a római polgárjogot is. Éppígy beletörődtek a samnisok a calesi gyarmat alapításába, Kyme, Suessula, Acerrae Rómához való csatlakozásába. Pedig nyilvánvaló, hogy Róma Campaniában és a samnis határon tudatosan építette föl állásait, tehát a fegyveres döntésre készülődött. A gallusokkal 334-ben kötött béke is ebbe a keretbe tartozik: ezzel Róma a hátát biztosította. Ha Samnium mindezt nyugodtan nézte, akkor másutt kellett elfoglalva lennie. Valószínűleg a molossus Alexandros támadásának elhárítása kötötte le délen a törzs erejét. Így ismét egy külső hatalom beavatkozása tette lehetővé Róma előrenyomulását. Ismét megmutatkozik itáliai politikájának egyetemes vonatkozása, és nem valószínűtlen az a híradás, amely szerint a molossus szövetségre lépett Rómával.

Alexandros bukása után a samnisok szabad kezet kaptak. A Rómával való háború most már kikerülhetetlen volt. A harc azzal kezdődött, hogy Nápoly belépett a római szövetség kötelékébe (326). A háború csak rövid időre szakadt meg és 40 évig húzódott.

Aki ennek a háborúnak változatos eseményeire és hosszú tartamára gondol és azt is figyelembe veszi, hogy forrásaink teljesen a római felfogást tükrözi, annak az lesz a benyomása, hogy a két fél a csatatéren legalábbis egyenrangú volt. Nem csekélyszámú vereség mellett Róma véresen megszerzett győzelmekhez jutott. A hadi szerencse az utolsó évekig ingadozó maradt. A samnisok is mélyen behatoltak az ellenséges területre, egészen Ardeáig, miután Tarracinánál győzelmet arattak. A rómaiak nem állták, hogy semmis hadirendet és fegyverzetet vegyenek fel, hogy így kerüljenek fölébe ellenfelüknek.

A rómaiak katonai és politikai stratégiájuk páratlan együttesének köszönhetően, hogy a végső győzelem mégis az övék maradt. 321-ben döntést próbáltak kierőszakolni: Capua felől frontális támadást kísérelnek meg, amely a samnis föld szívébe, Maluentum (Beneventum) felé irányult. A vállalat rosszul ütött ki. A caudiumi fegyverletétel

ideiglenes békekötéshez vezet. Ekkor más utat kísérelnek meg. Lucám-ban, Apuliában kapcsolatokat keresnek, megnyerik Teanumot és Canusiumot (318-ban). Így a samnis hegytömb kelet felől is támadásnak volt kitéve. Ettől fogva semmi sem szoríthatja ki a rómaiakat új állásaikból. Amikor az ellenség előnyomul Latiumba és az apuliai sereget vissza kell rendelni, az erős Luceria birtokát egy coloniával akkor is biztosítják. És alig fordulnak a dolgok ismét egy kissé jobbra, az ellentámadás újból, még nagyobb erővel megindul.

Úgy látszik, a samnisok is hasonló módszerhez fordultak. Valószínűleg velük egyetértésben veti rá magát egy csomó etruszk város Róma északi határára: Sutrium körül lángol fel a harc. A rómaiak megelégedik a szemtől-szembe való hadakozást, oldalról és hátba támadják az ellenséget. Q. Fabius konzul Umbrián keresztül észak felé vonul, megveri az északetruriai városok seregét. A Sutrium elleni támadás csakhamar megtörik: az ostromlónak saját szorongatott otthonuk védelmére kell sietniük.

Láthattuk, hogy a samnisok is tanultak ellenfelüktől. De már későn: Róma hatalma annyira megnövekedett, hogy mindenféle kombinációval szemben meg tudta állni a helyét. A legnagyobb szabású bekerítési kísérlet a harmadik samnis háború elején történt. Egyik oldalon Samnium állott fegyverben, ezúttal Lucaniával szövetségbe, a másik oldalon a gallusok jöttek újra mozgásba: az Alpeseken túlról jött csapatokkal megerősödve, az etruszkokkal szövetségben közeledtek észak felől. Az összes biztosíték, amellyel Róma annak idején a samnisokkal szemben szabad kezet akart kapni, füstbe ment. A helyzet még rosszabbra is fordult, mert a samnisoknak sikerült egy merész oldalmozdulat révén Umbria északi határán a szövetséges gallus-etruszk sereggel érintkezést találni. Az összes ellenség egyesülése azonban Róma számára nem annyira nagy veszélyt, mint fényes diadalra való alkalmat jelentett. A döntő küzdelemben, 295-ben az első összecsapásnál még ők húzták a rövidebbet, de néhány nap múlva, az umbriai Sentinumnál vívott csata már Itália jövődő sorsát pecsételte meg.

Már itt felhívhatjuk a figyelmet valamire, ami jelentős lesz a gondolatmenetünkben. A háború fő színtere a Dél: Campania, Samnium és Apulia. Itt kezdik a rómaiak támadásaikat, itt próbálják ki először megkerülő taktikájukat. Északot csak a római fegyverek sikere vonja be a küzdelembe, az utoljára említett harcoknál is így áll a dolog. Még világosabb ez, ha azokra a rendszabályokra gondolunk, amelyekkel a végső győzelmet biztosították: az erősségek építésére.

A második samnis háború elején Róma a samnis határon már számos megerősített helynek volt a birtokában, ezek körül folyt változó szerencsével a harc. Latium kulcsát, a lautulaei szorost Tarracina biztosította, ahová 329-ben gyarmatot vezettek. A Liris mentén ott volt Fregellae, Campaniában Cales, hozzá még a függő helyzetben lévő kampaniai városok. Ugyancsak a Liris mentén 313—12-ben Suessa Aurunca és Interamna, a campaniai-samnis határon pedig Saticula épült fel. Ezzel olyan gyűrűt vontak maguk köré, amelyet nem lehetett többé áttörni. Hogy Campania felé mind a szárazföldi, mind a tengeri utat biztosítsák, 312-ben elkezdték a Via Appia építését és egy évvel azelőtt Pontia szigetén gyarmatot alapítottak.

Egyelőre lászólag csak védelmi zónára gondoltak, amelyet egyúttal támadási bázisnak is lehetett használni. De csakhamar az a törekvés jutott érvényre, hogy Samniumot erősségek sorával minden oldalról körülzárják. Luceria már említett megerősítése volt az első lépés. A második samniumi háborút követő békeévekben — az aequusok meghódításával egy időben — alapították Álba Fucenst (303) és Carsiolit (298). Ezek az aequus földön épített városok az Appennineken való átkelést fedezték. Szomszéd törzsek csatlakozása — a hegygerinctől le az adriai partig — biztos összeköttetést teremtett Róma apuliai támaszpontjával. Így Samnium most már nyugat, észak és kelet felől erődökkel volt közrefogva. Ennek a rendszernek nagyszabású lezárása Venusia alapítása (281) volt. Ez a város Samnium, Apulia és Lucania határán húszezer gyarmatosával nemcsak Samniumot, hanem a másik két vidéket is sakkban tartotta.

Jelentősége van ismét annak, hogy északon az erősségek emelése mennyivel lassabban következett be. A samnis háborúk idejére csupán Narnia építése esik (299), a Nar folyó mentén, Umbria déli részén. Egy évszázad óta csaknem ez az egyetlen alapítás ezen az oldalon. Csak a harmadik háború végével jön a római vállalkozó szellem itt is mozgásba. Délen megelégedtek azzal, hogy az ellenséges földet körülzárják a nélkül, hogy birtokukba akarták volna venni. Etruriával szemben is hasonlóan jártak el, csakhogy itt a rendszer lazább, kevésbé lezárt volt. A sabinusok és picenumiak leverése után — ezek végül a samnisokkal szövetkezett — a két törzs határán Hadriát (289), néhány évre rá az északabbra fekvő Castrum Nóvumot alapították. Ezek most már erről az oldalról is fedezték az Appennineken való átkelést és a mellett biztosították az Adriai-tengerrel való összeköttetést is.

A lánc utolsó szeme Sena Gallica alapítása volt (kevésbé 280 előtt). Ez egyúttal észak felé a vállalkozások lezárását jelenti. A Po-

síkság felé ekkor még nem tapogatództak: ez is világos bizonyítéka annak, mennyire nem vezették a római politikát nemzetpolitikai vagy földrajzi megfontolások. Az is jellemző, hogy Sena Gallica alapítása sem tervszerűen történt, hanem mintegy a rómaiakra volt erőszakolva. Az etruszk háború alatt, amely a samnis háború lezárulta után még egy darabig húzódott, a gallus senonok a követség jogát durván megsértették. A rómaiak erre megrohanták a törzs területét és pusztasággá változtatták. Ettől kezdve az Ager Gallicus Rómához tartozott és Sena Gallica gyarmatváros védelme alatt állott. Továbbhatolni Rómának nem volt kedve, annak ellenére, hogy a déletruriai Vadimonis tó mellett győzelmet aratott és hogy az említett harcokkal kapcsolatban a Gallia Cispadanában lakó boiusok ellen is sikerrel viselt háborút. A dolog ilyen ideiglenes elrendezésnél maradt, mert új és sürgős események újra dél felé fordították Róma figyelmét.

Itt a gallusvész óta megszakadt összeköttetés a görög világgal ismét helyreállt. Már a 304-iki béke után, amely a samnis háborút rövid időre megszakította, a rómaiak és lucanusok közösen viselnek háborút Tarentum ellen. A spártai Kleonymos, aki a tarentumi köztársaság szolgálatába állott, segített ekkor a veszélyt elhárítani. A 306-ik évben Róma már a távoli Rhodossal köt kereskedelmi szerződést. 295-ben évszázados megszakítás után először fordultak ismét a sibyllai könyvekhez, és ilyen utasításra jutott el Asklepios isten Epidaurusból a Tiberis partjára. Így látszólag helyreállott a hajdani állapot. De a görög viszonyok közben gyökeresen megváltoztak. Görögország makedón uralom alatt állott és már bejárta Ázsia messze vidékeit.

KILENCEDIK FEJEZET *A TARENTUMI HÁBORÚ*

Nagy Sándor emberfölötti akarata véghezvitte, hogy olyan területek kényszerüljenek egységbe, amelyek addig ellenálltak minden ilyenféle törekvésnek. Makedoniával és Hellasszal nemcsak Kis-Ázsia egyesült, amelyet már áthatott a görög kultúra, hanem egészen más szerkezetű országok is: Szíria és Egyiptom. És ezekhez csatlakozott keleten a mérhetetlen belföld: a mezopotámiai síkságtól Indiáig, északon a turáni pusztáig. Hogy ezt a hatalmas ország-tömeget egysítse és lehetővé tegye azt, ami csaknem lehetetlen, a király a régi keleti nagy birodalmak eljárását újította fel: összekötő utak és katonai támaszpontok hálózatát építette ki. E mellett egészen új tervet is alakított ki: a két tengert — keleten a Perzsa-öblöt és az Indiai Óceánt, nyugaton a Földközi-tengert — a makedón birodalom belső tengereivé és ezzel fő közlekedési vonalaivá akarta tenni. Ezt a célt szolgálták utolsó tervei és vállalkozásai: az Euphrates torkolatának kiépítése, a Perzsa-öböl északi partjának föníciaiakkal való benépesítése, a hadjáratok keleten Arábia ellen, nyugaton Észak-Afrika, Hispánia és Szicília ellen.

Babylonban voltak már a követségek — nemcsak a közvetlenül fenyegetett, karthagóiak, libyaiak és aithiopoiaiak, hanem az iberek és kelták, lucanusok, bruttiumiak, sőt állítólag a rómaiak követei is, amikor Nagy Sándor halála véget vetett ezeknek a terveknek. Csakhamar az ellenkező irányzat kerekedett fölül. A birodalmat egyetlen férfiú ereje tartotta össze: a központi hatalom hiányával természetes elemeire kezdett szétbomolni. Először Egyiptom szakadt le, azután a Nyugat (Hellas, Makedonia); lassankint kikristályosodtak a későbbi utóbirodalmak, elsősorban a Seleukidák országai, amelyek az ázsiai szárazföldön terültek el. Antigonos eleste az ipsosi csatában (301) megpecsételte ezt a fejlődést. Egy pillanatra úgy látszott, hogy az agg Seleukosnak fog jutni a világalalom, de ez az álom nem teljesült be. Ami előállott, az hatalmak egyensúlyának a rendszere volt. Az egyensúlyra féltékenyen vigyáztak, és ez végül bizonyos legitimitásra való hajlamra vezetett. Atfogó új alapításoknak, nyughatatlan nagyratörő hatalmi vágyának ebben az új rendben nem volt többé helye: Demetrios, Antigonos fia nem szöhetett tovább Nagy Sándor terveit.

A második mozgalom a birodalom egyetemessége ellen nem belülről, hanem a szélei felől támadt. Már Seleukos kénytelen volt föladni az indiai területet; Bithynia, Kappadokia, Media Atropaténé (a Kaspi-tó délnyugati partján) sem álltak többé az uralma alatt. Keleten nemsokára Baktria vált el a birodalomtól és már a parthus veszedelem tünt föl a látóhatáron, a Balkán-félszigeten és Kis-Ázsiában pedig a kelta betörés okozott súlyos megrázkódtatásokat. A birodalom széleinek ez a letöredezése a barbár betörések vagy a Keletnek a ráerőszakolt görög fennhatóság ellen való visszahatása folytán, és a hellenisztikus élet körének megszükülése szintén azzal járt, hogy keleten nem maradt tér azoknak, akik új birodalom alapításáról álmodoztak. A Nyugat, amely eddig teljesen kivonta magát a makedón hatalmi törekvések köréből, most szinte magától kínálkozott. Nagy Sándor utolsó tervei minta voltak és egyben intelem; régebbi időre nyúlt vissza nagybátyjának, a Molossus Alexandrosnak kísérlete arra, hogy itáliai birodalmat alapítson. De éppen ez a kísérlet mutatta a vállalkozás nehézségeit: tudjuk, hogy úgy panaszkodott: neki itt férfiakkal kell küzdenie, míg unokaöccsének az a sors jutott, hogy asszonyok fölött győzzön.

Végül a szicíliai és itáliai görögség helyzete maga is beavatkozásra csábított. A már hagyománnyá vált kétoldali nyomás — egyik oldalról Karthágó, a másiktól az észak felől előrenyomuló szabellus törzsek — a 4. század vége felé az északi oldalon már nem volt olyan erős. Itt minden erőt lekötött a nagy döntő harc az itáliai hegemoniáért, és amikor a második samnis háború után a rómaiakkal és lucanusokkal összeütközésre került a sor, a veszély elhárításához egyelőre elég volt a spártai Kleonymos megjelenése. Annál hevesebben lángolt föl a harc a másik oldalon. Agathokles tyrannus uralma még egyszer syrakusai vezetés alatt egyesítette Szicília görög részét. Az ezzel járó igény Szicília hegemoniájára új összeütközésre vezetett Karthágóval. A küzdelem változó szerencsével folyt; Syrakusai ostromát azzal akadályozta meg a merész tyrannus, hogy a háború színterét — sikeresen — Afrikába tette át. Egyszerre már úgy látszott, hogy az egész sziget meghódítása sikerül neki. Végül is a sziget nagyobbik felében biztosította uralmát és a békekötés után Szicília királyának nevezte magát.

Ez az új állam, amely azzal is kimutatta hasonlóságát a hellenisztikus birodalmakkal, hogy királya előbb egy egyiptomi, azután egy epirusi hercegnőt vett feleségül, nem elégedett meg Szicíliával. Átnyúlt a szomszédos Korkyrára. Tarentumnak és a nagygörögországi váró-

soknak segítséget kérő hívására beavatkozott bruttiumi és apuliai ügyekbe. Ettől fogva ezek a városok, amelyek Agathokles segítségével szorultak, a királynak csak kevésbé burkolt fennhatósága alatt állottak. Már újabb karthágói háborúra készült és Szicília nyugati részét akarta meghódítani, amikor halálos betegség végzett vele.

Agathokles végrendeletében állítólag visszaadta Syrakusainak a szabadságot. A valóságban ez birodalma fölbomlását jelentette: egyes részei újra ki voltak szolgáltatva egykori ellenségeik támadásának. A bruttiumi félsziget görög városaira ismét belföldi ellenségeik támadtak. Szicíliában Karthágó lépett föl döntőbíróként a sokféle civódásban, ami Agathokles halála után kitört. Tetőpontjára jutott a zavar, amikor campaniai zsoldosok elfoglalták Messana városát és megszervezték mamertinus rablóállamukat. Ehhez jött még Róma beavatkozása; Róma éppen most fejezte be a harmadik samnis háborút és észak felé is rendet teremtett.

Platon egykor a karthágóiakban és az oszkusokban látta a veszélyt, amely a nyugati görögséget megsemmisüléssel fenyegette. Az utóbbiak helyébe most Róma lépett. Fenyegető volt már Venusia alapítása, kétnapi járóföldre Tarentumtól. Sorban Róma fennhatósága alá jutott Thurioi, majd Lokroi és Rhegion is — így biztosították magukat a lucanusok és bruttiumiak ellen. Ezekkel az eseményekkel volt kapcsolatban az is, hogy egy római hajóhad — szerződés ellenére — túlhaladt a Bruttium-félsziget délkeleti csúcsán, a laciniumi hegyfokon. A fölingerelt tarentumiak ezt a hajóhadat félig megsemmisítették és erre kitört a háború. Tarentum szorult helyzetében kelet felé nézett és a szemközt fekvő Epirus királyát hívta segítségül. A fiatal Pyrrhosnak már nagy hadvezéri múltja volt. A szomszédos Makedoniát már egyszer meghódította, de később kénytelen volt átengedni Lysimachosnak: most, Seleukos halála (280) után a küzdelem újra fel lángolt. Most Pyrrhos, akár azért, mert a maga kilátásait nem sokra becsülte, akár pedig azért, mert a Nyugat jobban vonzotta, abbahagyta ezt a küzdelmet és elfogadta versenytársai ajánlatait, amelyet arra az esetre tettek, ha ő lemond makedonai igényeiről; és Tarentum segítségére sietett. Antiochos, Seleukos fia, pénzbeli segítséget adott, Antigonos, Demetrios igényeinek örököse, hajókról gondoskodott és Ptolemaios Keraunos, Seleukos gyilkosa, 50 elefántból, 4000 lovasból és 5000 gyalogosból álló sereget engedett át Pyrrhos itáliai hadjárata számára.

Pyrrhos Itáliába érkezte határozott fordulópont. A Földközi-tenger keleti és nyugati fele, amely eddig, minden összekötő kapcsolat

ellenére egyáltalán nem tartozott össze, most egységgé kezdett válni. Pyrrhos megsegíti a tarentumiakat Róma ellen, azután a szicíliai görögöket Karthágó ellen: ez az első nyomatékos beavatkozása egy hellenisztikus hatalomnak abba a politikai konstellációba, amelyen eddig a Nyugat viszonyai alapultak.

Pyrrhos kudarca azután megmutatta, hogy a görögség nyugaton, mint politikai tényező, eljátszotta a szerepét. Ezen a szicíliai tyrannis másodvirágzása: II. Hieron királysága sem változtathatott. Es most, amikor az elválasztó tényező eltűnt, elkerülhetlenné vált, hogy a két megmaradt hatalom, Karthágó és Róma, amelyek az imént még együtt küzdöttek Pyrrhos ellen, most élet-halál-harcra keljenek egymás ellen.

Már Tarentum körül fellángolt a viszály. Mikor Pyrrhos halála után ottani csapatainak parancsnoka kénytelen volt a várost elhagyni (272), L. Papirius római konzul a város előtt táborozott, egy pun flotta pedig már a kikötőben volt. A zsákmány Rómának jutott és háborúra még nem került sor. Néhány év múltán Messanában ugyanez a játék ismétlődött. Ott a Hieron uralma alatt megerősített Syrakusai szorongatta a mamertinusokat. Ezek mindkét hatalomtól segítséget kértek, Karthágótól és Rómától. A karthagói tengernagy már megszállta a várat, amikor a római katonai tribunus merész támadással elfoglalta tőle. Így indult meg a hatalmas küzdelem. Polybios úgy látja, hogy az önfenntartás ösztöne kényszerítette Rómát arra, hogy ezt a lépést megtegye, a szükségszerűség, hogy védekezzen Karthágó tengeri bekerítő politikája ellen.

Ezzel Róma ugyanarra az útra lépett, amelyen előtte a szabellus törzs járt. Egyetemes törvényszerűség hajtotta Itália népeit dél felé, és ez alól Róma sem vonhatta ki magát. A Dél volt a nagy politikai helyzetek gyűjtőpontja, az a hely, ahol a világtörténelmi döntéseket megvívták. De Rómának sikerült, amit elődei meg sem kíséreltek: Szicília meghódítása, Karthágó leverése.

De már a hellenisztikus Kelet sem maradhatott ki a nyugati hatalmak politikájából, miután egyszer beleavatkozott. Hogy milyen fontos volt Rómának a Kelet, azt mutatja az az adat, hogy 269-ben az ezüstvalutát vezette be. Ezzel minden valószínűség szerint a hellenisztikus kereskedelembe való bekapcsolódást akarták elérni. Fontos megfigyelés, hogy ez a rendszabály ugyanannak a Q. Ogulniusnak a műve, aki az állami kultuszban az epidaurosi Asklepiost honosította meg és ezzel is a hellenisztikus Kelet felé tört utat.

Ha az itáliai félsziget hosszanti tengelyét meghosszabbítjuk, a Peloponnesost érintve, Egyiptom partjára jutunk, az akkor vezető hellenisztikus hatalom területére. És már Pyrrhos idejében megkezdődtek a szerződéses összeköttetések a Ptolemaiosok birodalma és Róma között. A hatásuk gyorsan érezhető volt. A római barátság miatt nem teljesítette 250-ben Ptolemaios Philadelphos Karthágó kérését, hogy avatkozzék be fegyverrel a háborúba. Róma viszont Ptolemaios utódjának támogatást ajánlott fel a syriai II. Seleukos elleni háborúhoz.

Nem csoda, hogy a görög Nyugat írói, mint Philinos és Timaios történeti munkáikban Rómáról is szólnak. De figyelemreméltó, hogy Róma Lykophron Alexandrá-jában is szerepel: nemcsak tengeri és szárazföldi uralmát jövendőli meg a jósnő, Alexandra (Kassandra), hanem ott is Rómára gondol, ahol saját vére egy kései sarjáról beszél, aki egykor egyenrangúan fog a világbíró makedónok mellett állni. Ilyen szerepet vitt már ekkor, a 3. században, Róma a görögség öntudatában.

Pillantsunk még egyszer vissza. Komoly aggályok merültek fel az ellen a hagyományos felfogás ellen, amely szerint a római történelem korszakai két külön csoportra oszlanak: az egyik a félsziget meghódítása, mint teljesen belső itáliai folyamat, a másik, ettől egészen különböző pedig a belépés a hatalmak körébe, a Földközi-tenger egész vidékén lejátszódó folyamat. Úgy látszik, beigazolódott az a fölfogásunk, hogy a gallus tűzvész óta eltelt évszázadban, sőt már a megelőzőben is, Róma terjeszkedése állandóan kénytelen számolni a középtengeri nagyhatalmak létezésével, és hogy ezek határozzák meg döntő jelentőséggel a római politikát, nem pedig valamilyen előre megalkotott terv, amelyik Róma területét Itália határai felé akarta kikerekíteni. Ebből önként következik, hogy új alapot kell keresnünk, ha Róma történetét korszakokra akarjuk osztani. Korszakokat elválasztó határkőnek kínálkozik a tarentumi háború és ezzel együtt a Pyrrhossal való összeütközés. Még pedig kettős értelemben.

Ahol eddig Rómának a nagyhatalmakhoz való viszonyáról volt szó, — akár az 5., akár a 4. században, vagy a 3. század elején — csupán a Földközi-tenger nyugatának hatalmai jöttek tekintetbe. Egyaránt áll ez a karthagóiakra és etruszkokra, itáliai és szicíliai görögökre, vagy az oszkus-szabellus törzsekre. A tarentumi háború azonban azt jelentette, hogy most már a keleti medence hatalmai, ebben az esetben a hellenisztikus királyságok is bevonódnak a politikai csoportok körébe.

A másik mozzanat az, hogy a görögség Rómának sokkal többet jelentett, mint Karthágó vagy Samnium. Ő volt a megtermékenyítő, életébresztő erő, mintakép és egyszersmind versenytárs: ő általa találta meg és fejlesztette ki önmagát a római egyéniség. Annál súlyosabb volt annak a jelentősége, hogy a gallus katasztrófával az ó-itáliai kultúra nemcsak lehanyatlott, hanem egy évszázadra el is szakadt a görögség világától. Ezért ismertük fel már ott, a gallus tűzvésznél, két korszak határát. Ennek felel meg, ha a görögséghez való új közeledést, amely a tarentumi bonyodalmakkal kezdődik, hasonlóan új korszak kezdetének tekintjük.

Ilyen meg gondolások azonban már a kultúra szemléletéhez vezetnek. Következő fejezetünkben, ahol ezzel foglalkozunk, ki fog tűnni, hogy a görögséggel való új összeköttetés szintén nem marad meg a Nyugaton, hanem kezdettől fogva kiterjed a görög anyaországi és keleti kultúrákra is. Éppen ez világítja meg a korszakalkotó új teremtő kezdeményezés jelentőségét.

TIZEDIK FEJEZET

ÓITÁLIAI SZELLEMI ÉLET

Félreismernők a történelmi fejlődés alaptörvényeit, ha nem vennők figyelembe az erőszaknak és a rendnek, a pusztá hatalomnak és az eszmék világának benső és felbonthatatlan összefüggését. A kultúra nagy alkotásai, amelyek miatt érdemes az életet élni, küzdelemből, válságos idők feszültségéből születtek meg. De megfordítva: az is igaz, hogy csak ezek az alkotások adnak elemi erejű ellenlábasuknak értelmet.

E szerint a római irodalmat nem úgy tekintjük, mint a politikai történés pusztá következményét. Róma számára a politikai expanzió és a szellemi világ megteremtése egymást bensőleg és szükségképpen kiegészítő folyamatok. Róma történelmi nagyságát a maga teljességében éppen az igazolja, hogy ez a felfogás lehetséges — és reméljük, hogy ki tudjuk mutatni ennek a fölfogásnak a lehetséges voltát. Kevesebb az elismerésünk akkor, ha pusztán a hatalom megszerzéséről és makacs megtartásáról van szó. A hatalom sohasem nélkülözheti a párhuzamos jelenséget: a szellemi alkotást, amely az erőszak és esetlegesség szférája fölé, mintaszerű, normatív rend körébe emeli azt, amit a hatalom megszerzett.

Hogy a római irodalom létrejöttét a maga egész sajátosságában megfigyelhessük, tisztán kell látnunk azt, mi volt mellette és előtte. Kezdjük ezért egy rövid áttekintéssel Itália népei fölött.

Volt-e etruszk irodalom? Erre a kérdésre nagyon különböző feleleteket adtak már. Annyi bizonyos, hogy Etruriában egész tömege volt az írásbeli és könyvbe foglalt föl jegyzéseknek. Ezt bizonyítja már azoknak az isteni lényeknek a nagy száma is, akiket úgy ábrázolnak az etruszkok, amint tekercekre írnak, vagy azokat olvassák, vagy a szemlélő előtt fölmutatják. Ezt bizonyítják egy etruszk vászontekercs (*liber linteus*) maradványai is. Rituális szöveg a tartalma; ilyen szövegekről beszél a legtöbb egyéb forrás is, amely az etruszk szellem alkotásaira vonatkozik. Az etruszk vallás tanairól van ezekben szó, tárgyuk a belső szervek vizsgálása, a villámok jelentése és egyéb isteni jelek. Címüket vagy a tartalmukról, vagy pedig állítólagos isteni vagy herosi szerzőjükről veszik: *libri Tagetici*, *Vegonici*, *Acheruntici*; említik őket az összefoglaló „*libri fatales*“ címen is. Tartalmukat a latin átdolgozások maradványaiból ismerhetjük, ezek valamennyien az 1. századból valók.

Az etruszk írásos hagyomány egyéb ágai távolról sem olyan jelentősek és gyakran említettek, mint ezek a rituális könyvek. Hallunk azért történeti föl jegyzéseikről is, a Vei-beli saliusok kultuszénekeiről, meg a Falerii-beli Junónak szentelt énekekről, mindenekelőtt pedig az etruszk színpad jelentőségéről.

364-ben alapították meg etruriai színészek Rómában a színpadi játékokat, hazai formák szerint. Ugyancsak Etruriából eredőnek tartotta a hagyomány az Atellanát, az oszkus törzs népies vígjátékát; ez is eljutott Rómába és csakhamar otthonos is lett. Ennek megfelelően a színész neve (*histrio*), és a színpadi álarcé (*persona*), amelyet eredetileg csak az Atellanában alkalmaztak, etruszk eredetű.

Egy lépéssel tovább visz a *scaena* szó. Hangalakjával azt bizonyítja, hogy a szó és vele a görög színház hozzátartozó berendezései nem közvetlenül, fyanem szintén Etrurián keresztül jutottak el Rómába. Nyílt kérdés viszont, hogy korán eljutottak-e a görög színpadi műfajok átvételéhez, a szövegek föl jegyzéséhez, sőt egyáltalán meghatározott szövegek megállapításához.

A történeti szempont után itt elérkeztünk az elvi szemponthoz. Az a kérdés merül itt fel, mennyiben nevezhetjük mindazt, amit itt föl-soroltunk, irodalomnak a szó igazi értelmében. Ezt a kérdést eddig nem vetették föl teljes határozottsággal. A csak nemrég elmúlt korszak fejlődési elmélete akadályozta ezt meg, az a remény, hogy itt is meg

lehet valósítani egy hézagatlan folytonosság ideálját, amely primitív kezdetektől átmeneti fokozatokon keresztül a megformált műremekhez vezet. De a német fölfogással szemben is, amely (a francia állásponttal ellentétben) nem akar éles határvonalat tudományos vagy filozófiai szakmunkák és a tulajdonképpeni irodalom között elismerni és büszke arra, hogy a görög irodalom történetében Homeros és a tragikusok mellett a matematika, grammatika és orvostudomány műveinek is helyet juttatott, — ezzel szemben is jó lesz a tulajdonképpeni irodalom határait eszmélnünk.

Az etruszkok színpadi játéka így már ki is esik. Lívius határozott tanúsága szerint a beszédnek híjjával volt, pusztán táncból és énekből állott. És ami az írásműveket illeti, azok jórészt praktikus szempontokat szolgáltak. A szertartáskönyvek az előforduló egyes esetekre adnak szabályokat, utasításokat. Minden arra vall azonkívül, hogy a titokzatost, a homályost inkább keresték, mint kerülték. És hogy az említett vallásos énekek tulajdonképpeni céljukon túl költői magaslatra emelkedtek-e, azt nem lehet többé eldöntenünk; a római Arvales- és Salius-énekek analógiája alapján ez nem valószínű.

Ezekkel szemben ki kell emelnünk, hogy elvárjuk az irodalmi műtől, amely erre a névre igényt tart, hogy ne csak praktikus célokat szolgáljon, hanem azt, ami benne gyakorlati értékű, esetlegességéből, alkalomhoz tapadt voltából kiemelje és mint egy egyetemes világkép szerves, értelemmel teljes alkotóelemét mutassa be. Mindenekelőtt megformázott és világos alakot kívánunk, amelynél fogva a mű mindenki számára érthető, legalább is hogy nem kíván a hallgatójától vagy olvasójától különös szakképzettséget.

Ha most Dél-Itáliát nézzük és oszkus vagy messapius irodalom létét keressük, a viszonyok első tekintetre kedvezőbbnek látszanak. Ennek a két törzsnek megvan az az előnye, hogy a görögség közvetlen közelében élnek. De közelebbi vizsgálatra a messapiusok már kiesnek, hiszen még felirataikban is csak későn lett az anyanyelvük használatossá. Egészen másnak látszanak az oszkus viszonyok; ha figyelembe vesszük, h'ogy nyelvükön verses föliratok maradtak ránk, akkor érthető, hogy Mommsen nem utasította el az oszkus irodalom létezésének a gondolatát.

Valóban — legalább is első pillantásra — ez a föltevés igazolódni látszik. Tudjuk, hogy a samnis Pontius, akinek fia a caudiumi győzelmet aratta, pythagoreus körökhöz tartozott; a tarentumi Nearchos egy dialógusában Platon és Archytas mellett szerepel, mint résztvevő is. Ezenkívül görög módra egy leánykar van ábrázolva egy sír

festményén, amely az apuliai Ruvóban került napvilágra. Mindenekelőtt azonban az egykor az etruszkoktól átvett, de egészen oszkus jellegűvé lett Atellana az, amelyen fölismerni a görögség befolyását. Éppen nagygörögországi és szicíliai területen virágoztak fel a dór bohózat különféle formái. Így Tarentumban a phlyaxok (bohóckodók, tréfacsinálók) játéka, amelyet népi kezdeteiből Rhinthon formált irodalmivá. Az itáliai színezet érezteti hatását szokásokban, erkölcsökben, a tréfa szellemében és a szavak megválogatásában. Viszont a tarentumi bohózat hatása is fölismerhető az oszkus játékon; éppúgy az epicharmosi komédia és a mimus is bizonyára befolyással voltak rá.

És mégis tagadó választ kell adnunk arra a kérdésre, vajjon mindezt irodalomnak tekinthetjük-e. Mert az említett pythagoreizmus irodalmilag hatástalan maradt: a római költővé lett messapius Ennius volt az első, ki *Annalesei-nek* proemium-jában irodalmi formát adott neki. És a ruvoi leánykar sem emelkedett az irodalom szférájába. Mert mégis csak feltűnő, hogy Rómában egy teljesen hasonló kar föllépte irodalmi eseménynek tűnik fel. Livius megemlíti a költőt, a műformát, az előadásmódot, kiemeli az eseménynek az egész költői társadalomra való jelentőségét, míg Ruvóban az előadás elsősorban a gyönyörködtetésére szolgál. Ezért maradt fenn éppen *képben* az emléke: a táncosnók tömege, ruházata, hullámozó, színpompás köpenyök, az egyes karok zárt szembenállása.

De legfontosabb itt az oszkus nemzeti színjáték, az Atellana megítélése. A szicíliai és tarentumi bohózat egyenesen kínálkozik összehasonlításul: mellettük szembetűnő az itáliai nemzeti bohózat belső és külső fonna — hiánya. Már a jellemek alkotásának művészete igazi vígjátéknak mutatja Epicharmos költészetét és messze a fölé emeli, amit az itáliai színjátékból mi még fölismerhetünk.

Ha ugyanis a későbbi, már irodalmi Atellanától eltekintünk, akkor azok a példák, miket Lucilius és Horatius írnak le, nyers, durva élcelődést, olyan komikumot árulnak el, amely megmarad a pillanatnyi hatás, a népies, művészieden bohóckodás rögtönzéseinek határai között.

Alantas komikumot, durva élcelődést Epicharmosnál is találunk; Herakles fülsiketítő dözsölése, a fogások hosszú sorozata figyelmeztet bennünket arra, hogy a „szicíliai lakomák“ földjén vagyunk. De ezek a részletek egy nagyobb összefüggést szolgálnak. A lakomák nem önmagukért, hanem résztvevőik és élőködőik jellemzésére vannak rajzolva. És joggal jegyezték meg, hogy az ábrázolás meghatározott értékelés alapján történik, az előkelő réteg rangok és formák iránti

érzékének alapján. Epicharmos komédiája elsősorban jellemeket: az élőködőt, a szegény póruljárt filozófust állítja elénk, amint azok egy előkelő társadalom felfogásában éltek.

És még egy körülmény: Epicharmos komédiája, valamint — Rhinthon föllépte óta — a phlyax is már irodalmi műfajok voltak. Költők és filozófusok szavaira való célzások mutatják, milyen keretek között mozognak már. Így azután nincs többé hely az eleinte bizonyára meglevő rögtönzések számára: az egész szöveg, nemcsak főbb vonásai vagy bravúros helyei, írásban volt rögzítve.

Éppen megfordítva az oszкус színjátéknál. Hivatásos tréfálkozók lépnek ott fel, hatásos műsorukkal; az ilyesmit nem lehet feljegyezni, mert egészen személyes természetű és előadójára van szabva. Nem is szólva arról, hogy ilyen körülmények között nem lehetett volna valamely zárt cselekményt a játszóк önkényétől függetleníteni és biztosítani azt a változhatatlanságot, ami az igaz műremeknek kijár.

Így világos, hogy oszкус irodalomról sem beszélhetünk. És érdekes, hogy az egyetlen, határozottan irodalminak tekinthető emlékek — a feliratos versek, melyek Corfiniumban és másutt maradtak fenn — igen valószínű, hogy római minták utánzásai. Nem régiebbek, mint a szövetségeseк háborúja Róma ellen és egy olyan városban találták őket, amelyet egy második „itáliai“ Rómának szántak és ellenfele hű utánzataként rendeztek be — így ezek sem alkalmas bizonyítékai oszкус irodalom létezésének.

TIZENEGYEDIK FEJEZET
A RÓMAI IRODALOM KEZDETEI

Mielőtt a római irodalom kezdeteire térnénk, érintsük röviden a művészet helyzetét. Úgy láttuk, hogy már az archaikus korban közös itáliai jelleg alakult ki, túl a törzsi különbségeken, és ugyanezt figyelhetjük meg az új korszak kezdetétől, tehát 300-tól fogva is. Egyenesen itáliai „koiné”-ről beszéltek, amelynek főképviselei Alsó-Itália, Campania és Etruria. Ez határozta meg egész Itáliának és így Rómának is a művészi életét.

Ugyanezt a képet mutatja kezdetben az irodalom is. Amit az etruszkoknál és oszkusoknál találunk, ugyanaz ismétlődik Rómában is. Ismét bebizonyosodik, mennyire össze vannak kapcsolva a római fejlődés kezdetei az egyetemes itáliai helyzettel. Mindenesetre azonban különbséget látunk annyiban, hogy Róma művészete még sokáig nem jutott érintkezésbe a keleti görögséggel. Az irodalomban ellenben az új sokkal gyorsabban és behatóbban jutott érvényre.

Kezdetben Rómában is leginkább gyakorlati — technikai tartalmú könyveket találunk. Ide tartoznak — mint Etruriában — szakrális jellegű iratok: rituális előírások, mint a libri pontificii és augurales. Továbbá a magistratusok jegyzékei, a konzulok kommentárjai (hivatalos ügyekről való följegyzései), a cenzorok táblái, de különösen a pontifexek évenkénti följegyzései. Itt halmozódott föl az a történelmi nyersanyag, amelyet később évkönyvek megformáltak. Ezekhez járultak még a feliratok az ősök képmásai alatt, valamint a híres halottak temetésén mondott beszédek: sajátosan római jelenségnek leginkább még ezeket mondhatjuk.

Ezek mellett megjelennek a költészet kezdetei is: kultusz-énekek, mint a saliusokéi vagy a római Fratres arvaes ránk maradt énekei, a halottak tiszteletére vagy lakomákon előadott énekek, amelyek az ősökről és hőstetteikről emlékeztek meg. De gúnyos és varázsló énekekről is hallunk; már a tizenkét-táblás törvény fellép az ellen, qui malum carmen occentassit. (A malum mindkét fajta költeményre vonatkozhatik.) — Más műfajokat Etruriából vagy az oszkusoktól vettek át és fejlesztettek tovább. Így a színjáték már említett kezdeteivel Rómában fejlettebb alakban, mint saturával találkozunk; így a csipkelődéseket, amiket esküvőkor az új férjnek, vagy a diadalmenet alkalmával a győztes hadvezérnek énekeltek. A lakodalmi verseket

eredetükről versus Fescennini-nek nevezték (Fescennium déletruriai városról) és versmértékük hasonló volt a legrégebb színjáték versmértékeihez; diadalmenet alkalmával ősidóktól fogva, mindenesetre már az irodalmat megelőző időkben, görög versmérték volt használatban.

Ennek a ténynek jelentőségére még visszatérünk. A hazai versformák között elsősorban a saturniust kell említenünk. Hogy általános itáliai forma volt-e, nem lehet eldönteni; azt a kétségtelen tény, hogy a görög líra ősi mértékeivel és formáival sokban megegyezik, leginkább ősrökságra magyarázzák; azonban ma, amikor görög hatások ősrégi esete Közép-Itáliára annyira ismeretes, ismét mérlegelni lehet azt a lehetőséget, hogy itt is görög mértékek ősrégi átvételéről van szó. — E mellett mind Rómában, mind az umber-szabellus népeknél, sőt az etruszkoknál is találkozunk a carmen-nel, ezzel a kétségtelenül eredeti itáliai formával: ritmikus és stilisztikai eszközöket, mindenekelőtt alliterációt használó kötött beszéd ez és esküt, imát, engesztelő vagy varázsló formulát, egyáltalán mindenféle szakrális szöveget foglalt magában.

Kétségtelen, hogy a költészet kezdetekor ezekhez a meglévő formákhoz nyúlt, mikor új művészi nyelvet és emelkedett stílust akart teremteni. Hasonlóképpen felhasználta a törvényszéki és politikai beszéd művészetében kialakult kezdeményezéseket alakító, formáló törekvése céljaira. A könyvkiadás kezdetei is mutatkoznak már. De irodalomról azért még nem beszélhetünk — és nem is szoktak róla beszélni Rómával kapcsolatban, nem úgy, mint a többi törzseknél.

Ha most a görögből való átvételeket figyeljük, akkor megint az a kettősség tűnik fel, amely a görögség római befogadására általában jellemző. Csaknem százestendős időszak választja el az archaikus, óitáliai korszakot attól az újabbtól, amely a 300. esztendő táján kezdődik. Es ez az elkülönülés nemcsak időbeli, hanem lényegbevágó is. Az első korszakban, mint a jog kodifikálása mutatja, az átvétel főleg, vagy kizárólag technikai, később pedig olyan formák is találtak befogadásra, amelyeknél már az irodalomhoz való viszonyuk kérdése is fölmerülhet.

Ebbe az utóbbi kategóriába tartozik egy görög versmérték: a katalektikus trochaikus tetrameter. Ez és talán a jambikus trimeter is már jóval Livius Andronicus előtt meghonosodtak Rómában. Azonban, bármekkora is ezeknek a versformáknak a fontossága a későbbi költői irodalomban, a legrégebb tetrameternek ez a különleges, négyes felosztású formája éppen nem irodalmi eredetű. Görög részről is teljesen népi területen találkozunk vele, Rómában szintén, a versus

quadratus alkalmazása a diadalmenet gúnydalaiban, gyermekversekben, szólásformákban eléggé bizonyítja ezt.

Így tehát világosan elkülönül egy régibb réteg, ahol a görög befolyás még csak egy határozott körre terjed ki, ahol sem az irodalom szempontjait, sem a görög géniust a maga sajátos jellegében nem érzik kötelező mintaképnek. Mindössze azt veszik készségesen át és alkalmazzák, ami magától kínálkozik mint már kiformált, kényelmesen átvehető eszköz.

Ha az igazi irodalom nyomait keressük, akkor egyedül Appius Claudius nevét említjük. És itt nem annyira az a fontos, hogy valószínűleg a görög, könyvformába foglalt gyűjtemény volt az, amely művének az alapja volt. Hanem inkább az, hogy Appius Claudius alakító tevékenysége, amellyel anyagát új formába öntötte, mint egyéni, átgondolt, tervszerű tevékenység jelentkezik. A szaturnuszi vers általános alkalmazása mutatja, hogy a vers, mint megformázott és zárt alkat, nála tudatosan a szentencia lényegének egyedül megfelelő alak. Ez a mű már igazán könyv volt. Nemcsak külsőleg, mint ahogy szerzője kiadta és terjesztésre szánta, hanem még inkább belsőleg: az itt összefoglalt közmondásos gondolat-kincs egy kifejezett személyiség akaratából kapta az alakját.

De ez még csak elszigetelt próbálkozás volt, amely nem tekinthető még irodalom, azaz összefüggő, műfajok sokaságában kibontakozó organizmus megteremtésének. Livius Andronicusnak és utódainak korszakalkotó tette volt, hogy először kísérelték meg, hogy még egyszer megvalósítsák azt, amit a görög irodalom mint egész jelentett. Ami eddig csak a görögség jellegzetes alkotása volt, azt akarták ők Róma talajából is kicsiráztatni. Ez az akarat, amely páratlan az ókorban és a megvalósítására való képesség indította már a rómaiakat arra, hogy Livius Andronicustól számítsák nemzeti irodalmuk kezdetét.

Ilyen korszakok, sőt borszakokat megszabó évszámok kitüntetésében és lerögzítésében mutatkozik meg legkézzelfoghatóbban a régi és a mai irodalomtörténeti fölfogás ellentéte. Ezért meg kell vizsgálnunk, vajjon Livius Andronicus felléptében valóban új korszakot, igazi kezdetet kell-e látnunk, vagy csupán egy lassú fejlődés egyik állomását, fokozatát.

Azt hisszük, hogy kevés helyen táruul annyira egész jellegzetességében élénk az, amit korszakalkotó kezdeményezésnek lehet nevezni, mint éppen itt. Amit már az Appius Claudiuszal való összehasonlításnál is sejteni lehetett, az nyilvánvaló lesz, ha az új állapotot a korábbi rómaival és Rómán kívülvel összehasonlítjuk. Első megállapí-

tásunk az lehet, hogy Róma most már nem úgy jelenik meg, mint az egyetemes itáliai terület egyik tagja, hanem az ő nyelve és irodalma az, ami egész Itáliára rányomja bélyegét. Ami még kivüle létezik, dialektusok és művészi kezdeményezések, az vidéki vagy éppen paraszti jellegűvé süllyed. Sőt még Dél-Itália és Szicília görög irodalma is csak elszórt esetekben gyakorol ezentúl hatást. Róma viszont a legkiválóbb egyéniségeket vonzza magához: a tarentumi Livius Andronicust, a campaniai Naeviumot, az umbriai Plautust és nem utolsósorban a nagy Enniumot, aki a messapius Rudiaeből származott.

Ezzel együtt halad a következetes elfordulás mindattól, ami addig Rómában költői, művészi kezdeményezés volt. Livius Andronicus nem nyúlt a régi hőskölteményhez vagy a gnomikus költészethez sem, sőt az Atellana vagy a drámai szatíra népies színjátékához sem, hogy továbbképezze őket. Nem is figyelt rájuk és csakis a görög irodalom felé fordult. Ebben sokan a tarentumi szabados gyökértelenségét látták, aki a Rómában csírázó fejlődésképes hajtásokkal nem törődve tette a római irodalmat függővé a görögtől. De ennek épp az ellenkezője az igaz. Épp a görög mintakép felé való fordulás hívta életre a római szellem teremtő tevékenységét, most, amikor ez először érezte mintának és így kötelező erejűnek. Éppen ezzel a mintaképpel való nemes versenyzés hozta létre a legközelebbi nemzedékben Naeviummal Róma történelmi eposzát, mint a görög heroikus eposz megfelelőjét, épp így a nemzeti fabula praetextatát a görög tragédiával szemben, sőt úgy látszik, ő tette az Atellanát is először irodalmivá. A látszólagos utánzás vezetett tehát tulajdonképpen valódi önállósághoz.

A harmadik mozzanat az elfordulás mindattól, ami pusztán aktuális. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, milyen önálló, milyen független volt a római álláspont. És ez nemcsak a görög minták feldolgozásának módjára, hanem még inkább arra vonatkozik, hogy mit választottak mintaképül. Sehol nem láthatjuk, vagy csak egyes elszigetelt esetekben, a függést az egykorú hellenisztikus görög irodalomtól. Nemcsak a bonyolult formaművészetük miatt nehezen fordítható Kallimachos, Theokritos, hanem a könnyű, inkább népies műfajok is, mint a mimus, regény, csodás történetek, útleírások — legalább kezdetben mind figyelmen kívül maradtak. Ami Livius Andronicusszal a római irodalomban megjelenik, nem a hellenizmus, hanem a görög szellem klasszikus alkotásai, amelyek időben sokszor messze estek már: a klasszikus tragédia, az attikai új-komédia (Menandros) és mindenekelőtt Homeros. Az érzék a nagyszerű, a súlyo-

san jelentős iránt, amely annyira jellemző a római szellemre, már itt a kezdetnél is kifejezésre jut.

De a nyelv is hasonló módon elfordul mindentől, ami aktuális. Már említettük, hogy az annyira szétkülönült itáliai nyelvek és nyelvjáráások közt kezdetől fogva megvolt a tendencia a kölcsönös kiegyenlítődésre, egyesülésre. A legrégebb — irodalomelőtti — latin írásos emlékek nyelve és a későbbi vulgáris latinság közt föltűnők a megegyezések. A többi itáliai nyelveken is az látszik, hogy a 3. században a fejlődés náluk is az ilyen kiegyenlítődés felé haladt, amelyet azután a vulgáris latinság valósított meg teljesen. A most kezdődő irodalom nem úszott az árral, hanem inkább gátat emelt ellenében. Lassan, céltudatos fáradozással kiirtották a vulgáris latinság jelenségeit és az élőbeszédben használt hangformákkal szemben nemcsak az írásban, hanem jórészt a hanghordozásban is a régi, eredeti latin állapotot állították vissza. Sőt Livius Andronicus eposzában ezenfelül még tudatos kölcsönzések is vannak az archaikus szókincsből, amit csak arra magyarázhatunk, hogy epikus művészi nyelvet akart teremteni, amely méltóságában, távolságában büszkén különül el a mindennapi élet formáitól.

Végül még valami, ami nem kevésbé jelentős. Hogy az új irodalom érvényesülni tudott Rómában, az csak úgy volt lehetséges, hogy az uralkodó osztály nagyrésze és vele együtt mintegy az állam maga vette pártfogásába. A nemesség maga csak a történetírásban vett cselekvő részt, ezt mindig a saját hivatásának érezte. De magas pártfogók nélkül sem Livius, sem Ennius fellépése nem lett volna lehetséges. És hogy viszont mit jelentett egy nemesi nemzetség ellentétes magatartása, azt Naevius sorsa mutatja. Az állam maga vette a kezébe a színhátékok rendezését; Livius Andronicus iránt való tiszteletből megengedte a collegium scribarum et histrionum-nak, hogy testületet alkothasson és a költőnek nemcsak utolsó, hanem már első föllépte is állami megbízásból történt.

Ezzel a megjegyzésünkkel egy olyan eseményre céloztunk, amely átvezet ahhoz a kérdéshez: hogyan viszonylik a szellemi új korszak kezdete a politikai történelem korszakainak előbb vázolt beosztásához. Vájjon a Kelettel valp összekapcsolódása a római politikának (a tarentumi háború óta) csak általános feltétele-e a római irodalom megszületésének és fejlődésének, vagy talán a két esemény időben is szorosabban függ össze, mint ahogy eddig gondolták? Ebben az esetben igazán egy olyan átfogó jelentőségű új korszak kezdetéről volna szó, amely politikára és a kultúrára egyaránt érvényes.

Eddig az irodalom terén döntő eseménynek Livius Andronicus drámájának első előadását tartották (240). Ezt az első karthagói háború végével hozták szükségképi kapcsolatba: hatalmas ellenfelének leverése után Róma hozzálátott, hogy nemzeti irodalmat teremtsen. De az irodalom kezdetei korábbi időkbe nyúlnak vissza. Az utóbbi években mind valószínűbbé vált ugyanis, hogy az a kardal, amelyet az első római évszázados ünnepen, 249-ben, énekeltek, már Livius Andronicus műve, aki állami megbízást kapott arra, hogy ezt megírja.

Költőnk tevékenysége tehát már az első pun háború alatt megkezdődött. Így azt kell feltennünk, hogy nem a pun, hanem a tarentumi háború — amely az odavaló Livius Andronicust is Rómába sodorta — volt az, amely alkalmat adott a római irodalom megteremtésére. Így még világosabbá válik ennek a háborúnak korszakalkotó fontossága: ez jelentette a döntő fordulatot a görög kelet felé.

HARMADIK RÉSZ

VILÁGURALOM

ELSŐ FEJEZET

NAGY SÁNDOR ÉS A VILÁGURALOM ESZMÉJE

A nagyok utóhatása a történelemben nemcsak az, hogy meghatározzák a következő korok magatartását. De még ott is, ahol erről nincs szó, sőt ahol bizonyos ellentétesség mutatkozik, még ott is úgy látszik, hogy azokat a nagyokat oda kell gondolni a következő nemzedékek tevékenységéhez: mint mértéket, mint hatalmas árnyékot, amely előtt a későbbi események lejátszódnak és tőle kapják éles körvonalait. Éppen azért, mert itt minden annyira más, nem haladhat el szótlánul Róma történelmének szemlélete Nagy Sándor mellett.

Gyakran felhangzik a panasz, hogy Nagy Sándor mellett nem állott hozzá méltó történetíró. Olyan, aki közvetlen tapasztalata alapján állította volna élénk személyiségének képét, amely az utókor számára mértékadóan érvényes lehetett volna.

Ez a panasz a történetírás hiányának láttán megfélekedezik a tárgyban magában lévő nehézségről. Ez a nehézség annál szembetűnőbb, mennél inkább a korai Nagy Sándor-irodalom tárgyilag és forrasszerűen legjobban megalapozott műveire tekintünk. Tehát Ptolemaiosz Lagosra vagy Nearchosra. Nagyon értékesek az események leírásában, de híjával vannak annak a szándéknak, hogy a nagy király személyiségét, mint önmagában lezárt, egész és sajátos világot élénk tárják. Ebben a tekintetben egyetlen kísérlet Eumenes és Diodotos Ephemerisei, naplószerű följegyzései Nagy Sándorról; de ezek is sajátos természetűek.

Nem lehet egy osztályba sorozni azokkal az udvari és hivatali naplókcal, amelyeket a hellenisztikus királyok és a római magisztrátusok hivatalos tevékenységéről vezettek. Azokban egy írnok jegyzi fel

a hivatalos cselekményeket megrögződött bürokratikus stílusban és a király vagy a hivatalvezető ellenjegyző Ezek az Ephemerisek is tartalmazznak effélét. De hivatali naplóban hogyan képzelhetnők el ezt a gyakran előforduló megjegyzést: Ezen a napon írás után aludt. — Mit keresne ott róka- és madárvadászat? És volna-e természetes helyük Nagy Sándor utolsó, gigászi terveinek?

Egész másról van itt szó, mint hivatalos naplóról. Azok mindenütt lehetséges, rendszeren ismétlődő, bizonyos intézményeken alapuló aktusokról számolnak be. Nagy Sándor tevékenységét ellenben nem lehet az intézmények kereteibe, egyáltalán szabályba foglalni: ő a megtestesülése a szabálytalannak, az egyszerűnek és rendkívülinek. Így ezekben a töredékekben is azt látjuk, ami páratlan: a hatalmas méretek, amiket Nagy Sándornál még az ivás és élvezet is felölthettek; mindenekelőtt azonban korszakalkotó személye. Mindenütt, kicsapongásban és kimerülésben, tervezésben és végül a halálban ott érezhető az emberfölötti — annál megragadóbban, hogy ezek a följegyzések csak egyszerű híradást akarnak adni az eseményekről.

Ezek az Ephemerisek a nagy egyéniség iránti érdeklődés kifejezései. Ennél a férfínál minden az ilyen egyéniségnek a jegyét viselte, minden hallatlan, egyedülálló, figyelemreméltó volt: éppen azért jegyezték fel részleteket, amelyek bárki másnál érdektelenek lettek volna. Éppen az az idő, amikor a nagy egyéniség utolsó korlátait is levetette és egészen önmagát merete adni, ez hívta elő ezt az érdeklődést is és találtatta meg ennek irodalmi formáját.

Másfelől el kell ismernünk, hogy ezek az Ephemerisek valóban csak naponkénti följegyzések. Bármennyire élénk az életrajzi részletek iránti érdeklődés, lezárt, tudatosan megformált kép nem mutatkozik. Éppen anyaguk páratlan volta, amely az Ephemerisek szerzőit tevékenységre ösztönözte, az okozta egyszersmind azt is, hogy a napló formáján nem jutottak túl. És itt ismerhető fel az, amit a tárgyban magában rejlő nehézségnek nevezünk.

Nyíltan el kell ismernünk, hogy Nagy Sándor személye ma is kisiklik a történetíró keze alól. Megfigyelhettünk ismételten jelentkező vonásokat, láthatjuk, mint támadnak és érnek bizonyos tervei. Hibáit és egyénisége határait is észrevehetjük. Végül tetteit, nyilatkozatait és terveit sorrendjükben leírhatjuk. De mindig csak ezt tehetjük: leírást adunk; aligha jutunk el valaha is oda, hogy mindezt egyénisége központi magjából megérteni próbáljuk.

Mert Nagy Sándor olyan elemi erejű, hogy feltűnése szökőárhoz vagy vulkáni kitöréshez hasonló. De még ezek fölé emeli őt teremtő-

ereje, koncepcióinak hatalmas nagysága és nem kevésbé hatalmas képessége arra, hogy keresztül is vigye. A görög lét egész skálája: sötétlő mélység és apolloni világosság, test és lélek nemesen ideális volta, kötöttség és szabad repülés, formáló geniálitás, amely népeket és messze századokat megtermékenyít — mindez egyesül Nagy Sándorban; szökőárhoz hasonlóan lövell az összpontosult erő egyetlen sugárban fölfelé. Ha párját keresnénk, a görög történelem másik végéről kellene vennünk. Mert csak a költő maradna, akitől maga Nagy Sándor mintaképét vette: Homeros.

Ép ezért kétszeres vakmerőségnek látszik az az állítás, hogy Nagy Sándor is törvényszerűségnek van alávetve; hogy ő is feltételektől függ. És mégsem lehet ezt fel nem ismernünk. De persze ezek a feltételek éppoly hatalmasak és rendkívüliek voltak, mint az, akit megformáltak.

Annyi bizonyos: hogy Nagy Sándor idejében a történelem már olyan stádiumba lépett, amelyben szükségszerűleg minden a világbirodalom felé mutatott. Mégpedig olyan világbirodalom felé, amely nem a régi keleti birodalmakhoz hasonló elnyomást, leigázást jelent, akarat nélküli tömegek fölhalmozását az istenhez hasonló uralkodó trónja előtt... Hanem a világbirodalomnak ehhez az új formájához hozzátartozik, hogy — akárki is alkossa meg — a görög szellem formálja ki.

A görög nép maga ekkor már képtelen volt a cselekvésre. Helyére egymásután két nép lépett, akik képesek voltak a görög világ szélén a nemes magot magukba fogadni és e mellett a nagy hódításokra való erőt is megőrizni. Sőt ez az erő csak ezzel szabadult fel igazán.

A makedónok és Róma — milyen különbözőnek látszanak az összehasonlító tekintet előtt. Az első: két király műve; egy emberöltőnél rövidebb idő alatt államalkotó néppé formálódtak; úgyszólván egyik napról a másikra lettek a világ uraivá. A másik oldalon: lassú érés, amelyet szünetek és visszaesések gátolnak, de amely mindig újra előrehalad. És nem egyes kimagasló vezérek irányítják, hanem egy szilárd körvonalú, lassú kiválasztásban kiegészülő réteg, amely az állam sorsát az alkotmányforma változásai között is szilárdan tartja a kezében.

Geniálitás és önfegyelmelés — és mégis, mindkettő a történelem ugyanazon törvényének van alávetve. Nemesak abban, hogy mindkét esetben a görögség az újonnan támadó birodalom szellemi alapja, — időbeli kezdetükben is. Ép akkor indul meg újra, a gall katasztrófa után a római terjeszkedés, amikor Fülöp előkészíti a makedónjait a szerepükre.

A történeti folyamat gyorsasága persze a lehető legkülönbözőbb a két népnél. A világhódító halálakor a rómaiak még Samnium határain állanak .. . Majd két nemzedékkal később: Nagy Sándor birodalma már részeire bomlott fel, míg a rómaiak éppen hozzáfognak, hogy Szicília és vele a Nyugat hegemoniája felé kinyútsák a kezüket. De ezen az időszakon belül, amelyet két ilyen ellentétes mozgalom tölt be — Keleten a birodalom széthull, Nyugaton csak most kezd kialakulni — van egy időpont, amikor a mérleg két oldala egyensúlyban van. Sőt — ekkor először — egységes politikai erőteret alkotnak; sőt az erővonalak egyetlen személyben futnak össze.

Ebben teljesedik ki Pyrrhos világtörténelmi jelentősége. Kiválasztása a keleti hatalmi csoportokból — Seleukos halála után — egybeesik azzal a végleges csoportosulással, amelyből a három nagyhatalom: Makedonia, Egyiptom és a Seleukosok birodalma keletkezik. Nagy Sándor terveinek Nyugaton való megkísérlése és megghiúsulása azt bizonyítja, hogy a nagy mintaképet itt sem lehetett többé megismételni. Ellenkezőleg, az itáliai és szicíliai görögség romlása, amelyet Pyrrhos balsorsa pecsételt meg — Nyugaton hasonlóképpen nagyhatalmak szilárd körvonalú rendszerét alakította ki; megjelenik a két nagy ellenlábás: Róma és Karthágó.

Ebben az értelemben, mint Nagy Sándor korának tényleges és eszmei lezárulása, Pyrrhos fellépése korszakos határvonalnak tekinthető. De jelentősége nemcsak ebben rejlik. Abban is, aminek utána kellett jönnie.

Első pillantásra úgy látszik, mintha Pyrrhossal a világbirodalom eszméje megbukott volna. De csak egy bizonyos formája volt az, ami ekkor elpusztult, az eszme maga élt tovább, ha megváltozott alakban is.

MÁSODIK FEJEZET
KARTHÁGÓ ÉS RÓMA

Tyros és Karthágó — az „Új város“ — Utica és Gades, a phoinikiai gyarmatosítás anyavárosai ezt a nevüket különleges értelemben is megérdemlik. Nemcsak kiinduló pontjai ennek a gyarmatosításnak, hanem épülési alakzatukkal mintaképei is a további alapításoknak. A tengerparttal szemben fekvő sziget, tengerbe kinyúló hegyfok, — félsziget, amelyet keskeny töltés köt össze a szárazfölddel — a fekvésnek ez a módja nemcsak kezdetben, hanem később is tipikus települési forma marad.

Sardinia szigetén Nórát tartják a legrégebb phoinikiai alapításnak. Cagliaritól délnyugatra, a hasonló nevű öböl kijáratánál, egy kis síkság szélén fekszik; ott, hol a Capo di Pula kezdődik. A város maga nyilván a laposan elnyúló földnyelvet foglalta el; a szirten kell a várat gondolnunk, amely ennek végső pontja. Caralis (Cagliari) maga kissé másképp fekszik: két laguna között emelkedik a meredek magaslat, amely itt a mai napig minden település megerősítő háttvédeje volt. Tőle nyugatra épült a régi város, itt voltak a pún temető-városok is függőlegesen a mészkősziklákba vágott kamráikkal. Viszont teljesen Nórához hasonló fekvésűek Tharros és Sulci; mindketten földnyelven épültek, az utóbbi ezenfelül S. Antioco szigetén.

Sziciliában ugyanezt a képet látjuk. Thukydides tud arról, hogy a phoinikiaiak egykor köröskörül a hegyfokokon és a közeli szigeteken laktak. Hozzáteszi, hogy ez a sikelusokkal való kereskedelem kedvéért történt. Helyes megfigyelés; de hiba volna a városok különleges fekvésének okát egyedül ebben látni. Maga Thukydides alkalmat ad arra, hogy tovább menjünk ennél a felfogásnál.

Mert így folytatja: „Mikor azonban a hellének nagy számban hajóztak a tengeren, a phoinikiaiak a legtöbb helyet elhagyták; összébb költöztek és most már Motyéban, Solusban és Panormosban laktak, közel az elymosokhoz, bízva azoknak szövetkezett erejében és mivel innen a legrövidebb az út Karthágóba“. Látjuk ebből, hogy görög nyomás alatt koncentráció következett be. Ez korlátozás, de egyúttal zártabb politikai és katonai helyzetet is jelent. És ebben az összefüggésben jelentőségteljes, hogy a Thukydidesnél megnevezett alapítások fekvése ugyanazokon az elveken alapult, mint az előbb említetteké.

Motyé S. Pantaleo szigetén fekszik, Szicília nyugati kiszögellése előtt, Solus pedig a délkeleti nyúlványán a Monte Catalfanónak, amely a tengerbe mered és a palermói öblöt ezen az oldalon lezárja. Csak Panormos kivétel: itt azonban a kedvező kikötő volt a vonzóerő és a biztosított helyzet északról és délről egy-egy patak, nyugaton pedig a Papireto lapálya között. A hegyfok azonban itt sem hiányzik.

Mindez már mutatja, hogy ezeknek a városoknak a fekvését nem csak kereskedelmi szempontok határozták meg. Bizonyos, hogy a közlekedés úttörő pontjai is voltak, de e mellett és talán mindenekelőtt tengeri támaszpontok, biztosított védekezőpozíciók, egy jövődő terjeszkedés első állomásai, a tengeri közlekedés biztosításának és ellenőrzésének kiinduló pontjai. Hatalmi pozíciók, mint Gibraltar, Malta vagy Aden.

Elhibázott dolog volna tehát a hatalmi-politikai gondolkodás hiányáról beszélni. A régi phoinikiai gyarmatosítás indító oka talán csupán új kereskedelmi területek megnyitása volt, talán soha nem jutott ezen túl — nehéz volna eldönteni. Karthágó föllépése azonban — attól a pillanattól fogva, amikor a vele versenyző szomszéd városokat leverte, a Nyugaton fekvő szétszórt phoinikiai gyarmatokat oltalma alá vette és a massniaiak kereskedését visszaszorította — hatalmi politika, még pedig egészen sajátos formában.

A tengeri kereskedelem politikai megfelelője a tengeri uralom. Ezek egyikét venni a másik okául, annyi volna, mint eldönteni: haszonvágy vagy hatalomvágy lakott-e előbb az ember lelkében. Karthágónak mindenesetre a tengeri uralom is célja volt, az uralom a földközítengeri medence nyugati fele fölött. Ezért őrzi a be- és kijáratokat, törekszik őket ellenőrzése alá venni. Tartessos és a dél-hispániai görög kereskedelmi állomások elpusztítása, Gades birtoka biztosítja a gibraltári utat. Ibiza és a Baleárok, Korzika és Sardinia, mint valami hatalmas tengeri sorompó fekszenek a délgalliai és itáliai partok előtt; innen ellenőrizhették Massaliát, Etruriát, valamint a campaniai görög városokat, sakkban tarthatták tengeri hatalmuk maradványait. Nehezebb volt a helyzet a messinai átjárónál, míg ez és Rhegion görög kézben voltak. Ezzel szemben a déli átjárót a keleti vizek felé nyugat-szicíliai birtokukra és Karthágóra támaszkodva, szükségből elzárhatták.

Jellemző, mennyire azon voltak, hogy helyzetüket alkalomadtán javítsák. Főleg az 5. század vége felé látszott úgy, hogy eljött a pillanat az északi átjáró megszerzésére, a déli átjáró mentén levő helyzet kiépítésére. A terv nem sikerült, de céljai világosak. A karthagói

támadás döntő csapásai a görögök északi és déli tengeri támaszpontjai ellen irányultak. Selinus, Akragas, Gela, a másik oldalon pedig Himera jutottak ekkor Karthágó hatalmába; rövidesen ezután Messanát is sikerült elpusztítaniuk.

Nem nehéz észrevenni, mennyire összefüggő egészet alkot a hatalmi törekvésnek ez az iránya a telepek előbb tárgyalt fekvésénél. Ezek, megtámadhatatlan helyzetben, úgyszólván csak a tenger felől megközelíthetően, szükség esetén messzibbnyúló műveletek kisugárzó középpontjai, egy mindig indulásra kész hajóhaddal együtt Karthágó tengeri uralmának oszlopai voltak.

Nem kevésbé sajtáságos és ennek az uralomnak legbenső lényegével szorosan összefügg a telepek viszonya a belföldekhez, amelyeknek a partján fekszenek. Tengerrel és hajóhaddal, tehát a fővárossal a legszorosabb összeköttetésben vannak, a szárazföldről pedig, mint-hogy annak a végső nyúlványain terülnek el, inkább el akarnak zárkózni.

Csupán vonakodva és tökéletlenül kísérelte meg Karthágó, hogy belföldi területeket egyenes hódítás formájában csatoljon magához. Egy afrikai tartománynak, valamint a szicíliai „Epikratia“-nak a megteremtése aránylag késői keletűek. És még akkor is, az északafrikai parton messze tájakon keresztül csak a partszegély volt a hatalmukban, gyakran csak egyes városok közvetlen környékükkel. Alig különbözött ettől a helyzet Szardíniában, eredetileg Hispániában is; Korzikában pedig — úgy látszik — az egyetlen Aleriától eltekintve, már kezdettől fogva, megelégedtek az idegenek távoltartásával.

Ezzel már meg van jelölve az irány, amelyben ezeknek a sajtáságoknak megértését keresnünk kell. A karthagói politika megelégszik a belföld fölött való közvetett uralommal. A partszegélynek, kikötőinek és stratégiai pontjainak birtoka magával hozta, hogy a külvilággal való minden közlekedés, mindenekelőtt a kereskedelem, csakis karthagói kezekben át történhetett. Egyébként a befolyásolás nagy művészetre emelkedett rendszere — szövetségesek, a törzsek közti meghasonlás szítása, gyakran pénzáldozatok által — gondoskodott arról, hogy a belföld törzsei soha nem egyesültek zárt akcióban. Így nemcsak az sikerült, hogy Karthágó számára a kereskedelem monopóliumát biztosítsák és olykor-olykor a belföldön is, mint Dél-Hispániában és Szardíniában, fontos értelepek kiaknázásához jussanak. Hanem erős katonai erőforrásokkal is számolhattak, amelyeket a veszély pillanatában a barbár törzsek között való toborzással vagy szövetséges segédcsapatok formájában fölhasználhattak.

Mindezt keresztül lehetett vinni közvetlen uralom nélkül is. Közvetlen uralomra Karthágó szükség nélkül sohasem szánta el magát. Ilyesmi csak külpolitikai nyomás alatt történt nála. A görögök szomszédsága készítette őket a szicíliai tartomány megalapítására és bizonyára arra is, hogy Libyában szilárdabban megvessék a lábukat. Hasonlóképp Hispánia megszerzését, a Barkas-család vezetése alatt, Róma fenyegető hatalma tette szükségessé.

Ez a megjegyzés átvezet bennünket nemcsak Karthágó nagy ellenfeléhez, hanem egy lényeges különbséghez is a két hatalom között. Ez a különbség nem az egyetlen, sőt mások is következnek belőle. A politikának egész más stílusa az, mely a két félnél megnyilvánul.

A római uralom ebben a korszakban még teljesen a szárazföldön nyugodott; területe megszakítás nélkül terjed az egész félszigetre. Meg van az erőközpontja: Latium és Róma; de a félsziget többi részét is minden eszközzel magához kötötte és lendületének erősítésére használta. Ezek a kötelékek különböző fajták: szerződések, sőt önként megnyitott út a római állampolgársághoz; e mellett azonban erősségek és gyarmatok rendszere. Sűrű sorban elhelyezve, vasgyűrűként fogják körül a félszigetet.

Az uralom ilyen zárt, tömör módjának felel meg a hadvezetés is. Nehézfegyverzetű gyalogság, karddal vívott közelharc, szemközti támadással való szétrombolás, — ezek az eredeti római harcformák. A taktikai átütőerő rendkívüli kifejlését feltételezik: ez adja a római seregek az önbizalmat, hogy a legnehezebb feladatot is megoldja; de ez az önbizalom az ellenfél megvetéséig fokozódhat és így végzetesen megbosszulhatja magát.

A légiók hadijelvényein, a rúdalakú bronzpénzekon megjelenik a hadisten bikája. Ehhez a bikához volna Róma hasonlítható: minden ellenállással dacolni látszik, ha szarvait leszegve, összetömörített erővel támadásra indul.

Mennyire különbözik mindettől Karthágó! Az ellenfelével való összehasonlításból tűnik elénk egész jellegzetessége.

Nem területi lezárttság, hanem támaszpontoknak csaknem nyílt rendszere; nem tömör terület, hanem elszigetelt, de jól megerősített és helyzetük révén biztosított pozíciók sorozata. Szövetségesek kísérő hadát is hiába keresnök, akiknek hűségére számíthatnának: szomszédokkal és alattvalókkal szemben egyaránt érvényes a „divide et impera“ elve és óvatosan, sőt bizalmatlanul csak saját erejükre építenek. Ep ezért elégednek meg azzal, hogy kevés, de a legfontosabb pontokon vessék meg a lábukat. A legkisebb erő kifejtéssel védhetők

ezek, de uralkodó helyzetük folytán mindig éreztetik súlyukat, sőt nagyobb műveletek kiindulópontjai is lehetnek.

Egyébként nem törekszenek arra, hogy szárazföldi seregük legyen; szükség esetén szereznek maguknak toborzással és mihelyt lehetséges, túl is adnak rajta, — ha kellett, álnoksággal, árulással. A támadóerőt a flotta adja; de a taktikai kiképzésnél nem annyira ezt a támadóerőt, mint a mozgékonyt és gyorsaságot fejlesztik. E mellett egy olyan stratégiai gondolkodásuk van, amely szintén kevés, de döntően fontos pontra összpontosul és az ellenfél sebezhető helyeit kipuhatolni és kihasználni igyekszik. A nagy lehetőségeket fölényes kombináció és meglepő hadműveletek útján keresik; bíznak abban, hogy a legerősebbet is térdre kényszerítik azáltal, hogy mintegy hálót vetnek reá.

Egészítsük ki a képet az utolsó ellentéttel: a vezetők ellentétével. A római nemesség ekkor még zárt rend volt, származás, vér, világnézet közös akaratban egyesítette — végső elemzésben névtelen réteg és az egyes ember aláveti magát törvényszerűségének. Karthágóban is határozottan feltűnik egy ilyen rend, a nagykereskedők, hajótulajdonosok és tengerjárók zárt arisztokráciája. De korán fölemelkedik melléjük és föléjük az egyes ember, aki ravaszságában, keménységében és ellenálló erejében, tehetségében és vakmerőségében bizakodva, külön helyhez jut. Ez kifejeződik kalózok és tengeri hősök vakmerő tetteiben, de valódi vezérszerepben is.

De utolsó megjegyzésünkkel már elébe vágunk annak, ami csak ezután fog következni.

HARMADIK FEJEZET
AZ ELSŐ PÚN HÁBORÚ

Szent-Ilonai emlékirataiban, mielőtt az 1806-i hadjárat leírásához fogna, Napoleon az itáliai földnek katonai-politikai vázlatát adja. Itt olvassuk a következőket: „Természetes határaival lezárva, a tenger és magas hegységek folytán Európa többi részétől elválasztva, úgy látszik, Itália arra hivatott, hogy nagy és hatalmas nemzetet alkosson. Azonban földrajzi helyzetének van egy alapvető hibája, amely oka minden szerencsétlenségének és annak a szétdaraboltságnak, ami a szép országot több független monarchiára és köztársaságra bontja. Hossza nem áll arányban a szélességével... A három nagy szigetnek, amely területének egy harmadát teszi és egészen külön áll, meg a félsziget Monte Velinótól délre fekvő részének is egész mások az érdekei és szükségletei, egész más a klímája, mint a Pó-síkságnak“.

Tehát, jóllehet a Dél helyzetében el van választva Északról, ez a hivatott megítélő úgy gondolja, Itália mégis arra van hivatva, hogy egyetlen államot alkosson. Aztán így folytatja: „Ennek az államnak első életfeltétele, hogy tengeri hatalom legyen, a szigetek fölött való uralmát megtartsa és partjait megvédelmezze“.

Ha ezt a célkitűzést szemelőtt tartjuk, Polybios egy nyilatkozata is nagyobb jelentőséget kap. Hogy Róma 264-ben Karthágónak hadat üzent, arra a döntő lökést nemcsak az állam és az egyes emberek anyagi érdekeire való hivatkozás, hanem egy politikai megfontolás is megadta. Az nevezetesen, hogy az ellenfél afrikai és hispániai kiterjedt birtoka mellett már a szardíniái és tyrrheni tenger minden szigetét hatalmában tartja és ha ehhez még Szicíliát is megszerzik, a rómaiak be vannak kerítve. Mert Messana eleste után kétségtelen, hogy Karthágó az egész szigetet meghódítja; ép ezért nem szabad belenyugodni sem ebbe, mint valami megváltozhatatlan ténybe, sem abba, hogy a kényelmetlen szomszéd onnan hidat verjen az itáliai szárazföld felé.

Valóban] Róma, mint itáliai szárazföldi hatalom, aligha nézhette közömbösen az ilyen fejlődést. A módban, ahogyan Róma erre felelt, kifejezésre jut, kidomborodik a politikai stílus különbsége mindkét oldalon. Karthágó helyzetét úgy választotta meg, hogy Itália történelmileg és politikailag döntő nyugati partjával szemben minden számbavehető pontot megszállott; innen megfigyelhette, megsarcolhatta, sőt uralma alatt tarthatta ezt a partot, a nélkül, hogy a szá-

razföldön le kellett volna kötnie magát. Ezt a módszert figyelhettük meg az egyes városok fekvésénél, meg a karthágói uralom egész fölépítésében.

De éppolyan jellemző a rómaiak eljárása is. Szó sincs hasonló méretű ellen-kombinációról: erőteljesen nekilátnak és áttörik a hálót. Messana vakmerő gyorsasággal véghezvitt megszállása a bekerítést ép legveszélyesebb pontján hiúsítja meg. De ez nem elég: a szigeten lábakat megvetve, helyzetüket erőteljesen kihasználják; nemcsak a mamer-tínusok, hanem egy évre rá a syrakusai Hieron is Róma oldalára állnak. A sziget jó része, területének tekintélyes darabja már kezdetben római vezetés alá került, szöges ellentétben a karthágói eljárással, amely egyetlen fontos pontnak: Messana városának megszerzésére szorított. És az így szerzett terület nem maradt pusztá erőszakkal megtartott birtok, hanem beoszthatták a római szövetséges rendszerbe. Ez a rendszer ismét a római uralom alapjának bizonyult.

Zonarasnál van egy tudósítás, hogy a karthágói ak seregüket a hadjárat kezdetén a flottával együtt nagyrészt Szardíniába küldték; ott akarták egy magában Itáliában megkísérlendő partraszállásnál felhasználni. Nincs okunk, hogy ebben kételkedjünk; ez a terv szükségképpen következett az általános helyzetből. De ez az oldalmozdulat is meghiúsult a római előretörésen. Szardíniában nem hallunk többé a seregről. Kétségtelen, hogy Róma rohamos előretörése Szicíliában az ellenfél minden erejét oda kötötte le.

Már az első hadműveletekben kirajzolódik a következő háború egész jellege. A két fél viselkedése elvileg állandó jellegű, ha a helyzet esetről-esetre változik is.

Agrigentum helyzetét 262-ben az jellemzi, hogy egy terjedelmes és kitűnően megerősített várossal szemben a rómaiaknak le kell mondanik rendszeres ostromzárról. Megelégszenek azzal, hogy elzárják a tengerhez vivő utat. A város déli és nyugati oldalán ütnek tábor; a két tábor befelé és kifelé megerősített vonal köti össze. A déli tábor az Asklepieion mellett volt; romjaiban fennmaradt templom ez, pár száz méterrel délre a várostól. Tehát csekély távolságra az egyik legerősebb és legmagasabban fekvő védelmi szakasztól ütötték föl táborukat; így az ostromlottak a római tábor minden mozdulatát áttekinthették. Ilyen helyzetet csak megfeszített éberség és harcrakészség árán lehetett fönntartani; de annál hatásosabb volt. Az ostromlottak minden mozdulását sakkban tartotta, sőt megbénította; elvágta tőlük nemcsak a tengerentúli utánpótlást, hanem jórészt a vidékről való élelmezést is.

A város szorongatott helyzete karthagói fölmentő sereget tett szükségessé. Ennek nemcsak az sikerült, hogy a rómaiak háta mögött fölhalmozott készleteket rajtaütéssel megszerezze: kimagasló pozícióban helyezkedett el közvetlenül a római vonaltól nyugatra és elűzte az ellenséges lovasságot a csataterről. Így az ostromlók ostromlottakká lettek. Sőt abban a veszélyben forogtak, hogy élelmezési nehézségek kikényszerítik őket a sáncaikból, amelyeket öt hónapon át tartottak. Végső szükségében is helyt állt a római sereg még két hónapig.

Stratégiai szempontból semmi sem készítette a karthagóiakat arra, hogy helyzetük kedvező voltát csatával kockára tegyék; de a városban föllépő nehézségek, éhség és kezdődő lázongás, végül is erre kényszerítették őket. Ezzel — váratlanul, meglepően — új lehetőség nyílt meg a rómaiak előtt. Taktikai fölényüket érvényesíthették, ez el is döntötte — az elefántok ellenére — a csatát és vele a hadjárat sorsát erre az évre. De nem maradtak megkímélve ellenfelük egy utolsó diadalától: éjfél tájban kirozott a város pún őrsége, behányta a római árkokat és már vissza is vonult, mielőtt bárki megakadályozhatta volna. Itt ismét célhoz vezetett egy merész, de megfontolt hadművelet.

Agrigentum ostrománál is előtűntek az ellenfelek sajátosságai, de mindenesetre a korlátok is, amik ezekkel jártak. De már régen érlelődhettek az olvasóban egy ellenvetés: a római flotta megeremtése. Nem fényes bizonyosága-e ez annak, hogy legalább is a rómaiak értettek ahhoz, hogy az ellenféltől tanuljanak és saját fegyvereivel verjék meg? A rómaiak maguk és magasztalóik így akarták a dolgot feltüntetni. Azonban egy pillanatig se lehet kétséges, hogy ezáltal nem annyira az ellenfél hadi művészetét lesték el, mint inkább saját elemén léptek föl vele szemben. De a mód, ahogyan ezt tették, az eszközök, amiket fölhasználtak, sajátosan rómaiak voltak. Igaz, hogy a karthagóiak utánzása volt az, ami a rómaiakat tengerre hajtotta. És az ellenfélnek egy zátonyra jutott ötsorevezős hajója volt első hajóhaduk mintaképe. De azt, ami a karthagóiak igazi művészete volt: a lavírozás és a hadmozdulatok fogásai, gyorsaságok és ügyességük, — azt a rómaiak sohse tanulták el.

Polybios hibáztatja a római hadvezetést, hogy tengeren is mindent erőszakkal akar keresztülvinni. Szárazföldön még csak érthető az ilyen eljárás, sőt biztosíthat is bizonyos sikert. Tengeren azonban rettentő szerencsétlenségekhez és visszahatásokhoz vezetett és fog vezetni a jövőben is, ha nem szánják el magukat más eljárásra.

Ennek a kritikának alapja az a helyes megfigyelés, hogy a rómaiak a szárazföldi háború bizonyos elveit a tengerre is átvitték.

És ez még nagyobb mértékben igaz, mint Polybios sejteti. Mert joggal hangsúlyozták, hogy a csapóhidak alkalmazása lehetővé tette, hogy a tengeri ütközetet a nehéz fegyverzetűek csatájává változtatták át és így a rómaiak fölényét érvényesítsék. És a karthagóiak éppúgy nem tudtak ezzel az eljárással megbarátkozni, mint a rómaiak a gyors hajózás művészetével.

Így alkalmazták a tengeren is a szárazföldi és a gyalogharc taktilikáját. Olvassuk a mylai csata leírását: bekerítve áll ellen a római flotta az ellenséges támadásoknak, rendíthetlensége végül is neki juttatja a győzelmet. Ugyanilyen jellegű ennek a háborúnak a legnagyobb tengeri csatája az eknomosi rév előtt. Már a flották felállítása mutatja a hadvezetés különbözőségét: zárt ék a római részen, vele szemben a karthagóiak hosszú bekerítésre szánt vonalai. Ott a tömörített lökés ereje, itt a színlelt megfutamodás, oldaltámadás az ellenség gyenge pontjára az, amivel előnyt akarnak szerezni. A győzelem végül itt is a rómaiaké, akik támadásukat csüggedés nélkül hajtják végre és a győzelem után szorongattatok hátvédüket is kiszabadítják az ellenséges gyűrűből.

Az eknomosi csata a megnyitó Karthágó városának megtámadásához. Ezzel a háborúnak új szakasza kezdődik. Itt már az a törekvés jellemző, hogy ne csak előnyöket szerezzenek, hanem egymást térdre kényszerítsék. Természetesen most is megnyilvánul a nagy ellenfelek sajátos jelleme.

Róma hatalmas haderőt szerel fel. A flotta kikényszeríti az átkelest, a szárazföldi sereg megveti lábát Afrika földjén. Sikerek buzdítják és csakhamar nagyobb vállalkozásba fog. M. Atilius Regulus konzul a sereg felének hazaszállítása után is hű marad az offenzív eljáráshoz. Megveri az ellene fegyverbe hívott sereget; Karthágó közvetlen közelébe érkezik és élvezzi azt a diadalt, hogy az ellenség békekéréssel alázza meg magát.

Itt a római hadvezetés egész nagyszerűségében mutatkozik meg. Míg Agathokles vállalkozása pusztán kaland volt, esetünkben elvi jelentőségű stratégiai és politikai magatartás nyilvánul: az ellenséget a döntő ponton, fellegrában kell felkeresni és térdre kényszeríteni. Elszánt akarat arra, hogy a háborút az ellenség teljes megsemmisítéséig folytatják. Regulus vállalkozása csak előfutárja volt a későbbi, jóval szerencsésebb támadásnak. Neki buknia kellett. Éppen az a támadó erő, amely a kitűnősége volt, okozta pusztulását is.

A feltételek keménysége, amikkel Karthágó békeajánlatára válaszoltak, végsőképp fokozta ellenálló erejét. A karthagói sereg magvát

a lovasság és az elefántok alkották; ezek teljes felhasználása és együttes alkalmazása volt a hadvezetésük elve. A lakedaimoni Xanthippos tanácsolta ezt a karthagóiaknak, sőt ő vette át a sereg vezetését is. Ez a taktika tehát nem karthagói, hanem a hellenisztikus birodalomra megy vissza. Már Nagy Sándor seregében feltűnnek ilyen tendenciák: ilyen különleges fegyvernemek kombinációja. Ez eredetileg különböző nemzetiségű segédcsapatok alkalmazásán alapult, akik sajátos harcmódjukat magukkal hozták. A diadochosok harcaiban ez valóságos művészetté fejlődött.

A rómaiak meggondolás nélkül felvették a harcot a síkságon, pedig éppen ez az előfeltétele a lovak és elefántok sikeres alkalmazásának. A csata a szárnyakon kezdődött, a karthagóiak fölényes lovassága kiűzte a római lovasságot a csataterrről. Középen álltak az elefántok, mögöttük a zsoldosok és a város polgári népfelkelőinek csatasora, szemben velük a római gyalogság, elől a könnyű fegyverzetűek. Az elefántok rohamának ellensúlyozásánál nem gondolhattak technikai eszközökre. Az emberi testek különösen sűrű tömörítése által, ilyen nagyszerűen elszánt, de egyszersmint csaknem barbáros benyomást tévő viselkedéssel remélték, hogy megtörik a vadállatok erejét. És az történt, aminek történnie kellett. Az elefántok áttörték az emberbástyát és romboltak, pusztítottak, de a légiók még helyt álltak. Sőt egyik szárnyuknak sikerült a zsoldosokat oldalba fogni és véres bosszút állni. De most a győztes karthagói lovasság csapott hátulról és oldalról az összeszorított sorokra. Páratlan bátorságuk ellenére, vagy inkább éppen azért, a rómaiak teljes vereséget szenvedtek.

Az afrikai vállalkozás kudarcával fordulat kezdődik — Karthágó javára. Nekik sikerült most, ami eddig a rómaiaknak: hogy ők diktálják az ellenfélnek a küzdelem ütemét. Ebben a helyzetben megkísérelték, hogy a háborút számukra kedvező véghez vezessék. Csakhogy kísérletük ellenkező jellegű eset, mint a rómaiaké. Nem egyenes, a legnagyobb erővel szemben való rohammal végbevitt előtörés az ellenség erőközpontjába. Itt is a karthagói közvetett hadiműveletekre és ügyeskedésre alapított taktika érvényesült. Megkezdődött a bomlasztó taktika és édes testvére: a kifárasztó stratégia.

A körülmények mindenesetre alkalmasak voltak erre. A rómaiaknak sikerült ugyan, hogy a hatalmas flotta segítségével a karthagóiakat újból megverjék és Regulus seregének maradványait hajóra szállítsák. De hatalmas tengeri vihar lepte meg a hazatérő hajókat és megsemmisítette őket Kamarina partján; két évre rá ugyanaz a sors érte utól egy másik, újonnan épített hajóhadat a Tyrrheni tengeren, úgyhogy Rómában

elhatározták, hogy egyelőre felhagynak a tengeri háborúval. De Karthago számára se folytak le mindig kedvezően az események. Jelentős helyek egész sorát veszítették el Szicíliában, köztük a fontos Panormost. És a csatatéren is hasztalan próbálták szerencsét: az az éppen nem csekély haderő, amelyet Hasdrubál vezérlete alatt küldtek a szigetre, Panormos előtt megsemmisítő vereséget szenvedett. Ezzel Karthágó kiszorult a nyílt területről a szélső Nyugat támaszpontjaira: Lilybaionra, Drepanára és az Eryx-hegyre.

Itt játszódott le a háború végéig a harc nagy része. Egész kicsi terület ez, könnyen áttekinthető. De itt voltak azok az állások, amelyekben a nagy Dionysios és Pyrrhos ellen is megvetették a lábukat, amikor a szicíliai tartomány többi részét ki kellett adniok kezükből. Itt a természet maga jött a karthagóiak segítségére: föld- és tengersizorok, öblök és hegyfokok egész rendszere terül el itt, föld és tenger gyakran elválaszthatatlanul összebonyolódtak.

Az az ellenállás, amit ezen a területen a karthagóiak kifejtettek, legjelentősebb teljesítményeik közé tartozik. És meg volt az eredménye, hogy a rómaiak előrehaladásának nemcsak gátat vetettek, hanem ezt a szakaszt katonailag a békekötésig megtartották. Ez a siker elválaszthatatlan Hamilkar Barkas nevével. De fontos hangsúlyoznunk, hogy nem az ő megjelenése idézte itt elő a fordulatot. Nem azért, mintha érdemeit csökkenteni akarnók. De föl kell ismernünk, hogy az ő stratégiai módszere csak végső, tökéletes kiteljesedése annak, ami a karthagói jellemben ilyen irányban már meg volt alapozva.

A római támadás először az ellenséges állás balszárnya ellen irányult. Lilybaiont — a római történelemben először — a hellenisztikus ostromló művészet nagy fejlettségű eszközeivel zárták körül. A szárazon és vizen körülvelt város nemcsak sikeresen állította szembe a támadás technikájával a védelem művészetét, hanem sikerült az ostromzárát többszörösen át is törnie és akár egész flotta, akár egyes hajók merész ügyessége által az összeköttetést Karthágóval biztosítani. Himilko, aki ekkor a védelmet vezette, föltette a koronát sikereire: egy éji kirohapás alkalmával felégette a rómaiak ostromgépeit és arra kényszerítette őket, hogy megelégedjenek a város körülzárásával.

Ebben a kétes helyzetben a rómaiak ismét a tengeren próbálkoztak. A 249. év egyik konzula rajtaütést kísérelt meg Drepana ellen, de a római hajóhad rövid siker után — most első ízben nyílt, tengeri ütközetben — döntő vereséget szenvedett. És hogy a szerencsétlenség teljes legyen, a másik konzult, aki két külön szállító hajórajjal Syrakusából útban volt Lilybaion felé, a karthagóiak arra kényszerítették,

hogy a déli parton szirtek és zátonyok mögött keressen menedéket. Itt érte utól a végzet. Egy vihar a védőparton zúzta szét a hajóit: még a roncsokat se lehetett többé felhasználni, mondja Polybios.

Ilyen kudarcok után újra eltűntek a rómaiak a tengerről. Csekély kárpótlás volt, hogy most az Eryx-hegy megszerzése sikerült nekik. De ezt ismét ellensúlyozta Hamilkar föllépése. Két dolog jellemzi működését: új hadsereg megteremtése és az a mód, ahogy a rómaiakat elemükben: a szárazföldön megtámadták. A római hajóhaddal együtt a karthagói is eltűnt a tengerről: visszatért a hazai kikötőkbe. Csupán kalóz flotillák maradtak azzal a rendeltetéssel, hogy az itáliai partokat megsarcolják és így a hadvezetés eszközeihez hozzájáruljanak. A legfontosabb most már a szárazföldi sereg volt és itt Hamilkar a megbízhatatlan, lázongásra, fölkelésre hajlamos zsoldoscsapatokból használható sereget teremtett. Szigorúság minden lázongással szemben, — állandó harchoz, az ellenséggel szemben helytálláshoz való szoktatás: ezek voltak eszközei.

Heirkte hegyének (Monte Pellegrino) meglepő megszállásával nyúlt bele Hamilkar először döntően az eseményekbe. A hegy, mint természetes erősség, éppolyan kedvezően fekszik, mint amilyen alkalmas kalózáratokra a szemben levő szárazföld felé és az élelmezésre a tenger felől. Innen fenyegethették Panormost, a rómaiak legfőbb támaszpontját, és egyszersmind oldaltámadásokkal zavarhatták a Lilybaion és Drepana elleni hadműveleteket.

A 244-ik esztendőben Hamilkar elhagyta ezt az állást és még kedvezőbbel cserélte föl. Éjszakai támadással visszavette az Eryxet — legalább is a hegyet és a várost. A templom maga római kézben maradt, de így is jelentékeny volt a nyereség, mert innen közvetlenül a Drepanát körülzáró rómaiak háta mögé kerültek; a két erősség mellett, amely a szárazföld felől szorosan körül volt zárva, ismét volt terük olyan hadműveletek számára, amelyek a harc súlypontját mellőlük eltávolíthatják.

És a helyzet nem is változott. A két ellenfél kimerülése, úgy látszott, lassanként elaltatta a harci kedvet. Csak néhány, de döntő jelentőségű pont volt az, amelyet Hamilkar szívóssága megtartott a karthagóiaknak. Döntő jelentőségű azért, mert nélküle Szicília nyugati felének birtoka Róma számára illúzió maradt. Róma tevékenysége most már csak abban állott, hogy a háborút jól-rosszul továbbfolytassa és ez a jövőben csak fáradalmakat és veszteségeket, de semmi nyereséget nem jelenthetett számára. És hogy mennyire másfelé fordult az állam érdeklődése, azt mutatja az a tény, hogy épp ezekben az évek-

ben kezdték újra — hosszabb megszakítás után — az itáliai gyarmatosítást. Az etrusiai tengerparton Caere vidékén 247-ben Alsiumot, két évre rá Fregenaet alapították római polgárok számára; ugyanilyen volt a szintén 247-ben alapított Aesulum Umbriában. 244-ben következett a latinjogú Brundisium, 241-ben Spoletium. (Utóbbi szintén Umbriában.)

Ilyen körülmények között úgy látszott, Karthágó — az általános kimerültség ellenére, vagy inkább ép ennek következtében — nincs messze céljától. Ekkor történt valami, ami halomra döntötte számításait: egy utolsó hatalmas erőfeszítés római részről. Az államnak ugyan már nem voltak anyagi eszközei, de vagyonos magánemberek kölcsönöket adtak, hogy még egy próbát tegyenek hadihajókkal. Polgárainak áldozatkészsége tette lehetővé, hogy Róma a háború 23. esztendejében Újra 200 ötsorevezős hajóval jelenjék meg a tengeren. Még 242 nyarán tenger felől is körülzárták Lilybaiont és Drepanát. A legközelebbi tavasz kezdetén a karthagói hajóhad is megjelenik, de nagyszámú legénysége gyakorlatlan volt és teljes vereséget szenvedett. Ez nemcsak a hajóhadnak, hanem magának Karthágónak volt a veresége. Tengeri hatalma meg volt törve, képtelen volt arra, hogy újra fölfegyverkezzék és így megvédje szicíliai állásait: békét kellett kérnie.

NEGYEDIK FEJEZET
A MÁSODIK PUN HÁBORÚ ELŐKÉSZÍTÉSE

Polybios egy zárófejezetben kiemeli ennek a háborúnak a jelentőségét. Hosszúsága és nagysága, a két ellenfél elkeseredésének mértéke, a hajófelszerelés, valamint a veszteségek, sem azelőtt, sem azután nem tapasztalt nagyságúak. Két nemes rablómadár képében, akiket párbajukban már csak harci szenvedélyük tart fenn: így foglalta össze az utolsó csata előtti helyzetet.

Ez a hatalmas kifejtése a katonai és politikai lehetőségeknek mindkét oldalon, a jellemző 'stílus' mindig világosabb kialakulása, mind a punok, mind a rómaiak részéről — mindez csak olyan helyzetben volt elérhető, amely kényszerítette az ellenfeleket, hogy utolsó erőforrásaikat is latba vessék. Állami létük forgott kockán: ez kényszerítette őket, hogy minden vágást hasonlóval viszonyozzanak.

Mennyire túlnőtt e közben mindkettő a benne rejlő forma eddig elért fokozatán! Pedig még előttük állott egy hatalmas fokozódás, hogy ez újabb fegyveres mérkőzésben kellett hogy bekövetkezzék — ennek oka az a szükségszerűség, amelynél fogva minden fejlődési akarat a lehető föltételek legkedvezőbbjét választja, illetőleg törekszik megszerezni.

Azt mondják, a nemzetet a közösen végbevitt tettekre való emlékezés és az akarat alkotja, hogy újakat hajtson végre a jövőben. Valóban oldhatatlan kötelék tart össze múltat és jövőt; az örökség törvény is, amely azontúl a nép tettei fölött uralkodni látszik. Esetünkre alkalmazva azt jelenti ez, hogy amikor Róma és Karthágó sorsa élet-halál harcban bonyolódott össze, ez a harc törvénné lett, amely egész életüket a jövőben is meghatározta — mindaddig, míg az egyik végképp el nem esett.

És valóban, az ellenségeskedés sokkal hamarabb megkezdődik, mint a második pún háború kezdete külsőleg mutatja. Csaknem azt mondhatnók, hogy ez az újrakezdés már a 241-i békeszerződéssel egyidejű.

Emeljük ki ennek a békeszerződésnek a lényegét. Karthágónak le kellett mondania Szicíliáról, valamint a közte és Itália közt fekvő szigetekről és még két fontos feltétel betartására kellett magát köteleznie. Tilos volt számára az, hogy római területről toborozzon és így egy jelentős zsoldos-piacról maradt el. Egyelőre csak az oszkus-

kampániai elemet jelentette ez, de a Po-síkság római uralom alá kerültevel a gallusok és a ligurok is elvesztek. A második az a hatalmas hadisarc volt, amit Karthágónak fizetnie kellett. És ennek mértékét: nagyságát is, meg időtartamát is fokozták a békeszerződés végleges lezárása előtt. És abból, hogy éppen a nép volt az, amely ezt a szigorítást keresztülvitte, arra következtethetünk, hogy a nép most már követelte az anyagi ígéretek beváltását, amelyekkel a háborúra bírták. Ez nem zárja ki, hogy e mellett az a szándék is hatott, hogy Karthágó megerősödését a legközelebbi évekre megghiúsítsák.

Mennyire fontos indítója volt ez a római politikának, azt megmutatják a következő évek. A zsoldoslázadás kitörése és a libyai alattvalók ehhez csatlakozó fölkelése Karthágót az örvény szélére sodorta. Csak évek múlva és utolsó ereje megfeszítésével sikerült ezeknek a leverése. És jellemző, hogy ezekben az években Róma Karthágóval szemben enyhítésekre szánta el magát. Órizetbe vett itáliai kereskedők kiadása ellenében szabadon bocsátották a még ki nem váltott karthágói hadifoglyokat; eltiltották a felkelők számára való szállításokat és nem fogadták el a szardíniái zsoldosoknak és Utica városának meghódolás! ajánlatát. Sőt azt is eltűrték, hogy a syrakusai Hieron király a szorongatott várost támogassa. De rögtön az ellenkezőjébe csapott ár ez a politika, mihelyt azt vették észre, hogy az ellenfél erői újra növekednek.

Karthágó éppen ura lett az otthoni helyzetnek, amikor Rómában elhatározták Szardínia és Korzika megszerzését. Karthágói zsoldosok itt is lézengtek, de a bennszülöttek elűzték őket. Rómát beavatkozásra nem a zsoldosok segélykiáltása ösztönözte, — ezeket előbb már elutasították — hanem egészen más okok. Először is az a már említett megfontolás, hogy egy itáliai hatalom nem mondhat le az előtte fekvő szigetekről. Ehhez járult az ellenfél tartós meggyöngyítésének a szándéka. Mikor a jogos tulajdonosuk megkísérelte, hogy a szigeteknek ismét birtokába jusson, Rómában hadüzenettel feleltek. Csupán gyors lemondás és a hadisarc jelentős fölemelése árán szabadultak az újabb háborútól^ amelyekre a karthágóiak még teljesen képtelennek érezték magukat.

Nyilvánvaló volt, hogy Róma mindenáron meg akarja akadályozni ellenfele megerősödését. Ezzel szemben Karthágó, ha az utolsó évek eseményeit mérlegelte, a következő tényekkel találta magát szemben. Először is magas és rövidlejáratú fizetések számára kellett az eszközöket előteremteni; ezeket valahogyan, lehetőleg a háborúban kimerült saját erőforrásai megterhelése nélkül előteremteni —

ez volt legsürgősebb feladatuk. E mellett Karthágó hatalmi helyzetét, pozícióját a Földközi-tenger nyugati részén megsemmisítették. Azzal ugyan tisztában voltak, hogy Karthágó megerősödése Róma ellenállásával fog találkozni. Így készülniük kellett újabb háborúra. Ezzel szükségessé vált egy erős, az ellenféllel egyenértékű sereg megteremtése.

Hogy mindezeket a feladatokat a maguk szükségességében átlátták, az a Barkasok érdeme, elsősorban Hamilkaré, de mellette vejé és utódáé: Hasdrubalé is. A Dél-Hispániában fekvő korábbi phoinikiai vagy karthagói birtokokból kiindulva, a pireneusi félszigeten új gyarmatbirodalmat teremtettek. Örökösük, Hamilkar fia: Hannibal, művükre támaszkodva, fölidézte a háborút és ezzel valóságra váltotta, amit ők akartak.

Polybios nem ismerte félre a tervszerűséget a karthagóiak eljárásában. Már a békekötést — mondja — siettette Hamilkar. De ez csak a pillanat szükségében történt és már kezdettől fogva mindent az új döntés érdekében tettek. A zsoldoslázadás akadály volt; de ami aztán Hispániában történt, az nem volt más, mint a háború előkészítése. Az újabb kutatás tagadni próbálta ezt a tervszerű előkészítést. Azonban Polybios tudása olyan ember szájából ered, aki jobban volt tájékozva, mint bárki más. Hannibal maga tett bizonyosságot atyja gondolkodásáról: hogy Antiochos király bizalmatlanságát eloszlassa, elbeszélte neki az ismert történetet gyermekkori esküjéről, öröklött Róma-gyűlöletéről, Ezt a történetet kerete éppen nem utalja — mint gondolták — „egy hellenisztikus történeti novella aggályos légkörébe“ . Éppen megfordítva. A történetíró még pontosan meg tudta jelölni az időt és körülményeket, amelyek között Hannibal elmondta az emlékeit.

De ugyanezt mutatják a tények és az események is. Az éppen nem szól az előkészületek tervszerűsége ellen, ha nem lehet mindig minden cselekedetben fölismerni. Aki messzemenő tervet készít elő, a közbeeső idő eseményeivel szemben szükségképpen hideg, várakozó magatartást fog tanúsítani. Számolnia kell azzal, hogy terve olykor csaknem eltűnik saját szemei elől is. De ezek a szünetek, ezek a készülő utak nemhogy az energia meglazultáról, inkább az ellenkezőről tanúskodnak.

Szívós kitartás az egyszer elhatározott terv mellett: ez a karthagói lélek jellemzője. Egyébként a hispániai uralom fölépítése olyan jellegű volt, hogy eléggé tájékoztatott céljairól. Első cél volt a bevételek megteremtése. Ennek az alájuk vetett népektől és a dél-

hiszpaniai ezüsbányákból folytak be és segítették a hadisarcot leróni. De ha azt olvassuk, hogy Hannibal egyetlen bányából naponta 300 font ezüstöt kapott, ez azt mutatja, milyen hatalmas források álltak — a hadisarc lerovásán túl — itt rendelkezésükre. Ezek voltak az új sereg megteremtésének föltételei. A sereg harckészségét biztosították a bennszülött törzsekkel való állandó küzdelmek: azok leverése tartotta fenn, de belőlük egészítette is ki magát úgy, hogy a bennszülöttekből pótolta ki az állományát. Szövetségek és szerződések további gyarapodást biztosítottak. Teljesen szárazföldi sereg volt ez. Tehát ott, ahol Róma a legerősebb volt, ott akarták a döntést keresni; hajóhaduk ellenben az új háború kitörésekor csak csekély törtrésze volt a rómainak.

Első pillanatra az a látszat, mintha Rómát vették volna mintául. Nemcsak a sereg szervezése, hanem az alattvalókból és szövetségeseiből álló birodalom megteremtése is ilyen gondolatot ébreszthet. Azonban mennyire más mindez Karthágónál! Róma elsősorban Itáliára, tehát földrajzilag és részben néprajzilag is zárt, történelmileg is régen összeforrott területre támaszkodott. Róma „magistratusait, utait, a földhöz való jogot, a választókerületeit, szövetségi rendszerét, törvényeit, jogát, nyelvét és a római államérzést Latium határain túl vitte⁶⁴ és így alapította meg uralmát. Mint személyfölötti, állandó rendszer és mert nyelv és származás messzemenő közösségén nyugodott, ideális értékek hordozója is volt. Mindez hiányzott az új hiszpaniai uralomból. Rendszer itt csak korlátozott értelemben mutatkozik: kizsákmányolás, csak a közvetlen háborús célok: pénz és katonák szerzése szolgálatában, e mellett szilárd pozíciók alapítása, arzenálok, készletek fölhalmozása, túsok őrzése számára — csak erről van itt szó. Es nem is az anyaváros alá tartozott az új terület; minden a jövő háború hadvezérének személyéhez volt kötve.

Mindenekelőtt a sereg volt engedelmes eszköze a vezéreinek. Ezeknek a kezében voltak a pénzügyi eszközök is, mert ők voltak azok, akik a zsákmányt elosztották és az ezüsbányák jövedelmét felhasználták. De e melleit még a törzsek is nem annyira Karthágónak, mint a hadvezéreknél voltak lekötözöttjei. Diodoros szerint Hasdrubalt fővezérükül kiáltották ki és ő, talán Hannibal is, bennszülött nőt vett el.

De mindebben nem annyira az a jellegzetes, hogy a Barkas család talán Hiszpaniában valami önálló fejedelemséget állított volna fel, ellentétben szülővárosukkal. Ez Fabius Pictor véleménye; de már Polybios is elvetette. Sokkal jellemzőbb az a körülmény, amely már

az első háború vége felé megmutatkozott — hogy egyetlen ember testesítette meg és fejlesztette tovább magában a karthagói állam vezető elvét; ez a koncentráció tette lehetővé, hogy a sokkal szilárdabb szerkezetű Rómával szemben egyenrangú ellenfélként léphessenek föl. Hannibálban érte el ez a rendszer a tetőpontját.

Magától értetődik, hogy Róma, mihelyt a dolgok új állását fölismerte, ellenrendszabályokhoz nyúlt. Már 231-ben járt egy követésege Hispániában; de Hamilkartól megnyugtató felvilágosítást kapott. Annál erősebben bontakozott ki az ellenakció a következő években.

Az utolsó évek a háború kitörése előtt azokhoz az időszakokhoz tartoznak, amelyekben a történetíró különösen sok nehézséggel, megoldatlan kérdéssel áll szemben. Hiteles hagyománynak csak az tekinthető, amit Polybios a háború okainak terjedelmes tárgyalásába beleszótt.

Még Hasdrubal fővezérsége idejére esik az Ebro-szerződés. Kötésének ideje — ebben általános a megegyezés — a 226. év; tehát közvetlenül a kelta harcok kezdete elé esik. Polybios szerint a rómaiak azért kötöttek, hogy a kelta harcokban Karthágóval szemben hátuk fedezve legyen. Így nem léphettek föl követelésekkel; egyenesen fáradozniok kellett Hasdrubal beleegyezéséért. Az eredmény az volt, hogy a pún vezér kötelezte magát, hogy az Ebrót nem lépi át ellenséges szándékkal.

Ez a szerződés, amely egyedül ezt a megállapodást tartalmazta, nem tekinthető érdek-körök elhatárolásának. Ilyen eljárás az antik világban idegen. Az Ebrótól délre eső terület egyszerű átengedését sem láthatjuk benne, mert kifejezetten megmondja Polybios, hogy ezen megállapodáson túl a hispániai viszonyokat nem érintették. Ez a szerződés tehát egyoldalú kötelezettséget jelentett Hasdrubál részéről; a nélkül, hogy a rómaiak hasonlóval viszonozták volna. Hogy Hasdrubál mégis beleegyezett, jöllehet a rómaiak kényszerhelyzete ismeretes volt előtte, annak alapos okai lehettek. Azt gondolhatjuk, hogy a karthagói uralom további megerősítését tartotta még szükségesnek.

Miután a kelta veszély elvonult, mindjárt megváltozott Róma viselkedése. Mert már arra gondolhatott, hogy megvesse a lábát Hispániában. Erre lehetőséget a Saguntummal való szerződés nyújtott.

Mikor kötötték ezt, nem lehet megállapítani. Az bizonyos, hogy nem esik az Ebro-szerződés elé. Már fennállott, mielőtt a 220/19. évben a saguntumi polgárháború kitört; Hannibal föllépését is megelőzi néhány esztendővel. — Ezzel Róma belenyúl az Ebrótól délre

eső terület viszonyaiba, a nélkül, hogy Karthágó — legalább egyelőre — ez ellen tiltakoznék. Az Ebro-szerződés alapján — mint megállapítottuk — nem is tiltakozhatott volna. Maga Hannibal sem érezte a Saguntum és Róma közötti barátságot az Ebro-szerződéssel összeférhetetlennek.

Mindazonáltal Saguntumnak szükségképpen a vizzály kirobbantójává kellett lennie. A gazdag és erős város útjában volt Hannibal előnyomulásának; egy Itália ellen való jövődő hadjáratnál nem hagyhatta szabadon a háta mögött. Másfelől a rómaiak sem adhatták ki ezt a pontot a kezükből. Mert ez adta meg nekik a lehetőséget arra, hogy érdekeiket Hispániában megóvják, háború esetén pedig jelentős támaszpont volt számukra.

Az események lavinája a 220/19. évben indult meg; ekkor jelent meg egy római követség Hispániában. A saguntumiak hívták őket, akik ismételten rámutattak a karthagóiak terjeszkedésére. Egyelőre csak az a feladatuk volt, hogy tájékozódjanak. Hannibállal szemben rámutattak arra, hogy Saguntum a római szövetség tagja, egyben az Ebro-szerződésről is megemlékeztek. Ezt nem panaszként tették, csupán emlékeztették a határookra, amik további karthagói terjeszkedés elé voltak vetve. Tovább menniök abban a pillanatban nem lehetett, hisz az ellenfél eddig nem támadta meg Saguntumot.

És most Hannibal egyszerre csak elhatározza, hogy megkezdi a háborút. A vezér ifjúsága, harci kedve, büszkesége eddigi sikereire, gyűlölete Róma ellen, ezenkívül szenvedélyes, erőszakos jelleme magyarázzák az eljárását. E mellett Hannibal egy esetet használt fel, amely kevéssel azelőtt Rómának a saguntumi belügyekbe való avatkozására vezetett. Két párt állott a városban szemben és végül Róma döntését kérték. Hannibal a követek előtt azt a szemrehányást tette, hogy a rómaiak a békebíró szerepével visszaéltek és városi főemberek kivégzésére használták azt fel. Mennyiben volt jogosult ez a szemrehányás, azt nem tudjuk; mindenesetre Hannibal a karthagói hatóságokkal szemben úgy tüntette föl a dolgot, hogy Saguntum, Rómában bízva, erőszakosságot követett el karthagói alattvalókkal szemben. A római követek folytatták útjukat Karthágó felé, már azzal a meggyőződéssel, hogy a háború elkerülhetetlen.

És ez rövidesen be is igazolódott. Mialatt Róma Illyriában volt elfoglalva, Hannibal megtámadta és nyolchónapi ostrom után bevette Saguntumot. Erre a hírre egy második követség ment Karthágóba, ezúttal azzal a megbízással, hogy vagy Hannibálnak és bűntársainak a kiszolgáltatását követeljék, vagy üzenjék meg a háborút. A kartha-

góiak végső megalázás vagy romlással fenyegető jövő közt voltak kénytelenek így választani és inkább jogi fejtegetésekkel próbálták a döntést elodáztatni. Mikor a római követség ebbe nem egyezett bele és döntést sürgetett, a háborút választották.

A 240—219. évek sokat vitatott politikájával azért foglalkozunk bővebben, mert belőle ismerni meg legjobban a két hatalom szándékait, különösen Karthágóét. Úgy gondoljuk, minden ízében értelmes összefüggés tárult fel előttünk; — a következtetések levonása van már csak hátra.

Hispania meghódítására Karthágót Róma háborúutáni politikája kényszerítette. A hadisarc fizetése, az összes tengerentúli birtokok elvesztése, végül az újabb mérkőzés kikerülhetetlen volta mind idevezettek. A Barkas-családnak, — hosszas, szívós munkával, amelyet Rómában alig vettek észre kezdetben — sikerült, amit terveztek. Aránylag későn eszmélt az ellenfél rá, hogy mi történt Nyugaton. Tüstént hozzá is látott, hogy Karthágó előtörését ellensúlyozza.

Ebben a politikai küzdelemben is, akárcsak a hadvezetésben, kidomborodnak a szembenálló népek ellentétes vonásai. Karthágói részről visszafojtott gyűlölet, amely jólmegfontolt, álcázott, lassan érlelődő előkészületben mutatkozik meg; egyik szemet a másik után hurkolják, amíg a hálót elkészítik, hogy majd ellenfelükre vessék. Róma ellenben, mihelyt figyelme felébredt, gyors, céljukat alig leplező rendszabályokkal készülődik a döntésre; minden ereje latbatetésével törekszik ellenfelét túlszámolni.

Így az utolsó évek valóságos versenyfutássá lesznek. Az Ebro-szerződés mindkettőnek még időt enged, hogy előkészületeit megtegye; Karthágó megerősíti hispaniai támaszát, Róma a kelta Pó-vidék meghódításával a tulajdonképpeni Itáliának gyepűt szerez. Már kétségtelennek látszik, hogy Északról karthágói támadás fenyeget. Ekkor Róma maga kezd beavatkozni Hispania ügyeibe. Karthágó eleinte látszólag nem törődik ezzel, de az világos volt, hogy háború esetén nem tűrhetett háta mögött olyan római érületű várost, mint Saguntum.

Róma második illyriai hadjárata, amikor az Adria keleti részén volt lekötve, Hannibálnak meghozta az alkalmat. A senatus az illyr ügyek elintézését kívánta, hogy majd a Karthágóval való leszámolás-kor háta szabad legyen. És aztán akartak majd Hispaniában, Saguntumból kiindulva támadó hadjáratba kezdeni. Épp ezt akarta Hannibal megelőzni; ezért megtámadta Saguntumot. Arról volt szó, ki lesz előbb a célnál: Róma az illyr vállalkozás befejezésével, hogy ostrom-

lőtt szövetségesét fölmentse és erejét a Pireneusi-félszigetre vesse. Vagy Hannibal, hogy Saguntum elfoglalásával hátát szabaddá tegye itáliai vállalkozása számára. És úgy történt, hogy Róma ezúttal először csatlakozott számításában. Hannibal megelőzte — és így a háború, mint ő akarta, Itáliában és nem Hispániában kezdődött.

ÖTÖDIK FEJEZET

A MÁSODIK PUN HÁBORÚ

A most kitörő háború jobban, mint valaha, folytatása a politikának — más eszközökkel. A két ellenfél stílusában jellegzetesebben, ellentétebben és tudatosabban áll szemben egymással, mint valaha.

Róma fölénye kétségtelen, ha birtokainak fekvését, minőségét, hatalmi eszközeinek tömegét nézzük. Zárt terület ez, északon az Alpések sánca védi, majd a kelta provincia; a tenger felől három sziget veszi körül, amelyek mint előretolt erősségek oltalmazzák a birodalom magvát. Ezenfelül hatalmas seregei — 250.000 gyalogos és 23.000 lovas a római polgárokból, 340.000 és 31.000 a szövetségesekből — és egy hatalmas hajóhad, amely korlátlanul uralkodik a tengeren. És az ellenséges főváros csak csekély távolságra volt Szicília déli partjaitól.

Ezen alapult a római haditerv. Az egyik konzulnak az volt a megbízatása, hogy Sziciliában készüljön fel egy afrikai hadjáratra; ezért rendelkezésére bocsátották a sereg és a hajóhad nagyobb részét. Úgy gondolták, hogy az ellenfél szívének irányítják a csapást, a harcot hatalmas lendülettel kezdik és fejezik is be. A másik konzul, P. Cornelius Scipio, seregével az Eb rónál fog megjelenni, hogy Hannibal támadását Itália ellen megelőzze.

Ritkán vált még nagyvonalú terv ilyen meglepően semmivé. A karthagói sereg nagyságban meg sem közelíthette a rómaid, hogy a hajóhadról ne is beszéljünk. Ez a sereg mégis, ha kicsiny is, de kitűnő volt; és ott volt mögötte Hispánia, amely gazdag jövedelmet és kitűnő újonc-anyagot nagy tömegben tudott adni. Mindenekelőtt pedig a hadvezér bízott magában, hogy ügyességgel, vakmerőséggel, meglepő tervekkel, stratégiai koncepcióinak nagyszerűségével pótolja azt, ami hadierőben hiányzik. És úgy látszott, hogy a sors egyszer már

igazolta őt. Saguntumnál megelőzte Rómát; most kellett eldőlnie, hogy egy másik, jóval nagyobb vállalkozásában is sikere lesz-e.

Amíg a rómaiak az előkészületekkel voltak lefoglalva, az imént meghódított kelta földön lázadás ütött ki. Scipio odairányította a rendelkezésére álló sereget; a hispániai vállalat céljára új légiókat szervezett. Ez a késlekedés tette lehetővé, hogy Hannibal az Ebro-vidéken és a Pireneusokon akadálytalanul átvonulhasson. A konzul már útban volt, amikor ennek hírére vette; gyorsan megváltoztatta tervét, de az sem sikerült neki, hogy a Rhóne-nál föltartóztassa ellenfelét. Így Hispániába küldte serege javát — következményeiben nagyjelentőségű elhatározás volt ez. O maga pedig egyelőre Felső-Itáliába sietett, hogy ottmaradt régi seregének élén fogadja a betolakodót. A meglepetés tehát sikerült; és a másik római vállalkozásra, az Afrika elleni támadásra nem kerülhetett sor.

Mert most kezdődött Hannibálnak az a diadalútja, amelynek alig van mása a hadtörténelemben. Kevés és azt mondhatni: egyszerű stratégiai fogás volt az, amelyeket Hannibal újra meg újra alkalmazott és velük Rómát rövidesen a bukás szélére juttatta. De minden valódi nagy dolog lényegében egyszerű, annak kell lennie . . . Így volt ez itt is. Egyébként eljárása annyira újnak látszott és mindig olyan meglepő variációban jelentkezett, hogy a védekezés csaknem lehetetlennek tűnt fel.

Itt van először is Hannibal megkerülő stratégiája; már Scipióval szemben is alkalmazta, mikor ez a Rhone-nál ő rá és kelta szövetségeseire várakozott. Nemkülönb 217 tavaszán, amikor a két konzuli sereg az Apenneinek gerincétől délre, az egyik Arretiumnál, a másik Ariminumnál állott, hogy útját elzárják. De Hannibal megkerülte őket ott, ahol legkevésbé várták. Nyugatra vezette seregét a Serchio és Arno csaknem járhatatlan lapályán keresztül; négy napon át vonultak mocsaras, elárasztott területen, kimondhatatlan szenvedések és veszteségek árán; Hannibal maga a láztól az egyik szemét elvesztette ... De elérte, amit akart; mikor Faesulaenál Flaminius konzullal szemben tábort ütött, az ellenség védelmi helyzete tarthatatlan volt.

Jóval híresebb Hannibal másik stratégiai fogása, amely „megsemmisítő ütközet“ néven korunkig érezteti hatását, sőt talán most a legjobban. Figyelemreméltó, hogyan mutatkozik már kezdettől fogva; még érdekesebb, hogyan nő a feladatok nagyságával együtt, amíg végül a legnagyobbra törekszik, az egész ellenséges sereg megsemmisítésére a csatatéren.

Már a Ticinus-i lovassági harcban megkísérelte az ellenség vonalainak körülzárását; és még tökéletesebben a következő évben a Trebiánál. De a római gyalogság taktikailag még legyőzhetetlen volt; zárt tömegben törte át a gyűrűt és tört magának, — bár csak egy része, az is megritkítva — utat. A Trasimenus-tavi győzelem következett: már nagyarányú próbája Hannibal hadi tudományának. Előre kiválasztott terepen az ellenséges sereg zömét csaknem ellenállás nélkül megsemmisítette; sikerült ugyan egy nagyobb csapatnak áttörnie, de ez sem kerülhette el sorsát. A karthagói lovasság utolérte és körülzárta: meg kellett magát adnia.

A 216. esztendő kezdetére esnek a rómaiak hatalmas erőfeszítései. Nyolc légió volt arra hivatva, rendes létszámukon felül megerősítve, a szövetségesek haderejével együtt, hogy a végzetet elfordítsa. Kétszeres túlerővel remélték, hogy legyűrik az ellenséget, már seregük tömegével minden körülzárást lehetetlenné tesznek. Ez volt Róma hagyományos harcmórájának legmagasabbra való fokozódása: ismét minden ereje latbavetésével akarta a döntést kierőszakolni. És amilyen az előkészület volt, olyan volt a végrehajtás is. Cannae mellett az apuliai síkságon, nem messze a tengertől, találkozott a két sereg. Alig vetette vissza a római légiók tömege a szembenálló ellenséges derékhadat, tömör ékben nyomult utána és energikus lökessel akarta szétszórni az ellenséget, mielőtt még magához térhetne.

Éppen fordítva történt, mint ahogy tervezték. Éppen az a tömör lökés, melytől a győzelmet remélték, tette lehetővé, hogy Hannibal az összegyűlt tömeget előbb oldalról nehéz fegyvereseivel, majd hátulról is lovasaival megtámadja. A hatalmas sereg semmivé lett. 76.000 emberből 70.000 feküdt a csatatéren, köztük az egyik konzul; a többi pedig, a tábor őrsége, foglyul esett.

A győzelem messzire érezte a hatását. Első ízben lazult meg a római szövetséges hálózat szilárd szerkezete; különösen Alsó-Itáliában talált Hannibal számos községet és törzset késznek a csatlakozásra, és Capua is, Itájia második legnagyobb városa, a győzteshez pártolt. Makedonia is r^ellé állott, valamint hosszas ingadozás után Syrakusai is; úgy látszott, hogy még egyszer fölcsillan a szicíliai görögség előtt a szabadság reménye.

Ismeretes az elbeszélés Hannibal lovassági parancsnokáról, aki arra buzdította, hogy tüstént Róma ellen vonuljon; még öt nap és a Capitolumon ülhet lakomát. Ki tudná eldönteni, ez a tanács volt-e helyes, vagy fordítva: Hannibal vonakodása volt-e a jobb belátású! Mindenesetre abból, hogy Hannibal egyelőre megelégedett azzal, hogy

Róma ellen szövetséget szervezzen, segítségére siessen az elpártoltaknak vagy megjelenésével lehetővé tegye az elpártolást, arra következtettek, hogy Hannibal nem akarta Róma megsemmisítését a szó teljes értelmében. Nem az volt Hannibal célja e szerint a fölfogás szerint, hogy a várost eltörölje a föld színéről — így vélték a római történetírók — hanem csak az, hogy korlátokat szabjon neki, hogy meggyöngítse, szövetségeseitől megfossza és Latium határai közé szorítsa vissza. És azt remélte, hogy így kikényszerítheti Rómától hispániai és afrikai hatalmi állásainak elismerését.

Ez a fölfogás csak következetes továbbgondolása annak, amelyik a Barkas-család hispániai vállalkozásának nem a megtorló háború előkészítését, hanem csupán a Sziciliában és a többi szigeteken szenvedett veszteségeikért való kárpótlást lát. Így Hamilkar és Hasdrubal, nemkülönben Hannibal egész törekvése arra irányult volna, hogy az egyensúlynak egy olyan rendszerét hozzák létre, amely a hellenisztikus Keleten már megvalósult.

De nem ilyen célokkal csináltak itt politikát. Hiszen Róma meggyöngítése, egy Róma-ellenes szövetség alakítása karthagói vezetés alatt nem gyöngítést, hanem, legalább világpolitikai szempontból, megsemmisítést jelentett volna. Szűk viszonyok közé szorul vissza a város, vagy teljesen eltűnik a föld színéről, — már alig jelentett különbséget: Karthágó uralma a Földközi-tenger Nyugatán mindkét esetben kétségtelen. Legfeljebb az egykori uralkodó város fennmaradása Itália népeit annál szorosabban Karthághoz fűzte volna.

De vegyük fel újra az események fonalát. Róma most hatalmas erőfeszítéseket tett; ellenálló ereje csak fokozódott az utolsó vereség, valamint szövetségeseinek elpártolása folytán. Azzal persze tisztában kellett lennie, hogy egyelőre nem ő rajta áll, hogy a hadvezetés módját és ütemét meghatározza. Önvédelmi harc volt rákényszerítve, a harc taktikájában, meg színterében is.

Mert az a kísérlet, hogy Hannibált döntő ütközet kierőszakolásával az egész támadó erő latbavetésével Itália elhagyására kényszerítsék, kétségtelenül meghiúsult; ismétléséről szó sem lehetett a nélkül, hogy az államot végső veszélynek ki ne tegyék. Így szükségből olyan eljárásra szánták el magukat, amely a római természetnek talán legkevésbé volt megfelelő: tartózkodó, defenzív taktikára, a kifárasztás stratégiájára. A Fabius „habozó“ stratégiája, amelyet a 218. és 217. vereségek után alkalmazott, akkor még mellékes jelenség; most azonban következetesen keresztülvitték. Legalább is Itáliában azzal kellett megelégedniük, hogy kicsiny és csak teljesen biztos előnyöket szerez-

zenek, minden kockázatot kerüljenek és minden nagyobb csata előtt kitérjenek. Az ellenfelet csak tartalékai kimerülésével lehetett térdre kényszeríteni: másra nem volt remény.

E mellett arra is kényszerítve volt Róma, hogy Hannibal új szövetségesei ellen föllépjen és fölvegye a harcot a legkülönbözőbb hadszíntereken. Itália és Hispánia mellett Makedoniára és Szicíliára is kellett gondolniok. Míg otthon a védekezésnél maradt, ezeken az új terepeken megkísérthette Róma, hogy támadó háborút vezessen, annál inkább, mert félelmes ellenfele másutt volt lekötve.

Makedoniával szemben persze azzal kellett megelégedniök, hogy illyriai parti birtokukat megvédjék. Szicíliában azonban sikerült a visszavágás. Ámbár Karthágó a szigetet teljesen vissza akarta szerezni, hamarosan elvesztette lába alól a talajt. 212-ben sikerült a döntő csapás, Syrakusai meghódítása; két évre rá az egész sziget ismét római kézen volt. De a legerősebb támadást Hispániában indították: Cn. én P. Scipio harcoltak itt a Hannibáltól hátrahagyott megszálló sereggel, lassanként hatoltak előre dél felé; 212-ben sikerült nekik Saguntum meghódítása, de nemsokára azután seregükkel együtt halálukat lelték. Az ifjú P. Scipio volt az, akire végül is örökségük szállott; ő hozta meg a fordulatot, nemcsak itt, hanem az egész háború számára.

Hozzá fűződött — mondhatjuk: már élete kezdetétől fogva — a monda, és ő maga sohase cáfolta meg, amit róla suttoztak; sőt fölhasználta ezt arra, hogy honfitársait még jobban magához fűzze. „Mindig ébrentartotta — mint Polybios mondja — a tömegben a hitet, hogy tetteit isteni sugallatra hajtja végre; így embereiben bizakodó hangulatot keltett“. Polybios maga nem csatlakozott ehhez a hithez; nem is csatlakozhatott. .. Racionális magyarázó szenvedélye nem ismerhette föl, „hogyan egyesülnek érdem és szerencse⁴⁴; ott, ahol mások az isteni Tyche működését pillantották meg, ő csupán éleselméjűséget, világos és józan számítást látott.

Ilyen hit azonban nem támadhatott vaktában, ha már egy Polybiost is arra kényszerített, hogy vele szemben állást foglaljon és előadja saját, szerinte Jobb magyarázatát. Különös dolgok voltak azok, amiket Scipióról beszéltek: maga a legfőbb isten nemzette, aki kígyó alakjában közeledett anyjához; érintkezésük állandó maradt, a fiú minden döntő elhatározás előtt a capitoliumi templom cellájában kért tanácsot... A modern, kritikai történetírás is követte Polybiost ilyen származás és vezetés tagadásában. És mégis, ezek a mondák többet, és pedig mélyebbet és igazabbat rejtenek magukban, mint az, amit helyükbe szoktak tenni.

A mítosznak más képe az, ami ma bennünk él. Nem pusztá mesét és egy eleven, de zabolátlan képzeletet termékeit jelenti többé. Hanem egy ragyogó és konkrét képben jeleníti meg és sűríti össze azt, amit a fejtegető értelem okok és következmények láncolatára szokott bontani. Egészen közömbös az, mennyire valószínűk és lehetségesek az egyes vonások; csak az a mértékadó, mi fejeződik ki bennük. És ebben a tekintetben kétségtelen, hogy Scipio valóban végrehajtója volt mindannak, amit az isteni vezetés Róma számára tervezett és eleve meghatározott.

Hannibal addig emelkedett, ameddig csak lehetséges volt olyan embernek, aki arra vállalkozott, hogy megfordítja a végzetet. Azt hihetnők, maga a végzet hagyott neki még egyszer egy rövidke időt, hogy géniusát kifejthesse — jóllehet vagy éppen, mert — végleges siker számára nem volt rendelve. Az Scipio nyomába szegődött. . O vitte végbe azt, amit a római fata Jovis-nak nevez, — a jövődöntő az a folyása ez, amit az isten szab meg azzal, hogy kimondja és hirdeti, így aztán jelentőségteljes volt, ha Scipiót éppen azzal a Jupiterral tanácskozva képzelték, akinek szájából kinyilatkoztatás és végzet árad.

Scipiónak már első fellépése Hispániában hallatlan sikert jelentett. 209. tavaszán, még a hadműveletek szokásos kezdete előtt, Uj-Karthago, a hispániai birtok fővárosa ellen indult és rajta ütött, mialatt az ellenséges seregek messze táboroztak. Ez a hódítás a legsúlyosabb csapás volt az ellenségre. Mert eltekintve a hatalmas zsákmánytól, a keleti part fő támaszpontja veszett oda.

Most már délre, Andalusia felé fordulhatott Scipio. Itt verte meg a következő évben Hasdrubalt, Hannibal testvérét, Baeculánál; de nem akadályozhatta meg, hogy az ellenség áttörjön és megkezdje a menetelést északra, az Ebron és a Pireneusokon át az Alpok felé. Viszont a legjobb csapatok elvonulása után Karthágó alig tarthatta többé az országot. Egy ideig még próbálkoztak ellenállani, de 206-ban Gades, az utolsó birtok is római kézbe került. Hannibal legifjabb testvére, Mago már előbb hajóra kelt Felső-Itália felé, hogy a Pó síkságán még egyszer l'ngyalobbantsa a felkelést Róma ellen.

így Scipio meghódította Hispániát, ha nem is akadályozhatta meg Hasdrubal útját. 207-re várták őt az itáliai hadszíntéren; megjelenése jelentette bátyjának a végső reményt, hogy még egyszer megfordítja a szerencsét. Mert közben Róma sem volt tétlen, visszaszerezte Capuát, de a Dél egy részét, mindenekelőtt Tarentumot is. Még egyszer kockán forgott minden. De ép most kellett a megmásíthatatlan döntésnek bekövetkeznie. Sikerült Hannibált rászedni és az ellenséges sereget,

amely északról közeledett, megállítani; bátor küzdelemben esett el Hasdrubal, serege megsemmisült. A halott fejét az előörsök közé dobták: ez volt a jel, amelyről Hannibal fölismerte, hogy saját és Karthágó sorsa most már elkerülhetetlen.

Így hozta meg Scipio vállalkozása szerencséjének végzése folytán Itáliában is a fordulatot. Mialatt Hannibal a bruttiumi félszigetre húzódott vissza, ahol a következő években még legyőzhetetlenül tartotta fenn magát, Róma visszanyerte egykori támadó erejét. Újra elővették a régi tervet, amelytől a háború elején el kellett állniok. Megszervezték az átkelést Afrikába, magát Scipiót bízták meg vezetésével. Es itt is bebizonyult szerencséje. Azoknak a viszályoknak az ügyes kihasználásával, amelyek a két numida király, Syphax és Massinissa közt támadtak, sikerült az utóbbit a rómaiak pártjára vonni. Nemsokára olyan jelentős volt Scipio előhaladása, hogy Karthágó kénytelen volt fegyverszünetet kérni és Hannibált Itáliából a főváros védelmére visszahívni.

Így került a háború két nagy hadvezére szembe egymással. A fegyverszünet megszegésével Hannibal előrenyomult, Zamánál találkozott a két sereg. Az antik történetírás művészi törekvéseinek tartozott azzai, hogy a két ellenfél szembeállítását beszélgetésük formájában tárja elénk. De akármilyen különböző is volt a sorsuk, jelen helyzetük, származásuk és koruk, akármilyen különböző volt is személyiségük lényege, — az a mód, ahogyan a csatát kezdték, ugyanaz volt. Hannibal már régen átvett egyet-mást az ellenféltől; még régebben, az itáliai hadjárat első éveiben római módra fegyverezte fel és gyakorolta be a gyalogságát. De Scipio is jónak látta, hogy azt a merev és zsúfolt csatasort, amely a korábbi vereségeket okozta, meglazítsa és a „manipulus“ -rendszerrel cserélje föl. Úgyhogy a csatarend mindkét oldalon csaknem egyenlőnek látszott. Három egyenes harcvonalban nyomultak mindkét részen előre; a lovasság a szárnyakon, a könnyű fegyverzetűek és a karthágói elefántok az arcvonal előtt.

És mégis volt egyetlen eltérés közöttük: itt lép elő újból a római és karthágói jellem rpély, alapvető különbsége. Hannibal gyöngé oldala a lovasság volt; a numidák, akik hajdan csatáit eldöntötték, a másik oldalon állottak. Csak akkor lehetett győzelmet remélni, ha sikerül őket színlelt futással a csataterről elcsalogatni. Hannibal nem riadt vissza ettől a fogástól, sőt erre építette föl tervét. Míg Scipio mindent csapatainak taktikai biztosságától és lököerejétől várt, akiket csak irányítani, esetleg újra elrendezni és összetartani kellett, a merész és meglepő haditerv ebben az utolsó csatában is a karthágói vezéré. Csak-

hogy most, mikor a sors már megfordult, a merészség vakmerőséget jelentett, és a sors olyan kegyeltjével szemben állva, mint Scipio, csaknem kihívást. Már úgy látszott, hogy Hannibal terve sikerül: lovasai eltűntek a csatatérről és magukkal vonták a rómaiakét is. A két első karthágói harcvonalat visszavetette ugyan az ellenség, de az utolsó, az Itáliából hozott derékhad, legyőzhetetlennek látszott. De a római lovasok visszaérkeztek a karthágóiak üldözéséből és meglelésük mindent eldöntött: a csatát, a háborút — és ezzel Karthágó, mint Rómával egyenrangú nagyhatalom megszűnt.

HATODIK FEJEZET

A HELLENISZTIKUS ÁLLAMRENDSZER

Aki Nyugatról elindulva tekintetét a Földközi-tenger keleti része felé fordítja, az előtt olyan kép tárul fel, amely a Nyugaton látottaktól annyira eltérő, amennyire csak lehetséges. Amott két hatalom harcol életre-halálra; minden, ami csak körülöttük van, belesodródik küzdelmükbe; csak az egyik bukásával, a másik föltétien uralmával végződhetik a küzdelem. Említ! egy oly államrendszer, amelynek eszményei az egymásmellettség és egyensúly; amely bármely tagjának vezetőszerepét gondosan megakadályozni törekszik. Ott túllépnek minden eddigi határon: Hispánia, Illyria, az Alpok, a Pó síkja — mind egymásután hadszíntérré lesznek, végül a láng pillanatnyilag keletre is átcsap ... Itt ellenben megelégszenek a Nagy Sándor alatt nyert területtel, sőt lassanként már visszahátrálnak annak szélső határaitól.

Talán még jellemzőbb ennél az ellentétnél az a tény, hogy már az antik történetírás is tudatában volt. Polybios formulázza meg a maga módján — tárgyi valóságok, a közvetlenül, főképp számszerűleg megfogható dolgok iránt való hajlandósága szellemében — azzal, hogy mintegy mérlegét adja az erőfeszítéseknek és veszteségeknek. A szicíliai háború leírásának végén, amikor a sok százra menő elpusztult hajóról emlékszik meg, adja az összehasonlítást a korai diadochosok harcaival. De csak azért, hogy a Róma és Karthágó közötti küzdelem hasonlíthatatlan nagyságát megmutassa. Antigonos és Ptolemaios és Demetrios ünnepelt tengeri ütközetei eltörpülnek mellette és ámulat fogná el csodálóikat az ilyen mérhetetlen különbség láttára.

Még egyszer a 280. esztendőhöz térünk vissza. Seleukos halála, amely befejezte diadalútját, korszakalkotónak bizonyult számunkra. Fordulatot jelentett, mert Nagy Sándor világhuralmi álma most már epigonjainak is véget ért. Antipatros és Kassandros, Lysimachos és Seleukos, Antigonos és Eumenes, Ptolemaios, Lagos fia és Demetrios eltávoztak az élők sorából; új nemzedék nőtt fel, amely nem annyira gigászi, inkább józan, racionális és az elérhetőre törekvő volt. A nemzedékek ellentéte olyan éles, amennyire ez csak lehetséges és gyakran ugyanabban a családban a legélesebb. Antigonos Gonatas, fia a merész és fantasztikus, nagyvonalú és szenvedélyes, sorsa hullámzásában Tyche uralmát oly jellegzetesen képviselő Demetriosnak, — éppen szívósságával és okosságával, türelmével és megalkuvásával az új idők igazi képviselője.

Az átmenetet az egyetemes birodalom eszméjétől az egyes államok gondolatához valóban megtörtént ebben a korszakalkotó évben. Ekkor dőlt el, minék lesz ezentúl jövője, reménye a sikerre, mi határozza meg a század jellegét és mi nem. Részleteiben az átmenet csak lassanként és különböző területeken különböző gyorsasággal ment végbe. Roppant és nagyon különemű országtömkeleget egyesített Nagy Sándor. Nemcsak terjedelmével, hanem különeműségével is jelentékenyen fölülmúlta az Achaimenidák perzsa birodalmát. Már ezek alatt erősen kiütközött a birodalom idomtalan volta. Az iráni fennsík és Mezopotámia, Kis-Ázsia és az egyiptomi birtok földrajzilag, néprajzilag és történelmileg minden inkább voltak, mint szerkezeti egység. Mind-egyiknek megvolt a maga külön ősi, évszázadok alatt kifejlődött formája. A nagy király birodalmába való bekebelezésük ellenére bizonyos külön fejlődési irányukat mindvégig megőrizték és az uralkodó faj ereje távolról sem volt elég ahhoz, hogy őket áthatva újjáformálja. Ha elszakadási törekvések mégis ritkán jelentkeztek, annak az oka csak az volt, hogy a keleties belenyugvás tényezője halotti Ap júj. görög-makedón uralkodó faj ellenben élénken fölkarolta ezeket a régóta lappangó törekvéseket, hogy megvalósítsa őket.

Az új korszak ismertetőjele régi, Nagy Sándor, sőt az Achaimenidák előtti állapotok lassanként való újra éledése. Árvízként öntötte el az egyetemesség megvalósításának törekvése a messzi, sokszorosán tagolt földeket Makedoniától Közép-Ázsia határáig. Most, amikor az ár apadóban volt, újból fölbukkantak körvonalai annak, ami alatta rejtőzött. Nem véletlen, hogy ez a folyamat először Egyiptom példáján vált szemlélhetővé.

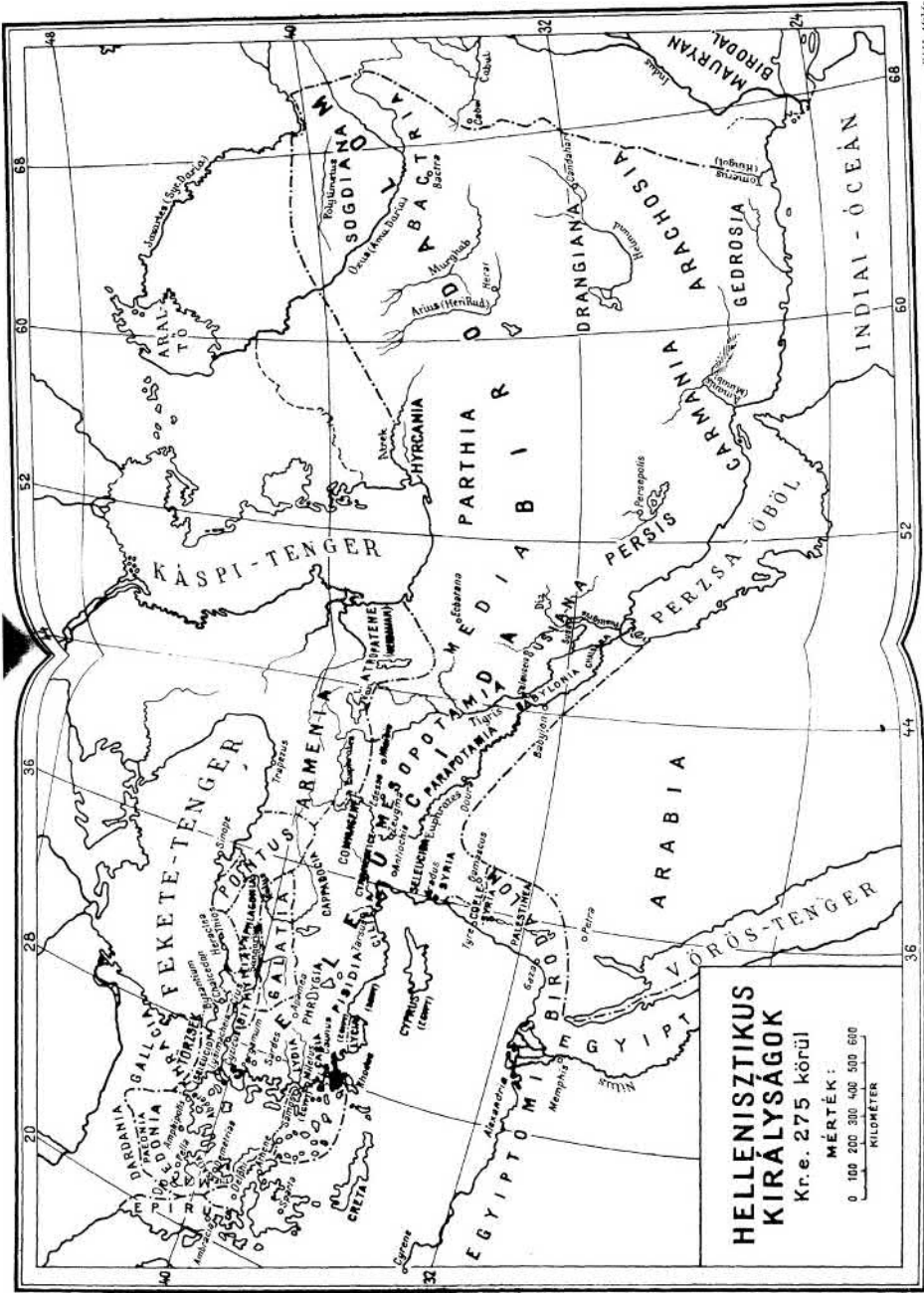
A Nílus völgye mindig magában álló föld volt. Ez a keskeny, hosszan elnyúló völgy, amely a tenger felől az elmocsarasodott deltán keresztül csak nehezen volt megközelíthető, az ázsiai kontinenssel csak lazán függött össze és ezenfelül minden oldalról puszták övével volt védve, mindig csak különleges erőfeszítések árán volt a birodalom törzséhez láncolható. Ha ezek alábbhagytak, Egyiptom már saját súlyánál fogva visszahullott a maga külön életébe. Már az Achaimenidák alatt a központi hatalom erejét vagy gyöngeségét jelentette, hogy vajjon sikerült-e ezt a tartományt megtartania. Most sem volt másként: a fölkelés Perdikkas birodalmi kormányzósága ellen innen indult ki. És abban a pillanatban, amikor támadása a Nílus csatornáin és a delta hozzáférhetetlenségén megtört, az egyetemesség eszméjét is az első súlyos csapás érte.

De pozitív módon is kapcsolatban van a földrajzi minőség és a politikai alakulás. Egyiptom nemcsak akadály volt, amelyen az az eszme megtört, hanem meg is teremtette azt a politikai formát, amely irányadó volt a jövőre nézve. A Lagida Ptolemaios volt az egyetlen a diadochosok közül, aki kezdettől fogva lemondott Nagy Sándor egész örökségéért való küzdelemről és megelégedett azzal, hogy helytartóságát megtartsa. Egyiptomot előnyös fekvése tette képessé arra, hogy önmagában lezárt voltánál fogva elsőnek bontakozzék, mint szilárd hatalom, és ebben nem zavaros világbirodalmi álmok, hanem az ország adózó képessége támogatta. És sikere is volt abban, hogy a hellenisztikus államok között a helyzetét kiépítse.

Itt adva volt először is a Seleukidák birodalmával való szomszédság, — és bármily újkeletű volt is ez, a történész szemében jóval régibb helyzet folytatásának bizonyul. Kelet régi történelme abban a feszültségi mezőben bontakozott ki, amely a Nílus völgye és Mezopotámia között terül el. Palesztina és Szíria e közé a két központ közé esett és az ott keletkező nagyhatalmak törekvése szükségkép az volt, hogy ezt a területet, mintegy erősségeit gyepűjének biztosítsák maguk számára. Most is érvényben maradt ez a törvény és Egyiptom hatalmi állását a harmadik században az bizonyítja, hogy határait egész Koile-Syriáig kiterjesztette.

A korábbi helyzet fennmaradásához azonban valami új is járult. Egyiptom ábrázata sokkal nyomatékosabban fordult a tenger felé, mint valaha a makedón hódítás óta.

Már abban kifejezésre jutott ez, hogy a görögösödés és vele az új állam középpontja észak felé tolódott el. Memphis helyébe, ahol Ptolemaios még első éveiben székelt, Alexandria lépett, mint új fővá-

**HELLENISZTIKUS
KIRÁLYSÁGOK**

Kr.e. 275 körül

MÉRTÉK :
0 100 200 300 400 500 600
KILOMÉTER

ros, sőt általában, mint „város“ ellentétben a „vidék“-kel. És míg — a régi egyiptomi, de a későbbi császárral is ellentétben — a nubiai határ katonailag és külpolitikailag semmi szerepet nem játszott, az ellenkező oldalon országok és támaszpontok, mint valami előőrsök vették körül az egyiptomi partot. Kypros és Kis-Ázsia délnyugati része, a symmachia formájában összekapcsolt égéi szigetszövetség, nem-sokára Kyrene is a ptolemaiوسي hatalom messzeható erejét bizonyították.

Ezzel határozottan beléptek a diadochos-politika körébe. Az egyetemes birodalom gondolata eltűnt Seleukos halála óta — de a gond, melyeket ő okozott, változott formában újra fölmerült. A Ptolemaiোসoknak résen kellett lenniök, hogy egy napon a nagy szomszéd államok, Makedonia és Szíria szövetkezésével ne találják szembe magukat. Milyen veszélyessé válhatott az ilyen együttműködés, mutatja az a szövetség, amelyet I. Antiochos és Antigonos Gonatas a második Ptolemaiос ellen kötöttek. A szíriai birtokból, valamint Kis-Ázsiából nagy darabok mentek ekkor veszendőbe és a makedónok egy fényes tengeri győzelme csaknem véget vetett az égéi-tengeri uralkodó helyzetnek is . . .

A kisázsiai birtokairól való lemondás árán tudta ekkor Ptolemaiос Philadelphos a szíriai királyt a szövetségtől elvonni és így saját hatalmi állását nagyjában megtartani. Itt világossá válik az „előőrsök” jelentősége, amelyeket Egyiptom védősáncként tolt maga elé. Szükség esetén az előőrsök egyikét föl lehetett áldozni, a nélkül, hogy a ptolemaiوسي hatalom magvát, alapjait meg kellett volna gyöngíteni.

Védőszerepük mellett ezeknek az előőrsöknek az a feladatuk is volt, hogy kiindulópontjai legyenek egy háborús politikának, amely esetről esetre beavatkozott a szomszéd államok viszonyaiba. Nem az volt a Ptolemaiосok célja, hogy szomszédaik rovására hódításokra tegyenek szert. Hiszen minden hódítás áldozatokat kívánt, hogy beolvasszák, megvédjék és igazgassák; a hatalmi nyereség mellett az állam pénzügyi erejének nagyon érezhető igénybevételét és így gyöngítését jelentette. Így megelégedtek azzal, hogy a szomszéd államokat olyan helyzetben tartsák, hogy bensőleg ne szilárdulhassanak meg. A harmadik Ptolemaiос diadalútja, amely a Seleukida birodalom szívébe vezetett, érezhető következmények nélkül maradt. Még pillanatnyi hódításra sem gondoltak.

Ilyen politika céljaira, amely a versenytársak meggyöngítésével dolgozott, az előretolt pozíciók kiválóan alkalmasak voltak. Az égéi szigetekről jól meg lehetett figyelni a görögországi és makedoniai ese-

ményeket; ugyanaz mondható a seleukida monarchiát illetően Kyprosról és a ptolemaiosi Szíriáról: harapófogó módjára vették körül az ellenséges ország szívét. Es olyan sikerrel járt ez a politika, hogy Egyiptom sokáig megakadályozta a szomszéd országok megszilárdulását; csak a Ptolemaiosok hatalmának hanyatlása után lehet Makedonia és Szíria valódi föllendüléséről beszélni.

Alexandria volt a központ, ahonnan a Seleukidák minden családi viszályát, kiskirályok minden fölkelését szerető gonddal ápolták. A pergamoni királyság, mely I. Seleukos halála után kis kezdetekből fejlődött ki, létezését mindenekelőtt az innen kisugárzó pártfogásnak köszönhetette. De Görögországban is szították a tüzet a makedónok ellen, ahol csak tudták. Majd Spártát, vagy Athént, majd az újonnan alakult achaiai szövetséget támogatták; így sikerült a makedón uralomnak egyik kellemetlenséget a másik után okozniok.

Már az eddigiekből kiviláglik nagy vonásaiban az ilyen külpolitika jellege. Egy változhatatlan, soha szem elől nem tévesztett és mindig újból megvalósított célja van: az egyensúly fönntartása a hellenisztikus, közelebről az égéi világban. Ez az egyensúly úgy él előttük, mint jól átgondolt, kiszámított rendszer; minden ingadozását finom érzékenységgel veszik észre és gyors közbelépéssel ellensúlyozzák. Eszközeiket olyan politikai technikából merítik, amely műszerekben és fogásokban aránylag szegény, felhasználásukat azonban művészté fejlesztette.

A külpolitika mint 'technika', hogy a görög szónak ezzel a modern árnyalatával élünk — nem véletlenül kortársa egy másik jelenségnek, amely a hellenisztikus államot jellemzi. A hivatalnoki testület kifejlődése ez, amely hatalmában és gazdaságilag az államhatalomtól függ és egy középponti bürokrácia kezdeteit mutatja. Es nem véletlen az sem, hogy Egyiptom, tehát az az állam, amely a külpolitika új, technikai formáját először és pedig teljes fölényességgel alkalmazta, a bürokratizálódásban is legmesszebbre ment. A fáraók öröksége azzal az analitikus és technikai ösztönnel találta szemben magát, \$mit a görögség már a 4. században kitermelt magából.

Mint a külpolitika művészetének, a bürokráciának is megvan az az előnye, hogy bizonyos fölénnyel léphet föl. Művészettel megalkotott gépezet a bürokrácia is: „Pontosság, gyorsaság, aktaismeret, folytonosság, egységesség, merev alárendeltség, a súrlódások csökkentése, dologi és személyi kiadásokban való megtakarítás — mindez iskolázott hivatalnokokkal való bürokratikus igazgatás mellett minden testületi vagy tiszteletbeli rendszerrel szemben a legnagyobb mértékre fokozva“.

Mindenekelőtt a bürokrácia is abban a helyzetben van, hogy a folyó ügyeket adott szabályok szerint intézheti el. Aránylag csekélyszámú irányító elv segítségével törekszik a valóság sokrétűségét megragadni és kezelhetővé tenni.

De hátrányaiban is hasonló a két jelenség. A bürokratizálódással együtt jár az említett elvont szabályszerűség, paragrafusokhoz való ragaszkodás, és ez egyrészt teljesítőképessége fokozását, másrészt azonban korlátozottságot is jelent. Mert a bürokrácia lényegében rejlő elvi elutasítása a kivételnek, az esetről-esetre való elintézésnek, azt is jelenti, hogy azzal, ami igazán jogosult kivétel: a naggyal, az újjal, azzal, ami még nem volt, de mint eljövendő tör utat magának, szinte tökéletes tehetetlenséggel áll szemben. A „technikai“ politikának is ezek a következményei: egyfelől nagyfokú begyakorlottságot, másfelől teljes tehetetlenséget mutat. Tehetetlenséget mindazzal szemben, ami szokott szűk körét túllépi: újjal és eljövendővei éppúgy, mint átfogó, nagytávlatú dolgokkal szemben.

És ha az ilyen politika kénytelen-kelletlen a kornak valódi nagy problémájához is hozzányúl, ebben csak tehetetlenségét árulja el. És tényleg azokat az égetően sürgős kérdéseket, amelyek a diadochosok országait egyetemesen érintették — magatartásuk a lassan újra megerősödő Kelettel, a barbár betörésekkel vagy azzal szemben, ami Nyugaton készülődött — vagy egyáltalán nem méltatták figyelemre, vagy nem a kellő nyomatékka.

Ha arról volt szó, hogy tiszavirág-életű szövetségeket kössenek, oldjanak, akkor a politikai technika elemében volt.

Eddig csupán a Ptolemaiosok politikájával foglalkoztunk. A másik két diadochos-országot: Makedoniát és Szíriát is tekintetbe kell vennünk. Gyakran megállapították, hogy itt a középponti bürokratizálódás és a szakszerű specializálódás az állam belső fölépítésében kevésbé érvényesült. Ennek megfelelően azt lehet várni, hogy megfelelője is, — amit külpolitikai művészetnek neveztünk — kevésbé világosan jutott kifejezésre. Valóban szembeszökő, hogy az a rendszer, amely Egyiptomiban kezdettől fogva egymaga érvényesül, ott csak lassanként jelentkezik. Inkább kényszerből, fenntartásuk érdekében tértek át a szomszéd államok arra a rendszerre, amelyet a Ptolemaiosok politikája rájuk kényszerített.

Makedonia volt kiindulópontja azoknak a világraszóló eseményeknek, amelyek a hellenisztikus kor előfeltételeit megteremtették. De alig telt el egy rövid idő és az az ország, amelyből az egyetemesség eszméje kisarjadt, már el is fordult tőle. Már Fülöp alatt valósággá lett a

zárt területű királyság és az utódállamok egyike se volt annyira arra teremtve, hogy zárt egységet alkosson, mint ez. Homogén és erőteljes lakosság, amely híven ragaszkodott a királyi házhoz, a nagy múlt ápolása és összetartó ereje voltak biztosítékai. Azonban Makedoniának kétfelől kellett védekeznie. Ha az égíi medence és a hellenisztikus politika csoportosulásai felé fordította a figyelmét, újra meg újra észre kellett vennie, hogy ott áll Északon a másik ellenség. A barbár törzsek nyomását csak enyhíthették, de soha le nem tudták rázni. És gyakran akadályozták meg ennek a határnak az eseményei a makedón királyokat egy-egy győzelem kihasználásában és Délen való érdekeik érvényesítésében. Éppen akkor, amikor Ptolemaios Keraunos uralma alatt megkezdődött a külön makedoniai királyság alakulása, az egyetemes törekvésektől és kapcsolatoktól való elszakadás, akkor söpört végig a kelta áradat az országon és rendítette meg alapjaiban.

Antigonos Gonatas, akinek először harccal kellett kiküzdenie királyságát a keltákkal, majd Pyrrhossal szemben, egész életét arra szentelte, hogy Makedoniát, mint zárt államot necsak megszervezze, hanem lazábban hozzákapcsolt országok koszorújával is körülövezze. Ugyanaz a próbálkozás ez, amely az első Ptolemaiosoknak olyan kiválóan sikerült.

Ilyen makedón érdekszféra szerepére már Fülöp óta adva voltak Görögország és az égíi szigetek. De ott Antigonos a görögök Makedonia iránt való meggyökeresedett ellenszenvével találta magát szemben, itt meg Egyiptom ellenállásával, amely a szigetek szövetségét magához csatolta. Természetes volt, hogy Makedonia ellenségei egyesültek; vagyis a ptolemaiiai politika és még inkább a ptolemaiiai arany a görög államokat megerősítette és az északi nagy szomszéd ellen való — különben kilátástalan — küzdelmükre reményt nyújtott. Így a két nagyhatalom ellentéte tulajdonképpen görög földön jutott kifejezésre.

Az ellenállás hordozói elsősorban nem Athén és Spárta voltak, amelyek számára örökre letűnt a politikai nagyság kora. Éppen azok a kísérletek, amelyek a múltat akarták utánozni, bizonyították, hogy mennyire visszahozhatatlan az. Legvilágosabban Spártában, ahol Kleomenes reformja Lykurgos alkotmányát, a régi egyéniség és nagyság állapotát akarta új életre ébreszteni. Ilyen törekvés azonban csak végletes erőszakosság, zsarnokság és kényszer útján valósítható meg. A helyett, hogy visszahoznák az ideális múltat, csupán a jelenen követnek el barbár erőszakot. Az ilyen konzervatív magatartás benső hazugsága abban tűnik ki, hogy a legmodernebb eszközöket kell hasz-

nálnia, hogy fönmaradhasson. (Kleomenes az „új spártaiakat“ makedón taktikában képezte ki.) És a kísérlet eredménye Spárta számára a még mélyebbre való süllyedés volt.

Egészen új, a történelemben még előtérbe nem jutott törzsek és vidékek voltak azok, amelyek a Makedonia ellen való küzdelemben kitűntek. Az aitoliai és achaiai szövetség, bármily különbözők voltak is összetételükben és politikájukban, valamint területük szerkezetében, abban megegyeztek, hogy akkor avatkoztak be először cselekvően a görög történelembé. Új politikai formát nem teremtettek: a szövetségi-államszervezet visszanyúlik a hellenisztikus kor előtti időkbe. De úgy szokott lenni, hogy olyan korokban, amikor egy nemzet ereje nagy egyéniségeiben már elhasználódott, azok az elemek, amelyek eddig a háttérben voltak, éppen elhasználhatatlanságuk folytán nagyobb jelentőséghez jutnak. A még bennük lakozó barbár erő, melyet egy magas fejlettségű, de már fáradt kultúra kifejlett formái fölszabadítanak, de irányítanak is, egy darabig diadalmaskodni látszik. De nagyságuk csak látzólagos; csupán annak köszönhető, hogy a történelem színpada egy pillanatra üresen maradt. Az újjal szemben, amely jön, hogy korszakot alkosson, gyorsan semmivé válnak.

Az a folyamat játszódott most le Görögországban, amelyet Georges Soréi visszafordulásnak, *ricorso*-nak nevezett el. Olyan korokban jelentkezik ez, amikor az értelem erői a mélyebben fekvő hatalmakat: szenvedélyeket, lelki feszültséget, a szellem tüzét visszaszorítják. Mikor a teremtő erő a technikai tudásnak ad helyet. És ekkor hirtelen fordulattal ezt a technikai képességet annak a szolgálatába állítják, ami éppen az ellentéte. Ez a technika most az ősi erőket hívja új életre — de sötét és nyers formában. Ezek az erők az általános hanyatlást egy ideig föltartóztathatják. De ez csak elvadulás, új barbárság árán lehetséges.

Ezekkel az erőkkel szemben Makedonia csak lassan érvényesülhetett és sohasem teljesen. Antigonos Gonatas nyolcvan éves életének végén a két szövetség egyesülésével találta magát szemben, amelyekben egy olyan tárt görög hatalom testesült meg, amilyen régóta szokatlan volt görög földön. Demetrios, miután a balkáni törzseket visszaverte, már első sikereit arathatta görög talajon, amikor elragadta a halál. Antigonos Dosont is abban a pillanatban érte el a végzete, amikor nemcsak Spárta leverése, hanem az achaiai szövetség megnyerése is sikerül neki. És utódja, V. Fülöp éppen ott állt, hogy az aitolokat, az utolsó még megmaradt ellenfelet megfékezi, — amikor Róma ellenfelévé kellett lennie.

Mint a népek életében általában semmi sem véletlen, értelem és jelentés nélkül való, éppúgy nem lehet véletlen a végleges sikernek ez a következetes elmaradása sem. Már II. Fülöp Makedoniája megkísérelte, hogy Görögországban hatalmi bázisát kibővítse; akkor is egy külföldi nagyhatalom ellenállásába ütközött, hiszen perzsa arany és perzsa ígéretek szították az ellenállást. De ennek a törekvésnek meg volt a mélyebb értelme a nagy célban, amely mögötte állott: a harc a keleti ellenség, Perzsia ellen. Az Antigonidák Makedoniája ellenben már összehúzódott régi terjedelmére. És ha ismét görög politikát csinált, azt már nem magasabb cél érdekében tette. És ha ezúttal is idegen hatalom avatkozott be, egyáltalában nem gondoltak arra, hogy megtámadják és leverjék: legfeljebb görög területről akarták kiszorítani, saját határai közé visszavetni. Megelégedtek azzal, hogy az egyes ellenállásokat küzdjék le, de az okukat nem. A tüneteket kezelték; politikájuk szűk látókörű volt, amikor az egész világot kellett volna szem előtt tartaniok.

Hátra van még, hogy a Seleukidák birodalmára vessünk egy pillantást. A hellenisztikus államok között ez a legfigyelemreméltóbb: nemcsak méreteinek, hanem politikájának ellentétessége folytán is: ez ziláltság és nagyszerű szervezetség között ingadozik. A harmadik körülmény: az, hogy ez a föld világtörténelmi fordulatok színhelye lett, később fog foglalkoztatni bennünket.

Makedónjától és Egyiptomtól abban tér el ez az ország, hogy egyöntetű jellegűnek éppen nem mondható és ezenfelül határai mindenfelé nyitva állanak. Mindenesetre föl lehetne fogni a benne egyesült országokat úgy, hogy az iráni fensík körül, mint középpont körül csoportosulnak Kis-Ázsia, Mezopotámia, az Észak-Szíria és az Indus síksága. Így az Achaimenidák birodalma állna előttünk Egyiptom nélkül — egy kisebb, de zártabb birodalom. Ez a föltevés azonban föltételezi azt, hogy Irán valóban középpont lett volna. De erről sohasem volt szó és így kikerülhetetlen az a fölismerés, hogy itt Nagy Sándor birodalmának egy idomtalan maradványa áll előttünk, miután az erőteljesebb és egységesebb alkotórészek, mint Makedonia és Egyiptom, önálló életet kezdtek.

A zárt területű állam új elve sehol sem állott volt nagyobb feladatok előtt. A trónvillongások nélkül is, amelyek a Seleukidák családjában II. Antiochus halála óta napirenden voltak, folyton fenyegetett a széthullás veszedelme. Védekező rendszabály a nagy buzgalommal folytatott hellenizálás volt. Új alapítások, erősségek, gyarmatok hálózata terjedt ki a birodalomban. Ezenkívül Észak-Szíriában, —

ott, ahol az égéi világhoz és a Ptolemaiosok országához, a politika gyújtópontjaihoz legközelebb voltak és ahol az új főváros: Antiochia is épült, — az ilyen telepek középpontját teremtették meg. Itt volt Apameia, a makedón mintára szervezett gyalogság katonai központja; itt voltak városok, mint Chalkis, Beroia, Pieria, Europos, Amphipolis, Edessa, vagy Seleukia, Laodikeia, Epiphaneia, amelyek nevükben vagy a királyi alapítást vagy azt a törekvést fejezték ki, hogy Szíriai talajon új Makedonia támadjon. Az Orontes folyó mellett így a Seleukida uralom középpontja emelkedett ki; legfőljebb Kis-Ázsia volt még a 3. század első felében hasonló jelentőségű.

Ilyen rendszert csak úgy lehetett fönntartani, ha a központi hatalom keményen tartotta kezében a gyeplőt. A legcsekélyebb lazulásnak az volt a szükségszerű eredménye, hogy a középponton kívüli területek letöredeztek a birodalomról. Annál inkább, mert nem egy vagy két fronton, hanem mindenfelől ellenséges hatalmak mozgolódtak.

A Ptolemaiosokkal való ellentétről már megemlékeztünk. Nemcsak a szíriai határon, hanem éppen úgy Kis-Ázsiában is gondot okozott ez. A félig önálló helyi hatalmakra, a beható keltákra és az újonnan alakuló kis államokra támaszkodva sikerült a Seleukida hatalmat mindjobban visszaszorítani. Miután Atropatene, Armenia és Pontos már előbb önállóak lettek, a 3. század közepe táján ugyanez játszódott le Kappadokiában is. Az uralkodóház trónvillongásai mindig megakadályozták, hogy ezt a folyamatot ineg lehessen állítani.

Talán még szembeszökőbben mutatkozott a fölbomlás folyamata a birodalom keletén, az úgynevezett „felső“ kormányzóságokban. Már II. Antiochos alatt Baktria és szomszédsága önálló hatalom volt. És a század közepe után egy szkitha törzs rontott be a parthus kormányzóságba, hogy önálló uralmat létesítsen ott; ez volt a kezdete a későbbi parthus birodalomnak. Miután az indiai birtokról már jóval előbb, még I. Seleukos korában lemondtak, most már elszakadt minden, ami Irántól keletre volt. A Seleukidák trónvillongásai itt is megakadályozták a veszteségek visszaszerzését.

III. Antiochos trónraléptekor úgy látszott, már teljes a birodalom romlása. Kis-Ázsiában, a nyugat-iráni kormányzóságokban bitorlók parancsoltak; maga Babylon és a második főváros: Seleukia is elveszett az uralkodóház számára. Esztendőig tartó harcokban sikerült azonban a törvényes örökösnek jogait érvényesítenie; nemcsak Kis-Ázsiában, hanem Kelet felé is meghordozta fegyvereit. Baktria és Parthia ismét elismerték fönnhatóságát, sőt a Kabul völgyébe is eljutott.

Ha ezt a fejlődést ide-oda ingadozásában áttekintjük, úgy jellemezhetjük, mint kétségbeesett, olykor heroikus küzdelmet egy roppant kiterjedésű birodalom teljességéért. Ez a teljesség örökség volt, — ez minden jogosultsága. Nagy Sándor megkísérelte, hogy makedónok és perzsák összeolvasztásával egy új államfenntartó nemzetet teremtsen, hogy egykor betöltse velük azokat a hatalmas területeket. Utódai eltértek ettől a tervtől; az államalkotó nemzet újjáteremtése helyett, amely bizonyára népszerűtlen és talán kivihetetlen is volt, ismét föllépett egy görög-makedón uralkodóréteg megszokott gondolata. Az egyetemes örökség és az egész más mód, ahogyan azt most kialakítani törekedtek, zavaróan kerültek egymással szembe. Csak időnként és csupán hatalmas erőfeszítés árán lehetett az ellentéteket áthidalni. Általában azonban a jelen, illetőleg annak formája: a területileg zárt külön állam a maga jogát követelte, olyan eredménnyel, hogy a határtartományokat többnyire át kellett engedni helyi hatalmaknak. Maga III. Antiochos is Keleten, Atropatenében, egyelőre Armeniában is, alig volt más, mint „királyok királya**.

Legkevésbé szerencsésen harcolt Egyiptom ellen; még 217-ben Rapseiánál (Palesztina délnyugati sarkában) IV. Ptolemaios döntő csatában verte meg. A ptolemaiosi hatalom még mindig elég szilárdnak bizonyult, hogy régi igényeit Szíriában megtartsa. Ekkor jött, szinte egyik napról a másikra, egy fordulat, amely a hellenisztikus államrendszer egész szerkezetét megváltoztatta.

HETEDIK FEJEZET
A HELLENISZTIKUS VILÁG ÖSSZECSAPÁSA RÓMÁVAL

Mennél inkább elfordultak Nagy Sándor birodalmának közvetlen örökösei attól, ami a nagy király szellemi örökének tekinthető, annál sürgetőbben támadt fel a kérdés, ki veszi át ezt az örökséget, lesz-e más állam és más nép, amely az egyetemesség eszméjét képviselni fogja. Már a Szicíliaért folyó küzdelem kora, különösen azonban a hannibali háború előkészületei és végigküzdése kétségtelenné tették, hogy Róma nem hajlandó arra, hogy Nyugaton a Karthágóval való egyensúly rendszerét — a hellenisztikus államok példájára — bevezesse. Így az a hivatás, amit a közvetlenül jogosultak visszautasítottak, Itáliának kínálkozott fel. Es most, miután Nyugaton a döntés megtörtént, ki kellett derülnie annak, hogy milyen mértékben hajlandó a római nép azt a hivatást betölteni.

Még mielőtt döntésre került volna a dolog Róma és a hellenisztikus államok között, Róma már egyszer belenyúlt életükbe. Hogy ez hogyan ment végbe, az jellemző mindkét fél magatartására; mondhatnák, a jövő vetette már előre árnyékát.

217 nyara derekán Makedoniai V. Fülöp megállóit az aitoliaiak elleni elönyomulásában, váratlanul békét ajánlott nekik. A trasimenusi ütközet híre Nyugat felé fordította tekintetét. Beavatkozni Róma ellen — a kilátás is kedvező volt Hannibal győzelme után, de tanácsosnak is látszott, mióta Róma illyriai hódításai folytán már kellemtlen szomszéd lett.

Politikai messzelátás volt az, ami Fülöpöt erre ösztönözte? Azért kezdett háborút, mert a döntést Kelet és Nyugat között elodázhatatlannak tartotta? Annyira, hogy úgy gondolta, föl kell használnia a kínálkozó alkalmat, hogy segítenie kell az itáliai hatalom megalázásában? Erre a kérdésre pontosan megfelelhetünk. Mert megvan még annak a szerződésnek a szövege, amelyet Fülöp követe, Xenophanes Hannibállal a pún táborban 215-ben kötött.

Ha a lényegét kihámozzuk belőle, a kölcsönös fegyveres segítség és közös békekötés biztosításán kívül egy igen beható megállapodás van előttünk az Adriai- és Ión-tengeren túli római birtokokra vonatkozóan. Valamennyit — Kerkyrát, Apollóniát és Epidaurost, Pharost, Dimallumot a parthinusokat (Illyriában) és az atintaniusokat (Észak-Epirusban) — ki kell szabadítani Róma fennhatósága alól. Ezt meg-

ígérik Makedoniának, a segítség, amit Hannibal fog kapni, jóval bizonytalanabban van körvonalazva. Csak olyan mértékű lesz, „amint szükséges“ amint mindkét szerződő fél jónak fogja látni.

Hannibal valóban meglehetősen azzal, hogy a makedónok le fogják kötni Róma haderejének egy részét, mindenekelőtt a tengeren. Makedonia számára ellenben a nagy, világtörténelmi pillanat pusztán kedvező alkalommá lett, hogy hatalmi állását az illyr parton visszaállítsa. Más szóval: a nagy fordulat megjelenése nem jelent nekik alkalmat arra, hogy jelentőségét megértsék és vele leszámolni igyekezzenek, hanem kiélezett formában folytatják tovább a hagyományos, több mint egy évszázad óta követett politikát. Arra, hogy Rómát sehol másutt, csak itáliai harctereken lehetne pozíciójáról való lemondásra kényszeríteni, közös cselekvéssel és az összes erők megfeszítésével — erre még célzást sem találunk. Azzal, hogy kölcsönös segítségről biztosították egymást, arra az esetre, ha később Róma új háborút indítana, úgy érzik, hogy minden jövőendő veszélyt elhárítottak.

Valóban ritkán tűnik ilyen élesen szembe a hellenisztikus politika korlátoltsága és képtelensége arra, hogy a megszokott pályákról letérjen. A rómaiak úgy bántak el új ellenfelükkel, ahogy az megérdemelte. Azok az ellenségek, akiket Görögországban keltettek harcra ellene és a pergamoni királyok fegyveres megsegítése elég volt arra, hogy Makedonia figyelmét Róma illyriai birtokaitól elvonja. Sőt a 209. évben egy római hajóhad — első ízben — az Egéi-tengeren is.

Már ebben lehet fölismereni azt a sajátságos erőt, fölényes álláspontot, amely később Rómát győzelemre segítette. Ha ezúttal azzal kellett is megelégednie, hogy védekezése célkitűzéseit általánosságban megvalósította, cselekvő erő és átfogó tekintet csupán ő nála található. Ez az állam, amely még mindig harcban áll életre-halálra, fölhasználja azt a pillanatot, amikor Syrakusai és Tarentum meghódítása megkönnyebbülést ad neki, hogy azonnal megnyissa hadműveleteit az ellenfél saját területén. És a támadás közvetlen eszköze mellett éppoly mesterien tudja a közvetett módszereket is kezelni. A keleti államok meghasonlásba, rivalitásuk és politikai rövidlátásuk voltak az az ellenség, amely őket jobban gyöngítette, sőt egyenesen a romlás felé sodorta — jobban, mint külső ellenség tehette volna.

A politikai és katonai rendszer ugyanilyen ellentéte az, amely aztán a 2. század első évtizedében a döntést meghozta. Csakhogy most Róma hasonlíthatatlanul keményebben látott a dologhoz. Levonja a következtetést abból, hogy Karthágó fölött a győzelmet megszerezte.

Most már nem maradhattak közömbösek előtte a Kelet viszonyai: minduntalan beavatkozik és mindig azon fáradozik, hogy vele egyenrangú hatalom keletkezését meggátolja. A hellenisztikus államok viszont nem ismernek más törekvést, mint hogy minél tovább letagadják maguk előtt a helyzet tökéletes megfordulását.

A Rapheia melletti csata óta a ptolemaiosi politika aktivitása olyan mértékben csökkent, amennyire a szomszédaié fokozódott. Fülöp görög harcai, III. Antiochos hódításai az egyiptomi birtokból, semmi akadályra nem találtak. A Ptolemaiosok birodalmának belső gyengesége, amelyben már előrevetette árnyékát a leszámolás az ősi és az új uralkodó-faj között — nyíltan megmutatkozott IV. Ptolemaios halálakor. Antiochos és Fülöp titkos szerződésben egyesültek a birodalom fölosztására. Haladéktalanul hozzá is láttak a megvalósításhoz: egyikük a szíriai és phoinikiai területeket ragadta magához és a tekintetét Kyprosra és a Ptolemaiosok kisázsiai birtokára vetette, a másik pedig az Egéi-tengeren igyekezett előnyökhöz jutni. Mindez csak folytatása volt a hagyományos hellenisztikus politikának; mindketten arra törekedtek, hogy birodalmuk kikerekítését és ezzel nagyhatalmi helyzetük biztosítását mind az ázsiai kontinensen, mind Görögországban teljessé tegyék. De hellenisztikus hagyománynak felelt meg az is, hogy az egyensúly ilyen veszélyeztetése ellen Pergamon és Rhodos, majd az aitolok és Athén is összefogtak. Csakhogy a harmadik nagyhatalom, Egyiptom, cselekvésre nem volt többé képes. Ezzel el is dőlt, hogy a hellenisztikus rendszer a maga erejéből többé nem állhat fenn. Hatalmainak, egyensúlya mint fönntartó tényező megszűnt.

Ekkor történt egy súlyos következményű lépés: Rhodos és Pergamon Rómától kértek beavatkozást. És Róma hajlott a kérésre. Azonnal megnyerte magának Makedonia összes ellenségeit. Mindenekelőtt Athént, amely Fülöpnek formálisan hadat üzent; majd, első sikerei után, az aitolokat, végül a többieket is mind: az epirusiakat, boiotokat, sőt az achaiai szövetséget is, amely Makedoniával való szövetsége ellenére már kezdetben semlegességét jelentette ki. A Kynoskephalai győzelem csak befejezte azt, ami politikailag már régen eldőlt: Makedonia végleges kiszorítását Görögországból és vele nagyhatalmi állásának elvesztését.

Így Makedoniát, amely az új világhelyzet ellenére régi politikai magatartást akart folytatni, sőt a helyzetből hasznot is akart húzni, saját szűkebb érdekkörében érte csapás. Az új politika, amely egy hatalmas, győzedelmesen kibontakozó történelmi élet kifejezése volt,

legyőzte az aprólékos gondolkodást, amely technikai fogásaival túlságosan szűk, kitaposott ösvényeken mozgott. Ugyanaz a sors érte nemsokára a szíriai szomszédot is.

Itt is a ptolemaiوسي birtokért való küzdelem volt a kiindulópont. A makedón háborút akarta Antiochos fölhasználni arra, hogy igényeit biztosítsa. És a két küzdő féltől nem zavarva lényegében sikerült is neki, amit kívánt: a Ptolemaiосok kisázsiai birtokának megszerzése. Sőt az európai oldalra is átcsapott és fölújította a thrákiai kormányzóságot — mialatt természetes szövetségese magára hagyatva vérzett el a Rómával vívott küzdelemben.

A makedón háború sikeres befejezése azonnal megváltoztatta Róma magatartását. Mikor Egyiptom megrablása 201-ben elkezdődött, óvatos figyelmeztetéssel elégedett meg; el akarta kerülni, hogy Antiochos belékeresse a Fülöppel való szövetségbe Róma ellen. Most azonban már a figyelmeztetések erélyesebbek lettek, még pedig abban a mértékben, ahogy Antiochos túl akarta tenni magát rajtuk.

Abban a pillanatban, amikor a háború már elkerülhetetlennek látszott, lépett Antiochos mellé a leghivatottabb tanácsadó: a hazuról elűzött Hannibal jelent meg nála Ephesosban. Tanácsa egyszerű és rövid volt: csak Itáliában lehet Rómát leverni; ott biztosan lehet legénységet toborozni, ott lehet a támadósereget bőséggben táplálni. Itálián kívül folytatott háború esetén mindezek az előnyök Rómának állnak rendelkezésére és így legyőzhetetlen marad. — Kis haderő is elégséges, vele csatlakozásra bírják Karthágót, fölkelést szítnak Itáliában, amíg Antiochos Görögország felől tartja sakkban Rómát.

Ilyen vállalkozás kilátásait különbözőképp ítélni lehet; fontos az a gondolkodásmód, amely alapjául szolgál. Egy régi történetíró magának Hannibálnak szájába adta, hogy ez nem a megszokott háború, amelynél arról volna szó, hogy előnyöket csikarjunk ki, vidékeket elpusztítsunk, városokat hódítsunk. Hanem a végsőig kell küzdeni — még a legyőzött, már földönfekvő ellenséggel is.

De az alapelv helyességétől különbözik egy másik mozzanat: részletek végrehajtása, az előkészítés, annak a művésze, hogy a tervet a jelen helyzetből fejlesszük ki. Milyen a helyzet ezen a téren?

Egy másik fölfogás is van, amelynek előnye a nagyobb részletesség. Itt is Antiochosnak adott tanácsról van szó. Amikor első sikereit vívta ki Görögországban, Hannibal óvta attól, hogy nagy reményeket fűzzön a kis államokhoz, ezek mindig az erősebbhez állnak; ma ehhez, holnap ahhoz. Az igazi szövetséges Fülöp: Róma megalázta, Antiochos cserbenhagyta; most még félreáll, de a közös gyűlölet és

a közös haszon a király oldalára fogja állítani. És ha nem, legalább arról kell gondoskodni, hogy ne az ellenfelet támogassa. De mindenek fölé állította Hannibal korábbi tanácsát: Itáliában kell az ellenséget megtámadni és nem egy kiszipolyozott országban várni; az etruszk és liguri partra, Gallia Cisalpinába kell áttenni a háborút, mialatt Apollóniából is átkeléssel fenyegetik Rómát.

Hatalmas és szenvedélyes szellem tervei ezek, annak a szájából, aki egyedül valósíthatta volna meg őket; ami nagyon is helyes elvnek bizonyult: a görög államok megítélése, annak fölismerése, hogy Fülöp beavatkozása volna a döntő, sőt az itáliai háború sürgetése is. De milyen sajátságos összefüggésben jelenik meg ez a sürgetés! Csatlakozik Makedonia vagy sem — nem fog-e egy nyugtalan Görögország a hátuk mögött maradni, nem fognak-e a birodalom erői szétforgácsolódni, mindegy, Hannibal mereven ragaszkodik az eszméjéhez.

Öregedő ember tervei ezek. . . Ami nagy alkotók kései műveiben gyakran mutatkozik, művészetben és tudományban egyaránt, az a tett embereinél is bekövetkezik. Anyag és eszme, tény és lehetőség, egyes jelenség és átfogó tervezés, amelyeknek szétbonthatatlan egysége az élet delén egykor nagyszerűt alkotott, később sem tűnnek el. Csakhogy különválnak, önálló életet és súlyt kapnak. Az átkelés az Alpokon, a betörés Itáliába és a 218—216. évek hadjáratai, mint tervek, alig voltak kevésbé valószínűtlenek, mint Hannibal mostani tanácsa; csakhogy két évtized szívós előkészületén alapultak. Most ismét fölmerül ugyanaz a terv, de tekintet nélkül a megváltozott idő viszonyaira, a más körülményekre. Magányos nagyságban lebeg az események fölött.

Így Hannibal tanácsai azok maradtak, amik voltak: tervek, utópiák ... És olyan hadvezetés mellett döntöttek, amely ismét teljesen a hagyományos pályán mozgott. Mindjárt kezdetben háttérbe szorították Antiochosnál Róma nagy ellenségét annak legfrissebb ellenfelei: az aitolok. Reményeikben csalatkoztak a bánásmód miatt, amelyet a győztes Róma részéről tapasztaltak és a király beavatkozását kérték az egyenetlen, forrongó Görögország ügyeibe. Ezzel elhatározott dolog volt a görög hadjárat, az itáliai pedig örökre el volt ejtve; de Hannibal másik tanácsát, ami Fülöpre vonatkozott — sem követték.

Csak szerény, pillanatnyi siker jutott ki a királynak; csakhamar megmutatkozott a háború igazi arculata. Csupán az aitolok és bárataik csatlakoztak; a többiek, köztük az achaiai szövetség, Róma mellé álltak. Mindenekelőtt Makedonia — ebben egyaránt közre-

játszott a területszerzés reménye a győztes kegyelméből és az elkésredés Antiochos álnok politikája miatt.

Most is a féltékenység diadalmaskodott a közös érdek, széthúzó gondolkodás az egész világra irányított tekintet fölött. Így játszották el az aitolok, amit a FülÖp elleni háborúban nyertek, ez pedig kama-tostól visszafizette királyi szomszédjának, amit az ellene elkövetett. Mindenekfölött állott azonban Róma diadala. Ez a háború eldőlt, mielőtt igazán megkezdődhetett volna.

A szíriai sereg, fogyatékosán fölkészülve, szövetségeseitől fogyatékosán támogatva, csakhamar kiszorult Görögországból. A következő évben ázsiai talajon fejezték be, amit Európában kezdtek meg. Olyan messzeható vállalkozást kezdtek most Antiochos ellen, mint amilyenre ő nem akart vállalkozni. Es ami Hannibálnak nem sikerült, az nagy ellenfelének jutott ki: nem más, mint Scipio Africanus vitte keresztül a háború folytatását Kis-Ázsiában. Rhodosi és pergamoni segítséggel a római hajóhad megtisztította a tengert; a szárazföldi sereg L. Cornelius Scipio vezetése alatt, akihez testvére katonai tanácsadóul csatlakozott, átlépte a Hellespontost. A 190. év vége felé történt meg a döntés a Sipylos-hegy lábánál — még nyomatékosabban, mint hét éve Kynoskephalainál. Az aitolokat pedig, akik egyedül próbálkoztak még ellenállni, a következő évben intézte el Róma.

NYOLCADIK FEJEZET

A HELLENISZTIKUS VILÁG ÖSSZEOMLÁSA

A büszke hellenisztikus világ összedőlt Rómával való összeütközése folytán; hirtelen, egy évtized leforgása alatt elhalványodott csilága. Ez a folyamat nem lett volna lehetséges, ha nem mutatkoztak volna már előbb a hanyatlás tünetei; csak az tűnt elő, amit az éles tekintet már előbb fölfedezhetett. Az eredménynek mégsem kellett okvetlenül véglegesnek lennie. Ismerjük olyan államok történetét, amelyeknél hasonló katasztrófa inkább új fölépítésre, energikus erőmegfeszítésre való alkalom volt. Maga Róma is nem sokkal előbb megjárta ezt az utat és íme, Cannae óta csak megtízszereződtek erői.

Ilyen új életre ébredés lehetőségei és akadályai minden esetben különbözők. Nemcsak az a döntő, hogy tudatosan törekszenek-e fölemelkedni, hanem az is, hogy az államszervezet még abban a helyzetben van-e, hogy önmagából új formákat fejlesszen, amelyekkel a megváltozott történelmi helyzet urává lehet. Esetünkre azt jelenti ez: vájjon a hellenisztikus politika és hadvezetés eddigi formája, amely technikává lett és megmerevedett, képes-e messzireható mozgékony-ságra, hagyományos művészkedése helyét enged-e új, teremtő erőnek.

A három hellenisztikus nagyhatalomból csak kettő szánta rá magát, hogy új kísérletet tegyen. Mert Egyiptom, amely már előbb kivált a tevékeny politikából és ezzel nem utolsó sorban adott alkalmat a kilencvenes évek sorsdöntő eseményeire, nem talált többé erőt új emelkedésre. Bensejében az egyiptomi nemzeti visszahatástól, keleti hatásoktól és eunuch-üzelmektől, a királyok kiskorúságától és lázadásoktól lenyűgözve, még annyi erőfeszítésre se volt képes, hogy szíriai tartományát visszavegye. Nem szólva arról, hogy fölismerte volna, hol áll a közös ellenség és hogyan kell vele szembeszállni.

Marad a Seleukida-birodalom és Makedonia. Csak az utóbbinál került sor még egyszer fegyveres mérkőzésre. De mindketten megkísérelték az új fölemelkedést és bizonyos elvi megegyezés is mutatkozik abban a módban, ahogyan az egyik esetben előkészítették és a másikban tette is váltották a fölemelkedést.

Kezdjük Makedoniával és ragadjuk ki mindjárt azt az eseményt, amely őt társával szemben jellemzi: fegyveres döntés megkísérlését. A helyzet vázolására csak annyit, hogy az ország pénzügyileg és katonailag jól elő volt készítve, húsz év békéje helyrehozta az előző

háború veszteségeit. Ezenfelül V. Fülöp fia és utóda: Perseus nagy eréllyel folytatta a fegyverkezést, amit atyja kezdett. Rómával kenyértörésre került a dolog és a háború már több éve döntés nélkül húzódtott. 169 végén a helyzet politikailag és katonailag kiéleződött. Az új év konzula és hadvezére: Aemilius Paullus ezért elhatározta, hogy kierőszojalja a döntést.

A római sereg Makedonia délkeleti csücskében állott. Keskeny tengerparti síkságon, nyugatról az Olympos lejtői, kelet felől a tenger közé beszorítva, vízhiánnyal és élelmezési nehézségekkel küzdve ott állt előtte az ellenség olyan helyzetben, amely minden előtörést kizárni látszott. A hegyes tereptől és a Baphyros mélymedrű folyásától, a tenger felé mocsaras lapálytól fődözve a kevés járható helyet erődítményekkel úgy megerősítették, hogy állóharcra kellett áttérni.

A makedónok voltak azok, akik ezt a formát adták a háborúnak és már ebben figyelemreméltó tényező mutatkozik. A nyílt mezőn való szabad mozgékonyaság, amely a stratégiai döntés állandó változását, a változó, gyakran meglepő lehetőségekkel való számolást föltételezi, itt mesterségesen korlátozva van. V. Fülöp még magának tudta biztosítani a stratégiai kezdeményezést a rómaiak ellen való hadjárataiban; hirtelen, szabad elhatározásból, a pillanatnyi helyzet személyes megítélése alapján kezdte meg a kynoskephalai-i csatát. Most távol voltak ettől. Meglepetések ellen biztonságra vágyva egy megtámadhatatlan erősség védelme és egyben korlátái mögé vonultak.

Jellemző, hogy a rómaiak nem mentek bele ebbe a harcmodorba. Eleitől fogva meg tudták óvni az egyéni cselekvés szabadságát. Jól lehet megszokták, hogy zárt tömegekkel dolgozzanak, mégis megadták az egyes embernek is határozott és felelősségteljes földadatát. Azáltal, hogy a római taktika a katonát egyes küzdelemre és közelharcra iskolázta, amelyben személyesen kellett helytállnia, már elvénél fogva éppen ellentéte volt a makedón taktikának. Mert a csatasor mély földállításában, sűrűn zárt soraival, csak addig tudott működni, amíg mindenki alávetette magát a tömeg közös törvényének. Csak hézag-talan, tömqr formában végrehajtott szemközti lökés esetén volt felülmúlhatatlan. Egyéni kezdeményezésnek itt nem volt helye. Ha oldalba vagy hátba kapták, szilárd rendjében meglázítva, gyámoltalan tömeggé változott és az egyes ember egyéni bátorsága ellenére belesodródott az egyetemes végzetbe.

Ebben a makedón taktikában ugyanaz a „technikai“ gondolkodásmód nyilvánul, amellyel már a politikában és a belső igazgatásban találkoztunk. Ugyanaz a művésziesség szabályszerű, várható ese-

tek intézésében és ugyanaz a tehetetlenség minden újjal és meglepővel szemben.

Az állóháború csak további lépést jelentett ebben a rendszerben. Az egyént most már nemcsak a pontosan működő géppé lefokozott tömeg, hanem — az erődítésekben — az anyag védősánca is lenyomta, elfojtotta. Az egyén sorsa nemcsak a tömeghez, hanem az erődítés magasfejlettségű, de mechanikus művészetéhez is kapcsolódott.

Ezzel szemben forrásaink, amelyek elsősorban Polybios előadását tükrözik, részletekbe menően adják elő, mennyire egyéni és mozgékony volt a rómaiak harcmódora. Aemilius Paullus személyes tehetőségével minden kényszerhelyzetből új lehetőséget tudott teremteni; katonáit arra kényszerítette, hogy a magukra utaltság római jellemvonását megőrizzék. Még fegyvereiket sem vihették magukkal a felderítők és előőrsök hogy ezek védelmében bizakodva éberségük el ne lankadjon.

Mindenekelőtt azonban sikerült Paullusnak, hogy megkerülő mozdulattal az ellenséget állása föladására bírja. Így Perseus kényszerülve volt, hogy nyílt mezőn fogadja el a döntést. A csata menetéből csak azt akarjuk kiragadni, ami mindkét félre jellemző.

A makedón sereg nagy korszakában, amely Nagy Sándor föléptétől elválaszthatatlan, a döntés nem a csatasor kezében volt. Chaironeiától kezdve az ázsiai talajon vívott utolsó nagy harcokig a nehéz lovasság támadása, a király személyes vezetése alatt hozta meg a döntést. A legmozgékonyabb, iskolázott egyéni harcosokból álló, nem túlnagy számú, de végsőkig áldozatra-kész csapaté volt a vezérszerep. És csak a lovasok pusztító, magával sodró rohamához csatlakozott a csatasor lökése. Csak másodsorban következett: amit a király és nemes társai megkezdték, azt egészítette ki és fejezte be a phalanx személytelen tömege.

A pydnai csatában is megmutatkozik a lovasság kiváltságos helyzete. Csakhogy ez most már abban nyilvánul meg, hogy a lovasság nem a támadó szárny, hanem a végére tartogatott, gondosan kímélt tartalék. A phalanx nyitja meg a csatát, hajtja végre tömeglökését. Csak ha ez sikerült, akkor kell a lovasságnak beavatkoznia és a győzelmet befejeznie. Alig képzelhető döntőbb és végzetesebb változás. Most már épp ott bízzák magukat a bevált technikára, ahol minden a személyes kockázattól és elhatározástól függ; csak ennek védelme alatt és mintegy sánca mögül merészkedik elő az önálló kezdeményezés. És éppen ebben a csatában látható ez a módszer következményével együtt.

A csatasor lökése a számára különösen kedvező terepen a leg-szebb sikerrel kezdődött. A szembenálló csapatok hősi önfeláldozásuk ellenére csaknem felőrlődtek. Aemilius Paullus maga bevallja, hogy egy pillanatig remegett. De lassanként megszilárdult a római ellen-állás; a légiók — alapjukban meg nem rendülve — behatoltak az ellenség házaiba, oldalba és hátba kapták. Sikerült a tömegküzdelmet egyesek közelharcává változtatniok és így saját fölényüket érvényesíteniük. Sőt — úgy látszik, hogy most először — a lovasságot is fölhasználták a phalanx ellen.

Most jutott el e csata kritikus pontjához. Még érintetlenül állott a makedón lovasság, de úgy látszott, a csatasor vereségével ez is elvesztette jogosultságát. A királlyal az élén, eltűnt a csatatérről. . . A gyalogság lekaszaboltatta magát, a makedón elit-csapattal együtt. Nem akarta túlélni ősi csatarendje bukását, amely nemcsak a régi Makedónja bukását jelentette, hanem a hellenizmusét is, mint politikai és katonai formáét.

Foglaljuk össze a képet. Ez a döntő harc Róma ellen nem új, a változott helyzetből fakadó formákkal, hanem a hagyományos módszerekkel folyt le. A régi harcimód a végsőig kiélezve jelenik meg: a technikai mozzanat, amely mindig meg volt benne, végső következetességig bontakozott ki, annyira, hogy ez a technika mintegy önmaga ellen fordult.

A katonai katasztrófa képétől, amely megpecsételte Makedonia bukását, forduljunk a politikához. Itt a Seleukidák állama szolgáltatja a példát. Mert Perseus-szal egyidejűleg Szíriában olyan uralkodó kormányzott, aki hasonlóképp az új fölemelkedést tűzte ki céljául.

Minden nyughatatlansága mellett emlékezetessé teszi IV. Antiochos Epiphanes tevékenységét, hogy szívósan kitarzott birodalma egyesítése és megújítása mellett. Tudatunkban úgy él, mint a zsidóság elnyomója — és ez megmutatja, hogy mi volt a törekvése. Egykor a Seleukidák állama volt az első, amely Nagy Sándor népeket összeolvasztó politikáját abbahagyta és a görög-makedón uralkodó nemzet tényére alakította államának fölépítését; a Ptolemaiosok csak követték. Ezen az alapon törekedett az új király is tovább építeni. Folytatja nagy elődeinek: I. Seleukosnak és I. Antiochosnak városalapító politikáját. Városok egész sora Kilikiában, az Euphratesnél egész Médiáig, tőle kapott görög nevet és görög községi formát.

Hogy ebben a keleti réteg ellenállására talált, azt nem lehet csodálni. Az ellentét legélesebben a papi és templom-államokban tömörült. Harcolt Elymais (a Perzsa-öböl északi partján fekvő tartomány)

Anaitis-szentélyéért, ahogy III. Antiochos is, de legnagyobb erejű vállalkozása Jeruzsálem ellen irányult. Itt mindig a hellenisztikus hajlamú reform-pártot támogatta és amikor ez a törvény híveinek fölkeléséhez vezetett, nem elégedett meg többé a város meghódításával és a templom kifosztásával. Görög telepeseket és — amint látszik — görög községi szervezetet vezetett be; az olympiai Zeus kultusza lépett Jehova helyébe.

Az eredmény az volt, hogy a zsidó népet fölkelésre és élet-halál harcba kergette. Es ez világosan mutatja, mit jelentettek Antiochos Epiphanes rendszabályai. A hellenizmus új, erős hangsúlyozását, mint alapelvet, el kellett ismerni; ez csak ráeszmélés volt a Seleukidák ázsiai uralmának alapjaira. De milyen változása az időknek! Nagy Sándor és közvetlen utódai alatt ezek az országok csaknem ellenállás nélkül adták meg magukat a hódítóknak és kultúrájuknak és csak idő kérdésének látszott, mikor fogják a görög életformák őket teljesen áthatni. Most azonban a hellenizmus hódító és igéző ereje nem volt többé önmagában elégséges arra, hogy az államot összetartsa. Királyi kényszer-rendszabályoknak kellett közbelépniök és épp ezek mutatták meg világosan, hogy ez az egész eljárás külsőleges volt és annak is kellett maradnia. A hellenizmusnak nem volt meg többé az ereje, hogy önmagában érvényesüljön és az idegent saját képére formálja.

A királyt magát is foglalkoztatták ilyen gondolatok. Mert a görög formák följújtása mellé valami más, nagyon sajátos jelenség lépett: római intézmények bevezetése. Antiochiában az aedilisek és tribunusok tisztségeit vezette be; mellettük a curulisi széket és a hivatalkeresők toga candidá-ját. Haliunk a Capitoliumi Juppiter templomáról, gladiatori játékokról, amelyeket a király rendezett. . . Bizonyára nem tévedünk, ha ezeket Rómában töltött ifjúságának, ottani benyomásainak tulajdonítjuk. De ez a kísérlet, hogy egy egészen más alkatú nép és állam formáit saját birodalma megerősítésére használja — ez szintén nem jutott túl pusztán külsőségek elsajátításán.

Talán legvilágosabban tűnik elénk a hellenizmus lehetőségeinek kimerülése a király külpolitikájában. Itt egyelőre hasznára váltak összeköttetései Róma nagyjaival, amelyek szintén ottani tartózkodása idejéből származtak. Ezáltal és állandó hódoló nyilatkozataival elérte Antiochos, hogy valamivel szabadabban hagyták munkálkodni. Sikerült a birodalom katonai erőit jelentékenyen növelnie: tengeren és nem kevésbé szárazon is, ahol törekvése erős lovasság és elefántosztag megeremtése volt. Ezekre támaszkodva kezdte meg, amit régóta tervezett: a háborút Egyiptom ellen. Nem kevesebbet akart, mint hogy

ezt a második diadochos-államot valami módon bekebelezze. Az egyiptomi sereg vereségei, amelyek a 170. év hadjáratát megnyitották, trónviszályokra vezettek a Ptolemaiosok házában. Antiochos az ifjabb Philometornak fogta pártját bátyja ellen és így remélte, hogy ez engedelmessé lesz, egyszersmind biztosítja befolyását az ország belső viszonyaira.

Alljunk meg itt egy pillanatra. Ami a király katonai reformjait illeti, az elefántok szerepének hangsúlyozására hasonló benyomást kelt, mint előbb a makedón taktika fejlődése. Erődítési technika és állatok alkalmazása, — mindkettőnek megvan az a sajátsága, hogy az emberi erő kifejtését anyag, eszközök által akarják pótolni. Itt is csak fokozódását látjuk annak a technikai gondolkodásnak, amely a hellenizmust kezdetől fogva jellemzi.

Egészen világos ez a külpolitikában. A harc Egyiptom ellen Seleukida hagyomány volt. Csak abban változtak a viszonyok, hogy most már a Ptolemaios-ország egyike volt Róma legengedelmesebb *hűbéreseinek*. Így Antiochos eljárása Róma ellen irányult, annál inkább, mert ott sohasem tűrhették el a szíriai hatalom ilyen megnövekedését, nem is szólva a végső célról: az Egyiptommal való egyesülésről.

Ezzel szemben a király azt remélte, hogy fölhasználja a kedvező pillanatot, amikor tervét idegen beavatkozás nélkül keresztül viheti. Róma le volt kötve a makedón háborúban és így egyelőre hagyta Antiochost cselekedni. Ennek az eljárása és ideiglenes sikere pontosan megfelelt annak, amit III. Antiochos a második makedón háború, V. Fulöp a szíriai hadjárat alatt cselekedett. A helyett, hogy Perseuszal, akihez még rokoni kötelékek is fűzték, együtt működött volna Róma ellen, csak arra gondolt Antiochos, hogy az ellenfelek harcát kihasználja a maga céljaira. Itt is kitűnt, mily keveset tanultak a diadochosok; még mindig abban a hitben éltek, hogy politikai sakkhúzásokkal, rövidlátó ügyeskedéssel boldogulhatnak.

Az egyiptomi ügyek nem fejlődtek a király kívánsága szerint; 168-ban másodszor hadbavonult. Mivel a makedón háború befejezésétől látszólag még messze voltak és Antiochos megújuló győzelmei szárazon és vizen csak szították az elszántságát, hogy zsákmányát biztosítsa. Ekkor hozta a pydnai csata a teljes fordulatot. A senatus felhagyott tartózkodásával és az egyiptomi vállalkozás azonnali abbahagyását követelte. Ismeretes az a durva modor, amellyel C. Popillius Laenas Egyiptom és minden egyéb hódítás azonnal kiürítését kérészkolta. Ez a lemondás Szíria jövő nagy hatalmi állásának feladását is jelentette.

A politikai összeomlás éveiből maradt ránk egy műalkotás, amely a görög művészet mesterműveinek hosszú sorában is elsősorú helyet foglal el és korában egyenesen megfoghatatlanul hat: a samothrakéi Niké. Leírását, művészettörténeti méltatását mellőzhetjük, csak szimbolikus jelentőségéről álljon itt néhány szó.

Megragadó a tengelyek és síkok ellentéte, a plasztikai tömeg fel van kavarva és szétszaggatva domborulatokra, csipkészetekre és foszlányokra; kinyílik, kilép a térbe, mint eddig még soha. Mindezen felül hasonlíthatatlan ábrázolása a nagy pillanatnak és annak a pompás harciasságnak, amely minden nőben benne van, a művész megragadottsága ettől az asszonyi testtől, mely kürtjébe fújva, hullámozó keblével magasan és elérhetetlenül áll előttünk.

Niké szobra nem áll egyedül, csak első tagja egy hosszú sornak, amelyben a görög alkotóerő még egyszer szembeszáll a politikai összeomlással. Vele egyenrangú a pergamoni oltár, amely igazi görög és a mellett örökérvényű gondolatot fejez ki: a féktelen és vad formátlanságot legyőzi a szellem fölénye. És ez is egyike a görög művészet leghatalmasabb alkotásainak.

Föltümlője erőnk, hogy ezeket a műveket úgy jellemezzük, ahogy hozzájuk méltó volna. Elég az hozzá: itt még egyszer fölemelkedik a hellén alkotó géniusz ragyogón és abban a feledhetetlen szépségben, amely az alkonyi fény szépségéhez hasonló. Ahhoz a pillanathoz, amikor a nap a világot bearanyozni látszik, hogy tőle örök búcsút vegyen.

Késői, de annál megragadóbb, töretlen fényében megfoghatatlan szépség ez. Minden képesség arra összpontosul, hogy ezt az utolsó és még egyszer igazi görög megnyilatkozást létrehozza. És az is kétségtelen, hogy ezek a művek ilyen környezetben keletkeztek, ahol a görögség visszatért ősi lényegéhez: a kicsi, de zárt, könnyen áttekinthető, de teljesen kiformált államhoz.

Rhodos és Pergamon, amelyek mindketten Róma kegyéből, hozzá csatlakozva*emelkedtek föl: azok a helyek, ahol a hellenizmus utoljára lobbant föl, hogy bennük ki is hamvadjon. A Seleukida és Ptolemaios-birodalom mintájára szervezve, de csak mérsékelt terjedelemben, gyarmati földön, de görög jelleggel, Rhodos még teljesen monarchikus forma nélkül, Pergamon legalább ennek túlzásaitól mentesen, mindketten a „polis“ formájához közelednek, ahhoz, ami az állami fejlődés csiréje volt. Csakhogy a külpolitikai aktivitás csaknem teljesen hiányzik és a pártok hullámozása is teljesen megszűnt.

Befelé, saját jólétük felé fordulva, ha nem is a költészet, de a retorika és tudományok figyelemreméltó végső képviselőinek dicsőségében, még mindig szép hasonmásai voltak egy világnak, amelynek nagysága már a múlté.

KILENCEDIK FEJEZET

A HELLENIZMUS SZELLEMI VILÁGA

Nem könnyű feladat a hellenizmus szellemi világáról egységes képet adni. Úgy látszik, mintha benne a görög lét sokrétűsége, ellentétességé, színessége rikító kontraszttá fokozódnék. Azt hihetnők, ellentétesség és egységhiány egyenesen a hellenizmus lényegéhez tartoznak; sőt odáig jutott a dolog, hogy egyesek benső szétszaggatottságáról beszélnek.

Ennek megfelelően adták meg a jellemzés árnyalatát. Így hallani a hellenizmus egy olyan irányáról, amely „benső felindulással és külső mozgékonyssággal“ színpadias páthoszban vezeti le feszültségét.

Mellette egy másik világ merül fel, mintegy a gyöngéd, letompított színek világa és olyan kifejezésekkel jellemzik, mint egyéni érzés, szentimentális fájdalom, boldogító idill. Vagy pedig egymással szemben áll az ész és a szenvedély, a formalisztikus racionalizmus és a romantika, a realizmus és a fantázia, a legutolsó megnyilvánulásai egy „polis-poézis⁴⁴-nek és exotikus országok színpompás leírásai . . .

Es a hellenizmus alkotásai ezt az ellentétességet, szaggatottságot csakugyan mutatják is; teljesen ellentétes formák állnak kifejlődött egymás mellett. Csak az a kérdés, ha azt gondoljuk, hogy a tanköltemény a racionalizmusról, az elégia a szenvedélyről és érzelmességről, a retorika a pompáról és a páthoszról tanúskodik — hogy akkor a hellenisztikus lélek belső ellentétei helyett nem a rég fönálló irodalmi műfajokban rejlő ellentétet vettük-e észre?

Éppígy a szobrászatban: egy gigász vagy egy barbár ábrázolásától, akiknek a féktelenség és a mértéktelenség a lényükben van, egy matróna-szobor nyugalmát, az Erosok gyöngédségét, egy királyi képmás fokozott méltóságát mégsem várhatjuk el. Itt is helytelen volna a világgal szemben való ellentétes magatartásra következtetni, a helyett, hogy egyszerűen a tárgyak különböző voltát ismernők el.

De nem akarunk kitérni a fölvetett kérdés elől. Megpróbáljuk keresni — nem az ellentétet, hanem az egységet; nem mutatkoznak-e mégis általános jellemvonásai a hellenisztikus léleknek?

És ha közben kronológiai megfigyeléseket hangsúlyozunk, talán első látásra különösnek fog feltűnni. De az évszámok jelentéktelennek látszó találkozásai gyakran meglepő jelentőséget rejtnek magukban . . . Itt is úgy áll a dolog, hogy egy bizonyos időpontban, amelynek megállapítása éppen nem közömbös, a legkülönbözőbb területeken mutatkoznak új dolgok kezdetei.

Ami a harmadik század szobrászati stílusának fejlődésében egymást fölváltja, az első pillanatra ellentétesnek látszik, — de valami közösséget lehet benne mégis felismerni. Az „egyszerű“ stílus ismeretőjele a körvonal hangsúlyozott egyszerűsége, lezártág és szimmetria, világos, áttekinthető fölépítés, az egyes alakok energikus összefogása a körvonalakban, a vonalak szoros, szinte kemény vezetése és összegyűjtése a kontúr egy pontjába. Nem utolsósorban jellemző rá a lelkiállapot nyugalma is. Jellegzetes alkotások, mint a capitoliumi ülő leány, vagy Polyeuktos Demosthenese megmagyarázzák, hogyan kell ezt érteni.

Erre a művészetre kövei kezik a „pompás“ vagy „pathetikus“ stílus kora, amelyet mi főként a pergamoni iskola korai műveiből ismerünk. Ha csak erre gondolunk, ez helytelenül befolyásolja a hellenisztikus szobrászatról alkotott képünket. Minden eltérése ellenére az elődjére támaszkodik ez a stílus. Az igaz, hogy itt — az előző korszaktól eltérően — a ruha kezelésében súlyos masszívságot látunk, a kifejezésben, még a látszólag nyugodt alakoknál is, felindultságot, hirtelenséget, szaggatottságot. De végső elemzésben ez egy olyan elven alapszik, amely az egyszerű stílustól távolról sem annyira idegen, mint ahogy az első pillantásra látszik. Mert az anyag és ruházat tömörsége, a mozgás energikus volta: mind a kettő összpontosított, a teret szinte kizorító tömegek ábrázolását célozza. És ha a mozgó vagy álló motívum néha szándékosan komplikáltak, sőt egyenesen homályosnak látszik, az csak azt jelenti, hogy a test tektonikus egyensúlyának helyébe egy másik lépett, amelynek statikája a ruhatömegek csoportosításán nyugszik. De éppen ez mutatja, hogy az egyszerű stílus alapelve az, amit tovább folytatnak, még ha más eszközökkel is. Mert a körvonalnak és a plasztikai tömegnek lezárt volta itt ugyanazt jelentik: azt, hogy a mű a környező térrel szemben elhatárolt, mintegy önálló alakzatot ábrázol. Ez a második fejlődési fokozat is kifelé tudatos korlátozást, a plasztikai forma összefogását és tömörítését jelenti, befelé pedig a

lehetősége teljességét, ami gyakran a ruhatömegek gazdagságában és festői elomlásában jut kifejezésre.

Mindez éles különbséget jelent nemcsak a következő, „nyílt“ vagy centrifugális stílussal szemben, hanem a 4. század művészetével szemben is. Azt a lendülő, kanyargó körvonalak és a távolba vesző tekintet, az ábrázolás minden zártsága ellenére, kevésbé szigorúnak mutatják, az árnyékok puha megmintázása, az inkább festői kezelés ezt a hatást csak támogatják.

Eddig a szemlélődés pusztán formai módját követtük. Magától értetődik, hogy ezzel nem elégedhetünk meg. Megkísérelték azt is, hogy az egyszerű stílust emberi tartalma tekintetében is elkülönítsék az előzőtől és következőktől. Itt is egyszerűséget látunk, amely a mindennapi élet eseményeibe merül el, ezeket akarja élesen megragadni és visszaadni. Ebben is különbözik a 4. századtól, amely a dolgot a mindennapi emberi környezetből kiragadja és a heroikus vagy isteni szféra időtlen érvényességébe emeli. Lysippos Apóxyomenosa is a mindennapi élet egy mozzanatát ábrázolja. De ezt az ifjút heroikus tartása a mindennapiságból kiemeli és mintaképpé avatja.

De ez az egyszerű stílus belső tartalmát illetően nemcsak a megelőző kortól különbözik. A következő, „pompás“ stílussal is ellentétben áll. És valóban egyszerűség és színpadias viselkedés már lényegükben ellentétesnek látszanak. Ezzel azonban ellentétbe jutottunk a formai analízis eredményével. A térrel szemben való elzártságukban az egyszerű és pompás stílus egységesnek mutatkoztak; most egymást kizáró ellentétnek tűnnek fel. Fölmerül a kérdés, nem mutathatna föl ez a másik, a tartalomra ügyelő szemlélődés is az ellentétben túl valami felsőbb közösséget.

Ha ennek a szemlélődésnek van értelme, akkor az csak az lehet, hogy a forma-probléma csak részleges aspektusa a világ teljes szemléletének. Innen kapja törvényeit, hogy azokat a művészi alkotás különleges jellegének megfelelően átalakítsa és elmélyítse. Esetünkben ez azt jelenti: a szobor lezártsága a térrel szemben csak akkor emelkedik túl esztétikai önkényességen, pusztá játékán, ha az is, amit ábrázol, egységet alkot, szinte külön világot saját, zárt struktúrával. Ezzel azt is megmondtuk, miben lehet azt a keresett közösséget megtalálni.

Ez a megfogalmazás nem zárja ki, hogy az egy célt különböző módon érték el. De ezek csak árnyalatai az egyetlen valóságnak, mely mögöttük rejlik.

Bizonyos, hogy az ülő lányka szobra mérhetetlenül egyszerűbb, mint a későbbi stílus ruhás alakjai. De tartalmuk bátran összehasonlítható. Ott a szeszélyes teremtés van előttünk, aki egészen elmerült játékos lényé bájaiban és gyöngéd, csupa-természet létében — egy önmagában való létforma, külön világ, amellyel jól összehasonlítható az az álmatag öntudatlanság, pillanatnyi cselekvésbe elmerült odaadás, amit az antiumi papnő, ez a már a 3. század második feléből származó mű mutat. Ilyen jellegű még — hogy a pompás stílus egy későbbi alkotását említsük — a matróna békés, méltóságteljes, tiszteletövezte léte, amelyet a samosi szobor fejez ki. Itt is egy határolt, korlátozott, de erős, saját léttől megtöltött világ fejeződik ki.

Éppen ez az, ami új és döntő: sohasem mintaképről van itt szó, az egyetemes, a példaadó teljesen hiányzik; helyére mindenütt az egyéni lép. Minden egy körülhatárolt, sajátos létezés határai közt marad; ettől, ennek betöltésétől kapja értelmét.

A Demosthenes-szobor láttára ki gondolna mértékadó példaképre, amilyen egykor a Perikles-fej, de még a lysipposi Nagy Sándor típus is volt? Itt egy küzdő és szenvedő ember áll előttünk egész meghasonlottságában és a plasztikai megformálás a részletekben is megtalálja ennek a kifejezését. És ebben a szoborban Demosthenes egyénisége nagyságában és korlátozottságában egyaránt kibontakozik — gyöngye testalkata, minden energiájának megfeszítésében, magányos magasságában, törekvéseinek és elért eredményeinek ellentétében, — éppúgy kibontakozik a pergamoni iskola gallusaiban is. Amint az emberi életformák sajátosságának és belső szükségességének nagy ábrázolója, Poseidonios erről a népről később mondott, — azt előzik meg ezek a művészek. Akár a barbár föllépés impozáns voltát — a hatalmas, magasra nőtt, duzzadt („vizes“) testeket, a merev, gipszes vízbe áztatott haját, a fenyegető, dicsekvő gesztusokat — akár az indulat uralma alatt álló létük korlátait tekintjük, mindig Poseidonios jellemzésére emlékeztetnek bennünket. Mert itt is, ott is a gallus lényeg nem részletek halmaza, hanem a látszólag legesetlegesebb vonás is a középponti maggal áll 'vonatkozásban és mint korlátolt és éretlen, de önmagában lezárt életforma jelentős alkatrésze válik előttünk érthetővé.

A. 3. század két, első pillantásra oly ellentétes stílusa mégis benső egységnek bizonyult. És ha így élesen elkülönülnek az előző századtól, most újból fölvehetjük a pontosabb időbeli határ kérdését. És itt jellemző, hogy — akárcsak a politikai történelemben — az új kor nem Nagy Sándorral, hanem utána kezdődik. Sőt meglehetősen pontosan

egybeesik ez a határ azokkal az évekkel, amikor az egyetemes birodalom felbomlása, az egyes monarchiák megalakulása megtörtént.

Mert az új művészetnek, tehát az egyszerű stílusnak, első fellépése kevés, de megbízható példán még megállapítható. Demosthenes szobra Polyeuktos kezétől, amely nemsokára 280 után keletkezett, a prienei Nikeso képmása, amelyet fölirata a század első harmadába utal, a Thrasyillos-emlék Dionysosa: ezek az új korszak határvonái. A politikai és művészi fordulópontnak ez a megegyezése legalább is feltűnő. S hogy ennél is többre: valóban döntő jelentőségű időpontra akadunk, azt mutatják más területek viszonyai is.

Itt csak arra utalhatunk, hogy a Nagy Sándorról alkotott kép ugyanekkor ment át döntő jellegű újraformáláson. Annyit mindenestre meg lehet állapítani, hogy a király hadjáratainak az első Ptolemaiosztól való leírása józan, tárgyyszerű — precíz modorával nagyon is eltér a régebbi Nagy Sándor-históriáktól és legendától.

De a két új filozófiai iskolának (Epikuros kertjének és a Stoának) megalakulása, az Akadémia elfordulása a szkepszis felé és a peripatos hirtelen hanyatlása is ide tartoznak. Itt is a 3. század két első évtizede jelenti a határt, amikor a régi elenyészik és valami új emelkedik fel. Teljes joggal állapították meg, hogy Aristotelesnek és követőinek egyetemes világképe éppoly hirtelen tört darabokra, mint a világbirodalom maga. Ep annyira figyelemreméltó, hogy a kettő csaknem egyszerre történt és ami helyükre állott, lényegében egymásnak megfelelő volt: racionálisan igazgatott és tagolt egyes államok — inkább technikai jellegű külön tudományszakok. — Másfelől különbségeik ellenére van elég új, közös vonás a Stoa és Epikuros kertje között ahhoz, hogy a fordulatot itt is észrevehessük. Negatív formában arról van szó, hogy a tudományos világkép nem áll többé az érdeklődés központjában; és ami marad belőle, arra hajlik, hogy dogmatikus legyen és megmerevedjék. Pozitíve pedig a praktikus szükséglet lesz a mértékadó — az ember cselekvése, helyesebben viselkedése lesz az érdeklődés tárgya — ez is a korlátozásnak, az elhatárolásnak egy fajtája: önmagunk koncentrációja különleges, szűkebb területre.

Miután a tudományban beállt fordulatot csak érintettük, részletesebben szeretnők megbeszélni a költészetet. Itt is az említett évekbe esik az átalakulás. Még az első Ptolemaios uralkodása idejébe kell tennünk Kallimachos elégiáját Sosibios tiszteletére, az új király első éveibe Zeus-himnuszát és a 270 körüli időbe a Hekalét. De Lykophron Alexandrája és Theokritos első költeményei is ebből az időből valók. Ez az ismételt időbeli találkozás aligha véletlen és ezzel itt is fölmerül

a kérdés, miben kell az újat keresnünk és vajjon itt is mutatkoznak-e eddigi megállapításainkkal közös vonások.

A hellenisztikus költéssel olyan területre érünk, amely ma is a kutatás legkedveltebb területei közé tartozik. Az új leletek nem apadnak ki és a kiegészítés és magyarázat munkája mindig újabb fáradozást kíván. Csak az a kérdés, vajjon ezáltal nem csupán külsőleg folytatódik-e a Kallimachossal és társaival való foglalkozás; vajjon az egyes töredékek és helyek szorgalmas interpretációjával lépést tart-e az egésznek értelmezése is.

Bárhol jellemeznek hellenisztikus költészetet, önkénytelenül bizonyos fogalomkör jelenik meg. Az előző századokkal szemben hiányt szoktak megállapítani, két gyökértől való elszakadást: a görög vallástól és a nép egyetemétől. Nem veszik többé komolyan az isteneket, csak játszanak velük és a mítosszal; és nem is a hellének összessége az, akihez fordulnak, hanem a műveltek és tudósok szűk köre. Tanú erre a költészet maga, szavaival és tárgyainak megválasztásával. Mert a távoleső tárgyak fölötti örömhöz járul a nyelvi kifejezés különlegességeiben való gyönyörűség is: szokatlan fordulatokban és a dialektusok használatában — egyszersmind öröm a finoman kicsiszolt műben.

De már itt nehézségek merülnek fel: ezek a fogalmak nem mindig alkalmasak arra, hogy valóban körvonalazzák is azt az újszerűséget, amit körvonalazni akarnának. Mert szembetűnő, hogy egyes tulajdonságok nemcsak Kallimachos és Theokritos nemzedékére, hanem már mindazokra is jellemzők, akiket a 4. század vége táján elődeikként szoktak megjelölni. Simmias és Philitas is szerették a ritka szavakat és Erinna dialektusban írt; magyarázó és tudós tárgyak, a választékos, csiszolt és kicsinyben való öröm mindenfelé megtalálható. Ezzel azonban vitássá válnék éppen az, ami a kiindulópontunk volt: az új kezdeményezés a 280. esztendő körül.

Ragadjuk meg a kérdést ott, ahol a nehézség fölmerült, legelőször a dialektus-költészetnél. Kétségtelen, hogy Erinna és Theokritos dialektusban írnak, sőt mindketten szülőföldjük tájszólásában. De a tizenkilenc éves leány legszűkebb szülőföldjének, Teos szigetének látókörében marad, ahol a 4. század közepe táján „Orsó” -ját szerzi. Nyelvének helyi korlátozottsága megfelel női helyzetének és annak az állásnak, amit hazája a nagyvilágban elfoglal. Theokritos ellenben csakhamar elhagyta Szicíliát. Dór dialektusát azonban magával vitte a Keletre, Alexandriába is. És ami még jellemzőbb: nemcsak dialektusban, hanem dialektusokban költött. A szülőföld nyelve — Erin-

nánál természetes kötelék — nála öntudatos eszközzé, stílusművészeti törekvéseinek kifejezőjévé lett.

Egy másik eset. Szokták mondani, hogy az attikai vígjáték is tájszólás-költészet. Es ha a helyszínen Kyrenébe át is helyeződött, vagy egyiptomi ember írt is vígjátékot, tovább is megmaradt az attikai nyelv és attikai élet határai közt. De ezzel már elismertük, hogy a dialektushoz való kötöttség, amely eredetileg a vígjáték attikai eredetével természetszerűleg adva volt, később tudatos lett és „stílusú-ként hatott. Azonban itt még mindig az irodalmi műfajban magában rejlő kényszerről beszélhetünk. Ez a kényszer pedig más műfajoknál (eposz, kardal), sokkal régebbi időkben is megvan, tehát nem a hellenizmus sajátja. Mikor azonban Theokritos nemcsak a valódi bukolikus anyagot dolgozza fel dór tájszólásban, hanem egyéb tárgyakat is, — akkor mégis más jelenség ez. A tájszólás nincs többé műfajhoz kötve, hanem szabadon használják olyan tárgyak földolgozására is, amelyek eredetileg műfajukban távol álltak tőle. Kallimachos himnuszaiban is a dór nyelvjárás csillogása színezi az epikus nyelvet. Mindezt csak úgy lehet megérteni, hogy a tájszólás maga, műfajtól és szülőföldtől függetlenül, költői értéket, színt, ízt, hangulatot jelentett.

Menandros és az „új komédia“ nyelve kétségkívül attikai, éppúgy, mint ahogy attikai életformák azok, amelyek benne tükröződnek. De ezenfelül az attikai nyelvjárás már általában a próza nyelve lett, kötelező törvény minden alkotásaira, amely egyetemes görög jellegre tart igényt. És ezzel kezdi levetni táji jellegét, egészen átlátszó, egészen racionális és ezzel általános érvényű lett. Különleges helyi színezetű kifejezéseket inkább kerülnek; a kifejezés és mondat szerkezet fokozottabb hajlékonysága lép helyükbe. Ilyen jellegűek Menandros versei is. Valóban sohasem állott a görög költészet a prózához oly közel, mint itt és éppen abban, arni Menandrosnál vonzó: az egyszerűségben, a stílus magától értetődő voltában és a feltűnésnélküli jóhangzásban, urbanitásban és a körülíró kifejezés tetszetős világosságában, tiszteletben a visszafojtott szenvedély előtt.

Ezzel a végsőig fokozott világossággal és átlátszósággal szemben a hellenisztikus költészet nyelve tudatosan homályosságra törekszik. A szólásmódok bősége és a tájszólás folytán feszültség támad, amely feloldódásra törekszik, de arra is, hogy különös varázsnak érezzék. Mindenekelőtt a sajátos, a különös, a lokális, a korlátozott az, amit becsülnék. Egy-egy szép régiesség, el nem koptatott ritkaság, a helyi színezet könnyed vázolója: ezek műértő élvezetre csábítanak.

Mindez egyelőre csak a nyelvre vonatkozik, de csak úgy válik igazán érthetővé, ha ezekben a külső formákban olyan magatartás tükröződik, amely a tartalmakkal és tárgyakkal, általában a világgal szemben is kifejezésre jut. Előre várható, hogy ott is a különlegesben, eredetiben, önmagában lezártban való öröm mutatkozik. Egyszersmind öröm az életképszerű jelenetben, egy bizonyos körnek és különleges életformájának rajzában, a különösségben, amely belső életét szabályozza és saját kis világát megalkotja. Hogy ezt hogyan kell értenünk, azt Kallimachos Demeter hymnusának példáján fogjuk megvilágítani.

Már az is jellemző, hogy kinek a szájába adja a szót a költő. Az ünnepen résztvevő nők beszélnek, első személyben: tehát egy közösség érzése szólalnak meg.

Bőjtöltek ezek az asszonyok és most várják a jelet az ünnep megkezdésére. Nélkülözés után a bőséget, tartózkodás után az örömet — a jelet majd az esthajnali csillag adja meg. De ez a csillag vetett véget Demeter bőjtölésének is, amikor elrabolt lánya fölött való bánatában ételt-italt elutasított magától. Amit az emberek tesznek, a mögött az isteni mintakép emelkedik föl, akit utánoznak, — a kultusz mögött megjelenik a mítosz. Ezzel benn vagyunk az elbeszélésben és a gyászból Demeter dicsőítésébe megyünk át.

Egy közösség van hát előttünk és vele egy törvény, amely összetartja, egy középpont, amelyre minden vonatkozik. De a közösség és védettség hangulatából hirtelen fordulattal ellentétébe csapunk át. Annak a képe jelenik meg előttünk, aki ebből a közösségből kiteszítva, nyomorultán ment tönkre.

Az Erysichthonról való elbeszélés kétségkívül nem valami burleszkiségében is hátborzongató legenda, hanem Kallimachosnál is igazi mítosz. Megint az istennő lénye alakul tovább: a jóságos, kegyes, híveinek védője, de félelmetes bosszúálló is tud lenni. Lényének ez a két oldala föltételezi egymást és csak együtt alkotja meg a teljes demeteri valóságot. Egyáltalán Kallimachos távol van attól, hogy a mítoszból játékot csináljon. Komolyan veszi, mélységében ragadja meg, biztos érzéke van arra, hogy mi a lényeges. Az új, amit hoz, egész másban van — és ott is minden csak bizonyos létformák kifejezése.

Ismét egy lezárt kép: az istennő ligete békéjében, elvonultságában. A liget szépsége, sűrű növése, a lombsátor és az árnyék, a csörgedező forrás: minden fölött ott lebeg az istennő kegye. A nimfák játszanak; dél van, kísérteties óra. Erysichthont megragadja a „rossz tanács“ és elvakultságában kezdet mer emelni a szent ligetre.

Az anyai istenség megérzi megsértett fája fájalmát is. Anyai intellemmel próbálja — papnője képében — visszatartani a vakmerőt. De ugyanez az anyai érzés, ha egyszer fölingerlik, haragba, engesztelhetetlen bosszúba csap át. Óriásra magaslik a haragvó istennő rémalakja és átka sújtja a gonosztevőt: mivel étkezőszozája tetőgerendájául választotta a szent fát, soha nem csillapuló éhség fogja gyötörni.

És most harmadszor merül föl egy elkerített, önmagának elégséges élet képe: a megátkozott fiú szüleinek királyi háza. Minden bőségüket elnyeli fiuk kegyetlen éhsége. A kényelem és virágzás képe csak azért mutatkozott meg, hogy szemünk láttára ömöljék össze.

Végül a házat is el kell hagynia; kitaszítva koldul a keresztutakon, ott, ahol a gonosz szellemeknek vetik oda táplálékukat... Itt végződik az elbeszélés, hiszen további sorsa közömbös; csak a kitaszítottság minden emberi közösségből — csak ezen van a hangsúly. — Most ismét a közösség eredeti érzése tör elő: mialatt a kocsí az istennő kosarával megjelenik, a lányok énekbe fognak; közösen imádkoznak, jámbor kívánságokat hangoztatnak, közösen vonulnak el. Áldás és kegyesség, adomány és jóság gondolatai töltik el a búcsúszavakat.

Részletesen foglalkoztunk a költeménnyel, mert benne jól mutatkozik az, ami a hellenisztikus költészetre alapvetően, egyetemesen jellemző. Amit miniatűr-festészetnek neveznek, alapjában ugyanaz, csak nem külsőségei, hanem belső jelentése szempontjából: különleges élet rajza éppen különösségében, amely egyúttal benső törvényszerűségét is jelenti.

Hogv mi volt Sophron egy mimos-a, azt egy idő óta — legalább körvonalaiban tudhatjuk. Emberi lét a maga törekenységében, kétes-ségében és korlátozottságában, az isteni hatalommal szembeállítva. A hellenizmusban mindez megváltozik: Herondas vagy Theokritos bukolikája változatos emberi létformákat nem az istenek hátere előtt, hanem egymás mellett és egymással szemben mutatnak be. És ezzel az eljárással találkozunk mindenütt. Ez formálja meg Hekale szegénységének a képét, ez jelenik meg a tarentumi Leonidas epigrammájában; a kiseposzban, melynek tárgya Herakles tartózkodása Augiasnál; a nyári nyugalom varázslatos rajzában Theokritos Thalysiójának vége felé. De ez a művészi forma jelenik meg ott is, ahol Theokritos a bukolikus műfaj határait túllépi.

Egyik legelragadóbb alkotása: a Kyklops, csak ebből a formából érthető meg. És csak akkor érthető meg, ha a költemény alakjai mögött ott érezzük azt az isteni világot, amelyet a két szereplő hordoz. A kyklops Poseidon igazi ivadéka, akiben persze az isten parancsoló és

hatalmas volta ügyefogyott erőszakoskodássá, az elemi erő súlyos megkötöttségé, akadályozó nehézkességgé változott, Galatheiában pedig Aphrodite hatalma sugárzik. Két világaspektus áll szemben a maga sajátosságában és határoltóságában Theokritosnál. A Földhözköltött vágyik a Más után, aki után mindig csak vágyakozhat, akit soha el nem érhet. És erőlködésének hiábavalósága mindjobban saját természete bilincseibe bonyolítja. Végül egy szót „Berenike fürtjé“ -ről, amelyről most már tudjuk, hogy Kallimachos Aitiá-jának negyedik könyvéhez tartozott. A magyarázóknak mindig nehézséget okozott, hogy a költő milyen merészen kötődik a királynőjével. Korával és hírességével próbálták megmagyarázni. De nem gondoltak arra, hogy nem a költő, hanem a fürt beszél. Ő egy rész a királynőből, szép, fiatal testéből, — és ebből a szemszögből nézi a világot. Egy teljesen női szférában vagyunk, annak minden intimitásával. Ez a fürt mindent átél, jó és rossz napokat, leányságot és nászéjszakát, a férj kivonulását a háborúba. Ismeri a fiatal asszony szorongását, amint diadalairól, szépségéről és szenvedélyeiről is tud. Mindent úrnőjével hoz kapcsolatba, vele hasonlít össze mindent és az összehasonlítás rendszerint javára üt ki. És mert ő csak hajfürt, meg is mondhat mindent. A költő fölényes distanciája úgy tudja a szavait formálni, hogy nem ütközünk meg rajta, hanem élvezzük bájos voltát.

Distancia és nem tolokodó kötődés az, ami ezt a művet jellemzi. Ennek a distanciának a segítségével tud Kallimachos ilyen jeleneteket komponálni és a nő intim világát, egy külön világot, elének állítani. És ez a distancia választja el őt Erinna újonnan fölfedezett verseitől is. Itt is a nő külön szférája jelenik meg mindazzal, ami hozzá tartozik; úgy, amint egy fiatal lány lényében kifejezésre jut. De ami itt természetesen nőtt ki a földből és közvetlen kifejezése volt egy egyszerű létnek, ott a távoli szemlélet fölényével van ábrázolva. Ez már tudatos stílus, az az akarat, hogy a világot ebből az aspektusból is nézzük és ábrázoljuk.

NEGYEDIK RÉSZ

A VÁLSÁG

ELSŐ FEJEZET

A VÁLSÁG TUDATA

GOETHE mondja a Színelmélet Történetében, hogy két mozzanat van a világtörténelemben, amelyek majd egymásra következnek, majd egyidejűleg — részben elkülönülve, részben összefonódva — jelennek meg az egyének és népek életében.

Az első az a mozzanat, amikor az egyének egymás mellett szabadon alakulnak ki: ez a fejlődés, a béke, telítettség, a művészetek, a tudományok, az alkotó ész korszaka. Itt minden befelé éreztetni hatását és jó időkben a belső viszonyok virágzó fölépítéséhez vezet; de ez az állapot végül is pártoskodásban és anarchiában oszlik fel.

A második korszak a felhasználás, a hadakozás, az élvezés, a technika, a tudás, az értelem korszaka. A hatások kifelé irányulnak; ez a korszak adja bizonyos föltételek esetén — a tartós élvezet legmagasabb fokát. Azonban könnyen önzősséggé és zsarnoksággá fajulhat az ilyen állapot, — és itt zsarnok alatt nem egyetlen személyt kell értenünk — a tömegnek is van zsarnoksága, amely erőszakos és ellenállhatatlan.

Ezek a gondolatok nem érnek bennünket készületlenül. Nagy Sándornak és látszólagos folytatásának: a hellenizmusnak korszakát, kölcsönös viszonyukat jobban és mélyebben meg lehetne érteni, ha ez a goethei szemlélet vezetne bennünket. Amikor most Róma felé fordul a tekintetünk, megnyílik a lehetősége annak, hogy ugyanezzel a szemlélődéssel egy másik, nem kevésbé jellemző példát nézzünk meg. Az egyszerű képet így egy másikkal való összehasonlítás útján gazdagabbá, kevésbé összefüggéstelenné tesszük, felismerjük a valóban egyedülállót és eljutunk az egyénitől a tipikushoz.

És amikor Róma történetében két korszak között ilyen fordulót, ilyen átmenetet keresünk, váratlan segítőnk akad. A Kr. e. második század közepe táján a kor szelleme maga emelkedik ilyen egészen rendkívüli öntudatra. Ez az öntudat hozza magával, hogy az akkori helyzet jelentőségét ne csak tompán sejtsék, hanem eljussanak világos belátására. És ami több, fölismerésüknek meggyőző kifejezést is adjanak.

Mert az antik történetírás volt az, amely szükségét érezte annak, hogy határt, egyik korszakból a másikba való átmenetet állapítson meg. Még pedig már az egykorú történetírás; s nem véletlenül, oda-vetőleg, hanem a lehető legnyomatékosabban teljes tudatában annak, hogy döntő jelentőségű nyilatkozatot tesz. Így tette meg a század legnagyobb történetírója, Polybios ezt a lépést. És a következő nemzedék megragadta ezt a problémát, hogy állást foglaljon a régebbi véleménnyel szemben.

Azok a nyilatkozatok, amelyekre itt gondolunk, Polybios harmadik könyvének bevezetésében találhatók. Ismeretes a terv, amelyet műve elején fejt ki: azt a hatalmas, sőt egyedülálló folyamatot örökíti itt meg, amelynek eredménye Róma uralma az ismert világ összessége fölött. A hannibali háború kezdetétől fogva, 53 esztendő alatt ment végbe az a fejlődés. Végpontja tehát — így kell következtetnünk — a 168. esztendővel, a makedoniai uralkodóház bukásával, esik egybe. De az előbb említett helyen — a harmadik könyv elején — a terv kibővült. Nem a 168. esztendő, hanem Karthágó és Korinthos pusztulása most már a lezáró esemény.

Mit jelent az alsó határnak ez az eltolása? Talán azt, hogy a pydnai csata esztendejének (168.) értékelése megváltozott? Kétséssé vált, hogy ez jelenti a világhódítás lezárását? Egy pillantás Polybios érvelésére, meggyőz arról, hogy ennek az ellenkezője az igaz. Nem jelentőségének csökkenéséről, hanem arról van szó, hogy igazi korszakalkotó évvé lett. Úgy, hogy most már nemcsak az uralom és nagyság emelkedő korát zárta le, hanem egyszersmind a kezdődő hanyatlás korszakát is megnyitotta.

Polybios gondolatmenete arra irányul, hogy a hatalom megszerzése magábanvéve még nem döntő, hanem éppolyan fontos az a mód is, ahogyan ezt a szerzeményt fölhasználják. Hogyan állja meg helyét a győztes, hogyan tudja helyzetét fölhasználni, — és a legyőzöttek vájjon bele tudnak-e törődni helyzetükbe? Csak ha ezekre a kérdésekre megfelelünk, csak akkor lehet eldönteni, vájjon a jelenben Róma fensőbbiségét elfogadjuk-e vagy sem; az utókor ítéletét is ezek a szem-

pontok fogják meghatározni. Ezek az elvi megállapítások késztetik most már Polybioszt arra, hogy előadását 146-ig egészítse ki. Művének ez a része elveszett; de, hogy ítélete nem lehetett kedvező, az már az általános összefüggésből kitűnik.

Már említettük, hogy Polybios megállapítása az utókort is foglalkoztatta. És itt Poseidonios neve jut eszünkbe. A jelenkori kutatás részben a felé hajlik, hogy korszakalkotó évnék a nagy sztoikus nem a polybiosi 168. esztendő választotta, hanem Karthágó elpusztításának dátumát: 146-ot.

Ezzel szemben a következőket kell megjegyeznünk. Igaz, hogy Karthágó pusztulását valóban fordulópontnak fogja föl Poseidonios. Demagógia és földosztás, pártoskodás és polgárháború következtek utána. Ezek a következményei Róma utolsó egyenrangú ellenfele elpusztításának. De azt akarja-e Poseidonios ezzel mondani, hogy a 146. esztendő a viláгурalom megszerzését is jelenti, mint Polybios korszakalkotó 168-ik esztendeje? A szöveg világos: a Karthágó sorsa fölötti vita már föltételezi a viláгурalom fönnállását: csupán a formáról van szó: vájjon a többiek gyöngeségén vagy Róma kimagasló, a legnagyobbakat is túlszárnyaló nagyságán alapuljon-e a viláгурalom.

Mindez két időszak szétválását mutatja: az egyiket Róma belső hanyatlása jellemzi, Karthágó pusztulása óta, mint ennek következménye; a másik — ezt megelőző — időszak a külpolitikai magatartás egy iázisa, amely az ellenséges város pusztulását a saját hanyatlására felidézte. Ebben benne van, hogy a 146. esztendő csak Róma belső fejlődésében jelent fordulópontot — és hogy ez egy másik, külpolitikai fejlődés következménye.

Ezek után joggal utasíthatjuk el azt a föltevést, mintha Poseidonios megváltoztatta volna elődjének, Polybiosnak korszak-beosztását. Poseidonios történelmi művének ránk maradt töredékei csupán a belső fejlődést nézik; külpolitikai vonatkozásokra csak annyiban térnek ki, amennyiben a belső fejlődés ezekkel összefügg. Mégis Poseidonios távol volt attól, hogy a belső fejlődést önmagában vegye tekintetbe, bármennyire is foglalkoztatták a népek életformái. Másfelől Polybios, ha saját nyilatkozata alapján ítélnénk, a történelmi folyamatnak csupán a külpolitikai oldalát ábrázolta. De ha ebből csak azt írta le, hogyan győzte le Róma a többi államokat, ez nem jelenti azt, hogy a belső következmények elkerülték a figyelmét. Világosan mutatják ezt bizonyos utalások; ezenkívül ezeknek a belső konzekvenciáknak kutatását programszerű nyilatkozatában egyenesen követelménynek állí-

tóttá fel. De a műve keretében az olvasónak engedte át a következmények levonását.

Szó sincs tehát ellentétről Polybios és Poseidonios között a korszak-határ tekintetében. Az ifjabb továbbszövi, kiegészíti az eredeti gondolatot — sokkal inkább ez a kép, ez felel meg a két mű viszonyának is. Így marad meg korszakalkotónak a polybiosi 168. esztendő, mint az első és döntő fordulópont. Karthágó pusztulásának ezzel szemben az a jelentősége, hogy egy már előbb megindult fordulat delelését mutatja: ábrázolja egy külpolitikai irányzat hatását a belső erők hanyatlására.

Eredményünket még más oldalról is megerősíthetjük. Megnyugtató biztossággal állíthatjuk, hogy nem Poseidonios, hanem csak Sallustius tette a 146. évet korszakalkotóvá. És hozzátehetjük, hogy csak ő tehetta meg ezt a lépést.

Poseidonios és Polybios számára az a megfigyelés volt az alapvető, hogy a hanyatlás csakhamar a külpolitikai hatalom tetőfokrajutása után beállott, sőt egyenesen annak a következménye. Sallustiusnál ez a motívum — ha műveit időrendben vizsgáljuk — mindinkább háttérbe szorul: nem a külső siker, hanem a metus Poenicus-tól való megszabadulás idézi elő a belső fejlődés fordulátát. De miért hagyja Sallustius ilyen tudatosan a külső sikereknek ezt a legmagasabb csúcspontját figyelmen kívül? A rejtély megoldását a „Históriáé“ töredékei adják. A 11. fr. világosan beszél: annak számára, aki ezeket a mondatokat leírta, sem 168, sem 146, hanem Caesar galliai hódítása jelentette a külső hatalom tetőpontját.

Így a 168. év kiküszöbölését csupán Sallustius korának eseményei idézték elő. A 146. év az ő számára csupán azt jelentette, hogy a külső fenyegetés (a metus Poenicus) megszűnt. Egyébként az érdeklődés súlypontja nála a belső fejlődésre esik és ez az egyoldalúság jellemzi Sallustius szemléletmódját.

Ebből az is világos, hogy Sallustius önállósága Poseidoniosszal szemben még jóval tovább megy, mint eddig gondolták. És nem kettőjüket kell egymás mellé állítani, hanem Polybios és Poseidonios azpk, akik — legalább is Sallustiuszal szemben — egy csoportot alkotnak.

Ez után a megállapítás után fogjunk tulajdonképpen fejtegetésünkhöz: vajjon mennyiben lehet mai szemléletünk számára az antik történetírás korszakhatára mértékadó? Ez az ellenőrzés annál szükségesebb, mennél meghatározóbb jelentőségűnek látjuk a történetíró kapcsolatát saját, rá jellemző, vele összeforrott korával.

Ilyen állásfoglalásnak egy antik történetíróval szemben nemcsak abban van a jelentősége, hogy a saját felfogásunkat is tisztázzuk, hanem abban is, hogy ezáltal az antik történetírókat úgy fogjuk fel, mint ahogyan ő akarja: mint valódi történetírókat. A mai álláspont ezzel szemben sajátos szakadozottságot szokott felmutatni; csaknem azt mondhatnók, szakszerű szempontok függvénye. A modern történész szokva van ahhoz, hogy antik elődjét mindenekelőtt, mint „forrást** használja föl. Azt kutatja, hogy annak értesülései kifogástalanok-e; elkerülhetetlen saját kiegészítéseiben tud-e mértéket tartani; röviden: vájjon a szerző „megbízható“ -e. Másfelől a filológus éppen, ha irodalmi szemlélődésre fogékony, figyelmét a formára irányítja, már akár a belső formára, akár arra a komplexusra, amit művészi alakításnak nevezhetünk.

Azonban a történetíró műve sem nem adattár, történelmi tények egyszerű gyűjteménye, sem nem szépirodalmi mű. Belső formájának csak akkor van jelentősége, ha egy másik kérdésre már megfeleltünk. Arra nevezetesen: mennyiben az a történetíró, ami lenni akar. Azaz: vájjon adatait nemcsak megőrizte, hanem kiválogatta és értékelt, meggyőzően rendezte, összekapcsolta, bizonyos perspektívába állította-e. Vájjon meglátta és kifejezésre juttatta-e az összefüggéseket, kidomborította-e a lényeges vonalakat, de e mellett megállt-e annak a titka előtt, ami kifürkészhetetlen? Végül vájjon művének művészi berendezése és formája öncél-e, fölrakott cífrázat, vagy pedig a történelem ökonómiájának, benső törvényszerűségének megfelelő kifejezése.

Talán nem csalódunk, ha kimondjuk, hogy az eddigi szemléletmód az antik történetírókat legbenső lényegükben néha nem vette elég komolyan. Annyi bizonyos, hogy a mi szempontunk segélyével tág tér nyílik termékeny és eddig nem eléggé méltányolt szemlélődés számára.

MÁSODIK FEJEZET
TERJESZKEDÉS A PYDNAI CSATA UTÁN

A hellenizmus mutatta először a görög-római környezetben azt a képet, amely Egyiptom és a mezopotámiai államok hanyatlási idejére jellemző volt és később a császárkori Rómára is jellemző lett: Egy kultúrnép nagyszerű, mindig tovább haladó erő kifejtő terjeszkedése után elérte a határt, amelyen túl többé nem léphetett. Már sok népet vetett maga alá, hódított meg kultúrája számára, de egyúttal idegenített is el ősi erkölceiktől és intézményeiktől. És eljött az a pillanat, amikor ez a fejlődés már csak visszafordulhatott. A szomszédok még az eddig győzelmes hatalom hatása alatt állnak, de nem vetik többé feltétlenül alá magukat varázsának. Hanem amit átvesznek, arra használják, hogy az adományozó ellen fordítsák. És már gyülekeznek sóvár tekintettel a barbár-törzsek, készen arra, hogy a kultúra területére rontsanak, hogy azt kirabolják, vagy hatalmukba kerítsék.

Elég, ha röviden emlékeztetünk már említett dolgokra. Efféle külső zavaroktól csak Egyiptom maradt mentes, ellenben Makedonia és főleg a Seleukida-birodalom számára állandó forrását alkották a nyugtalanságnak és harcnak. A kelták betörése a Balkán déli részére, mélyen be a tulajdonképpeni Görögországba, uralmuk megszilárdulása Thrákiában, majd Galatiában, külön thrák birodalom keletkezése, végül állandó küzdelmek a bennszülött barbárokkal: dardanosokkal és illyrekkal, eléggé jellemzik a helyzetet. És még erősebb volt a mozgalom Kis-Ázsia keleti részén és mindenekelőtt a Seleukida-birodalom távol keletén és északkeletén.

Még 197-ben az volt egyik oka Róma kíméletének Makedoniával szemben, hogy nélkülözhetetlen gátnak tekintették az Észak törzsei ellen. És a makedónok maguk teljesen tudatában voltak feladatuknak. Széles gyepű teremtésével — ezt az eljárást a későbbi Róma is alkalmazta — emeltek védősáncot: ismét technikai eljárással. És hogy Róma a Seleukida-birodalmat akadályozta volna keleti érdekeinek megvédésében, annak sincs eddig semmi nyoma.

A pydna-i csatával — és ezáltal lesz ez korszakalkotó dátummá — alapvető változás áll be a római viselkedésben. Most már nem elégedtek meg azzal, hogy Kelet államait csak gátolják, függőségben és belső viszályokban megtartsák, hanem nyíltan hozzáfogtak ahhoz,

hogy tönkretegyék őket. Makedónjával kezdték. A 168-i béke négy szabadállamra darabolta, tehát nemcsak államformáját, hanem egységét is megsemmisítette. Állandó villongások, Fülöp egy állítólagos leszármazottjának föllépése, aki Perseusnak adta ki magát, arra ösztönözték Rómát, hogy 147-ben az országot mint provinciát bekebelezze. Ugyanekkor a görög szabadság utolsó maradványai veszendőbe mentek. Az achaiok fölkelése volt az alkalom, Hellas szemefényének: Korinthosnak elpusztítása a külső jel; a többi államok, amelyek a fölkelésben résztvettek, adófizetői lettek Rómának és a makedónjai proconsul alá kerültek.

Majdnem ilyen világos a római politika eljárása a Seleukida-birodalommal szemben is. Antiochos Epiphanes halála után Róma gyanakodása Szíria megszilárdult kormányzásával és megerősödött katonai hatalmával szemben abban a követelésben nyilvánult, hogy ezt hozzák ismét összhangba a 189-i békeszerződés megszorító rendelkezéseivel. Folytonos harcok a zsidókkal és új trónviszályok tették meg a többit ahhoz, hogy a királyi hatalom elgyöngüljön. Mindenekelőtt azonban Keleten a hatalmasan kibontakozó parthus birodalom ellen való harc volt az, ami a birodalom erejét fölemésztette.

Már Antiochos Epiphanesnek — III. Antiochos-szal ellentétben — le kellett mondania arról, hogy hatalmát a távol Keleten ismét érvényre juttassa; Médián túl nem terjedt a birodalma. II. Demetrios alatt (145—139) kezdődött a védelmi harc a parthusok ellen, akik már hatalmasan terjeszkedni kezdtek. A baktriai Eukratides halála után Aira, a Kabul-völgye és a Pendsab egyes részei nekik jutottak; de Hyrcaniát (a Kaspi-tótól délre) és Médiát is sikerült magukhoz ragadniok. Az új ázsiai nagyhatalom a hellenisztikus államok rovására terjeszkedett. Demetrios maga a parthus király kezébe esett. És míg Keleten a baktriai birodalom utolsó iráni területeit is előzönlötték az új hódítók, a másik részről az ország a Tigrisig és Elymaisig, majd egész Mezopotámia veszendőbe ment. Az utolsó hatalmasabb Seleukida király: VII. Antiochos ellenlökése — múltó siker után — csak megpecsételte a> végzetet.

A birodalom romjain számos kisebb dinasztían, rablófőnökön, papi államon kívül két nagyhatalom emelkedett föl: a parthusok országa, továbbá a régóta független és függetlenségét a parthusokkal szemben is megőrző Armenia. A kappadokiai királyság, Kis-Ázsia keleti részén, nem jutott önállóságra. Azonban akár Pontosszal egyesült, akár Armeniából kormányozták, ez volt a kiindulópont, ahonnan az új keleti hatalmak előtörésüket Nyugat felé megkezdték.

Egy jövőendő leszámolás vetette itt, mint sötét felhő, árnyékát előre. Annál elkerülhetlenebb volt ez, mert Róma nem elégedett meg Makedoniával és azzal, hogy a Keleten való érdekltségét állandó beavatkozásaival jelezze. Ptolemaios Euergetes végrendelete ugyan, amely halála esetére a Kyrene és Libya fölött való uralmat a rómaiakra hagyományozta, nem került végrehajtásra. Rájukszállt azonban az utolsó Attalida végrendelete szerint Pergamon és vele az első birtok az ázsiai szárazföldön. Így Róma sorsa a közeli Keletivel térben is összekapcsolódott. Abban a mértékben, ahogy a hellenisztikus államok kimerültek, úgy kényszerült Róma, hogy örökségüket átvegye. Az ismert világ szélén földtinedező barbár alakulatok ellen való küzdelem volt egy része ennek az örökségnek; az ebből eredő földadat azok közé tartozott, amelyek a római birodalom számára szerves jelentőségűek voltak.

Hasonlóan álltak a dolgok Nyugaton. Már a hannibali hadjárat előtt megkezdtek az előretörést Észak felé és Felső-Itália a Pótól délre Róma kezébe került; keletre tőle az illyriai hatalmi kör kezdeteit teremtték meg. A Karthágóval kötött béke óta Hispánia is ezekhez járult; mérhetetlen terület, amelynek egyelőre csak keleti és déli részei álltak római uralom alatt. De egyszer a még független törzsekkel is be kellett következnie a leszámolásnak és az is fontos volt Rómára nézve, hogy megteremtse a szárazföldi összeköttetést hispániai és felsőitáliai birtoka között. Éppen Dél-Galliában már régóta meg is volt ennek a szilárd alapja a Massiliával fennálló szövetség révén, ezt csak ki kellett építeni. Épp úgy jelentkezett az ellenkező oldalon a feladat, hogy az isztriai és dalmáciai partvidék megszerzésével összeköttetést hozzanak létre a makedón provincia felé.

Mindez még a jövő kérdése volt vagy éppen most kezdődött. De itt is előrevetette árnyékát és egy küzdelem, épp olyan kikerülhetetlenül, mint a Földközi-tenger Keletén. Az összecsapás az északi népekkel volt ez, nemcsak a közvetlenül határos gallusokkal, hanem mindazokkal, akik e mögött a függöny mögött készültek arra, hogy a történelem színpadára lépjenek. Éppen ezektől jönnek majd azok a csapások, amelyek a leendő birodalmat később alapjaiban rázzák meg.

Még a délgalliai és alpesi törzsek, amíg erejüket Róma meg nem törte, természetes gátat képeztek és távortartották az északról fenyegető áradatot Itáliától. De itt is úgy volt, hogy amilyen mértékben törekedett Róma határait kiterjeszteni, a törzsek önállóságát megsemmisíteni, — úgy idézte fel maga a barbárokkal való leszámolást. És hogy Róma nemcsak Keleten, hanem Nyugaton is erre az útra lépett,

világossá lett Karthágóval szemben mutatott magatartásából. Itt is föllismerni azt a változást, amely a hellenisztikus államokkal szemben jelentkezett először: többé nem ellenfelei meggyöngítésére, hanem politikai megsemmisítésére törekedett az uralkodó hatalom.

Afrikában a római politika Karthágónak céltudatosan vetélytársat és kényelmetlen szomszédot teremtett. Massinissa numidiai királysága régóta terjeszkedett az egykori pun nagyhatalom rovására és Róma ezt nyugodtan nézte. Ezek a túlkapások a meggyötört várost végre arra kényszerítették, hogy — a római békefeltételeket megszegve — háborút kezdjen Massinissa ellen. Szívesen látott alkalom volt ez Rómának a beavatkozásra. A háború tovább húzódott, mint hitték; csak hosszas hősie védekezés után foglalta el és dúlta fel Karthágót a zamai győztes fogadott unokája: P. Cornelius Scipio Aemilianus.

Legrégibb, legmakacsabb ellenfelüktől szabadultak meg s egyszermind új provinciát szereztek. De könnyű volt megjósolni, hogy Massinissa szövetségesből csakhamar ellenséggé lesz és Karthágó helyett a romjain felépülő provinciát fogja megtámadni. Es ahogy ennek a partszegélynek az volt a törvénye, hogy a belső nomád és pusztai törzsek a part kulturált településeivel szüntelen ellentétben állnak és szembeszállnak az ott alakult városokkal, épp úgy természetes volt, hogy most már Rómának kellett átvennie ezek védelmét. Tehát ismét egy barbár nép ellen való küzdelem bontakozott ki, mint jövődő föladat.

HARMADIK FEJEZET
A BELSŐ VÁLSÁG KEZDETEI

Ezzel a külső helyzettel szemben, amely az egész régi állapot jelentékeny eltolódását jelentette, a belső viszonyok megfelelő változását kell várunk, mint annak következményét. És hogy ez tényleg döntő jelentőséggel be is következett, az mutatja annak a történelmi törvényszerűségnek a lényegességét, amelyet a „külpolitika primátusának“ neveztek és érvényét már az előző korszakban kimutattuk.

Ha a lezajlott eseményeket röviden fel akarjuk vázolni, két ellentétes pólus kihatásában lehet őket összefoglalni. Egyik oldalon ott áll a föloszlása minden állami szervezetnek, amelyek a római mellett az ismert világban eddig főnállottak. Mikor Róma megsemmisítette őket, valóban megszabadult minden szomszédától és ellenségtől, akik eddig fenyegették. De éppen ezáltal maga teremti meg magának az ellentétes pólust: váratlanul új és félelmes ellenfeleket szerez magának; eddigi ellenfeleinek aránylag szűk köréből új, sokkal tágabb és veszélyesebb környezetbe jut. Ez a fejlődés még csak éppen megkezdődött. Ez csak az első fokozata volt, a második még előtte állott. Ennek felelne meg a belső viszonyok alakulása is: itt is két ellentétes pólus áll egymással szemben; az idők folyásában ezek mint egymásra következő fejlődési fokozatok jelentkeznek.

A belső viszonyok fejlődése nagy vonásokban szinte már előre meghatározható. Legelőször a külső megkönnyebbülésnek, amelyet a régi ellenfelek bukása idéz elő, belső megkönnyebbülés felel meg. Ez az egyéni tevékenység és szabadság akadálytalanabb kifejlődésében, de egyszermind az erők csekélyebb megfeszítésében nyilvánul. Az új egyes formák kivirágzása a nagy, átfogó egyetemes forma hanyatlását jelenti. Innen különösen az állami közösség szempontjából nézve határozottan ecentrifugális, bomlasztó, szétदारaboló irányzat mutatkozik. De a differenciálódásnak ezzel a folyamatával szemben a barbár népek újonnan jelentkező külső nyomása ismét egy tömörülést idéz elő. Csakhogy ez az új összefogása az erőknek a közben végbe ment átalakulást nem tehetette meg nem történetté. És ezáltal, a nagyobb külső nyomásnak megfelelően, az erők alapjának kiszélesítése elkerülhetetlen volt. Ez a folyamat végső elemzésben az uralkodó-nép és alattvalók viszonyának gyökeres megváltozása felé irányult.

És ha most az események felé fordulunk, az első fázis elején — és mi itt csak ezzel foglalkozhatunk — ott van a híres elvi ellentéte két római államférfiúnak: az idősebb Catónak és Scipio Nasicá-nak, Karthágó sorsát illetőleg. Egyformán ítélték meg az onnan fenyegető veszélyt, csak hogy az első hazáját örökre meg akarta tőle szabadítani, míg a másik ennek a veszélynek fönnállását éppen Róma érdekében kívánta. Mert éppen az egykor hatalmas ellenfél föltámadásától való „félelem“ biztosítja Rómában az egyetértést, osztályok és pártok összetartását és egyszersmind az igazságos kormányzást.

Az antik történetírók megegyeznek abban, hogy Nasica aggodalmi beigazolódta. Úgy is van, ahogy megfogalmazták: hogy a vetélytárs elpusztítására nemcsak benső egyenetlenségnek, polgárháborúnak, hanem a szövetségesek fölkelésének is be kellett következnie. És Karthágó esete nem állt egyedül. Csak láncszeme volt egy következetes eljárásnak; és mennél inkább keresztülvitték, annál tartósabbak lettek a belpolitikai következmények.

Félreismerhetetlen, hogy Rómában a második század közepe óta nyílt a válság. A pún háború nagy korára két réteg ellentéte volt jellemző: a kormányzó arisztokráciáé, amelyből a senatus kikerült, és a birtokos parasztságé, amelynek befolyása a comitiákban összpontosult. A két réteg ellentétén, amelynek meg volt a termékeny, haladásra ösztönző oldala, nyugszik ennek a kornak római politikája.

Λ változás, amely már a hannibali háborúban keletkezett, majd egész nyíltan előlépett, azon alapszik, hogy ez az egyszerű ellentét szétforgácsolódás és külön alakulások egész sorának adott helyet. És ez a differenciálódás egyszersmind a feladatok szétkülönülését jelentette.

Az arisztokrácia jelentősége mindenekelőtt hatalmasan fokozódott, úgy hogy az állam egész kormányzása valóban a kezébe került. A nagy, a birodalom kiterjedésével megnövekedett földelek mind sürgetőbben kívánták az egész embert: olyan kormányzóréteget, amely teljesen a politikának élt, szakértelemmel, tapasztalattal és a politikai ügyek vezetésének folytonosságával képessé vált arra, hogy megbirkózzék a földelek tömegével. A népgyűlés nehézkes gépezete erre mindkevésbé volt képes és így a döntőfontosságú ügyek: a pénzügyi igazgatás és a külpolitika a senatus kezébe jutottak. Befolyása a köztársaság vezető-tisztviselőire is csakhamar döntőnagyságú lett, már csak azért is, mert ezek hivatali idejük letelte után tagjai lettek a senatusnak és így az érdekeik megegyeztek.

Azzal, hogy a politikai föladatak és az állam kormányzása egy ilyen kis csoportnak jutott, együttjárt azoknak a megrostálása is, aki* két odaengedtek a hivatalokhoz. A patricius-nemzetségek előkelő köre egykor a legtekintélyesebb plebejus-családok bevonásával bővült. Most a hatalmon lévők új elzárkózása következett: a tisztviselők csaknem kivétel nélkül a régóta hivatalnokoskodó családokból kerültek ki. Így valódi szenatori rend alakult. Már külsőleg is, viseletében, elkülönült a többiektől és csakhamar oligarchikus módon osztályérdekeit kezdte képviselni, nemcsak a politikában, hanem például az állami földek szétosztásában és az igazságszolgáltatásban is, ahol bizonyos fontos jogkörrel rendelkező rendkívüli törvényszékek szenatori esküdtekből tevődtek össze.

De még tovább fejlődött a tagozódás. A szenatori hivatali nemesség mellett egy pénzes és tőkés arisztokrácia emelkedett föl, a senatorok elől minden üzlet, ez elől pedig a tisztviselői pályafutás volt elzárva. Ezért Róma hatalmi állásának pénzügyi kizsákmányolásához fogott; az adók bérlete, de egyéb pénzületek által is lassanként külön helyzetet szerzett magának a provinciákon is. Annak a révén, hogy ez a tehetős réteg természetesen a legfelső osztályban, a lovagokéban szavazott le, viszont a senatoroktól a 2. század folyamán a lovagi lovat és vele az illető centuriákban való szuverén jogát elvették. Így a pénz-arisztokrácia teljesen különvált a szenatori nemességtől és új, második előjogos réteg keletkezett.

Hasonló -zakadási folyamat ment végbe az ellenkező oldalon, a paraszti középosztályban is. O rá nehezedett a legsúlyosabban a háborús szolgálat, ereje szerezte meg a birodalmat, a világoralmat. A hannibali hadjárat pusztításai természetesen a közép- és kisparasztokat sújtották legjobban, de azonkívül még a birtokosnak gyakran évekig tartó távolléie gazdaságilag pusztító hatású volt. Eladósodás volt a következménye ennek és az, hogy a nagybirtokosok összevásárolták a földjeiket, hogy az itáliai mezőgazdaság áttért új termelési ágakra: olajfa- és szőlőtermelésre vagy legelőgazdálkodásra, végül a rabszolga-munka bevezetésére. Az ezekhez szükséges tőkéket a kisebb birtok nem tudta előteremteni és éppolyan kevésbé tudott a rabszolga olcsó munkaerejével versenyezni. Nagy tömegekben tódult egy hajdan földművelő, most azonban koldusszegényé vált réteg a városok felé.

Így a parasztosztály mellé a városi proletariátus lépett és ennek következményei csakhamar politikai és különösen katonai téren mutatkoztak. Minthogy ugyanis a légiókat csaknem kizárólag a bír-

tokos osztályból szerezték, ennek lassú eltűnése érezhető hiányt jelentett alkalmas katonaanyagban. Másfelől az új földnélküli tömegek politikai súlya annál nagyobb volt, mert bennük nemcsak egy mindig kész és befolyásolható anyag állt rendelkezésére minden politikai hangulatkeltésnek, hanem hatalmas rabszolga-tömegek fölgyülemlése a veszélyt még nagyobbította. A szabadonbocsátottak polgárrá lettek; ez a proletár-osztály újabb gyarapítását és egyszersmind idegenfajú, elkeletiesedett vagy egyenesen keleti elemek betódulását jelentette. Ezenfölüi rendkívül fokozódott a rabszolga-lázadások veszélye; ez a veszély vidéken robbant ki, ahol a gazdálkodás új formája nagyobb rabszolga-tömegek összezsúfolására vezetett; a 136—132. évek szicíliai lázadását csak egy konzuli sereg tudta elfojtani.

Ha az egészet áttekintjük, azt mondhatjuk, hogy itt egy olyan folyamat kezdődött, amely mintha hasonló mederbe akart volna torkollani, mint amit a hellenizmusnál megfigyeltünk. Szilárd formák bontakoznak ki, szemben a hasonló módon visszatérő föladatokkal. A politika és a kormányzat az egyik oldalon, a gazdasági élet a másikon itt is bizonyos technikai eljárást kezdenek kifejleszteni. Technikává lesznek, amelyet szabályok szerint kell gyakorolni és megtanulni. Itt is kívülről jött a megpróbáltatás, amely fölvetette a kérdést, vajjon Róma ideje lejárt-e már. Csakhogy ezúttal, a hellenizmus-sal ellentétben, kiállották a próbát.

NEGYEDIK FEJEZET
A HISPÁNIAI VÁLLALKOZÁS

Rendkívül figyelemreméltó, hogy abban a pillanatban, amikor Róma uralma az antik világ határán belül vitathatatlan lett, már fölmerülnek mindazok a kérdések, amelyek a császárságra, kezdetétől végéig, jellemzőek lesznek.

Kezdetben rövid, csaknem rohamos emelkedés: hosszabb ugyan, mint Nagy Sándor diadalútja, de annyival tartósabb következményeiben és messzehatóbb; azonban egyébként ahhoz hasonló egyetemes-ségre való törekvéseiben, meg abban is, hogy a győzelem éppúgy köszönhető a saját erőnek, mint az ellenfelek belső gyöngeségének. Mert mindkét esetben a győzelem nemcsak külső, hanem sokkal mélyebbre ható. Nagy Sándor és Róma, mint történelmi tünemények, olyan nagyszerűek voltak, hogy a Földközi-tenger népeit mintegy igézetük alá vonták és ezek hajlandók voltak nekik nemzeti sajátosságukat és önállóságukat fölládozni. Mert megérezték, hogy itt valami végzet-szerű játszódik le, amellyel szemben csak belenyugvás és odaadás lehetséges.

A cél elérése után mindkét esetben olyan korszak következik, amelyet az állandóság, kialakítás jellemez. Nemcsak a hellenizmus, hanem Róma is, legalább kezdeteiken, ilyen fejlődést mutat. Csak-hogy most az fenyeget, hogy az elért uralom zavartalan élvezetét egy új korszak váltja föl, amelyet a birodalom szélein föltűnő barbár népek elleni harc jellemez. Rómán állott, hogy megmutassa erejét.

Jogosan mutattak rá, hogy milyen éles határvonalat jelentenek a hispániai hadjáratok Róma történetében. Az első háború ez, amelyben egy régi, Karthágótól átvett kulturált területet kellett barbár szomszédok túlkapásai ellen megvédeni. És két évtizeden át volt alkalmuk az újfajta harc félelmetes voltát megismerniök. Nemcsak a bennszülöttek elkeseredett bátorsága, erősségeik és városaik erős volta okozott nagy nehézségeket, nemzeti vezérük is támadt a lusitanusoknak Viriathusban, aki hosszú éveken át legyőzhetetlennek látszott.

Ennek hatásai Rómára egyelőre közvetlenek és könnyen áttekinthetők voltak. A hatalmas emberveszteségek világosan beszélnek. 153—133-ig a polgárok lajstroma, a helyett, hogy mint eddig, évente 3000 fővel gyarapodott volna, összesen 5000 fővel süllyedt. És ez csak a római állomány vesztesége volt. Az utánpótlás nehézsége mind

nagyobb lett, annál inkább, mert a légiókban való szolgálat bizonyos censushoz volt kötve, így az elszegényedettek tömege ki volt zárva. Ehhez járult, hogy már a 151. esztendőben, mikor a senatus erőteljes hadvezetést határozott a keltiberek ellen, nemcsak lagatusok és hadtribunusok vonták ki magukat behívás alól, hanem a legénység is megtagadta a szolgálatot és a néptribunusok meg is védték őket ebben. Ekkor vitte keresztül a nép, hogy sorozás helyett a szolgálatra köteleseket kisorsolják.

E mellett a senatori oligarchia is mind kevésbé mutatkozott alkalmasnak ilyen háború vezetésére. Egyesek tehetetlensége és hatalmaskodása nyíltan mutatkozott, de a nehézségek jó része magában a dologban volt. Mert a katonai fővezérség szokásos egyévi tartama nem volt többé megfelelő. A hadvezetés különösen megkívánja a folytonosságot, iskoláztatást és tapasztalatot, beleélést a háború és a hadszíntér különleges föltételeibe. És mégis annál maradtak, hogy a legkitűnőbb hadvezért is legfőljebb két évig tűrték Hispániában; a monarchikus kormányzástól való félelem vérében volt ennek az oligarchiának is, mint mindegyiknek.

A Numantia elleni háború, a hispániai vállalkozás tetőpontja és egyben vége, törte meg a jeget. Mégpedig két irányban is: mind a fővezérség szabályozásában, mind a sereg új összetételében és szervezetében.

Azok a vereségek, amelyeket a rómaiak ezzel a hegyi várossal szemben szenvedtek, végül odavezettek, hogy a legkitűnőbb hadvezért, a hatalmas Karthágó legyőzőjét kellett odaállítaniuk. És nem a régi mód szerint, hanem a legszélesebb körű teljhatalommal fölruházva indult Scipio Aemiüanus Hispániába. Nemcsak, hogy már az előző években, nagy mértékben családja kezében volt a hispániai háború vezetése és ezúttal is a praetori és quaestori hivatalokat legközelebbi rokonaival töltötte be; neki magának is — a törvény ellenére — másodszor is megadták a konzulságot. És végül saját forrásaiból, a már meglévő állami sereg mellé, saját sereget szervezhetett, amely neki személyesen állt rendelkezésére.

A senatus nem adhatott Scipiónak új konzuli sereget, az előző hadjáratokban megviselt és fegyelmében meglazult sereggel kellett beérnie. Ismeretes, hogyan oldotta meg föladatát; az ellenséget körül-sáncolással törte meg és éhezette ki. Futólag arra is mutassunk rá, hogy mennyire kitűnik ebben az egykori polgári sereg elégtelensége az ilyen háborúk új föladataival szemben. A katonai technikának kellett pótolnia, ami katonai erőben hiányozni kezdett; a hivatásos

hadsereg szükségessége ütközött ki ezekből az eseményekből. A hadigépek nagy szerepe ebben az ostromló háborúban is ebbe az összefüggésbe tartozik: a katapulták és ballisták tömege, amelyek a római vonalak tornyain és sáncain állottak, a leletek alapján tekintélyes volt. Ezzel olyan viszonyokhoz érünk, amelyek a hellenisztikus katonai technikával nem tartanak rokonságot.

Még jelentősebb a jövőendő római fejlődésre egy másik körülmény. Scipio Aemilianusnak, mint említettük, megengedték, hogy 4000 önkéntesből álló saját seregét magával vigye Hispániába. Házának klienseit, de vele baráti viszonyban lévő keleti királyok segédcsapatait is maga köré gyűjtötte és belőlük még egy külön személyes testőrséget is (cohors amicorum) állított össze. Mondották, hogy a makedón uralkodók hasonló testőrségét vette mintául; csak hogy itt nem örökös uralkodásról, hanem a köztársaság polgáráról és tisztviselőjéről volt szó. Először lép itt föl egy olyan csapat, amelynél erősebb a kötelék, amely a vezérhez fűzi, mint az, amely az államhoz, — és nem véletlen, hogy ez a hadvezér egyeduralkodói teljhatalommal volt felruházva.

Már itt kirajzolódnak egy fejlődés körvonalai, amely döntő lett a jövőben. Scipio maga nem haladt ezen az úton. Amint elhárította az egyeduralomnak még a kísérletét is, sőt aggodalmasan a látszatát is távoltartotta magától, úgy azzal is megelégedett, hogy katonai újításait csak a jelen esetre alkalmazza. Es mégis elkerülhetetlen volt, hogy a következtetéseket általános formában vonják le. Csaknem azt mondhatnánk, az események maguk hajtották az embereket ebbe az irányba, akár tudatában voltak, akár szándékukban volt, akár nem. Tanú reá az az esemény, amely nemcsak időben csatlakozott közvetlenül a hispániai hadjáratokhoz, hanem egyenesen az ő hatásaik közé számítható.

ÖTÖDIK FEJEZET

A GRACCHUSOK FORRADALMA

A Gracchusok forradalma azokhoz a mozgalmakhoz tartozik, amelyek kudarcuk ellenére is döntő csapást mértek a szenatori oligarchiára. Ez a forradalom az ellen a földbirtok ellen irányult, amely a nagyok kezében egyesült, és azért is, hogy az állam számára a birtokos parasztok és vele a katonakötelesek szükséges mennyiségét biztosítsa. Az előző háborús évek közvetlen hatása ebben mutatkozik.

A városi proletariátus visszatelepítését a vidékre úgy tervezte Tiberius Gracchus, hogy egy újabb törvényt elevenített föl, amely az állami földek birtokosai számára bizonyos maximumot írt elő; ami azon túl volt, azt vissza kellett venni és vagyontalan polgárok közt kiosztani. Reformtervének tehát, mint annyi társának, múlt felé visszanyúló tendenciája volt; egy korábbi és mint hitték, boldogabb állapot szeretett volna visszaállítani. A földműves nép és hadsereg régi erejének visszaállítása kezeskedni látszott a beteg közélet gyógyulásáért.

Ritkán akadt nemesebb szándékú kísérlet a római történelemben; de bizonyára sohase sepert könyörtelenebből végig az események sodra a legjobbhiszemu szándékok fölött és sodorta harcsoaikat olyan irányba, amely tőlük annyira távol esett, mint ahogy csak lehetséges. De éppen ez az ellentét a terv és az eredmény között azt mutatja, ami készülöben volt az idők méhében.

Tib. Gracchus vállalkozása nem volt egymagában álló forradalmár kísérlete. Ő a senatus reformra hajló csoportjának a képviselője volt, amelyet ott apósa: App. Claudius Pulcher vezetett. Itt még a római politika megszokott formájával találkozunk, amelynek fedezete és kiindulópontja családi érdekszövetkezetek és nemesi pártcsoportok. Az általános lelkesedés hulláma emelte tovább a reformterveket, de nem volt elég ahhoz, hogy törekvéseik végrehajtását biztosítsa. Erőszakos rendszabályokhoz kellett nyúlniok; egy ellenszegülő tribunus, megfosztása a hivatalától, Tiberiusnak újra való megválasztása bizonyára szükségesek voltak, de kétségtelenül az alkotmány megsértését jelentették. Így már az idősebb Gracchus olyan utakra kényszerült, amelyek tőle eredetileg távol voltak. De a lényegbevágó reformok a harc új módszerét is követelték és annak, amit ő idézett föl, lett maga is az áldozata.

Már Tiberiusról elhangzott a vád, hogy királyi hatalomra törekszik, még egybehangzóbban fűződött ez a felfogás öccsének, Caiusnak sorsához. Nem kénytelen fölkelés áldozatául esett, hanem a senatus kifejezett határozata rendelte el, hogy a konzul lépjen föl a „zsarnok“ ellen. Az ellentét is hasonlíthatatlanul nagyobb volt a között, amit az ifjabb Gracchus tervezett és ami megvalósítás közben kibontakozott. A lovagokkal kellett szövetkeznie, hogy a senatus hatalmát megtörje; gabonaosztogatással igyekezett proletár párthíveit lekötöztetni. Ha már a pénzarisztokráciával való szövetkezés is veszélyes kockázatot jelentett, még inkább a fővárosi tömeg hozzászoktatása az ingyen gabonához; eredeti szándékkal, hogy az egyént ismét a maga lábára állítsa, ez egyenesen ellentétes volt. A nagy demagóg eszközei ezek, aki hatalomra akar jutni és abba akarja magát befészkelni. Ez a Gracchus is áldozatul esett azoknak a hatalmaknak, amelyeket maga idézett fel.

Új idő érkezett el és ennek törvénye a nagy egyéniség uralmát követelte, még ha az nem is akarta. Már világossá lett, hogy mindenkinek pusztulnia kell, aki politikai reform vagy hatalom után törekedett a nélkül, hogy ezt a törvényt megértette volna. De volt még valami, amit a Gracchusok akaratuk ellenére idéztek föl és döntő jelentőségű lett a jövőben: az itáliai szövetségesek fölkelését. Róma oldalán ők hódították meg a világot, de az eredményben igen kevésbé részesültek; az állami földek kiosztásánál, a gyarmatalapításoknál háttérbe szorultak a római polgárok mögött, a provinciák pénzügyi kizsákmányolásából meg éppen ki voltak zárva. Ehhez járult, hogy míg régebben a polgári jogot többféle módon megszerezhették, most szigorú rendszabályokkal vetettek gátat ennek. Az itáliai szövetségesek mindjobban alattvalói sorba voltak szorítva. Most azonban elérkezettnek látták az időt, hogy kívánságaikat keresztülvigyék; összeköttetésbe léptek a Gracchusok mozgalmával.

Egyelőre éppolyan kevés siker várt rájuk, mint magára a mozgalomra. Már 125-ben, egy rájuk vonatkozó indítvány meghiúsulása után, helyi fölkelésekre került a sor; ezeket véresen leverték, Fregellae ekkor pusztult el. Caius OxaccVms kísérlete is, Yvogy a szövetségeseknek megadják a polgárjogot, sikertelen maradt. A római plebs nem szándékozott jogainak élvezését másokkal megosztani.

A jövő mégis itt veti előre az árnyékát. A rendekre tagolt község-államok eddig következetesen fenntartott elvét támadták most először. Most még csak a szövetségesek jelentették be igényüket; egyszer majd az alattvalók is ezt fogják tenni. Mert az egyedül jogosultak és a csekélyebb jogúak, a kevés kizsákmányoló és a kizsákmányoltak tömege

között való ellentét lassankint elviselhetetlenné vált. Egyelőre Róma fönn tudta tartani az álláspontját. De abban a mértékben, ahogyan a barbár népek elleni védelmet magára kellett vállalnia, úgy kellett a rabló-hódító álláspontját birodalmi politikával föcserélnie. Magának Rómának lett érdekévé, hogy ahelyett, hogy alattvalói javait kiszípolozza, őket szabályszerű, lehetőleg nagymértékű segítség adására fölhasználja. És ekkor már nem tagadhatta meg a polgárjogot azoktól, akik elsősorban segítettek a védekezés terheit viselni.

Ami itt csak sejtelemszerűen mutatkozik, mindazt megkapták a következő évtizedek. Egyenesen megérlelték a magot, amely csak most hullott a talajba. A legerősebb lökést ez alkalommal is a külpolitika szolgáltatta.

HATODIK FEJEZET

A VÁLSÁG NAGY EGYÉNISÉGEI: MARIUS ÉS SULLA

A századforduló körüli évtizedekben a külső történetet védelmi háborúk szakadatlan sora jellemzi, amelyek mind a jövő birodalom szélén folytak. Az a leszámolás a barbár népekkel, melyet eddig Róma szomszédai föltartóztattak, most teljes erővel itt volt, a szomszéd népek megsemmisítése Rómát közvetlenül veszélynek szolgáltatta ki.

Már Hispániában át kellett Rómának vennie Karthágó teljes örökségét; most azonban a gyűlölt ellenség elpusztítása után Afrikában is jelentkezett ugyanez a kényszerűség. Egész Numidia ismét, mint egykor Massinissa alatt, egy kézben egyesült, csak hogy az új uralkodó hatalmát Róma és a római provinciák ellen fordította. Alig ért véget ez a háború, amikor Észak felől új ellenfél jelentkezett. Germán törzsek, kimberek, teutonok, ambronok felkerekedtek az Északi-tenger melletti hazájukból és Dél felé nyomultak. Már 113-ban a keleti Alpokban megverték egy római sereget; később Nyugat felé, Gallia ellen fordultak és ott, a több mint egy évtizeddel ezelőtt szerzett Gallia Narbonensis provinciában két konzuli sereget vertek le.

Már ez a két háború elég volt arra, hogy a belső eseményeket is mozgásba hozza. Az oligarchia hadvezetése alaposan kudarcot vallott: vereségek, egész seregek odaveszte, szégyenletes egyezkedés az ellenséggel és megvesztegetések tarka egymásutánban következtek. A jugurthai háborúban még egymagában álló kiváló hadvezérnek, A. Caecilius

Metellusnak a föllépése sem menthette meg a nemesség ügyét. Az új ember, aki helyébe lépett, megszemélyesítette magában az eddigi iránynyal való ellentétet. C. Marius a lovagrendből származott és legalul kezdte a szolgálatot; a nép vállaira emelkedett a konzulságig. És évről-évre ráruházták ezt a tisztséget és vele a hadvezérséget. Ezzel az eddigi kormányzás egyik alapelvét törték át. De Marius nemcsak a Jugurtha elleni háborút fejezte be, — miközben quaestorának: L. Cornelius Sullának sikerült a királyt magát foglyul ejtenie, az északi ellenfeleket is egymásután döntően megverte és így a birodalom ingadozó hatalmát ismét helyreállította.

Ötször egymásután lett Marius konzullá és ezzel a hallatlan újítással olyan helyzetet teremtett, amely valóban az egyeduralom kezdetének látszott. De a másik irányban is megtörtént a döntő lépés: először mertek a birtokos polgárok mellett vagyontalanokat is nagyobb tömegben fölvenni a seregbe. Ezzel együtt jártak más újítások: a légiók új beosztása, amely ezeket nagyobb egységekre, cohorsokra tagolta; a fegyverzet és taktika megváltozása, amennyiben a vagyontalan polgár felszerelését egységessé tették, ezáltal egyszersmind a három csatasor különbségét megszüntették; végül szigorúbb technikai iskolázás, amely a sáncásás és menetelés kötelezettségében jutott külső kifejezésre. Ha a fegyverzet egységesítésében már az a kiegyenlítő igyekezet jutott kifejezésre, amely minden proletársereget jellemez, úgy egész jellege kidomborodott a másik tényben, hogy ezeket a katonákat, akiknek otthon nem volt vesztenivalójuk, hosszasan a zászló alatt tarthatták és így alaposabb, szakszerűbb iskolázásnak vethették alá.

De — és ez a legfontosabb — ez az új formája a hadseregnek kezdettől fogva vezére személyével forrott össze. Mégpedig abban a kettős irányban, hogy hasonlíthatatlanul jobban le volt neki kötelezve, mint bármikor a régebbi időkben, de követeléseket is állított vele szemben. Mint afféle proletár testőrség, elvárta a hadvezértől, hogy gondoskodjék róla a hadiszolgálatból való kiválása után. Így a két új jelenség: a vezér és serege — bensőleg egymásra volt utalva és ketten együtt törtek a hivatásos hadseregre támaszkodó egyeduralom felé. Mariusnak saját magán kellett tapasztalnia, ennek a fejlődésnek a kényszerűségét; annak esett áldozatául, hogy ezt sem, mint általános törvényszerűséget, sem mint személyes föladatot nem értette meg; az ellenkező viselkedés juttatta diadalra nagy ellenlábását: Sullát.

A nép emelte magasra Mariust; most tőle, a néppárt ünnepelt emberétől várták a gracchusi reformok új fölkarolását: mindenekelőtt elbocsátott veteránjai várták azt, hogy újonnan létesítendő parasztbir-

tokkal lássák el őket. Ebben a jelben folyt le a 100. esztendő, diadalmasan megvívott választási küzdelme, valamint L. Appuleius Saturninus törvényhozása. De Marius nem merte levonni a végző következtetéseket, visszariadt a szükséges, de alkotmányba ütköző rendszabályok elől, sőt végül arra kényszerült, hogy saját párthívei, a popularisok és vezetőik ellen föllépjen és ez őt egyik napról a másikra politikailag halott emberré tette. El kellett hagynia a színteret; ha egyelőre úgy látszott, hogy az oligarchia nem ejti el, ez csak azért volt, mert örököse és utóda még nem jelentkezett. De nem váratott magára.

Sulla származása ép ellentéte Mariusénak; nem lovag és popularis, hanem az egyik legelőkelőbb nemesi nemzetségnek sarja, ha elszegényedett ágból is. A senatusi párthoz való tartozása pillanatig se volt kétséges. De őt is ugyanaz elé a kérdés elé állította a végzet, mint elődeit, legutóbb Mariust is. Csakhogy az arisztokratának és oligarchának volt bátorsága arra, amire a másik nem tudta elszánni magát: ez az ember, aki azzal vonult hadba, hogy a senatusi uralmat visszaállítsa, meg is tette ezt, de úgy, hogy ő maga lett Róma első egyeduralkodója.

Sulla is katonai pályafutással emelkedett nagyra. Fényes haditettéről, Jugurtha elfogásáról már megemlékeztünk. De pályájának tetőpontjára még nem emelkedett. Az ő ideje akkor jött el, amikor a birodalmat ismét hatalmas lökések rázták meg. Külső veszélyekhez ezúttal belső háború is járult.

Az agrár-kérdés mellett az itáliai szövetségesek jövődő helyzete szintén elintézetlen örökségnek maradt a második Gracchus idejéből; válsággá fajult és megoldást követelt. Miután M. Livius Drusus meggyilkolásával az utolsó békés kísérlet is megghiúsult, csak a fegyveres döntés maradt hátra. Az oligarchia megtagadta a polgárjogot a szövetségesektől; ezek végre is külön állammá csoportosultak egy ellen-Rómával („Itália*4), mint fővárossal és megkezdték az ellenségeskedést. A meglepett és kevésbé felkészült római seregek érzékeny vereségeket szenvedtek és ezeknek a hatása alatt a fővárosban hajlandók lettek az engedékenységre. A 90—89-es években először a hűnek maradt itáliai szövetségesek, majd mindazok, akiknek a kihirdetés napján a félszigeten lakóhelyük volt és hatvan napon belül jelentkeztek a praetornál, római polgárrá lettek. Ez az előzékenység elvette a mozgalom életét, ha itt-ott, mindenekelőtt az oszkus-samnis területen, a végleges fegyverletétel még sokáig el is húzódott.

Az itáliaiak fölkelése még nem ért véget, amikor kívülről ezúttal kelet felől, egy másik veszély tört be. Itt Róma sorsára bízta a helle-

nisztikus államok fölbomlási folyamatát. Csak szükségből járt egyszer el a tengeri rablók ellen, majd vette át kevéssel utóbb a ráruházott örökséget: Kyrenét. E közben a hellenisztikus világ szélén egy új hatalom képződött. IV. Mithridates Eupatornak, Pontos királyának, nemcsak az sikerült, hogy a bosporusi görög városokat maga alá vesse, hanem Kis-Ázsia északkeleti részében is megvetette lábát.

Még hellenisztikus formákat fitogtatott ez a hatalom és céltudatosan használta föl ezeket arra, hogy Kis-Ázsia és az anyaország görögjei előtt úgy tűnjék föl, mint nemzeti fölszabadító a római járom alól. De világos volt, hogy a takaró alatt barbár erők lappanganak, amelyek fölhasználják a görög formákat saját kifejlesztésükre és megszilárdításukra, a nélkül, hogy bensőleg át lennének hatva tőlük. Barbár volt és maradt a mithridatesi államok legtöbb lakója, barbár a sereg és szövetségesek legnagyobb része, — akár az arméniai király keleten, akár nyugaton a thrák és a szkitha törzsek. Barbár volt végül maga a király is, töretlen tettejében, vadságában, élvezetvágyában, ravaszságában.

A 88. esztendőben az utolsó még lázongó itáliaiakkal egyetértésben, rajtaütött Bithynián és a rómaiak kisázsiai provinciáján és első rohamra elfoglalta őket. Egyetlen napon az összes ott tartózkodó római vagy itáliai származású személyeket, korra, rangra és nemre való tekintet nélkül legyilkoltatta vagy száműzöttnek jelentette ki. Magába Görögországba is előrenyomult, szabadítónak hirdetve magát és elpártolásra lázítva Róma ellen.

Közben Itáliában is újra kiélesedett a helyzet. A fölkelés megszünte után arról volt szó, hogy az itáliai új polgároknak az összes tribusokban megadják-e a szavazati jogot — ez esetben túlnyomó számuk folytán könnyen megszerezhették volna a többséget — vagy csak korlátolt számú tribusokban. A szenátus a másodikat akarta és mellette állott Sulla, aki akkor a fölkelő szövetségesek ellen elért sikerei alapján először viselte a konzulságot. Kifejezett ellentétben állott ezzel a néppárt, amelynek sikerült keresztülvinnie az itáliaiak fölvételét mind 3,35 tribusba.

Ezenfelül azt is elérte, hogy Sullától elvegye a Mithridates elleni háború fővezérségét és az öreg C. Mariusra ruházza.

Ebben a pillanatban Sullának megvolt a bátorsága, hogy túltegye magát alkotmányos aggályokon; egyszersmind levonta a következtetéseket a helyzetből, amely őt egy nagy, hozzá ragaszkodó sereg élére állította. Tüstént Róma ellen vonult, a várost és az államot hatalmába kerítette; a popularisok törvényeit hatályon kívül helyezte.

tette, vezetőiket, köztük Mariust is, száműzette. Innen azonnal keletre indult, ahol a helyzet mind sürgetőbbben kívánta jelenlétét.

Sullának jellegzetes vonása, hogy milyen következetesen kitartott az egyszer megkezdett úton. Háta mögött csakhamar minden ismét összeomlott. A senatusi kormányzat, amit ő állított vissza, a néppárt új támadásainak áldozatul esett; a néppárt a lovagokkal és az itáliaiakkal volt szövetségben. Cinnával, a 87. és a négy következő év konzulával együtt tért vissza Marius Rómába és félelmetes rémuralmat vezetett ellenfelei ellen, míg a halál, éppen hetedik konzulságának átvétele után, meg nem állította. Mindez nem érintette Sullát. Számkivetve és otthonról minden támogatás nélkül, győzelmes befejezéshez juttatta keleten a háborút, Mithridatest hódításainak visszaadására kényszerítette és így ismét nyugat felé fordulhatott.

Itt nemcsak Marius költözött már el, hanem Cinna is áldozatul esett féktelen katonasága lázadásának. Utódainak, hatalmas fölszerelésük és az új polgárokból való szilárd támaszuk ellenére, nem volt meg az erejük sikeres ellenállásra. Itáliában való kikötése után Sullát pártjának maradványai csakhamar támogatni kezdték. Két gyilkos csatában győztesen Rómaig nyomult elő és ennek kapui előtt egy samnis sereg ellen való küzdelemben állta ki az utolsó próbát. A 82. évben ismét ura volt az államnak.

És most megisméltődtek a politikai kivégzések és számkivetések, csakhogy ezúttal a másik párt ellen. De nem ez a döntő jelentőségű Sulla uralmában; nem is a régi politika helyreállításának kísérlete, amely akármilyen mélyreható is volt, létrehozóját csak rövid időre élte túl. Bármennyire is vissza akarta állítani a senatus hatalmát, bármennyire is verte béklyóba a lovagi rendet és néptribunatust, erősítette meg az oligarchia uralmát — mégis ő maga mérte rá, tudtán kívül, sőt az érte való küzdelemben, a legsúlyosabb csapást.

Mert az új jelenség az egyén uralma volt, aki seregének odaadására támaszkodik. Ezzel Sulla új korszak küszöbén áll. Erre vall mindaz, amit személyiségéről tudunk. Bár rendje nézeteiben nőtt fel, egyéniségéül már kinőtt belőle. Ez talán legjobban az istenekkel való magatartásában nyilvánul. Tudunk Sullának egy istenséggel, Venus-Aphroditével való kapcsolatáról; a Felix vagy Epaphroditos melléknévben, amelyet maga vett föl, külsőleg is mutatkozik ez. Ami babonát még szemére hánytak, az számos keleti vonást mutat, de nem maradt meg ezeknél. Egyáltalán nem annyira nézeteinek az eredete a fontos, mint az a mód, ahogyan mindent önmagával hozott vonatkozásba. Valóban nem mindennapi dolgok azok, amiket emlékezései-

ben az istenekkel való személyes érintkezéséről, a tőlük nyert utasításokról és kinyilatkoztatásokról elbeszél. De jóval gyümölcsözőbb annál, hogy balsorsáról beszéljünk, fiz a meggondolás, vájjon ebben nem a nagy egyéniség kiváltságos állása nyilvánul-e világos isteni kormányzásával szemben: az a találkozósa a tettnek és a végzetnek, Daimonnak és Tychének, amely hordozóját éppen legszemélyesebb cselekedeteiben tünteti föl önmaga és mások előtt magasabb szükség-szerűség eszközeinek.

ÖTÖDIK RÉSZ

BOMLÁS ÉS FORDULAT

ELSŐ FEJEZET

POMPEIUS KORÁNAK ELSŐ POLGÁRHÁBORÚI

ABBAN a pillanatban, hogy Sulla meghalt, rátámadtak alkotmányára. Az elégedetlenek között ott voltak vagyonekborzásainak áldozatai; azok, akik a tribunusi hatalom helyreállítását kívánták; és a bankár-osztály, amelyet a büntető igazságszolgáltatásból kizárt. Az első kísérletet Sulla alkotmányának megdöntésére a halott diktátor egy régebbi követője tette, M. Lepidus, aki 78-ban átment a nép pártjára, konzuli méltóságot kapott és sereggel Rómát fenyegette. Sikerre kevés volt a kilátása, és jellemző, hogy Caesar távoltartotta magát az összeesküvéstől. A senatus Lepidus ellen a második konzult küldte, Catulust, a fiatal Pompeiusszal. A lázadást levertek és Lepidus Szardíniába menekült. Ott halt meg nemsokára, ami pedig a seregből megmaradt, az Sertorius hadához csatlakozott.

Q. Sertorius szabinus származású volt és Marius alatt mint katonatiszt tüntette ki magát. A demokrata párt Észak-Hispánia kormányzására küldte ki (83). Mikor Sulla proskripciójára került, Mauretániába menekült, de a lusitanusok hívására csakhamar (80) visszatért. Ezeket, a spanyol félsziget más népeivel együtt, a saját egyéniségének vonzóerejével és a babonáik felhasználásával hatalmas hadsereggé szervezte és sikeresen állt ellen a római hadvezérnek, Metellus Piusnak. A senatus végül kénytelen volt Sertorius ellen legjobb hadvezérét, Pompeiust kiküldeni, aki 76-ban érkezett Hispániába. Ebben az időben Sertorius szövetséget kötött Mithridates királlyal és hatalmának tetőpontján volt. A senatus hadvezérei ugyan emberükre találtak benne, de az alvezérei, Hirtuleius és Perperna vereséget szenvedtek; Hirtuleius életét is elvesztette. 74-ben Rómából

megerősítés és pénz érkezett és ezzel Pompeius helyzete megszilárdult. Ugyanakkor Sertorius hispániai szövetségesei is ingadozni kezdtek hűségükben. Perperna összeesküvést szervezett vezére ellen és ez Sertorius áruló meggyilkolásával (72) végződött. Pompeius ezután könnyűszerrel vetette alá magának Hispániát és diadallal tért haza (71), éppen jókor, hogy Crassusnak segítségére legyen Spartacus leverésében. De segítsége felesleges volt és nem fogadták szívesen.

Spartacus gladiátor-társainak egy csoportjával, főként gallusokkal és thrákokkal Capuából szökött meg (73) a Vezuvra, ahol szökött rabszolgákból sereget alakított. A rabszolga-sereg ellen kiküldött római haderőt ismételten megverték, és egyideig Dél-Itália kényérekedvére ki volt szolgáltatva Spartacusnak. Crixust, Spartacus egyik társát végül legyőzték és megölték (72). Spartacus erre északra indult és az Alpéseket akarta elérni. De miután találkozott egy római sereggel és azt szétverte, megváltoztatta tervét és megkísérelte, hogy Szicílián haladjon át. Ezt a próbálkozását a praetor. M. Licinius Crassus hiúsította meg. A rabszorgalázadás sorsát pedig megpecsételte M. Lucullus seregének megérkezése Brundisiumba és Pompeius visszatérése Hispániából. Spartacust legyőzték, követői közül hat-ezret keresztre feszítettek a Via Appia hosszában.

Pompeius és Crassus, seregeik élén, Róma urai voltak, és a 70 évre mindkettőt konzullá választották, annak ellenére, hogy Sulla alkotmányának megszorításai szerint Pompeiust nem lehetett erre a hivatalra megválasztani. Az ő konzuláguk alatt történt meg a tribunusi hatalom teljes helyreállítása. A törvényszékek korrupciója, amelyet a Verres elleni vizsgálat tett különösen hírhedtté, arra készítette a konzulokat, hogy ezentúl a törvényszéket szenátorokból, lovagokból és a *tribuni aerarii*-ből állítsák össze. Ez a változás a bankárosztály hatalmát erősítette. Nemsokára megnyilvánult a tribunusi hatalom helyreállítása. C. Cornelius és A. Gabinius, a 67 év tribunusai, reformokat vezettek be a provinciák igazságszolgáltatásában, rendszabályokat hoztak arra, hogy megakadályozzák a megvesztegetést a választásoknál és arra, hogy a provinciák követei a senatus elé tudjanak jutni.

Gabinius volt az is, aki az arisztokrácia ellenzésével szemben megszerezte Pompeiusnak a kalózok elleni hadjárat vezérségét. A kalózok az egész Földközi-tengert rettegésben tartották és Itália partjait fosztogatták. Elvágták Rómát gabona-ellátásától és római polgárokat raboltak el, köztük Julius Caesart is. Az, hogy Pompeiusra olyan hatalmas erőt bízott, jogosultnak bizonyult, mert három hónap

alatt a tengereket megtisztította ettől a veszedelemtől és meghódította a kalózok főtámaszpontját, Kilikiát. A győztest azonnal új vezérséggel bízták meg, ezúttal Mithridates pontusi király ellen. Az erre vonatkozó törvényt. (66) C. Manilius tribunus javasolta és Caesar és Cicero támogatta. A harmadik mithridatesi háború Bithynia birtokának kérdésében tört ki. Először a király ért el sikereket és tönkrevverte Cotta római hadvezért. Lucullus fordította meg a sorsot. Kényszerítette Mithridatest, hogy adja fel Cyzicus ostromát és két ízben leverte. Lucullus második győzelme Cabeiránál volt, a legyőzött király a vejéhez menekült, Tigraneshez, Armenia királyához. A 70. évben Lucullus uralma alá hajtotta Pontust, a következő évben megtámadta Armeniát, megostromolta Tigranocertát és végkép legyőzte Tigranest. 68-ban döntő csapást mért a szövetséges királyok seregére, de később (67) Mithridates új erővel győzelmet vívott ki egy római vezér, Triarius ellen.

Erre a sorsfordulásra Lucullus csapatai lázongani kezdtek, mert kifáradtak a hosszadalmas háborúban, a vezérük szigorú fegyelmét nem tűrték, és mert azt is tudták, hogy Lucullusnak a bankár-osztály ellensége, az ázsiai provincia adó-reformjai miatt. A lex Manilla szerint Lucullus helyébe Pompeius került. Az új hadvezér, miután megnyerte Róma számára Phraatest, Parthia királyát, 66 nyarán hadjáratot indított, amelyben leverte Mithridatest és végül Artaxata mellett Tigranes meghódolását fogadta. A győzedelmes hadvezér most ahhoz látott, hogy helyreállítsa a rendet Pontusban, Szíriában és Palesztinában. A háború végső eseménye Mithridates halála volt (63), és Pompeius megtette a kötelességét. Csak még az volt hátra, hogy megszervezze az új római területeket, elismerje az apró uralkodókat és hogy kolóniákat alapítson. A háború zsákmánya roppant nagy volt, és az adófizetésre kötelezett államok tekintélyesen gyarapították Róma évi jövedelmét. Pompeius mégegyszer gyarapította a hímevét, Lucullus ellenben joggal megbántva érezte magát: a fáradság legnagyobb-részt az övé volt, Pompeius pedig, mint más alkalmakkor is, csak a befejezéshez érkezett és learatta más munkájának gyümölcsét.

Amíg Pompeius távolt volt Rómától, L. Sergius Catilina, egy elszegényedett arisztokrata és Sulla diktátor hajdani követője összeesküdött P. Autronius Paetusszal és P. Cornelius Sullával, hogy 65 január elsején meggyilkolják az új konzulokat. Az összeesküvést a senatus elővigyázatossága meghiúsította, de az összeesküvők megmenekültek a büntetéstől. Catilina volt olyan arcátlan, hogy a 63. év konzulságára pályázzék, amelyre C. Antonius és Cicero is

jelöltek voltak. A szavazásnál Catilina vereséget szenvedett a milliomos Crassus támogatásának ellenére, aki Pompeius esetleges visszatérésének megakadályozásával akart hatalomhoz jutni. Cicerónak, Pompeius lelkes hívének, sikerült Crassus terveit megghiúsítani azzal, hogy leszavaztatta az Egyiptom annektálására vonatkozó javaslatot és egy föld-reformot, amelyet Rullus indítványozott. Ekkor kezdett Julius Caesar mind nagyobb és nagyobb szerepet vinni a közéletben. Ő nemesi családból származott, de az érdekei a demokrata párthoz kötődtek. Pazar megvesztegetésekkel keresztülvitte, hogy megválasszák a Pontifex Maximus méltóságára és a 62. évre praetornak. Azt, hogy a demokratákhoz húz, megmutatta azzal, hogy üldözte Sulla és C. Rabinius híveit. Azt a javaslatát, hogy Sulla áldozatainak gyermekei kapják vissza politikai jogaikat, Cicero hiúsította meg.

Catilina az előző választás eredményén nem vesztette el a bátorságát és 63-ban ismét pályázott konzulságra, az adósságok eltörlésének programjával. De most sem volt sikere. A kudarcon feldühödve összeesküvést szőtt P. Cornelius Lentulusszal a kormány megragadására, Sulla veteránjainak segítségével és a gladiátorok szolgálatainak felhasználásával. Cicero, a konzul, közvetlenül értesülést kapott az összeesküvésről egy Fulvia nevű nőtől, aki az összeesküvők egyikének bizalmasa volt. A konzul megelőző rendszabályainak ellenére Catilina lázadást tervezett november hatodikára vagy hetedikére: a szenátorokat meg kellett volna gyilkolni, gladiátorokat és rabszolgákat munkába állítani, a városban gyújtogatni és egész Itáliában fellázítani az elégedetleneket. Ezeket a részleteket ugyanaz a Fulvia hozta Cicero tudomására, aki már az előbb is tett hasonló szolgálatot. Cicero nyíltan megvádolta Catilinát, aki azonnal elindult, hogy csatlakozzon Manlius vezérlete alatt Etruriában álló seregéhez. Büntársai is munkába léptek Rómában és azt a balfogást tették, hogy a gallus allobroxok követeivel játszottak össze, akik akkor éppen Rómában jártak. Az árulást felfedezték és öt főösszeesküvőt letartóztattak. Ugyanekkor megvádolták Crassust és Caesart, de ők nyilvánvalóan ártatlanok voltak, úgyhogy nem jártak el ellenül^ Caesar enyhébb javaslata ellenére az öt bűnös szenátort elítélték és azonnal kivégezték. 62 január elején Catilinát bekerítették Etruriában; csapataival vitézül harcolva esett el.

Végül, 62 decemberében, Pompeius visszatért, feloszlatta a seregét és azon volt, hogy a senatus elismerje keleti berendezkedését és települő földet adjon veteránusainak. A senatus azonban nem teljesítette ezt a két kívánságát és Pompeiust magára haragította. A szenátorok még azt a hibát is elkövették, hogy Caesart, aki visszatért his-

pániai praetorságából és az 59. évre konzul lett, mellőzték a provinciák kiosztásánál és ezzel őt is megbántották. A senatussal való közös ellentét hozta össze Caesart, Pompeiust és Crassust, az úgynevezett első triumvirátust. Ez ellen a szövetezés ellen a senatus tehetetlen volt. Keresztül is vitték az akarataikat: Ptolemaios Auletosnak biztosították egyiptomi trónját; Pompeius megszerezte intézkedéseinek elismerését és földet kapott katonái számára; Crassus elérte, hogy a *publicanusok* egy harmadrésnyi engedményt kapjanak az ázsiai adószedésre tett ajánlatukra; Caesar megkapta Gallia Cisalpina és Illyricum, később pedig egész Gallia kormányzóságát, az 54 február 24-ig tartó időre. Caesar konzulása (59) alatt konzultársa a szilárdan konzervatív Bibulus volt, aki minden javaslatának ellentmondott. Caesar azonban annyira nem törődött vele, hogy az év konzuljainak tréfásan Júliust és Caesart mondták. Ebben az időben szilárdította meg Caesar szövetségét Pompeiusszal úgy, hogy Julia leányát feleségül adta hozzá.

MÁSODIK FEJEZET

CAESAR GALLIAI URALMA ÉS A KELETI VERESÉG

Caesar galliai uralma tevékenynek bizonyult és meghosszabbítás útján 49-ig tartott. Gallia Transalpinában 77-ben és 61-ben lázadások voltak. Az allobroxokat, akik a második lázadást indították, 60-ban verték el. Közép-Galliában, ahol Rómának szövetségesei voltak, nevezetesen az aedusok, az események római beavatkozást tettek szükségessé. A helvetiusok, germán törzsek nyomása alatt kénytelenek voltak elhagyni lakóhelyüket és Galliában keresni új otthont. Genffel szemközt a Rhone északi partján gyülekeztek (58); Caesar nem adott nekik engedélyt a római provincián való áthaladásra, így a velük barátságban álló sequanusok területén haladtak át. Az aedusok, a sequanusok ellenségei, azonnal Caesar segítségét kérték; ő közbelépett, legyőzte a helvetiusokat és visszaszorította őket régi lakóhelyükre.

Most, hogy Róma belekeveredett a galliai ügyekbe, további beavatkozások elkerülhetetlenek voltak. Caesar először (58) a germánokat verte le, akik Ariovistus vezetése alatt nemrégiben telepedtek le Galliában. A következő évben a belgák ellen vezetett hadjáratot. Ennek az eredménye Gallia meghódítása volt a Rajnától a Garonneig. Ezután az Atlanti-óceánon folytatódottak a műveletek: Caesar hajóhada legyőzte

a venetusok tengeri népét. A germán beözönlés veszedelmét Ariovistus erejének megtörése nem hártotta el: nemsokára (56—55) két germán törzs, az usipések és tencterusok keltek át a Rajnán Galliába. Caesar csellel elfogta vezetőiket, katonaságukat rajtaütéssel lefegyverezte és kegyetlenül lemészárolta őket. Mindezt a nemzetközi jognak annyira nyilvánvaló megsértésével, hogy Cato, elkeseredett politikai ellenfele, azt javasolta a senatusnak, hogy Caesart adják át a germánoknak megbüntetésre. A germán törzsek letörése után Caesar a Rajnán hidat épített Koblenz alatt és hogy erejét megmutassa, tizennyolc napig pusztította a sigambusok területét. Azután Britannia vonta magára a figyelmét. 55-ben sikertelenül támadt, 54-ben azonban legyőzte Cassivellaunus brit királyt és adó fizetésének ígétét csikarta ki belőle. Caesar azután visszatért Galliába, ahol ismét forrongás volt. Egy Ambiorix nevű vezér vezetésével lázadás tört ki (54), amelyet Caesar könnyörtelenül legázolt. De hamarosan új felkeléssel találta magát szemben Közép-Galliában. Itt Vercingetorix volt a vezér. Az ellene indított hadjáratban a rómaiak bevették Avaricumot, a gallusok erősését, de Gergovianál nem volt sikerük. Nemsokára azonban Alesiát ostromolták meg, legyőzték a gallusokat és Vercingetorixot hódolásra kényszerítették. 52—51 telén Caesar a rend helyreállításához látott, de munkáját megzavarta egy végső lázadás, a bellovacusoké. Ezt is, mint a többi, hamarosan leverték. Mostan a római események vonták magukra Caesar figyelmét és sietett, hogy a gallusokkal ésszerű megállapodást kössön. Hadjáratai nagy területeket csatoltak a római birtokhoz, ő maga nagy vagyonra tett szert, irigylés reméltó katonai hírnévre és hűséges, nagyszerűen képzett serege volt, amely kész volt őt jól szolgálni a polgárháborúban, amely előrevetette árnyékát.

A triumvirátus egy másik tagja, Crassus, nem volt olyan szerencsés a katonai dicsőség kivívásában. 55 novemberében elindult Rómából, hogy a parthusok ellen kezdjen egy megokolatlan és népszerűtlen háborút. Parthiában polgárháború volt ekkor a két trónkövetelő, II. Orodes és Mithridates között, akik az előző uralkodónak, III. Phraatesnek fiai voltak. Bevezető hadműveletek után Crassus 54-ben Szíriában telelt és innen indult Parthia megtámadására. Surenas, a fiatal hadvezér állt vele szembe, míg uralkodója, Orodes, hadjáratot indított a rómaiak szövetségese, Artavasdes arméniai király ellen. Crassust gyors előrenyomulás után hirtelen megtámadták, amikor emberei fáradtak voltak, Carrhae közelében. A római katonák tehetetlenek voltak Surenas lovas nyilazói ellen. Crassus fia elesett, lovassága elhagyta; légiói hátráltak, de hiába, mert őket is tönkreveték, miután

Crassust akinek az ő fegyelmetlenségük miatt Surenasszal kellett tárgyalnia, a parthusok megölték. A negyvennégyezer főnyi római seregből csak mintegy tízezer jutott vissza Szíriába. Ezt a provinciát is fenyegették a diadalmas parthusok. Orodes ugyan eltette láb alól Surenast, mint lehetséges vetélytársát, és a király fia, aki átvette a vezérséget, gyöngé helyettese volt az előbbi hadvezérnek. A rómaiak Cassius vezetése alatt visszaszorították. A római tekintély Keleten megingott, és sok időnek kellett eltelnie, amíg Augustus diplomáciája Crassus elveszett dicsőségét helyreállította.

A római seregek Galliában győzedelmeskedtek és Parthiában kudarcot vallottak, közben pedig Rómában magában politikai háború folyt. Természetesen nagy volt az ellenszenv a triumvirek ellen. Hogy legyen, aki érdekeit védje Rómában, Caesar 58-ra a demagóg Clodiuszt választotta meg tribunusnak. Az új tribunus különböző erélyes javaslatokat nyújtott be. Egyet a hivatalnokok obstrukciója ellen a törvényhozó gyűlésekben, egy másikat, amely ingyen gabonát juttatott a városi csőcseléknek, egyet, amely szabadságot adott a politikai kluboknak, s egyet, amely a cenzorok tevékenységét keresztezte. A senatus és a köztársaság két nagy harcosát is félretette az útból: Cicerót száműzte és Catót Cyprusba küldte egy megbízatással, amely 56-ig tartotta Keleten. Cicerónak azonban sok hatalmas barátja volt, akik 57 szeptemberében keresztülvitték diadalmas visszatérését. Ebben az évben kapott Pompeius ismét fontos és rendkívüli megbízatást a gabonaellátás megszervezésére. Mint más alkalmakkor, Pompeius most is megmutatta rátermettségét, mert hamarosan megszüntette az éhínséget, mely a várost fenyegette.

56-ban úgy látszott, hogy a triumvirátus fel fog oszlani: Pompeius rossz viszonyba került Crassusszal, aki akkor még Rómában volt. L. Domitius Ahenobarbus, egy erélyes arisztokrata, Caesar érdekei ellen kezdett dolgozni. Erre a triumvirek Luccában megbeszélést tartottak, elsimították ellentéteiket és új hatalmi helyzeteket szereztek maguknak: Caesar kormányzóságát öt évvel meghosszabbították; Pompeius és Crassus megkapták a konzulságot 55-re. Ebben a hivatalukban a bírák kinevezését és a politikai klubok működését szabályozták. Még mielőtt hivatala lejárt volna, Crassus elindult balvégzetű parthus hadjáratára. Rómában felütötte a fejét a korrupció és a törvénynélküliség. A válságot Clodius meggyilkolása robbantotta ki (52 január). A Via Appián gyilkolták meg vetélytársának, Milónak szolgálatában álló banditák egy verekezésben. Ez az esemény olyan dűhre gerjesztette a városi csőcseléket, hogy a konzulok nem tudták fenntartani a rendet.

Pompeiust hívták be és társnéküli konzulnak tették meg. Gyorsan szigorú törvényeket hoztak az erőszakosság és a korrupt választási mesterkedések ellen. Milot törvényszék elé állították és száműzték.

De ekkor meghalt a triumvirátus egyik tagja és a két megmaradt triumvir viszonyában is változás állott be, mivel Julia, Pompeius felesége és Caesar leánya meghalt és így meglazult az a kötelék, amely összefűzte a férjet és az apát. Hamarosan kifejlődött az ellenszenv. 52-ben törvényt hoztak, amely megengedte Caesarnak, hogy *in absentia* pályázzék a konzulságra. Pompeius rögtön új törvényt szavaztatott meg, amely tulajdonképpen megsemmisítette az előbbit. Később, Caesar tiltakozására, mégis megadták neki a kivételt. Pompeius most ismét ötéves kormányzóságot kapott Hispániában, Caesarnak azonban nem-sokára le kellett tennie a vezérségét. Nyilvánvalóvá lett, hogy Pompeius nem fogja Caesart tettel segíteni. Caesar ezért Curiót, egy tribunust használt fel érdekeinek védelmére; 50-ben Curio vétójával megakadályozta a provinciák elosztását és Caesar utódjának kinevezését a galliai kormányzóságra. Miután Curio tribunsága lejárában volt, Caesar Marcus Antonius-t küldte Rómába ügyeinek ellátására, míg ő maga Gallia Cisalpinába költözött, hogy közelebb legyen Rómához. Curio most javaslatot tett, hogy kiegyezésképpen Caesar is, Pompeius is mondjanak le kormányzóságukról, a senatus pártolta is ezt a javaslatot, egy veto azonban megghiúsította (50 december L.). Másnap Marcellus konzul rábeszélte Pompeiust, hogy vegye át az itáliai haderő vezérségét. Amint ennek Hirtius, aki Caesar megbízásából mint békeközvetítő volt Rómában, hírért vette, visszatért Caesarhoz és beszámolt neki arról, ami kiszivárgott. Caesar azonnal fegyverbe állított két galliai légiót, de Curiót újra elküldte követségbe azzal az ajánlattal, hogy mindketten, Pompeius és ő mondjanak le hatalmukról. A senatus ellenséges álláspontra helyezkedett és megparancsolta Caesarnak, hogy egy bizonyos időn belül tegye le a hivatalát, különben a haza ellenségének jelenti ki. Ezt a rendszabályt Antonius azonnal vétójával támadta meg, de kénytelen volt egy tribunus-társával Caesarhoz menekülni, amikor a szenátorok kettejüket erőszakkal fenyegették. A senatus kihirdette a polgárháború állapotát, és Caesar, a tribunusok megsértésének ürügyével 49 január 10-ének éjjelén a XIII. légiónak kiadta a parancsot, hogy keljen át a Rubiconon. A kocka el volt vetve!

HARMADIK FEJEZET
CAESAR MONARCHIÁJA

Itália védelmére Pompeiusnak két légiója volt, amelyeket Galliából vontak vissza; új sorozást is kezdett, de nem bírt Caesar veteránusaival szembehelyezkedni. Ezek gyorsan haladtak előre és megszállták Arretiumot, Anconát, Iguviumot. A senatus és Pompeius, akik feladták a reményt, hogy Rómát megtarthatják, Apuliába vonultak vissza, de Caesar békeajánlatait visszautasították. Pompeius egy csapata Corfiniumban vetette meg a lábát, de hamar megadta magát és átment Caesarhoz. Ő kegyesen bánt a foglyaival és rendben tartva az embereit, sietve nyomult előre, abban a reményben, hogy felveheti az érintkezést Pompeiusszal. Ez nem sikerült, mert a konzulok és Pompeius seregének fele Brundisiumból Dyrrhachiumba kelt át (49 január 12), a vezér és a sereg másik része két hét múlva csatlakozott hozzájuk. Caesar, miután Pompeius egyelőre elmenekült előle, Rómába tért vissza. Itten gondoskodott a városnak, Itáliának, Illyricumnak és Gallia Cisalpinának kormányzásáról, ez utóbbi lakosainak ebben az időben adta meg a teljes római polgárjogot. Miután saját céljaira számára biztosította az állami vagyont, amelyet Pompeius hívei oktan módon a római aerariumba hagytak, Hispániába indult, amely Pompeius kiváló tisztjeinek, Afraniusnak és Petreiusnak kezében volt. Csellel kijátszotta őket, elvágta utánpótlásaiktól és megadásra kényszerítette őket Ilerdához közel. Követte őket nemsokára Varró, a másik Pompeius-párti vezér ezen a területen. Massilia városa behódolt Caesar seregének egy csapata előtt. Másutt azonban nem tudott akkora sikereket elérni. Afrikában alvezérért, Curiót megverték és megölték a Pompeius-pártiak és Juba numidiai király egyesült seregei. A tenger uralma Pompeius kezén maradt, az Adriánál és Illyricumban a hívei csapásokat mértek Caesar alvezéreire, Dolabellára és Antoniusra.

Hispániából való visszatérése után Caesar a római ügyekre fordította figyelmét. Elfojtotta a XI. légió tervezett lázadását, diktátornak nevezte ki magát és biztosította magának a konzulsgót a 48. évre. Hivatali társául P. Serviliust választotta meg. Ebben az időben tette azokat az intézkedéseket, amelyek felmentették az adósságok kötelezettségük egy része alól és megtiltották a pénzhalmozást. Száműzötteket visszahívott és helyreállította Sulla proskribáltjai utódainak politikai jogát.

Ugyanakkor Pompeius a Keleten rendelkezésére álló forrásokból hatalmas sereget gyűjtött, bár a csapatai értékben nem értek fel az ellenféllel. Caesarnak jó szerencsével sikerül haderejének egy részét átszállítania az Adrián és elfoglalnia Oricust és Apollóniát. Pompeiusnak ekkor egészen a közelben, Dyrrhachiumban volt a téli tábora. Egy idő múltán Caesar serege másik részének Antonius vezetése alatt szintén sikerült az ellenséges hajóhad őrségét elkerülni és biztonságban átkelni Brundisiumból. Caesar két hada hamar egyesült, hiába próbálta ezt Pompeius megakadályozni. Caesarnak azután sokat kellett szenvednie táplálék és takarmány hiánya miatt, és egy csatában is megverték. Szabad levegőhöz akarta juttatni a seregét, és mindkét hadvezér Thessalia felé indult: Caesar, hogy Domitiushoz csatlakozzék, és Pompeius, hogy Metellus Scipióhoz. Pharsalusnál végül ütközetre került a sor. Pompeius lovassága, amelyben annyira bízott, kudarcot vallott, légiói erre meghátráltak és megadták magukat. Ennek a hírére Pompeius hajóhada is visszavonult, ő maga először Mytilenébe és azután Egyiptomba ment, ahol ekkor polgárháború volt XII. Ptolemaios király és nővére, Kleopatra között. Alighogy megérkezett, a király miniszterei eltették láb alól, röviddel mielőtt Caesar csekély haderővel megérkezett.

Alexandriában Caesar behódolt Kleopatra bájainak és vele együtt támadták meg a királyi palotában az alexandriaiak, akik feldühödtek azon, hogy ő akarja eldönteni, ki legyen az uralkodójuk. Egy ideig Caesar halálos veszedelemben forgott, de a hajóiról érkezett segítség és egy szövetségesnek, pergamoni Mithridatesnek idejekorán való megérkezése megmentette a helyzetet. Ptolemaios seregét szétverték, ő maga elesett. Egyiptomban Caesar két hónapig töltötte az időt Kleopátrával, aki most már királynő volt. Ezalatt Antonius küldték Rómába, aki Caesart diktátorrá nevezte ki. Távollétében Antonius kormányozta Itáliát, mint a lovasság vezére. Caesar végre a keleti ügyek elintézésére fordította a figyelmét: először Judaeára és Szíriára, majd Pontusra, ahol a jelenlétére sürgős szükség volt. Itt Cn. Domitius Calvinus, az alvezése, súlyos vereséget szenvedett Pharnacestól, a nagy Mithridates fiától. Caesarnak a pontusi király azonban nem volt méltó ellenfele. Zelánál olyan gyors volt a diktátor győzelme, hogy joggal dicsekedhetett: „veni, vidi, vici“ . Pontust a pergamoni Mithridatesre bízta, rendbehozta a kisázsiai ügyeket és júniusban vissza tudott hajózni Itáliába.

Hazatérése után első dolga az volt, hogy elfojtotta Campaniában azoknak a légióknak a lázadását, amelyek kivonták magukat Antonius

vezérsége alól. Azután hozzálátott, hogy híveit megjutalmazza, új szenátorokat nevezzen ki és lecsillapítsa a gazdasági nyugtalanságot, legalább is részben, egy évi adó elengedésével. Majd pedig kénytelen volt Afrikába átkelni (október 8), amely egy tekintélyes Pompeius-párti sereg és Juba numidiai király kezén volt. Leptisben szállott partra, innen szállta meg a Ruspina melletti fensíkot. A helyzete igen veszélyes volt, bár új csapatok csatlakoztak hozzá, és hiányt szenvedett eleségben is, amíg el nem foglalta a jól ellátott Sarsura várost. Ezután a siker után a parton fekvő Thapsus ellen vonult. Itt történt a döntő ütközet, amelyben Scipio, a szenátori sereg vezére és Juba király körül akarták Caesart zárni. Kudarcot vallottak és három hét leforgása alatt egész Afrika meghódolt. Cato, egyike az afrikai szenátori sereg vezéreinek öngyilkos lett, amikor látta, hogy ügyük elveszett.

Caesar most visszatért Rómába és négy napos triumfussal ünnepelte meg a diadalait. Kevés alkalma volt, hogy a főváros ügyeinek szentelje magát, mert lázadás tört ki Hispániában Sextusnak és Gnaeusnak, a nagy Pompeius fiainak, valamint Caesar régebbi tisztjének, Labienusnak vezetésével. Tizenhárom légióból álló seregük nagy kitarással harcolt Mundánál (45 március 17), de Caesar előtt végül megfutamodtak és nagy mészárlás következett. A legyőzött vezérek közül csupán Sextus menekült meg. Mint kalózvezér később Octavianust, Caesar unokaöccsét zaklatta.

Az alatt a rövid idő alatt, amíg életben maradhatott, Caesar meglepően nagy munkát végzett. Rendbehozta a naptárt, amely már nagy eltéréseket mutatott a Nap valódi járásától. Szabályozta a gabona-szolgáltatást, az utak fenntartását, a közvagyony használatát és a községi tanácsok tagságát. A sok zavart okozó politikai klubok közül a legtöbbet beszüntette és szigorú büntetéseket szabott ki bűnözésre és erőszakosságra. Nagy családok fejeinek külön kiváltságokat biztosított és ezzel — az augustusi törvényhozást megelőzve — a nagy születési arányszám elérésére buzdított. A nagy földbirtokosoknak nem volt szabad többé pusztán rabszolgák munkaerejét használniok; új rendelet szerint a pásztorok Jiarmadrészét a városi polgárok közül kell fogadni. Szigorú adótörvényeket is hoztak, de ezeket, mint hasonló esetekben általában történni szokott, nem lehetett teljesen végrehajtani. Caesar államférfim rátermettségét nemcsak ezek a rendelkezések mutatják, hanem azok is, amelyeket tervezett. Itália művelhető földjét a Fucinus-tó és a pontini mocsarak kiszáritásával akarta gyarapítani, — kétezer évvel később vitték csak végbe ezt a munkát. Tervezte az ostiai kikötő mélyítését, a Tiberis szabályozását, egy új út építését az Adria felé, közkönyvtárak

alapítását és a római jog kodifikálását. Sürgős természetű kérdés volt katonáinak letelepítése, akik sürgették földjárandóságukat. Ezeknek és a munkanélküli városi csőcseléknek érdekében nagy gyarmatosítást kezdett meg, amelyben Korinthos, Karthágó és más telepek újrualapításáról volt szó. Az erősen romanizált Gallia Cisalpinában és Transpadanában Caesar bőkezűen osztogatta a polgárjogot. Liberális szelleme mutatja, hogy tevékeny részt engedett a felszabadítottaknak a helyi kormányzatokban és igazgatásban.

A katonák nagy része leszerelt, de nagy sereget tartottak fegyverben, mert még sok helyen volt nyugtalanság. Bassus, egy Pompeius-párti vezér Szíria nyugalmát háborgatta. Az illírek ellenségeskedtek és a dákok felől is fenyegetett veszély. A római büszkeség bosszút követelt Crassus légioinak lemészárlásáért is, úgyhogy 44-ben Caesar hadjáratot készített elő Parthia ellen. A csapatokat gondosan szétosztotta a birodalomban és Róma, Itália és a provinciák tisztviselőit már előre kijelölte.

De a Carrhae melletti szerencsétlenség jóvátétele már nem lehetett Caesar feladata. Hatvan összeesküvő csoportja, akik a köztársaságot Caesar zsarnoksága alól akarták felszabadítani, áldozatának szemelte ki. Valóban, helyzete és megbecsülése olyan volt, hogy sok római nemes felháborodását és gyűlöletét hívta ki: követői közül számosan belekerültek a senatusba; diktátorságát először tíz évre, azután élete tartamára meghosszabbították; a tribunusok vétója ellen nem szólhatott, de ő megkapta a tribunusok sérthetetlenségét; Thapsus után megkapta a *praefectura morum*-ot; feje volt az állami vallásnak; a pénzügyek vezetése az ő kezében volt és követőinek számát hatalmassá tette befolyása a hivatalnokok jelölésében.

Caesar helyzete több volt, mint emberi: a keleti városokban hellenisztikus módra istennek nevezték; Dió történetíró szerint a szenátorok elrendelték, hogy Quintilis hónapot „Iulius“-nak nevezzék és hogy egy tribust „Julianus“-nak nevezzenek, négyévenként visszatérő ünnepet kapott és egy papi testületet, a Luperci Iulii-t; templomot állítottak jóságának és m[^]s tisztességekkel halmozták el. Akár elfogadjuk Dió beszámolóját, akár nem, Caesar olyan magaslatokra emelkedett, hogy fel kellett keltenie az irigységet. Annak ellenére, hogy amnesztiát adott az ellenfeleinek és hogy szokatlan módon elnéző volt, annak ellenére, hogy sok ügyben a senatust a szokott módon hagyta eljární, mégis magára vonta a nemesség gyűlöletét, amelyet különösen egy alkalommal való elbizakodott föllépése lobbantott lánggra. Attól féltek, hogy a királyságra pályázik, amely gyűlöletes volt az utolsó Tarquinius

ideje óta. S március idusán a senatusban Caesart azoknak a tőrei terítették le, akikben megbízott, közöttük Marcus Brutusé és Cassiusé. Antonius, a konzul, a diktátor barátját megkímélték az összeesküvők egy végzetes tévedése folytán. A halála előtti év szeptemberében Caesar megcsinálta végrendeletét és a Vesta-szűzeknél helyezte el. A végrendeletben Octavianust, egy tizenhét éves fiút, nővérének, Júliának unokáját tette meg vagyona háromnegyed része örökösének és fogadta fiává.

NEGYEDIK FEJEZET

ANTONIUS ÉS OCTAVIANUS KÜZDELME A MONARCHIÁÉRT

A gyilkosok azt hitték, hogy a senatus szívesen fogja őket fogadni, de csalódásukra kevés rokonszenvel találkoztak. Néhány nappal a tett után Antonius mint konzul összehívta a senatust; ezen az ülésen amnesziát hirdettek, de Caesar cselekedeteit és terveit törvénybe iktatták és nyilvános gyászünnepeket szavaztak meg. Ezen az ünnepségen Antonius elnökölt; a beszéde és Caesar végrendeletének intézkedései feldühítették a tömegeket a szabadítók ellen, úgyhogy ezeknek el kellett menekülniök Rómából. Antonius a város ura maradt, testőrséget szervezett magának és Caesar intézkedései szerint kormányzott. Ha szükségesnek tartotta, Caesar volt titkárának könyörgött koholt iratokért. Átvette az állami pénztárt és Caesar saját vagyonát is. Népszavazással Gallia Cisalpina kormányzóságát, amely Decimus Brutust, az egyik felszabadítót jelölték, őrá ruházták hat évre. Ugyanakkor veteránusokból hadsereget mozgósított Campaniában és Makedoniából négy légiót hívott haza.

Ekkor érkezett haza Octavius, vagy amint most nevezte magát, Octavianus az epirusi Apollóniából, ahol tanult, hogy örökségét követelje. Antonius lenézte a fiút, megtagadta tőle az örökség átadását és nem engedte meg, hogy Octavianus megbecsülést követeljen Caesarnak és egy tribunusságot magának. Miután nyilvánosan megvádolta Octavianust, hogy az életére tör, Antonius Brundisiumba ment, hogy fogadja a makedón légiókat. Távollétében Octavianus veteránusokból haderőt gyűjtött és tárgyalásokba lépett Ciceróval és a senatussal, amely Sextus Pompeiusszal már-már megegyezett. Antonius a négy légió ellenségesen fogadta és amikor visszatért Rómába, azt a nyugtalanító hírt kapta, hogy kettő közülök Octavianushoz pártolt át.

Erre észak felé haladt és Decimus Brutust ostromolta Mutinában. Cicero javaslatára a senatus törvényesnek nyilvánította Octavianusnak mint seregszereplőnek helyzetét (43) és a konzulokkal, Hirtiuszal és Pansával elküldte őt, hogy mentse fel az ostromlott Mutinát. Két ütközetre került a sor. Az egyik Forum Gallornál, a másik Mutina közelében. Ebben mindkét konzul elesett és Antonius menekülni volt kénytelen. A senatus ujjongott ezekre a hírekre, de megpecsételte a sorsát azzal, hogy lebecsülő módon feleslegesnek tartotta Octavianus további szolgálatait. Octavianus azonban nem üldözte Antoniusot, hanem Rómába vonult és fegyvereinek erejével kényszerítette, hogy konzullá válasszák. Azután megint északra ment, hogy Antoniuszal találkozzék, akihez Lepidus csatlakozott hatalmas sereggel. A három hadvezér triumvirátust alapított, amelyet később népszavazással törvényesnek ismíttek el és amelynek felügyeleti hatalmat adtak az állam felett öt évre. Pénzhiány miatt és mert meg akartak szabadulni ellenségeiktől, kíméletlen proskripciót csináltak. Kivégeztek kétezer lovagot és százharminc szenátort, akik között ott volt Cicero, a legnagyobb római szónok és Cato után a köztársaság leglegbuzgóbb híve.

Amíg Itáliában ezek történtek, Keleten Brutus és Cassius pénzt szereztek és csapatokat gyűjtöttek. Cassius megsarcolta Rhodost és nagy kincseket szerzett, miközben Brutus meghódította Xanthust és egész Lyciát hatalma alá kényszerítette. Seregükkel innen a Hellespontozhoz és azután Philippihez vonultak, ahol találkoztak Octavianus és Antonius hadával. A triumvirek rosszul voltak ellátva és szívesen visszavonultak volna. Az első ütközetben, 42 október 23-án Brutus Octavianust megfutamította. Cassiust azonban Antonius legyőzte és mert nem tudott Brutus győzelméről, öngyilkos lett. A második csata néhány nappal később volt. Itt Brutus is alulmaradt és rábírta egy barátját, hogy ölje meg.

A győzők elbocsátották csapataik egy részét és felosztották egymás között a római világot, Lepidusszal nem törődve, akit nyugaton hagytak és aki, miSt hírelt, áruló módon Sextus Pompeiusszal, a senatus tengernagyával tárgyalt. Octavianus, aki gyengélkedett, Itáliába tért vissza ahhoz a kellemetlen munkához, hogy földeket kobozzon el veteránusai kielégítésére. Tapasztalta, hogy Lepidus árulásának híre alaptalan és készséggel átadta neki Afrikát. A birtokelkobzások polgárháborúra vezettek Itáliában: a megrövidítettek felbőszültek, a katonák elégedetlenkedtek és a konzul, Lucius Antonius, Marcus testvére, megvádolta a triumvirátust. A lázadás lángjait Manius és

Fulvia szították, Marcus Antonius ügyvivője és felesége. (Marcus Antonius Kis-Ázsia, Szíria és Palesztina kormányzója volt.) Fulvia a hagyomány szerint abban a reményben élesztette a forrongást, hogy férje kénytelen lesz visszatérni, ugyanis Keleten szerelmi kalandjai voltak, először Glaphyrával, azután Kleopátrával. A katonáknak ugyan egyik párton sem volt kedvük tovább hadakozni, de Lucius Antonius nem volt hajlandó tovább tárgyalni Octavianusszal. Az ellenségeskedések alatt, amelyek most kezdődtek és amelyeket a perusiai háború (41—40) neve alatt ismerünk, Marcus Antonius fivére segítségére egy mozdulatot sem tett. Lucius Antonius a megerősített hegyi városba, Perusiába vette be magát és Octavianus hadvezéréivel, Agrippával és Salvidienusszal azonnal körülzárta. Ellátás hiánya reménytelenné tette Lucius helyzetét és amikor egy kétségbeesett kitörése kudarcot vallott, megadta magát. Octavianus életbenhagyta triumvirtársa családjának összes tagját, de kivégeztette az elfogott szenátorokat és lovagokat, valamint a perusiai tanács tagjait, kivéve egyet, aki az ő ügyét szolgálta. Ugyanabban az időben Lepidus visszaszerezte Afrikát, amelyet Fulvia megbízásából Sestius szállott meg.

Most Marcus Antonius kezdett mozgolódni, mivel Octavianus tizenegy légiót vett át a parancsnokuk, Calenus halála után, aki Antonius tisztje volt Galliában, és háború fenyegetett. Antonius szövetséget kötött Sextus Pompeiusszal és Brundisiumba hajózott (40), ahol Octavianus emberei megtagadták tőle a kikötést. L. Cocceius Nerva közbenjárására Antonius és Octavianus között helyreállott a béke, ami annál könnyebb volt, mivel Fulvia, aki olyan sok zavart okozott, röviddel azelőtt meghalt. Az új szövetség megerősítésére Antonius feleségül vette Octaviát, Octavianus nővérét. A római birtokokat újból szétosztották: Octavianus kapta Dalmáciát, Itáliát, Szardíniát, Hispániát és Galliát; Szicíliát Sextus Pompeiusnak és Afrikát Lepidusnak adták, Antonius a Keletet kapta és azt a jogot, hogy Itáliában katonákat toborozzon.

Sextus hajóinak garázdálkodása elvágta Rómát gabonaellátásától és miután egy tárgyalás sikertelenül végződött, Antonius, Octavianus és Sextus Pompeius Misenumban találkoztak (39). Megegyeztek abban, hogy Sextus hagyja abba a hadműveleteit és helyette megkapja a Szicília, Szardínia és a Peloponnesos fölötti hatalmat. A következő évben Octavianus, aki elvált Scriboniától, feleségül vette Livia Drusillát. Ugyanebben az évben felújultak az ellenségeskedések Sextusszal a Peloponnesos jövedelmei körül és mert elfogott kalózok úgy vallottak, hogy Sextus küldte ki őket. Sextus tengernyaga, a felszaba-

ditott Menas, Octavianushoz pártolt át, aki Szicíliába akart átkelni, de vereséget szenvedett és hajóhadának egy részét a vihar elpusztította. Octavianus nem veszítette el a bátorságát és barátjával, Agrippával egy hajóhadat gyakoroltatott be az Avernus-tavon.

37 tavaszán Antonius Tarentumba jött és a triumvirátust újabb öt évre meghosszabbították, Antonius hajókat ígért a Sextus elleni háborúhoz, míg Octavianus vállalkozott arra, hogy húszezer főnyi sereget küld Antonius tervezett parthiai hadjáratához. Miután a meg egyezés létrejött, Antonius útrakelt Szíriába, de feleségét Rómába küldte vissza. 36 július elsején Sextus ellen új támadás történt: Octavianus, Lepidus és Statilius Taurus egyszerre vonultak ellene, Menas, aki ismét Sextushoz csatlakozott volt, most újra átjött Octavianushoz* Kezdetben egy vihar nagyon megrongálta Octavianus hajóhadát, de a kárt hamar kijavították és Agrippa vezérlete alatt Mylae közelében győzelmet arattak. Tauromenium mellett Octavianus vereséget szenvedett, de a végső ütközet, szeptember közepén, Naulochus mellett a teljes győzelmet Octavianusnak adta. Sextus keletre menekült, Antonius később kivégeztette. Szárazföldi seregei megadták magukat Lepidusnak, aki nagy sereggel jött át Afrikából. Bántotta őt az az alárendelt szerep, amit triumvir-társai juttattak neki, de amikor kísérletet tett, hogy Octavianus rovására hatalomhoz jusson, a katonái elhagyták. Lepidust megfosztották minden hatalmától és csak a pontifex maximusi tisztséget hagyták meg neki. A Lepidusszal való leszámolás után Octavianus elfojtott egy készülő katonalázadást, sokat elbocsátott a szolgálatból, azután visszatért Rómába. Itten számot adott cselekedeteiről, elengedte az adóhátralékokat és kijelentette, hogy helyre fogja állítani a köztársaságot, mihelyt Antonius parthiai hadjárata befejeződik.

Valóban indokolt volt Parthia büszkeségét letörni, mert sok zavart okozott Szíriában, amelyet a római renegát Labienus és a parthus király fia, Pacenus vezetésével 41-ben megtámadtak. Antonius tisztje, Ventidius Bassus, leverte (39) Labienus seregét — a vezért később elfogták és megölték. A következő évben Pacorust győzte le Antiochia közelében. Parthia királya, Phraates és egyik legtekintélyesebb alattvalója, Monaeses között viszály volt és kedvező alkalmat adott a római támadásnak. Antonius ebben az időben felújította szerelmét Kleopátrával. A dologban nemcsak érzelem, de üzlet is volt, mivel a királynő területi engedményeket kapott és ennek fejében Antoniust pénzzel látta el a hadjáratához. 36 májusában Antonius a Phraaspa-erődítés ostromára indult. Hadvezérét, Statianust, akit hátrahagyott, Artavas-

des armeniai király, a rómaiak szövetségese, áruló módon elhagyta és kiszolgáltatta annak, hogy Phraatestól vereséget szenvedjen. Antonius segítségére sietett az alvezérének, de a kései évszak arra kényszerítette, hogy visszavonuljon. Egy huszónéhétnapos mesteri visszavonulás után, amely alatt a parthusok állandóan támadták, elérte az Araxes folyót. Innen háborítatlanul folytatta az útját Szíriába. Több mint huszonnégyezer embert vesztített, javarészt betegség által. Szerencsétlen visszavonulásának hírért Rómában elhallgatták. Antonius visszakísérte Kleopátrát, akivel Szíriában találkozott, Alexandriába. Itt magáénak ismerte el az ikergyermekeket, akiket Kleopatra szült és 35-ben visszarendelte Rómába törvényes feleségét, Octaviát, aki Szíriába utazott eléje.

Amíg Antonius sikertelenül járt, Octavianus győzelmes hadjáratot vezetett az illír törzsek ellen és elfoglalta erősségüket, Metellumot. Pannóniába is behatoltak, Sisciát egyhónapi ostrom után elfoglalták és 34—33-ban Octavianus Dalmáciában új babérokot szerzett. Rómában azzal nyerte meg a közvéleményt, hogy saját, meg alvezére, Agrippa költségén közműveket létesített. Valóban, Octavianusnak szüksége volt támogatásra, mert a felhők gyorsan gyülekeztek a feje fölött. 34-ben Antonius Armeniába vezetett egy dicstelen hadjáratot, az ellenséges királyt árulással fogatta el és vezette diadalmenetben Alexandriába. Antonius viselkedése felhábortotta Octavianust és általában a Nyugatot: Caesariont, Caesar és Kleopatra fiát törvényesnek nyilvánította; még több területet ajándékozott Kleopátrának és gyermekeinek, sőt 33-ban, annak ellenére, hogy törvényes férje volt Octaviának, feleségül vette az egyiptomi királynőt. Ebben az időben szemrehányásokkal teli leveleket váltottak a triumvirek.

A következő évben a nyílt szakítás következett be. A konzulok véletlenségből Antonius barátai voltak és egyikük, Sosius, a senatusban Octavianus ellen támadt. Mikor Octavianus szellemes választ adott, mindkét konzul, mintegy háromszáz szenátor kíséretében elhagyta Itáliát és Antoniushoz csatlakozott, aki ekkor elvált Octaviától. Mások viszont Octavianushoz pártoltak át; két ilyen köpenyegforgató, Plancus és Tíius, megismertették vele Antonius végrendeletét, amelynél ők tanúskodtak. Octavianus elvette a végrendeletet a Vesta-szűzektől és intézkedéseit felolvasta a senatusban, majd a fórumon. Antonius római területeket hagyományozott Kleopátrának és gyermekeinek és azt kívánta, hogy holttestét Alexandriában égessék el. Erre kitört a felháborodás. A nyugati rómaiak hűségesküt tettek Octavianusnak, aki Kleopátrának megüzente a háborút.

A királynő és Antonius harminc légióval és hatalmas hajóhaddal Patrae közelében foglaltak állást, a korinthosi öböl nyugati bejáratánál. Agrippa Octavianus megbízásából elfoglalta Methonét a Peloponnesoson és seregével csakhamar Octavianus maga is hajóra szállt Brundisiumban. Sikerült neki bekeríteni Antonius hajóhadát és elvágni őt a Peloponnesostól és utánpótlásaitól. 31 szeptember 23-án a királynő és Antonius Actium hegy fokánál kísérletet tettek, hogy megtörjék a körülrást. De hajóhadukat legyőzték, nekik maguknak az egyiptomi hajórajjal sikerült Alexandriába menekülniök. Szárazföldi seregük hamar megadta magát és Octavianus, miután Itáliát Maecenasra és Agrippára bízta, meglátogatta Athént és Samosban telelt. A következő évben gyors utazást tett Itáliában, hogy veteránusainak földet szerezzen és jutalmat fizessen nekik, azután elindult, hogy a polgárháborúnak véget vessen. Antonius és Kleopatra védelemre készültek de közben — hiába — azzal is megpróbálkoztak, hogy békét kössenek Octavianusszal. Elvesztették Kyrenét és Heródes judaeai király segítségét, Pelusium megadta magát, Antonius hajóhada és lovassága megszökött. Ez az utolsó csapás reménytelenné tette az ellenállást és Antonius öngyilkos lett. Példáját Kleopatra is követte, amikor látta, hogy Octaviarusiól nem kaphat kegyelmet. Fiai közül ketőt, Antyllust és Caesariont, mint veszélyeseket megöltek, de a többi gyermekét a nemes Octavia megkíméltette. Egyiptomot anektálták, kincseiből fedezte Octavianus híveinek jutalmát. A köztársaság le hanyatlása ezzel véget ért, ezután egy ember kormányozta a római világot, amely viszonzásképpen a béke, virágzás és jó kormányzás áldásait kapta.

ÖTÖDIK FEJEZET

A KÖZTÁRSASÁGI KOR SZELLEME NEK VÁLTOZÁSA A VALLÁS TÜKRÉBEN

Ha másutt nem, hát a régi római történelemben nyilvánvalóvá lesz, hogy a korszakokba való tagozás olyasvalami, amit nem a szétválasztó és elkülönítő értelem a magából visz bele a történelmi keletkezésbe, hanem hogy ez a keletkezés maga meghatározott, egymástól elválasztott szakaszokban történik. Mert még azt a harmadik korszakot is, amely a görög mintaképnek egy új kimélyült felfogását jelenti — az augustusit — megelőz egy idő, amelyet ettől a mintaképtől való elfordulásnak lehet fölfogni. De most már nem abban az értelemben, mint régebben, nem az összefüggés megszakadása miatt. Hanem úgy, hogy Róma érdeklődése eltávolodik a görög szellem igazán klasszikus kifejeződéseitől és ezzel együtt attól, amit elvi és legmélyebb jelentésében a lényegének kell mondani.

A harmadik század kezdete óta valóban létezett a közvetlen érintkezés a görögséggel: a kultúráját mintegy a forrásnál keresték fel. És ez az előre tett lépés, akármilyen nagy következményű volt is, mégsem jelentette a görög kultúra teljes megragadását és teljes elsajátítását. Éppen a vallás területén mutatkozik meg, hogy az érdeklődés kevésbé fordult a görögség nagy és örökérvényű kifejeződései felé, mint inkább a felé, ami közvetlenül kínálkozott. Amit így meg lehetett fogni, a legközelebb fekvő volt — nemcsak térben, hanem időben is: tehát a legújabb, „modern“ időszaka a görög vallás fejlődésének.

Asklepios kultuszát vették át ekkor elsőnek. Még most is megfigyelhető, hogyan lépett föl és éppen a 4. század végén és a 3. elején jutott nagy elterjedtségre a hellenisztikus világban. Keleti kultuszoknak és istenségeknek már most is nagyon széleskörű hatása Dél-Itália, Szicília és a Kelet meghódításának a következménye. Ez is olyan világgal való érintkezést jelentett, amely akkor kezdte magát újra, szélesebbkörűvé megalkotni. A görög anyaország a hellenisztikus korban mint teremtő középpont a háttérbe szorult, itt pedig olyan vallás alakult ki, amely sajátos erőit a Kelettel való átítatódásból kapta. Mindig nagyobb mértékben határozta meg ez a vallás az új korszak arculatát.

A római vallás ilyen fejlődésének, amelynek alapja alig volt rendszeres gondolat, — inkább hagyta, hogy a külső történés sodorja

— különösnek látszó, de mégis szükségszerű következménye volt. Abból a törekvésből kiindulva, hogy a görögséget ne leszámazzott, hanem eredeti formájában ismerjék meg, mindig jobban eltávolodtak attól, ami tulajdonképpen görög volt és amelynek a fölfedezése volt az eredeti kívánság. A görögség helyett a nyúlványai: a hellenizált Kelet, asztrológia, perzsa-chaldaeus tanítások jutottak Rómába és azzal fenyegettek, hogy túlsúlyba fognak jutni.

A köztársaság utolsó évtizedeiben ennek a képnek a tarkasága és idegenszerűsége még csak növekedett. Különösen Isis és a Sarapis tisztelete igyekszik Campaniából kiindulva Rómában meggyökerezni. Csak tíz év alatt négyszer kell lerombolni a szent helyeiket, elpusztítani a bálványaikat; olyan makacs volt az idegenek tolakodása, olyan gyöngék voltak az államnak a rendszabályai ellene, és kis híja, hogy mégsem került sor arra, hogy állami költségen alapítsanak templomot. E mellett szellemidézés és minden fajta varázslat virágzik. Igazi képviselője ennek az irányzatnak Nigidius Figulus, akinek a tevékenysége nem csak az újpythagoreus, hanem minden egyéb áramlathoz is csatlakozik, amit ez a csodákra éhes kor teremthetett. Nem is kell másra kitérnünk. A római vallás története nem veszít semmit, ha csak a fölületén érinti ezt az ugyan változatos és mozgalmas, de mégis sötét és zavaros kavargást. Tulajdonképpeni tárgya számára: annak a számára, amit Róma vallásos eszméjének nevezhetünk és amely az augustusi korban jutott a legnagyobb kifejlődésig, ez legjobb esetben csak háttér.

Itt egy másik szempont csatlakozhat. A most vázolt fejlődés föltétele egy föld- és birtoknélküli, a hazai talajban gyökértelessé vált tömeg keletkezése. Ez a tömeg néhány városban, mindenekelőtt Rómában verődött össze. Keletkezése, amelyik egybeesik a kis- és középirtokos parasztság eltűnésével, azután az idegenek összeözönlése a világ kialakuló fővárosában megkönnyítette a behatolását és befészkelődését egy olyan vallásos állásfoglalásnak, amely az eredeti rómaival éppen ellentétes. Külsőleg az eksztázis jellemzi, a titokzatoság kiemelése és 9. be nem avatottak kizárása, de a tulajdonképpeni alapvonalai mégis mások, nagyobb jelentőségűek voltak. Nem többről és nem kevesebbről van itt szó, mint arról, hogy először iparkodnak uralomra jutni a gyöngék, az alullévők mélységesen nem-előkelő ösztönei: a vágyakozás a belső megnyugvásra és a lélek békéjére, az egyéni üdvösség kívánása a halál után, a könyörgés a kinyilatkoztatásért, ami ennek az üdvösségnek az eléréséhez vezet — egyszóval mindazok a vonások, amiket jellemzően neveztek „a társadalom

negatív előjogosi vallásosságának“. Az emberi lét a túlvilágban nem befejezést, hanem célt és beteljesedést kap ahelyett, hogy a hírnév tudatos nagybecsülésével továbbra is a földi életben akarjon tökéletessé válni.

Az új áramlatoknak ezzel a fölszínre jutásával és az új néprétegekkel, akik ezeknek a hordozói voltak, kettéválás történt az eddig zárt és egységes világban. Ez a kettéválás márcsak azért is éles volt, mert a nemesség azt tartotta a föladatának, hogy a hagyományos állami vallást az új áramlatokkal szemben fönntartsa. A közösség uralkodó rétege most először látta a vallást tudatosan, mint a közös római jelleg képét, és mint ilyet védelmezte meg a betolakodó idegen kultuszokkal szemben. A római lényegét, Róma isteneit és államát oszthatatlan egységnek látták még, és a középpont a vallás volt.

Az állam hatalmi eszközeire támaszkodva sikerült a nemességnek álláspontját legalább is kifelé érvényre juttatnia. Természetes, hogy abban a pillanatban, amikor a jelszó a senatus uralma elleni harc lett, a nemzeti vallás ügye is belekerült a válságba. Annál is inkább, mert az uralkodó osztály nemcsak védte, hanem éppenséggel a saját tulajdonának tartotta és mindig nagyobb mértékben használta föl politikai célokra.

Hogy a közfelfogás milyen messzire merészkedett, arra jellemző a két augur, Appius Claudius Pulcher és Claudius Marcellus viszálya. Az utóbbi elment addig a kijelentésig, hogy az augurság tisztán politikai intézmény és nempedig az isteni akarat kifürkészése. Innen már nem volt több lépésre szükség azokig a visszaélésekig, amelyek a köztársaság utolsó éveiből ismeretesek.

Az augurok hivatala mellett a quindecemvireké és a pontifexeké volt az, amit szintén fölhasználtak politikai célokra. Különösen a főpapi méltóság birtoka volt mindig az éppen uralkodó nemzetség célja és úgyszólván bélyegét nyomta rá a helyzetére. Ezeknél a testületeknél volt ezért a nemesség ellen indított támadás a legerősebb. A nép egy határozata 103-ban fontos változtatást tett a legfőbb papi hivatalok betöltésében. A pontifexektől és a többi magas testülettől megvonták a jogot, hogy' maguk egészítsék ki magukat és ennek a helyébe népszavazást tettek — igaz, hogy a testületek jelölési jogot kaptak. Sulla kora ezt csak ideiglenesen változtatta meg. Ezzel át volt törve a papi hagyomány megőrzése, mert ez csak aránylag szűk körben lehetséges. A vallásos tudomány nagy hanyatlását, ami a naptárrendszeren kívül az auspiciumok és prodigiumok tanában mutatkozott meg, jogosan lehet ennek az újításnak tulajdonítani.

A nemesség visszaszorításával a többi papi hivatal is hanyatlani kezdett, azok is, amelyek a politikába nem keveredtek bele. Különösen a *fiamén Dialis-ra*. áll ez. A szertartás, amire kötelezve volt, nagyon körülményes és a hivatal viselkedőjének személyi életébe nagyon erősen beavatkozó volt és ezért 75 éven keresztül, L. Cornelius Merula halála óta (Kr. e. 87) és még Augustus korának kezdetén sem akadt senki, aki magára vállalta volna. De a tizenkét kisebb *fiamén* hivatala is csak részben volt betöltve, és néhány papi testület, mint a *fratres arvales* és a Titiusok egészen megszűntek.

Odáig jutottak tehát a köztársaság korának vége felé, hogy nem csak a hellén istenvilág mértékadó alakjaitól, hanem a hazai vallás tiszteletreméltó intézményeitől is elfordultak. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy ez a kor elvesztette volna az istenekben való hitét, csak azt, hogy a nagy múlt alakjainak emlékét a görög és római lényegtől idegen magatartás szorította ki. Ebben a helyzetben máshol keresett menedéket a tudás Róma isteneiről és az állam kultuszáról, amennyiben még megvolt: abban a régiségek iránt érdeklődő tudományban, amit a stoa hívott életre. Hogy ezt a folyamatot megérthessük, arra kell röviden kitérnünk, hogy hogyan vette át Róma a görög filozófiát és mi volt ennek a viszonya a hazai istenekhez és kultuszokhoz.

A filozófia bomlasztó hatásának tulajdonítják tudvalevően a legnagyobb részt az állami vallás hanyatlását. A folyamat eddigi ábrázolásaiban a hellenisztikus-keleti vallások hatalmas beözönlése mellett ott szerepel a „fölvilágosodás“, vagyis a racionalisztikus elmélkedés az istenekről, mint a kor egyik fő irányzata. Ezt a felfogást ma egy kissé módosítani kell, különösen annak az erősebb kiemelésében, hogy a filozófia milyen pozitívumot hozott éppen a vallásnak is.

Igaz, hogy van benne olyan áramlat, ami ha nem is fordul kifejezetten az állami vallás ellen, de végső következményeiben mégis úgy lehet fölfogni, mintha vele szembe volna beállítva. Ennius kezdi itt Euhemeros-fordításával. Azután Epikuros tanításáról érezték azt, hogy a hazai istenek ^s így maga az állam ellen irányul. Ez ellen a tanítás ellen ezért, éppúgy mint a bacchanáliák és hasonló jelenségek ellen, fel is lépett az állami hatalom. 154-ben kiutasították Alkios és Philiskos epikureusokat, miután már hét évvel ezelőtt ez a rendszabály érte az összes filozófust és velük a retorokat is. De nagy jelentősége ennek nem lett, mert Epikuros iskolája csakhamar háttérbe szorult Rómában a stoa mögött. Csak a köztársaság utolsó éveiben kapott megint egy nagy hirdetőt: Lucretiust.

Lucretius vitája a *religio* ellen szenvedélyes és úgyszólván személyes ügy volt. Egész művét az ellene való hadakozás tölti el, és már a kezdet nagyszerű soraiban Epikurost mint a győztest ünnepli, aki a *religio-t*, ezt az embereket fenyegető rémképet az égből a földre dobta. Igaz, bogy ez a harc nem az istenek maguk ellen folyik, éppolyan kevésbé, mint Epikurosnál magánál. Lucretius fogékony volt a vallásos nyelv magasztos hangja iránt és művében is elég gyakran szólaltatta meg. A mesteréért való lelkesedés is csaknem vallásos lendülettel fejeződik ki. Nem is vonhatta ki magát Görögország nagy istenalakjainak benyomása alól. A harmadik könyv csodás előhangjában Epikuros, aki a babonától és a halál borzasztóságától szabadít meg, érzékelhető képet abban az ellentétben kap, amelyben az istenek égi magaslata, sugárzó derűje és háborítatlan nyugalma van az Acheron mezejével lent a föld mélyének sötétjében. Az egész mű elején Venus képe áll és isteni tevékenysége: őt hívja Lucretius segítségül saját munkájának sikeréhez. Aphrodite sokalakúsága és nagysága — mert Venus itt ez — alig kapott másutt az antik irodalomban hasonló ábrázolást, hasonlóan lelkes kinyilvánítást. Lucretius támadása így más ellen irányul: a látnokok és álomfejtők fenyegetése ellen, az áldozatok kegyetlensége ellen és nem utolsósorban az ellen a rabság ellen, amelyben a lelkeket a túlvilágban való hit és a halálfélelem tartotta.

Ebben a vitában úgyszólván mint tükörkép mutatkozik meg minden, ami jellemző a köztársaság utolsó évszázadára. Itt van az istenek anyjának menete orgiás őrzöngéssel és tánccal, itt van a pythagoreus Ennius homerosi álmával, itt van ennek a kornak a lelkülete a túlvilág és a lélek jövő sorsa felé fordított pillantásával. S mindezt a *religio* sajátosan római formájával nézi és ilyen álláspontból harcol ellenük, mint ahogy a római-itáliai színezet úgyszólván sohasem hiányzik belőle — akár a fekete bika áldozatával járó *parentatio*-ról, akár a borzalmas pokolbeli büntetésekről szól, amelyekkel tele vannak az etruszk sírkamrák. Cicero kigúnyolta ezt az irányzatot, amely alapítóját azért tiszteli, mert olyan borzalmaktól szabadított meg, melyekben még az öregasszonyok is alig hisznek. Ez helyes lehetett a római nemesség álláspontjából, ami minden illet a *religio* területéről a *superstitio*-éra utasított vagy filozófiai felvilágosultsággal túltette magát rajta. De amit Lucretius el akart találni és el is talált, az a keleti istenségeknek, a túlvilághitnek és a varázslatnak az a világa volt, amely nem a nemességnél, hanem a középső és alsó néprétegeknél volt otthon. És a sajátosan római néphittől sem volt idegen a pokol kísérteties és káros hatalmainak torzalakú szörnyeinek és hasonlóknak a képze.

Epikuros hatásában az a sajátos, hogy híve volt nemcsak Lucretius, hanem a fiatal Vergilius és Horatius is. Az, hogy kezdetben hívei voltak a római vallás későbbi felújítói, azt mutatja, hogy nem pusztán az istenek és kultuszok negatív kritikájáról van szó. Az augustusi kor lényegéhez, mint még majd látni fogjuk, az tartozik, hogy újból fel fogja és belsőleg feldolgozza Róma nagy történeti értékeit és így a vallását is. Az után, ami mindezt megelőzte, az ilyen állásfoglalás csak új és szabad választás eredménye lehet. Ez pedig belső függetlenséget tételez föl: csak ez teszi lehetővé, hogy ilyen választás, ilyen önálló szellemi döntés lépjen a nemzeti múlthoz való pusztán hagyományos, csak természetes és vérszerinti kapcsolat helyébe. Hogy ezt a belső feltételt, a csak szokásos megkötöttségektől való, ezt a szabadságot — különösen Róma isteneivel szemben — megteremtette: ebben talán Epikuros és követői történelmi hatásának egy részét is fel lehet ismerni.

Eppilyen röviden kell a stoáról is szólni, pedig a jelentősége még nagyobb volt. Amikor először gyökerezett meg Rómában, főként Panaitios munkássága és a Scipiók körének mértékadó befolyása következtében, akkor a teológiája is gyökeret vert. Főként a valószínűleg magától Panaitiostól származó hármasság felosztása a teológiának (politikai, mítoszi és természetes teológia) tett mély benyomást. Az a gondolat, hogy az államférfiak azok, akik mint az isteni dolgoknak is a törvényhozói, az emberekben elültették az égi hatalmakban való hitet, mielőtt a költők ezt a hitet kiformázták és feldíszítették és a filozófusok igazi tisztaságra és méltóságra emelték — ez a gondolat nagy hatással volt a senatori nemesség tagjaira, akik az ifjabb Scipio körül csoportosultak. E mellett, még más, sokkal pozitívabb oldalai is előtérbe léptek az új tanításnak.

Egy más filozófia-rendszer sem volt annyira fölébresztője és megtermékenyítője a római szellemnek, mint éppen a stoa. Erkölcstana mintaképévé lett magának a római viselkedésnek. Sok külön tudományszaknak is megvetette az alapját a stoa: talán a jogi rendszertan ebből a talajból nőtt ki, és egészen biztosan itt van az eredete Aelius Stilo nyelvtudományának. Most annak is elérkezett az ideje, hogy döntő módon beavatkozzék a római vallás történetébe. A stoikus teológiának, mint minden filozófiai isten-elképzelésnek nem annyira a fennálló vallások bírálata volt a célja, mint a megtisztításuk. Most, hogy a római talajba plántálták, a római vallással szemben is megkezdte a működését. A görög istenekkel szemben allegorikus — természettudományi értelmezéssel foglalt állást — és azzal szemben is ezt kellett tennie, amivel római földön szembekerült.

Ennek a megvalósítása egyetlen ember műve, M. Terentius Varróé, sőt egész munkásságának ez csak egyik részlete. Az *antiquitates rerum humanarum et divinarum* 41 könyve közül az utolsó 16 az isteni dolgokkal foglalkozik. Úgy, mint a könyv első része, ezek is emberek, helyek, idők és dolgok szerint vannak fölosztva. Ezekben a rovatokban először a papságokról, azután a templomokról és a szent helyekről, az ünnepekről és játékokról, végül a negyedik részében a fölszentelésről és a *sacra privata et publica*-ról van szó. Az utolsó, ötödik rész az istenekről szól, a *di certi* és *incerti* egy-egy külön könyvet kaptak. Egy külön, harmadik könyvben — *de dis praecipuis et selectis* — az istenek egy részéről még egyszer szól és fizikai értelmezését adja a lényüknek.

Ez az egész egy nagyszabású kísérlet arra, hogy az egész római vallást stoikus alapon írják le. Már az ókorban maradandó jelentőségű volt ez a terjedelmében utóbi nem ért feldolgozása a hatalmas anyagnak, és megmaradt részei még most is megtartották ezt a jelentőségüket. De már a *di certi* és *incerti* szétválasztása azt mutatja, hogy még Varró nagyszabású tudásának sem sikerült mindenütt megtalálnia a jelentését annak, amit tárgyal. Léteztek számára istenek, akiket a papi jegyzékekben megtalált, de lényükről és tevékenységükről biztosat nem tudott megtudni.

Varró a tudásának ezeket a hiányait megfelelő nyelvi megfejtésekkel akarta pótolni, a szerint a stoikus felfogás szerint, hogy egy szó vagy egy név etimológiája (*veriloquium*) hozzá tud járulni a fogalom vagy tárgy lényegének megértéséhez. Ezeknek a kísérleteknek a nyelvészeti értékére itt nem térünk ki, csak a történelmi és elvi jelentőségükre. Varró vállalkozása ugyanis egy lépéssel túlmegy a stoa szokásos magatartásán. Általában megelégedtek azzal, hogy ismert istenségeket most már a nyelvtudomány és a természettudományos vallásfilozófia alapján is értelmezzék. Varró érdeklődése az elmúlt dolgok felé irányul. Nem elégszik meg azzal, hogy az ismert dolgokat mélyítse ki új irányban, hanem ismeretlen és elavult dolgokat is fel akar deríteni. Varró nyelvfilozófiájában a hagyományos görög stoikus felfogás mellett megmutatkozik a régiségek iránt való római érdeklődés, általában is és ebben az esetben is.

Ezzel elérkeztünk egy új fontos ponthoz: *ja.* régi vallásos anyag gyűjtéséhez magához. Ez azért jutott olyan nagy jelentőségre, mert olyan pillanatban kezdődött, amikor a régi szokások és kultuszok már fenyegető módon kezdtek feledésbe merülni. Varró a *res divinae* feldolgozását az ötvenes években kezdte, tehát olyan időben, amikor az

állami vallás lehanyaglása már befejezett tény volt. Hogy valóban az volt-e a szándéka, hogy mentse ami még menthető, azt nem lehet tudni. De ilyen értelemben hatott a műve kezdettől fogva. Cicero szép és méltóságjeljes szavakkal emeli ki ezt a jelentőségét.

Tehát valóban előállott az, amire már az előbb utaltunk: a római vallás kapcsolata az állammal — az a kapcsolat, amelyik nemcsak adva volt kezdettől fogva, hanem ami úgy látszott, hogy a lényegében van — felbomlott és a vallás a stoikus teológiához és a rá alapított tudományhoz menekült. Ezzel úgy is látszott, hogy meg van pecsételve a sorsa. De mégsem nyomták el egészen az ellenséges hatalmak: ellenkezőleg, új, fényes emelkedés előtt állott.

Eppen az a szellemi terület volt az, ahová a római vallás maradványai menekültek és ahol úgy látszott, csendesen és lassan el fognak pusztulni — éppen ez a környezet indított belső dialektikájának erejével új munkásság felé. Mert az, hogy a római régiségkutatók a vallásos régiségekkel foglalkoztak, nemcsak azt jelentette, amit a filológiai régiségkutatás sajnos olyan gyakran jelenteni szokott: nem volt a jele annak, hogy a tárgyai végkép elhagyták az élet és időszerűség területét. A filozófiát minden tudománnyal együtt arra indítja az eszméje, hogy tudatosan megfogja az elementáris életet, amellyel találkozik, hogy új, kialakított élet szabályává tegye. A vallásos hagyomány összegyűjtése arra adott a római szellemnek alkalmat, hogy tudatára jusson jelentőségének és gazdagságának. És indítéka lett annak, hogy mindazt, ami a vizsgálatban megállta a helyét, az állami lét irányító szabályává emeljék.

Ismét csak röviden meg kell emlékezni Ciceróról és munkásságáról. Az előbb már említettük, milyen szépen méltányolta Varrót. Ez azt is megmutatja, hogy az ősi vallás dolga mennyivel jobban szíven feküdt Cicerónak, mint ahogy gondolni szeretik: ugyanaz az állásfoglalása ezzel szemben, mint a régi római irodalommal és egyáltalán a régi római múlttal. Igaz, hogy az isteni dolgokkal szemben való magatartását — ellentétben az egykorú keleti kultuszok eksztátikus cselekményeivel, a mágusok és asztrológusok keresett mélységével és a szenvedélyes harccal is, mellyel Lucretius ellenfelét, a *religio*-t támadta — bizonyos távolságtartás jellemzi. Ahol a régi római nagyság és jámborság úgyszólván testet öltve állott eléje, mint például a *Somnium Scipionis*ban, ott belőle is ki tud az érzés hatalmas és magasztos hangokban törni. Csaknem féltékenyen igyekszik arra, hogy filozófiai írásaiban a görög mintaképekkel szemben megőrizze a római szellem magasságát és egyenjogúságát. Ahol a görög teológia a saját

vallásból vett példákat használ, ott ő mindig talál egy rómainak és így meg tudja az egyensúlyt őrizni. A vallásos törvényhozás ideális képében, amelyet Cicero törvényeinek második könyvében vázol föl és a megjegyzésekben, amelyek az egyes pontokhoz csatlakoznak — akár a világi jognak állítólag elsőbbségéről van szó a vallásos fölött, akár az augurság jelentéséről — olyan bősége mutatkozik meg az igazi római felfogásnak az istenség lényéről és tevékenységéről és az állam keretén belül való méltánylásáról, hogy a római irodalomban Qincs párja. De nemcsak ebben van Cicero igazi jelentősége a római vallás történetében. Mindenekelőtt abban az igazi képviselője a nemességnek, hogy újból döntő kifejezést adott az állam és az állami vallás belső kapcsolatának. Ez a beállítottság a legjobb római hagyomány, még ha az a forma, amelyben Cicero könyvei a törvényeket leírják és megokolják, a görög filozófiából származik is. Legalább az alapvető dolgokban már itt jelezve van az, ami az augustusi kor vallásos magatartásában — természetesen sokkal nyomatékosabban — kifejezést kapott. Azért nyomatékosabbat, mert itt a szándékhoz a kivitel, a tervhez a cselekedet járult.

A köztársaság utolsó éveinek kettős az arculata. Egyik oldalon úgy látszik, hogy az állami vallás veszte már meg van pecsételve, a másik oldalon pedig olyan fordulat jelei látszanak, amely visszatekint a római vallás nagy múltjára és fel igyekszik eleveníteni az értékeit. Ennek a magatartásnak az ellentéte a kultusszal, az istenekkel szemben való hasonló állásfoglalásban folytatódik. Amíg egyesek számára az istenek Rómát magára hagyni látszanak, addig másutt új remény csillan föl. A költészetben kapott ez az ellentét kifejezést.

Horatius 16. epodosa tele van a kétségbeesés képeivel — kétségbeesik Róma jövőjén, aggódik, hogy Kelet barbárainak sikerülni fog az, aminél Porsenna és Hannibal még kudarcot vallottak. Csak az segít, ha a phokaiak példáját követik és elhagyják hazájukat. Messze, a boldogok szigetén Juppiter új hazát fog adni, a földön pedig az emberekre mindig súlyosabb sorsot fog mérni.

Ezzel a komor képpel szemben, amely szerint az égiek elfordultak a bűnökkel megterhelt emberiségtől, sugárzó fényben és bizakodóan emelkedik fel Vergilius jóslata. A vaskorszaknak — mondja a negyedik ekloga — vége fog szakadni és új aranykor jön el, amely egy isteni gyermek születésében és felnövekedésében testesül meg. Ha férfivá serdül, akkor a föld is új célja felé fog indulni. Tele lesz csodás történéssel és a lakói mentesek lesznek minden fáradalomtól.

A két fölfogás ellentéte már azért is figyelemreméltó, mert a két költemény félreérthetetlenül hivatkozik egymásra. Tudatosan domborítják ki tehát a különbözőséget, ha nem is lehet megmondani, kié az időbeli elsőbbség. A bukolika gyűjteményének még egy másik költeménye is vonatkozásban van Horatius epodosával, de úgy, hogy Horatius versének kellett előbb keletkeznie — Vergilius első eklogáját gondolom. A viszály és a romlás képeivel szemben itt valami újat állít oda: a hitet az újban, a nagyban, az egyetlenben.

HATODIK FEJEZET

AZ AUGUSTUS-KORI VALLÁS KÉRDÉSE

Még mindig föl szokták vetni azt a kérdést, hogy lehet-e Augustus korának vallásáról beszélni. Hogy szabad-e vallásról beszélni abban az értelemben, amelyik ezt a nevet a legszigorúbban vett és legsajátosabb jelentésében megérdemli, amelynek az erői nem pusztán politikai törekvésekből származnak. Mert azt hitték, hogy a vallásoknak és kultuszoknak újra való rendezése a császárnak magának volt az alkotása, éppúgy, mint az állam berendezése. Az ő akarata azt parancsolta, hogy az államot ne csak újra alkossa, hanem egyúttal úgy is építse föl, hogy a szerkezete a princeps személyében egy valóságos középpont felé irányuljon, és így a rend a célszerűség és számítás alapján látszott állani. Azt hitték, hogy legalább már a császárnál nem lehet valódi és mélyremenő vallásos állásfoglalásról beszélni.

Igazolni látszott ezt a fölfogást az a látszat, hogy az idő maga sem volt már képes eredeti vallásos mozgalomra. A köztársaság utolsó éveit megpecsételték az elfordulást az ősi istenektől. Epikuros filozófiáját, aki szerint az istenek egy boldog átmeneti világban élnek és az emberi igények nem érhetik el őket, a legkiválóbbak vallották éppen a korszak elején. Nem tudta a tudomány elképzelni, hogy a következő időben ismét a régi mód szerinti hitet vallhatták. Ami külső ragyogást kifejtettek, akár ünnepélyes kultuszcselekményeknél, akár pompás új építkezéseknél, akár régiek helyreállításánál, annak csak az lehetett a szándéka, hogy kifelé, a nép nagy tömegére hasson. A többiek számára a filozófiai elmélkedés az istenek létéről és tevékenységéről, elsősorban a stoa teológiája, nem volt egyéb, mint praktikus segítség a hagyományos képzetekkel való megalkuvásra.

Ez az a nézet, amelynek mindmáig akadnak képviselői — sőt, kevés kivétellel, még mindig ez az uralkodó. Jellemző rá az elsősorban negatív álláspont a tárgyával szemben, akár Augustusról magáról van szó, akár a koráról. Ha most egy elvben más értékelést kísérelünk meg, akkor a kor általános vallásos állásfoglalásával kell kezdenünk. Az a nagy egyéniség, amelyik nevet és jelleget adott neki, csak legvégül fog a látókörünkbe jutni.

Aki azt kérdezi, hogyan lehetett az augustusi vallásnak ehhez az általános értékeléséhez jutni, annak azt is meg kell vizsgálnia, hogy mi ennek az ítéletnek az általános háttere. Az ilyen előfeltevések, különösen ha be nem vallott alakban mutatkoznak, gyakrabban nagyobb jelentőségűek, mint első pillantásra gondolni lehetne. A mi esetünkben az ember kísértésbe jön, hogy az alapnak tekintse, amire az egész eddigi ítélet fölépült. Abban a pillanatban lehet ezt felismerni, amikor rátérünk arra, hogy minden sajátosságot elvonjunk és az alapvető általános nézetet emeljük ki.

Döntő jelensége volt, úgy látom, az eddigi kutatásnak, hogy a történelmi időt, akárcsak a fizikait, egyformának és folytonosnak látta. A fejlődés, amely az egyik történelmi jelenségtől a másikig halad, ennek megfelelően fokozatos átmenetben történik. Kvantitatív folyamat; az egyik fejlődési fok lassú fokozással vagy csökkentéssel, növekvéssel vagy fogyással vezet át a másikba. A fennálló kvalitatív különbségek így — tudva vagy tudattalanul — bizonyos fokig elmosódnak, úgyhogy azt lehetne hinni, hogy minden történelmi változás alapján véve valami egyfajtanak a kvantitatív differenciálódása. De éppen ezáltal, úgy gondolták, lesz a történelmi fejlődés a maga mivoltában általában érthető. Mert ez a törvényszerű, lassankénti haladás az új fokozatok beálltát egyelőre még nem engedi a köztudatba jutni és így enyhíti a zavart, amit minden váltkozás jelent. Így lenne lehetséges az, hogy az addigi viszonyok túlerős megmozgatása nélkül új nézetek és életformák tudnak elkészülni, tudatra jutni és diadalmaskodni.

Az ehhez hasonló értelmezés lehetőségét az augustusi kornak és vallásos állásfoglalásának beálltával nem tudták megtalálni. Ez a korszak és vele együtt a vallása is, nem lett, nem érett meg lassacskán, hanem megjelenése időben az uralkodó fölléptéhez van kötve: ami új, úgyszólván máról holnapra termett itt. Előbb még Epikuros tanának magas virágzása, egy elegáns szkepticizmus, legjobb esetben a néphit filozófiai értelmezése — és kevés évvel utóbb egy teljesen megváltozott lényeg, ami nemcsak hogy komolyan veszi azt, amit eddig meg-

vetettek, hanem arra hajlandó, hogy éppen ebben lássa az emberi lét értelmét. Erőszakosan tolokodott itt fel az a föltevés, hogy nem olyasmiről van itt szó, ami az igazi vallás talajában nőtt, hanem csak fölvetett álláspontból, amelynek az indító okait máshol, kívülről jövően kell keresni.

Azonban az a fölfogás, amelyik a történeti időnek egyformaságára és folytonosságára és egy ezen alapuló fejlődésgondolatra hivatkozik, egyáltalán nem az egyetlen elgondolható, sőt nem is különösen meggyőző és termékeny. Meg kellene éppen ellenkezőleg fontolni, hogy a történelmi időt nem lehetne-e valami alapjánvéve nem-folytonosnak és nem-egyöntetűnek fölfogni. Ügy, hogy különbséget kellene tenni történetileg jelentős és jelentéktelen, lényeggel teljes és lényegnélküli korok között; úgyhogy nem észrevétlen átmenetek, hanem világosan megkülönböztethető megállások és újakezdések léteznének. Ha már mondta is valaki, hogy a természet lélegzetvételében ütemes szüneteket tart a döntő szellemek létrehozása közt, akkor a történelmet magát is ilyen ritmikus mozgásnak, ütemekben és korszakokban való haladásnak lehetne fölfogni. A nyugalom és elpihenés időszakai, sőt olyanok is, amelyek úgy látszanak, mintha ellentétes irányban mozognának az előzővel, más korszakokkal váltakoznak, amelyekben az előtörekvés erői kirobbanó erőszakkal törnek föl és egészen új dolgokat egyetlen jelentős és termékeny pillanatban teremtenek. De az ilyen alkotás létrejötte nem olyan jelenség, amit mérésrel, vagy akármilyen más racionális módszerrel meg lehetne fogni: egyszeri és különleges történés, *tett*, ami kivonja magát minden számítás alól.

Ilyen képen látta saját magát az augustusi kor. Nemesak az állami és művészi, hanem a vallásos állásfoglalását is tudatos fordulatnak, egész új kezdeményezésnek kellett látnia. Csak az új boldog évszázad eljöttének gondolatára kell utalnunk, ami az augustusi vallásban olyan fontos helyet kapott; a költő dalában és nyilvános szertartásban ünnepték az új korszak eljöttét. És ami a teljességben végbement, az tükröződik az egyes emberek sorsában.

A fiatal Vergiliusban ennek a fordulatnak nem sokkal az után a látszólag sokkövetkezményű elhatározás után kellett bekövetkeznie, hogy a retor-iskolával együtt a költészetet is elhagyja és a nagy Sírón bölcseségénél keressen menedéket. Alig néhány évvel később, a pásztori költészetben egy egészen más Vergilius mutatkozik meg. Az első eklogában Octavianust mint földön járó istent ünnepli: ez már a legteljesebb elfordulás Epikuros tanításától.

Ami itten történt, azt a jelentőségében valahogyan meg lehet érteni. De hogy hogyan történt, azt hiába akarnék megmondani. Közlékenyebben és — ahogy ő azt mindig is tette — a legszemélyesebb vonatkozásokat általános érvényességűvé téve, Horatius őrzött meg egy döntő eseményt (c. 1, 34). A természetnek egy hatalmas megnyilatkozásában: derült égből lecsapó villámban mutatkozott meg neki az isteni lét kézzelfoghatóan a maga teljes nagyságában. Ennek az eseménynek a lenyűgöző és hirtelen volta arra bírta, hogy az epikurosi bölcsesség tévelygő útjairól letérjen: az ősi hithez tér vissza. Ilyen szimbolikus eseményben mutatkozik itt meg, hogy mennyire értették elvi fontosságúnak ez eddigőtől való elfordulást, hogy milyen határozottsággal, sőt milyen hirtelenül fordult az egyes emberek lelke is a felé, amit újnak ismertek fel.

De még egy irányban meg kell tennünk azt a vizsgálódást, amit a gondolatmenetünk elején szükségesnek láttunk. Az imént azt említettük, hogy Horatius ebben a versében az isteni numen új felismerését az addigi filozófiai „böiceséggel“ állítja szembe — ezzel a döntő mozzanatra már rá is mutattunk. Mert azok között az általános elvek között, amik az augustusi vallásról való eddigi véleményt meghatározták, különösen azt a szerepet kell megemlíteni, amit a filozófiának juttattak, vagy pontosabban mondva annak, amit filozófiai fölvilágosodásnak neveztek. Nemcsak azt, hogy a nép egészét szétbomlasztó és feloldó hatást tulajdonítottak neki, de azt is, hogy éppen a művelteket nem hagyta volna közvetlen és úgyszólván naív vallásos állásfoglaláshoz jutni. Ezzel szemben is vannak aggályaink.

Valóban úgy volt-e, hogy egyesek csak filozófiai-elmélkedő átértelmezés alapján voltak készek újra tisztelni az isteneket, amíg mások régi és töretlen naivitással maradtak meg az ősi hit mellett? Valljuk be magunknak: az ilyen elválasztása a művelt fölső rétegnek és a nép és a műveletlenek nagy tömegének — az ilyen elválasztásnak már csak azért is rég gyanússá kellett volna válnia, mert olyan valószerűnek, minden kétségen annyira felül állónak látszott. Az új kultúrák kérdései közül ezt az ellentétet untig ismerjük, de ez még nem jogosít föl arra, hogy az ókorba is visszahelyezzük. Itt is úgy látszik, hogy előzetes föltevessel nyúltak a tárgyhoz a nélkül, hogy fölvetették volna a kérdést, hogy ez mennyire jogosult. Előbb azt kellett volna hiszen megvizsgálni, hogy a filozófiának valóban megvolt-e az a jelentősége, amelyet megfontolás nélkül tulajdonítottak neki. Azt kellett volna hiszen kérdezni, hogy olyan szerepe volt-e Rómában, hogy a nemzet mély vágással való elválasztását végre bírta volna hajtani.

Ha nem tekintjük az egyetlen Lucretiust (akit a hagyomány nem ok nélkül nevez a magányos gondolkodónak), akkor Rómában a filozófiát soha nem találhatjuk tiszta filozófia formájában. A metafizikai szenvedély a lehető legtávolabb áll a róhaitól és csak a praktikus bölcseséggel való kapcsolat szerezhette általánosabb jelentőséget a filozófiai tanításoknak. Jellemző a filozófiai terminológia hiánya is: a skolasztikának egy évezreddel később saját erejéből kellett ezt megteremni. Ami gondolatot kimondanak, ha akármilyen újszerű és messziről jövő is, Rómában az irodalmi nyelv szabályaihoz és szókincséhez kell alkalmazkodni. És ez ritkán enged meg újítást, amit akkor aztán újításnak is jelöl meg és mentegetődzik érte. Nem az esoterikus, hanem a közérthető gondolkodás az, amit a filozófiai fejtegetéstől várnak. Ebből a szempontból, a nyelvbeli megformázás tekintetében tehát, Cicero filozófiai művei — akárhogy is ítélnék felőlük — talán örökre utolérhetetlenek maradnak.

A filozófia helyzete tehát meglehetősen más, mint ahogy kezdetben látszott. Távoly volt attól, hogy a nép egészét két részre bontsa, inkább az volt a tendenciája, hogy mindig nagyobb mértékben váljék általánosan hozzáférhetővé. Sőt a köztársaság utolsó éveiben a legjobb úton volt ahhoz, hogy a legnagyobb tömeggel is megértesse magát. A stoikus-kynikus bölcsesség hirdetőjét, aki hosszú szakállal és kopott köpenyben járta az utakat és adta elő tanítását a népnek, Horatius szatírái örökítették meg. Sőt azt sem vetette meg Horatius, hogy a találó példákat és anekdotákat, a szójátékokat és magvas mondásokat átvegye ettől a népszerű bölcseségtől és az alakot adó művészetben megformálva és megtisztítva saját nyelvének alkotórészeivé tegye.

És mégis távoly volt az augustusi kor attól, hogy újra a filozófiát vegye elő, hogy ezt használja eszköznek a vallással szemben való új helyzet kialakításához. Amit az Aeneisben régebben stoikus tanításnak gondoltak, az nem mutatkozott a megfelelő mértékben annak. Különösen a *fatum* szerepéről való fölfogás nem filozófiai tételeken alapul, hanem, mint ahogy újabban hangsúlyozzák, különleges római-itáliai szemlélet az időnek és a történelemnek. A fő bizonyíték megdőltével sok más dolog is kétségessé válik, aminek ilyen fölfogás alapján talán túlnagy fontosságot tulajdonítottak. Ami egyes adatokat a hagyomány arról a személyes tiszteletről mond, amivel Augustus stoikus tanítójának, Areios Didymosnak adózott, azok még nem jogosítanak föl arra, hogy a császárnak az istennel szemben való stoikus színezetű állásfoglalására következtessünk belőlük. És keveset mondanak az általános megfontolásai annak, vajjon lehet-e Augustusnak

Mars vagy Apollo létébe vetett „együgyű hitet“ tulajdonítani. Mert attól eltekintve, hogy az ilyen vélt együgyűség nem annyira az antik isten lényegében, mint inkább a modern szemlélő látásmódjában rejlik — a pusztá tények mást mondanak.

Ami Augustus személyes állásfoglalását illeti az istenekkel szemben, arra a figyelemreméltó részletekre legyen szabad figyelmeztetni, amelyek Suetonius életrajzában maradtak fenn (c. 90—92). Itt egy valódi római van ábrázolva — egy római, aki sohasem elég buzgó abban, hogy a *numen* megnyilvánulásait figyelemmel kísérje, akit égi jelek nyugtalanítanak, aki az álmokhoz és egyéb ómenekhez a legkínosabb gondossággal igazodik. Ha ezek a dolgok a mi mostani érzésünk szerint különös formájúak is, az igazi *religio* nyilvánul meg bennük, amit a római mindig meg tudott különböztetni a pusztá babonától.

Ez a *religio* — és nem a stoikus teológia — irányította különben is a császár döntő cselekedeteit. Az istenekkel és emberekkel szemben való *pietas* az, amivel Aeneas kitűnik — ezt a tulajdonságot Augustusra magára is jellemzőnek tartották. Azoknak az erényeknek a sorába tartozik, amelyeket a szenátus és a nép aranypajzsba vésettek és átnyújtottak a császárnak. A *pietas-ban* és a *religio-ban* a vallásos állásfoglalást, a római múlt ideáljait tudatosan újítják fel, és az istenek lényében való hittel nem áll másként a dolog. Szó sincs arról, hogy a capitoliumi isteneket valamilyen irányban spekulatív módon értelmezték volna át. A kultusz és költészet egészen elfogulatlanul annak veszi őket, amik: isteni hatalmaknak, pusztán a vallásos szféra alakjainak.

A köztársaság utolsó éveivel ellentétben most éppen ebben egyezik meg mindenki. Általában azt lehet mondani, hogy az augustusi korban a szakmabeli filozofálás jelentősége — de csak ez, nem maga a filozófiai állásfoglalás — a háttérbe szorul. Ugyanúgy, mint egy másik, ezzel sok másban lényegileg rokon korban: az olasz renaissance virágzása idején. A platonizmus újraéledése és Bruno meg Cardano fellépése nem az „aranykorba“ esnek, — és az augustusi kornak sincs olyan filozófiai műve, amely az előző évtizedeihez, de Senecához is fogható lenne. Másutt kell keresni a nagy megnyilvánulást. Aki azt kérdezi, hogy hol találta meg a döntő kifejezést az, amit a beteljesült renaissance-nak magáról és Istenhez és a világhoz való viszonyáról mondania kellett, azt minden időben a Sistina freskóihoz vagy a stanzákhoz kell utasítani. Képben formázódott ez meg, és Augustus kora szintén ehhez a legtisztább és legmegfoghatóbb kifejező eszközhöz folyamodott. A valláshoz való viszonya neki is a művészet

alkotásaiban kapott kifejezést. A plasztika, különösen a dombormű az, ami ebben a korban új jelentőségre jutott.

A régi Itáliának egykor olyan gazdagon kifejlődött vallási művészetéből, amely Róma számára is alkotott jelentős műveket, a 3. század végén a legjobb esetben már csak maradványok voltak. A kor ízlése, amelyet a rablott műkincsek tömeges behozatala csak támogatott, határozottsággal a görög szobrászat felé fordult, éppen az egykorú felé is. Ennek a túlerős befolyása nem engedett semmit, ami az itáliai-hellenisztikus formaadás csírázásában megindult, túljutni a pusztán helyi jelentőségen, úgyhogy szó sem lehetett arról, hogy monumentális feladatok megoldásáig eljuthatott volna. Csak a köztársaság vége felé kezd olyan szobrászat kialakulni, amelyik megérdemli a római művészet nevét.

A hellenizmus utolsó időszakában elhagyta az összesűrített tömegeket és az átfogó körvonalakat és ismét azok felé a kimértebb, tartózkodóbb formák felé fordult, amelyek a klasszikus kor művein láthatók. Rómába is bevonul ez az új stílus. Domitius Ahenobarbus oltára, a pompeii Villa Igem misztérium-termének freskói mutatják, hogy hogyan nyilvánul meg ez a stílus vallásos tárgyban. Közelfekvő a párhuzam az irodalom hasonló áramlataival és már ki is fejtették.

Már a Domitius oltárának néhány jelenetében megmutatkoztak a kezdetei egy új, sajátosan római formának. Itten kezdődik most már az augustusi kor saját munkája. Nem elégszik meg — ellentétben a tiszta klasszicizmussal a görög részen — azzal, hogy visszatérjen a virágzás korának műveihez, hanem az új stílusérzékből kiindulva sajátosan római tartalmak megformázásához kezd. Jelenetek Róma múltjából, különösen a római mondából váltakoznak a műemlékeken a fényes jelenkor dicsőítésével. Először teremtődik meg Rómában az ábrázolásnak a nagyszerűségre tekintő, reprezentatív stílusa. Nemcsak a császári ház dicsőségét ünnepli, hanem legalább ugyanannyira az isteneket is, akik oltalmazó kezüket az állam és uralkodója fölött tartják. Az Ara Pacis Tellus-domborművében a jóságos és áldástosztó Földanya elképzelése az eredeti természetbegyökerezettségéből föl-emelkedett a művészi megformázás eszményiségébe. Itt mindennek előtt szerencsés bőség és báj járul a költői hangulat varázsához, másutt pedig olyan kimérség és méltóság mutatkozik az ünnepi fölvonulásokban és kultusz-cselekedetekben, meg Róma hősi őskorában való képeken, amit a klasszikus kor óta nem lehetett látni.

HETEDIK FEJEZET

AZ ÚJ KOR VALLÁSI MEGALAPOZÁSA A KÖLTÉSZETBEN

A művészet mellett és azt távol túlhaladva az irodalom volt azonban az, amiben ennek a kornak a vallásos állásfoglalása kifejezést adott magának. Ez annak a két nagy embernek a munkásságához vezet bennünket, akik az akkori Róma szellemi arculatát meghatározták: Horatiushoz és Vergiliushoz. Már említettük az előbb ezt a költészetet mint az egyéni sorsnak és az isteni dolgokkal szemben való egyéni állásfoglalásnak a dokumentumát. De jelentősége sokkal nagyobb, mint ez a szűk kör. Ki lehet mondani, hogy az augustusi költők alkotásai nélkül ennek a kornak a vallásáról nem alkothatnánk fogalmat magunknak.

Ez meg is adja minden szemlélődés kiindulópontját. De éppen az, hogy biztos alapnak látszik, új kérdéseket és megfontolásokat tesz szükségessé.

Az első aggodalom ennek a költészetnek a lényegén magán alapul. Mert úgy látszik, hogy éppen az veti föl a súlyos kifogást a vallásos állásfoglalás valódisága és eredetisége ellen, hogy az egész kornak ez az állásfoglalása benne kifejeződhetett.

Az augustusi költői művek teljesen érett és tudatosan nagy-szerűvé fokozott nyelve bennünket — éppen érettsége és tudatossága miatt — könnyen természetellenes voltára tett gyanakvóvá. Úgy látszott, hogy ezeknek a műveknek a jellege „irodalmi“ és ezzel leszár-mazott másodlagos. Minden eredetinek hagyományos értékelése mel-lett ez elítélésnek hangzik, és innen alig vezethet út az eleven érzéshez.

Egy másik, ezzel szorosan összefüggő kifogása nem annyira a költői mű szerepére vonatkozik, mint a költőére magára. Az augustusi művészet mesterei — akár a béke-oltár domborműveire, akár Augustus fórumának monumentális építkezésére gondolunk, — név nélkül kell hogy maradjanak számunkra. De a horatiusi óda vagy Vergilius költeményei nemcsak kész, megteremtett munkának hatnak, hanem egyszersmind egy nagy egyéniség cselekedetének. Ezért a költő az, aki ebben az időben az isteniség hordozója és kinyilvánítója. A költészet középponti helyzete szükségképpen egészen sajátos történelmi helyzetre vezet: magának a költőnek vezető szerepére. De éppen ez az, ami olyan nehezen illeszkedik bele a hagyomány-képzetek közé.

Terjedelmes vallástörténeti és vallás-szociológiai irodalom fáradozott azon, hogy bizonyos alapvető típusait dolgozta ki a vallásos mozgalmaknak. A varázsló, a pap vagy a király szerinte hordozói valami különös avatottságnak; a keleti vallásokban a próféta a döntő hatalom. Valami ehhez hasonlót az augustusi korban nem lehetett megfigyelni és ez már maga is elég ok volt az elutasító magatartásra. Az a vallás, amelyik a költő számára létezett és amelynek a lényege a költői alkotásban fejeződött ki, nem kaphatott helyet az eddigi rendszertanban.

És mégis azt kellene már itt kérdezni, hogy hol van tulajdonképpen a hiba — az augustusi vallás különleges alkatában-e vagy abban, hogy az a rendszer talán mégsem foglalt magába minden lehetséges esetet. A homerosi vallás is a költőé, ő benne is vezető és kinyilatkoztató volt; jellemző, itt is tartottak már hasonló ítéletet jogosultnak ... De mindegy — ez az ideiglenes megállapítás nem teszi fölöslegessé az előbb említett kifogások megvizsgálását. Csak akkor lehet rájuk válaszolni, ha az augustusi vallás különlegességével, vagy ha úgy akarjuk mondani, idegenszerűségével foglalkozunk. De nem azért, hogy már előre jogot akarjunk szerezni az elutasító ítélethez, hanem azért, hogy ezt a kétségkívül létező különösséget mint önmagában értelemmel bírót érthessük meg.

A géniuszról azt szokták megkövetelni, hogy — ha ki akarja a nevét érdemelni — olyat kell adnia legbensőjéből, amit még soha nem mondtak, hogy egy legegyénibb veretű szellemi világot állítson elénk. Hogy ez mennyire csak követelmény, az nem tartozik ránk. Csak annyit mondunk, hogy e mellett a látszólag magától értetődő és egyedül lehetséges értékelés mellett lehet még egy másikat is elgondolni. Ennek a számára az, ami minden irányban beteljesedett, magasabbrendű volna az eredetinel, az, ami magában nyugszik és egyetemes, magasabb mint a törekvés a még alig sejtett vagy éppen ismeretlen célok felé. És ami formává lett, az több mint az eredeti lángelme alkotása, amelyen a keletkezés nyomai még túlon túl láthatók. >

Éppen ez mond valami döntőt a kor költészetéről. Nem a tárgyában új vonzza, az újdonsága miatt. Ellenkezőleg: a már adott dolgokra megy vissza, hogy méltó és illő formában mintázza meg.

Ez a már megadott dolog a római ember számára többféle alakban létezhetett: mint a világ természetes rendje, a közösség hagyományos törvénye, az istenektől megszabott rend. Példának említsük az állásfoglalást a hagyománnyal, vagy, ami ugyanazt

jelenti, a történelmi múlttal szemben. Az itt lehetséges magatartások közül az augustusi kort eszmélkedés jellemzi, gondolkodás a saját létezés alapjairól és a rá való tudatos támaszkodás. Ezt a magatartást mutatja mind a görög mintaképekkel, mind a római történelemmel szemben, és mindkét esetben ugyanabban az irányban. Nemcsak arról van szó, hogy a hagyományban kapott világot kibővítsék és magán túl vezessék: legalább is annyira fontos az is, hogy állapotában és jelentőségében megőrizték. Azért akkor a legeredményesebb egy újítás, ha a régi és hagyományos dolgokban rejlő lehetőségeket sikerül kibontakoztatnia.

A gyakorlatban ez abban a követelményben nyilvánul meg, hogy azt, ami példászerű — és ez a római ember számára már mind a görög szellem klasszikus alkotásaiban, mind a *mos maiorum*-ban és *exemplum-SiuhdLn* már benne foglaltatik — kifejezetten ilyennek, kötelezettségnek és egyúttal kezességnek fogják fel. Ezért kettős az új nemzedék feladata. Egyrészt az, hogy híven őrizték és adják tovább, amit az ősök egykor felismertek és kimondottak, másrészt meg az is, hogy még tisztábban és megfoghatóbban értessék meg azáltal, hogy az eddiginek a szelleméből új parancsoló törvényalkotás felé haladjanak. Klasszikusan jellemzik ezt az eleven tovább-alkotást a hagyomány megadott keretei közt Augustus szavai, aki így dicsekszik: *legibus novis me auctore latis multa exempla maiorum exolescentia iam ex nostro saeculo reduxi et ipse multarum rerum exempla imitanda posteris tradidi.*

De ezzel még csak az általános magatartásnak egy külön esetét érintettük. A római ember számára mindig adottság volt az, hogy a valóság sokkal kevésbé volt számára probléma, mint ma nekünk. Hajlik arra, hogy a természetben vagy az emberi közösségben adott rendet kezdettől fogva ilyennek elfogadja. Nem akar a dolgok mögé látni és fölöttük metafizikai épületet emelni. De azzal, hogy tiszteli az általánosan érvényesnek tartott mibenlétét, arra korlátozza magát, hogy azt, ami itt belső formaként adva van, ideális törvényszerűségnek állítja. A tulajdonképpen szellemi területek mellett ugyanúgy áll ez az inkább praktikus vonatkozásokra, jogra és politikára. A római jogász alapvető állásfoglalásához tartozik, hogy az élet-körülmények látszólag beláthatatlan sokféleségéből a problémák felállításának különleges módjával világos, mindenütt alapvető jogi formákat mintegy kivonjon. A római politikai művészet is megelégszik gyakran azzal, hogy olyan jelenségeket vagy szokásokat, amelyek hallgatólagosan, régebbi vagy másfajta formák burkában már kiala-

kultak, egyszerűen nyilvánvalóvá tegyen és törvényes szabállyá emeljen. Itt is, meg ott tulajdonképpen továbbvívésről és kiépítésről van szó: a már meglévő rend, az eddigiekben már megadott irányzat jut csak tisztábban és világosabban fölszínre.

Ha az augustusi költészet különleges állásfoglalására innen tekintünk vissza, akkor egyszerre más megvilágításban mutatkozik meg. Távolság van attól, hogy pusztán irodalmi, tehát a közösség érzésétől idegen és öncéllá vált jelenség legyen. Ellenkezőleg: éppen az, ami erre látszott mutatni, a lemondás az eredetiségről, a soha nem létezett dolgokról, és a készség arra, hogy az eddigi adottságokat, amelyek valamilyen formában, akár belsőben, akár nyilvánvalóban már megjelentek, ilyeneknek fogadják el és költői megformázás tartalmává és tárgyává tegyék — éppen ennek vannak a legmélyebb gyökerei a kornak, sőt általában a rómaiságnak a szellemében. A költészet itt olyan magatartást vett föl, amely kezdettől fogva jellemző a közösségre, amelybe a sors állította. Horatius az Augustushoz írott levelében (ep. 2, 1) megadta a valódi költő jellemzését, amelyben vázolja a munkáját általánosságban, hatását az ifjúság művelésében. Azt mondja: *orientia tempóra notis instruit exemplis* (130 k.). A híres és hagyományos mintaképeknek ilyen újjáalkotása és az *exempla maiorum* előbb ismertetett szerepe közt világos az egyezés.

Az utolsó megjegyzésekkel a vizsgálatunk már vissza is tért ahhoz a kérdéshez, amelyet az előbb a döntőnek és elvi jelentőségűnek mondtunk: a költő jelentőségének a kérdését, és a különleges szerepét, amely a személyének ebben a korban jutott. Az elvek eléggé tisztázottak már talán ahhoz, hogy annak a fogalomnak az értelmezéséhez kezdhesünk, amely az augustusi költészetben különös rangra emelkedett: a *vates* fogalmához.

Ezt a fogalmat a kor nem újonnan alkotta meg, de hosszú elhanyagoltság után vette fel újból és töltötte meg új tartalommal. Az isteni dolgokról való fokozott tudás, a mámorban való látás valami hagyományos volt; a szó maga (a német *Wut* rokona) a szent örületre mutat. De a fogai opinak a magasztosságát nem pusztán maga ez a kivételes állapot adta. Igaz, Horatius maga is mint látnok és pap szólalt meg, különösen a római ódákban, és ezzel az eredeti hivatalt akarta újjáéleszteni; erre még majd vissza kell térnünk. De az, ami őt eltöltötte — legalábbis egyelőre — az valami más volt. A költőknek az új magatartásukat a tudat adta, hogy a dolgokat úgy szabad látniok és kimondaniok, ahogy a világ meglévő rendjében, akár a természetben, akár a nemzet történelmében és munkásságában nyil-

vánul ez meg, már valami módon benne foglaltattak, csak éppen a fölébresztőre és kinyilatkoztatóra vártak, hogy elevenen jelenlévővé legyenek mindenki előtt. A neoterikusok inkább azokat az utakat választották, amelyeket sokan elkerülnek — itt más a törekvés. Érvényes és méltóságteljes formában kimondani azt, amire az egész kor a tekintetét függesztette, amit mindenki sejtett és elmosódott képben látott is — ez volt a *vates* igazi lényege. A kor ezt is mint régi és hagyományos magatartás újjáélesztését próbálta megérteni.

A már egyszer idézett levelében Horatius a költő tevékenységét írja le, amint a gyermek gyöngé és gügyögő száját formálja, mintaképeket állít eléje, buzdítja és vigasztalja. A leírás azután a fiúk és leányok karának képévé lesz, amelynek a szájába adja a költő az imádságot az istenekhez. Itt tükröződik az emléke Horatius élete legnagyobb és legürmepélyesebb pillanatának, amikor ilyen kar adta elő a dalát az évszázados ünnepen. De amilyen biztosra vehetjük, hogy Horatius itt magát és *carmen*-jét félreértettnek gondolta, annyira kizártnak kell tekinteni, hogy elsősorban magát vagy csak magát értette rajta.

A kórus tevékenysége, ahogy Horatius vázolja — eső kérése, betegség és veszély elhárítása, könyörgés békéért és termékenyséért — túlmegy a saját *Carmen Saeculare*-ján. Felcsillannak emlékek az ősi római *carmen* szerepéről és a legrégebbi nemzeti költők képe. Horatius egy sorban látja magát velük és így saját helyzetét és saját igényeit egy olyan jelenség sajátos esetének tartja, ami régtől fogva jellemzi Rómát, vagy ami azonos vele, a római lényegét. Livius Andronicus egykor elsőnek adott énekben megformált kifejezést az egész polgárság vallásos hangulatának. Horatius pedig úgy érzi, hogy ő a hivatott megformálója és kinyilatkoztatója annak, ami a korát és a környezetét megragadta.

Ezzel a megállapítással együtt egy másik is adódik. Nem úgy van, mint ahogy a sokat hallott fölfogás gondolja az augustusi udvari költészetről, hogy a költő pusztán a császári akarat szócsöve lett volna. Ellenkezőleg: a költő független és az arra való igénye, hogy meghallgassak, egészen máson alapul. Érdekes, hogy milyen kevéssé érezte magát Horatius a döntő pillanatban Augustus megbízottjának. Hogyan kapta a megbízást a *Carmen Saeculare* megírására, ki hívta föl rá és ki adta át neki, azt nem tudjuk. Ha nem is áll semmi az útjában annak, hogy valamilyen alakban a császár kezdeményezését lássuk mögötte, az írások mégis meglegszenek azzal, hogy a költőt a maga helyén megnevezzék; eltekintenek mindentől, ami több lenne,

mint a név pusztá említése. Horatius számára csak egy fölfogás létezett — és ez megmutatja, hogy neki magának hogyan mutatkozott meg a szerepe: az ifjúság szószólója volt, amelyen Róma reménye és jövője nyugodott. Az ifjúság elismerte őt *vates*-nek és ezzel azok közé az istennel eltelt költők közé sorozta őt, akiké a tisztelete és szeretete. Most már igazán remélheti Horatius, hogy hivatott tolmácsa a népe érzéseinek és ebben az értelemben tulajdonképpen a római ifjúság volt az, amelytől méltóságát kapta.

Horatius valóban tudatában volt annak, hogy az isten szól belőle. De csak ez az elismerés emelhetette őt a költőség teljes rangjára, úgy ahogy ő ezt képzelte és ahogy vágyódott rá. Ezzel újból az lesz világossá, hogy a költő szavát a kötelességtudata hordozza. Az állami és vallásos erők, amelyek megmozdulnak a közösségben, a költői munkában kapják meg az alakjukat. A mű viszont megint a felé a kör felé fordul, ahonnan elindult; a közösség érzését tiszta világosságra, öntudatosságra akarja emelni.

A költőnek ezt a munkáját, amely a másik oldalon megfelelő fogékonyságot, hasonló érzést tételez föl, eddig csak általában a népre és a korra való irányulásában vizsgáltuk. Most az a kérdés merül föl, hogy Augustus maga mennyire hajlott a *vates* szavára. Más szóval: hogy a *vates* páratlan helyzetét, igényét arra, hogy az isteni akarat és egyszersmind a közösség kifejezője legyen, az uralkodó maga a gyakorlatban is elismerte-e. Ez a kérdés lehet hogy különösen hangzik, de a rá való válasz szükséges az augustusi vallás megértéséhez.

Meg sem kell külön jegyezni azt, hogy Vergilius és Horatius olyan érzület és magatartás kifejezői, amely az egész augustusi rendnek megfelel. Mégis hangsúlyozták újabban, hogy nem ennek a rendnek a létezése indította a költőket arra, hogy hirdessék, ami őket belsőleg a princeps művéhez kapcsolja. Ellenkezőleg: a költő szavában már akkor megkapta az első formáját az új rend, amikor még alig tört magának utat, még jóval az előtt, hogy alakot öltött. Mindaz, ami a fölfogásunk szerint az augustusi korszak tartalma: „akarása a rendnek, a világosságnak, a mértéknek, az egészségesnek, megtartónak, állandónak“ — mindez már megtalálható a költőknél, még mielőtt Augustus államalkotásában megnyilvánult volna.

Ezért előre meghatározott harmóniáról beszélnek, amely a princeps munkássága és a költészetben kifejező rend közt fennáll. De egy lépéssel még tovább kell mennünk, ha a dolgok állását a maguk teljes sajátosságában meg akarjuk fogni. Azt kell kérdeznünk, hogy

a költészet időbeli elsőbbségét nem úgy kell-e érteni, hogy vezető szerepe volt a császárral szemben is — legalább is bizonyos esetekben. Úgyhogy Augustus nemcsak teremtő, hanem beteljesítő is lenne — beteljesítője azoknak a kívánságoknak, amelyeknek a kifejezése Horatiust és Vergiliust költővontuk magaslatára emelte. Ez a sajátosan római magatartás, amelyik az objektív világban, a környező valóságban benne rejlő törvényszerűség után igazodik, alapvető volt a költő viszonyában a néphez és a korhoz. Hasonló jelentőséggel befolyásolhatta az uralkodó állásfoglalását is a költővel szemben.

A „reálpolitikus“ Augustus hagyományos képével persze az ilyen felfogást nehéz összeegyeztetni. Pedig a reálpolitikus sem veszítene ezzel semmit sem a fényéből. Legkevésbé olyan szemlélők előtt, aki a történelmi realitásokat nemcsak a politikai erők váltakozó csoportosulásában, hanem az egész nemzet állandó, állami és szellemi alkatában is látja. Éppen akkor felel meg Augustus mindannak a követelménynek, amit a politikus számára fel lehet állítani, ha a munkásságában a korszak célja ilyen átfogó értelemben teljesedik ki: így adna a korában már meglévő, már valamiképp megalapozott vagy benne a fősínpire toluló tendenciáknak tényleges alakot és ezzel a tulajdonképpeni beteljesülést. És a reálpolitikus abban az értelemben is kiérdemelné ezt a nevet, hogy a szellemi realitásoknak érvényt szerzett.

A további gondolatmenetnek meg kell maradnia a vallás területén. Állítani lehet, hogy ennek a határain belül a császár jelentős vagy éppen döntő cselekedeteit a költők megfelelő gondolatai előzték meg, akár eljövendő dolgokról való látomás, akár figyelmeztetés és követelés formájában, és néha nem kevés idővel előre.

Augustus az omladozó templomokat a 28. év körül állíttatta helyre. Horatius utolsó római ódája (3, 6) érintkezik ezzel az eseménnyel: az elhanyagolt istenházak és szobrok visszaállításától reméli a balsors enyhülését, ami Rómát a vesztébe viszi. A költő ennek a kívánságnak a teljesüléséről semmit sem tud. Ellenkezőleg: nyomatékos, az isteni parancsok formájára emlékeztető intó szavakkal fordul a kortájtársaihoz. A költeményt tehát megírták, mielőtt a császár elhatározása megvalósult, sőt mielőtt a terve is megszületett volna. Mert csak így érthető, hogy az utolsó versszakban nincs semmi reménykedő kijelentés, hogy a további hanyatlás komor ecsetelése ez is.

Horatius figyelmeztetése tehát nemcsak hogy az újjáépítés megkezdése előtről való, hanem a senatusi határozat előtről is, amely Augustusi rá felhatalmazta. És hogy a költő egyébként sem volt a szöcsöve az uralkodó esetleges még nyilvánosságra nem jutott törek-

véseinek, azt félreérthetetlenül bizonyítják a római ódák bevezető szavai. Papi hivatalára való hivatkozása, amikor Horatius mint a római *religio* szószólója lép föl, sajátos színezetet kap. Az ódának éppen az óvatos és szavakhoz ragaszkodó értékelésénél nem térhetünk ki az elől a következtetés elől, hogy a császár tevékenysége ebben az esetben annak a megvalósítása volt, ami a *votes* szavaiban nyilatkozott meg először a közönség előtt.

Hasonló bizonyossággal lehet következtetni a második esetről is, amelyről szólni akarunk. De ehhez egy kitérés szükséges.

Augustus építő munkássága azok közé a tettei közé tartozik, amiket az emlékezet a legtartósabban őrzött meg. A legnagyobbszerűbb alkotás ezen a területen a császár saját fóruma volt, amely a bosszúálló Mars temploma körül épült. A monumentális téralakítás fejlődésben korszakot alkotott, de a római állami kultusz történetében is jelentős helye van. A szent hely maga olyan előjogokat kapott, hogy a kapitóliumnak vetélytársává tudott lenni.

A templom szabályzatából három határozatot emelünk ki. Az összegyűlt atyáknak benne kellett háborúról és békéről határozniok, a triumphatoroknak benne kellett letenniök méltóságuk jeleit, de a zsákmányolt hadi jel vényekéi is itt helyezték el. Az új Mars-templomnak ez a páratlan helyzete abban kapott látható kifejezést, hogy a szent hely két oldalán felállították az ércből való szobrákat mindazoknak a hadvezéreknek, akik a történelem folyamán a diadalmenet jogát megkapták. A talapzaton lévő felírások a vezérek nevét és tetteit örökítették meg. Azoknak a férfiaknak a fényes sorában, akik Augustus saját szavai szerint diadalaikkal vitték Rómát kicsiny kezdeteitől nagyságáig, az egész múlt elvonult a szemlélő előtt.

Ebben az alapításban olyan magatartás nyilvánul, ami jellemző a római lényegre általában. Megjegyezték már, hogy a valóság nem annyira a létezés ideájában, mint az időében jelenik meg előtte. Az ilyen beállítottsággal a történelmi beállítottság elválaszthatatlanul egybe van kapcsolva, A történelem a római ember számára az időbeli egymásutánja egyes egymástól elkülönült döntő jelentőségű történéseknek. Egymással az események szoros és szükségszerű láncolatot alkotnak. Mert összességükben szilárd terv nyilatkozik meg, meghatározottság azáltal, amit az isteni döntés mondott (*fatum*). A múltat sorszerű alkat foglalja össze, amely a történést egy egység folytatólagos megvalósulásának mutatja.

A szemléletnek ezt a formáját fel lehet ismerni a történeti eposzban is, különösképpen az Aeneisben. De nemcsak itt mutatkozik meg.

Az irodalomban megformázott mű mellett a római történeti tudat a műemlékben is megnyilatkozik. Itt is megnyilvánul az időnek, mint a történeti látás formájának a különös kihangsúlyozása. Már kezdetől fogva, már Plautus számára is, minden napnak megvan a maga egyénisége; a halál napja és órája a római történetírásban fontos szerepet játszanak; az egyéni történelmi pillanat a római művészetben is eddig nem tapasztalt jelentőségűvé növekszik. A római ember nem a mintaszerűben, a minden időkben érvényesben, a történelmen felettiben látta a tárgyát, mint az a görögség számára volt jellemző, hanem ilyen egyéni pillanatok ábrázolásában. A történeti dombormű és az ezzel közeli rokon festészet alakította meg ezeket.

Az egyes pillanatnál, az egyes történésnél egy zárt sor keretében talán még nagyobb fontossága volt az egymásutánjuknak. Egy ilyen sora az egymástól elkülönözött, de szilárd tervvel és időbeli egymásutánással egymással összekötött eseményeknek — ennek a kép-formába való áttétele az értelme a „folytonossági stílusnak“. Olyan régi ez, mint maga a római történelmi művészet és Traianus meg Marcus Aurelius oszlopának domborművein kapta legerőteljesebb kifejezését. Ismerjük ábrázolásaikat, amelyeken a császárok hadjáratának egyes mozzanatai tükröződnek: a sereg kivonulása, menetelés, hídverés, a császár a menet élén lovagol. A következő reggel megjelennek a barbárok követői, hogy békét kérjenek; az isteneknek áldozatokat mutatnak be, a legvitézebb katonákat kitüntetik. Ilyen és mindig új jelenségekben, amelyek mindig egy bizonyos pillanatot ábrázolnak és szilárd rendben következnek egymásra, a hadjáratok egészének a lefolyása foglaltatik benne.

Össze lehet-e ezzel — nem a művészi formai tekintetben, hanem elvben: a történeti folyamat mivoltának fölfogásában — a győztes hadvezérek sorát hasonlítani, akik Augustus fórumán kaptak helyet?

Egy különbség mindjárt feltolakszik. A két oszlop domborművein mindenképp a császár maga az, aki a cselekedeteivel megmutatkozik. Mindenütt jelen van: a kikötőben hajóra száll, átkel egy hídon vagy a légióján vonul. Látni, amint hegyeket mászik meg, városokba vonul be, vallásos cselekedeteket hajt végre és a csapatokat harcra buzdítja. Ezzel az egy császár-alakkal szemben a triumphatorok hosszú sora beláthatatlan sokaság. Ami mégis valamiképp összetartja őket, az csak Mars láthatatlan működése.

Mégis van belső rokonság a két eset között. A győztes hadvezéreknek ebben a sorában is — és egyúttal harcaiknak és diadalainak sorozatában — egy egység mutatkozik meg: Róma története mint

döntő esemény egymásutánja. Terv- és sorsszerűen teljesedett be velük a birodalom nagysága: létrejöttét mint egyetlen diadalmenetet fogják föl, csakhogy nem „cselekedetek“ hanem „cselekvők“ egymásutánjában ábrázolják. A római embernek itt is ugyanaz a sajátos viszonya a történelemhez és a történelmi időhöz jutott kifejezésre, mint Traianus oszlopának domborművein.

Nehezebb felelni arra a kérdésre, hogy mikor merült fel először az a gondolat, Róma egész fejlődését hadvezéreinek képmásával és tetteik felsorolásával ábrázolni. Még ha a kört nagyon tágra is fogjuk és nemcsak a műemlékeknél, hanem az irodalomban is körülnézünk, akkor is alig találunk olyat, amit ezzel össze tudnánk hasonlítani. Liviust mindenesetre el kell hagynunk, mert számára nem a nagy vezetőegyeniség a hős, hanem a római nép maga. Es mégis létezik egy alkotás*, amit már össze is hasonlítottak az Augustus fórumának triumphatoraival: a hősök szemléje az Aeneis hatodik könyvében (756—892). Róma nagy emberei itt is történelmi rendben jelennek meg (a rend csak kevés helyen és nagyon érthető okokból szakad meg néha). Róma létrejötté itt is ezeknek a férfiaknak az egymásutánjában kap alakot és azoknak az eseményeknek, amelyeknek a nagy emberek a szerzői voltak. Szakaszait jelzik ezek annak az útnak, amit a sors és az istenek akarata jelölt meg. Az albai királyoktól, Romulustól Augustusig és Marcellusig vezet és azzal, hogy Aeneasnak a római hősök sora mint még meg nem született nemzetség jelenik meg, olyan, amely még vár a megszületésére, történelmi megjelenésük úgy mutatkozik meg, mint egy régtől fogva meglévő és minden részletében kidolgozott terv megvalósulása.

Amit Vergilius mint eljövendőt sorakoztat föl, az a Mars temploma mellett úgy van ábrázolva, mint már megtörtént és a jelenig húzódnó történés. Az Aeneisnek ebben az epizódjában és a hadvezérek sorában alapjában ugyanaz a képzet fejeződik ki, és ezt az egyezést a részletekig követhetjük. Nemcsak abban, hogy ugyanazok az alakok jelennek meg jórészt itt is, ott is, — de meg lehet állapítani az érintkezést a stílusbeli formaadásban, a fordulatokban, amelyekben a dicső tetteket a forumbeli feliratokban és Vergiliusnál felemlítik.

A hősök szemléje gyakran mintaképszerű és buzdító jellegének is megvan a megfelelője a másik oldalon. Hiszen maga Augustus nyilatkozott úgy, hogy Róma nagy múltjának ezekkel az alakjaival a nép elé mintaképet (*exemplar*) akart állítani; és azt is mutassák meg ennek a népnek, hogy mit várhatnak a császártól és utódjaitól. Annál

nagyobb jelentőségű azután egy utolsó megállapítás; ez vissza is vezet a gondolatmenetünk kiinduló pontjához.

Ha azt kérdezik, hogy hol tűnt föl mind a két esetben először a teremtő cselekedet, akkor azt a feleletet kell adni: nem az Augustus fórumának monumentális alkotásáé, hanem a költőé az időbeli elsőbbség. Ezzel ugyanahhoz a megállapításhoz jutottunk, amit már egyszer le kellett szögeznünk. Itt is először a *vates* volt az, aki olyan képzetnek adott kifejezést, amelyet nemcsak a kora tarthatott mértékadónak és a saját érzése ábrázolásának, hanem egyszersmind az uralkodó számára is mintaképpé vált. O azután megragadta és olyan intézményé alkotta át, amelynek azontúl az állami kultusz keretében volt a helye.

Az előbb arra mutattunk rá, hogy az általános magatartás, amely az augustusi korra jellemző, a költőkben hamarabb jutott napvilágra, mint az állami rendben és ennek újonnan megalkotott berendezésében. Ez a megfigyelés a vallás területén megerősítést kapott. Azt lehet mondani, hogy számszerint még korlátolt, de semmiképp nem jelentéktelen esetekben a költő szava hatott Augustus cselekedeteinek irányára és kialakulására. Hogy saját történelmi képére és vallási reformjaiéra ez milyen hatással van, azt “ is már említettük. Most még csak azt a kérdést kell érinteni, hogy van-e valahol utalás arra, hogy a *vates* és császár között való viszonynak, úgy ahogy utolsó megfigyeléseinkben azt láttuk, van-e említése a költőnél magánál. Hogy a *vates*-nek nemcsak az volt-e az igénye, hogy korának és népének legyen a vezetője, hanem az is, hogy maga számára is a princeps serkentője és tanácsadója volt-e.

A feleletnek abból kell kiindulnia, hogy még egyszer magunk elé állítjuk azt, hogy a *vates* ugyan mint költő lép fel, de azért nem profán. A szava kezdettől fogva azok mellett a megnyilvánulások mellett áll, amelyekben az istenség kinyilatkoztatja parancsát az emberiségnek.

Hogy ezt hogyan kell érteni, azt megmutatja Enniusnak az a híres költeménye, aki a *vates* énekét a Fawrcws-okéval mint lényegben egyező dolgokat együtt említi. Faunus itt a titokzatos hangok istene, amelyek az erdőben és a természet érintetlen kint-jében hangzanak fel. Ezzel és a jövő kinyilvánításával ad az embereknek tanácsot. Ennek az istenségnek a szavával függ lényege szerint szorosan össze a *falum* fogalma, és ez az összefüggés abban is megnyilvánul, hogy ugyanaz a Faunus mint *Fatuus* vagy *Fatuclus* is megjelenik. Egy nemrég megtalált oszkus áldozati felirat Aeclanumban azt mutatta meg, hogy ez az istenség nemcsak a latinoké volt, hanem a régi Samniumé

is. Az iguviumi táblákon az augurok *templum*-át *verfale*-nak nevezik; a latin *verbum*-mal való rokonság mutatja, hogy az embereknek is megvolt a képzetük az isteni beszédről, az isteni megszólalásról. Nem lehet a feladatunk, ezt a tárgyat kimeríteni. Az isteni hangnak csak egy történelemben is jelentős megnyilatkozására emlékeztetünk még, amelynek Rómában kultusza is volt, az Aius Locutiusra.

Ide kell tehát a *votes*-i is sorozni, legalább is a legrégebb megjelenési módja szerint. A képéhez kezdettől fogva hozzá kellett hogy tartozzék az, hogy nemcsak a közösségnek, hanem az istennek is a prófétája. Jellemző, hogy Horatius ezeket a hagyományos vonásokat is föleleveníti és új tartalommal próbálja telíteni. Fáradhatatlanul hangsúlyozza különleges vonatkozását a múzsákhoz, és nagyobb költeményei egyikében (carm. 3, 4, 5 k.) még attól sem retten vissza, hogy hallgatói elé mint a múzsák eksztátikusan felizgatott látnoka lépjen. Ez a merészség több, mint a felélesztése egy csak irodalomban hagyományozott képnek. Ha egészen külsőlegesen tekintjük, akkor is megmutatkozik egy új oldala, egy váratlan meggazdagodása annak az amúgy is már felfokozott magatartásnak, amellyel a *sacerdos Musarum* a népe elé áll. Ha komolyan vesszük ezt a magatartást — és senki sem kételkedhetik abban, aki csak egyszer is átadta magát e vers hatásának, hogy Horatius itt a legmélyebbet és legvégsőt mondta ki magáról és hivatottságáról — akkor világossá válik, hogy a *votes* régi és eredeti igénye újul itten föl, ha időszerű alakban is.

Ugyanebben az órában, ahol Horatius mint istentől sugalmazott látnok lép hallgatói elé, nemcsak költő-voltáról, hanem a princepshez való viszonyáról is nyilatkozott. Jellemző, hogy milyen formában tette. Közelfekvő lett volna talán, hogy az uralkodóval szemben *votes*-i hivatásának istenére, eredetére hivatkozzék. Mert akiből az isten maga szól, annak a kinyilatkoztatásai azokhoz a számos utalásokhoz sorakoznak, amelyekben az isteni akarat az embereknek megnyilvánul. És ahogy a császár ezeket tiszteli, úgy kellene a *vatest* is tisztelnie és tőle kapná iránytadó módon a cselekedeteinek szabályait.

Mindenekelőtt: amit mond, azt nem közvetlen szóval mondja, hanem a kifejezőbb képben, általában azzal a tartózkodással, ami a legvégső és leghatalmasabb dolgokkal szemben illő. Csak az istennőtől származó ihletség — és így kell itt értenünk — oldotta meg a nyelvét és bírhatta rá a *votes*-t annak a kinyilvánítására, ami a legbelsejét megindítja. Azután azt halljuk, hogy a múzsák nemcsak Horatiust védték és kísérték, hanem „a magas Caesarnak is enyhülést adnak a

periai barlangban“. És ami több: Nemcsak a *votes-t* töltik el szellemükkel és teszik azzá, ami, hanem az uralkodónak is „kegyes tanácsot adnak — tanácsot és megfontolást. És őt is felemeli a múzsáknak ez a *consilium*-a azzá, ami a nagyságát teszi. Amint Zeus a titánokon, úgy diadalmaskodott Caesar a megsemmisítés hatalmain. Ami őt győzelemre segítette és ami ellenfeleinek hiányzott, az éppen a múzsák segítsége volt.

Azt hitték, hogy Horatius nem merte kimondani azt, amit a régebbi korok még mertek: hogy a költő maga, mint a múzsák hivatott szószólója adta az uralkodónak azt a „tanácsot“. Más szóval: Horatiusnál nélkülözték azt az álláspontot és azt az igényt, amelyet a *vates*-től isteni küldetése alapján vártak. Igaz, hogy ebben a költeményben nem beszélt a saját személyéről, de amire gondol, az alapján véve ugyanaz, mint a régi álláspont, ha nem valami még jelentősebb. Már megjegyeztük: nem a költő maga az (ahogy várni lehetne tőle), aki a Caesart fáradalmi és cselekedetei után felüdíti vagy tanácsokat ad a cselekedeteihez, hanem a múzsák. De ugyanakkor ők azok, akik a költőben munkálkodnak és rangjára emelik őt. Ugyanaz az isteni szellem, amely a költészetet teremtette, veszi birtokába az uralkodót is és vezeti őt és tetteit. Ami régebben mint a költő és az uralkodó személyes viszonya fejeződött ki, az itt személyenfölöttivé és így lényegessé és általános érvényességűvé lett. Azzal a döntő ténnyel szemben, hogy egy uralkodó nem zárkozott el a múzsák szelleme elől, hanem hagyta, hogy ők vezessék a cselekedeteiben, kicsiny jelentőségű marad, hogy a költőnek mint egyéniségnek közvetítő szerep jut-e. Költővolta hiszen nem sajátmagától való, hanem az istennőktől, nem lenne méltányos, ha a nagy és érvényes dolgokat pusztán személyes ügyekkel keverné.

Tehát nem a *votes* mint határozott egyes személy, hanem a benne működő istenség határozta meg a császár cselekedeteit. Ezzel a felelettel megelégedhetünk. A sajátossága minden klasszikusnak, hogy ott, ahol látszólag legszemélyesebb dolgokról van szó, ezek általános érvényűekkel esnek egybe, úgyszólván az a látszat, mintha csak azoknak a megjelenése lennének.

HATODIK RÉSZ

A RÓMAI CSÁSZÁRSÁG ELSŐ HÁROM SZÁZADA

ELSŐ FEJEZET

AUGUSTUS MEGALAPÍTTJA A CSÁSZÁRSÁGOT

OCTAVIANUS Kr. e. 31-ben, szeptember másodikán, Actiumnál legyőzte Antoniust és Kleopátrát, M. Agrippának, leghívebb emberének segítségével. Ezzel Nyugat másodszer győzött a birodalom keleti része fölött. Nyugat ura, Apollon, legyőzte Egyiptom „új Dionysos”-át. Egy évvel később, 30-ban, augusztus elején Alexandria és Egyiptom a győző kezére jutott. Octavianus két ellenfele öngyilkos lett. Ennek az eseménynek olyan nagy jelentőséget tulajdonítottak, hogy amikor később (Kr. e. 8-ban), az első római Princeps nevét a naptárba felvették, nem születése hónapját jelölték vele, mint Caesar esetében (Július), hanem a Ptoiemaus-birodalom meghódításának hónapja lett és maradt a naptárban „augusztus”⁴. Ismét egy évvel később, 29 augusztusában, 13-tól 15-ig tartotta meg Augustus háromnapos pompás diadalmenetét, az utolsó tíz évben aratott valamennyi győzelmére. A harmadik napon Egyiptom és ez ország utolsó makedón királynéja szolgáltak a diadalmenet alkalmául. Ez az ünneplés az előbbi két nap ragyogását messze felülmúlta. Erről a mozzanatról egy újabb kutató így szól: „Octavianus ebben a pillanatban nem egyetlenegy hellenisztikus király tekintélyével rendelkezett, hanem mindezeknek az uralkodóknak hatalmát egyesítette magában. Hódolva nézett rá egy egész világ. A nagy római költők istenítették, mint akit az ég küldött a nép megmentésére. Horatius földreszállott Mercuriusnak nevezi, akinek békét és jólétet hozó alakjával Augustusé összefolyt. Élete legnagyobb pillanata volt az, amit akkor ez a 34 éves férfi átélt.

„Ezután, természetesen, az egész világ arra várt, vajjon a föld felének ura milyen nevet vesz föl. Romulus lesz-e, vagy Quirinus,

vagy Caesar, vagy Augustus. A választás csakhamar az Augustus névre esett. Octavianus nem lett mindjárt isten, mint Julius Caesar, akinek öelötte utoljára volt ekkora hatalma. Legalább Rómában nem lett az. Egyeduralkodó sem lett, hanem ember maradt és polgár, mint a keletről visszatért Pompejus 61-ben. Mivel Octavianus mindenható uralkodó szelleme törekeny egészségű testben lakott és valószínűleg Nagy Sándor sorsa lebegett előtte, diadalmenete után első dolga volt, hogy magának és a Julius-nemzetségnek, amelyhez adoptálás útján tartozott, a Mars-mező északi bejáratánál hatalmas síremléket építtessen. Tehát halálára gondolt és arra, ami azután következik. Ez neki, az igazi rómainak, mindennél fontosabb volt. Ám Octavianus, az ember, még inkább megnyilatkozik azokban a szavakban, amelyekkel mauzóleumának feliratában — későbbi nagy beszámolójának, az „ankarai emlékiratnak“ (Monumentum Ancyranum) valószínűleg már ekkor megfogalmazott első négy fejezetében — tetteit elmondja. Úgy mutatkozik be kortársainak, mint aki elhozta a szabadságot, hordozója az ósrómai virtusnak, iustitiának, clementiának és pietasnak. A felirat végső szavai köszönetét mondanak az isteneknek, amiért neki mindezt megengedték. A senatus 55-ször rendelt el az istenek előtt sikereiért hálaünnepet, összesen 890 napig tartottak ezek az ünnepek. Ennek jelentősége ebben a mondatban jut kifejezésre: „A diadalmeneteimben kocsim előtt vezetett királyok és királyfiak száma kilenc*4. Nem király, de királyok legyőzője volt ez a római férfiú, aki ezekben az években pénzein magát csak „libertatis vindex“ -nek nevezi.

Az, aki mint ember és római így beszél hozzánk, a polgárok sorába lépett vissza és a konzulságot, amelyet 31 óta rendszeresen minden évben viselt, 28-ban és 27-ben ifjúkori barátjával, Agrippával együtt úgy vette át, amint az a köztársaság idejében szokásos volt. Ezek voltak a döntő évek, amelyek alatt eddigi, kifelé vívott diadalait az állam belső rendjének újjáalakításával koronázta meg: olyan alkotással, amely a legjobb római polgároknak igazi római szellemben felfogott kötelességszerű odaadásán épült föl. Azokén a polgárokén, akik az állam vezetését sorstól rendelt feladatnak tekintették. Felépült ez a rend a nép önkéntes alávetődésén, ahogy a görög filozófia a legjobb állam rendjét már régen követelte. Az állam és a társadalom újjáépítésével kezdődik a római nép e korának két nagy eszten-deje közül az első munkája: a nép megszámlálása, vagyonának felbecsülése, továbbá a senatus összeállítása. Octavianus átveszi a senatus elnökségét (principatus), a tűnőben lévő régi szokásokat refor-

mái ja, mindenekelőtt a házaséletben. A városnak több mint 80 templomát újjáépítteti, részben resturáltatja, szorgalmazza a Róma-kultusz ápolását. Ez utóbbi lehetővé teszi azt, hogy Augustus Keleten, mint az új állameszme képviselője, az alattvalók kérésére a tartományok államvallásában megjelenhessen. Rómában a császárt egyelőre még csak halála után avatják istenné, a szentté avatáshoz hasonlítható eljárással: Kelet megszokta, hogy az élő uralkodó személye felé is imáddal forduljon. A nagy újjáépítő munka mind e részleteit Octavianus azzal koronázta meg, hogy letette rendkívüli hatalmát, amelynek segítségével mindazt elérte, amit eddig kivívott. A senatust és a népet jogaiba visszahelyezte.

Mint ember, megépítette mauzóleumát, mint polgár megteremtette a „*respublica restituta*“-t. Így áll előttünk a 27-ik év elején Octavianus, hogy az év január 16-án a senatus és a nép jutalmát mind-ezekért elfogadja. Ahhoz, hogy átvegye vagy továbbgyakorolja a konzulsgot potestasban (hivatali hatalomban), Octavianusnak nem volt erősebb fegyverre, mint Agrippának, hivatali társának, ebben a jelentős esztendőben. De auctoritasban, amit új mellékneve, Augustus, kölcsönzött neki, felülmúlt mindenkit. Így konzultársát is. A konzuli állás tehát, melynek megosztatlan impériumán a királyok óta Róma kormányzása nyugodott, legbelső lényegében — legalább a tények szerint — mindenestre megingott és létrejött egy „első konzuli helyzet a második — tényleg másodrendű — mellett. Ezzel egyidőben az auctoritas Augusti az eddig egyedülálló auctoritas senatus mellé és fölé került. „Os-Róma jellegzetessége, hogy a tisztviselő a senatus akaratának alattvalója volt. Ez az állapot végérvényesen megszűnt. A hatalom birtokosa a senatus mellett önálló akaratot képviselt, ahogy a provinciák igazgatásában és ezzel a hadsereg vezényletében is a senatus mellé lépett.

Augustus elhatározó lépése, súlyos betegsége után, 23-ban, a konzuli hivatal letételével történt meg. A 27-ik év megoldása még köztársasági volt, ez utóbbi azonban már túlmént a köztársasági államjogon. Ahhoz a különös auctoritashoz, amit az Augustus név biztosított neki, két potestast vett hatalmi körébe, amelyek helyzetét egyszer és mindenkorra túlemelték a köztársaság „vezető hivatalán⁴⁴: a prokonzuli imperiumot, amelyet a senatusi határozat imperium maiusnak jelentett ki és amely helytartóhatalmának helyi elhatárolását Itálián kívül megszüntette; ezenkívül a konzulsg helyett a hivataltárs nélkül való tribunicia potestast. Ez kifejezetten és mindenkorra *ius agendi cum populo et cum senatu* részesévé tette. „Semmi más, mint

ez, nem lett volna ennyire alkalmas egész bizonytalanságával és szentségével Róma új ura hatalmi helyzetének megalapozására. Egyelőre természetesen határozott időre. Kezdetben öt, később (Kr. e. 8) tíz évre. Ennek ellenére 23-tól kezdődik Rómának monarchiává való fejlődése. A tribunicia potestas éveinek, mint az uralkodás esztendeinek számlálása, külsőleg is az új államforma felé való átmenet jele lett. Olyan monarchia keletkezett, amely az auctoritasnak, a Princeps hatalma tulajdonképpeni alapjának, hangsúlyozása mellett egyúttal arra is törekedett, hogy a görög államfilozófia ideális gondolatai továbbra is mindinkább megvalósuljanak.

Az egyeduralomnak új típusa ez, amelyben a polgár szabadsága az államnak egy embertől való vezetésével (aki a polgárok elseje és legjobbja) összeegyeztethetőnek látszik. A senatus az államfővel együtt nem uralkodik, csak vele együtt kormányoz. Az egyeduralomnak ezt a típusát Európa első alkotmányos monarchiájának lehet nevezni. „Augustus alkotmánya, ha az ember az egészet egybefogva nézi, első sikeres kísérlet arra, hogy a polgárok szabadsága és önrendelkezése összhangba jusson az uralkodói hatalom szükségszerűségével. Mert ezt az utóbbit a hadsereg államfeladatai miatt nem lehet nélkülözni. Augustus a polgárt nem akarta alattvalóvá tenni, hanem olyan nagymértékű szabadságot engedett neki, amennyiért csak felelős tudott lenni. Ez az a nagy lépés, amit a principatus minden előbbi alkotmányforma fölött megtesz, ez az új, még a nagy előddel, Caesarral, a diktátorral szemben is/4

Actium után a belső újjáépítéssel párhuzamosan halad az új rendre épített államban a középponti provinciák teljes békealapra való helyezése. Nyugaton Itálián, Gallián és Hispánián kívül, mint az előbbi triumvirátus idejében, Dalmatia és Pannónia déli részein túl a Duna határvonalának irányában. Ezzel párhuzamosan halad keleten Róma uralmának megerősítése, sőt teljes kiépítése, úgy, ahogy azt a senatus 220 óta Hispániában, a néppárt 125 óta Galliában megkezdte és Julius Caesar egész a Rajnáig nagyszerűen végrehajtotta. Ezalatt történt, ugyancsak az első évtizedben, az Alpesek népeinek legyőzése. Így Nyugat és Észak szoros összeköttetésbe került Itáliával és létrejött az előfeltétele annak, hogy kiépülhessen a nagy út az Alpeken keresztül.

Így az actiumi csatát követő évtizedben Caesar Octavianus, 27 óta Augustus, a külső és belső politikában kijelölte a római állam további fejlődésének vonalait. Róma új uralkodója nem katona volt, hanem kiváló államférfi. Tehetsége megfelelt az idő áramlatá-

nak, amely a polgárháborúk korának borzalmaira következett, és a közóhajnak, hogy „béke legyen a földön“. Actiumnál nem a világhódító győzött, hanem, ahogy, a költőkön kívül, egy kevéssel későbbi emlékmű Augustusi méltatva mondja: „az emberi nem megváltója“ akit e korban jámbor lelkek már régen vártak. A Janus-templomot csak akkor volt szabad bezárni, ha szárazon és vizen az egész birodalomban béke volt. Háromszor történt meg ez és a császári béke oltára is elkészült Kr. e. 13-tól 9-ig. Róma új ura ezt élete legnagyobb tettei közé számította.

„A modern népjog abban különbözik az antik népjogtól, hogy számunkra a béke, a régiek számára a háború az élet természetes állapota. A császárság ideje tehát ebben a tekintetben is összekötő kapocs az ókor és az újkor között. A császári Róma volt megteremtője a világbéke gondolatának, nem egyedül a kereszténység.

Mikor Actium következményeképpen Augustus Egyiptomot annektálta, a hadsereg létszámát 27 légióra szállította le. Ezzel a birodalom keleten defenzívába lépett. Csak a 25-ik és 24-ik év kivétel, amikor Aelius Gallus szerencsétlen expedíciót indított a „szerencsés Arábiá“-ba, amelynek gazdagságát túlbecsülték és földrajzi viszonyait nem ismerték. És kivétel a 23-ik és 22-ik év is, amikor Aethiópiába törtek be. Ezzel a két expedícióval nyilván az új egyiptomi területi nyereséget akarták dél és keletfelé kikerekíteni és az utolsó Ptolemaeusoknak e népek felé irányuló kereskedelmi politikáját folytatni. Egyébként azt látjuk, hogy keletfelé lemondtak olyan törekvésekről, amilyent Caesar, különösen Parthiára vonatkozóan, Nagy Sándort követve gondolt el. Nyugaton és északon a teljes béke a barbár népek szomszédsága miatt lehetetlen volt.

Egyiptomnak a birodalomba való olvasztásával a Földközi-tenger körül fekvő római provinciák gyűrüje bezárult. Róma földközitengeri állammá lett, de a súlypont annak számára, aki Nyugatot Actiumnál győzelemre vitte, Itálián és a nyugat romanizált provinciáin nyugodott. Minden hódítás abban az irányban, amelyben egykor Nagy Sándor haladt, a birodalom súlypontját nem kívánatos módon még jobban eltolta volna keletfelé, amint az már Pompejus idejében megtörtént. Így az új uralom defenzív politikája seholsem mutatkozik inkább, mint Róma keleti kérdésében. A carrhaei vereséget, amellyel a parthusok egyenjogúságot szereztek, nem a csatatéren bosszulták meg, ahogy ezt még Antonius, urának és mesterének, Caesarnak tervei szerint meg akarta tenni. A nemzeti becsületen esett sérelmet a 20-ik évben keresztülvitt diplomáciai akcióval orvosolták, amelynek következménye lett,

hogy a Crassus és Antonius veresége alkalmával elvesztett római hadi-jeleket és foglyokat Tiberius hazahozatta.

Ezzel az egyensúly helyreállt és Parthia nagyhatalmi helyzete, természetesen Róma elsőbbségének hangsúlyozásával, hivatalosan elismertetett. Ezt a megállapodást Kr. u. 1-ben az Eufrates egyik szigetén kötötte a parthus király és a legidősebb római „trónörökös“ Gaius Caesar. Ezzel keleten az Eufrates lett a határ, bármily kedvezőtlen is volt ez a vonal. Most már csak ütközőállam, Armenia uralmáért folyt a versengés. Római részről úgy akartak felette felsőbbiséget gyakorolni, hogy újra meg újra vazallus királyt ültettek a trónjára. Az új uralkodó okossága így megóvta Rómát attól a veszélytől, hogy egyszerre két fronton kelljen harcolnia. Ilyen háborúnak a hadsereg nem is felelt volna meg, mert mint erőd-katonaság a birodalom határain helyezkedett el és rendkívül hosszú határvonalat kellett védenie. Tartalék pedig az állam belsejében nem volt, mivel az uralkodó a belső provinciákat a senatusnak engedte át és így katonai szempontból hadserege tehetetlenné vált.

A 20-ik évben elért diplomáciai győzelem után Róma viharfészke, miután a keleti politika nyugvópontra jutott, egyideig kizárólag nyugaton és északon volt. Ide irányozta Augustus éveken át külpolitikáját, de ide sem azért, hogy nagy területeket hódítson, hanem hogy kedvezőbb határviszonyokat teremtsen. Galliának és Hispániának békeviszonyokra való berendezése csak Augustusnak sikerült. Galliában a legnyugtalanabb törzsek Aquitania és Belgica lakói voltak, akik miatt még Actium után is katonai expedíciókat kellett indítani. Hispánia vad északi vidéke (Cantabria és Asturia) még teljesen szabad volt. Ennek a földrésznek meghódítása töltött be egy évtizedet 29 és 19 között. Ez a feladat még magát Augustusi is távoltartotta Rómától, 27-től 25-ig. Ahogy a Rajna-határ Caesar műve volt, a birodalom dunai határának megszerzése volt Augustus első és legnagyobb külpolitikai sikere. Ezért folyt az alpesi népekkel az a harc, amely 15-ben fejeződött be Tiberiusnak és Drususnak, a császár mostohafiai-nak hadjárataival. Amikor Agrippa halála után 12-ben tovább akart menni egy lépéssel és a kedvezőtlen Rajna—Duna-határt meg akarta javítani az Elbe-határral és a későbbi Csehország területének meghódításával, először Drusus (12—9), majd Tiberius kiküldetésével (Kr. e. 8—7, Kr. u. 4—6), még nagyobb kudarcot vallott, mint nemrég Arábiával szemben. Csak Germánia (Észak-Németország) az Elbáig (vagy talán csak a Weserig) lett átmenetileg római provincia, császári kultusz-hellyel, ara Romáé et Augusti-val, a lyoni mintájára,

az ubiusok fővárosában (a későbbi Kölnben). A pannonok lázadása (Kr. u. 6—9) és végül Varus csatavesztése (Kr. u. 9) a határt visszavetette a régi vonalra és a három-folyóhatár megtartására vonatkozik kiváltképpen Augustus tanácsa (*consilium coercendi intra terminus imperii*), amelyben bennefoglaltatik a külügyekre vonatkozólag Róma első császáranak végrendelete. Ezek a kedvezőtlen folyóhatárok hosszabb időre csak úgy voltak tarthatók, hogy a folyók előtt, a Rajnától a Fekete-tengerig, függőviszonyban álló kis államok egész raját sikerült megszervezni.

Augustus békét hozott a belső viszonyokba és eltekintve a határháborúktól, kifelé is. Erre mutat rá az uralkodó sajátfogalmazású emlékiratában (a *Monumentum Ancyranum*ban, amelyet most a *Monumentum Antiochenum* egészít ki). De különösen fontosnak tartja azt, hogy visszaszerezte az államnak a szabadságot. A megelőző korszakban a keleti nagy szellemi hatalom, az úgynevezett hellenizmus, Rómát teljesen leigázta és Caesar ennek az új hatalomnak még az államot is fel akarta áldozni. Törekvése az volt, hogy megvalósuljon a görög-római „királyság“ a Kelet hellenisztikus uralkodóinak stílusában, de egy csepp demokráciával megolajozva. Antonius mindenben követője volt. Az utolsó Ptolemaeus királynő segítségével, Keletre támaszkodva, meg akarta teremteni a hellenisztikus keleti szultanátust, a hellenisztikus Dionysos-szimbólika szemmelátható kiemelésével. Ez pedig, mint egyesek hiszik, az egyetemes uralkodás eszméjét foglalná magában. Az *actiumi* győző, habár eleinte, triumvir-korában ugyan ezen az úton járt, tudatosan szembefordult ezzel. Arisztokrata és római nemzeti irányelvektől vezetve, azt a törekvést vitte keresztül aggodalmas pontossággal, hogy ne szakadjon el a köztársasági múlttól és új eszméit az állam történelmiségével hozza összhangba. Az épület ne kozmopolita birodalom, hanem zárt nemzeti római állam legyen, amelyben a hellenisztikus műveltségnek, Apollon oltalma alatt, továbbra is meg lehet a helye. Caesar, aki egyszemélyben népszerű pártvezér és a hellenizmus tudós tanítványa volt, egységes színvonalat óhajtott megvalósítani. Augustus rendszere, ellentétben a Caesaréval és megfelelően azoknak az arisztokratikus törekvéseknek, amelyek Róma történetét minden időben meghatározták, a fokozatok rendszere volt.

Olyan konzervatív alkotmányhozónak, mint Augustus, mindenképp előtt a senatus számára kellett megfelelő helyet kijelölni. Mert a senatus a római előkelőségeknek századok óta legfőbb vára volt. Így állott a dolog Itáliával is, az új földközitengeri birodalom magvával, amely

a szövetségesek háborúja óta a római polgárjog birtokában volt, bizonyos tekintetben tehát egy tágabb Rómát jelentett. Augustus a régi község-államot birodalom-állammá alakította, az alkotmányon belül azonban Itália kivételes helyen állott. És ahogy Itália a provinciák fölé, úgy emelkedett a cives Romani egyetemessége fölé a senatus, amelynek az új uralkodó mellett, amint láttuk, nem volt uralkodói, de volt kormányzati szerepe. Ebben van az augustusi alkotmány sajátos eredetisége: némi túlzással a caesari egyeduralom és a sullai senatusuralom kompromisszumának is lehet nevezni. A világtörténelemben először jelenik meg egy kormányzati hatáskörében korlátozott monarchia képe. A népképviselőt gondolatát az Ókor nem ismerte, azért a hatalmat nem parlament korlátozza, hanem olyan testület, amelyben képviselve volt eleinte Itália, később az egész birodalom polgárságának legmagasabb rétege, és amelyről egészen helyesen mondták: „A senatus helyzetét a római történelemben sohasem lehet megérteni az államjog logikája segítségével“.

A legnehezebb volt azonban a princeps civium (aminek magát Octavianus nevezte) új állásának végleges kiépítése. A konzuli állás átalakítása és az új alkotmánynak a köztársaság szellemében erre a hivatalra való felépítése nem volt keresztülvihető, már a kettősségre való tekintettel sem, pedig ezt kísérelte meg először. Ámbár, vagy éppen mivel az állam „első konzul⁴⁴-ja 27 január 16 óta a környezetéből messze kiemelkedő Augustus nevet viselte és ennek alapján igénye volt az államban a magasabb auctoritásra. Ehhez járult még, hogy mikor a Princeps távol volt Rómától — és Octavianus éppen a dolgok előbbi rendjének tartama alatt csaknem állandóan nem volt Itáliában — a második konzul volt az állam tényleges kormányzója. Ezért Augustus 23 közepén, a konzul-társánál szerzett kellemetlen tapasztalatok után, megtette az elhatározó lépést a monarchia felé azzal, hogy letette az évek óta viselt évente esedékes konzulságot és felvette a területre nem korlátozott imperium proconsulare maius-t és a tribunicia potestast. Az első kezére juttatta a legfőbb katonai parancsnokságot, amelyet, mint konzul, csak a birodalom egyes részeiben gyakorolhatott. A másik tisztség, ha nem is túlságosan, de közelebb hozta Caesar elveihez, aki a néptribun sértetlenségét már biztosítani tudta magának. A néptribuni hivatal a római plebs palládiuma volt. Azzal, hogy a tribunusi hivatal jogainak mintegy kivonatát átvette, Augustus a múlt demokratikus irányzatához való csatlakozását külsőleg is kifejezte. A Princeps a senatuson kívül levő polgárság védőjévé lett, mintegy demokratikus polgár-elnök az arisztokrata testület mellett.

így került megvalósulásra a vegyes alkotmánynak az az ideálja, amely már egyszer, Polybios szerint, Róma nagyságát megalapozta és így jutott záróponthoz a princepsi méltóság kiépítése.

Ez kormányzati szempontból a senatussal szemben máris világosan érvényre jutott a birodalom felosztásában. A békeviszonyokra berendezett „közép-birodalom” fölött való rendelkezés a senatus hatáskörébe tartozott, de a Princeps, imperium maius-ának segítségével, ott is felsőbb ellenőrzést gyakorolt és intézkedési joga volt. Egészen a kezében voltak a határprovinciák a hadsereg állandó táboraival, kivéve az afrikai senatus-területen lévő légiót. Az állandó hadseregnek, a köztársasági exercitus Hispaniensis örökségének beépítése az új alkotmányba abból a célból, hogy a Princeps állandó uralmi eszköze legyen, egyszersmindenkorra megvonta a fejlődés irányát. A Caesartól mindjárt kezdetben nyíltan bevallott katonai monarchia így a háttérben lassan, de biztosan kialakult, már csak azért is, mert az új császári hadsereg tagjai nem voltak proletárok.

A legfelsőbb hadúr méltósága mellett, amely az említett prokonzuli imperiumra épült fel, az új kormányzási rend alapja a császári birodalomban tulajdonképpen Egyiptom különleges helyzete lett. Mert amint ott a polgári és a katonai támasz, úgy volt meg itt, az annak-tált Ptolemaeus-államban, amelyet minden antik állam közül adótechnikailag a legnagyobb mértékben szerveztek, az új méltóság számára a pénzügyi alap. E méltóság a régi római államjog értelmében nem volt egyéb, mint „egy hivatalnokkal több” mindenestre olyan hivatalnokkal, aki igen magas auctoritással rendelkezett. A provinciákban azonban, különösen a keletiekben, Augustusi Róma egyeduralkodójának tartották éppen úgy, mint egykor Julius Caesart. Ehhez járult még az a körülmény, hogy a Princeps Egyiptomban a Ptolemaeusok önkényuralmi rendszerének folytatójául lépett fel. Mint divi (Julii) filius eleinte megint csak keleten, később azonban nyugat bárbar provinciáiban is, kapcsolódva a görög birodalmi részen szokásos uralkodói tisztelethez, templomokat, ill. (nyugaton) oltárokat állíttatott magának. Róma*új urára vonatkozólag azonban semmi sem jellemzőbb, mint az a tény, hogy a provinciák kultuszában Augustusi, a birodalom új istenét, csak Roma istennővel együtt volt szabad tisztelni és így történt, hogy Tiberius alatt átmenetileg ehhez még a senatus tisztelete is járult.

Annak ellenére azonban, hogy a senatus részt vehetett az állam kormányzásában, mégis minden tekintetben alárendelt helyzete volt. Márcsak az egyeduralomnak a testület-uralom fölött való természetes

előnyénél fogva is, de azután azért is, mert a katonai erő nagyon egyenlőtlenül volt elosztva. Végül annál a hatásánál fogva, amelyet a Princeps a senatus összetételére gyakorolt. Ez különben olyan probléma volt, amelyet újabb bonyolult senatus-választási módszerekkel sem sikerült megoldani. A Princeps egészen önmagától az új rend középpontjába került, mert minden szál az ő kezében futott össze: ő a nép bizalmi embere és emellett, mint Princeps senatus (a senatus elnöke), ő a „nagy lendítő kerék a *res publica restituta* hatalmas kormányzási gépezetében. És ebbe Kr. e. 18 óta még egy mellék-kereket állítottak, Agrippa másodkormányzó (*auditor imperii*) alakjában.

Így nyert Itália egy fokozott auctoritással bíró új monarchikus hivatalnokot, a provinciák így nyertek ezzel szemben egy hivatalnok-egyeduralkodót, Egyiptom pedig így nyerte el az ősrégi autokrácia örökösét. Előrelátható volt, hogy Itália bármennyire is akarta Augustus elsőbbőségét megőrizni, a győzelemre a provinciák és Egyiptom rendszerének volt kilátása, mint ahogy eddig is történt. Sehol sem mutatkozott Augustusnak ez az igyekezete jobban, mint a hadseregszervezésben. A hanyatló köztársaság Marius óta római polgári zsoldos hadsereget alkotott magának. Nemcsak ennek az általános államrendbe való beolvasztása, hanem a toborzás alapelvei is tanúskodnak arról, hogy Itália és a Nyugat mekkora előnyökhöz jutott az új rendben. A római hadsereg keretei csaknem kétszer akkorák voltak, mint a keleti hadseregéi. Eltekintve az egyiptomi és bizonyos fokban a szíriai légióktól, a tulajdonképpen polgári hadsereget itáliaiakkal egészítették ki, a pótcsapatokat pedig csaknem mindig római tisztek vezették. Egyébként az augustusi tiszti testület az állam képmása volt: rendek szerint tagozódott. A tiszti szolgálaton nyugodott az államhivatalnoki osztály, különösen a lovagoké, a Princeps legsajátabbán újjáalkotott osztálya. Ennek segítségével váltotta fel végre észszerű provinciakormányzat a köztársasági züllött gazdálkodást.

Itália az új hadsereg- és hivatalnok-szervezet révén politikailag emelkedett és az egész államrendszer középpontja lett. Sőt a polgárháborúk ellenére gazdaságilag is fellendült és Rómát, a birodalom fővárosát megfosztotta trónjától. A város, amelyből az egész állam kinőtt, lassan levetette önkormányzatát, ezzel szemben azonban épületek tekintetében *caput mundi*-vá emelkedett. Ezenkívül kárpótlásul a szociális gondoskodás: a város élelmiszterrel való ellátása, a nyilvános játék és sport olyan fejlődést vett, hogy Róma igazi „császárváros⁴⁴-sá vált. A város azóta minden népek proletariátusának nagy étterme és szórakozóhelye lett. A *populus Romanus plebs Romana*-vá

süllyedt. A milliós város ellátása azonban, amely sok ezerre menő herét táplált, a birodalom erejét emésztette és végül is a római egyesületi rendszer átalakulását eredményezte. Ez abban állott, hogy a kispolgárok mind jobban a hivatásuknak megfelelő testületekhez kötődtek.

A tömegeken kívül a társadalom magasabb rétegeire is kiterjedt a császár gondja. Házassági és erkölcsi törvényeivel Augustus az állam és társadalom újjáépítését akarta előmozdítani. A római és itáliai ifjúság testi nevelésének szorgalmazásával pedig, ólatin intézményekre támaszkodva, a magasabb osztályokat kötelességtudó és államhű tisztekké és hivatalnokokká akarta kiképezni.

Szoros kapcsolatban voltak ezzel a sztoikus és ugyanakkor órómai beállítású Princeps vallásos reformjai, amelyekkel a népet a régi hithez és az ősök nagy erényeihez akarta visszavezetni és így tenni alkalmassá a császári állam feladatai számára. „Ettől a pillanattól kelteződik Európában a trón és az oltár szövetsége” Külsőleg is megnyilatkozott ez abban, hogy Kr. e. 12 óta a principatus és a pontifex maximus méltóságai egyesültek.

A romanizmus azonban Aotiumnál csak látszólag győzött. A hellenizmus Egyiptom annexiója révén rendkívül megerősödött és újból felülkerült. De nemcsak a tiszta hellén szellem, amivel az ember az akkori idők atticizáló irodalmában és művészetében találkozik, hanem a hellenisztikus orientalizmus is, amely a műveltség minden területén rejtett alsó áramlatból vezető felső áramlattá lett.

AUGUSTUS ÖRÖKÖSEI: A CLAUDIUS-CSÁSZÁROK

Az új épületnek azonban, amelyet Augustus így félszázados uralkodásával a hanyatló köztársasági világ romjaiból emelt, nem volt tetőzete. Szomorú családi körülményei megakadályozták a császárt abban, hogy a principatus apáról fiúra öröklődhessék. Innen magyarázódik Augustusnak egy következményeiben súlyos elhatározása. Egyetlen gyermekének, Júliának és legállhatatosabb hívének, M. Agrippának 21-ben történt egybekelése után 18-ban ezt, a Princeps után legjelentékenyebb embert, aki a Keleten máris imperium proconsulare maius birtokosa volt, a tribunicia potestas adományozásával az uralkodás részesévé tette. Az uralkodótársnak Augustus cím nem járt, sőt az a jog sem, hogy magát princepsnek nevezhesse. Olyan állás keletkezett ezzel, mint amilyen a közigazgatásban az auditorok voltak, a fővárosi ügyekben a senatus és princeps hatáskörének részesei. Egy évvel később, Kr. e. 17-ben, az e házasságból származó két unokáját, Gaiust és Lucius Caesart egyidejűleg adoptálta. Két princeps iuventutist kreált bennük párhuzamos utódlás kilátásával — de itt is, éppen úgy, mint kormányzótársa esetében, erősen megvont távolsággal az első és a második között. Így vezette be a principatusba a kétszeresen lépcsőzetes „négy-szem⁴” rendszert, amelyhez azután mindig visszatértek. Júlia és Tiberius házassága, majd C. és L. Caesar halála után Augustus *ezt a* mostoha fiát adoptálta és tette kormányzótárssá és az uralom várományosává: ő lett a consors successorque (mellette ekkor még második örökös volt Agrippa Postumus). A következő nemzedék sorsát Germanicusszal és Drususszal szintén a „négy-szem” rendszer alapján gondolta el.

Ezzel a Kr. e. 23-ban a principatusnak világosan kiemelkedő monarchikus jellege Kr. u. 4-től kezdve határozottan a dyarchia felé kanyarodott el (nem olyan módon, ahogy ezt Mommsen a múltban a princeps és a senatus kettős uralmára értette) és ez az új alkotmányforma további fejlődésére elhatározással volt. Semmiképpen sem szabad félreismerni, hogy a fejlődésnek két iránya, amely a császári birodalomban még világosabban mutatkozik meg, Augustus rendszabályai-ban tulajdonképpen benne foglaltatott: a hatalomnak több princeps között való megosztása és (az Eufrates-határ védelmére) a keleti tartományok külön kormányzása, „a Kelet nagy-helytartósága” Egyszer-

smind elfogadott eljárás lett az adoptálás révén való kiválasztás a család tagjai közül, Nervától kezdve pedig a császár környezetének kiválóságai közül. Az első három század alatt az öröklődő császárság gondolata csak átmeneti volt. Eleinte a méltóság legalább a Julius-Claudius család körében maradt. A senatus hovatovább elvesztette súlyát és tevékenysége csak az elhalt uralkodó fölött való ítélet: az istennéavatás kimondására szorítkozott. Ellenben része volt a császár-választásban a Kr. u. 24 óta Rómába rendelt gárdának, később, Nero bukása után, a légióknak is. Így az Augustus által emelt mesterséges építménynek hamarosan össze kellett omlania, katonai monarchiában kellett végződnie. Ezt jelezte már Seianus gárda-prefektus katonai „vicecsászársága”, a legalkotmányosabb római császár, Tiberius alatt, Seianus azonban, ez a démoni férfi, a legnagyobbat, amire sóvárgott, az uralkodásban való részesedést, nem érte el, hanem 31-ben hirtelen el kellett tűnnie. Kelet szelleme itt már lesben állott.

Tiberius (14—37) — annak ellenére, hogy elődjének végső rendelkezéséből, amellyel anyját Líviát Augustává emelte, sok nehézség támadt — Augustus külső és belső politikájának irányelveit hűségesen megtartotta. Ebben foglalhatjuk össze történelmi érdemeit. Annál gyökeresebben hagyta el ezeket az irányelveket családjának másik bárom uralkodója. Julius Caesar szelleme és Antonius vére támadt fel bennük. A külpolitikában újra előtérbe lépett a terjeszkedés a nagy diktátor ideje óta nem tapasztalt mértékben. Gaius (37—41)/ismertesebbik nevén Caligula, 40-ben megszállta a Mainz előtt fekvő germán földet. Mauretániát, Britannia déli részét, Thrakiát, Délnémetországnak Észak-Svájccal határos földcsíkját Claudius uralma alatt (41—54) csatolták a birodalomhoz. Raetia és Noricum már nem volt „Itália védőzónája” hanem átalakult valóságos provinciává. Ezzel egyidőben a felső Duna, éppen úgy, mint Augustus óta a Rajna, várak építése következtében katonai határrá lett. Kiépült a Brenner-hágón átvezető út az Alpeseken keresztül (46—47). Nero alatt pedig (54—68) Caesar óta először ismét aktivitásba lépett a római keleti politika: 63-ban a pontusi királyság római provinciává lett. Határozottabb formát nyert a bosporusi birodalom alárendeltségi viszonya, amely már Augustus óta fennállott, és terv alakult ki a római birodalomnak a Kaspi-tóig való megnagyobbítására. Corbulo hatásos hadi tevékenysége következtében ugyanakkor szabályozódott Armeniának és Parthiának a római birodalommal szemben való államjogi helyzete is: Armenia ismét római kliens-állam lett, de egyúttal Parthia uralkodócsaládja másodágának öröksége. Tiridates, Armenia királya 66-ban példátlan

pompával nyugatra utazott, hogy hódolatát bemutassa és Nero Rómában személyesen koronázta meg a görög diadémával a perzsa tiara helyett. Végül, az augustusi politika Arábia és India felé is újra megindult azzal, hogy a római előőrsöket a Vörös tenger kijáratához tolták előre. Így az arab közvetítőket sikerült kikapcsolni az indiai kereskedelemből. Ennek a messzehordó római orientális politikának végleges keresztülvételét megláttotta Judaea felkelése, amely Vespasianusnak alkalmat adott arra, hogy katonai pályafutását megkezdje. Galliában pedig a végső cél elérését reménytelenné tette Vindex lázadása, Nero bukását idézve elő.

A belpolitikában a helyzet hasonló volt. Itt is visszanyúltak egyes szájak Caesar hellenisztikus monarchiájáig. Másfelől Claudius híven kitartott némely augustusi gondolat mellett. Az egyeduralkodó hatalma rendkívül megnövekedett. Az egyetlen még a senatus rendelkezésére álló légiót, az afrikait is 39-ben a császár rendelkezése alá helyezték. Kelet Nyugatra való hatása, amelyet mesterségesen feltartóztattak, újra egyre erősebb lett. A császár-kultusból Roma-istennő tisztelete eltűnt. Egyiptom és Kelet istenei, amelyeket a két első császár száműzött Rómából, ismét bevonultak. A rómaiság elszigetelődése megszűnt és a szellemi kölcsönhatás erősebb lett, mint valaha. Gaius újításokat vezetett be az adóügyekbe azzal, hogy életbeléptette az ipari szabadalmi adót, amit azelőtt csak Egyiptomban ismertek. Nőtestvéreinek, különösen legkedvesebb nővérének, Drusillának magához emelésével és azzal, hogy feleségül is akarta venni, olyan útra lépett, amely erősen emlékeztet a Ptolemaeusokra, és dédapjára Antoniusra. Azt kísérelte meg, hogy a principatus helyére királyságot állítson. Claudius már bőkezűbben osztogatta a római polgárjogot és a szenatori rangot nem-itáliaiaknak, főként gallusoknak. Különös kedvvel mélyedt el a provinciák gondozásában. Ebben is inkább Caesar követője volt és előfutárja Hadrianusnak és az Antoninusoknak. Az is ebbe a vonalba tartozik, hogy a külső provinciákban római coloniákat és municipiumokat létesített, néhol közvetlenül a határok mellett.

A császári igazgatás Rómában és Itáliában kiterjedt. Az itáliai építkezés egészen nagystílvé lett és Julius Caesar óriás terveire emlékeztetett. A Tiberis torkolatánál kiépítették Ostia kikötőjét Róma gabonaellátására. Az új kikötő a császári igazgatás procurator portus Ostiensis-ének, nem pedig a köztársasági idők quaestor Ostiensis-ének rendelkezése alá került. Ha nem is a pontinusi mocsarakat, mint Caesar tervezte, de a Fucinus tavat megkísérelték lecsapolni. Gondoljunk csak Nero gigászi épületeire és épületterveire Rómában, különö-

sen a 64-iki nagy tűzvész után. Nyilvánvaló, hogy a birodalom Caesar útján járt. Ezzel egyidőben a hellenizmus széles folyama ismét elárasztotta Itáliát. Ennek az áramlatnak legerősebb kifejezése Nérónak élete végén tett művész-utazása Görögországba. Es így jutott először nagyobb súlyhoz Kelet a belpolitikában is.

A claudiusi-nerói kormányzat azonban sehol sem működött olyan nagyvonalúan, mint abban, hogy a municipiumokon kívüli nagybirtokokat a császár kezében összpontosítsa. Öröklések és különösen Nero alatt igen nagyszabású elkobzások a provinciális birtok igen nagy területeit arisztokrata-, főképpen senatori kezekből a császári tulajdonba juttatták. Ennek következtében a hatalmi viszonyok a princeps javára változtak meg nemcsak az állam középpontjában, hanem a provinciák városaiban és földjén is. A principátus gazdasági megerősödése csakhamar, mint ahogy mindig lenni szokott, politikai hatalommá változott, „az uralkodóház vagyoni hatalma létrejött és még az első század folyamán óriási arányokat öltött“. A principátus megváltozására és a császárság kialakulására azonban semmi sem olyan jellemző, mint Claudius alatt a szabadosoknak és asszonyoknak garázdálkodása, és az is, hogy az állam vezetése Nero alatt a császári környezet legmagasabb hivatalnokainak kezébe került át (Seneca és Burrus). Előzménye volt ennek Seianus vicecsászársága, alapja a gárda-prefectura. Ezek a körülmények az egykor a legtevékenyebb uralkodó egyéniségére szabott alkotmányt hatályon kívül helyezték. Kevésbé jelentékenyek e mellett Nero uralmának egyes tényei, anyjának, Agrippinának részvétele benne, vagy a Nero után következő zavaros időkben Galba Otho és Vitellius rövid császárkodása (68—69).

A császárság első százada, amelynek határpontjai az actiumi győzelem és Nero halála (Kr. e. 43—Kr. u. 68) a világtörténelem nagy fordulópontjainak egyike. Az előregedett római államot Augustus politikai, gazdasági, szociális, irodalmi, művészeti és vallásos téren felfrissítette. Az elődök filozófiája Seneca révén a műveltek vallása lett. Ezzel egyidőben azonban Jézus tanítása is megtalálta az utat a tömegek lelkébe. Ezt megelőzőleg pedig, Arminiusnak Varus fölött a teutoburgi erdőben aratott győzelmével, az északi germán világ java már tiltakozott volt a római uralom és a kezdődő romanizálás ellen. A hatalmak, amelyeké, úgy látszott, a jövő lesz: a kereszténység és germánság, már felbukkantak. A parthus államot ugyan Crassus (53) és Antonius (36) veresége után, mint Kelet egyedüli nagy államát, Róma átmenetileg elismerte. De azután Nero óta a Kaspi tóig, Arábiáig

és Indiáig nyúló római kereskedelem-politika mintegy megkerülte és egy időre teljesen elszigetelte.

Ezzel az általános világhelyzet és Rómának a helyzettől meghatározott politikája kifelé, keletnek és nyugatnak, meg volt szabva. A római birodalom belsejébe azonban keletről újból ömlött a hellenisztikus hullám, amelyet egy időre Augustus és Tiberius római-nemzeti irányelvei feltartóztattak. A hellenizmus nyomában pedig ott volt a caesarizmus, „megkezdődött a harc a dinasztikus királyság és a hivatalnok-principatus között“. A pénzverési jog fejlődésén ez világosan kimutatható. A korszak társadalmára és gazdaságára érvényes az, amit Mommsen mondott: „Az augustusi és claudiusi Róma sok tekintetben emlékeztet a XVI. század pápáira és bíborosaira: a császári ház ténylegesen csak első volt a sok ragyogó csillagzat között.“ — Csak-hogy ezt a kijelentést Rómán kívül az egész birodalomra alkalmazhatjuk. A szociális életet és a műveltséget Itáliában és a provinciákban a városok határozták meg, amelyeknek gyarapodásáért ez a korszak rendkívül sokat tett. A középpontban egy nagyszámú városi bourgeois-társadalom állott, amely a római középtengeri világ területén eloszlott; ez alatt az osztály alatt volt a városi és vidéki proletariátus. Ezt az osztályt a különösen keletről özönlő rabszolgákkal való keveredés, egyidőben a városi élet industrializálásával, egyre jobban meg-
rontotta.

HARMADIK FEJEZET
A FLAVIUSOK, NERVA ÉS TRAIANUS

Vespasianus (69—79) trónralépése a császári politikának caesari irányával szemben visszahatást jelent. Mind ez az első, mind minden ezután következő visszahatás az augustusi alapelvekre való visszatérést hirdeti. Vonatkozik ez mindenekelőtt a belpolitikára, ahol a kettős principatus újraéled. Titus 71 óta apjának nem csak uralkodótársa volt, hanem egyidejűen praefectus praetorio is, tehát az volt a helyzete, amelyet Seianus Tiberius alatt akart elérni. A külpolitikát ilyen mértékben nem sikerült már visszafordítani, sőt folytatódott a Nero alatt aktívvá lett keleti politika, amennyiben Kelet-Kisáziát, mint nagy provinciát és offenzíva-bázist a keleti hadsereg számára véglegesen megszervezték. A katona Agrippa oldalán princepsi állást elért Octavianus hatalomrajutásának éppen az ellenkezője történt: ezúttal az államférfi (Mucianus) volt az, aki csak segédkezett.

Az új dinasztia megteremtőjének megítélésénél ki szokták emelni plebejüst eredetét és egész külső megjelenésében „valami kispolgárit, sőt filiszterit“. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy Vespasianus olyan tulajdonságok fölött rendelkezett, amelyekre a birodalom uralkodójának az akkori szorongatott helyzetben éppen szüksége volt. Úgy uralkodott a birodalmon, mint egy takarékos családapa és azon igyekezett, hogy a pénzügyeket a nerói garázda gazdálkodás után ismét rendbehozza. A julius-claudiusi ház utolsó képviselőjének pazarlásában is feudális viselkedése után igen a helyén volt a Flaviusok plebejus gazdálkodása, ők igyekeztek először igazi népcsászárságot megvalósítani. Nero mértéktelen tékozlással emelt épületeit Rómában Vespasianus közérdekű épületekkel helyettesítette. Legfőképpen a hatalmas Amphiteatrum Flavium — a Colosseum — a példa rá, amely még ma is az első „demokratikus uralkodó“ emlékeztétét idézi fel a római történelem ismerőjében.

A provinciákban már ebben az időben megkezdődik hellenisztikus mintára a császári dominium-igazgatás nagyszerű megszervezése, és a széles alapokra fektetett dominium-törvényhozás a császári colonusok és az intenzív kigazdálkodás érdekében. Mint az akkori idők vallásos mozgalmai, a császári gondoskodás is mélyebben terjed ki a tömegekre. Az Augustus elveihez való csatlakozás a legvilágosabban

a béke kultuszában nyilvánul. A Mars-mezőn levő Ara Pacis Augustae mellett most Augustus pompás fórumának szomszédságába odakerül Vespasianus béketemploma (Templum Pacis).

Judaeanak teljes meghódítása a nerói kortól örökölt feladat volt és azzal végződött, hogy Titus 70-ben lerombolta Jeruzsálemet. Britannia meghódítását Agricola félig-meddig befejezéshez juttatta. Ettől eltekintve Vespasianus a külügyekben csak nagyon vonakodva volt hajlandó az augustusi programot túllépni. A felső Rajnánál, nem sokkal egy polgári felkelés leverése után, bizonyára az itt tett tapasztalatokra való tekintettel, előretolta a határt Strassburgtól a rajna-jobbparti síkságra a Feketeerdő lábáig, délen a mai Rottweil irányában a Rajna és a Duna-forrás közötti vidékre. Közelebbi kapcsolatba akarta hozni így a rajnai és a dunai táborokat. Augustus egykor sokkal nagyszerűbb elgondolásban az Északi-tengertől elkezdve a germán törzsek körülfogását tervezte, de ezt Varus veresége óta véglegesen feladta. Ehhez hasonló dologba fog újra Vespasianus, az ő óvatos módján, az ellenkező ponton és kis sikerrel elégedetten. Sehol sem mutatkozik jobban külpolitikában a különbség a nagy első és a kicsiny második Augustus, Róma új dinasztiájának alapítója között, mint itt a germán kérdésben.

Vespasianus egyébként is nagy példaképét követte. Nyugaton az állam és a hadsereg alapjait akarta kibővíteni. Hispániát a latin polgárjoggal ruházta fel. Ez az ország minden tekintetben második Itália a Flaviusok idejétől kezdve. Amint később a romanizált Nyugatról általában, most innen toborozták azt a nyugati légió-sereget, amely azelőtt tisztán itáliaiakból állott. Vespasianus principatusát már nem „övezte égi fény“ mint Augustusét. Fiainak iránya többé nem itáliai, mint Augustusé, de még mindig latin („román“). És Vespasianusnak számolnia kellett a senatorok és „filozófusok“ ellenzésével is. Ez már más korszak, amelyben megindul a harc az örökösödés, vagy a választás alapelvéért, hogy az utóbbi, az örökösödés több hibás lépése után, a következő században diadalra jusson. Így a „gentes4 — gens Iulia, Claudia, Flavia — uralma véget ér. De ezzel együtt hal meg a régi Iftóma is.

Titus (79—81) rövid egyeduralkodása után Domitianus (81—96) mindenütt túl ment apján. A belső politikában ismét a Caesar útjára lépett. A censor perpetuus cím felvételével a senatus kiegészítésének nehéz problémáját durva kézzel félretolta és proklamálta a meztelen autokráciát. Az utolsó Flavius egyetlen pontban sem került olyan közel Julius Caesarhoz, mint ebben. A senatust éppen úgy, mint

a nagy diktátor, saját kreatúráival tölte meg. A vezető osztályokat különben is kínosan sújtotta az, hogy a császár „a szeretettel felkarolt és ápolt szabadság gondolatot kerekén tagadta“. Kifelé Domitianus az északi határ egész vonalán támadásba lépett: a Rajnánál a chattusháború óta (83), a Dunánál a dákok, suebek és sarmaták elleni harcokkal. És a Rajnánál legalább sikerült atyja csekély területi nyereségét nagyobb földdarab megszerzésével túlszárnyalnia. Uralmának idejére esik a Majna—Neckar-vonalig való előrehatolás is. Vívmányai közvetlen azután, hogy Antonius Saturninusnak, a mainzi légió vezetőjének felkelését is leverte, 89-ben lehetővé tették Germánia hadseregkörzetének felosztását Germania inferior és superior provinciákká. Ekkor már gazdaságilag a határrész gyarmati jellege rég eltűnt és megindult azon fejlődésvonalon, hogy a birodalom egyik legfontosabb gazdasági provinciája legyen. Raetiában ugyanebben az időben átlépték a rómaiak a Dunát és a Sváb Albot. Az ettől kelet felé folytatódó dunabalti vidéket szintén a birodalomhoz csatolták. Britanniába ugyan Agricola kiterjesztette a római uralmat, de csakhamar kiderült, hogy ez nem tartható. Éppen úgy, ahogy nem volt jelentékeny a Közép- és Alsó-Dunánál folytatott harcok eredménye sem. A dákok ellen két háborút viselt Domitianus, 85—86-ban és 88—89-ben. A rendkívül erős nyomás kívülről itt már megkezdődött és ez a kedvezőtlen határ az alárendelt államok elővédői helyzete ellenére a császári külpolitikának mindig több gondot szerzett.

96 szeptember 18-ának nagy rémületében másodszor ér véget a caesan királykodás a „tyrannus“ — Domitianus — meggyilkolásával. Nerva (96—98) az augustusi principatus szellemében ismét a restitutio libertatis, a „szabadság helyreállításának“ embere, ezúttal egészen kizárólag a belpolitika területén. Legfőképp az ú. n. alimentum-alapítványokkal sietett ez a politika Itália fellendítésére. Mind Nervánál, mind uralkodótársánál (97 október óta) és utódjánál Traianusnál az érmeken a birodalom-alkotó nagy programja elevenebben jelentkezik, mint valaha. Kifelé ellenben Traianus (98—117), a császári trónra emelkedett katonatiszt, az utolsó Flavius politikájához csatlakozik. Neki az adoptiót a 97-ben és 98-ban a germánok ellen folytatott szerencsés háborúk szereztek meg és ez lett az uralomhoz vezető ugródeszka. Germániában csak azt építi tovább, amit Domitianus megkezdett, egyébként itt az expanzív politikát nem folytatta. Az alsó Duna táján és Keleten azonban olyan sikereket ért el, amelyeket egyetlen császár sem tudott felmutatni. Dáciával és Arábiával új provinciák kapcsolódtak a birodalomhoz. Pannóniát (103 és 105 kö-

zött) a határvédelem megerősített szervezete céljából két provinciára, Pannónia superiorra és inferiorra osztották fel.

Végül az ellenfél gyengeségében bízva, megindult a harc Parthia ellen. Ezt a nagy államot az örökösödési háború részekre forgácsolta, így, mint előbb Dácia meghódításával is, újra megkezdődik Julius Caesar és Nagy Sándor szellemének felidézése. Arménia és Mezopotámia egymás után meghódol. Még a Tigrisen túl is keletkezett provincia: Assyria. Seleukia és Ktesiphon elfoglalása után elérték a tengert és behajózták a Perzsa öblöt: „Ha fiatal volnék, Indiáig mennék“ — mondta Traianus. A birodalom így elérte legnagyobb kiterjedését. Es ez a minden mértéket meghaladó terjeszkedési politika külsőleg találkozott a senatus bizalmával is, mivel egyidejűleg az államon belül az augustusi principatus elvét, amennyire még lehetséges volt, megőrizték. 114 óta az uralkodó győzelmi melléknevei mellé még felvette az „Optimus“ és „felicior Augusto“ címet. „Melior Traiano“ 44 pedig minden következő új uralkodó jelszava lett.

Mindezekon felül Traianus volt az első császár, aki provinciában és pedig Hispániában született. Nyugat egyetlenegy provincia-csoportja sem rómaiásodott el oly gyorsan és alaposan, mint Hispánia. Ennek következménye volt a hispániaiak előretörése a római hadseregben az első század folyamán. Párhuzamosan halad ezzel az ibériai félszigeten született férfiak túlsúlya a római irodalomban is (a két Seneca, Lucanus, Quintilianus, Martialis stb.). Nagy számmal kerültek hispániaiak a nem itáliaiak között a senatusba is. Ezt azonban az a kikötés enyhítette, hogy senatornak kellett hogy birtoka legyen Itáliában, „így tehát nem véletlen, hogy az első provinciái császárok hispániaiak voltak/4

Már hosszabb idő óta a birodalom súlypontját nem egyedül Itáliában kell keresni, ahogy Augustus óhajtotta, hanem a birodalom nyugati felének európai részén. Ezt bizonyítja a senatus összetétele és a hadsereg, továbbá Itáliának, mint földművelő, termelő országnak gazdasági vezető helyről való leszorulása. Domitianus hiába próbált védelmi rendelkezésekkel ennek a folyamatnak ellene szegülni. Itáliának az összbirodalom kereskedelmi és ipari életében csak a dunai államok piaca maradt. Ezt tovább is kezében tartotta a hatalmasan fellendülő Aquileia. Itália uralkodó helyzete, ahogyan Augustus felépítette, minden tekintetben megdőlt. Az egész birodalom azonban területben és szervezetben olyan hatalmasan állott, mint sem azelőtt, sem azután. Rómában magában a császár tündöklő fóruma hirdette — a nagy császári fórumok utolsója — Traianus oszlopával a császár-

ság legvirágzóbb idejének dicsőségét. „Nagyszerű elgondolásában, színes pompájában, kolosszális arányaiban ez a forum, amelyet az uralkodó kívánsága szerint egy szíriai épített meg, a hellenisztikus akaratnak még egy újabb fokozását jelenti. Bizonyítéka annak a megsemmisítő uralkodói hatalomnak, amely maga mögött hagyta már a görögséget és világot átfogó szellemében szabad teret enged a keleti uralkodói stílus hangulatainak. “

A hűrt azonban már túlfeszítették. Az uralkodó még Parthiában volt, amikor kitört a nagy zsidó-lázadás és ez a keleti országokat Afrikától egészen Phoimikiáig és Kyprosig lángba borította és még Mezopotámiába is átesapott. Az uralkodó Ktesiphonban Parthamaspatest a parthusok királyának kiáltotta ki s ez már a hódító meghátrálása volt. Ezzel Parthiát Róma kliens-államává tette és utat nyitott a visszavonulásnak, amelyet azután utóda fejezett be.

NEGYEDIK FEJEZET

A CSÁSZÁRSÁG MÁSODIK MEGALAPÍTÓJA: HADRIANUS

Hadrianus trónralépésével ismét reakció kezdődik. Különösen kiéleződik az ellentét a között a két személyiség között, akik 117-ben egymást a trónon felváltják. Minden előbbi reakcióval ellentétben, amelyek a belső politika területére szorítkoztak, ez a mostani a kifelé irányuló magatartást is befolyásolja. A birodalom súlyos népmozgalmak nyomása alatt áll. A keleti zsidó-lázadás Egyiptomban és Elő-ázsiaiában még tart. Nyugaton a, roxolánok és jazygok nyomulnak előre a Közép- és Alsó-Dunánál, lázadások Mauretániában és Britanniában. Hadrianus, aki az Eufrates-hadsereg vezérségéből az udvarnál koholt adoptió révén került a trónra, elődjének katonai segítőitársait az útból félreteszi. A traianusi hódításokról azonnal lemond. Armeniát független királyságként visszaállítja és Parthamaspatest, a Traianustól kiszemelt parthus uralkodót Osroene királysággal, mint római kliens-állammal kártalanítja.

Hogy Dáciával ugyanezt tegye, attól visszatartja az ország római kolonizációjának előrehaladottsága és valószínűleg az erdélyi hegyeknek aranyban való gazdagsága. Azonkívül ez az ország jelentékeny előőrs-állás volt a jazygok tiszai és a roxolánok dunatorkolati területe között. Világosan felismerhető a tisztán védekező politikára és az öre-

gedő Augustus három-folyam-határára való visszatérés. Legfeljebb az Augustustól annyira kedvelt és Nero óta megerősített kliens-állaim rendszert építette tovább Hadrianus különösen keleten (Armenia, Osroene) és a dunai határon (jazygok, roxolánok, suebek, quadok, marcomannok). Nem a háború, hanem a béke lett a jelszó. A béke-állapot az ország belsejében mindennemű reformokkal hirdetett kultúrmunkát szolgálta. Ezt a munkát Hadrianusnak a birodalomban mindenütt való jelenléte támasztotta alá. Ő a nagy utazó császár. Reformáló tevékenysége olyan mérvű, mint Augustus óta egyetlen császáré sem. A politikai uralkodó, akiben a gyakorlati ész az akkori időre oly jellemző romantikus-misztikus lélekkel kapcsolódott egybe, ismét a katonát követi, akárcsak a császárság kezdetén.

Bármennyire is örömet lelte Hadrianus a régi Rómában, erősen hajlott a hellenizmus felé: valósággal „graeculus“ a trónon. „A szívós tradicionalista szerepét játszotta, valójában pedig Augustus óta a legnagyobb újító volt.“ Rómán kívül, ahol az előző korszak pompás császár-fórumaihoz hasonlítható Venus- és Roma-templom hirdeti új uralmának emlékét, Athén volt a dilettáns császár kedves városa. Új Athén emelkedik — Hadrianus városa, a régi Theseus városa mellett. Az Augustushoz való minden külső kapcsolódás ellenére, a római nemzeti principatus és Nyugat elsőbbsége most már gazdasági és kulturális téren is teljesen túlhaladott állásponttá válik és nagyszabású birodalmi politika lép a helyére. Ez elfordul „a birodalomnak attól a szűkkeblű felfogásától, amelynek szemében az államot feleinte a rómaivárosi, később az itáliai és végre legalább az egyetemes római-nemzeti elem képviseli“. A római birodalmat most a provinciák összesége alkotja, amelyek mind egyéniségnek, „nemzeteknek“ érezték magukat. Az uralkodó érdeke, mint folytonos utazgatása bizonyítja, inkább fűződött hozzájuk, mint Itáliához.

Az új monarchia a művelt osztályoknak a tömegek fölött való győzelmét is jelentette, mint ahogy előbb Augustus uralomrajutása a cives Romani győzelmét. A hellenizmus elvégezte egy-színvonalra hozó munkáját. Az imperium Romanum-ból kozmopolita világbirodalom lett. Amire Caesar szelleme egykor világhódító rohammal törekedett, azt az idő lassan és csendben megvalósította. Politikában, jogban, irodalomban, vallásban és művészetben ez egyaránt megnyilatkozik. Hadrianus óta a birodalom egyenlő mértékben nyugszik mindkét részén: a keletin és a nyugatin. Külsőségeiben a principatus továbbra is fennáll. De az új uralkodó erőteljes egyénisége, a legnagyobb méltóságra vonatkozó filozófiai felfogása, végül a császárságban a theokratikus mo-

mentum fokozása tulajdonképpen már szétrombolta az augustusi rendszert. Az első császár, aki filozófus-szakállt visel, egyúttal a stoikus uralkodó eszményét juttatja győzelemre, azt a típust, amely az előző században a császárságnak oly sokáig ellenzéke volt. A filozófus-uralkodó tudatosan vallott hivatása világos reakció az első század frivolságára és materializmusára. E hivatás az állam és a nép szolgálata, „amely szolgálattal az istenség és a senatus bízta meg“. A princeps az állam első szolgája. És amint így a mindenhatóvá lett államot szolgálók körébe leszáll, a hadseregben minden fáradalmat közkatona módjára elvisel, szerénységében és mértékletességében a katonák példaképe, ugyanúgy száll az uralkodó kultuszban mind magasabbra, mert hiszen benne testesül meg a birodalom fensége. A császáristent a legnagyobb görög istenhez hasonlították, Olympios-nak, Panelleniosnak és Eleutheriosnak nevezték. Ez jelzi, hogy a II. század görög reneszánsza áthatotta a politikát és a vallást is. A hellenisztikus-keleti istenkirályság egyik csúcspontjára érkezett el.

A monarchikus eszmének égen és földön való fokozásával párhuzamosan halad az egyetemes világbirodalom kialakítása az örök világbéke gondolatának jegyében. A népeket boldogítani óhajtó politikája ez „olyan uralomnak, amely mint magáé Zeuszé, gondosan öröködik az alattvalókon és semmi mással nem törődik, csak azzal, hogy javukat előmozdítsa és minél szélesebb körben terjesszen közöttük boldogságot“. A stoa hatása alatt áll a hadrianusi kor szociális törvényhozása is és messze meghaladja azt, amit egykor ebben az irányban Augustus tett. Ebben az időben merül fel először a rabszolgajog kérdése. És nem helytelen az a vélemény, hogy Seneca és a kynikusok tanításainak nyomán az általános emberi jogok eszméje ekkor kezd először tért hódítani az államban és a törvényhozásban. Ez az irányzat vezeti a császár széleskörű reformtevékenységét is, amely a törvénykezésben és a közigazgatásban mint filozófiai abszolútizmus valósul meg.

Hadrianus uralkodásának első idejére esik az új hadseregszervezés. Az új rend helyi újoncozásnak általános bevezetéséből állott, amely eleinte Egyiptomban, később Szíriában és a Balkánon is szokásos volt. Ez a légió-sereg provincializálódását, a tartaléksapatokhoz és a környező polgári lakossághoz való közeledését idézte elő. Egyúttal a tisztkart és az ebből kikerülő hivatalnoki kart már nemcsak Itáliából, vagy a Nyugat román provinciáiból, hanem a Kelet másnyelvű országaiból is kiegészítették. Ehhez járult még a neroi idők óta a katonai táborokban mindjobban lábrakapott fényűzés szigorú kiirtása, a római fegyve-

lem és hagyományok gondos ápolása. A gyakorlati szabályzat megváltozott és néhány más alapvető újítást is bevezettek. Más változások viszont a római manipulus-rendszer eltűnése nyomán keletkeztek. Mindent egybevetve: az uralkodó trónralépésétől kezdve az volt a törekvés, hogy a hadsereg újjászervezésével a műveltség eljusson egészen a birodalom határáig. Az alárendeltek tömege azonban túlságosan nagy volt a parancsnokló tisztek, altisztek és hivatalnokok keskeny felsőrétegéhez képest és Róma asszimiláló ereje a II. századnak éppen ebben az idejében egészen rendkívüli módon visszahanyatlott. Így aztán a hadrianusi hadseregreform eredménye egészen más volt, mint amilyenek a császár gondolta. A provincializálódással párhuzamosan halad a barbarizálódás. Ezt elősegítette az, hogy Traianus óta mindig nagyobb mértékben vált szükségessé a kényszersorozás a szabad toborzás helyett és hogy életbeléptették az ú. n. „numeri“ , a bennszülött milícia intézményét a határnépek és a kliens-államok ifjúságából. Így a hadsereget megfosztották attól az erőtől, amellyel környezetére romanizáló hatással lett volna. Természetesen, ha nem is szándékosan, megindult a birodalom provincializálódása és a későbbi provinciális külön-birodalmak kiemelkedése is ennek az intézkedésnek az eredménye volt.

A hadsereg provincializálódásával azonban Hadrianus összeköt egy másik újítást is. Ezt csak a császár örök világbékét álmódó vágyaiból lehet megérteni: a határutakat és határzárakat (limites), amelyek? először Domitianus alkalmazott offenzívájának alátámasztására. tehát katonai célzattal, átalakítja egyenes vonalú, egészen szke matikus határ jelzéssé. Ez a határ részben nyílt (keleten), részben megerősített volt (nyugaton): védőcölöpök, falak, árkok, felhasználva a terepviszonyoknak megfelelően olykor a bennszülöttek erődítményeit is. A külső vonalban álló határ csapatoknak közvetlenül e mögött a limes mögött hosszú láncban kellett elhelyezkedniük, úgy hogy a katonaság határrendőrséggé süllyedt. Ezzel együtt halad polgári községek alapítása a határterületeken is, mindenütt a birodalom kerületén, gyakran a katonai határtáborok mellett az addigi quasimunicipalis települések (canabae) helyett. Tehát a polgári elemet és a polgári műveltséget igyekeztek elterjeszteni a birodalom legszélsőbb határáig, amelyet a limes külsőleg is felismerhetővé tett. A tulajdonképpeni határvédelem egyre növekvő mértékben a határon kívüli kliens-államokra hárult. A polgári kormányzatnak folyókkal és a limesekkel körülzárt birodalmát, a mari Oceano aut amnibus longinquis saeptum imperiumot most határállamok koszorúja vette körül és a

valódi fines imperii tulajdonképpen ezeknek az államoknak a külső határai voltak.

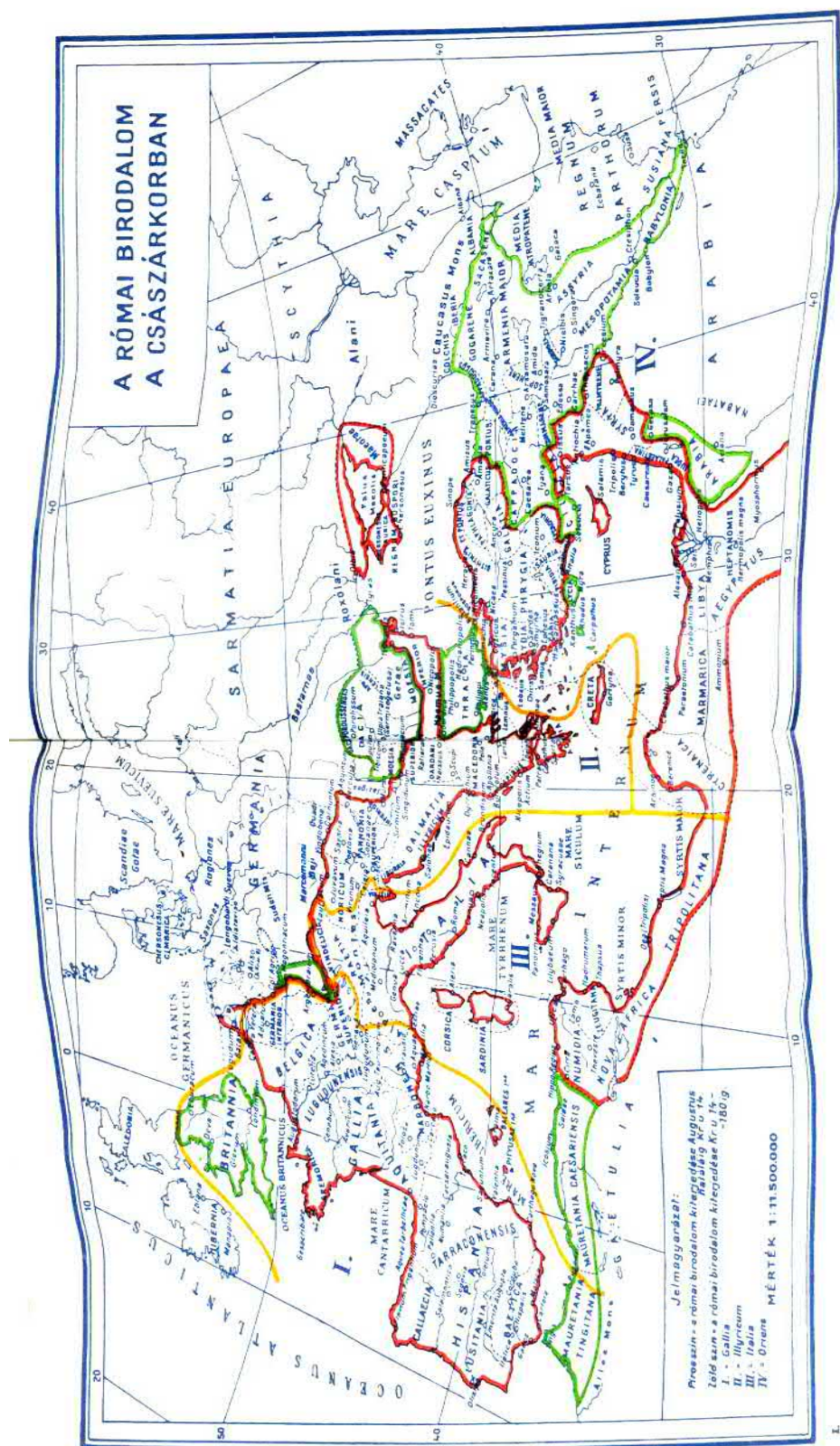
A polgári kormányzás terén az új uralkodó, aki nemcsak a Traianus alatt szóvivő katonaság, hanem a senatus ellenére is trónra került, a második rend (a lovagrend) férfiainak magához édesgetését tűzte ki célul. Ezek abban az időben végleg bevonultak a császári kabinetbe, amely Claudiustól kezdve tett szert hatalomra és kezdetben csaknem kizárólag a szabadosok kezében volt. Így állandó helyet kaptak — élükön a praefectus praetoriókkal — a senatorok mellett az államtanácsban. Ez volt a consilium principis, amelyet a két praefectus praetorio egyike vezetett, ettől kezdve mindig jelentékeny képzettségű jogász. Az államtanács egész új szervezete a jogápolásnak és a birodalom kormányzásának szolgálatában állott. Az augustusi principatusnak a filozófiai abszolutizmussal való helyettesítésén, és az új hadseregszervezet megalkotásán kívül Hadrianus főműve a lovagi rendnek és a lovagi hivatalnok-pályának emelése volt. A senatusnak inkább csak dekoratív jelentőség maradt. Uralkodása elején a császár bizalmi embere, senator! előkelőségek helyett a lovagi rend egyik képviselője, Március Turbo volt. Mindez az Augustustól megteremtett hivatalnok-államnak a hellenisztikus államkormányzat felé való további fejlődését jelenti.

A birodalom most város-államok óriási szövetsége. E fölött a császári hivatalnok-szervezet érték-kiaknázó, közvetítő és kiegyenlítő tevékenységet fejt ki, olyan közösségi érzékkel, amely minden érdeket figyelembe vett a Kelet régi görög városaitól tanulva és amelyhez hasonló a világon sem azelőtt, sem azután nem volt. A gazdagság főforrása azonban a kereskedelem, most már nem helyi vagy helyközi, hanem világkereskedelem, ez utóbbi mindenekelőtt Keleten; e mellett áll — persze mindenütt csak másodsorban — az ipar, amely sehol sem jutott a nagy-műhelyüzemen túl. Nyugaton a gazdasági központ mindig inkább Gallia lesz. Ez az ország veszi most át Itáliától a vezetőszerepet. Keletről kiindulva tért nyerne a gyakorlott szíriai és egyiptomi kereskedők. Az ipar terén a termelésből erősen kiveszik részüket az időközben nagyon megnövekedett domínium-üzemek. Az iparnak ez a provincializálódása és elvidékiesedése az előállított cikkeknek egyszerűsödését és normalizálódását erősen elősegítette. Mivel az árunak legfőképpen olcsónak kellett lennie, ennek következtében sablon-szerűen gyártják. Ehhez járul Keleten a nagy kultushelyekhez kapcsolódó üzemek ipari monopolizálásának fellendülése és ez ismét közelebb visz a hellenisztikus korszak kényszergazdaságához.

Egészen hellenisztikus ízű Hadrianus nagy tevékenysége a domíniumok igazgatásában. Azt, amit a Flaviusok megkezdtek, tovább építi. Adó- és tized-engedményekkel uralkodása elején az alsó néprétegek sorsán könnyített. A törvényalkotás és a jog területén Salvius Julianus tevékenysége volt korszakalkotó. 129 előtt a császár megbízásából a Praetor urbánus edictumát és függetlenül hozzá a curulis aedilisek edictumát Edictum perpetuum címen újra szerkesztette. E nagy első jogkodifikáció után ez a nagy jogtudós belekezdett Digestorum libri XC című nagyszabású művébe, amely a II. és III. század nagy jogi kommentárainak elseje.

E legnagyobb békecsászár azonban, uralkodásának második felében mégsem maradhatott a háborús bonyodalmak gondjai nélkül. Nagyobbára helyi jelentőségű határháborúkat közben-közben is kellett viselni. Ilyenek voltak uralkodása elején azok, amelyeket az említett Március Turbo vezetett; az alánok betörése a római-parthus határterületre 135-ben, amelyet Flavius Arrianus vert vissza; bajok a pannóniai határon 136—137-ben, amelyek szükségessé tették L. Aelius Caesarnak, a trónörökösnek prokonzuláris hatalommal való kiküldetését a pannóniai provinciákba. De végül, 129—130-ban, a traianusi hódítás feladása ellenére, újra parthus-vész fenyegetett. És 131-ben, amikor a császár második nagy útjáról, Alexandriából hazafelé utazott, kitört az utolsó borzalmas zsidó-felkelés. A rettentő fanatizmussal vezetett felkelés leverése háromévi nehéz küzdelembe került (132—135) és ebben magának Hadrianusnak is részt kellett vennie.

A RÓMAI BIRODALOM A CSÁSZÁRKORBAN

Jelmagyarázat:
 Proszin - a római birodalom kitágulásának állapotja
 I. - Gallia
 II. - Illyricum
 III. - Italia
 IV. - Orient

MÉRTÉK 1:11.500.000

ÖTÖDIK FEJEZET
A HADRIANUST KÖVETŐ ANTONINUSOK

Élete végén Hadrianus, miután negyven évig úgy látszott, mintha a principatus a hellenisztikus befolyások alatt végleg tiszta monarchiává erősödött volna, gyermektelenségének kényszerűsége alatt visszatért Augustus „négy-szem“ -rendszeréhez. Mégpedig ezt az uralkodásban való részesség és az utódlási jog olyan kombinációjával tette, ahogyan ezt a rendszert Kr. u. 4-ben Tiberius adoptálása után vele szemben először alkalmazták. Előbb L. Aelius Caesar, majd ennek korai halála után a későbbi Antoninus Pius császár szintén mint Caesar tribunusi hatalommal az uralkodó princeps mellé vétetett. Segítőtársa volt és egyidejűleg praesumptív utód, akinek viszont a későbbi császárokat Marcust és Verust kellett adoptálnia. Azonban, amikor uralomra lépett, csak Marcust, 145 óta Faustínának, a császár leányának férjét emelte, Hadrianus példáját követve, mint Caesart maga mellé.

A II. század uralkodói egyébként is Hadrianus követői voltak. Joggal nevezték őt a császárság második megalapítójának. Különösen Antoninus Pius (138—161) csatlakozik elődjéhez úgy, mint Tiberius Augustushoz. Mint Tiberius, Pius is kiépítette azt, amit elődje megkezdett. Az ő uralkodása alatt is, a békére való egész beállítottság ellenére 142—143-ban háborút kellett vezetni a Britanniába betörő barbárok ellen. A britanniai határ ekkor ismét északabbra tolódott ki, egészen a sziget legszűkebb vonaláig (vallum Antoniní). Nemsokára ezután a felső germánjai limes is a Miienberg-Haghof-vonalra került. 150 körül Mauretániában — azelőtt talán Dácia — fekvő területen folytak harcok. E mellett már előbb újra kieleződött Armenia miatt a parthus-veszély (139—141), amelyet azonban tárgyalásokkal sikerült egyelőre áthidalni. Pius uralmának végén azután újra fenyegetővé vált. Nyugaton a germán népvilág már erjedni kezdett. A nehézségek Marcus Aurelius és Lucius Verus (161—169) közös uralmára maradtak.

Ekkor, 161-ben alkalmazták először a második princepsre is az Augustus nevet és így az attól az időtől kelteződő uralkodási részesség, amelyet Marcus is, mint Caesar adoptív-apja mellett gyakorolt, együtt-uralkodássá fokozódott. Ez nyilván azért történt, mert Marcus lehetetlenné akart lenni egyszer s mindenkorra olyasmit, amit neki kellett tapasztalnia, tudniillik hogy ő maga Caesar volt, a császár

leánya, Faustina ellenben Augusta. A parthus és a germán háborúk jelentik az első nagy válságot, amelyben a határzárás és határvédő-állomás hadrianusi rendszernek helyt kellett állnia. Verus a Kelet védelmét vette át, ahol Vologaeses király betörése következtében 162 óta megkezdődtek a háborús bonyodalmak Parthiával. Nyugatot ketten együtt védték, majd, uralkodótársának korai halála után Marcus egyedül (169—180). A külső veszélyhez hozzájárult az államon belül a pestis megjelenése és ennek következtében a rettenetes éhínség, amely keletről nyugatra átvonult az egész birodalmon: előjátéka a III. század szörnyű ínségeinek.

Azzal, hogy a Duna-határt megfosztották nagyobb különítményektől (vexillationes) és ezeket Keletre az ott kitört parthus-háborúba vezényelték, valósággal meghívták az északi barbárokat arra, hogy a birodalomba betörjenek. Keleti germán népek, szabadok és félig szabadok, vagyis olyanok, amelyek kliens-viszonyban voltak Rómával, szövetséget kötöttek és átlépték a határt. A „népvándorlás” már akkor elkezdődött, nem 375-ben. A hadrianusi határrendszer azonban sehol sem bizonyult használhatatlanabbnak, mint a Középső-Dunánál, ahol a sarmaták országa mint egy ék, benyomult a római birodalomba, a mai Nagy Magyar Alföldön, Pannónia és Dácia közé. Éppen olyan szerencsétlen halálalakulat volt, mint Germániában Basel mellett a Rajna-forduló és a Duna forrása között, mielőtt a Flaviusok az úgynevezett Agri Decumatest meghódították volna. Az előbbi kormányzatok azzal kísérelték meg semlegesíteni a veszélyt, amely erről az oldalról fenyegetett, hogy a későbbi cseh—morva-négyyszög és a magyar Felvidék népeit, a germán quadokat és markomannokat, a Duna-Tisza közén a jazygokat, az Alsó-Dunánál a roxolánokat kliensi alárendeltséggel kapcsolták magukhoz. Hadrianus ezeket a kliens-államokat összekötötte limes-rendszerével, amennyiben, mint láttuk, a műveit területet és a polgári közigazgatást kivitte a vízi vagy száraz határokig, a birodalom védelmét pedig a határon túl lakó népekre, mint a légiók előőrseire bízta és ezért subsidiumot fizetett. Ezek a rendszabályok is teljességgel elégteleneknek bizonyultak, amikor néptömegek a hegy fal fedezéke mögött megindultak és északról elkezdték nyomni a római kliens-államokat.

Amikor a néphullám átmenetileg elárasztotta Dáciát is, Marcus császár megegyezés az erőteljes támadásban látta az egyetlen ellenszert, azzal a céllal, hogy a Középső-Dunán túl két új provinciát létesítsen az eddigi kliens-államok helyett: Marcomanniát a cseh-morva és nyugati tót földön, Sarmatiát a Nagy Magyar Alföldön. A célt nem

érte el. Részint azért, mert keleten Avidius Cassius felkelése (175) a császárt ismét arra kényszerítette, hogy két fronton harcoljon. Commodusnak (180—192), aki atyja halála után a békét véglegesen megkötötte, meg kellett elégednie az előbbi kliens-viszony helyreállításával. Az új azonban az volt, hogy ekkor a birodalom és a barbárok közé pusztá határterületet iktattak be. De akkor ismét, mint Marcus alatt, tömegesen telepítettek át a római birodalom területére colonusi viszonyban lévő barbárokat is. Egyébként Commodus, Marcus Aureliusnak, a filozófus császárnak méltatlan fia, Nerva új, mesterseges dinasztiájában az első vérszerinti fiú, aki koronát viselt, abban látta továbbra is a legnagyobb bölcseséget, hogy a hadrianusi határrendszert kibővítette, a meglévő határváratokat megnagyíttatta, megerősített és kisebb erődöket (burgusokat) emeltetett közöttük.

Commodustól eltekintve, aki Caligulára és Néróra emlékeztet, az Antoninusok a sztoikus alapelvekhez és Hadrianus példájához ragaszkodtak. Jóakaratóan, kötelességtudóan és gondosan kormányozták a birodalmat. De kormányzatukból hiányzott az életöröm és a tetterő. Egy öregedő világ epigonjai voltak. Éppen ezért nem születtek olyan feladatok megoldására, amelyek elé őket a birodalom külpolitikája állította. Hiszen ekkor tűnnek fel a keleti germánok a világtörténelemben és a parthus-veszedelem is újraéled. Ezekkel a feladatokkal még akkor sem bírtak, amikor a kettős principatust társuralommá fokozták* Marcus és Verus (161 —169) után Marcus és Commodus (177—180) uralkodott együtt. Marcus átmenetileg már a kettős utódlás elvét is felelevenítette. Igaz, hogy gyermekről volt szó (Commodus-Annius Verus (166—169). Ezáltal Augustus „nyolc-szem“ -rendszere támadt fel, a két Augustus és két Caesar alakjában. Ez már világos átmenet volt Diocletianus tetrarchiája felé. A 180 óta egyedül uralkodó Commodus viselkedése a római érzés és tradíció számára azután mindig idegenebb lett. Tizenkét évi garázdálkodása a birodalom szomorú viszonyain még rontott, de előkészítette a birodalomnak a III. században bekövetkező államjogi, közigazgatási és vallási változásait.

Ezekben a nehéz időkben, a II. század közepe óta, — és tulajdonképpen ekkor kezdődik el az antik világ felbomlása — két új dolog merül fel. Az első az, hogy a kormányzat erélyesebben száll szembe a kereszténységgel. Marcus Aurelius korára esik például a lyoni gyűlekezet üldözése 177-ben. A helytartó parancsára ekkor valamennyi ottlévő keresztényt felkutatták ugyan és sokat közülük megölték, de végül is a császár újabb rendelkezésére Traianus alapelvére tértek vissza: csak feljelentésre üldöztek. A második abban állott, hogy ekkor

keletkezett az az államelmélet, amelyen a kozmopolita világbirodalom egészen bukásáig nyugszik. Hadrianus az uralkodó helyzetét a sztoikus filozófia szempontjából fogta fel. Utódai ezt a szemléletet az alattvalókra is kiterjesztik. Mint ahogyan az uralkodónak, az alattvalónak is szolgálnia kell az államot, ha hasznot akar húzni belőle. Két kézzel kell dolgoznia érte, ha szükséges. Ahogy Antoninus Pius mondta: „Semmi sem ocsmányabb, sőt kegyetlenebb dolog, mint az, ha az államból él valaki, aki munkájából semmit sem szentel neki“ . Ez nem más, mint egyfelől az ósrómai „munera“ felfogásának újraéledése, amellyel egyidőben átvették a Kelet, különösen Egyiptom szolgáltatási rendszerét, másfelől a hellén polis szigorú államgondolata. A görög reneszánsznak ebben az idejében ezt a gondolatot átviszik a világbirodalomra és így keletkezik az állami mindenhatóság, amely a késő-római és bizánci államjog legkirívóbb jellemvonása. Belőle következett az is, hogy az állam beleszólhatott a polgárok gazdasági és társadalmi életébe. Különösen az iparos-collegiumokról és a colonusokról hozott törvények útján történt ez és alapja lett a mindent felülről való szabályozásnak, másfelől az alattvalók kasztszerű elkülönülésének az életpályák szerint. Az egyén mindig jobban a terhek hordozójává vált és a gazdag polgárság — az adójövedelmekért meg a szegényebbek teljesítményeiért való szavatosság bevezetése következtében — anyagilag tönkrement. A birodalom érdekeinek egyéni ápolása ezért mindinkább megfogyatkozik és a részek mindig könnyebben válnak le az egésztől.

HATODIK FEJEZET

SEPTIMVS SEVERUS ÉS A III. SZÁZAD URALKODÓI

Mindezek a birodalomnak Commodus halála után bekövetkezett szörnyű válságában nyilatkoznak meg. Ez az idő a Nero utáni idők súlyosságára emlékeztet. Végül is az afrikai Septimius Severusé (193—211) lett a birodalom közepe. Illír és germán légiókra támaszkodva ő hódította meg Rómát és Itáliát. Vele szemben állott Pescennius Niger Keleten, Britannia és a Nyugat birtokában pedig Clodius Albinus. Ez utóbbi adoptálás révén eleinte Caesar, később rövid ideig uralkodó-társ volt. A későbbi Diocletianus-féle négy birodalomrészközül három itt jelentkezik először. Severus hatalmas energiával és elborzasztó kegyetlenséggel akarata alá kényszerítette az egész birodalmat. Ugyanakkor az államot is újjáépítette. Augustus principatusából ez alatt az afrikai, csak felszínesen latinosodott erőszak-ember alatt nem sok maradt meg. A senatus a hatalom új birtokosa előtt 193-ban, Itáliába való bevonulásakor siralmasan meghódolt. Minél mélyebbre süllyedt ez az államot egykor az uralkodóval együtt kormányzó testület, annál magasabbra emelkedett jelentőségében az akkor három légióval megnövesztett hadsereg. Nagy szerepe volt az új monarchia megalapozásában, anudv hamarosan, mint Vespasianus idejében, egy család uralma szélesült Caracalla 196—198 Caesar, 198 óta Augustus, Geta, a második fiú, most Caesar, 209 óta a harmadik Augustus), de mindvégig a rómaiság jegyében maradt meg. Ugyan-ebben az időben ez a fejlődés, amely Hadrianus óta Kelet elismerése és egyenjogúsága felé haladt, először ért tetőpontot.

Miután Kelet, Peseennius Niger leverése következtében ismét a birodalom tagja lett, és miután a parthusokkal szemben a rómaiak fölényét ismét sikerült megmutatni, az uralkodó Clodius Albinus bukása után nyugaton a birtokososztály ellen igazi afrikai módon dühöngött. A lemészároltak összerablott javaiból alakult az új császári magánpénztár (*ratio privata*). Ennek vezetője, a *procurator rei privatae* ugyanabban a rangban volt, mint az állami pénzügyek (*ratio-nibus*) igazgatója. A tisztikarban és hivatalnoki testületben az utóbbi félszázad fejlődésének megfelelően a keleti provinciák provinciális és városi nemessége éppen úgy szóhoz jutott, mint a nyugati provinciáké. A gárda teljesen újjáalakult. Létszáma négyszeresére emelkedett és tagjai kiszolgált legionáriusokból és pótcsapatok tagjaiból kerül-

tek ki, még pedig az illír és szíriai seregből: tehát főképpen barbárok, illetőleg nem-rómaiak voltak. A távoli Kelet, a Balkán és a Duna-vidék műveltségben szegényebb területei (így mindenekelőtt Pannónia, amely tovább maradt parasztszág, mint a birodalom egyéb provinciái) túlsúlyba kezdtek jutni a birodalom belsejének művelt országai fölé. Itáliát a megnövekedett gárdán kívül még egy légió, a légió II. Parthica szállta meg (állomáshelye Álba volt, közvetlenül a főváros mellett).

Ezzel Itália provincializálódása, amely már Hadrianus alatt megkezdődött, gyorsabb ütemet vett. Lovagok, részben alacsony származásúak, sokkal nagyobb számban kerültek a senatusba, mint azelőtt. A birodalomnak ez a legmagasabb testületé ilyen módon elbarbárosodott, sőt ezzel egyidőben nagyszámú keleti magábfogadása révén orientalizálódott. A senatus tagjai azonban lassankint mindinkább kiszorultak a magas tiszti állásokból. Ezeket a katonai méltóságokat a hadrianusi eljárás kiterjesztésével még a császári vezérkarra is — lovagokkal töltötték be (comites). A birodalom kormányzása pedig e nagyobbrészt illírekből álló vezérkar körében összpontosult. A katonaságot királyi módon fizették. Főként Severus fia, Caracalla (211—217) alatt, aki a közkatonaokról való gondoskodásban apja módszerét a mértéktelenségig fokozta. A birodalom három döntő hatalma, a császár, a senatus és a hadsereg így új viszonyba léptek egymással. A hadsereg uralma a birodalomban teljes lett. Ez a militarizálódás azonban az állam elbarbárosodását jelentette. Ami pedig a főt, a császárt illeti, jelentette a meztelen kard uralmát. Hadrianus filozófiai abszolutizmusát a római-afrikai uralmi rendszer a háttérbe szorította, hivatalnok-állama militarizálódott és elbarbárosodott.

A birodalom így elveszítette a legjobbat, amit még, mint csekély töredéket, virágkorából megőrzött: arisztokratikus jellegét. Caracalla olyan császár volt, „aki tisztán és csak közkatona akart lenni, semmi más“ . Apja politikájának következményeit nemcsak a katonaság irányában vont le, hanem egyébként is érvényesítette. Egyenlővé tenni mindent, — ez volt e politika iránya — gyakran a múlt történelmi értékeinek rovására is. Még több lovagot vétetett fel a senatusba, mint atyja. A Constitutio Antoniana alapján 212-ben a római polgárjogot a birodalom minden szabad polgárára kiterjesztette. Ezen a téren az Itáliára való polgárjog kiterjesztése óta ez volt a legnagyobb eredmény. Így érte el teljességét az uniformizálódás felé való fejlődés. Seholy egy kis kiemelkedő pont. Itália, az egykor uralkodó állam, a provinciák színvonalára süllyedt alá. Egyiptomban Alexandria ször-

nyen megbűnhődött egy felkelésért 215-ben; az egész államban és hadseregben mindenütt a közönséges, tudatlan tömegegy uralkodik. A magasabb rétegek ellen kemény terror érvényesül. Ezzel szemben a gyengék (humiliores) védelme, amely az antoninusi idők sztoikus világszemlélete alapján a flaviusi kezdeményezés után teljesen kifejlődött, a legmagasabb fokra hágott, különösen a vidéken. A kor törvényhozásában, amely a nagy jogászoknak: Papinianusnak, Ulpianusnak és Paulusnak a nevéhez fűződik, ez világosan előtérbe lép.

Ezen az alapon újra felépítve, a birodalom egysége a Severus dinasztia alatt kifelé is még egyszer az egész vonalon helyreállt. Keleten a 199-iki nagy parthus-háború után még meg is növekedett Mezopotámiával. Az új provinciát egyiptomi mintára rendezték be és két légióval szállották meg. A birodalom egyéb provinciáinak megszálló-csapatát is egyenként legfeljebb két légióra csökkentették, részben olyan módon, hogy a nagyobb erővel megszállott provinciákat, mint pl. Szíriát és Britanniát, kettéosztották, vagy a már meglévő kettős provinciákat, mint Pannóniát, Caracalla uralma alatt új vonallal osztották ketté. Legkésőbb ugyanabban az időben a hadrianusi határvonalat is megerősítették, helyenként, mint Raetiában, már akkor kőépitménnyel valóságos kínai fallá változtatták. De segíthettek-e ezek a falak, amikor a megváltozott idők a külső politikát egészen új feladatok elé állították? A Rajnánál a germán-veszedelem megnövekedett. A nyugati germánok csatlakoztak az alemannok, frankok, szászok szövetségéhez. Az alemannok Caracallát Raetiában egész a Majnáig menő előretörésre kényszerítették (213). Csakhamar megindultak a keleti germánok, először a karpok, később a gótok előnyomulása, ettől kezdve a Duna-torkolat betörési kapuján keresztül.

A korszak legfontosabb eseménye azonban a parthusok ellen 215—217-ben vezetett nagy római támadó hadjárat után következett be. Caracalla e hadjáratban lelte halálát a parthus birodalom helyén pedig a Szasszanidák megalapították az új perzsa birodalmat. Az utolsó parthus királyt, V. Artabanust a perzsa I. Ardasir (Artaxerxes) 224 októberében legyőzte és trónjától megfosztotta. Ez az anyaországnak, a tulajdonképpeni Perzsiának nemzeti és ugyanakkor vallásos visszahatása volt az Arsakidák civilizációja ellen, amely a hellenizmusnak és a nyugati provinciáknak erősen a hatása alatt állt. Összehasonlítható az egyes római provinciáknak nemzeti reakcióival a III. század folyamán. A hellenizmus takarója, amely már több mint félezer éve vonta be kultúrájával a Földközi-tenger és Elő-Ázsia országait, kezdett szakadozni, legelőször

a külső széleken. Keleten az „iráнизmus” volt a hellenizmus első és legnagyobb ellensége. A perzsák új birodalma, Parthiával ellentétben, nem ismerte el Róma nagyhatalmi monopóliumát, hanem politikai és műveltségi versenyre kelt a Nyugat nagy államával. A támadó politika lépett a védekező helyébe, amelyet legutóbb az Arsakidák még Rómánál is jobban betartottak volt. A küzdelem most már nem szorítkozott kisebb határháborúkra Armenia birtokáért. A leghevesebb ellenségeskedés dühöngött Keleten nemzedékeken át, még vallásos fanatizmustól is támogatva. A perzsákon kívül a sivatag arab beduinjai — a „sarcenusok” — is felébredtek. Ezek, amennyiben nem költöztek római területre és nem voltak a római állammal szemben kliens-viszonyban, a maguk számára előnyöket akartak biztosítani. Épp úgy, mint a régi perzsák a hellénekkal szemben, Kelet ismét támadóan lépett fel. Rómát 226-tól kezdve elérte az a sors, amelytől Augustus a kellő mélységi tagozottsággal nem rendelkező hadsereg miatt óvta: két fronton kellett küzdenie, vagyis szükséges volt nagyobb csapattesteket az egyik határról a másikra szállítani, gyakran még mielőtt feladatukat a? egyik helyen teljesen befejezték volna. Mivel a germán veszedelem középpontja egy idő óta a Rajnától a Dunára és pedig az alsó Dunára helyeződött át, a birodalom súlypontja a külpolitikát tekintve mind keletebbre tolódott el. A belügyekben ez már azelőtt megtörtént.

A római állam világhelyzetében való változás szerencsétlenségre olyan időben történt, amikor a császári uralom rendkívül meggyengült ^ honon Severus-dinasztiából való szíriai fiúk ültek, akiket csak vtííia> uag) neve emelt fel oda. Az egyik Heiigobalus volt (218—222 /, aki nem tudott mást, mint Gaius és Comrnodus egykori mintájára vallásos fanatizmusában bemocskolni ezt a trónt és a római hagyományokat addig nem ismert módon megvetni. A másik fiú., Severus Alexander (222—235) a senatusi testület holttestét az augustusi principatus feltámasztásával hiába akarta életrekelteni és a császári kormányzatot Marcus Aurelius és Hadrianushoz való csatlakozással békés és humánus alapokra helyezni. Ehhez járult még az, hogy a valóságban nem a fiúk, hanem nagyanyjuk, Julia Maesa és anyjuk, Julia Mamaea kormányozta a birodalmat. Amióta Nero Agrippinát meggyilkoltatta, ezek az Augusták voltak először kormányzótársak.

Kelet, amely eddig csak katonákat, hivatalnokokat és senatorokat szállított, a császári trón betöltésében is az első helyre lépett. Afrikán — Tripolison — keresztül, ahonnan Septimius Severus származott, a birodalom első állásának betöltési helye kelet felé tolódott eb Épp abban a pillanatban történt ez, amikor a nem-római Kelet ismét

kezdt aktív lenni. Alexandernek és anyjának meggyilkolása után (235) illírek és keletiek küzdöttek egymás ellen a légiókban és egymás után helyezték vezetőjüket a trónra: elsőnek Maximinus Thraxot (235—238), aki felülkerülését csakis magas katonai képességének köszönhette. A hadsereg volt minden, a senatus semmi — még az említett restaurációs politika ellenére is. 238-ban sikertelenül választ a senatus két Augustusi: Pupienust és Balbinust, ezúttal először teljes egyenrangúsággal, még a pontifex maximusi méltóság megosztásával is. E büszke testület, amely századokon keresztül oly fényesen vezette Róma sorsát, végérvényesen lelép a világ színpadáról. Amit ezután senatusnak neveztek, már csak üres árnyék volt. Közvetlenül azután, hogy a keleti származású Philippus Arabs (244—249) fiával, mint régenstársával 248-ban Róma ezeréves jubileumát ünnepelte, a keletiek politikai uralma hirtelen összeomlott.

Decius Traianus és fiai óta (249—251) ismét az illírek diadal-maskodnak az egész vonalon. A dunai hadsereg geniusa — a Genius Illyrici — feltűnik a pénzeken, mint a nyugati rómaiság új erőforrásának ea „a Róma örök méltóságáról való meggyőződésnek új jelképe“. Decius volt az utolsó császár, aki a senatori hivatalnoki pályát a hagyományhoz híven befutotta. Ugyanakkor a birodalom széthull. Az alacsonyabb műveltségű birodalomrészek uralma alatt az összekapcsoló műveltségi pántok meglazultak és a különböző országok között tátongó rés támadt. Itália teljesen a provinciák színvonalára süllyedt. Katonai szempontból mindez abban mutatkozott, hogy a limes merev védővonala stratégiai szempontból tarthatatlanná vált s e miatt fel kellett adni. Helyébe lépett a mozgó, mélységben tagolt front és ennek következtében a légió-hadsereg állomáshelye, más felső-itáliai városokkal együtt, Aquileia lett, eleinte átmenetileg, később azonban állandó jelleggel. Egyes provinciák és provincia-csoportok, amelyekben a népesség anyagilag és szellemileg már régen megerősödött, nemzeti egységekké alakultak. Ez megfelelt a középponttól való függetlenülés irányzatának, amely a II. század végétől kezdve egyre jobban érvényesül. Megfelelt a népi és fyelyi talajból kinőtt műveltség hangsúlyozásának is. Különbirodalmak képződése indult meg így, legelőször a széleken, a külső veszély nyomására. Nyugaton az Alpeseken túli provinciák helyén, ahol a függetlenségi törekvés éppen olyan régi volt, mint maga a hódítás, így alakult ki a gall birodalom a támadóan fellépő nyugati germánok ellen. Keleten így jött létre az itt mindjobban terjedő kliens-államok területén a palmyrai birodalom. Ez utóbbi egy ideig Róma megmentője volt az 1. Shapur (242—272) ragyogó uralma

alatt rendkívül hevesen előnyomuló perzsákkal szemben. A római birodalom kormányzata itt ekkor már teljesen kudarcot vallott: Valerianus császár 260-ban perzsa fogságba esett.

A külső veszedelmekkel és végnélküli polgárháborúkkal egyidőben súlyos elemi csapások sújtották az államot: földrengés, járvány, éhínség. Az Aldunától északra lakó népek is nyugtalankodni kezdtek. Már Philippus Arabs alatt betörték az egyideig rendkívül veszélyes karpok, a gótok előfutárai, Alsómoesiába és Dalmáciába. A dáciai védőbástyát érte az első halálos csapás. A betörés a pénzforgalomban zavart támasztott és szükségessé tette magának a császárnak a beavatkozását. A karpok és nem a gótok ellen vesztett csatát, és veszítette el életét is Decius Dobrudsában. Valerianus és fia Gallienus először osztották fel egymás között a határ védelmét és így a hadsereget. Ekkor történt meg először az is, hogy Valerianus, a főcsászár a Keletet választotta a maga számára. Az ő és Gallienus közös uralma idejében a keleti germánok, élükön a gotokkal, évről-évre betörték a birodalomba szárazon és vízen, a legerősebben 256 és 259 között. Elárasztották Kisáziát, a Balkánfélszigetet messze be Görögországig. Ugyanakkor támadtak a középső Dunánál a markomannok, a Rajnánál pedig az alemannok. Ebben az időben mérlegelték először azt a frontvonalrövidítést, amelynek később Gallienus illetve Aurelianus alatt Dácia és a tarthatatlanná vált decumates agri területe is áldozatul esett.

A világtörténelem e legforradalmibb időszakában az antik kultúra alapjában megrendült. Az illírek barbár kardkormányzata alatt magasabb szellemi életnek már nem volt helye. A latin irodalom ekkor kapta az első halálos dőfést. A tudás hirtelen lehanyatlott. Ellenben erősen kezdett hatalomban emelkedni a hit és ennek fattyútestvére, a babona. Ebből a szempontból ez a század éppen ellentéte a Kr. e. 3. évszázadnak: ekkor érték el az exakt tudományok csúcspontjukat. Most az emberiség elfordult a műveltségtől. E helyett ott van a földi nyomorúságtól való megváltás sóvárgása, hatalmasan feltörő misztérium-vallások terjedése. Ami azelőtt a legelső réteg szellemisége volt, most a „vallásban elszegényedett Nyugaton is a legmagasabb szellemiség lett. A tudás világából az antik világ egy fél ezredév alatt átváltozott a hit világává: Poseidonios filozófiájáról áttért a teológiára, az asztronómiáról az asztrológiára és így megérett egy tisztán papi műveltségre, amely az építőművészetben is új formákat keres.

A hatalmas vallásos hullám, amely kelet felől áradt, a kor politikai és szellemi életének minden csatornájába szétömlött. A filozófia,

amely már nem tudott új választ adni ennek a létnek a kérdéseire és szkepticizmusba süllyedt, újra felébredt. Az eleusisi misztériumokat Gallienus, egy Hadrianus módjára görög szellemű uralkodó, különös odaadással ápolta. Az út az Eleusishoz tradícióiban közelálló újplatonizmusba és teológiába vezet át. A császár-kultuszban Hadrianus óta a korszak uralkodó központi istenségek felé haladó iránya nyilatkozott meg. E kultusz hatalmasan kifejlődött és Aurelianus napisten-császárságában végződött, annak a Solaris pantheizmusnak egy termékében, amely a hellenisztikus teológiából és a szíriai vallásosságból a ‚kaldeus‘ asztrológia hatására alakult ki. A legalacsonyabb csoda- és démon-hit a legmagasabbra törekvő kinyilatkoztatás-vallás mellett halad. Ez a kettő egyesül a Napkultuszban éppen úgy, mint a Mithras-vallásban, sőt pl. a gnosztikus felekezetekben a kereszténységen belül is. A Mithras-vallás a hadseregben, a kereszténység a polgári lakosság közt talált legnagyobb visszhangra. A keleti uralkodók egynémelyike, különösen Philippus Arabs, barátságosan viselkedett a kereszténységgel szemben, bár ez megmaradt tilos vallásnak. De Kelemen és Origenes alexandriai tudós egyházatyák tevékenysége nyomán a görög tudomány hordozója is lett, annyira, amennyire ez a görög tudomány még egyáltalán élt. A hellenizmus egyetemes kultúrhatalma Gallienus alatti utolsó reakciója után kezdett végleg leköszönni és az egyetemes vallás, amely tanainak elméleti kidolgozásában a hellenizmustól oly sokat vett át, megkísérelte, hogy a helyére lépjen.

Nem csoda, hogy az illír katona-uralkodók Kelet mindjobban emelkedő új vallását ellenséges szemmel nézték. Ezek a császárok voltak azok, akik, mint az új pannóniai határ-rómaiság őrizői, a hivatalos római isteneket (di populi Romani) az új hittel szembeszegezték. Mindenekfölött Decius, aki a régi római senatori államfelfogást a legerősebben képviselte. Ez a császár 249 végén, vagy 250 elején általános áldozási kötelezettséget rendelt el minden római állampolgárra és hozzátartozójára való érvénnyel. A rendelkezés természetesen a keresztények ellen irányult. Valerianus (253—260) először fordult szembe az egyház szervezetével. Üldözést rendelt el és ennek esett áldozatául Cyprianus karthagói püspök, az afrikai egyház nagy reorganizálja is. Valerianus fia, Gallienus, egyeduralkodásának idejében (260—268) itt is erős ellentétben állott az apjával. Az üldözést azonnal megszüntette, a keresztény egyházközségek vagyonát és az istentisztelet céljából a gyülekezés jogát újra visszaadta. Innen visz az út Constantinus türelmi rendeletéhez, Valerianustól vezet viszont az út Diocletianushoz, a legerősebb keresztényüldözőhöz. Így ez a szomorú

idő nem kerülhette el a legszörnyűbbet sem: a vallásos meggyőződés miatt való embermészárlást.

Bellum omnium contra omnes az ú. n. „harminc tyrannus“ uralkodása alatt, ahogy a História Augusta — e kor szegényes és megbízhatatlan történeti forrását alkotó életrajzgyűjtemény — ezeket az usurpatorokat elnevezte. Még sokkal gonoszabb idő volt ez, mint az Augustus előtti polgárháborúké. A birodalom belsejének elrómaiatlanodása — éppen ellentéte az elmúlt idők irányának, amely a külső provinciákat is részben romanizálni tudta — ekkor fejeződik be. Ennek okai nemcsak az északi barbár népek, amelyek a tiszaviráguralkodású császárok kíséretében behatoltak a hadseregbe és így az államba is. Okai az új kinyilatkoztatás-vallások is, amelyeknek mindenkit egyenlővé tevő iránya nemcsak a polgárookra kezdett kiterjeszkedni, hanem valamennyi emberi lényre. A kor üldözött keresztényeinek szívében a világ végéről szóló jóslatok bizonyossággá váltak. A világ államai véget érnek és már közeledőben van a mennyek országa.

A birodalom azonban még egyszer fölemelkedik ebből a mélységből]. Természetesen sok ember munkája és hosszú idő kellett, hogy a birodalmat a szörnyű káoszból kiemeljék. Gallienus, atyjának a perzsa háborúban való elvesztése után (260) és miután több usupatort leverte nyugaton és keleten, erős kézzel szállt szembe a külső veszéllyel a keleti germánokkal, a Balkánon és Kisázsziában (262); a galliai gallusokat a nyugati germánokkal (265—66): a homlokkal és gomkkal. ismét a Balkánon (268). Mint egykor Hadrianus, ő is belső retormokkal kezdte. A História Augusta egészen el rajzolt a képét ennek a császárnak, aki Hadrianus és Aurelianus után a III. század legerősebb teremtő szelleme volt. Septimius Severus a hadsereg házassági tilalmát megszüntette, Severus Alexander engedélyezte a birtokvásárlást és letelepedést. Gallienus most Augustusnak és Hadrianusnak ezt a határőrséggé és parasztkatonasággá (limitanei) süllyedt seregét, Philippus Arabs reformját továbbfejlesztve, a későbbi Diocletianus-féle comitatensesnek megfelelően alakította át. A mozgatható birodalmi tartalék-hadsereget menetalakulatokba osztotta be. Ezeket legelőször a Dáciával visszavont légiókból és csap^ttestekből állította fel. Szilárd magvakat egy-egy nagyobb zárt lovashadtest alkotta, leginkább dalmatákból és maurusokból, Északitáliában és a körül, Milánóval mint középponttal. Így diktálta ezt a szükség, amely keletről az új perzsa ellenfél nagyszerűen képzett lovas-nyilas serege felől fenyegetett. Ennek a lovasseregnek parancsnoka lesz a birodalom leghatalmasabb emberév: Gallienus alatt Aureolus, aki végül is a császár

megbuktatta; Claudius alatt Aurelianus. Ezzel párhuzamosan haladt a hivatalnoki kar militarizálása, a senatorság teljes mellőzésével. Ez a folyamat az edictum Gallienivel kezdődött, amely abban az időben keletkezett, amikor Gallienus egyedül uralkodott. Ez a rendelkezés a senatori rangú helytartóktól megvonta a katonai parancsnokságot. A jövőben a hadsereg vezetője csak lovagi rangú praepositus lehetett, így történt meg első időben a polgári és katonai hatalom szétválasztása. Tisztek, hivatalnokok és nemsokára centuriók is az uralkodóval közeli viszonyba emelkedtek és a „protectores divini lateris” kitüntető címet kapták. Ezt már azelőtt is elnyerte néhány hadvezér. Ilyenképpen „azok az alapelvek, amelyeket Augustus Egyiptom uralma és igazgatása számára állított fel, az egész birodalomra érvényesültek”. Minden politikai és közigazgatási újjászervezés fölött áll azonban a gallienusi idő nagy szellemi reakciója. Tetőpontját ez Plotinosban éri el, aki filozófiájával, az ú. n. újplatonizmussal mégegyszer megkísérli az új kinyilatkoztatás-vallásokkal szemben akkora erőt önteni a hellénségbe, amekkorát csak lehet. Gallienus kora a görög szellemnek utolsó fellobbanása filozófiai és vallásos területen, olyan formában, amely a II. század reneszánszától (Hadrianustól) átvezet Julianushoz. Ez utóbbit csak innen lehet megérteni, E mélyen álló kor azonban itt is egy fajtáját jelent az újjászületésnek. Egészen fel a legmagasabb rendű művészetekig. Így pl. portré-alkotásban, ahol a feltekintés, a szemnek az ég felé való fordítása általában minden földi dolognak az érzékfölötti -^zempontjából való felfogása mint új, gyökerében megváltozott szellemség jelentkezik. Ez az új szellemség nemcsak az érzeteti, hogy ebben a korban az antik arisztokratikus ember és gondolkodó meghalt, hanem azt is, hogy a középkori, túlvilág felé irányított hívő annak a világnak minden rétegéből megszületett és ez az ember másképpen imádkozik, mint az előző emberfajta. Az új építészetről azt mondja egy kitűnő ismerője: „Az ember eltörpül ilyen óriási magasan ívelt csarnokokban és kupolákban; túltették magukat a görög templom mértékén, amely mindig földközelségben maradt, a görög arányok elvesztették értelmüket.”

A görög szellem reakciója Gallienus alatt ebben a vad forradalmi korszakban csak epizód volt. Túlgöngye volt ez a növény a durva környezet számára. „Csak a pannóniai paraszt áldozatkészsége tudta megmenteni azt a birodalmat, amelyet egykor az itáliai paraszt hódított meg.” A pannóniaiak segítségével és a gallienusi újítások szellemében tudta II. Claudius (268—270) és Aurelianus (270- 275) ki felé is helyreállítani a birodalom egységét. Az előbbi Naissus (a más

szerbiai Nis) melletti győzelmével (269), amelyet a gótok és herulok fölött aratott. Az ezek ellen indított hadjáratot Gallienus az Aureolus-felkelés miatt nem tudta volt befejezni. Az utóbbi azzal mentette meg a birodalom egységét, hogy keleten letörte a palmyraiakat, nyugaton pedig a gallus részt újra a birodalomhoz csatolta. Az egységért azonban, amely Valerianus elfogatása óta keleten elveszettnek volt tekinthető, Róma túlnagy árat fizetett. Nagy volt ez az ár elsősorban kifelé. Ámbár a gótok fölött a Dunától keletre győzelmet arattak, Dácia áldozatul esett a frontrövidítésnek. A csapatokat tervszerűen kivonták onnan és a mélyen tagolt front új alapelveihez képest hátrább helyezték el. A provincia tehát 271-ben elveszett. A folyótól délre keletkezett az elmenekült és elszállított római és romanizált lakosságból az új provincia. Az ár a birodalmon belül is nagy volt. Tovább folyt a nagy tartalék-sereg kiépítése, amit csak Diocletianus fejezett be. A Szíriai napisten megtartotta a Severus-dinasztia alatt nyert uralmát: helyi jellegétől megfosztva bejutott a római istenvilág középpontjába, Juppiter Capitolinus helyére. Papjai elnyerték a régi római pontifexi méltóságot. Mint ahogy a kor összeolvasztó vallási törekvése ebben a középponti napisten-tiszteletben csúcsonyult ki és a sokaságot elhagyta az egység kedvéért, ugyanúgy állott az uralkodó, mint a napisten földi emanációja, minden korlátot felülemelkedve, magányos magasságban mint úr és isten — dominus et deus. A birodalom, az utolsó nyolcvan esztendő viharaiiban elkeletiesedve és militarizálva, még egyszer megszabadult a barbároktól. De a barbároktól való rettegés megmaradt. Kóma. századokon át a béke, a Pax Augusta középpontja, nyílt város, most újra ialat építtetett magának. Mint öv zárta ez körül azt, ami a régi nagyszerűségből még megmaradt. És a birodalomnak csaknem minden városa ugyanezt tette. Hadrianus határvédő erődítései, amelyeket az örök béke számára építettek az örök háborúban, elégteleneknek bizonyultak. A hatalmas városfalak a birodalom minden részén, különösen a határvárosokban (az új falépítés új városalapítással lett egyenlő értékű, így Verona esetében), a jelen és az azt követő időszak jellegzetes tünetei lettek. Ettől kezdve semmi sem volt elég szent ahhoz, hogy le ne bontsák, ha a város falához köze volt szükség. De nemcsak kövek estek áldozatul, emberek is. A falépítés ősrómai munus-a hozzájárult a sok egyéb munushoz, amelyet a különböző testületekben elkülönült polgárságnak teljesítenie kellett. Aurelianus kormányzata, a nemzetgazdaságba való belenyúlása újabb állomást jelent abban a nagy átalakulásban, amelynek útján a polgárságból, a kincstártól kizsákmányolt és a mindenható állam szolgálatában dolgozó, teherhordó

tömeg lesz. Ebben az átalakulásban része volt annak a szerencsétlen helyzetnek is, hogy a fővárost államköltségen kellett élelmiszerral ellátni. A gabonaosztás helyébe itt mindennapi rozskenyér osztása lépett és olcsón adtak ehhez disznóhúst és bort. Azok a súlyos terhek, amelyek az állam dolgozó polgárságát és parasztságát nyomták, hogy a főváros mobja és a barbár katonaság megkapja élelmét, a legszigorúbb kényszerrendszabályokhoz vezettek. Eredményük lett a vagyoni kötöttség, azután a személyek kötöttsége a munusokhoz és így hivatásukhoz. A rómaiság e korszak végén odáig jutott, ahol Egyiptom már a Ptolemaeusok alatt volt: cívis Romanus sum — annyit jelentett, hogy: teherhordó vagyok egy mindenható uralkodó és az ő polgári és katonai segédeinek szolgálatában, hasonlóan a Nílusvölgy türelmes háziállatához, amelyre évezredek tradíciójának súlya nehezedett.

Miután a sirmiumi születésű Probus (276—282) „a birodalom gondolatának nagy pannóniai zászlóhordozója” munkáját befejezte, Carusszal és fiaival (282—285) olyan uralkodó tűnik fel, aki elhátározó lépést tesz előre a kettős principatus területén. Először fiainak (Carinusnak és Numerianusnak) a kormányzásban való részességgel caesari állást adott, később az idősebbet fokozott hatalmú Caesarrá (Augusti potestate) emelte, végül teljes Augustussá tette. Közben még mint Caesarnak, Nyugatot helyezte kormányzata alá. Nemcsak a Carinus caesari állásának megteremtésével és a birodalom megosztásával, hanem abban is, ami Valerianus után most véglegessé lett: érzékelhetően kifejezésre jutott Kelet elsősége.

HETEDIK RÉSZ

A RÓMAI CSÁSZÁRSÁG ÁTMENETE
A KÖZÉPKORBA

ELSŐ FEJEZET

AZ ÚJ KORSZAK ALAPVETŐI
DIOCLETIANUS ÉS NAGY CONSTANTINUS

BELÉPÜNK abba a világba, amely átvezet az ókorból a középkorba. Ennek a kornak Janus-arca van, a régi és az új benne egymás mellett halad és sokszor küzdelemben áll egymással. Ha a jövő szempontjából ítéljük meg, a bizánci kor kezdetének nevezhetjük. Az irodalomtörténet így is jelöli. Ha a múlttal való kapcsolatait nézzük, akkor helyesebben kései rómainak vagy újrómainak mondhatjuk a Bosporus mellett emelkedő Nova Roma után. A történetíró, aki az államnak, a gazdasági életnek és művelődésnek fejlődését vizsgálja, ebben a korszakban az antik világnak s az imperium Romanumnak a végét látja. Diocletianus és Constantinus állnak ennek a korszaknak a kezdetén, Justinianus közvetlenül a vég előtt. A birodalom egységének gondolata uralkodik még a megsztódások és a kerületen folyó állandó lemorzsolódás ellenére is. Jellemzi a hivatalos ragaszkodás a latin nyelvhez, bár a birodalom fővárosa görög nyelvterületre került. Fontos jelenség a hellenizmusnak mint hatalomnak továbbélése ennek a korszaknak végéig. Közvetlenül az összeomlás előtt mindhárom irányban Justinianus birodalmi politikája jelent döntő lépést. Az athéni egyetemet, a régi hit fellegvárát ő szüntette meg 529-ben. Az összbirodalmat és a keresztényhit egységét ő próbálta legutoljára megmenteni. A római jog hatalmas törvénykönyve az 5. nevéhez fűződik. A birodalom latin hagyományainak utolsó nagy tette a jog kodifikálása volt, amely Justinianus nevéhez fűződik. Ezért ő és közvetlen utódai, a Heraclius-dinasztia végéig, még ókor és főleg a római birodalom történetéhez tartoznak.

Az új államban, amelyet Gallienus és Aurelianus nyomán Diocletianus (248—305) és Constantinus (306—337) császárok építettek ki, az augustusi rendszernek egy pillére hiányzott: a senatus. Ez a provinciák egy része fölött való színleges uralmától is megrabolva, pusztán kultúrhatalommal gyengül. A valóságos pillér, a principátus, amely a Severusok óta dominátussá lett, most külső pompájával, ceremóniájával, valamint a körülötte tenyésző eunuch-világgal is az új perzsa udvar mintájára keleti szultánsággá alakul. Milyen nagy különbség a múlttal szemben: egyfelől Augustus, mint princeps civium, a köztársasági hadvezér babérkoszorújával ékesítve, aki boldog, hogy a senatus a polgári koronával ajándékozza meg. A hivatalos császárkultuszban keleten és a nyugati barbár provinciákban Augustusi Róma istennője mögött tisztelték. A másik oldalon ott áll most a keleti szultán, a perzsa királyok gyöngyökkel és drágakövekkel díszített öltözékében és egyúttal a hellenisztikus királyság diadémjával, az emberré lett legfőbb istenség, akit az új nap-monotheismusban úgy tisztelnek, hogy ő egyúttal a földreszállott Juppiter is. Diocletianus mellékneve „Jovius“ a vele együtt uralkodó Maximianusé (ebben az állásban 286 április elsejétől), „Herculeus“. Amint Hercules is az égben a főisten segítő társa. Ezt a napisten-császárságot Aurelianus teremtette meg, a Heliosnak tisztelt Constantinus fenntartotta és az államilag elismert kereszténység sem szüntette meg teljesen, csak enyhítette. A keresztény császárok nem lehettek maguk istenek, de „isteniek“ maradtak. Az auspicium és imperium, ill. sacerdotium és imperium régi egysége alapján az uralkodó volt az egyház feje is, bár nem de iure, csak de facto. Diocletianus isteni dominátusa — e korlátozást figyelembe véve — Justinianus keresztény kalifátusává lett az emberszeretet erényének kiemelésével, ami az „istenhez hasonló“ császárhoz elsősorban illett.

Róma princepsé, ahogy Augustus ezt az állást megteremtette, az állam hatalmas gépezetének nagy lendítőkereke volt, minden ennek a forgásától függött. Diocletianus óta a császárt tehermentesíti a decentralizáció, az egész rendszer középpontjában éppúgy, mint a külső kormányzatban. Diocletianus a decentralizálást a birodalom legfelsőbb vezetésében is végrehajtotta, tekintettel az állandóan szükséges két oldalon folytatott küzdelemre. Augustus megalkotta a kormányzó-társ segítő-állását. Hadrianus, miután a caesari állást átszervezte, a Kr. u. 4-ből való Augustus—Tiberius-féle rendszerben a kormányzó-társi szerepet a trónörökösi ranggal bővítette ki. Ezt a rendszert kombinálta Diocletianus a Marcustól létesített két Augustus együttes

uralkodásával. Először azzal, hogy a birodalmat keleti és nyugati részre osztotta és a nyugati részt Maximianusra bízta, a nélkül azonban, hogy a nyugati részekre való befolyásáról lemondott volna. 293-ban azután két Caesart nevezett ki, vejét Galeriuszt és Maximianus mostohaleányának férjét, Constantiuszt. Galeriusz illyricumot kapta Sirmium, Constantiusz Galliát Trier fővárossal. Így tetrarchiához jutottak, amit Constantinus, amikor később az egyeduralmat megszerezte, családja számára akart megszervezni, hogy három fiának és unokaöccsének, Dalmatiusnak juttassa. Az együttes uralom, ami azelőtt kivétel volt, most rendes intézménnyé lett. Az együttes uralom régebben nem érintette a birodalom egységét, most a két főcsászár (augusti) és a két alcsászár (caesares) uralma részekre szaggatta a birodalmat. Ez a rendszer, alkotójának szándéka szerint, azzal állandósítaná a kormányzást, hogy a Caesarok lépnének az augustusok örökébe és a maguk helyébe új Caesarokat neveznének ki. Ezzel biztosítva lenne a mindenható császárság mindenütt-jelenvalósága és jogfolytonossága. Ez a teljesen mesterséges rendszer, amely a nagy illír „szabályozó” agyában született, még gyorsabban és teljesebben szenvedett hajótörést, mint elődje, az Augustusi követő kettős kormányzás. Diocletianus hiába akarta a fejlődést a régi Róma újjáélesztése érdekében az első és legnagyobb princepszel összekapcsolni. Bármennyire követte is mindenben az illír-pannóniai katonacsászárok példáját, ezt már nem tudta elérni. Műve a renovatio Romae betetőzése a genius illyrici szellemében; tökéletesítése az augustusi több-princeps eszméjének. Az elmúlt időkhöz viszonyítva a nagy különbség tehát nem ebben a berendezésben, hanem a kormányzásban van. Ezzel a rendszerrel függ össze Egyiptom provincializálódása 296-ban, Achilleus trónkövetelő leverése után, aki L. Domitius Domitianus néven öltött bíort. Itália is provincializálódik, bár itt már Aurelius és Probus jórészt mindent előkészítettek. Róma elveszti birodalmi fővárosi rangját, vagy legalább is csak elvben marad főváros. Azt a jogát megtartotta, hogy a herék tömegét a birodalom költségén hizlalhatta és szórakoztathatta. De az a tény, hogy a császár távol volt a birodalom középpontjától, újra felébresztette Róma és Itália nemzeti öntudatát, amely már hosszú idő óta elhomályosult. Maga Diocletianus, minden egyenlősítő törekvése mellett is, a római nemzeti elvek képviselője volt: előmozdította a nemzeti római kultuszt és a latin nyelv használatát az egész birodalomban.

A Diocletianus és Maximianus lemondását (305 május 1) követő zavarok után egy ideig négy augustus uralkodik együtt (311—

12). Majd Maxentitis legyőzetésével a Pons Mulviusnál (312 október 28), továbbá Licinius chrysolipsi vereségével (324 szeptember 18) I. Constantinus (324—337) jut egyeduralomra. Így érvényesül azután fiainak trónutódlási joga is. Uralkodó család kerül ismét Róma fölé az adoptáltak negyven évnél hosszabb uralma után, bár a dinasztiában, alapítójának szerencsétlen családi politikája következtében, csakhamar meghasonlás támad. Constantinus maga — úttörő, mint hajdan Caesar, *novator et turbator omnium re rum*, ahogy unokaöccse Julianus túlozva nevezte — a belső fejlődést egészen új irányba indította. Először a kereszténységnek állami elismerésével és a régi hittel való egyenjogúsításával a 311-ben kelt döntő türelmi rendelet óta, amelyet Constantinus is aláírt, valamint az erre támaszkodó milánói egyesség alapján, amely Constantinus és Licinius közt jött létre. Magát a rendeletet helytelenül nevezik „milánói türelmi rendeletnek“. Ez a milánói program tartalmilag fontos lépést jelent a kereszténység kelletlen és korlátozott megtörésétől a benne rejlő legyőzhetetlen erők határozott elismeréséhez. Constantinus második döntő tette volt, hogy 324-ben Bizáncot, vagy amint most már ezt a várost nevezték, Konstantinápolyt, második birodalmi fővárossá emelte, új Rómává a Bosporus mellett. (Felavatása 330 május 11-én.) Nem „új keresztény Róma“ ez, hanem második Róma pogányok és keresztények számára. Azzal, hogy Constantinus a kereszténység és pogányság egyenlő jogát megállapította, a megelőző kornak két legnagyobb alapítói tette: Augustus politikai alkotása és Krisztus vallása között megszűnt az ellentét. Mindkettőt átítatja a lenyugvó hellenizmus és a felkelő orientalizmus. Aurelianus nap isten-vallása „építette meg bizonyos tekintetben a hidat a kereszténység számára. Constantinus eredetileg maga is ennek a napisten-vallásnak hódolt. E befolyások között a császár eleinte szigorúan semleges maradt, de később az egyenlőség határát mindinkább átlépte az egyház javára. Nemsokára belenyúlt ennek belső életébe is, a nélkül azonban, hogy a régi hittel teljesen szakított volna. Megtartotta a császári címek között a *pontifex maximus* méltóságot és megengedte például a gens Flaviának, hogy pogány templomot építsen Hispellumban, Umbriában még 333-ban.

Az új főváros alapításával a görögség végkép visszaadott Keletnek. Ezzel egyidejűleg Rómában és Itáliában a nemzeti öntudat kialakulása vált lehetővé. Attól kezdve, hogy Hadrianus megalapította Ujathént, addig, amíg Constantinus megteremtette Újrómát, a fejlődés egyenes vonala vezet, amelyen Septimius Severusnak és az illír császároknak működése fontos állomásokat jelentenek. Diocletianus

csak feladta a régi fővárost, elődei példájára, akik Hadrianus, az utazó császár óta vándorló udvart és tábornoktáborokat tartottak. De ő is Keletnek egyik városát emelte ki: Nikomédiát. Constantinus itt is egészen újat alkotott, mert a birodalomnak keleten is középpontot adott, még pedig olyat, amely az eddigi belső és külső politika szempontjából pompásan volt kiválasztva. Mert száz éve már, hogy nem Itália, hanem a tőle keletre fekvő félsziget adta a legjobb katonákat és a legderekabb császárokat a birodalomnak. Az illir-pannon elem, amely a hadseregben és a kormányzásban uralomra jutott, lenyúlt a Balkánra és ennek felelt meg az is, hogy birodalmi fővárosnak eleinte Sirmiumot vagy Serdicát (Szófiát) akarták megtenni, míg végre Bizánc lett a győztes. A hely megválasztása, a félsziget keleti oldalán, a földrajzi viszonyoknak is megfelelt és egyúttal annak a körülménynek is, hogy a birodalomnak állandóan két fronton kellett harcolnia: a keleti-germánok és a perzsák ellen. Európa és Ázsia határán, a tengerparton, az új császári középpont a birodalom két legjobban veszélyeztetett része között feküdt: az Eufrates-határ és az aldunai betörések kapuja között, ahol a germánok hulláma mindig magasabbra torlódott. Az lett a hivatása, hogy két kultúrvilág között közvetítő legyen. „Mióta Nagy Sándor világvárosát Egyiptomban megalapította, semmiféle városalapítás sem szabott a történelemnek annyira új utat, mint az az átalakítás, amely az omladozó görög városból hatalmas bástyát emelt és még ma is alapítójának uralkodói szelleméről tanúskodik⁴

Augustus minden fáradozása ellenére a birodalom idősebb kultúrájú keleti része így győzött Itália és Nyugat fölött. Igaz, hogy katonailag a mindig nyugat felé tájékozódó illirségre támaszkodhatott. Ezt a győzelmet Rómának mint egyetlen fővárosnak trónvesztése fejezte be. Ezzel a birodalom nyugati része a hanyatlás áldozata lett. A keleti birodalom pedig, amely már Diocletianus óta vezetett, kénytelen volt Újperzsiát, mint egyenlő jogú nagyhatalmat elismerni. Kétségtelen, hogy a birodalom világhatalmi állása a harmadik század viharai óta rpeggyengült. Ezen nem változtatott, hogy a perzsákat Diocletianus caesarja, Galerius 297-ben legyőzte. A birodalom határa így még ki is tolódott a Tigrisen át a kevéssel azután kereszténnyé váló Mezopotámia és Örményország, hegyes határvidékére. A germánokat is visszatartotta Maximianus, Constantius és Constantinus, amennyiben átlépték a régi augusztusi folyóhatárokat. A Rajna- és Duna-vonalakat újra megerősítették ezek az uralkodók. Főleg Constantinus tette ezt a dunai barbárok ellen. Intézkedései a Balkán-félsziget nyu-

galmát egy emberöltőre biztosították. Galerius perzsa győzelme még nagyobb jelentőségű: a birodalomnak békét szerzett ebben az irányban negyven évre. A császárság szervezetének most tárgyalt nagy belső átalakulása ebben az időközben ment végbe.

A birodalom belső életének súlypontja, főleg a kereszténység győzelme óta, továbbra is a valláspolitikai maradt. 325 ennek a kornak nevezetes éve. Vele kezdődik az oly különös IV. század története. Nemcsak azért, mert akkor kezdte Constantinus azt a tervét megvalósítani, hogy Bizáncot keleti fővárossá teszi. Hanem főleg azért, mert a császár, bár még nem volt megkeresztelve, csakhogy a birodalomban rendet teremtsen, kezébe vette az első birodalmi zsinat Nicaeába való összehívását, sőt vezetését is. Tíz évvel azelőtt a nyugati rész donatistavitájába ugyanebből az okból avatkozott belé és hívta össze sietve a zsinatot Arelateba 314 augusztus elsejére. A nicaei zsinat határozatai döntő hatással voltak az utókorra mind az egyház szervezetét, mind pedig az egyháznak az államhoz való viszonyát illetőleg. Az egyházra nézve legfontosabb volt a püspöki egyháznak magasabb egységbe való összefogása. Egyházi tartományok keletkeztek zsinattal és metropolitával, a tartományi székhely püspökével az élükön. Így épült ki a kormányzás fokozatosan táguló köre a birodalom berendezésének mintájára. És ebben a tekintetben még nagyobb dolog történt: a császár és vele az állam az egyház fölé került. Az egységes államegyház felé ki volt jelölve az út, bár az egyház még magában meghasonlott állapotban volt Arius dogmatikai vitája következtében. Csak a világi hatalom segítségével és érdekében történt meg külsőleg a megegyezés egy nem egészen egyértelmű formulában. A legfelsőbb hatalom feladta a kereszténység ellen vívott eredménytelen küzdelmet, amelyet a birodalom egysége érdekében folytatott és ezzel belsőleg erősödött. De ezt ellensúlyozta azután az, hogy a szkizmatikusokkal, donatistákkal, ariánusokkal szemben mégsem maradt közömbös. Ugyanúgy foglalt állást uralma végén Constantinus a pogánysággal szemben is a birodalom egysége érdekében, mert ez mindig legfőbb szempontja volt. Viszont az egyház is engedményeket tette a császárnak. A közeledéssel tulajdonképpen mind a két hatalom, az állam épűgy, mint az egyház, gyöngült. Meglátszik ez már a Constantinus és a fiatal Athanasius közt nemsokára kitört harcban. Ez vetette meg a Diocletianus óta az államszervezetbe bekebelezett Egyiptomban az alexandriai patriarcha sajátos egyházi államának alapját. A küzdelem azzal végződött, hogy Athanasium letették és Trierbe száműzték. Előjátéka volt az egész a császár és a pápa között folyó középkori küzdelmeknek. „A Constan-

tinus akaratából és alkotásaiból keletkezett politikai és egyházi alakulások így tartották évszázadokon keresztül kötelékükben a világot és nyomásuk napjainkig érezhető.“

MÁSODIK FEJEZET

NAGY CONSTANTINUS CSALÁDJÁNAK URALKODÁSA IULIANUS

Nagy Constantinus halála után (337 május 22) a fellendülésre megint a hanyatlás kora következett. Oka volt a birodalom szerencsétlen elosztása Constantinus életben maradt három fia között. Negyediknek állt az osztozók közé a császár unokaöccse, Flavius Dalmatius, akit 335-ben neveztek ki negyedik Caesarnak. Ebből az osztozásból borzalmas családi gyilkosságok keletkeztek. Megölték Flavius Dalmatiust és testvérét Hannibalianust, Constantinus legidősebb leányának, az augustává emelt Consiantíanak férjét, aki „Örményország és a szövetséges nemzetek királya“ volt, vagyis ura távol kelet kliens-államainak és védője a perzsa határvonalnak. Végre testvérháború támadt Constans és II. Constantinus (meghalt 340 áprilisában) között. Egyidejűleg újra kitört a perzsa háború, amely a keleti császárt, II. Constantiust (337—361) hosszabb időre az Eufrates vidékhez kötötte. De végre, mikor az utolsó testvért, Constans nyugati császárt is eltették láb alól (350 januárjában), a pogány barbár bitorló, Magnus Magentius, aki anyai ágon frank vérből származott, az egyedül maradt császárt arra kényszerítette, hogy a külső háború mellett megkezdje a belső háborút is. A fontos Illyricumói az mentette meg, hogy Hannibalianus özvegye, Constantia, rávette az öreg magister peditumot, Vetraniot, az illír hadsereg parancsnokát, hogy 350 március elsején, a keleti császár megérkezéséig (ez év karácsonyáig) öltse fel a bíbort. Bizonyos, Ijogy Constantius ebbe beleegyezett. Később másodrendű szerepe lett Constantius mellett. A pénzeket csak borostyánt visel, míg Constantius diadémot, ami 326 óta az uralkodj augustus jelvénye. A mursai gyilkos csatában (351 szeptember 23), Constantinus utolsó fiával, győzött a törvényes uralkodócsalád, de győzött a római világ is a germán seregek barbársága fölött, amelyek Magentius oldalán álltak. Ezzel győzött Constantius ariánus hitvallása is a Nicaeában elfogadott dogmával szemben és biztosította uralmát nyugaton, Athanasius

Trierbe való száműzetése óta egészen a trónig. Az ellenséges testvérek ellentéte és ezzel a szakadás kelet és nyugat között vallási tekintetben is elmélyült. Eredmény nélkül folyt le Serdicában a birodalmi zsinat 343 őszén. Az arianizmusnak ezt a győzelmét az arlesi (353) és a milánói (355) zsinat pecsételte meg. Egyidejűleg a birodalom ariánus egyeduralkodója élesen hangsúlyozta a világi hatalom uralmát az egyház fölött. Így még a római püspököt, Liberius is elfogatta és Thrákiába száműzte. De ezzel felébredt az igazhitű püspökök ellenállása is, akik éppolyan határozottan léptek fel az egyház és a hit szabadságának érdekében, mint egykor a donatisták Constantinus alatt. A császári theokrácia és az egyházi ellenzék „egy órában születtek: ellenséges ikrek“ . Constantius a sirmiumi (357—8) és ariminumi (359) zsinatokon a vitás dogmák felhígításával megkísérelte a két ellenséges tábor kibékítését és végül azzal a hittel áltatta magát, hogy amint a birodalom egységét, úgy az egyház egységét is helyreállította. Már ezt megelőzőleg 353-ban felújította a pogány áldozatot tiltó, 341-ben először kiadott rendeletet és a pogány vallást egészen más-képpen akarta visszaszorítani, mint édesatyja tette.

A visszahatás két oldalról jött. A keresztény táborban megmozdultak a niceaei hitvallás hívei. Constantinus ezt emelte a birodalmi és császári egyház számára egyedül érvényes tanná és most ez lett a császár ellen támadó ellenzék jelszava. Így tovább fejlődött az elidegenedés a keleti és nyugati Róma között vallási tekintetben is. A másik oldalról a visszahatást Iulianus (egyeduralkodó 361—363) képviseli. A római császári trónon a negyedik század legérdekesebb egyénisége 355-ben, bátyjának, Gallusnak kudarca után mint a Constantinus-ház utolsó sarja lett caesar és a császár testvérének, Helénának férje. Gallus 351-től 354-ig volt caesar és a keleti határ védelmezője. Súlyos visszaélései miatt 354-ben Isztriában kivégezték. Iulianus a külpolitikában és később, mint császár, a belpolitikában is nagy terveket akart megvalósítani. Athénból, bölcséleti tanulmányai közül ragadták ki és küldték Caesarként Galliába, az alamannok és frankok támadásaitól ismét erősen veszélyeztetett rajnai határ védelmére. Ezt az igen nehéz feladatot fényesen oldotta meg. Mindjárt kezdetben legyőzte az alamannokat Strassburgnál 357-ben. A gazdaságilag súlyosan megterhelt gallus provinciák adóügyét is megjavította. Ővele nyert Páris először történelmi jelentőséget. Hosszabb időn keresztül volt főhadiszállása a frankok és alamannok ellen, mert ezeknek alsó- és felső-rajnai területeitől körülbelül egyforma távolságra feküdt. Itt folytatta tovább buzgón tanulmányait a fiatal caesar, aki még hadjáratai-

ban sem vált meg a könyveitől. Ezalatt Constantinus, aki csak egyetlenegyszer látogatható el Rómába — 357-ben, hogy a perzsákon aratott győzelmét megünnepelje — kénytelen volt felvenni a küzdelmet a Dunánál a szarmatákkal és germán szövetségeseikkel. Ezenfelül 359-ben újra súlyos háborúba keveredett a perzsákkal, akik Arsaces örmény királyt a maguk számára nyerték meg. A perzsák elfoglalták és lerombolták Amidát a Tigris felső folyásánál. Constantius maga akart a keleti ellenség ellen vonulni és a keleti hadsereg megerősítésére Iulianustól kért csapatokat. Erre az eddigi Caesart galliai csapatai 360 februárjában Augustusnak kiáltották ki. Ezt az uralkodó császár nem ismerte el. Eusebia császárnének és Iulianus feleségének, Helénának halála kiélezte a helyzetet és a szakadás elkerülhetetlennek látszott. Iulianus 361 közepén Bázélból kelet felé indult és Naisusban téli táborba szállt. Constantius nyugat felé vonult és Kilikiában 361 novemberében meghalt. A birodalom így egészen annak a különös embernek a kezébe került, aki 361 december 11-én általános lelkesedés között tartotta bevonulását Konstantinápolyba.

Iulianus személyében újra kötelességtudó filozófus ült a trónon, mint egykor az Anloninusok korában. 351 óta, eleinte csak titokban, a régi hitet vallotta. Kiváló szónok, minden tekintetben olyan egyéniség, aki az akkori idők felsőbbrendű emberének mintaképe. Az izgatott és meghasonlott császár korának nyugtalanságát mutatja. Két lélek lakik benne, Marcus Aureliusé és Nagy Sándoré. „Az istenek megismerése számára több, mint az egész római birodalom és mégis szívesen fogadta el a bíborpalástot és örömmel öltött páncélt.“ Az új uralkodó visszatért arra az álláspontra, hogy az állam vallási tekintetben szigorúan semleges legyen. Nemcsak elődeinek valláspolitikájával szemben való visszahatás volt ez, hanem eredménye annak az ellaposodásnak is, amely a kereszténység állami elismerésével következett. Iulianus rendelete türelmet hirdetett minden vallás számára, de a keresztényeknek nem kedvezett a rendelet végrehajtása. A császár maga ragaszkodott a pogánysághoz, abban az új formában, amelyet az újplatonizmus adott neki. Ez a bölcselkedő irány uralkodik a kö? vezetői szellemein, még ha egymással ellenségesen állnak is szemben. Joggal mondhatják Iulianus kortársairól: „Nem szabad ezeket az embereket két pártra, keresztényekre és pogányokra osztani. Az emberek nem lettek mások azzal, hogy új dogmákat a régi szofisztikával kezelnek“. Iulianus rövid idő alatt hatalmas alkotásokkal erősítette a régi hitet. Kiváló segítőitársai voltak ebben nyugaton Vettius Agorius Praetextatus achaiai prokonzul és keleten tanítója

efezusi Maximus, a legnagyobb újplatonikus csodatévő. A régi hit számára olyan szervezetet akart adni, amelyet a kereszténység hierarchiájával, beteget és szegényeket ápoló közhasznú intézményeivel és kolostoraival kialakított. A keresztény papság elvesztette minden előjogát. Pontifex maximusi állását a császár nagyon komolyan vette. A pogány kultusz-helyek új megnyitása után a pogány ünnepeket is visszaállította. Különös gonddal foglalkozott a misztériumok kultuszának és a jóslóhelyeknek felújításával. A régi istenek tiszteletéhez új teológiának kellett volna csatlakoznia az újplatonikus teozófia alapján, amint ezt mestere, a szíriai Iamblichos tanította. De a „hellénségnek“ ez az előharcosa nem tudta a dolgok menetét feltartóztatni a „galileaiakkal“ szemben, ahogy ő a keresztényeket nevezni szokta. Minden egyébtől eltekintve már csak azért sem, mert filozófáló hite a pogány tömegek hitétől teljesen különbözött, vele szemben pedig nem filozófia, hanem vallásos hit állt. És végül legfőképpen azért nem, mert a hellenizmus a mindig jobban barbárrá alakuló világban mennyiség és minőség tekintetében rohamosan süllyedt. Iulianus tehát éppen olyan reménytelenül foglalt állást a hellenizmus mellett, mint annak idején Augustus a rómaiság érdekében. Akkor Augustus római nemzeti ellenhatása fölött a hellenizmus győzött végérvényesen Rómában. Most Kelet vallása győzött Hellas fölött. Részletjelensége ez annak, ahogy a keleti világ benyomul az akkori életbe. De a filozófus-uralomnak ez a rövid közjátéka egy tekintetben jót is hozott: a türelmesség elvét, amelyet Constantinus fiai durván megsértették, Iulianus közvetlen követői, főleg I. Valentinianus, bizonyos mértékben újra elismertek. A kereszténységnek a régi hit fölött való elhatalmasodása lassúbb lett és a kiegyenlítődés kevesebb súrlódással járt.

De nemcsak a vallási kérdésekben indult el új úton Iulianus, hanem a belügyi berendezkedésben is. Ezt mutatta a Secundus Salutius praetorianus elnöklete alatt felállított rendkívüli katonai törvényszék. Ennek az volt a hivatása, hogy megtorolja mindazt, amit elődjének egyes magasállású tisztviselői vétettek. A törvényszék széles hatáskörrel és a császár személyének kikapcsolásával működött: ezzel a különös igazságos ítélezést akarta biztosítani — ha nem egészen sikeresen. Voltak igazságos ítéletei, mint például elődjének mindenható főkamara, Eusebius eunuch, aztán Paulus jegyző és Apodemius *agens in rebus* ellen, de voltak kevésbé igazságosak is, amelyekben a katonai köröknek a polgári kormányzás ellen való gyűlölete robbant csak ki. Az udvari élet rendjét is szabályozta Iulianus. Tete-

mesen csökkentette az udvartartás méreteit, egyszerűsítette a pompát. Magas udvari hivatalokat szüntetett meg, a császári jegyzők számát négyre, az *agens in rebus*-okét tizenhétre szállította le; az utóbbiak mint állami futárok maradtak alkalmazásban, de a besúgó-rendszernek véget vetett Iulianus. A községek és bennük a kúriák megerősödtek. Az alattvalókra nehezedő súlyos terheket, így a *cursus publicus* szolgálatát, enyhítette. A katonák zsoldját és ételmezését megjavította. A jogszolgáltatás és jogfejlesztés terén, I. Constantinus keresztény-görög felfogásával helyezkedve szembe, sokat tett. Uralkodása a birodalom legszerencsésebb évei közé tartozik.

Iulianus külső politikájának feladata caesar korában, a rajnai határ helyreállítása volt. Constantius halála után, mint Augustus, a keleti határ kérdésének rendezésére vállalkozott. Ez a kérdés húsz év óta várt megoldásra. Iulianus itt is úgy cselekedett, mint a hellén és a régi idők embere. Mint valami második Nagy Sándor, Traianus módjára 363-ban mégegyszer hatalmas támadást indít a perzsa Mezopotámia ellen. Két hadsereggel támad. Az északit Sebastianus comes és Procopius vezetik, a délit, amely sokkal erősebb volt és az Eufrates mentén haladt, ő maga. Ktesiphonnál megnyert ugyan egy csatát, de ebben a hadjáratban mégis odaveszett dicsősége és élete. (363 június 27.) A harminckétéves uralkodó halálával a keleti határon nemcsak a hellenizmust, hanem a római uralmat is messzire visszavetették. A római határvédelem mezopotámiai csomópontjai: Nisibis és Singara; Diocletianus Tigrisen túli hódításainak nagyrésze: a 297-ben meghódított kilenc szatrápiából öt — elveszett. A szégyenletes békét Flavius Iovianus (363—364) kötötte meg. Az elveszett területek római lakossága Amidába és Edessába költözött át. A béke következménye lett a régen keresztény hitre tért Örményország elvesztése is. Római támogatásra már nem számíthatott, ezért perzsa segítséghez kellett folyamodnia, hogy megvédhesse kaukázusi határát. Róma csak évi járadékot fizethetett ezért. Örményország hosszú időn át súlyos politikai és vallási zavarok színtere volt, míg végre II. Sapur halála (379) után, gyenge utódja, III. Sapur alatt 387-ben a felosztásra került a sor. Perzsa az ország négyötödét kebelezte be. Ez a felosztás azonban csak előjátéka volt az örmény nemzeti állam és uralkodóház megsemmisülésének. Mint ahogy már előbb győzött valóságban és műveltségben az iranizmus, most a perzsa állam politikai téren is legyőzte Rómát. A Fekete-tengertől az arabiai sivatagig a két nagyhatalom határvonalát Róma kárára állapították meg.

HARMADIK FEJEZET

A VALENTINIANUSOK ÉS NAGY THEODOSIUS

Ha Iovianus békéje nagy veszteséget jelentett is keleten, a véres leszámolás, amelyet Iulianus nyughatatlan tevékenysége idézett elő, alkalmat adott a most következő, pannoniai származású Valentinianus-uralkodóháznak arra, hogy egész erejét az északi határ felé fordíthassa. Három dolog jellemzi I. Flavius Valentinianus (364—375) császárrá emelését. Az első, hogy 364 február 25-én vagy 26-án Nicaeában a perzsa háborúból hazatérő hadsereg, mint valami népgyűlés, közfelkiáltással maga választotta meg az új uralkodót. Azután Konstantinápoly kapuja előtt, március 28-án, ugyancsak a csapatok emelték császári társává testvérét Flavius Valens (364—378). Végül Naissus mellett újra megosztották a sereget és a birodalmat. Valentinianus, mint főcsászár, ellentétben elődeivel, a nyugati két prefekturát tartotta meg és Milano lett a fővárosa. Valens a keleti prefekturát kapta Konstantinápoly székhellyel. Sirmiumban augusztusban elvált egymástól a két császár és sohasem látták többé egymást. Ettől az időtől kezdve a birodalom egysége csak átmenetileg állt helyre. Nyugat fensőbbtségét utoljára emelte ki a IV. század legnagyobb pannon embere. Az Augustus szellemében való romanizálás utolsó diadala volt ez. A szenátus kultúrhatalmát használta föl és a szenátus akkor nyerte el folytonosságának olyan megalapozását, amellyel azután a nyugatrómai birodalom bukását is túlélte. Ezenkívül I. Valentinianus, mint egykor I. Constantinus, nyilvánvalóan trónöröklés szervezésére törekedett. Ezért, mikor súlyos betegségéből felgyógyult, 367 augusztus 24-én, Amiensben akkor még csak nyolcéves fiát, Gratianust nem Caesarrá, hanem a hadsereg beleegyezésével azonnal augustussá emelte. A kevésbé művelt új dinasztia uralkodóinak nyers katonai uralma egyébként a birodalmat, mindenekelőtt pedig a Nyugatot, kívül és bent megszilárdította. Már régen hiányzott itt az erős kéz. A belügyekben mindkét császár türelmes volt a pogányokkal szemben, bár maguk keresztények voltak. Csak. uralkodásának későbbi éveiben tiltotta meg Valens a véres áldozatokat és a zsigerekből való jóslást. Figyelemreméltó mindkét császár szörnyű félelme a varázslattól. A krisztológia dogmatikai vitával érdektelenül álltak szemben. A második császár engedékenysége folytán semmi komolyabb következménye nem volt annak, hogy Valentinianus a nicaei, testvére pedig az

arianus hitvallást követte: mind a ketten birodalomrészük uralkodó vallási felfogásához igazodtak. A legsúlyosabb egyházpolitikai feladat volt a Nyugaton a pápai szék betöltése Liberius halála (366) után Damasusszal. A két párt között Rómában hónapokon keresztül súlyos harcok folytak és Valentinianus csak azzal tudta az állam tekintélyét és Róma rendjét helyreállítani, hogy a pogány Vettius Agorius Praetextatuszt nevezte ki a város praefectusává. Végül az teremtett békét. A heves vitákat, amelyeket az Eudoxios konstantinápolyi püspök hatása alatt ariánussá lett Valens a keleti birodalomban lévő ellenzékkel folytatott, Procopiusnak, Iulianus rokonának lázadása 365—66-ban megszakította. Az ellencsászár leverése után a nicaeaiak ellen enyhébb lett az eljárás: legalább vezető-embereiket megkímélték, közöttük Athanasium is, aki 373 május 2-án Alexandria püspöki székében halt meg. Feltétlenül rossz volt a viszony a császárok és a szenátori rend egyes tagjai között. Ez az intézmény a katonasággal szemben sokat veszített tekintélyéből az államban, de magában Rómában a kor legmagasabb műveltségének hordozója lett. Constantinus idejéből származott a defensor civitatis hivatala, aki a perekben a várost képviselte. 365-ben ezt a hivatalt átszervezték: defensor plebis lett a neve és legelső kötelessége lett a kisembereknek a hatalmasokkal szemben való megvédelmezése. Valens továbbfejlesztette II. Constantinusnak azt az intézkedését, amely a patrocinium-mozgalommal szállt szembe. A kiszegzdák mozgalma volt ez, akik, hogy a szigorú adóbehajtás alól megmeneküljenek, a nagyok védelme alá helyezkedtek. — A fundi reipublicaehez tartozó birtokok eredetileg a községeké voltak, de Constantinus fiai a korona javaihoz csatolták; Iulianus pedig visszaadta a községeknek. Valens és Valentinianus ebben a kérdésben közvetítő álláspontra helyezkedtek: a birtokokat mint koronajavakat kezelték, de a jövedelem egyharmadát átengedték a községeknek. Hogy a tartományok kormányzásában újra fellépett a korrupció, mutatja Romanusnak, Afrika katonai parancsnokának csúnya botránya, amely I. Valentinianus trónralépése óta folyt. Következménye volt ennek a botránynak Firmus szövetséges mauretániai fejedelem felkelése és szövetsége a donatistákkal. Csak 373-ban fojtotta el Theodosius, az új magister equitum, aki előbb Britanniában harcolt győzelmesen. A külpolitikához értünk: ezen a téren Valentinianus az északi határon szerzett érdemeket. Itt végre megint helyreállították a régi Augustus-féle folyóhatárokat és Maximianus, Constantius Chlorus és Constantinus munkáihoz csatlakozva várakkal és erődítményekkel erősítették meg. Ezzel megteremtették az utolsó római limest, ugyanazon a vonalon,

amelyet egykor Augustus erősített meg. A Rajnánál a császár nemcsak a folyóhatárt szerezte vissza, hanem az alamannokat megtámadva, a folyón is átkelt és egy győzelem után legalább szövetséget kötött Macrianus alamann királlyal. Britanniában 368-ban és 369-ben voltak sikeres háborúk. A régi határ-erődítéseket itt is helyreállították. A Dunánál 374 óta a Pannóniába betört quádok és szarmaták ellen harcoltak. A germánok betelepítését a birodalomba nagy méretekben folytatták, kiváló germánokat a legmagasabb állásokban is helyeztek el és ezzel a hadsereg germanizálódását erősen elősegítették.

Valentinianus 375 november 17-én halt meg Brigetióban, miután egy quád követséget fogadott. Öt nappal halála után Aquincumban a négyéves II. Valentinianust, Gratianus mostohatestvérét kiáltotta ki harmadik augustinak a hadsereg, amelyet Merobaudes magister militum vezetett. Szerencsétlenségre ugyanebben az évben kezdtek előnyomulni a húnok a Kaspi-tenger északi széléről, szövetségben az alánokkal és keleti gotokkal — ezekre vetette magát az ázsiai lovas nép először. A nyugati gotokat arra kényszerítették, hogy elhagyják eddigi lakóhelyüket. A nyugati gótok I. Constantinus óta a birodalomhoz csatlakoztak volt. Ulfila (341—348-ig püspökük) részben megtérítette őket a kereszténységre. Valens alatt (gót háború 367—369) a Fritigern által vezetett keresztény csoport kivételével a nyugati gótok elszakadtak a birodalomtól. Athanarich és társai a Kárpátok és az erdélyi hegyek között kerestek menedéket. Fritigern és vezértársa, Alavivus a birodalomba vonult be népével. A thrákiai körzetbe vették fel őket, de a római tisztviselők élelmiszeruzsorája következtében annyira gyötörte őket az éhség, hogy fellázadtak. Gratianus ekkor az alamanokkal volt elfoglalva: Argentariánál, Colmar közelében le is győzte őket 378-ban. Ezért nem jöhetett Valens segítségére, akit a nyugati gótok, a keleti gotokkal és alánokkal szövetkezve, a drinápolyi nagy csatában, 378 augusztus 9-én megverték; maga Valens is elesett. Ezzel a rómaiság és ugyanakkor az arianizmus is halálos dőfést kapott. A sors iróniája, hogy ezt a csapást éppen arianus germánok mérték rá. Gratianus (375—383) a hispániai I. Theodosiust emelte Kelet császárjává a szarmatákon 378 végén aratott fényes győzelem után. A dák és makedón tartományokat is megkapta I. Theodosius (379—395), aki a legnehezebb időkben volt a birodalom megmentője. 380 nyarának végén találkozott Gratianussal Sirmiumban, ekkor kerültek a dák és makedón részek ismét Nyugathoz. A gót veszedelmet is elhárította a két császár, igaz, hogy csak azzal, hogy a thrák tartományban letelepítette őket ú. n. foederati címen. Így olyan

jogokat kaptak, mint amilyenekkel a római kliens-államok bírtak: ezt a jogot most adták meg először a birodalom határain belül lakó népnek. Ezenkívül az állam pénzügyeit is alkalmazta az idők fokozott igényeihez Theodosius és ez nem egyszer járt kemény szigorúsággal. Vallási tekintetben az Ambrosius püspök hatása alatt álló fanatikus Gratianust követte, aki letette a pontifex maximus címet és 382-ben végleg eltávolította Victoria oltárát a szenátus ülésterméből. Fellépett a pogányság ellen és az arianizmus összeomlása után az úgynevezett újnicaei tan tette kötelezővé az államban. Ez a tan a homoiusioshoz közeledett, a homousios pedig már nem egylényegűt jelentett, hanem egyforma lényegűt. „380 a keresztény államegyház születési éve. Most alakult ki az új-római uralkodó, aki alattvalóinak nemcsak teste és javai fölött uralkodott, hanem lelkük és lelkiismeretük fölött is.“ A sors különös játéka akarta, hogy az első mindenható keresztény keleti császár volt a világi hatalom első képviselője, aki egyházi vezeklésnek vetette magát alá: annak, amit Ambrosius rótt rá a borzasztó vérfürdő után, amelynél 7000 ember vesztette életét a thesszalónikei cirkuszban. Abban, hogy Theodosius így alávetette magát az egyház akaratának, joggal látták „a nyugati egyházi szellem felébredését, amely szembeszállt a keleti birodalmi egyházzal és ezáltal a római pápai egyház alapját vetette meg“. Ettől kezdve Theodosius még nagyobb buzgalommal nyomta el a pogányságot.

De már új korszak kezdődött az állam mindkét fele számára. A nyugati birodalmat I. Valentinianus megegyezéses vezetőserephez juttatta: ha nem is Rómából, de Milánóból kormányozták egy negyed évszázadokon át az orbis Romanust. Iulianus hellenizmusára következett a pannóniaiak uralma alatt a latin szellemnek az az utolsó fellobbanása, amelynek a keresztény és pogány oldalon egyaránt voltak nagyjelentőségű képviselői. Ambrosius mellett, aki Augustinus előtt a 4. század legkiválóbb egyházi írója volt, a nemzeti hit követői a két Symmachus, atya és fia, azután Virius Nicomachus Flavianus történetíró, az „utolsó római“. Idetartozik a félgörög Ammianus is, aki bár Antiochiából származott, Tacitushoz kapcsolódva latin nyelven írta nagy történeti munkáját. A régi hit e mostani állandó süllyedésében nem az állam, hanem a latin egyház látta hasznát a rómaiság ezen utolsó restaurációjának. Keletről pedig a század közepétől kezdve ellenhatása támadt annak az alkalmazkodásnak, amellyel az egyház az akkori állami és társadalmi rendhez simulott. Ez az ellenhatás a szerzetesség volt, amely a valódi kereszténységet a magányosságban és a világi dolgoktól való tartózkodásban látta. Új keleti hullám ez a

göröggé lett kereszténységben; a keleti kereszténységre még ma is rányomja bélyegét. Egyiptomból indult el, ahol Szent Antal élt a III. és IV. század fordulóján és Szent Pachomius, aki 346-ban halt meg a Thebaisban. Innen terjedt el a mozgalom Palesztinán, Szírián át Kis-Ázsiába, ahol Nagy Basilius lett a görög szerzetesi és kolostori élet megalapítója azzal, hogy megszervezte a kolostor lakóinak szabályozott együttes életét. Az egyiptomi szerzetesi életet nyugaton először Athanasius hirdette, aki mint száműzött járt Galliában és Itáliában. De itt csak Nursiai Benedek (meghalt 542 után) fejtett ki először korszakalkotó tevékenységet. Az övé mellett Cassiodorus munkássága volt nagyjelentőségű a Vivarium-kolostorban. A keleti szerzetesség kétségtelenül igen nagy vonzóerővel hatott az odavaló népek legalsó rétegeire. A szerzetességnek és a kopt és szíriai nemzeti öntudat ébredésének összefüggése nyilvánvaló, ez pedig keleten a birodalom és a hellénizmus bomlását mozdította elő.

A nyugati birodalom, amikor Gratianust Magnus Maximus (383—388) megfosztotta trónjától és 383 augusztus 25-én megölette, valójában germán vezérek uralma alá került. Ilyen volt a frank Bauto, aki mint magister militum az ariánusnak tartott özvegy császárné, Iustina és ennek fia, az immár tizenkétéves II. Valentinianus (375—392) mellé állt. Ekkor került ellentétbe a császári kormány Ambrosiusszal, akit meg is alázott; ekkor kapott erőre a donatizmus Afrikában Gildo alatt, aki Afrika comes rei militariae-ja volt. Germán hatalmasok voltak még Merobaudes (387-ben öngyilkos) és a frank Arbogastes, aki meggyilkoltatta II. Valentinianust és Eugenius ellen-császárrá tette (392). Velük kezdődött a germán vérből származó „birodalom-romboló birodalom-mentők“ sora. Arbogastes és Eugenius a frigidusi csatában (394 szeptember 5 és 6) még egyszer diadalra akarták vinni a pogányságot. De Theodosius és a kereszténységet megmentette a csata közben kitört bórá és egy ellenséges alvezér árulása.

NEGYEDIK FEJEZET
A NYUGATRÓMAI BIRODALOM BUKÁSA

Mikor Theodosius rövid egyeduralkodása után 395 január 17-én meghalt, a birodalom kormányzását már korábban augustussá emelt két fia, Arcadius (395—408) és Honorius (395—423) között osztották meg. Együttes kormányzásuk külsőleg abban nyilvánult meg, hogy mindegyik kormány egy-egy konzult nevezett ki évente. A nehézkes észjárású tizenhét éves Arcadius tanácsadójával, Rufinus praefectus praetorióval továbbra is csak a keleti praefecturával törődött. A többi mind a tizenhét éves Honorius kapta a vandál Stilicho felügyelete alatt, aki a császár unokahúgának és fogadott leányának, Serenának férje és a magister utriusque militiae, a legfőbb hadvezér méltóságának egyedüli birtokosa volt. Császári gyámoltját Stilicho 398-ban összeházasította leányával, Máriával, majd ennek halála után 408-ban második leányával, Theramantiával. Az új rend az Imperium Romanumban 395 óta az, hogy a császárok személye erősen háttérbe szorult a barbár vezérek mellett. A római és konstantinápolyi szenátusban erősen képviselt ősi származású arisztokrácia, amely az új uralommal szemben ellenséges állást foglalt el a politikában, szintén mindig nagyobb befolyáshoz jut, különösen nyugaton.

„Keleten szinte 200 év telt el, amíg uralkodó császár (Mauricius 529-ben) ismét maga szállt táborba.“ A nyugati birodalom a most már csaknem állandó „gyermek- és asszonyuralom“ alatt halálán volt. A társadalmi és gazdaságpolitikai átalakulás, amely a császár tekintélyét leszállította, itt még inkább végbement, mint a keleti birodalomban. A birodalom egyenlőtlen elosztásából keletkezett a hírhedt viszálykodás a két birodalom határának megállapítása körül, amely megmérgezte Theodosius fiainak uralkodását. Ennek kapcsán keleten Rufinust félretolja Gainas magister militum (395 november 27), akinek azután 399-ig Eutropius főkamrás eunuch követett. Így Stilicho kénytelen volt polgárháborút viselni Illyricumért, a mellett, hogy a mindenfelé betörő ellenség ellen harcolt. A barbár támadások egészen Britanniáig elhatoltak, erről a földről a római hatalom röviddel 400 után ki is vonult. Az Illyricumért folyó küzdelmet még megnehezítették a keleti császárság szolgálatában álló keleti gótok rablóhadjáratai Alarich vezérletével. Az eredmény az lett, hogy a dák és makedón tartomány, mint már egyszer, átmenetileg, 379—380-ban, a

keleti részhez került és a nyugaté csak a pannon kerület maradt a Szávától délre a Drináig — ezt a területet nevezték most már szűkebb értelemben Illyricumnak. Olyan viszonyok alakultak ki, mint egykor a III. század legszerencsétlenebb idején. A gót Gainas 399-ben a felkelő gótok segítségével kierőszakolta a bevonulást Konstantinápolyba. A felkelőket I. Theodosius telepítette volt meg Phyrgiában 386-ban. Ezek szálltak most szembe Eudoxia császárné germánellenes politikájával. De miután a gótok elhagyták a várost, 7000 esett el közülök Konstantinápoly népe ellen és Gainast 400 december 23-án egy hűn vezér ölte meg. Alarich nemcsak a Balkán-félszigetet dúlta fel a Peloponnesosig, amikor az antik kultúra sok más helyével együtt Athént és Eleusist is elfoglalta, hanem 401 óta Itáliában is pusztított. 402 április 6-án volt az eldöntetlen csata Pollentiánál, nyár végén Alarich veronai veresége. Stilicho kivégzése (408) után 410 augusztus 24-én magát Rómát is kirabolták Alarich gótzai. Közvetlenül Theodosius halála után Gildo vezetésével Észak-Afrikában támadt új felkelés, amelyet csak 398-ban vertek le. Ennek hatása volt azonban még sokáig érezhető a donatista „circumeellio“ -k bolsevista mozgalmában. Honorius a donatisták ellen új törvényt hozott 405 február 12-én. Ezekben a nehéz időkben, röviddel 400 után Milano helyett Ravenna lett a nyugati birodalom fővárosa, mert mint keleten, csak a tenger közelsége adott elég biztos menedéket a barbárok ellen. Ezzel egy* időben, 405-től kezdve, a birodalom határain germánok özönlöttek be. 405 végén keleti gótok, más törzsek töredékeivel együtt Radagaisus alatt a Dunán és az Alpeseiken át betörték Itáliába. Firenze előtt vereséget szenvedtek, Fiesolénál kiéheztették őket, Radagaisust 406 augusztus 23-án elfogták és később kivégezték. 406-ban alánok, vandálok, suebek (quádok) nyomultak a Duna középső folyásától a rajnai határ felé, amely védtelen volt, mert az ott állomásozó csapatokat Itália védelmére vonták össze. 406 december 31-én keltek át a Rajnán. Megindult a barbárok megtelepedése a birodalom területén egészen Hispániáig. 409-ben sorsvetéssel elosztották az országot. A suebek és a vandálok, egy része Gallaeciát kapta, az alánok Lusitániát, a vandálok többi része Baeticát. A nyugati gótok Athaulf vezérlete alatt 412 óta álltak Galliában és 414—15 telén jöttek Hispániába. Az országot Arcadius 398 február 6-án kelt törvénye alapján szállták meg, amely szerint a beszállásolt harcosok a ház és a föld egyharmadát kapták. A nyugati gótok kiterjesztették ezt a jogot és az egész tulajdont követelték. Észak-Afrikába 429 májusában keltek át Dél-Spanyolország vandáljai gót csapatokkal és alánokkal, Bonifacius comes Af-

ricae hívta át őket. A nyugati birodalom lassanként az Appennini-félszigetre zsugorodott össze, terjeszkedésének kiinduló pontjára. Honorius (395—423) és III. Valentinianus (424—455) kerek harminc-harmincéves uralkodása alatt már folyamatban volt a nyugati birodalom nagy felbomlása. A hatalom a birodalmi generalissimusokká emelkedett hadvezérek (magistri utriusque militiae) kezében volt, — Stilicho után a legnevezetesebb ilyen egyéniség Aetius. A nyugati birodalom V. századbéli történetét joggal foglalták össze így: „A század küszöbén Stilicho áll, a végén Theodorik. A két férfi helyzete között lévő különbség mutatja az addig megtett utat, az egyezés és a fejlődés folytonosságát.4*

Stilicho bukásától (408) kezdve a keleti rész lett a hatalmasabb, majd pedig egymaga maradt meg a birodalomból. Konstantinápoly csak most lett valójában főváros, mert a legutolsó nyugati császári székhely, Ravenna, helyi jelentőségén nem tudott túlemelkedni. A nyugati birodalomban Stilicho után rövid ideig Allobich vezette az államot. Bukása után egy Naissusból származó római, Flavius Constantius magister utriusque militiae került a vezetés élére. Gallia és Spanyolország germán betörésektől megzavart provinciáit akarta rendezni, úgy ahogy lehetett. Gallia akkor éppúgy, mint a III. században, az ellencsászárok földje volt. A visszamaradt alán töredék királyának, Goamak és az alsó Rajnánál lakó burgundok királyának, Gundaharnak segítségével 407—411-ig Constantius, 411—413-ig Iovinus voltak trónkövetelők. Constantius újjította föl (413) a déli gall kerület országgyűlését Arlesban. Gállá Piacidia, I. Theodosius leánya, akit a gótok 410-ben Róma elfoglalásakor elraboltak, Galliában Athaulfnak, Alarik sógorának neje lett. Most a mindenható patrícius hadvezérhez kellett nőül mennie — ebből a házasságból született 419 július 2-án Flavius Piacidus Valentinianus, aki később III. Valentinianus néven lett császár. Constantiust (III. Constantius) 421 február 8-án a nyugati birodalom második augustusává emelték, de a keleti birodalom nem ismerte el. Az új augustus ezért háborúra készült a Kelet ellen, de már 421 szeptember 2-án meghalt. 423 augusztus 15-én meghalt Honorius is. A nyugati trónt átmenetileg Johannes primicerius notariorum bitorolta (423—424). Utána ^laciátiát és fiát, III. Valentinianust ismerte el a keleti udvar. A császári gyermeket Eudoxiával, II. Theodosius kétéves leányával jegyezték el és ezért a keleti Illyricumról végleg le kellett mondania a keleti birodalom javára. A gyengeség volt a nyugati birodalom ismertetőjele. De a keleti birodalom helyzete is nagyon súlyos volt, mikor Arcadius már 408-

ban meghalt és kiskorú gyermekére, II. Theodosiusra hagyta a birodalmat, aki „mint igazi bíborban született, hosszú uralkodása alatt se lett soha nagykorú“. Kezdetben Anthemius praetorianus praefectus érdemes kormányzása után (414-ig) okos nénjének, Pulcheriának adta át a hatalmat, akit 414 július 4-én, 16 éves korában augustává emeltek. II. Theodosius uralkodásának idejére esnek Egyiptom első súlyos zavarai, ahol Cyrillus, Theophilus pátriárka unokaöccse és 412 óta utóda erőszakosan támadt a zsidókra és pogányokra. 415 vagy 416-ban ölték meg Hypatiát, Theon matematikus leányát, aki a Museumban az újplatonikus filozófiát tanította. A pátriárka ezzel ellenébe került az államhatalommal, amelyet ott Orestes praefectus augustalis képviselt. Az egyházi hatalom emelkedése mellett jellemző erre a korra Egyiptomban a nagybirtok növekedése is. A patrociniум-mozgalom ellen 415 december 3-án hozott törvény a kérdést csak úgy tudta megoldani, hogy a parasztokat jobbágyokká tette és földjüket a védő urak tulajdonába adta. A belső ügyekben ennek a kormányzásnak két nagy emléke maradt. Az egyik Konstantinápolynak még ma is fennálló védőfala. 412-ben épült és a város határát több mint egy kilométerre tolta ki a constantinusi határokon túl. A város nyugati részén lapos ívben húzódott a Márvány-tengertől az Arany-szarvig. Hármass rendszere volt: főfala, előfala, árcai. A másik emlék a Codex Theodosianus, amit 429-től 438-ig alkottak és a császári konstitúciókat tartalmazza 312-től 433-ig. Külpolitikai tekintetben a nyugat-római birodalom megsegítése a vandálok ellen Afrikában (431—434) nem sok eredménnyel járt. Kelet perzsa nagyhatalmasságával és királyával, I. Jezdegerddel már Arcadius óta barátságos kapcsolatok létesültek, bár a perzsa királyok üldözték a keresztényeket és a keresztény Örményország nagy része 387 óta függött Perzsiától — 428-tól kezdve nem is mint kliens-állam, hanem mint tartomány. Ezt a barátságos közeledést Arcadius fia alatt csak átmenetileg szakította meg háború. 421—422-ben győzelmesen vonultak be a rómaiak Arzanene dél-örmény tartományba. 441-ben II. Jezdegerd támadott és kötött békét, amely a rómaiakat évi pénz fizetésére kötelezte. Ennek annál nagyobb volt a jelentősége, mert ugyanebben az időben (420 körül) mind a keleti, mind a nyugati birodalmat a déli Oroszországból a Rajnától előnyomuló hún nagyhatalom fenyegette. 434-ig Rua volt a királyuk, azután Bleda és Attila, majd 445 óta Attila egyedül. Leigázott germán törzsekre támaszkodtak. Birodalmuk, mint az újkorban I. Napóleóné, csak rövid ideig állt fenn és a római birodalom összeomlása nem volt több, mint epizódszerű jelenség. Igaz, hogy a keleti

birodalom nagy területeket vesztett el a Dunánál a húnokkal szemben és már 430-ban kénytelen volt magát szerződéssel 350 font arany fizetésére kötelezni. Rua utódai alatt 434-ben meg kellett újítani ezt a szerződést és az évi adót kétszeresére kellett emelni, ehhez járultak még egyéb súlyos kötelezettségek. 441-ben, akkor, amikor a keleti birodalomnak a perzsák ellen kellett harcolnia, súlyos hún támadás jött. Sirmium, az északi határ katonai védelmének kulcsa, a szomszédos Singidunummal akkor vesztett el először. Ezután mégegyszer támadtak keleti Róma ellen 447-ben és mindkét hadjáratot még súlyosabb békekötés fejezte be. A nyugati birodalomban 430 óta a vezetés Flavius Aetius kezében volt. Állásának szilárdságát annak köszönhette, hogy szövetséget tartott fenn a mindenható senatusi arisztokráciával és hogy jó kapcsolatai voltak az északi hódító királlyal, akinél egykor túszként élt és akinek seregei rendszerint rendelkezésére álltak az ő személyének. Aetius volt Gallia utolsó újraszervezője. A 439-ben kötött egyességben ugyan el kellett ismerni a nyugati gótok függetlenségét Aquitániában, míg a frankok, hosszú harcok után, a negyvenes években Rómával szövetségben maradtak. A ripuári frankoknál belső viszály támadt, két testvér harcolt a királyi hatalomért. Az egyiket a húnok támogatták, ezért Aetius 448 óta szembehelyezkedett velük. Attila a keleti birodalom megalázása után a nyugatiak ellen is hasonló göggel lépett fel. Népek nagy csatája zajlott le nem sokkal II. Theodosius halála után (451) a catalaunumi mezőkön, a Champagneban Troyes és Chálons között. Szerencsés kimenetelét végül a bátor nyugati gót királynak, Theodoriknak kellett köszönni. Ez volt az első lépés a húnok betörése előtti állapotok visszaállítására. A második esemény Attila halála volt (453), amely után birodalma széthullott (454), mert a leigázott germánok függetlenné tették magukat. Ezzel a keleti birodalom Marcianus (450—457) alatt ismét szabaddá lett. Marcianus Pulcheria férje volt, aki azzal a feltétellel kapta meg a kezét, ha az augusta régen tett szüzességi fogadalmát a házasságban is megtarthatja. Itáliának 452-ben még egy utolsó hún támadást kellett elszenvednie, ekkor pusztult el Aquileia, a félsziget északi védőbástyája. Azután Itália felszabadult ugyan a hún veszedelem alól, de helyette germán uralom alá került. Aetius, az „utolsó római“ 454-ben megbukott, erre 455 március 16-án III. Valentinianust meggyilkolták és ez év júniusában a vandálok elfoglalták Rómát: mindez a nyugati birodalom végét jelentette. Germán vezérek 476-ig még ültették az egyik császárt a másik után a trónra, különösen a mindenható sueb Rikimer, a barbár szoldateszka vezetője Itáliában. Még Marcianus

életében gyors egymásutánban következtek mint „*primi inter pares*” a hatalomban és gazdagságban egyre növekvő senatusi arisztokráciából Petronius Maximus, aztán Flavius Eparchius Avitus (455—456), nagybirtokos a galliai Arelatéből. Erre némi szünet következik, amikor csak Marcianus neve szerepel a törvényeken, azután I. León keleti császár akaratából Maiorianus (457—461), „az utolsó nagy alak a római birodalom történetében”. Maiorianust a keleti császár által patríciussá emelt *magister militum praesentalis*, Rikimer támogatta. Az új császár az utolsó átfogó — konzervatív irányú — reform-törvényhozás megteremtője. Utána árnyékcsászár jött, Libius Severus (461—465), akit a keleti császár nem ismert el. Dalmácia mindig jobban elszakadt a keleti birodalomtól, most Marcellinus kormányozta a keleti császár akarata szerint. A nyugati birodalomnak 465-től 467-ig nem volt császára, Rikimer egymaga vezette. 467-től 472-ig Anthemius, Marcianus veje volt a császár, 472-ben átmenetileg Olybrius, akinek uralkodása alatt 472 augusztus 19-én Rikimer meghalt. 473-ban a burgund Gundobad Glyceriust emelte a trónra, de őt keleten nem ismerték el. 474-ben Iulius Nepos az uralkodó, akit Orestes *magister militum* Dalmáciába űz, 475—476-ban Romulus, Orestes fia. Vele szemben kiáltotta ki királynak a barbár szoldateszka 476 augusztus 23-án a szkír Odovakart, aki letette Romulust, Campaniát jelölte ki neki tartózkodási helyéül és 6000 solidus évi díjat adott neki. Ettől az időtől, vagy még inkább 480-tól kezdve amikor a nyugati trón utolsó követelőjét Iulius Nepost a dalmát parton meggyilkolták, már csak egy császár volt, a keleti. De ez rendületlenül fenntartotta a jogát a nyugati birodalomra. Így győzött nyugaton a mindig barbárbábbá alakuló katonaság és a senatusi nagybirtokosság, amely hatalmas hűbérúri renddé fejlődött Itáliában. Ez a Diocletianus óta kifejlődött két hatalom szüntette meg a császárságot, miután az már előbb visszasüllyedt a régi principatus állásra.

I. Theodosius birodalomosztása óta, ugyanabban a 80 évben, amikor a római állam, különösen a nyugaton ilyen módon süllyedt és pusztult, hatalmasan emelkedett tekintélyében az egyház. De az egyház kettészakadása is ekkor készült elő, a 395-iki birodalom-felosztás szerint. Nyugaton, különösen a IV. században, helyi alakulatok képződése nyugtalanította az egyházat. De jellemzi a további fejlődést, hogy ezek a helyi alakulatok a benyomuló ariánus germánokkal szemben szorosabb egységbe tömörültek és Róma körül csoportosultak, a nemzeti rómaiság még mindig itt látta, még pedig egyre fokozódó mértékben, középpontját. A IV. század végén, a keletkező pápaság

idején, I. Damasus alatt, a világi birodalom akkori székhelyének, Milánónak püspöke és a fiatal Gratianus mentora, Ambrosius, volt a nyugati kereszténység szellemi vezérlője. Ő foglalkozott először komolyan azzal a törekvéssel, hogy az egyházat az állam fölé emelje. I. Damasus 366-tól 384-ig volt Róma püspöke. Indítványozta az egyházi és világi törvénykezés teljes szétválasztását a római egyházmegyében. A jelszava volt: Róma püspökségének emelkedése az állammal és az állam által; alatta használják először az „apostoli szék” elnevezést. Ambrosius törekvésének az volt a lényege, hogy az imperiumot akarta az egyházba olvasztani és nem megfordítva. Harcos kedvben nem állt Athanasius mögött, leginkább hozzá lehet hasonlítani. A halála után következő korszakban sikerült csak a római apostoli széknek a tartományi egyházak fölött a felsőbbséget megszerezni. Ambrosius óta, ami a római felsőbbség fejlődését illeti, nincs jelentékenyebb püspöke a Nyugatnak, mint a római Í. Lée (440—461). „Néift nagy theológus, de elsőrangú egyházipolitikus” be végzője annak, amit I. Ince (401—417) a pápaság eszméje javára, Péter apostol utódlására hivatkozva elkezdett. A két gyakorlati ember között működött az afrikai Augustinus, a latin egyház legnagyobb elmélkedője, a Nyugat valódi egyházi atyja. „De civitate Dei” munkájában egy süllyedő világ közepette — rövidebb azután, hogy Alarik elfoglalta Rómát (410) — öntudatlanul is azt az „isteni államot” készítette elő, amely a középkorban, a pápa vezetése alatt, a nyugatrómai birodalom örökét átvette, óriás alakja hatalmas szellemi termelésével minden eddigit felülmúl és betetőzése az afrikai iskola kétszázéves elmélkedő munkájának. Hármat jelent egyben: Isten egyházát és az Imperium Romanumot; alapot és egyúttal köfejtést a középkori világnézet fölépítéséhez; és végül oszlopot az idők folyamának árjában, a Pál apostoltól Lutherig ívelő híd pillérét. A pápai uralom kezdetei így állnak ebben az időben. Nemcsak a római püspökök építették fáradhatatlanul követ köre rakva, olyan hagyományba-gyökerezettséggel, amelyet a világ még csak egyet látott: a római köztársaság senatusánál. Közrehatott a római laikus-tiszviselői világból származott Ambrosius hatalmi akarata és a problémákat éles elmével átgondoló afrikai egyházatyák a mélységesen szenvedélyes Augustinusig. Mommsen mondja, hogy a kereszténység Afrikában lett világvallássá. De Ambrosius milánói pápasága jelzi a kezdődő ellentétet is a keresztény egyetemes állam és a keresztény egyetemes egyház között, amely a középkorra rányomta bélyegét. Constantinus és fiai arra törekedtek, hogy a császár uralkodjék az egyház fölött, de a hirtelen feltámadt „nyugati egy-

házi szellem“ már most megtörte ezt az irányzatot. A középkori pápaság és nyugati császárság közti küzdelem már előreveti árnyékát.

A nyugati birodalom a latin szellem utolsó fellobbanása után szétbomlik és germán államalakulatok sokfélesége lép a helyébe. A katolikus egyház Ambrosius milánói átmeneti időszaka után Róma közép-ponttal egygyé erősödik. Keleten ellenkező irányban halad a fejlődés. Itt az állam egysége marad meg és az egyház hull szét különböző alakulatokra. A szétválás a keleti és déli határon kezdődik. Ezeket a tartományokat a hellenizmus sohasem hatotta át mélyebben, és most, hogy ez a kulturális hatalom rohamosan hanyatlott, vallási formákban megjelennek a nemzet egyéni vonásai. Egyiptom és Szíria, mint egykor Irán, az uniformizáló görögség ellen támadnak. Alexandriának és Antiochiának Újrómával, a császári akarat újkeletű alkotásával szemben egészen más a tekintélye, mint a régi Rómával szemben a provinciák városainak. Mindenekelőtt az alexandriai patriarchátus Constantinus óta roppant hatalommal volt fölruházva. Egész Egyiptom mögötte állott mint egységes egyházi tartomány. Ehhez járult, hogy az egyiptomi egyházpolitikát hosszú időn keresztül Athanasius irányította, az első papi ruhába öltözött nagyméretű politikus. Theodosius tudatosan tovább akarta fejleszteni a constantinusi gondolatot és a második egyetemes zsinaton, 381-ben, Konstantinápolyból vallási tekintetben is második Rómát akart teremteni. Arcadius alatt Johannes Chrysostomus a zsinat egyik határozatával szembehelyezkedve ezt a szándékot azzal akarta megvalósítani, hogy Kis-Ázsiát igyekezett Konstantinápoly egyházi uralma alá hajtani. De új dogmatikai vita támadt. A szíriai Nestorius lett a főváros patriarchája (428—431). Nestorius az antiochiaiakkal azt vallotta, hogy Krisztusban két természet létezik egymás mellett, egy isteni és egy emberi. Az alexandriaiak Krisztus emberi természetét is isteninek vallották és Jézus anyját „isten-szülőnek“ nevezték. Ezzel kitért Alexandriának — ahol Cyrillus volt a patriarcha — régi ellentéte a fővárossal és Antiochiával. Az efezusi zsinaton és még azután is Cyrillus győzött a római pápával szövetkezve és a fanatikus Jcopt szerzetességre támaszkodva, amelyet az atripéi Senute vezetett. Ezzel a győzelemmel az egyiptomi egyházfejedelem olyan hatalomra jutott, amilyennel keleten eddig egyetlen püspök sem bírt. Bár I. Leó pápa a második efezusi zsinaton (449) követé útján tiltakozott az alexandriai tan ellen, Cyrillus és utódja Dioscorus (444—451) közel voltak ahhoz, hogy Egyiptomot és idővel az egész keletrómai birodalmat egyházi állammá változtassák. Velük szemben az edessai teológiai iskola néhány tanítója Nestorius taná-

hoz ragaszkodott és a perzsa Nisibisbe költözött át. Később sokan követtek; így lett a perzsa kereszténység nesztoriánus.

Közvetlen II. Theodosius halála után a chalkedoni zsinaton (451) I. Leó római pápa és az új császár megegyezése alapján Dioscorust megfosztották alexandriai patriarchai méltóságától. Ez a zsinat a pápa követével együtt megállapított hitvallást fogadta el. Egyidejűleg a 28. kánonban — Róma tiltakozása ellenére — a keleti Róma egyházi előjogait megerősítik. A politikai dualizmust tehát átvitték az egyházra is és lehetővé tették, hogy a keletrómai császár a fővárosi patriarcha útján maga kormányozhassa az egyházat. Kelet államegyháza ezzel udvari egyházzá lett és most már a zsinatok közreműködésére sem volt szüksége. Az érvényes hitvallást császári rendeletek hirdették ki a birodalom alattvalóinak. Az alexandriai tanítás, az ú. n. monophysitismus megmaradt a legtávolabbi kelet jámbor népének hitében. Még véres forradalmak is robbantak ki miatta Palesztinában és Egyiptomban a szerzetesek izgatására. A legveszedelmesebb a dologban az volt, hogy ebben a korban, amikor minden politikai gondolat egyházi kérdéssé alakult, a görögellenes szíriai és egyiptomi nemzeti öntudat a chalkedoni zsinat határozataival szembehelyezkedő papi tanításokba vetette minden bizalmát. A kereszténység beleilleszkedett ugyan állami intézményként a bizánci birodalom szervezetébe, de túlnagy árat kellett érte fizetni. Azok a területek, amelyek akkor a művelődési és gazdasági élet terén legjobban hatottak a birodalomra, délkelet provinciái, nem vállaltak közösséget a rendszerrel. Ez annál veszedelmesebb volt, mert II. Theodosius alatt 421- és 422-ben a perzsa háborúk újból kitörték és az volt a végük, hogy a rómaiaknak évi adót kellett fizetni az ú. n. kaspitengeri kapuk megerősítésére és őrzésére a derbendi hágón.

Ebben az időben, amikor a kereszténység ilyen módon összeforrott a keleti birodalommal, ennek az időnek a másik új hatalma, a germánság is nagy jelentőséghez jutott a Boszporusznál. A hatalmas hűn birodalom elviselhetetlen nyomásának ellensúlyozására már Pulcheria is nagyban támogatta a germánokat és közülök igen sokat fogadott szolgálatába. Marcianus halála után (457) Aspar hadseregpáncsnok akaratóból lettek a császárok. I. Levon császár uralkodásának legnagyobb része alatt is ez az alán vezér parancsolt Konstantinápolyban. Ugyanebben az időben volt ez, amikor nyugaton a sueb Rikimer emelte fel és buktatta meg az utolsó báb-császárokat. De nyugat árnyékuralkodóival ellentétben León meg tudta buktatni Aspart, mert új isauriai testőrségével fegyveres hatalmat teremtett maga szá-

mára. A főváros népének és katonaságának segítségével 471-ben nemcsak egy terhes major domusztól szabadította meg a birodalmat, hanem általában a germán uralomtól. Mint Gainasszal szemben, most másodszor menti meg Bizánc népét az arianus hatalomtól az állandó vallási vitákban megerősödött nemzeti öntudat. De az északi barbárok befolyása helyébe a kisázsiai isauriaiaké lép. Közülük kerül ki a következő császár, akinek nevét Zenonra hellenizálták és aki León lányát, Ariadnét vette feleségül (474—491). A császár özvegye, Verina, testvérét, Basiliscust emeli ellencsászárrá. Polgárháború tör ki, melyben a régi vallási ellentétek újra szembekerülnek egymással, mert Basiliscus a monophysitákra támaszkodik. Zénón mindenütt győz (476) és az egyházi szakadást át akarják hidalni azzal, hogy Zénón és patriarchája Acacius közelednek a monophysitákhoz és ilyen módon igyekeznek az egész birodalom számára egységes hitvallást teremteni. Ezzel hátat fordítottak a chalkedoni tannak és az egységes keleti egyház felé törekedtek a császár és a patriarcha fennhatósága alatt. De ez az egység csak akkor valósult meg, amikor teljesen szakítottak Rómával, amely nemsokára megkezdte a harcot Acacius politikája ellen. A végső eredmény az volt, hogy a keleti és nyugati Róma egyházi szétválása, a politikai és nemzeti szétválást követve, négy évtizedre bevégződött.

ÖTÖDIK FEJEZET

IUSTINIANUS KORA ÉS AZ ANTIK RÓMAI BIRODALOM VÉGE

A belső küzdelmek mellett Zénón idejében a keleti gótok ellen is folyik a háború. Ebben a küzdelemben ismét az a veszély fenyegeti a keleti birodalmat, hogy a germánoktól jut függésbe. Az ellenfél hadvezéreinek, a két Theodoriknak vetélkedése hártja csak el a veszélyt, és az, hogy 488-tól kezdve sikerül a veszedelmes népet Itáliába költöztetni. Vezetőjük az említett két hadvezér egyike, az amal Theodorik. De a dunai határ így védtelenül kiszolgáltatva maradt a szlávok betöréseinek. A szláv törzsekhez más népek is csatlakoztak, pl. a korán szlává lett antok a Kaukázusból. A következő császár, I. Athanasius (491—518), nem tudta őket feltartóztatni. Végre a határvédelem régi eszközehez nyúlt és 507-től 512-ig, Konstantinápolytól mintegy 65 kilométernyire nyugatra a „hosszú falat“ építette a thrák félszigeten át. Befejező részlete volt ez annak a láncolatnak, amely erődítményekkel

vette körül a birodalmat és a hadrianusi limes-rendszerből fejlődött ki. Valódi kínai fal támadt Bizánc körül. Ezzel egyidőben a fővárost is óriási erődítménnyé alakították át. Erre páratlan fekvésénél fogva különösen alkalmas is volt. Ennek az uralomnak a korára jellemző, hogy megindul a Balkán-félsziget elszlávosodása, de az is, hogy a század fordulóján újra kitör a szinte száz év óta szünetelő perzsa viszály (503—505). Az okot a szerencsétlenül megosztott Örményország szolgáltatta és a perzsa uralom állandó mohósága: újra követelte az évi adót, amelyet II. Theodosius megígért, de amelyet már rég nem fizettek. A harcok a status quo helyreállításával egyelőre véget értek, de az lett az eredményük, hogy a határt itt is megerősítették Dara (Anastasiopolis) várának megépítésével. Ebben az időben a nyugati birodalom is új életre támad, korlátozott kiterjedéssel ugyan. A keleti gót Nagy Theodorik (megh. 527) uralkodása alatt Itáliát, Szicíliát és a déli Galliát foglalja magában» Vezető miniszterének, a római Cassiodorusnak támogatásával úgy megőrizte a római hagyományokat, mint előtte vagy utána egyetlen germán hadvezér sem. „Ezt a korszakot nem a római-germán királyságok kialakulásának kell tekinteni, hanem a római birodalom államrészekre való széttagolódásának. Beteljesedése ez annak az állami fejlődésnek, amelynek első kezdete Postumus és Tetricius galliai császársága volt. Rendszerük nem akkor keletkezett, hanem a kliens-államok szervezetében alakult ki“.

A Keleten mindjobban elmélyül a vallási ellentét a birodalom európai része és a monophysita keleti provinciák között. Anastasius eleinte becsületesen közvetíteni akar, élete végén azonban teljesen a monophysiták mellé áll és ezzel elveszti fővárosa rokonszenvét. Nehéz küzdelembe bonyolódik Vitalianusszal, a dunai provinciák fellázadt vezérével, aki az orthodoxiát támogatja.

Anastasius 518-ban meghal és a thrák paraszti származású, latinul beszélő, írni-olvasni nem tudó I. Iustinus (518—527) kerül trónra. Kezdetől fogva unokaöccse, Iustinianus állt mellette, teljes nevén Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus. Velük a helyzet teljesen átalakul. A kormány visszatér az orthodox hitre, ezért Vitalianust rövid időre rehabilitálják. Azután helyreáll a béka Rómával: feláldozák érte Zénón vallási-egység rendeletét és annak megteremtőjét, Acaicius patriarchát. Végre kiközösítik a monophysiták akkori fejét, Severus alexandriai püspököt (519). Ezzel a vallás teljesen a politika szolgálatába került, mert csak a Rómával való kibékülés tette lehetővé Nyugat ariánus germán országainak visszafoglalását.

Justinianus szellemével találkozunk itt, akinek első műve ez az egyházi béke a régi és az új Róma között. Egyházi egység és egységes törvénykezés, mindkettő a birodalom egységének érdekében — ez a császár legfőbb célja, aki 527-től 565-ig intézi a keleti birodalom sorsát. Eget ostromló politikája a lehetetlent akarta lehetővé tenni. Ezzel többet ártott a birodalomnak, mint használt, de az utókor örök nyeresége maradt, hogy fenn tudta tartani és át tudta hagyományozni azt a nagyértékű szellemi munkát, amit Róma, főleg a császárok kora, a jog és jogtudomány terén alkotott. Tribonianusnak sokszorosan a nyugati Rómára visszatekintő kompilációja nagymértékben antik jellegre törekszik. Sok indítékot és ösztönzést ad ez a jogtörténeti kutatás számára. Elő jog csak a kódex újabb konstitúcióiban van és a görögül szerkesztett novellákban. Az „álmatlan császár“ aki birodalmának gyarapítója akart lenni, az emberiség jótevője lett. Emlékeztet Róma első princepséire. Ugyanolyan kötelességtudással és szorgalommal gálta uralkodói hivatalát, de a katonai tehetség is épúgy hiányzott belőle. Egész tevékenységét találóan jellemzi az, amit egyházpolitikájáról mondtak: hogy danaida-munka volt.

Amit az egyház egységének érdekében nyugaton nyert, annak keleten fizette meg az árát. A monophysita területek, Szíria és Egyiptom lemorzsolódtak a birodalmi egyháztól: épp azok a provinciák, amelyeken, mint említettük, a birodalom gazdasági és műveltségi alapjai nyugodtak. De ha a császár csak a legkisebb engedékenységet is matatta velük szemben, a Nyugat felháborodott. Pedig maga, a valószínűleg Szíriából származó Theodora császárné is a monophysitismus felé hajlott. Theodora a Nika-lázadás leverése után mindenható lett. A minisztertanácsban arról volt akkor szó, hogy meneküljön-e az udvar vagy maradjon. Theodora ekkor azt mondta: Én a magam részéről maradok. Szeretem a régi mondást, hogy a bíbor jó szemfedő. — Nagy felzúdulást okozott nyugaton például az, hogy 535-ben a császárné határozott monophysitát emelt Kontantinápoly patriarchájává. Agapetus pápa személyesen jelent meg a császári udvarnál és sikerült is neki a császárt engedékenységre bírni. Ettől kezdve az egyházi és birodalmi politika mind szorosabban kapcsolódik össze. Miután Justinianus hadvezére, Belizár 533-ban gyors diadalával leigázta az afrikai vandál birodalmat, 534-ben az itáliai keleti gótok ellen indult meg a küzdelem, amely hosszú évekig változó eredmények között folyt és csak 553-ban ért véget. 554-ben következett a hispániai déli és keleti part egy részének visszafoglalása a nyugati gotoktól. Amíg otthon a konstantinápolyi birodalmi zsinat (553) — az első

több mint száz év óta — a monophysitákat ki akarta ellenfeikkel békíteni, valójában azonban ennek az ellenkezőjét érte el, a birodalmi politika látszólag diadalmaskodott. A nyugati birodalom legfontosabb államai ismét a császár lábainál heverték. De itt is úgy volt, mint az egyházpolitikában: a Nyugat felé való terjeszkedés Kelet elhanyagolása árán történt.

Perzsiával 524 óta ismét háborúban állt a keleti birodalom. Ha a császár kevésbé lett volna eltelve nagyzási hóbortjával, keleten gyűjtötte volna össze minden erejét, a helyett, hogy a Földközi-tenger egész területén forgácsolta volna szét. Annál nagyobb szükség lett volna erre, mert keleten újra megjelentek az arab sejkek. „A két birodalom között mint kliens-fejedelmek éltek ezek és a két nagyhatalomnak csak addig és annyira engedelmeskedtek, amennyire nekik tetszett.“ De még nagyobb veszedelem volt az, hogy a perzsa trónon 531 óta I. Chosrau(Chosroes)ült, aki a Szasszanida-ház történetében hasonlóan kiváló helyet foglalt el, mint ellenfele Bizáncban. 532-ben mégis megkötötték az ú. n. „örök békét“ olyan szégyenletes feltételekkel Bizánc számára — hatalmas összegű évi adókötelezettséggel — hogy az ellenfél győzelmének kell tekinteni. Iustinianus csak azért kötötte meg ezt a békét, hogy nyugat felé szabad keze legyen. De alig aratta nyugaton az első sikereket, 539 őszén Chosrau megszegte a békét, mert félt Róma hatalmának túlságos megnövekedésétől. Iustinianusnak így mégis két oldalon kellett harcolnia. A nagy perzsa háború (539— 561) azzal kezdődött, hogy Chosrau hatalmas rablóhadjáratot indított Szíriába (540), még Antiochia is a kezébe került. Két csataterén folyt a hosszú küzdelem, Mezopotámiában és Lazistanban (Kolchis) a Fekete-tengernél; pénzen vásárolt fegyverszünetekkel néha megszakították. Azzal végződött a háború, hogy 561-ben „ötvenéves44 békét kötöttek. A békeszerződés meghagyta ugyan Lazistant római befolyás alatt és ezzel továbbra is elzárta a perzsákat a Fekete-tengertől, de Iustinianus nagy évi adóra kötelezte magát. Ha erre gondolunk, meg az említett egyházpolitikai kudarcra, azután arra, hogy a szlávok, hírnök és antok az egész Balkán-félszigetet elárasztották és egészen Hellasig nyomultak előre a főváros falai alatt — akkor világossá válik, hogy mekkora árat fizetett Iustinianus tisztavirágéletű sikereiért a Nyugaton. Igaz tehát, hogy Iustinianus katonai tevékenységének nem voltak állandó eredményei, és az erők szétforgácsolása következtében nagyhatalmi törekvései is sokat szenvedtek. De a jelentősége Iustinianus uralkodásának más területekre esik. A bizánci birodalom igazi rendeltetése az volt, hogy összefogja Nyugat és Kelet

szellemi erejét. Ezt mozdította elő, ezt domborította ki egész valójában Iustinianus. Kis-Ázsia, Szíria, Egyiptom művészete bizánci földön egységgé olvadt össze. Nyugat jogrendszere, a kereszténységgel megbékülve, áthatja a világot és megakadályozza a törvényalkotás visszafejlődését. A római idők államkormányzása szétágazik, megfinomul és átfogja az emberi életműködésnek jóformán minden területét. Kelet udvari pompája fénybe borítja a trónust. A theologiai vitákat, amelyekbe a gondolatszabadság maradéka menekült, a világi uralkodó maga intézi el, — ezzel szemben siettette Kelet és Nyugat szétszakadását. Mint a világtörténelemben számtalanszor, Iustinianus esetében is világosan mutatkozik meg, hogy az egyes ember, bármekkora is a hatalma és a tehetsége, a kor irányának és áramlatainak nem tud hosszabb időre ellene szegülni. Az imperium Romanum korát visszahozni többé nem lehetett. Azért Iustinianus maradandó alkotásai nem hosszú élete álmának, a római birodalom helyreállításának, hanem a kor egyedül életképes intézményének, a bizánci államnak váltak javára.

A nyugaton visszahódított birodalom-részek közül a legfontosabb, Itália, már Iustinianus halála után három évre elveszett. A longobárdok foglalták el (568), az a nép, amely az összes germán hódító közül a legmerekvebben utasította el a római hagyományokat, ők már nem mint római szoldateszka és szövetséges hatalom jöttek, hanem mint független hódítók, akik saját maguknak foglalják el az országot. Azzal, hogy megszállták Itáliát, ott kezdetét vette a középkor. Három város ellentéte körül forog ezentúl a félsziget története. Ezek: Róma, az I. Gergely (590—604) óta hatalmasan emelkedő pápaság székhelye, Ravenna, a bizánci exarcha fővárosa és Ticinum (Pávia), a longobárd székváros. A bizánci műveltség három legfontosabb összetevő tényezője, a görögösített rómaiság ill. görögség, a kereszténység és a germánság itt területükben elkülönítve, részben ellenségesen, állnak itt szemben egymással. Keleten ugyanezek a tényezők eggyéolvadva áthatják egymást. A ravennai exarchátus mellett Afrika lesz Bizánc külső területévé* Az itáliai birtokok csak a birodalom előőrsei az Ioni-tenger túlsó partján. A hidak pilléreihez hasonlítanak, amilyeneket egykor a rómaiak a Duna balpartján építettek Raetiában. A szárazföldi összeköttetést megszakítja a szlávok újabb előnyomulása, és az avaroké, akik 568 óta mögöttük, Magyarország területén telepedtek meg és gepida birodalom megsemmisítése után a nagy Baján khán alatt nagyhatalommá lettek, mint egykor a húnok. Bizánc csak arra szorítkozhatott, hogy egész figyelmét a mindig jobban fenyegetett

északi határ oltalmára és a birodalomnak a perzsa nagyhatalom ellen való megvédésére fordítsa. Ez a törekvés azonban nem sok eredménnyel járt. Annak, hogy Iustinianus túlfeszítette a hűrt, főleg pénzügyi tekintetben voltak súlyos következményei. Unokaöccse, II. Iustinus (565—578) kénytelen volt újra elkezdni a perzsa háborút és csak a legnagyobb erőfeszítések árán tudta az állam pénzügyi alapját fenntartani, pedig ez volt a birodalom hatalmának egyetlen forrása. A hatodik század végének két fontos eseménye van. Az egyik, hogy a Balkán-félszigeten állandóan megtelepednek a szlávok, főleg akkor, amikor Sirmium határ-erődítménye végleg elvész (582), bár átmenetileg, rövid időre még egyszer visszahódították. A másik a borzasztó perzsa háború, amely az 561-iki béke után tíz évvel megint kitör és — megszakításokkal ugyan — a perzsa birodalom összeomlásáig tart. A szláv település hatása alatt a félsziget északi része, amelyen a főváros feküdt, teljesen szláv lett, ill. szláv-bolgár. Még Hellasban is nagy a szláv és illír (albán) behatás.

A római birodalomnak ezzel vége van és megkezdődik a középkori Bizánc története. Belsejében szláv, keleti és görög. Tiberius, 574 óta a megőrült Iustinus társuralkodója, 578-tól 582-ig augustus, az első görög a trónon, Longobárd és görög krónikások, szintén nem egészen helytelenül, Mauriciusszal (582—602) kezdik meg a görög császárok sorát. A birodalom frontja most már egész egyoldalúan kelet felé fordul. A mindenható nagybirtokosok kasztja uralkodik az országban, A szláv bevándorlással egyidőben tomboló perzsa harcok a vég kezdetét jelentik. Kezdetben hatalmas sikereket vív ki a birodalom. 591-ben a perzsa Örményország legnagyobb részét meghódítják, Dara és Martyropolis — régi Tigranokerta — érődéi a rómaiak kezére jutnak. De ezekre a győzelmekre borzasztó vereségek következnek. 605-ben elesik Dara és Amida, 607-ben Edessa és Berhoia. 608-ban a perzsák Kis-Ázsián keresztül Chalkedonig nyomulnak előre, 611-ben kifosztják Antiochiát és másodszor pusztítják el Kappadokiát. 614-ben elesik Damaszkusz és Jeruzsálem a szent kereszttel a perzsák kezére kerül. A szíriai provinciákat szörnyű módon pusztítják el. 616-ban foglalják el Egyiptomot, 617-ben Chalkedont. Az Achaemenida-birodalom visszaállításának régi terve mintha megvalósult volna. Már arra gondolnak, hogy a fővárost Karthágóba helyezik át. Végre Heraclius császárnak (610—641) sikerül megállítania a pusztulást: újra egyesíteni tudta az erőket kelet felé, az egyháztól kölcsönt vett fel, Sergius patriarcha segítségével a keresztes hadjáratok lelkesedését ébresztette fel a népben. Hat évig tartott a 622-ben

kezdt kemény küzdelem. A perzsák az avarokkal szövetségbe még egyszer Konstantinápoly faláig nyomulnak. De azután a háború színterét mindig mélyebbre szorítják vissza az ellenség földjére és a Ktesiphon falai alatt aratott győzelem fejezi be a küzdelmet. II. Chosrau Parvez bukása és halála öt esztendeig tartó súlyos zavarokat okoz a perzsa birodalomban. Visszaadnak mindent, amit elfoglaltak, a jeruzsálemi keresztet is és Heracliust győzelem övezi. De a kereszt felállítása Jeruzsálemben (629 szeptember 14) csak rövid időre szólt. Máris rávetik magukat az arabok a hanyatló világ két egymást marcangoló hatalmasságára. Vallási okoknak ebben csak másodrendű szerepe van. Gazdasági és katonai célok az irányadók. Az arabok Róma és Perzsia határvidékén a nemzedékek óta tartó harcokban megtanulták a két nagyhatalom katonai tudományát, és most, mint nyugaton a germánok, mestereik ellen fordították azt, amit megtanultak. A határon szervezett kliensállam-rendszer itt is a birodalom szerencsétlensége lett. A kadesiai csatával (637) Perzsia és a Szasszanidához eltűnik a történelemből, bár a harcok még 641-ig tartanak. Bizánc elveszti a provinciákat, amelyek vallásilag már régen elszakadtak tőle: Szíriát és Egyiptomot. Jeruzsálem 638-ban adja meg magát, Egyiptom 640—642-ben. Észak-Afrika ellen 647—648-ban van az első támadás, 670-ben ez a föld is végleg behódol az araboknak. Konstantinápoly nagy vetélytársai, Antiochia és Alexandria elestek. De elesik nyugaton Karthágó is, amelynek püspöke egyedül volt a római pápa komoly ellenzéke, bár a Péter apostol örökéről szóló tanítás az afrikai iskolában (Cyprianus) keletkezett. Kelet politikai, Nyugat egyházi hatalmasságát tehát a kereszténység legnagyobb ellensége, az iszlám erősítette meg hosszú időre. „A régi világ kimerítette minden lehetőségét, keleten és nyugaton egyszerre hal meg: Nyugat-Róma, Kelet-Róma és Irán“.

Azok a nagy területek, amelyeket egykor Nagy Sándor a Nyugat és a hellén műveltség számára megnyitott, azóta visszakerültek Kelethez. A birodalom, amelynek élén még nemrég olyan uralkodó, mint Iustinianus, a nagy makedont követte eszméiben, most a Balkán-félszigetre és Kis-Ázsiára zsugorodott össze. Száz évre a most vázolt események után a longobárdok a ravennai exarchátust is 751-ben végleg megszüntetik. A perzsák legyőzése után Heraclius kitűnő állam-szervezete katonailag és gazdaságilag mindent az uralkodó kezébe fogott össze. Az országot újból a földművelésre alapozták. A csonka birodalom két fele, az ázsiai és európai rész között fekvő főváros, Bizánc jelentett most mindent. Az egész, ami új bizánci életet kezdett,

szinte megint görög, vagy jobban mondva hellenisztikus polis lett a régi hellén város-államok helyén. Keleten, ázsiai földön, a perzsa és bizánci birodalom közös örökében az arabok új nagyhatalma uralkodott, amióta a babiloni (bagdadi) Abbaszidák vették át a vezetésüket. A római birodalom külső megcsönkítésével együtt jár a 650-től 750-ig tartó száz esztendőben a belső felbomlás is. Szellemi elsötétedés áll be keleten is, ezt a korszak irodalom-nélkülisége mutatja. Vallási tekintetben is nagy átalakulás megy végbe. A képrombolás ellenére is elpogányosodik a görög egyház és ezzel befejeződik a folyamat, amely már a IV. században kezdődött meg. A keresztény hellenizmus utolsó gyenge maradékai is eltűnnek, csak a rendkívül erős felvevőképességű arabság fogad magába és őriz meg valamit belőlük. Az arabok a maguk módja szerint, hagyományaikba gyökerezetten éltek tovább az antikvitást. „Az iszlám nem is egyéb, mint tovább élő, de az idők folyamán mindinkább ázsiaivá váló hellenizmus“ — lehet bizonyos túlzással állítani.

Mint nyugaton már száz évvel előbb, most Bizáncban is az antik világ sírjánál állunk. Itt is, ott is új élet gyermekkora ébred fel az Adria mindkét partján. A nyugaton felnövekvő román-germán államok és műveltségek világát csakhamar — és hosszú időre — ismét összefogja az imperium Romanum gondolata. Keleten még a Heraclius (610—611) uralmával újra szorosan egybefogott bizánci államépület áll, amely feladta a diocletianusi rendszert és igen különösen fest az új környezetben. Körülötte az új görög néplélek, a görög-szláv kultúra nem marad érintetlen a közelebbi Kelet hatásaitól. Így él a két római birodalom és kulturális kettősége abban a nagy ellentétben, amely a szláv Kelet-Európát politikai és vallási tekintetben még ma is elkülöníti a többi Európától.

I RODALMI TÁJÉKOZTATÁSUL az ókortörténetírás néhány klasszikusát soroljuk fel itt, továbbá azokat a műveket, amelyek e munka megírásánál mintául és forrásul szolgáltak, vagy azokat, amelyekben a szerzők egyes nálunk is tárgyalt részeket bővebben és nagyobb apparátussal fejtenek ki. Segítségükkel az olvasó megteheti az első lépéseket e művön túl.

Az előszóban említett három klasszikus: Montesquieu, *De la grandeur et de la décadence des Romains*; Gibbon, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (mindkettő a XVIII. század szellemének nagy alkotása); Mommsen, *Römische Geschichte* I—III. és V. kötet (a IV. kötet sohasem készült el).

A mintaszerű modern angol gyűjteményes munka: *The Cambridge Ancient History* szerkesztői: J. B. Bury, S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth (megjelent belőle eddig 10 kötet. Hasonló munka a franciáknál; *Peuples et civilisations*, *Histoire générale*, Louis Halphen és Philippe Sagnac szerkesztésében. Egyetemes ókortörténeti művet írt a németeknél e század elején Eduard Meyer: *Geschichte des Altertums*, Stuttgart. Gyűjteményes munka a *Propyläen-Weltgeschic.hte*, amelynek ókortörténeti kötetei 1931-ben jelentek meg. Az orosz Rostovtzeff angolra fordított munkája: *A History of the Ancient World* I—II, Oxford, 1930.

Alapvető őskortudományi munkák: M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, 1924—1929. M. Hoernes und O. Menghin, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, 1925. K. Schuchardt, *Alteuropa* 1919. H. Obermayer, *Der Mensch der Vorzeit*, 1911—12. J. Déchelette. *Manuel d'Archéologie*, 1908—1913. Legfőképpen magyarországi leletekkel foglalkozik az *Archeológia Hungarica* kiadványsorozata.

Elő-Ázsia és Egyiptom történetét a felsorolt egyetemes ókortörténeti munkák tárgyalják. Kötetünk erre vonatkozó részének szerzője Babilóniával és Asszíriával bővebben foglalkozik Babel és Assur c. művében (I—II., Budapest, 1926—28.).

Hellas történetét nagy tudományos részletességgel tárgyalta a múlt század végén G. Busóit (*Griechische Geschichte*, Gotha), e század elején K. J. Beloch (*Griechische Geschichte*, Strassburg); a legújabb német összefoglalás: H. Berve, *Griechische Geschichte*, Freiburg i. Br. I. 1931, II. 1933. Kötetünk megfelelő részében vezérfonalul szolgált: J. B. Bury, *A History of Greece to the Death of Alexander the Great* (legutolsó kiadása London, 1929). A Peisistratosról szóló fejezet mintája A. v. Blumenthal *Aischylofának* bevezető része (Stuttgart, 1924). Pallas Athene jellemzésénél Walter F. Otto *Die Götter Griechenlands* c. könyvére hivatkozunk (2. kiadás, Frankfurt, 1934), a homerosi istenvilág leírásánál ugyanerre és előbbi művére: *Der Geist der Antiké und die christliche Welt* (Bonn, 1929). A görög tragikusok jellemzésénél K. Reinhardt *Sophoklesét* idézzük (Frankfurt, 1933). A görög felvilágosodásról és orvostudományról magyarul Hornyánszky Gyula írt könyvet: *A görög felvilágosodás tudománya*. Hippokrates (Budapest, 1910). Görög történelmi vonat-

kozású értekezések rajta kívül főképp Heinlein Istvántól jelentek meg nálunk (v. ö. a Történeti Szemle 1912—1918. évfolyamait.) Az olympiai játékokról szóló díjnyertes magyar könyv Mező Ferentől való (Budapest, 1929). Kötetünk előszavának s a szerkesztőtől írt részeknek egyes pontjait a következő tanulmányok fejtik ki bővebben: Könyv és görögség (Sziget, I., 1935), Halhatatlanság és Apollon-vallás (Athenaeum, 1933), Az örök Antigone (Athenaeum, 1934), Gondolatok Dionysosról (Pannónia, 1935), Szatíra és satura (Egyet. Phil. Közi., 1933). Az orphikusokra vonatkozólag v. ö.: Orphikus lélek, Athenaeum, 1934).

Nagy Sándorról és a hellenizmusról szóló német klasszikus mű: J. G. Droysen, Geschichte des Hellenismus (Gotha, I. 1877, II. 1878, III. 1878). Könnyen olvasható formában tájékoztat: Th. Birt, Alexander dér Grosse und das Weltgriechentum (Lipcse, 1924). A hellenizmusról szóló újabb összefoglaló művek: J. Kaerst, Geschichte des Hellenismus (Lipcse, 1917—26); P. Wendland, Die hellenistisch-römische Kultur (3. kiadás, Tübinga, 1912).

A római köztársaság története Sulla haláláig, amelyet Altheim számunkra írt meg, egyes elméleti pontok bővebb kifejtésével és nagy tudományos apparátussal németül is megjelenik Epochen dér römischen Geschichte címmel (Frankfurt, 1934—35). Irodalmi tájékoztatásul ennek a jegyzeti szolgálhatnak. A római vallásról szóló részek bővebb kifejtését I. Alheim Römische Religionsgeschichte c. művében (I—III., 1931—33, Sammlung Göschen). A köztársaságvégi és Augustus-kori szellemi változásról szóló fejtegetések szintén ott olvashatók részletesebb megokolással.

Az átmeneti korról behatóan tájékoztat: W. Drumann—P. Groebe, Geschichte Roms in seinem Übergange von dér republikanischen zúr monarchischen Verfassung (I—VI., Berlin, 1899—1929); T. Rice Holmes, The Roman republic and the founder of the empire (I—III., Oxford, 1923); E. Meyer, Caesars Monarchie und das Prinzipat des Pompeius (Stuttgart, 1921). Az augustusi korról: V. Gardthausen, Augustus und seine Zeit (I—III., Lipcse, 1891—1904); R. Heinze, Die augusteische Kultur (Lipcse, 1930); nálunk Vergiliusszal kapcsolatban: Némethy Géza, Vergilius élete és művei (Budapest, 1902); Horatiusszal kapcsolatban: a Waldapfel Imrétől összeállított Horatius Noster—Magyar Horatius bevezetése.

A római császárság történetét, amely itt fordításban jelenik meg, Kornemann eredetileg a Gercke—Norden-féle Einleitung in die Altertumswissenschaft számára írta (2. kiadásban Lipcse, 1933). Irodalom, részletesebb adatok, problémák fejtegetései, továbbvezető szempontok a német műben találhatóak: a fordítás csak a rendkívül kiterjedt kutatásból leszűrt eredményeket nyújtja a magyar olvasónak. Pannónia történetére vonatkozólag Alföldi Andrásnak ott idézett alapvető dolgozatain kívül I. még magyar művét is: Magyarország népei és a római birodalom. Budapest, 1934.

TARTALOM

Oldal

HÓMAN BÁLINT ELŐSZAVA	VII
ELŐSZÓ AZ ÓKOR TÖRTÉNETÉHEZ. Irta KERÉNYI KÁROLY XI	

ELSŐ KÖNYV

EGYIPTOM ÉS ELŐ-ÁZSIA

ŐSKORTUDOMÁNYI BEVEZETÉS	3—22
--------------------------------	------

1. FEJEZET. RÉGIBB KŐKOR, őskultúrák. Ősművészet 6.
2. FEJEZET. AZ ÚJABB KŐKOR. Megalit-siros műveltség. Magyarországi őskultúrák 12.
3. FEJEZET. A BRONZKOR. Égési és mediterrán kultúrák. Középeurópai műveltségek 16.
4. FEJEZET. A VASKOR. Hallstatt. La Tène 20.

I. RÉSZ. AZ ÓKORI KELET A HARMADIK ÉVEZRED VÉGÉIG 23-45

1. FEJEZET. KELET ŐSKORA. Kelet kultúrrétegei. Történelemelőtti műveltségek 23.
2. FEJEZET. A SUMÉROK. A sumér műveltség és világkép 30
3. FEJEZET. FAJOK HARCA MEZOPO-TÁMIAÉRT. Sumérok cs sémiak. Az első dinasztiák 34.
4. FEJEZET. AZ EGYIPTOMI Ó-BIRODALOM. A fénykor. Egyiptom istenei 37.
5. FEJEZET. AZ INDUS-MENTI MŰVELTSÉG. Pecsétlőhengerek és pecsétnyomók 43.

II. RÉSZ. A MÁSODIK ÉVEZRED .....

46—85

1. FEJEZET. BABILÓNIA KIALAKULÁSA ÉS FÉNYKORA. Hammurápi és törvénykönyve. Jog és gazdálkodás. Külső zavarok 46.
2. FEJEZET. AZ EGYIPTOMI KÖZÉP BIRODALOM. Műveltség 54.
3. FEJEZET. A HATTI BETÖRÉS. A hattai birodalom. Kassuk és mitanniak 58.
4. FEJEZET. HIKSZOSZ-URALOM EGYIPTOMBAN. Pusztítás és kultúra 63.
5. FEJEZET. AZ EGYIPTOMI ÚJBIRODALOM. III. Thutmoszisz 65.
6. FEJEZET. AZ EL-AMARNAI KORSZAK. Asszír terjeszkedés. III. Amenhotep. IV. Amenhotep és Tut-anch-Amon 68.
7. FEJEZET. NEMZETKÖZI ÉRINTKEZÉS. Diplomáciai viszony 74.
8. FEJEZET.

ZET. A HATTI-EGYIPTOMI HÁBORÚK. A „népek csatája“. Ramszesz 76. 9. FEJEZET. A „TENGERI NÉPEK“ BETÖRÉSE. Egyiptom és a tengeri népek 79. 10. FEJEZET. ASSZÍRIA ELŐRETÖRÉSE. Babilónia 83.

- III. RÉSZ. AZ ASSZÍR HEGEMÓNIA KORA .....86—127
1. FEJEZET. POLITIKAI HELYZET A 2. ÉVEZRED VÉGÉN. Filiszteusok és izraeliták 86. 2. FEJEZET. I. TUKULTI-APAL-ÉSAR. Asszír hódítások 89. 3. FEJEZET. ARÁMIAK ÉS IZRAEL. Izrael királyai. Júda 93. 4. FEJEZET. AZ ASSZÍR KATONA-ÁLLAM. Asszír hadjáratok. Állam és katonaság. III. Sulmán-asarédu. Lázadás 97. 5. FEJEZET. ASSZÍRIA HANYATLÁSA. Eredménytelen hadjáratok 105. 6. FEJEZET. III. TUKULTI-APAL-ÉSAR. Győzelmek 108. 7. FEJEZET. SARRU-KÍN. Urartu megsemmisítése. Asszír világhatalom 112. 8. FEJEZET. SZÍN-AHÉ-RIB. Újabb győzelmek 115. 9. FEJEZET. ASSUR-AHÉ-IDDIN. Látszólagos győzelmek 118. 10. FEJEZET. EGYIPTOM MEGHÓDÍTÁSA 120. 11. FEJEZET. ASSUR-BÁN-APLI. Szövevség Asszíria ellen. Asszír kultúra. Asszír tudomány 122.
- IV. RÉSZ. AZ ÚJBABILÖNI BIRODALOM.....128—135
1. FEJEZET. ASSZÍRIA BUKÁSA. Asszír felosztása. Babel győzelmei 128. 2. FEJEZET. NABU-KUDURRI-USZUR. Harc Júda ellen 131. 3. FEJEZET. A „BABILONI FOGSÁG“. A próféták működése 134.
- V. RÉSZ. A PERZSA HÓDÍTÁS ÉS A PERZSA BIRODALOM . 136—147
1. FEJEZET. BABEL BUKÁSA. Kuras hadjáratai. A perzsa birodalom 136. 2. FEJEZET. A ZSIDÓK VISSZATÉRÉSE PALESZ-TINÁBA. Zsidó gyarmatosítás 139. 3. FEJEZET. DARAJAVAHUS. Perzsa kultúra 143. 4. FEJEZET. AZ ÓKORI KELET FELBOM-LÁSA. A perzsa hanyatlás 145.

MÁSODIK KÖNYV HELLAS

- I. RÉSZ. A GÖRÖGSÉG ÉS A RÉGIBB GÖRÖGFÖLDI MŰVELTSÉGEK ..... T . . . 151—168
1. FEJEZET. A GÖRÖG NÉP ÉS A GÖRÖG FÖLD. Természet és történeti sors. Görög jellem 151. 2. FEJEZET. A KEZDET MŰVELTSÉGEI. Törzsi élet. Görög vallás 156. 3. FEJEZET. GÖRÖGSÉG ELŐTTI MŰVELTSÉGEK GÖRÖGORSZÁGBAN: A KRÉTAI ÉS MYKENAI MŰVELTSÉG. Minoi korok. Krétai élet. A várak világa. Kapcsolatok és ellentétek 160.

- II. RÉSZ. A GÖRÖG TÖRZSEK ELHELYEZKEDÉSE*..... 169—182
1. *FEJEZET. A DÓR VÁNDORLÁS.* Törzseltolódások 169.
2. *FEJEZET. POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉS.* Városi élet és földművelés. Ipar és kereskedelem 173. 3. *FEJEZET. GYARMATOSÍTÁS.* Helyválasztás 177.
- III. RÉSZ. AZ IÓN VILÁG ÉS MŰVELTSÉGE*..... 183—207
1. *FEJEZET. A GÖRÖG MŰVELTSÉG KÖREI.* Két szellem világa 183. 2. *FEJEZET. A HOMEROSI VILÁG.* „Hőskor“ és történelem közt. Társadalom és világkép 185. 3. *FEJEZET. AZ IÓNOK TÖRTÉNETI HELYZETE A KR. E. 6. SZÁZAD KÖZEPÉIG.* Érintkezés a keletiekkel 189. 4. *FEJEZET. IÓN TÁRSADALOM ÉS ÁLLAM.* Pénzhasználat. Gazdasági élet és politika. Oligarchia és tyrannis 192. 5. *FEJEZET. IÓN ÉS AIOL KÖLTÉSZELET.* IÓN MŰVÉSZET. Lírikusok. A képzőművészetek 198. 6. *FEJEZET. IÓN FILOZÓFIA ÉS TUDOMÁNY.* Természettudományok 203. 7. *FEJEZET. AZ IÓNSÁG TÖRTÉNETI HIVATÁSA.* Ión szellemi alkat 206.
- IV. RÉSZ. A DÓR VILÁG ÉS MŰVELTSÉGE*..... 208—239
1. *FEJEZET. SPÁRTA.* Földbirtokviszonyok. Alkotmány. Életmód 208. 2. *FEJEZET. GÖRÖG ARISZTOKRÁCIA.* Származás és szellem. Politikai és vallásos gondolkodás 217. 3. *FEJEZET. DÓR ÉS NYUGATI GÖRÖG MŰVÉSZET ÉS KÖLTÉSZELET.* Építészet és szobrászat. Vázafestés és költészet 222. 4. *FEJEZET. FILOZÓFIA A NYUGATI GÖRÖGSÉG TERÜLETÉN.* Pythagoreizmus. Eleaták 226. 5. *FEJEZET. A PÁNHELLENIZMUS ALAPJAI A DÓR MŰVELTSÉG VILÁGÁBAN: OLYMPIA ÉS DELPHOI.* Olympiai versenyek. Apollon. Demeter és Poseidon 231.
- V. RÉSZ. AZ ATHÉNI VILÁG KIBONTAKOZÁSA*..... 240--276
1. *FEJEZET. ATTIKA ÉS ATHÉN.* Pallas Athene 240. 2. *FEJEZET. A SOLON ELŐTTI ÉS SOLONI ATHÉN.* Szellemi állam. Drakon. Az új alkotmány 2°. 3. *FEJEZET. PEISISTRATOS.* Alkotmányos tyrannos. Vallási alkotások 251. 4. *FEJEZET. A PEISISTRATOS-FIAK ÉS KLEISTHENES KORA.* Spártai politika. Az új demokrácia. Ostrakismos 256. 5. *FEJEZET. AZ IÓN SZABADSÁGHARC.* A perzsa birodalom. Ióniai viszonyok 262. 6. *FEJEZET. MARATHON.* Görögök és perzsák^Miltiades 266. 7. *FEJEZET. SALAMIS.* Aristeides és Themistokles. Plataiai 271.
- VI. RÉSZ. ATHÉN BIRODALMA* ..... 277—326
1. *FEJEZET. A DELOSI SZÖVETSÉG.* Birodalmi politika. Kimon 277. 2. *FEJEZET. PERIKLES KORA.* Spárta ellen. Az egyiptomi katasztrófa. Az athéni polgár hatalma. Az első polgár 282.

3. *FEJEZET.* A PELOPONNESOSI HÁBORÚ EISŐ TÍZ ÉVE. Érdekösszeütközések. Kleon. Pylos és Amphipolis 289. 4. *FEJEZET.* NIKIAS BÉKÉJE ÉS A SZICÍLIAI EXPEDÍCIÓ. Mantinea. Alkibiades 296. 5. *FEJEZET.* ATHÉN FÖLDI BIRODALMÁNAK BUKÁSA. Az oligarchák összeesküvése. Lysandros. Aigospotamoi 301. 6. *FEJEZET.* ATHÉN SZELLEMI BIRODALMA. „Joy for ever“. Márványvirágzás. Pheidias. Tragédiaköltészet. A tragédia világa. Az új lélek. A szellemi főváros. Szofisztika és retorika. Sokrates 308.

VII. RÉSZ. A MAKEDÓN BIRODALOM ..... 327—370

1. *FEJEZET.* SPÁRTA VEZÉRSZEREPE A PELOPONNESOSI HÁBORÚ UTÁN. Az athéni 30 zsarnok. Perzsia szerepe 327. 2. *FEJEZET.* SPÁRTA BUKÁSA. A „király békéje“. Thebai vezérszerepe 332. 3. *FEJEZET.* II. FÜLÖP FELLÉPÉSE. Platon és Dión Syrakusaiban 336. 4. *FEJEZET.* A 4. SZÁZADI GÖRÖG ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM. Elvadult polis-élet. Zsoldosok és monarchiák 338. 5. *FEJEZET.* A GAZDASÁGI ÉLET KIBONTAKOZÁSA. Nagyvárosok és nagyüzemek 342. 6. *FEJEZET.* A 4. SZÁZAD SZELLEMI ÉLETE. Tudósok és kurtizánok 345. 7. *FEJEZET.* IL FÜLÖP URALKODÁSA. Demosthenes. A korinthosi szövetség 347. 8. *FEJEZET.* NAGY SÁNDOR PÁLYAFUTÁSA. Görög világbirodalom 353. 9. *FEJEZET.* A NAGY BIRODALOM FELOSZLÁSA. Az egység ellen. Az új urak 356. 10. *FEJEZET.* ANTIGONOS BIRODALMA. Egység vagy új államrendszer. Demetrios Poliorketes 360. 11. *FEJEZET.* AGATHOKLES SZICÍLIAI KIRÁLYSÁGA. PILLANTÁS AZ ÚJ VILÁGHELYZETRE. A megváltozott világ 364. 12. *FEJEZET.* A DIADOCHOS-BIRODÁLMÁK TELJES KIALAKULÁSA. Demetrios vége 367.

HARMADIK KÖNYV RÓMA

I. RÉSZ. RÓMA BELÉP A TÖRTÉNELEMBE ..... 373—406

1. *FEJEZET.* ITÁLIA. Egység és változatosság. Állam, műveltség, természet 373. 2. *FEJEZET.* AZ „ŐSITÁLIAI“ TÖRZS ÉS NYELV KÉRDÉSE. Nyelvalkotás. Az illírség Itáliában. Az etruszk nyelv szerepe 378. 3. *FEJEZET.* A FÖLDKÖZI-TENGERI MŰVELTSÉG-FORMÁK JELENTŐSÉGE 383. 4. *FEJEZET.* A SZARDÍNIÁI VILÁG. Nuraghe és kispasztika 385. 5. *FEJEZET.* AZ ETRUSZK VILÁG. Halottak városai. Női világszemlélet 389. 6. *FEJEZET.* A GÖRÖG VILÁG ITÁLIÁBAN. Homeros előtti vallás. Korai görög művészet 394. 7. *FEJEZET.* A LEGRÉGIBB RÓMA. A hét halom községei. Görög istenek. Itáliai istenformák 398. 8. *FEJEZET.* A RÓMAI ÁLLAM MEGSZÜLETÉSE. Racionális állameszme 404.

II. RÉSZ. RÓMA ÉS AZ ITÁLIAI HATALMAK..... 407—478

1. *FEJEZET.* NAGYHATALMAK A KR. E. 6. ÉS 5. SZÁZAD-BAN. Küzdelem a tengeren. Szárazföldi népmozgalmak 407.

2. *FEJEZET.* RÓMA KÜLSŐ TÖRTÉNETE A GALLUS TŰZVÉSZIG. Első szerződés Karthágóval. Latinok és etruszkok 413.

3. *FEJEZET.* RÓMA BELSŐ TÖRTÉNETE A GALLUS TŰZVÉSZIG. Ázsiai kultúra. A farkas-Apollo. Fasti Consulares 419.

4. *FEJEZET.* A JOG KODIFIKÁLÁSA. A 12-táblás törvény. Plebs és nemesség. A régi szellem. A centuria-rendszer 427. 5. *FEJEZET.*

AZ Ó-ITÁLIAI VILÁG LEHANYATLÁSA. Szicília. A gallusok 437. 6. *FEJEZET.* RÓMA BELSŐ TÖRTÉNETE A GALLUS TŰZVÉSZ UTÁN. A 4. századi caesura. Néptribunság. Új erők befogadása. Fejlődés és konzervativizmus 442. 7. *FEJEZET.* RÓMA TÉRHÓDÍTÁSA. Előnyomulás dél felé. Újabb szerződések Karthágóval. Latium megszerzése 450. 8. *FEJEZET.* RÓMA ÉS A SAMNIS SZÖVETSÉG. Az oszkusok hanyatlása. Samnis háborúk 457. 9. *FEJEZET.* A TARENTUMI HÁBORÚ. Pyrrhos.

Út a hellenizmus felé 463. 10. *FEJEZET.* ÓITÁLIAI SZELLEMI ÉLET. Az etruszk irodalom kérdése. Oszkus és messapius irodalom 468. 11. *FEJEZET.* A RÓMAI IRODALOM KEZDETEI.

Régibb görög kölcsönzések. Livius Andronicus 473.

III. RÉSZ. VILÁGURALOM..... 479—543

1. *FEJEZET.* NAGY SÁNDOR ÉS A VILÁGURALOM ESZMÉJE. Génusz és törvényszerűség 479. 2. *FEJEZET.* KARTHÁGÓ ÉS RÓMA. Phoinkiai gyarmatosítás. A formák ellentéte 483. 3. *FEJEZET.* AZ ELSŐ PÚN HÁBORÚ. Jellemző hadműveletek. Római taktika. Karthágó módszere. Kimerülés és fordulat 488. 4. *FEJEZET.* A MÁSODIK PÚN HÁBORÚ ELŐKÉSZÍTÉSE. A békeszerződés. Karthágó Hispániában. Az Ebro-szerződés. Versenyfutás 496. 5. *FEJEZET.* A MÁSODIK PÚN HÁBORÚ. Hannibal stratégiája. Cunctator-stratégia. Scipio 503.

6. *FEJEZET.* A HELLENISZTIKUS ÁLLAMRENDSZER. Az átmenet. Diadochos-politika. Egyiptomi bürokrácia. Új törzsek a történelemben. A Seleukidák birodalma 510. 7. *FEJEZET.* A HELLENISZTIKUS VILÁG ÖSSZECSAPÁSA RÓMÁVAL. Felborult egyensúly. Hannibal tanácsai 521. 8. *FEJEZET.* A HELLENISZTIKUS VILÁG ÖSSZEOMLÁSA. A pydnai csata. Hieratikus államjc a hellenizmus ellen. A samothrakéi Niké 527. 9. *FEJEZET.*

A HELLENIZMUS SZELLEMI VILÁGA. Egyszerű és pathétikus stílus. Demosthenes szobra. Filozófia és költészet» Menandros és Kallimachos. Theokritos 534.

IV. RÉSZ. A VÁLSÁG..... 544-567

1. *FEJEZET.* A VÁLSÁG TUDATA. Polybios. Poseidonios

2. *FEJEZET.* TERJESZKEDÉS A PYDNAI CSATA UTÁN.

Róma és a közeli Kelet 549. 3. *FEJEZET.* A BELSŐ VÁLSÁG

KEZDETEI. Ellentétek és szakadások 553. 4. *FEJEZET*. A HISPÁNIAI VÁLLALKOZÁS. Új vezértípus 557. 5. *FEJEZET*. A GRACCHUSOK FORRADALMA. A nagy egyéniség ideje 560. 6. *FEJEZET*. A VÁLSÁG NAGY EGYÉNISÉGEI: MARIUS ÉS SULLA. Marius a tetőponton. Mithridates. Sulla uralma 562.

V. RÉSZ. BOMLÁS ÉS FORDULAT ..... 568—614

1. *FEJEZET*. POMPEIUS KORÁNAK ELSŐ POLGÁRHÁBORÚI. Sertorius, Spartacus, kalózok. Catilina 568. 2. *FEJEZET*. CAESAR GALLIAI URALMA ÉS A KELETI VERESÉG. Vercingetorix. A triumvirátus megújítása és vége 572. 3. *FEJEZET*. CAESAR MONARCHIÁJA. Pompeius vége. Caesar meggyilkoltatása 576. 4. *FEJEZET*. ANTONIUS ÉS OCTAVIANUS KÜZDELME A MONARCHIÁÉRT, Új triumvirátus. Sextus Pompeius. AZ actiumi csata 580. 5. *FEJEZET*. A KÖZTÁRSASÁGI KOR SZELLEMEÉNEK VÁLTOZÁSA A VALLÁS TÜKRÉBEN. Vallási és társadalmi fejlődés. Vallási hanyatlás és filozófia. Lucretius és a Scipiók köre. Varró és Cicero. Vergilius jóslata 586. 6. *FEJEZET*. AZ AUGUSTUS-KORI VALLÁS KÉRDÉSE. A történelmi idő. Római bölcsesség. Az új stílus 595. 7. *FEJEZET*. AZ ÚJ KOR VALLÁSI MEGALAPOZÁSA A KÖLTÉSZETBEN. A költő vallása. Hagyomány és világosság. Horatius a vates. Augustus és a költők. Római történelmi művészet. A költők prioritása 602.

VI. RÉSZ. A RÓMAI CSÁSZÁRSÁG ELSŐ HÁROM SZÁZADA 615—655

1. *FEJEZET*. AUGUSTUS MEGALAPÍTTJA A CSÁSZÁRSÁGOT. A döntő évek. A monarchia új típusa. Augustus külpolitikája. Az augustusi alkotmány. „Egy hivatalnokkal több” 615. 2. *FEJEZET*. AUGUSTUS ÖRÖKÖSEI: A CLAUDIUS-CSÁSZÁROK. A Kelet hatása. Társadalmi és gazdasági helyzet 626. 3. *FEJEZET*. A FLAVIUSOK, NERVA ÉS TRAIANUS. Judaea meghódítása. Hispánia szerepe 631. 4. *FEJEZET*. A CSÁSZÁRSÁG MÁSODIK MEGALAPÍTÓJA: HADRIANUS. Kozmopolita világbirodalom. Katonai és polgári kormányzás 635. 5. *FEJEZET*. A HADRIANUS KÖVETŐ ANTONINUSOK. A népvándorlás kezdete 641. 6. *FEJEZET*. SEPTIMIUS SEVERUS ÉS A III. SZÁZAD URALKODÓI. A meztelen kard uralma. „Genius Illyrici” . Illír kormányzat. Görög visszahatás. Határvédelem 645.

VII. RÉSZ. A RÓMAI CSÁSZÁRSÁG ÁTMENETE A KÖZÉPKORBA ..... 656—688

1. *FEJEZET*. AZ ÚJ KORSZAK ALAPVETŐI: DIOCLETIANUS ÉS NAGY CONSTANTINUS. Decentralizáció. Új főváros. Constantinus valláspolitikája 656. 2. *FEJEZET*. NAGY CONSTANTINUS CSALÁDJÁNAK URALKODÁSA. IULIANUS.

Visszatérés az istenekhez. Süllyedő hellenizmus 662. 3. *FEJEZET*.
 A VALENTINIANUSOK ÉS NAGY THEODOSIUS. A római
 limes. „Utolsó rómaiak” 667. 4. *FEJEZET*. A nyugatrómai biro-
 dalom bukása. Barbár támadások. Keleti bonyodalmak. A hún
 veszedelem megszűnése. Keleti és nyugati egyház. A germánység
 előretörése 672. 5. *FEJEZET*. IUSTINIANUS KORA ÉS AZ
 ANTIK RÓMAI BIRODALOM VÉGE. Iustinianus. A nagy
 perzsa
 háború. A középkor kezdete 681.

IRODALMI TÁJÉKOZTATÁS 689

TÉRKÉPEK

- I. ÖSKULTÚRÁK 9
- II. A TÖRTÉNELEM ELŐTTI KELET 27
- III. EGYIPTOM ÁTNÉZETI TÉRKÉPE 55
- IV. MEZOPOTÁMIA 111
- V. NYUGATI GÖRÖG GYARMATOK 181
- VI. A PELOPONNESOS 209
- VII. KÖZÉPSŐ- ÉS ÉSZAKI GÖRÖGORSZÁG 235
- VIII. ATTIKA 241
- IX. A DELOSI SZÖVETSÉG
 LEGNAGYOBB
 KITERJEDÉSE IDEJÉN 280-281
- X. GÖRÖG GYARMATOK 296-297
- XI. NAGY SÁNDOR HÓDÍTÓ ÚTJA 352-353
- XII. KÖZÉPÍTÁLIA 400-401
- XIII. HELLENISZTIKUS KIRÁLYSÁGOK 512-513
- XIV. A RÓMAI BIRODALOM A CSÁSZÁRKORBAN 640-641

*

Az őskortudományi Bevezetést ifj. Gallus Sándor írta, Egyiptom és Elő-Ázsia történetét Dávid Antal, Hellas történetét Hornyánszky Gyula (I., II., III., IV. rész. 1—4. fejezet, V. rész 5—7. fejezet, VI. rész 1—4. és az 5. fejezet első fele), Kerényi Károly (IV. rész 5. fejezet, V. rész 1—4. fejezet, VI. rész 5. fejezet befejezése és 6. fejezet) és Kahrstedt Ulrik (VII. rész), Róma történetét Altheim Ferenc (I., II., III., IV. és V. rész 5—7. fejezet), Scott Kenneth (V. rész 1—4. fejezet) és Kornemann Ernő (VI. és VII. rész). — Kornemann munkájának és a kötet számára írt idegen szövegeknek a fordítói: Hamvas Béla, Honti János, Kövendi Dénes